

ISSN 2518-7236 (Print)
ISSN 2663-5100 (Online)

BULLETIN

OF THE KARAGANDA UNIVERSITY

HISTORY. PHILOSOPHY

Series

№ 2(106)/2022

ISSN 2518-7236 (Print)
ISSN 2663-5100 (Online)
Индексі 74621
Индекс 74621

**ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ТАРИХ. ФИЛОСОФИЯ сериясы

Серия ИСТОРИЯ. ФИЛОСОФИЯ

HISTORY. PHILOSOPHY Series

№ 2(106)/2022

Сәуір–мамыр–маусым
30 маусым 2022 ж.

Апрель–май–июнь
30 июня 2022 г.

April–May–June
June 30th, 2022

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды, 2022
Караганда, 2022
Karaganda, 2022

Бас редакторы
тарих ғыл. д-ры
З.Г. Сактаганова

Жауапты хатшы
PhD
С.Б. Стамбулов

Редакция алқасы

Пол Верт,	PhD, Невада штаты университеті, Лас-Вегас (АҚШ);
Томассо Тревисани,	PhD, Неаполь ориенталистика университеті (Италия);
Хоуман Садри,	Ақпарат пен саясатты талдау орталығының директоры, Тайтусвилл, Флорида (АҚШ);
С.В. Любичанковский,	тарих ғыл. д-ры, Омбы мемлекеттік педагогикалық институты (Ресей);
Даниэль Анорве,	Саяси және мемлекеттік зерттеулер кафедрасының профессоры, Гуанахуато университеті (Мексика);
Д.А. Аманжолова,	тарих ғыл. д-ры, РҒА Ресей тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері, Мәскеу (Ресей);
Н.Н. Аблажей,	тарих ғыл. д-ры, Новосибирск мемлекеттік университеті (Ресей);
Ж.С. Сыздыкова,	тарих ғыл. д-ры, М.В. Ломоносов атындағы ММУ ААЕИ, Мәскеу (Ресей);
Б.И. Карипбаев,	филол. ғыл. д-ры, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
Э.Р. Усманова,	акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті Сарыарқа археологиялық институтының ғылыми қызметкері (Қазақстан);
В.Г. Ломан,	тарих ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті Сарыарқа археологиялық институтының директоры (Қазақстан);
В.В. Варфоломеев,	тарих ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
А.К. Камалов,	тарих ғыл. д-ры, «Тұран» университеті, Алматы (Қазақстан);
И.А. Кукушкин,	тарих ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
А.Р. Масалимова,	филол. ғыл. д-ры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы (Қазақстан);
А.К. Жолдубаева,	филол. ғыл. д-ры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы (Қазақстан);
В.И. Разумов,	филол. ғыл. д-ры, Ф.М. Достоевский атындағы Омбы мемлекеттік университеті (Ресей);
Г.Т. Телебаев,	филол. ғыл. д-ры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы (Қазақстан);
Д.К. Кусбеков,	филол. ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
Д.Г. Шорманбаева,	PhD, Қарағанды техникалық университеті (Қазақстан)

Редакцияның мекенжайы: 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28

Тел.: (7212) 77-04-38 (ішкі 1026); факс: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Редакторлары

Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, З.Е. Рамазанова

Компьютерде беттеген

Г. Ерболқызы

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Тарих. Философия» сериясы.

ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Меншік иесі: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КЕАҚ.

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 30.09.2020 ж. № KZ70VPY00027384 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Басуға 29.06.2022 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы офсеттік. Көлемі 43,25 т. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 85.

«Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды ун-ті» КЕАҚ баспасының баспаханасында басылып шықты. 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28, тел.: 8(7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, 2022

Главный редактор

д-р ист. наук

З.Г. Сактаганова

Ответственный секретарь

PhD

С.Б. Стамбулов

Редакционная коллегия

- Пол Верт,** PhD, Университет штата Невада, Лас-Вегас (США);
Томассо Тревисани, PhD, Неапольский университет ориенталистики (Италия);
Хоуман Садри, директор, Центр анализа информации и политики, Тайтусвилл, Флорида (США);
С.В. Любичанковский, д-р ист. наук, Омский государственный педагогический институт (Россия);
Даниэль Анорве, профессор кафедры политических и государственных исследований, Университет Гуанахуато (Мексика);
- Д.А. Аманжолова,** д-р ист. наук в.н.с., Институт российской истории РАН, Москва (Россия);
Н.Н. Аблажей, д-р ист. наук, Новосибирский государственный университет (Россия);
Ж.С. Сыздыкова, д-р ист. наук, ИСАА МГУ им. М.В. Ломоносова, Москва (Россия);
Б.И. Карипбаев, д-р филос. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
Э.Р. Усманова, н. с., Сарыаркинский археологический институт; Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
- В.Г. Ломан,** канд. ист. наук, директор, Сарыаркинский археологический институт; Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
- В.В. Варфоломеев,** канд. ист. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
А.К. Камалов, д-р ист. наук, Университет «Туран», Алматы (Казахстан);
И.А. Кукушкин, канд. ист. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
А.Р. Масалимова, д-р филос. наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы (Казахстан);
- А.К. Жолдубаева,** д-р филос. наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы (Казахстан);
- В.И. Разумов,** д-р филос. наук, Омский государственный университет им. Ф.М. Достоевского (Россия);
- Г.Т. Телебаев,** д-р филос. наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы (Казахстан);
- Д.К. Кусбеков,** канд. филос. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
Д.Г. Шорманбаева, PhD, Карагандинский технический университет (Казахстан)

Адрес редакции: 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28

Тел.: (7212) 77-04-38 (внутр. 1026); факс: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Редакторы

Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, З.Е. Рамазанова

Компьютерная верстка

Г. Ерболкызы

Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия».

ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Собственник: НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова».

Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан. Свидетельство о постановке на переучет № KZ70VPY00027384 от 30.09.2020 г.

Подписано в печать 29.06.2022 г. Формат 60×84 1/8. Бумага офсетная. Объем 43,25 п.л. Тираж 200 экз. Цена договорная. Заказ № 85.

Отпечатано в типографии издательства НАО «Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова». 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28, тел.: 8(7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова, 2022

Main Editor

Doctor of Historical sciences

Z.G. Saktaganova

Responsible secretary

PhD

S.B. Stambulov

Editorial board

- Paul Werth,** PhD, University of Nevada, Las Vegas (USA);
Tommaso Trevisani, PhD, University of Naples "L'Orientale" (Italy);
Houman Sadri, IPAC Director, Information and Policy Analysis Center, Titusville (USA);
S.V. Lubichankovsky, Doctor of history sciences, Omsk State Pedagogical University (Russia);
Daniel Añorve, Professor, Department of Political and Government Studies, Universidad de Guanajuato (Mexico);
D.A. Amanzholova, Doctor of history sciences, Russian Academy of Sciences, Moscow (Russia);
N.N. Ablazhey, Doctor of history sciences, Novosibirsk State University, (Russia);
Zh.S. Syzdykova, Doctor of history sciences, Institute of Asian and African Studies, Lomonosov Moscow State University, Moscow (Russia);
- B.I. Karipbaev,** Doctor of philosophical sciences, Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
- E.R. Usmanova,** Researcher of Saryarkin Archaeological Institute, Buketov University (Kazakhstan);
V.G. Loman, Candidate of historical sciences, Director of Saryarkin Archaeological Institute, Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
- V.V. Varfolomeev,** Candidate of historical sciences, Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
- A.K. Kamalov,** Doctor of history sciences, Turan University, Almaty (Kazakhstan);
I.A. Kukushkin, Candidate of historical sciences, Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
- A.R. Masalimova,** Doctor of philosophical sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty (Kazakhstan);
A.K. Zholdubayeva, Doctor of philosophical sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty (Kazakhstan);
V.I. Razumov, Doctor of philosophical sciences, Omsk State University named after F.M. Dostoevsky (Russia);
G.T. Telebaev, Doctor of philosophical sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty (Kazakhstan);
D.K. Kusbekov, Candidate of philosophical sciences, Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
- D.G. Shormanbaeva,** PhD, Karaganda Technical University (Kazakhstan)

Postal address: 28, University Str., 100024, Karaganda, Kazakhstan

Tel.: (7212) 77-04-38 (add. 1026); fax: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Editors

Zh.T. Nurmukhanova, S.S. Balkeyeva, Z.E. Ramazonova

Computer layout

G. Erbolkyzy

Bulletin of the Karaganda University. «History. Philosophy» series.

ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Proprietary: NLC «Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov»

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan.
Rediscount certificate No. KZ70VPY00027384 dated 30.09.2020.

Signed in print 29.06.2022. Format 60×84 1/8. Offset paper. Volume 43,25 p.sh. Circulation 200 copies.
Price upon request. Order № 85.

Printed in the Publishing house of NLC «Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov».
28, University Str., Karaganda, 100024, Kazakhstan. Tel. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov, 2022

МАЗМҰНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENT

ТАРИХ ИСТОРИЯ HISTORY

<i>Абиль Е., Кузембайұлы А.</i> Қазахи и Сибирское ханство: советская историография проблемы .	7
<i>Абдрахманова К.К.</i> Сельская повседневность Центрального Казахстана в послевоенное десятилетие: демографические аспекты населения.....	16
<i>Адамбек Б.К.</i> Ұлы Отан соғысы жылдарындағы коллаборационизм туралы.....	26
<i>Assyl M.B., Dauyen D.B., Turgenbay A.A.</i> Xiaokang — the Chinese Model of Development.....	36
<i>Ауанасова Ә.М., Көшенова Ғ.И., Бижанов А.С., Оразаев С.Б., Смағұлов Н.Б.</i> Қазақстанда тарих ғылымының тұжырымдамасын қалыптастыруда Орталық Азиядағы футурва қозғалысы мен ахилік институтының алғышарттарын зерттеудің теориялық және әдіснамалық негіздері.....	43
<i>Бейсенбекова Н.А., Шотбакова Л.К.</i> Ахмет Байтұрсынұлы XX ғасырдың басындағы қазақ азаттық қозғалысының рухани көсемі.....	54
<i>Әлімбаев А., Бюжеева Б., Балаубаева Б., Булантаева Н.</i> Ядролық энергетика: қауіпсіздік мәселелері мен геосаяси астарлары.....	63
<i>Mazhitova Zh.S., Isakhan G.T.</i> Life fragments of Soviet citizens arrived from the PRC for the development of virgin lands	74
<i>Қасенәлі А.Е., Есен С.Ғ., Исакаев А.Ш.</i> Ұлытау өңіріндегі Жошы Ұлысы уақытының жерлеу ескерткішіндегі зерттеу жұмыстары.....	85
<i>Қанатұлы М., Адильбаева А.С.</i> Өлкетану пәнінде тарихи-мәдени туризмнің тарихын оқыту негіздемесі.....	97
<i>Лапин Н.С.</i> Избрание и утверждение казахских ханов в условиях укрепления позиций Российской империи во второй половине XVIII в.	104
<i>Медешева И.Б., Нұрбаев Ж.Е., Мырзахметова А.Ж., Әлімжанов Б.А.</i> Қазақстанның қалалық кеңістігі: қалыптасу және даму ерекшеліктері мен факторлары	114
<i>Ыбырайхан М.Ы., Сактаганова З.Г.</i> Орталық Қазақстандағы 1964–1985 жж. ауылдық күнделікті өмірде тамақтану мен азық-түлік сақтау мәселелеріндегі ескі ұстаным мен жаңашылдықтың арақатынасы.....	128
<i>Сипазетдинова М.Ф.</i> Биография Кузыева Рамазана Усмановича (1906–1981) в контексте культурного строительства советского Башкортостана.....	144
<i>Смағұлова Г.М., Шотбакова Л.К., Тулеуова Б.Т., Бейсенбекова Н.А.</i> Бахия Атшабаров өмір жолының беймәлім беттері.....	153
<i>Смағұлов Д.С., Көмеков Б.Е.</i> Академик В.В. Бартольдтің ғылыми мұрасындағы кейбір тарихи географиялық мәселелер.....	161
<i>Хлебников И.Д., Мырзахметова А.Ж., Момошева Н.К.</i> Исследование информационной культуры учащихся старших классов казахстанских школ (на примере гг. Караганды, Темиртау и Сарани)	170
<i>Шұқыжанова А.Н.</i> Шекараны зерттеудің теориялық тәсілдемелері.....	182
<i>Шлюпиков М.В., Шлюпикова М.М.</i> Ландшафты Средневековья: Фернан Бродель о проблеме кочевничества в средневековом мире Средиземноморья	190
<i>Жуматай С., Кабылтаева С.К., Ерденбекова Ж.С.</i> Шаймерден Қосшығұлұлының өмірі мен қызметі.....	202
<i>Ильясова Г.С., Садықов Т.С., Кабылтаева С.К.</i> Солтүстік Қазақстандағы демографиялық үрдістер: негізгі трендтерді талдау.....	208
<i>Кенжебекова Ж.К., Мусабалина Г.Т., Кабылтаева С.К.</i> Қазақстан Республикасының саяси үрдістеріндегі медиация: мәселелері және болашағы.....	215
<i>Козина В.В., Қудайбергенова А.И., Джумабеков Д.А., Жуманова А.З., Кентбек С.К.</i> Голод в Центральном Казахстане в начале XX века и его социально-демографические последствия	221

ФИЛОСОФИЯ
PHILOSOPHY

<i>Батурин В.С.</i> Взаимообусловленность сосуществования гражданского общества и правового государства (логико-методологический дискурс)	233
<i>Жусупова Б.Ж.</i> Постмодернистский нигилизм социальной тотальности	245
<i>Balshikeyev S.B., Sarsenbekov N.Zh.</i> Manifestations of existential experiences during the collapse of the USSR in Kazakh society	256
<i>Ziyazetdinov R.M., Soloshchenko P.P., Zhakin S.M.</i> Cultural and value transformations of modern man	264
<i>Резвушкина Т.А., Карасева Н.В.</i> Феминистская концепция материнства Адриенны Рич: материнство как личный опыт и как социальный институт	272
<i>Сагикызы А., Савчук Е.В., Рякова Е.Г.</i> Противоречия глобального мира в зеркале аксиологического подхода. Апелляция к «общечеловеческому»	283
<i>Tatiev E E., Kenispaev Zh.K., Sarkulova M.S., Mukhamediyeva A.B.</i> Culturological analysis of petroglyphs «Glory of the ancient Turks», «Flag bearer and war of horsemen and foot archers» related to the culture of the ancient Turks in Kazakhstan	293
<i>Turlayev V.A., Karipbayev B.I.</i> Legal reality: due and existing in law (socio-philosophical analysis)	301
<i>Тұмаишбай Т.Е.</i> Философия тарихындағы уақыт пен сабақтастық.....	309
<i>Makulbekov A.T., Malikova A.M., Rakimzhanova S.K.</i> Types of interaction between the media and the audience	320
<i>Уксукбаева М.Т., Исаева М.У.</i> Философиялық ойлар тарихындағы адам мәселесі	327
<i>Юнисов Е.А., Турсынбаева А.О., Сағатова Ш.Б.</i> Қазақ мәтіндеріндегі «ұят» ұғымының өрнектелуі.....	334
АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР — СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ — INFORMATION ABOUT AUTHORS	343

Е. Абиль^{1*}, А. Кузембайулы²

¹ *Институт истории государства, Нур-Султан, Казахстан;*

² *Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
(E-mail: yerkinabil@gmail.com; topai240345@mail.ru)*

Казахи и Сибирское ханство: советская историография проблемы

В статье проанализирована репрезентация места казахов в истории Сибирского ханства в советской исторической науке. Одной из наиболее интересных и обсуждаемых проблем доколониальной истории Западной Сибири является проблема места казахов в истории Сибирского ханства. По этому вопросу высказываются различные, порой, диаметрально противоположные точки зрения. Основные концепции сложились еще в российской дореволюционной науке, но в советское время они были значительно доработаны с учетом достижений этнологии, археологии и источниковедения. В советской историографии проблемы можно выделить два основных направления по вопросу места казахов в истории Сибирского ханства. Первое господствовавшее в советской исторической науке направление заложено трудами В. Огородникова и С. Бахрушина. Согласно ему, казахи появились на границе Западной Сибири только в конце XVII– начале XVIII века и не играли значительной роли в истории Сибирского ханства. Второе направление, представленное работами Н. Томилова и его последователей, относит казахов к числу автохтонов Западной Сибири и активных участников процессов, связанных с историей Сибирского ханства.

Ключевые слова: историография, репрезентация истории, казахи, сибирские татары, Сибирское ханство, Кучум, Тайбуга.

Введение

Несмотря на то, что территориальные вопросы между Россией и Казахстаном уже давно урегулированы, а договор о границе между Россией и Казахстаном подписан Президентами Казахстана и России еще в 2005 г., на страницах прессы и в Интернет-сообществе продолжает муссироваться тема территориальных притязаний России на Северный Казахстан. За всеми этими рассуждениями стоит укоренившаяся в российской науке концепция позднего (не ранее конца XVII века) расселения казахов на территории Северного Казахстана, Западной Сибири и Зауралья. В связи с этим особо актуальным является анализ истории постордынских государственных образований в контексте их связи с этнической историей казахов и других тюркоязычных этносов региона. Особое место в истории Северного Казахстана и Западной Сибири занимают Сибирское ханство и роль казахов в истории этого государства.

Проблема места казахов в истории Сибирского ханства была поднята в российской исторической науке с момента систематического изучения во второй половине XVIII века. Российские авторы XVIII — первой половины XIX века, связывая таких персонажей сибирской истории, как Тайбуга и Кучум с казахами, следовали за сообщениями сибирских летописей, т.е. исторической памятью сибирских тюрков. Кроме того, слабое развитие этнографической науки вело к тому, что все выходцы

из степной зоны ассоциировались у авторов с казахами, занимавшими эти степи в XVIII–XIX веках (Г. Миллер) [1].

В середине XIX века, с развитием этнографии и критики источников, стала получать распространение иная точка зрения, согласно которой казахи появились на границах Сибири в конце XVII или даже начале XVIII века (Г. Катанаев) [2]. Причиной стало скептическое отношение к исторической памяти, как «баснословным» сведениям» и представления о тождественности политического феномена «Казахское ханство/Казачья Орда» XVI–XVII веков и этнического феномена XVIII–XIX веков «казак/казах».

Советская историческая наука продолжила и развила основные концепции дореволюционной исторической науки. Преобладающим в науке стало положение об относительно позднем появлении казахов на границах Западной Сибири и их незначительной роли в истории Сибирского ханства и других постордынских государств, кроме, собственно, Казахского ханства. Во-первых, определенное влияние на развитие науки оказал фактический запрет со стороны руководства страны на изучение преемственности между населением Золотой Орды и казахами. Во-вторых, в репрезентации истории постордынского пространства происходит процесс фрагментации, когда отдельные части Золотой Орды отрываются друг от друга, освещаются как истории локальных самостоятельных общностей. В-третьих, сыграла свою роль слабая разработанность проблемы этногенеза казахов, приведшая к смешиванию политонима «казак» XV–XVII веков и казахского этноса, сложение которого произошло раньше.

Д. Верхотуров, поднявший проблему объективного изучения дорусской Сибири, констатировал, что «история Сибири, несмотря на проделанные исследования и достигнутые результаты, пока еще относится к категории наименее всего исследованных и меньше всего известных» [3; 22]. Говоря о проблемах изучения взаимосвязи сибирской истории и истории центрально-азиатских народов, в том числе и казахов, он отмечает, что «русские историки старательно не замечали тесных связей Сибири со Средней Азией и Передним Востоком ... Сибирь под пером русских историков утратила даже свой этнический характер» [3; 42]. В полной мере это относится и к репрезентации взаимосвязей Западной Сибири и казахов в ранний (до XVII в.) период истории.

Методология и методы исследования

Объектом изучения являются модели репрезентации места и роли казахов в истории Сибирского ханства, сложившиеся в советской исторической науке. Специфика объекта диктует и специфику применяемых в работе методов и исследовательских приемов. Прежде всего, отметим, что эмпирическую базу исследования составили научно-исторические факты — положения, концепции и суждения ученых, ставшие основой их моделей репрезентации изучаемого исторического явления. При историографическом анализе данных моделей мы основывались на принципе историзма, учитывая контекст советской эпохи с ее жестким идеологическим контролем над всей системой гуманитарных наук, в целом, и историей, в частности. Следующий важный принцип — принцип методологического плюрализма. Выбор методологии и исследовательских стратегий зависит только от целей и задач исследователя и принципиально равнозначен. Поэтому и оценивать их можно только в той мере, насколько они соответствуют данным задачам.

Мы рассматриваем историческое исследование как моделирование исторического процесса. Моделирование — это исследование объектов познания на их моделях, построение и изучение моделей реально существующих объектов, процессов или явлений с целью получения объяснений этих явлений, а также для предсказания явлений, интересующих исследователя [4]. Познавательные возможности модели обуславливаются тем, что модель отображает (воспроизводит, имитирует) какие-либо существенные черты объекта-оригинала. Таким образом, изучение одних сторон моделируемого объекта осуществляется ценой отказа от исследования других сторон. Поэтому любая модель замещает оригинал лишь в строго ограниченном смысле.

В статье моделирование исторических процессов рассматривается не в узком смысле, как один из исследовательских методов, а в более широком. Как отмечает Я.Г. Неуймин: «Исторически сложившиеся научные понятия, непосредственно либо опосредованно связанные с объективной реальностью, — законы, теории, научные картины мира, суть, модельные конструкты. Все наши научные представления о мире природы, общества и техники, наши знания о самих себе, о мышлении и о его закономерностях носят модельный характер» [5; 49].

Учитывая, что объектом исследования являются модели репрезентации исторических явлений, оформленные как научно-исторический нарратив, основными методами будут сравнительный метод и метод типологизации. Применение первого метода обусловлено необходимостью проведения сравнения различных моделей, основанных на различных исследовательских принципах и подходах, второго — на необходимости выявления общих черт в данных моделях, позволяющих сводить их в определенные группы по заданным критериям.

Результаты и обсуждение

Итогом русской дореволюционной и в то же время началом советской историографии истории Сибири можно считать работу В.И. Огородникова. Работа была написана еще осенью 1919 г., когда Иркутск находился под властью белых, вторая ее часть издана уже в 1925 г. Говоря о специфике сибирской истории, автор подчеркивает, что приходу русских в регион «предшествовала многовековая история туземной Сибири» [6; 2]. Работу характеризует обстоятельное изучение на доступном для того времени уровне всего комплекса климатических, географических, социально-экономических причин формирования населения Сибири.

Он выделяет следующие этапы тюркизации региона. Первый, до XIII века, в ходе которого в Восточной Сибири закрепились якуты, в юго-западной и южной Сибири хакасы (кыркызы) и ряд более мелких тюркских и тюркизированных групп, а на юге Западной Сибири, в степных ее частях — «турко-татары» [6; 184, 185]. Вторым этапом был связан с походами Чингисхана, в результате которого угро-финское население Западной Сибири было сдвинуто на север, а на их месте закрепились сибирские татары — население Сибирского ханства, улуса, сформировавшегося в результате распада Кипчакского ханства (Золотой Орды) [6; 218]. Эту часть сибирских татар В. Огородников называет туринскими татарами, или туралинцами, первой волной тюрков Западной Сибири, «туземной» [6; 219]. Ко второй волне, «пришлым» тюркам, он относит ногайцев и бухарцев, проникшим в регион в XIV–XV веках, в результате их смешения с местными тюркскими и угорскими группами формируются тобольско-иртышские и барабинские татары [6; 219–220].

Политическая история сибирских татар, в изложении В. Огородникова, заключается в постоянной борьбе местной династии тайбугидов и шибанидами за власть в регионе. Это и привело к гибели Сибирского ханства, несмотря на «выдающуюся личность Кучума» [6; 282]. Казахов (кыргыз-казаков) В. Огородников относит к сибирским народам, формирование их связывает с походами Чингисхана, когда в «многочисленные турецкие племена», кочевавшие до этого в Монголии, были вытеснены в арало-иртышские степи [6; 249]. Здесь в XV веке в результате объединения кыргызов, канглы, кыпчаков и дулатов формируется Кыргыз-казачий союз (*Казахское ханство*. — Авт.) [6; 250]. К XVII в. относится продвижение казахов под давлением калмыков в верхнее и среднее течение Иртыша и Ишима, а в XVIII в. — «к русским границам на Ишиме, Тоболе и Урале» [6; 252]. Очень интересным является замечание автора о том, что миграция найманов и кереев на восток, верхнее течение Иртыша в результате ликвидации Джунгарского ханства, является «возвращением на свои прежние места» [6; 252].

В результате перемещений казахов из Семиречья в Ишимские и Иртышские степи формируются три казахских жуза — союз дулатов и канглы образует Большую, или Старшую, Орду; кипчаки и «позднее присоединившиеся к ним роды других турецких племен (аргынов, найманов и керейтов)» составили Среднюю Орду, а «отделившиеся от них роды в соединении с родом алчин» образовали Малую орду [6; 251, 252]. Таким образом, В. Огородников не видит этногенетической связи между сибирскими татарами и казахами, придерживается концепции позднего появления казахов на территории лесостепной зоны Западной Сибири.

Собственно советская историография проблемы соотношения «казахского» и «татарского» населения Западной Сибири начата работами С. Бахрушина, в частности, «Очерками по истории колонизации Сибири в XVI и XVII вв. [7]. В этот период С. Бахрушин обходит вниманием этнический состав Сибирского ханства, для него население региона — «татары», «туземные» и «инородческие» племена [7; 152]. Даже при описании пленения Сеид-Ахмата воеводой Д. Чулковым проигнорировано присутствие при этих событиях казахского султана Ораз-Мухаммеда [7; 154]. Уделяя большое внимание политическим и социально-экономическим аспектам истории Сибири, С. Бахрушин практически не анализирует этнический состав населения. При этом исследователь считал сибирских татар этносом, возникшим в результате завоевания Сибири монголами в XIII веке.

Позже, в ставшей классической работе о сибирских служилых татарах, С. Бахрушин проследил историю отдельных родов сибирских татар и, косвенно, этногенетические связи сибирского населения и соседей [8]. В частности, он отмечает, что сибирская знать постоянно пополнялась выходцами из других частей Улуса Джучи, в том числе и с территории современного Казахстана, «из Ногайской Орды» [8; 156]. Отмечает он и обратные процессы, когда от Кучума откочевали улусы «в Ногаи и Казацкую орду» [8; 158].

Связям Сибири с южными соседями был посвящен очерк С. Бахрушина «Сибирь и Средняя Азия в XVI и XVII вв.» [9]. Обширный анализ экономических и политических связей Сибирского ханства и среднеазиатских владений показал постоянные системные связи региона с другими частями Улуса Джучи и с присырдарьинским регионом, в частности, что констатирует автор. Однако для данной работы, как и для других работ С. Бахрушина, характерно полное игнорирование казахской составляющей таких контактов. Даже в тех случаях, когда эти контакты фиксируются в источниках, в частности, при упоминании фактов переезда родственников Кучума к казахскому султану Аблаю или установления брачных отношений с ханом Шыгаем, данные исторические персонажи не названы казахами. Об Аблае сказано буквально словами источника «в Бухары к Облахану», а Шыгай назван «знатным бухарским князем» [9; 199, 200].

Для исторической репрезентации С.Бахрушиным этнополитических процессов на территории Улуса Джучи характерны следующие моменты:

- 1) подчеркивание отрицательной роли монгольских завоеваний и Золотой Орды как в экономических, так и в этнополитических процессах в регионе;
- 2) принижение роли «кочевых» степных народов — наследников Улуса Джучи в этнополитических и экономических процессах в регионе;
- 3) искусственная модернизация терминов «татар» и «узбек» применительно к XV–XVII векам, присвоение им современного этнического значения с целью преувеличения роли «оседло-земледельческих» народов.

Системное изучение этнической истории Западной Сибири было начато в специальной монографии З. Бояршиновой [10]. Исследователь на основе изучения обширного эмпирического материала и классического для советской историографии методологического подхода приходит к выводу о тюркизации местного сибирского угорского населения, начиная с гуннского времени [10; 70]. Тюркизацию населения Западной Сибири она относит к раннему средневековью, к IX–X векам. З. Бояршинова считает, что угорское население, жившее в Прииртышье, было частично оттеснено к северу, частично ассимилировано кыпчаками. Последние стали одним из основных компонентов в формировании «сибирских татар» [10; 75].

Следующий этап этнической истории Западной Сибири относится автором к послемонгольскому времени, когда на территории Белой Орды и Улуса Шейбана формируется объединение «узбеков», причем предки казахов также включены в состав «узбеков» [10; 103]. Западная Сибирь, в частности, долина Ишима, отождествленная автором с владением «Туран», по мнению З. Бояршиновой, стала одним из центров формирования этого объединения «узбек» [8; 104]. Стоит отметить, что термины «татар», «узбек», «казах» исследователь считает условными названиями, более политическими, нежели этническими. Вместе с тем Сибирское ханство названо З. Бояршиновой государством «западно-сибирских татар», а Кучум — сыном «узбекского правителя Муртазы» [11; 36].

Говоря о советской историографии проблемы этнических связей казахского или шире, степного, населения с сибирскими татарами, необходимо отметить исследования узбекского ученого Х. Зияева. В небольшой по объему книге «Узбеки в Сибири», увидевшей свет в 1968 г., он пытается осветить роль узбеков в истории Сибирского ханства и этногенезе сибирских татар. При этом, описывая историю возвышения Кучума, похода Ермака и других исторических событий, Х. Зияев полностью игнорирует казахов и Казахское ханство. Роль Бухарского ханства, напротив, выделена несколько гипертрофированно, все персонажи сибирской истории (Кучум, Ахмет-Керей, Сеид-Ахмет) попадают в Сибирь непосредственно из Бухары, игнорируя географический и этнополитический факторы [12; 8, 9].

Заметным явлением в советской историографии стало издание пятитомной «Истории Сибири», первый том которой, увидевший свет в 1968 г., был посвящен дорусскому периоду [13]. Параграф, посвященный истории Западной Сибири в XIII–XVI веках был подготовлен З. Бояршиновой и Н. Степановым. В данной работе был окончательно сформулирована концепция истории региона в

золотоордынский период, господствовавшая в советской исторической науке вплоть до начала 90-х гг.

Автохтонами региона были названы угро-финские, самодийские и селькупские племена. Тюрки, жившие в лесостепной и степной части региона, «сложились из угро-язычных, кето-язычных и самодийских групп, подвергшихся ... тюркизации» [13; 360]. Таким образом, тюрки были признаны автохтонами «Истории...» пришлым, не автохтонным населением. Связь с Золотой Ордой отрицалась, образование Тюменского объединения, датированное XIV веком, объявлялось результатом внутреннего развития в процессе «феодализации» населения и «разложения первобытно-общинного строя». Очевидные факты сюзеренитета сарайских ханов над землями Сибири объяснялись тем, что «Тюменское ханство было в какой-то мере подчинено Золотой Орде» [13; 363, 364].

Дальнейшая история Западной Сибири в изложении авторов «Истории» представляется борьбой сибирских татар во главе с «тайбугиным родом» с пришлыми южными степными народами — узбеками и ногайцами, «стремившимися закрепить за собой кочевья по Тоболу, Ишиму и Иртышу» [13; 364]. С 20-х годов XV века эти земли входят в состав территории, где идет непрерывная борьба между кочевниками, представленными «правителями Белой Орды» и потомками Шейбани-хана. Естественно, создание «татарского Сибирского ханства» тайбугидов было ответом местного тюркизованного татарско-угорского населения на давление южных кочевников [13; 365, 366].

Захват власти Кучумом представлен в «Истории...» как результат «упорной борьбы за овладение Сибирским ханством со стороны шебанидов, ногайских мурз и правителей узбекских орд» [13; 366]. Кучум опирался на «узбекские и ногайские вооруженные отряды», местное население смотрело на него, как на завоевателя, пришельца, «положение массы трудящихся резко ухудшилось» [13; 367]. Таким образом, последовательно проводилась мысль, что последующее завоевание Сибири Московским государством было благом для местного населения, так как освобождало его от тирании пришлых «узбекских правителей», именно так в тексте «Истории...» названы Кучум и его отец Муртаза [13; 371].

В работах Н. Томилова проблема этнической истории тюркского населения Западной Сибири получила дальнейшее развитие. В одной из обобщающих работ он подчеркивает роль казахского населения степной зоны в формировании групп сибирских татар [14; 20]. В южной части расселения туринских татар автор отмечает их активные этнические контакты с башкирами или группами, вошедшими позже в состав башкир [14; 24]. Описывая особенности формирования тюркского населения по р.Тура, так называемой «области Тахчеи», исследователь проводит параллели со степным населением (племенами Дашт-и-Кыпчака), называя тагчи узбекским племенем, носившем второе название катаган [14; 27]. Отметим, что катаган и алаш были соответственно правым и левым крылом армии Орыс-хана, основателя династии казахских ханов. Кроме того, Н. Томилов отмечает наличие в составе хакасов группы «аргын», которая мигрировала сюда после завоевания Сибири русскими с реки Тобол вместе с другими группами сибирских татар. Вместе с тем, отмечено постоянное бегство части татар не только на восток, но и на юг, в степные районы [14; 34, 35, 76].

Описывая этногенез основного ядра сибирских татар — тобольских татар, или тобулык, Н. Томилов отмечает его сложный характер и считает, что, кроме местного тюркоязычного населения, в нем большую роль сыграли выходцы из степной зоны — ногайцы, узбеки и казахи [14; 67]. Кроме того, еще один компонент сибирских татар, «бухарцев», исследователь также связывал не только со Средней Азией, но и с Казахстаном. Отмечает он также наличие казахов в войске Маметкула во время его войны с Ермаком [14; 68, 69].

Тесную связь казахов и другой этнографической группы сибирских тюрков, тевризскими татарами, отмечает Н.Томилов, ссылаясь на работы Б. Кармышевой. В частности, анализируя этническую историю клана курдак, он отмечает, что часть этого рода попала к казахам и в составе аргынов в XVII веке оказалась в составе узбеков-локайцев. Кроме того, в составе курдаков отмечаются каракыпчаки, ногаи и китаи, пришедшие в регион в составе каракалпаков или казахов, а в составе саргатов — табыны, пришедшими в составе казахов, ногайцев или башкир [14; 119, 122, 124].

Анализ Н. Томиловым этногенеза такой группы сибирских татар, как чат или чагат, показывает прямую связь с казахами. В частности, исследователь отмечает, что в исторической памяти самих чатских татар сохранилось представление об том, что «раньше они составляли с казахской ордой один народ». Автор связывает с этнонимом «чат» такие казахские этнонимы, как «жетиру» и «жат» [14; 206, 207]. Относительно такого компонента в этногенезе сибирских татар, как «ногай», Н. Томилов отмечает, что этот компонент входит в состав всех групп иртышских татар [14; 123].

В целом, следует отметить очень скрупулезный анализ этнической истории сибирских татар в монографии Н. Томилова, позволивший ему показать тесную связь между различными группами сибирских татар, ногайцев, казахов и степных узбеков, составлявших до XVII века единый этнический массив.

Отдельно рассмотрим казахстанскую советскую историографию репрезентации места казахов в истории Сибирского ханства. Отметим, что в «Очерках по истории Казахской ССР» М. Вяткина, изданной в 1941 г., эта проблема не рассматривалась. Однако, анализируя этногенез казахов, автор отмечает, что: 1) образование Казахского ханства и казахов как этноса — связанные, но не идентичные процессы [15; 78]; 2) категории «узбек», «ногай», «казах» первоначально не носили этнический характер [15; 74, 75, 77]; 3) «узбеки» и «казахи» до XVI века представляют собой единый этнос, их обособление относится только к позднему периоду [15; 78–80]. К сожалению, М. Вяткин обходит вниманием историю Сибирского ханства, лишь эпизодически вспоминая о его существовании и контактах с казахами [15; 91, 92, 103].

В 1943 г. был издан I том нового обобщающего издания — «История Казахской ССР» под редакцией М. Абдыкалыкова и А. Панкратовой. Учитывая, что М. Вяткин стал одним из авторов данной книги, неудивительно, что репрезентация этногенеза казахов и их места в истории постордынских государств, в том числе и Сибирского ханства, не изменилась по сравнению с «Очерками» [16; 85–87, 92]. После разгромной критики в адрес данной книги со стороны партийной верхушки, она была значительно переработана и переиздана в 1949 и 1957 гг. Однако основные положения репрезентации места казахов в истории Сибирского ханства значительно не изменились.

Серьезный сдвиг произошел в 60–70-е гг. XX века, когда благодаря большой источниковедческой работе были введены в научный оборот значительные объемы письменных источников, началось систематическое исследование исторической памяти казахского и иных тюркских народов СССР. В 1979 г. был издан II том нового пятитомного академического издания «Истории Казахской ССР», где впервые в репрезентацию истории Казахстана было включено Сибирское ханство. Разделы, касающиеся его истории (Северный Казахстан и Западная Сибирь в XIII–XV вв., Сибирское ханство при Кучуме) были написаны Н. Мингуловым [17; 183–187, 280–282]. Раздел об этногенезе казахов был подготовлен А. Маргуланом [17; 239–248, 251–255].

Отметим, что авторы нового издания постоянно подчеркивают общность населения Западной Сибири в этот период с населением Северного, Центрального и, отчасти, Восточного Казахстана [17; 183, 184]. Основным населением региона в монгольский период, по мнению Н. Мингулова, являются кыпчаки, ставшие ядром казахстанских племен, соседствовавших с племенами Западной Сибири, и кереиты, создавшие крупное этнополитическое объединение на территории Северного Казахстана и Западной Сибири [17; 184]. Автор отмечает, что Сибирское ханство при Кучуме включало в себя территорию Северного Казахстана, а население этого региона составляли казахские роды, кочевавшие по среднему течению Тобола, Ишима и Иртыша и в Барабинской степи, по соседству с тюркоязычным населением Западной Сибири [17; 280]. Автор придерживается распространенной ранее в российской литературе точки зрения о степном, ногайско-казахском происхождении как Тайбуги, так и Кучума. Говоря о населении долины Иртыша, известном как «шибанцы», Н. Мингулов подчеркивает их общее с казахами происхождение [17; 280, 281].

Наличие этнической общности населения Казахстана постордынского периода обосновано в разделе, посвященном этногенезу казахского народа. Автор подчеркивает, что термины «кыпчак», «могул», «узбек», «казах» обозначают в XIV–XV веках один и тот же народ [17; 253]. Процесс смены названия авторы видят следующим образом. Примерно с 50–60-х годов XIV века в отношении населения Казахстана вместо традиционного термина «кыпчак» начинает применяться термин «узбек», а с начала XVI века — «казах». При этом изменение названия не сопровождалось сменой населения, за исключением миграции части степных племен во главе с Мухаммедом Шейбани в Среднюю Азию [17; 253, 255]. Как мы видим, в издании 1979 года появляется новое направление в советской историографии, репрезентующее историю Сибирского ханства как часть истории казахов. Однако данное направление осталось лишь в рамках казахстанской историографии, не получив распространения в официальной советской исторической науке.

Выводы

Таким образом, историографический анализ научно-исторических моделей репрезентации места и роли казахов в истории Сибирского ханства, разработанных в советской исторической науке, пока-

зывает нам наличие двух основных концепций, обусловленных как методологическими подходами, так и исследовательскими стратегиями, выбранными учеными. Первое направление заложено трудами В. Огородникова и С. Бахрушина. Согласно ему, казахи появляются на границах Западной Сибири только в конце XVII–начале XVIII века и не играли значительной роли в истории Сибирского ханства. Отметим, что данные взгляды восходят к работам дореволюционных российских авторов, в частности, Г. Катанаева.

Основой таких выводов стали: 1) следование письменным источникам, преимущественно архивным; 2) скептическое отношение к устным источникам, связанное со слабой разработанностью в советской исторической науке методов анализа объектов исторической памяти; представления о тождественности политического феномена «Казахское ханство/Казачья Орда» XVI–XVII веков и этнического феномена XVIII–XIX веков «казак/казах».

Второе направление, представленное работами Н.Томилова и его последователей, относит казахов к числу автохтонов Западной Сибири и активных участников процессов, связанных с историей Сибирского ханства. Отличительная черта данных работ — широкое привлечение для моделирования исторических процессов таких источников, как лингвистические данные и факты исторической памяти, отраженные в фольклорных источниках, в частности исторических преданиях сибирских татар.

Стоит отметить, что уже в конце 70-х гг. начинает развиваться третье направление, исследователи, работающие в его рамках, считают казахов частью единого этноса Золотой Орды и, соответственно, не разделяют при реконструкции событий XV–XVI веков казахов и сибирских тюрок — основное население Сибирского ханства.

Статья подготовлена в рамках реализации научного проекта по гранту Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан на тему: «Сибирский улус: Северный Казахстан и сопредельные территории системе золотоордынской этнополитической системы», ИРН AP08856598.

Список литературы

- 1 Миллер Г. История Сибири. — Т.1 / Г. Миллер. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1937. — 607 с.
- 2 Катанаев Г. Киргизский вопрос в Сибирском казачьем войске / Г. Катанаев. — Омск: Типогр. Окружного штаба, 1904. — 201 с.
- 3 Верхотуров Д.Н. Идея сибирской самостоятельности вчера и сегодня / Д.Н. Верхотуров. — М.: АСТ; Красноярск: АБУ; Владимир: ВКТ, 2009. — 331 с.
- 4 Глинский Б.А. Моделирование как метод научного исследования / Б. Глинский. — М.: Изд-во МГУ, 1965. — 248 с.
- 5 Неуймин Я.Г. Модели в науке и технике: История, теория, практика / Я. Неуймин. — Л.: Наука, 1984. — 192 с.
- 6 Огородников В. Очерк истории Сибири до XIX столетия. — Ч.1. История дорусской Сибири / В. Огородников. — Иркутск, 1920. — 289 с.
- 7 Бахрушин С.В. Очерки по истории колонизации Сибири в XVI и XVII вв. / С.В. Бахрушин. — М.: Издание М. и С. Сабашниковых, 1927. — 198 с.
- 8 Бахрушин С.В. Сибирские служилые татары в XVII в. // С.В. Бахрушин. — Т. III, Ч. II. — М.: Изд-во АН СССР, 1955. — С. 153–175.
- 9 Бахрушин С.В. Сибирь и Средняя Азия в XVI—XVII вв. // С. В. Бахрушин. — Т. IV. — М.: Изд-во АН СССР, 1957. — С. 195–214
- 10 Бояршинова З. Население Западной Сибири до начала русской колонизации. (Виды хозяйственной деятельности и общественный строй местного населения): спецкурс по истории народов Сибири для студ.-заочн. ист. фак. ун-та / З. Бояршинова. — Томск: Изд-во Том. ун-та, 1960. — 154 с.
- 11 Бояршинова З. Западная Сибирь накануне присоединения к России. Сельскохозяйственное освоение Западной Сибири русскими в феодальную эпоху: докл., обобщ. содержание научных трудов, представленных ... д-ра ист. наук / З. Бояршинова. — Томск: Изд-во Том. ун-та, 1967. — 109 с.
- 12 Зияев Х. Узбеки в Сибири (XVII—XIX вв.) / Х. Зияев. — Ташкент: ФАН, 1968. — 37 с.
- 13 История Сибири с древнейших времен до наших дней:[В пяти т.] / под ред. А.П. Окладникова. — Т.1. — Л.: Наука, 1968. — 454 с.
- 14 Томилов Н.А. Тюркоязычное население Западно-Сибирской равнины в конце XVI—первой четверти XIX вв. / Н. Томилов. — Томск: Изд-во Том. ун-та, 1981. — 276 с.
- 15 Вяткин М. Очерки истории Казахской ССР / М. Вяткин. — М.: Госполитиздат, 1941. — 367 с.

16 История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней / под ред. М. Абдыкалыкова, А. Панкратовой. — Алма-Ата: КазОГИЗ, 1943. — 670 с.

17 История Казахской ССР (с древнейших времен до наших дней): [В 5-и т.]. . — Т. 2 / под ред. А. Нусупбекова. — Алма-Ата: Наука, 1979. — 424 с.

Е. Әбіл, А. Күзембайұлы

Қазақтар мен Сібір хандығы: мәселеленің кеңестік тарихнамасы

Мақалада Сібір хандығы тарихындағы қазақтардың орнын кеңестік тарих ғылымындағы репрезентациялау талданған. Батыс Сібірдің отарлауға дейінгі тарихындағы ең қызықты және талқыланатын мәселелердің бірі — қазақтардың Сібір хандығы тарихындағы орны. Бұл мәселе бойынша әртүрлі, кейде диаметрлі қарама-қарсы көзқарастар айтылады. Негізгі ұғымдар революцияға дейінгі орыс ғылымында қалыптасты, бірақ кеңес заманында олар этнология, археология және деректану жетістіктерін ескере отырып, айтарлықтай жетілдірілді. Кеңестік тарихнамада Сібір хандығы тарихындағы қазақтардың орны мәселесі бойынша екі негізгі бағытты бөліп көрсетуге болады. Кеңестік тарих ғылымында басым болған бірінші бағыт В. Огородников пен С. Бахрушиннің еңбектерінде жазылған. Олардың пікірлерінше, қазақтар Батыс Сібір шекарасында тек ХҮІІ ғасырдың аяғы мен ХҮІІІ ғасырдың басында пайда болған және Сібір хандығының тарихында маңызды рөл атқармаған. Екіншісі Н. Томиловтың және оның ізбасарларының еңбектерінде көрсетілген, онда қазақтарды Батыс Сібірдің автохтондары және Сібір хандығының тарихымен байланысты процестердің белсенді қатысушылары қатарына жатқызады.

Кілт сөздер: тарихнама, тарихтың репрезентациясы, қазақтар, сібір татарлары, Сібір хандығы, Көшім, Тайбұға.

Ye. Abil, A. Kuzembayuly

The Kazakhs and the Siberian Khanate: Soviet Historiography of the Problem

The article analyzes the representation of the place of the Kazakhs in the history of the Siberian Khanate in the Soviet historical science. One of the most interesting and discussed problems in the pre-colonial history of Western Siberia is the problem of the Kazakhs' place in the history of the Siberian Khanate. On this issue various, sometimes diametrically opposite, points of view are expressed. The basic concepts have developed in the Russian pre-revolutionary science, but in Soviet time they have been considerably improved considering the achievements of ethnology, archeology, and source study. In the Soviet historiography of a problem, it is possible to allocate two basic directions on a question of a place of Kazakhs in the history of the Siberian Khanate. The first, dominant in the Soviet historical science, is the work of V. Ogorodnikov and S. Bakhrushin. According to it, the Kazakhs appeared on the borders of Western Siberia only at the end of the 17th — beginning of the 18th century and play an insignificant role in the history of the Siberian Khanate. The second, represented by the works of N. Tomilov and his followers, relates the Kazakhs to the number of autochthons of Western Siberia and active participants in the processes associated with the history of the Siberian Khanate.

Keywords: historiography, representation of history, Kazakhs, Siberian Tatars, Siberian Khanate, Kuchum, Taybuga.

References

- 1 Miller, G. (1937). *Istoriia Sibiri* [History of Siberia]. Vol. 1. Moscow–Leningrad: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR [in Russian].
- 2 Katanaev, G. (1904). *Kirgizskii vopros v Sibirskom kazachem voiske* [The Kyrgyz question in the Siberian Cossack Troops]. Omsk: Tipografiia Okruzhnogo shtaba [in Russian].
- 3 Verkhoturov, D.N. (2009). *Ideia sibirskoi samostoiatel'nosti vchera i segodnia* [The idea of Siberian independence yesterday and today]. Moscow: AST; Krasnoiar'sk: ABU; Vladimir: VKT [in Russian].
- 4 Glinskii, B.A. (1965). *Modelirovanie kak metod nauchnogo issledovaniia* [Modeling as a method of scientific research]. Moscow: Izdatelstvo Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 5 Neumin, Ya.G. (1984). *Modeli v nauke i tekhnike: istoriia, teoriia, praktika* [Models in Science and Technology: History, Theory, and Practice]. Leningrad: Nauka [in Russian].

- 6 Ogorodnikov, V. (1920). Ocherk istorii Sibiri do XIX stoletia. Chast 1. Istoriiia dorusskoi Sibiri [An Essay on the History of Siberia up to the 19th Century. Part 1. The History of Pre-Russian Siberia]. Irkutsk [in Russian].
- 7 Bakhrushin, S.V. (1927). Ocherki po istorii kolonizatsii Sibiri v XVI i XVII vv. [Essays on the history of the colonization of Siberia in the 16th and 17th centuries]. Moscow: Izdanie M. i S. Sabashnikovykh [in Russian].
- 8 Bakhrushin, S.V. (1955). Sibirskie sluzhilye tatory v XVII v. [Siberian servicemen Tatars in the 17th century]. *Scientific works*. Vol. III. Moscow: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR [in Russian].
- 9 Bakhrushin, S.V. (1957). Sibir i Srednaia Aziia v XVI–XVII vv. [Siberia and Central Asia in the 16th-17th centuries]. *Scientific works*. Vol. IV. Moscow: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR [in Russian].
- 10 Boiarshinova, Z. (1960). Naselenie Zapadnoi Sibiri do nachala russkoi kolonizatsii. (Vidy khoziaistvennoi deiatelnosti i obshchestvennyi stroi mestnogo naseleniia): spetsialnyi kurs po istorii narodov Sibiri dlia studentov-zaochnikov istoricheskogo fakulteta universiteta [The Population of Western Siberia Before Russian Colonization (Types of Economic Activity and Social Structure of the Local Population): A Special Course on the History of the Peoples of Siberia for Extramural Students of the Faculty of History of the University]. Tomsk: Izdatelstvo Tomskogo universiteta [in Russian].
- 11 Boiarshinova, Z. (1967). Zapadnaia Sibir nakanune prisoedineniia k Rossii. Selskokhoziaistvennoe osvoenie Zapadnoi Sibiri russkimi v feodalnuu epokhu: doklad, obobshchaiushchii sodержание nauchnykh trudov, predstavlennykh na soiskanie uchenoi stepeni doktora istoricheskikh nauk (vmesto avtoreferata) [Western Siberia on the eve of annexation to Russia. Agricultural development of Western Siberia by Russians during feudal epoch: report summarizing the content of scientific works submitted for the degree of Doctor of Historical Sciences]. Tomsk: Izdatelstvo Tomskogo universiteta [in Russian].
- 12 Ziiaev, Kh. (1968). Uzbeki v Sibiri (XVII — XIX vv.) [Uzbeks in Siberia (17th — 19th centuries)]. Tashkent: FAN [in Russian].
- 13 Okladnikov, A. (Ed.). (1968). Istoriiia Sibiri s drevneishikh vremen do nashikh dnei [V piati tomakh]. [History of Siberia from Ancient Times to the Present Day] (Vols. 1–5; Vol. 1). Leningrad: Nauka [in Russian].
- 14 Tomilov, N.A. (1981). Tiurkoiazychnoe naselenie Zapadno-Sibirskoi ravniny v kontse XVI–pervoi chetverti XIX vv. [The Turkic-speaking population of the West Siberian Plain at the end of the 16th century and the first quarter of the 19th century]. Tomsk: Izdatelstvo Tomskogo universiteta [in Russian].
- 15 Viatkin, M. (1941). Ocherki istorii Kazakhskoi SSR [Essays on the History of the Kazakh SSR]. Moscow: Gospolitizdat [in Russian].
- 16 Abdykalykov, M., & Pankratova, A. (Eds.). (1943). Istoriiia Kazakhskoi SSR s drevneishikh vremen do nashikh dnei [History of the Kazakh SSR from ancient times to the present]. Alma-Ata: Kazakhskoe obedinennoe gosudarstvennoe izdatelstvo [in Russian].
- 17 Nusupbekova, A. (Ed.). (1979). Istoriiia Kazakhskoi SSR (s drevneishikh vremen do nashikh dnei) : [V piati tomakh]. Tom 2. [History of the Kazakh SSR (from ancient times to the present day). Alma-Ata: Nauka [in Russian].

К.К. Абдрахманова*

*Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: kimbat_abd@mail.ru)*

Сельская повседневность Центрального Казахстана в послевоенное десятилетие: демографические аспекты населения

Исследование проблемы советского крестьянства в послевоенное десятилетие в современной историографии актуализировано в условиях фундаментальных перемен, связанных с открытием доступа к новым архивным документам. За последние десятилетия в исторической науке наблюдается рост интереса к феномену повседневной жизни советского человека, в том числе и крестьянства. 1940–1950-е гг. вошли в историю нашей страны как годы серьёзных социально-экономических и политических изменений: последствия Великой Отечественной войны, депортации, крупное промышленное и транспортное строительство и т.д., которые повлекли за собой глубинные демографические изменения в жизни сельского населения Центрального Казахстана. Статья посвящена анализу комплекса проблем, связанных с демографией населения в сельской местности Центрального Казахстана в послевоенный период.

Ключевые слова: история сельской повседневности, Центральный Казахстан, миграционное сальдо, естественный прирост, Карагандинская область, демографическая ситуация, демография, национальный состав, статистика, социально-демографические процессы, удельный вес.

Введение

История повседневности советского крестьянства в последние десятилетия стала одной из актуальных проблем в отечественной историографии. Доступ ко многим архивным документам позволил пересмотреть ранее утвердившиеся факты и гипотезы. Трагические страницы из жизни советского крестьянства, связанные с жестким противоречием с государственной властью, раскулачиванием, коллективизацией, голодом, войной, потерями, стали объектом пристального внимания современных ученых. Справедливая и утвердившаяся метафора о трудовом подвиге советского крестьянства в послевоенное время заслуживает критического анализа с учетом всех сложностей и трудностей того времени. В данной статье мы попытались проанализировать демографическую ситуацию в Карагандинской области, а также охарактеризовать демографическую историю сельского населения.

Методология и методы исследования

При написании научной статьи методологической базой послужили теоретические работы зарубежных исследователей. В частности, это труды российских исследователей по теоретико-методологическим проблемам истории повседневности: Ю.А. Полякова, В.Б. Жиромской, Л.П. Репиной, А.К. Соколова, А.В. Курьянович, Н.Л. Пушкаревой и других [1–6]. Авторы четко дают определение предмета и объекта исследований, приводят различные вариации основным дефинициям, анализируют методы и критерии, где отслеживаются различные подходы, изучающие человека в повседневной жизни. Предметом дискуссий у данного круга ученых были такие аспекты, как научное направление, то есть человек или группа людей, объект (только ли «маленький человек»), сфера исследования (частная жизнь или трудовая, рабочая повседневность и т.д.), критерии и параметры истории повседневности. Академик Ю.А. Поляков считал, что «история повседневности — это сумма миллиардов судеб людей, живущих в далеком и близком минувшем, имеющих как общие глобальные черты, так и специфические, региональные, национальные, наконец, индивидуальные. Задача — обрисовать их образ жизни в историческом разрезе, выявляя общее и особенное, неизменное, сохраняющееся столетиями, и новое, ежедневно рождаемое буднями» [1; 125]. Исследователь Н.Л. Пушкарева считает, что история повседневности — это сфера человеческой обыденности во множественных историко-культурных, политико-событийных, этнических и конфессиональных контекстах [6; 3]. А.С. Сенявский приходит к выводу, что история повседневности — это история «подробностей жизни», насыщенная богатой конкретикой» [7; 27]. Изучение методологических подходов при исследовании истории повседневности были проанализированы в работе Л.Л. Репиной, которая выделяет два

уровня: микро- и макроподходы. По ее мнению, использование микроподходов получило широкое распространение по мере того, как обнаруживались неполнота и неадекватность макроисторических выводов, ненадежность среднестатистических показаний, направленность доминирующей парадигмы на сужение исторического развития общества к псевдонормативным образцам и типам» [3; 20]. Ученый Б.Г. Могильницкий, считает, что применение двух подходов в научных изысканиях не просто увеличит потенциал исторического исследования, а придаст новое качество вслед процессу осмысления прошлого [8]. Идентичного мнения придерживался и академик Ю.А. Поляков, который полагал, «чтобы понять исторические события и явления, надо решить двуединую задачу — показать и человека, и обстановку» [1; 132].

Обсуждение

История повседневности изучает различные аспекты человеческого бытия, в том числе и демографическую историю. В этот период произошли политические и социально-экономические события, которые оказали существенное влияние на демографическую картину в Центральном Казахстане. Изучаемый период охватывает десятилетие, в котором в СССР не проводилась перепись населения. В связи с этим поиск статистических материалов был достаточно сложным, что не позволило осуществить более подробный и комплексный анализ демографических процессов, происходивших в регионе.

Тем не менее в Центральном государственном архиве Республики Казахстан в фондах Центрального статистического управления (ЦСУ) СССР и ЦСУ Казахской ССР нами были обнаружены статистические данные под грифом «Совершенно секретно» о численности населения в Казахстане. Отдел демографии, который был создан при ЦСУ Казахской ССР, ежегодно проводил ориентировочные подсчеты и расчеты численности населения по Казахской ССР, в том числе и по Центральному Казахстану. В каждом документе в примечании прописывалось, что эти данные категорически запрещается разглашать и предоставлять каким-либо организациям или учреждениям. Данные материалы могли выдаваться только при официальном запросе Первого секретаря ЦК КП(б)К, Председателя Совета Министров, Первого Секретаря Областного комитета для ознакомления их с расчетами. При этом им строго запрещалось разглашать или помещать эти данные в какие-либо документы [9; 16].

Подсчет численности населения был ориентировочный, так как в основе статистических данных находились не материалы прямой переписи, а сведения, получаемые из вторичных документов, где содержались цифровые данные о численности населения. К примеру, при подсчете населения Карагандинской области по состоянию на 1 января 1948 г. органами ЦСУ Казахской ССР были использованы такие материалы, как итоги учета детей и молодежи до 18 лет по состоянию на 1 февраля 1948 г.; итоги подсчета избирателей по выборам в местные советы депутатов трудящихся на 11 января 1948 г.; итоги регистрации актов гражданского состояния и итоги миграционного движения населения за январь 1948 г. [10; 97]. В 1950 г. Отдел демографии при подсчете численности населения стал привлекать данные ежемесячной отчетности органов ЗАГСа о количестве родившихся и умерших; данные о призванных в фабрично-заводское обучение и в рабочие училища; данные сектора статистики труда о численности рабочих и служащих; данные о числе избирателей в местные советы, а также итоги ежемесячной разработки отрывных талонов адресных листов на прибывших и выбывших по населенным пунктам [11; 233].

Существовала одна особенность, при подсчете численности населения в регионе велся учет исключительно гражданского населения. Согласно инструктивным документам ЦСУ СССР, при подсчете численности населения нельзя было брать во внимание особый контингент региона: депортированных, спецпоселенцев, заключенных, которые находились в исключительной компетенции органов НКВД СССР, а с 1946 г. — МВД СССР [10; 67, 68].

На основе имеющегося материала рассмотрим процесс формирования городского и сельского населения (в сравнении) и особенности демографического развития региона в послевоенные годы. Согласно данным ЦСУ СССР, за рассматриваемый период по Центральному Казахстану наблюдается стабильный рост численности населения, о чем свидетельствуют показатели таблицы 1.

Данные таблицы 1 демонстрируют динамику резкого роста населения Центрального Казахстана, то есть на 321300 чел. Причем, основной удельный вес приходится на городское население. Если за исследуемый период численность населения в городах увеличилась в 2 раза, т.е. на 300700 чел., то в сельской местности на 1,1 раз, или всего на 20600 чел. Если рассматривать по отдельным годам, то в 1947 г., по сравнению с данными 1945 г., численность населения увеличилась: городское на 8,8 %, сельское на 1,1 %.

сельское — 1,5%; в 1949 г. — городское на 42,5%, сельское — 12,7%; в 1951 г. — городское на 82%, сельское — 10,7%; в 1953 г. — городское на 102%, сельское — 14,4%.

Т а б л и ц а 1

Численность населения Карагандинской области в 1945–1953 гг. (тыс. чел.)

Годы	Городское население		Сельское население		Всего
	В тыс. чел.	Удельный вес	В тыс. чел.	Удельный вес	
01.01.1945	292,4	67	142,3	33	434,7
01.01.1946	302,5	67	144,0	33	446,5
01.01.1947	318,4	68	144,5	32	462,9
01.01.1948	384,7	70	161,2	30	545,9
01.01.1949	416,9	72	160,4	28	577,3
01.01.1950	484,3	75	159,2	25	643,5
01.01.1951	531,3	77	157,6	23	689,0
01.01.1952	560,7	77	164,0	23	724,7
01.01.1953	593,1	78	162,9	22	756,0

Примечание 1. Таблица составлена на основе данных ЦГА РК, Ф. 698, Оп. 14, Д. 280, Л. 11; Д. 287, Л. 18; Д. 299 а, Л. 11, 59; Д. 340 а, Л. 35; Д. 369, Л. 27, 109; Д. 387, Л. 15; Д. 405, Л. 23. 2. В численность городского населения включены в том числе и сведения о численности населения поселков городского типа.

Зачастую органами ЦСУ Казахской ССР в состав городского населения включались данные по численности горожан не только населенных пунктов, имевших статус города, но и рабочих поселков городского типа. Их количество было значительным, так как на протяжении исследуемого периода в регионе было зарегистрировано 13 поселков городского типа: Агадырь, Акчатау, Атасу, Байконур, Большой Жезказган («Джезказган» согласно административно-территориальному делению на 1946–1953 гг.), Жезказган, Жезказганский (рабочий поселок при Жезказганском марганцевом руднике), Карсакапай, Коунрад, Моинты, Семиз-Буга, Токаревка, Успенский [12–14].

Для сравнения, хотелось бы отметить, что за исследуемый период рост численности сельского населения был незначительным, так как увеличение, по сравнению с 1945 г., колебалось от 1,5 до 15 %. В целом, по региону сложилась благоприятная демографическая ситуация, так как численность населения региона, по сравнению с данными 1945 г., возросла на 321300 чел., или на 74 %, при этом большая часть приходилась на увеличение городского населения. Тогда как удельный вес сельского населения в разные годы составлял: в 1945 г. — 33 %, в 1948 — 30 %, в 1951 — 23 %, в 1953 г. — 22 %.

Проанализируем и проследим миграционное движение численности городского и сельского населения в регионе в послевоенный период. Рассмотрим эти особенности в таблице 2.

Т а б л и ц а 2

Миграционное движение городского и сельского населения Центрального Казахстана в 1945–1953 гг. (количество чел.)

Годы	Городское население		Сельское население		Сальдо миграции	
	Прибыло	Выбыло	Прибыло	Выбыло	город	село
1945	15309	7914	2850	2611	7395	239
1946	26920	15793	3545	4560	11127	-1015
1947	61752	11553	4518	3821	50199	697
1948	38203	13879	2454	1902	24324	552
1949	69096	17394	1800	4500	51702	-2700
1950	52914	21966	1750	4550	30948	-2800
1951	41988	27792	Нет сведений	Нет сведений	14196	Нет сведений
1952	39864	24933	539	1799	14931	-1260
1953	31524	18742	2060	982	12782	1078

Примечание 1. Таблица составлена на основе данных ЦГА РК, Ф. 698, Оп. 14, Д. 280, Л. 5 — 55; Д. 287, Л. 8 — 48; Д. 299 а, Л. 2 — 156; Д. 340 а, Л. 35–84; Д. 369, Л. 27, 109; Д. 387, Л. 23, 168; Д. 405, Л. 23. 2. Сведения 1953 г. за 1-е полугодие.

Как видно из таблицы, сальдо миграции между городским и сельским населением резко отличается. Если в городах региона оно стабильно положительное, то в сельской местности нет. Практически на протяжении всего исследуемого периода сальдо миграции в сельской местности было отрицательным: 1946 г. — минус 1015, 1949 г. — минус 2700 чел. и т.д. Данную тенденцию можно обосновать рядом причин. Во-первых, это было связано с периодическими переездами сельского населения в новые растущие промышленные города в поиске работы. Основным центром миграционных процессов в Центральном Казахстане была Караганда, которая стала крупнейшим промышленным городом республики. Появление гг. Темиртау и Балхаша было связано со строительством «Казахстанской Магнитки» и освоением богатейших медных месторождений в регионе. Во-вторых, следует учитывать тот факт, что многие совхозы Карагандинской области (совхоз №1 — Долинский, совхоз №2 — Волковский, совхоз №3 — Котурский, совхоз №4 — Самарский, совхоз №5 — Чурубай-Нурунский, совхоз №6 — Просторненское, совхоз №7 — Коктункульский, совхоз №8 — Бидайикский) были в непосредственном подчинении Карлаговского хозяйства, поэтому нельзя исключать, что их население (осужденные, депортированные, спецпоселенцы) просто не вошло в официальную статистику гражданского населения. В-третьих, из-за низкого уровня жизни и отсутствия оплаты за труд в совхозах и колхозах.

В целом, миграционное движение в регионе было связано с экономическими потребностями страны. Центральный Казахстан, будучи крупным промышленным центром, остро нуждался в высококвалифицированных профессиональных кадрах. В советское время одной из форм пополнения трудовыми ресурсами тяжелых отраслей промышленности являлась добровольная трудовая миграция. С этой целью власти проводило массовую агитацию среди рабочих других промышленных центров СССР по оказанию братской помощи. На добровольной основе осуществлялось вербовка рабочих-коммунистов и комсомольцев. Однако нельзя забывать, что значительное место в пополнении рабочей силой занимала принудительная миграция в регион спецпереселенцев, заключенных и военнопленных. Их труд широко использовался в тяжелой индустрии (угольной, металлургической промышленности), а также в жилищной строительстве и строительстве промышленных предприятий, в сельском хозяйстве, в благоустройстве городов и других населенных пунктов региона. По мнению российского исследователя О.В. Хлевнюка, «в советское время принудительный труд стал одним из важных факторов развития советской экономики» [15; 73–84.] Ведь, в силу незначительности расходов на содержание и высокой нормы эксплуатации, «спецконтингент» обходился дешевле вольнонаемных рабочих. Возможность беспрепятственной эксплуатации труда заключенных, спецпереселенцев в любых условиях, их быстрой переброски с объекта на объект высоко ценилась как политическими, так и хозяйственными руководителями.

В Центральном Казахстане можно выделить этапы принудительной миграции: 1) насильственное выселение кулаков в период коллективизации (начало 1930-х гг.); 2) депортация народов (вторая половина 1930-х–1940-е гг.); 3) этапирование заключенных и военнопленных (1930–1950-е гг.).

С начала 1930-х гг. территория Карагандинской области стала местом кулацкой ссылки крестьян из других регионов страны. Национальный состав трудпереселенцев был разнообразным. Основную часть составляли русские, украинцы, немцы, поляки, белорусы, татары, евреи, казахи, армяне, литовцы и т.д. Из Протокола закрытого заседания бюро Карагандинского горкома ВКП (б) от 7 мая 1932 г. : «в Караганде и ближайших ее окрестностях проживает 65 тыс. спецпереселенцев, заключенных Карлага и других антисоветских элементов» [16; 6].

Первая зимовка была очень трудной и многим спецпоселенцам запомнилась на всю жизнь. В частности, бывший спецпоселенец Г. Попов вспоминает: «В Караганду прибыло свыше 60 тыс. спецпоселенцев. Много было детей и стариков. Строительных материалов не было. Бараки, сложенные из самана и дерна, не просохли, а зимой промерзли. Да и в этих бараках жили по 70 человек. «Скученность» людей, сырость, голод породили массовые заболевания. Пошли корь, скарлатина, дифтерия, тиф. Многие семьи убавились наполовину» [17].

Со второй половины 1930-х гг. в СССР депортация народов приняла массовый характер. Если ранее политическим обоснованием являлась борьба против кулаков, то теперь — обеспечение безопасности страны. Жертвами государственной политики стали целые народы, которые были обвинены в «неблагонадежности». В апреле 1936 г. Совнарком СССР принял Постановление «О переселении, как политически неблагонадежных, поляков с Украинской ССР в Казахскую ССР». Кроме поляков из территории Прибалтийских республик, Западной Украины и Западной Белоруссии были высланы и немецкие семьи. На территории Карагандинской области было размещено 15000 хозяйств — 45000 немцев и по-

ляков (поляков — 35820, немцев не менее 10000 чел.) [16; 7]. В августе 1937 г. по аналогичным обвинениям из пограничных районов Дальневосточного края в Казахстан были насильственно выселены корейское население; в октябре 1938 г. иранцы из пограничных районов Азербайджанской ССР. Весной 1940 г. из западных областей Украины и Белоруссии были выселены участники повстанческих организаций, офицеры бывшей польской армии, полицейские и т.д. [16; 7].

В годы Великой Отечественной войны, в соответствии с решениями правительства СССР, немцы, карачаевцы, калмыки, чеченцы и ингуши, балкарцы, крымские татары, греки, болгары и армяне были представлены изменниками, врагами народа, и вследствие этого они подлежали немедленной депортации из родных мест. В послевоенные годы с территории Западной Украины было депортировано более 150 тыс. оуновцев и членов их семей. Из них 3019 семей, или 7433 человек, были расселены на территории Карагандинской области [16; 161.]

Из Докладной записки Управления МВД по Карагандинской области от 20 августа 1949 г. следует, что на территории Карагандинской области проживало 39900 семей с количеством 117043 спецпереселенцев. Из них в Караганде проживало 22059 семей, или 56713 чел. [16; 199]. Известно, что в 1952 г., в целом, по региону на промышленных предприятиях, стройках, на транспорте работали 36910 немцев-спецпереселенцев, 15114 спецпереселенцев из Северного Кавказа [16; 199].

Другой категорией населения Центрального Казахстана были заключенные Карагандинского исправительно-трудового лагеря ГУЛАГА НКВД, а также военнопленные и интернированные Спасского лагеря № 99. Согласно Указу Президиума Верховного Совета СССР «О направлении особо опасных государственных преступников по отбытии наказания в ссылку на поселение в отдаленные местности СССР», список спецпереселенцев на территории Карагандинской области пополнился лицами, освобожденными из Карагандинского исправительно-трудового лагеря МВД и поставленными на учет в спецкомендатуры [16; 8].

Архивные данные свидетельствуют о широком применении их труда в угольной промышленности Караганды, металлургической промышленности Балхаша, Джезказгана, Темиртау, а также в строительстве промышленных, жилищных и культурно-бытовых объектов.

Следует отметить, что приведенные выше статистические данные фрагментарны, так как нет точных статистических сведений по спецпереселенцам, заключенным, военнопленным и интернированным, которые проживали отдельно в городах и селах Центрального Казахстана в данный период.

Еще одним показателем демографического развития населения региона является величина его естественного прироста. К сожалению, дать более объективную картину представляется сложным из-за неполноценных статистических сведений за указанные сроки. В Фондах статистического управления ЦГА РК нами обнаружены сведения, где даются уже итоговые цифры прироста без соотношения рождаемости и смертности. Тем не менее, имеющиеся данные помогут проследить общую тенденцию естественного прироста городского и сельского населения в регионе (табл. 3).

Т а б л и ц а 3

Динамика естественного прироста городского населения Центрального Казахстана в 1945 — 1953 гг. (количество чел.).

Годы	Город	Село
1945	2660	1069
1946	4820	1997
1947	16051	3410
1948	7895	2351
1949	15729	Нет сведений
1950	16100	3485
1951	15151	3207
1952	17488	3924
1953	10021	4364

Примечание. 1. Таблица составлена на основе данных ЦГА РК, Ф. 698, Оп. 14, Д. 280, Л. 5–55; Д. 287, Л. 8 — 48; Д. 299 а, Л. 2 — 156; Д. 340 а, Л. 35 — 84; Д. 369, Л. 27, 109; Д. 387, Л. 23, 168; Д. 405, Л. 23. 2. Сведения по 1953 г. за 1-е полугодие.

Как видно из таблицы, динамика естественного прироста среди населения Центрального Казахстана отмечалась скачкообразностью и резкими колебаниями. Но, в целом, складывалась достаточно благоприятная демографическая ситуация. Заметно возросли темпы естественного прироста, составив к 1952 г. в городской местности 17488 чел. против 2660 чел. в 1945 г., или в сельской — более 4 тысяч

чел. против 1069 чел. в 1945 г., что было обусловлено достаточно высоким процентом рождаемости и относительно низким уровнем смертности. В архивных документах резкое снижение естественного прироста в 1948 г. в большей степени объясняется увеличением детской смертности, связанной со всплеском инфекционных заболеваний и пневмонии вследствие неблагоприятных жилищно-бытовых условий, отсутствия больничных и ясельных коек, имевших место в этот период.

В целом, необходимо отметить, что события Великой Отечественной войны, первого послевоенного десятилетия, коренным образом изменили экономическое, политическое и культурное развитие Казахстана, а также внесли кардинальные изменения демографической картины республики. Как справедливо отмечает ученый В.П. Попов, послевоенное советское общество было преимущественно женским обществом. Это создавало серьезные проблемы — не только демографические, но и психологические, перерастая в проблему личной неустроенности, женского одиночества. Послевоенная детская «безотцовщина» и порождаемые ею детская беспризорность и детская преступность — родом из того же источника. И тем не менее, несмотря на все лишения и потери, именно благодаря женскому началу послевоенное общество оказалось удивительно жизнеспособным. Оставшись без мужей и не имея надежды в будущем создать семью, в очень тяжелых материальных условиях послевоенного времени женщины все-таки продолжали рожать детей: в 1946 г. — в стране родилось 752 тыс. детей у матерей, не состоящих в официальном браке, в 1947 г. — 747 тыс., в 1948 г. — 665 тыс., в 1949 г. — 985 тыс., в 1950 г. — 944 тыс., в 1951 г. — 930 тыс., в 1952 г. — 49 тыс. детей [18; 91].

Таким образом, рассмотрев основные компоненты изменения численности населения в регионе, т.е. естественного прироста и миграции, следует заключить, что за период с 1945 по 1953 гг. рост численности населения в городской и сельской местности отличался. Если в городе рост осуществлялся, в основном, за счет миграционных процессов, так как доля естественного прироста была незначительной, то в сельской, наоборот, а именно рост численности населения был исключительно за счет естественного прироста, так как миграционное сальдо в послевоенное время было отрицательным.

Показатели положительного сальдо миграции в городской местности «перекрывали» показатели естественного прироста. Высокая степень миграционного движения в послевоенный период была обусловлена как принудительным переселением, которое продолжало иметь место во второй половине 1940-х гг., так и добровольной трудовой миграцией рабочих, комсомольцев, коммунистов из других регионов СССР, связанной с освоением природных недр и крупным промышленным строительством в Центральном Казахстане.

По неполным статистическим данным мы попытались проанализировать половое соотношение в сельской и городской местности региона. Согласно данным ЦГА РК, в 1945 г. в городской местности удельный вес лиц в возрасте 18 лет и старше составил 58 % (из них мужчин — 40 %, женщин — 60 %), в сельской — 51% (из них мужчин — 35 %, женщин — 62 %) [19; 49].

В 1948 г. среди всего населения области удельный вес мужчин в городской местности составил 48,1%, в сельской — 45,9 %. Тогда как женщин в городах — 51,9 %, в сельской 54,1 %. [10; 131]. Основная причина такого соотношения — последствия войны, которые сыграли большую роль в изменении полового соотношения. Особенно нехватка мужского населения чувствовалась в сельской местности.

Более благоприятным выглядело возрастное соотношение населения в послевоенное десятилетие (табл. 4) [10; 131].

Т а б л и ц а 4

Возрастная структура населения Центрального Казахстана в 1948 г. (кол-во чел.).

Возраст	Город		Село	
	Кол-во чел.	%	Кол-во чел.	%
До 9 лет	78607	20,4	41946	26
От 10–19 лет	67044	17,4	35628	22,3
Итого до 19 лет	145651	37,8	77574	48,1
От 20–40 лет	150897	39	40027	24,8
Итого до 40 лет	296548	77	117601	72,9
От 40–59 лет	69335	18	30409	18,8
От 60 лет и старше	18817	5,2	13190	8,1
Всего	384700	100	161200	100

Примечание. В указанной численности приведены данные только по гражданскому населению без военнослужащих, голосовавших в закрытых избирательных участках, и без заключённых.

Всесоюзная перепись населения 1959 г. зафиксировала благоприятное соотношение полов в Центральном Казахстане. По материалам переписи 1959 г. в возрасте до 9 лет находилось 26,3 % населения; в возрасте от 10 до 19 лет — 16 %; в возрасте от 20–40 лет — 36,4 %. Таким образом, 78,7 % населения были людьми в возрасте до 40 лет. [20; 30–41]. В целом, возрастно-половая структура населения находилась в состоянии «демографической молодости», т.е. доля молодого и среднего возраста составляла большинство.

В силу отсутствия полных статистических данных невозможно отследить национальный состав населения Центрального Казахстана в послевоенный период. Однако, по мнению отечественных демографов М.Х. Асылбекова, В.В. Козиной, Б. Галиева, в результате трудовой миграции, депортации, политических репрессий в Центральный Казахстан прибыли представители различных национальностей, что естественно сказалось на снижении удельного веса коренного населения [21; 101]

Более точные изменения национального состава можно проследить при анализе данных Всесоюзной переписи 1939 и 1959 гг. Рост удельного веса в составе населения региона наблюдался во всех этнических группах, кроме казахов. Удельный вес казахов снизился с 32,6 % в 1939 г. до 19,1 % в 1959 г. (т.е. в 2 раза). Тогда как русского населения увеличился с 45,5 % в 1939 г. до 47,4 % в 1959 г.; татар — с 1,4 до 2,5 %. Возрос удельный вес немцев — с 3,6 % в 1939 г. до 10,9% в 1959 г. [22].

В целом, миграционный прирост населения способствовал росту многонациональности и снижению удельного веса коренного населения. Таким образом, характеризуя демографическую ситуацию городского населения Центрального Казахстана в послевоенный период, можно сделать ряд выводов.

Выводы

В послевоенное десятилетие Центральный Казахстан представлял собой регион с высоким уровнем урбанизации. Удельный вес городского населения значительно превышал долю сельского населения по всему региону. Абсолютный прирост численности населения объяснялся положительным миграционным и естественным приростом. Если в сельской местности увеличение численности населения происходило исключительно за счет естественного прироста, то доминирующую роль в формировании численности населения городов сыграло положительное сальдо миграции. Причиной тому послужила политика советского государства, которая была направлена на форсированный подъем тяжелой индустрии. Отсутствие рабочего потенциала не позволяло достаточной мере освоить промышленный регион. Вследствие этого руководству было выгодно пополнить трудовые ресурсы за счет добровольной и принудительной миграций из других регионов Союза. Миграционный прирост, который был представлен в принудительной депортации, насильственной репрессии и т.д., а также в добровольной миграции, оказал непосредственное влияние на формирование многонациональной структуры населения в регионе в послевоенный период.

Рекомендации

Изучение истории советского крестьянства в послевоенное десятилетие должно иметь место в современной исторической науке. Социально-демографические аспекты по данной проблеме должны лечь в основу при разработке истории повседневности советского крестьянства в отечественной историографии. Данные материалы могут быть использованы для образовательных курсов, научных исследований и проектов по проблеме повседневной жизни советского крестьянства.

Статья подготовлена в рамках реализации проекта АР08052897 «Крестьянство Казахстана в послевоенное десятилетие: социальная трансформация и повседневность» при финансовой поддержке Министерства образования и науки Республики Казахстан.

Список литературы

- 1 Поляков Ю.А. Человек в повседневности (исторические аспекты) / Ю.А. Поляков // Отечественная история. — 2000. — № 3. — С. 125–132.
- 2 Поляков Ю.А. Человек в повседневности: прошлое и настоящее. Научный совет РАН / Ю.А. Поляков, В.Б. Жиромская // Вестн. РУДН. Сер. История России. — 2003. — № 2. — С. 7–10.

- 3 Репина Л.П. Смена познавательных ориентаций и метаморфозы социальной истории / Л.П. Репина // Социальная история. Ежегодник 1998/1999. — М.: РОССПЭН, 1999. — С. 7–39.
- 4 Соколов А.К. Социальная история России новейшего времени. Проблемы методологии и источниковедения / А.К. Соколов // Социальная история. Ежегодник 1998/1999. — М.: РОССПЭН, 1999. — С. 39–76.
- 5 Курьянович А.В. История повседневности: особенности подхода, цели и методы / А.В. Курьянович // История в XXI веке: историко-антропологический подход в преподавании и изучении истории человечества / под общ. ред. В.В. Керова. — М.: Моск. обществ. науч. фонд, 2001. — 416 с.
- 6 Пушкарева Н.Л. Предмет и методы изучения «истории повседневности» / Н.Л. Пушкарева // Этнографическое обозрение. — 2004. — №5. — С. 3–19.
- 7 Сенявский А.С. Повседневность как методологическая проблема микро- и макроисторических исследований / А.С. Сенявский // История в XXI веке: историко-антропологический подход в преподавании и изучении истории человечества / под общ. ред. В.В. Керова. — М.: Моск. обществ. науч. фонд, 2001. — 416 с.
- 8 Могильницкий Б.Г. «Тотальная история» Фернана Броделя как опыт слияния макро- и микроподходов в историческом исследовании / Б.Г. Могильницкий // Социальная история. Ежегодник 2001–2002. — М.: РОССПЭН, 2004. — С. 37–44.
- 9 Центральный государственный архив Республики Казахстан (далее — ЦГА РК). ЦГА РК. — Ф. 698. — Оп. 14. — Д. 387.
- 10 ЦГА РК. — Ф. 698. — Оп. 14. — Д. 299 а.
- 11 ЦГА РК. — Ф. 698. — Оп. 14. — Д. 369.
- 12 Административно-территориальное деление на 1 января 1945 г. Информационно-статистический отдел Президиума Верховного Совета Казахской ССР. — Алма-Ата: Изд-во КазОГИЗ, 1946. — 99 с.
- 13 СССР. Административно-территориальное деление Союзных республик. — М.: Изд-во «Известия Советов депутатов трудящихся СССР», 1949. — 484 с.
- 14 СССР. Административно-территориальное деление Союзных республик. М.: Изд-во «Известия Советов депутатов трудящихся СССР», 1954. — 488 с.
- 15 Хлевнюк О.В. Принудительный труд в экономике СССР (1929–1941 годы) / О.В. Хлевнюк // Свободная мысль. — 1992. — №13. — С. 73–84.
- 16 Спецпереселенцы в Карагандинской области: сб. док. и материалов // Сост. Р.М. Жумашев, Л.В. Михеева / под ред. Е.К. Кубеева. — Караганда: Изд-во КарГУ, 2007. — 325 с.
- 17 Индустриальная Караганда. — 1990. — 28 окт.
- 18 Попов В.П. Причины сокращения численности населения РСФСР после Великой Отечественной войны // Социологические исследования. — 1994. — №10. — С. 76–94.
- 19 ЦГА РК. — Ф. 698. — Оп. 14. — Д. 280.
- 20 Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Казахская ССР. — М.: Госиздат, 1962. — 202 с.
- 21 Асылбеков М.Х. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917–1980 гг.) / М.Х. Асылбеков, А.Б. Галиев. — Алматы, 1991. — 191 с.
- 22 Козина В.В. Население Центрального Казахстана (40-е годы–конец XX века) / В.В. Козина. — Алматы: Өркениет, 2001. — 183 с.

Қ.Қ. Абдрахманова

Соғыстан кейінгі онжылдықтағы Орталық Қазақстанның ауылдық тұрмысы: халықтың демографиялық аспектілері

Қазіргі тарихнамада соғыстан кейінгі онжылдықтағы кеңестік шаруалар мәселесін зерттеу жаңа мұрағаттық құжаттарға қолжетімділікті ашуға байланысты түбегейлі өзгерістер жағдайында жанартылуда. Соңғы онжылдықтарда тарих ғылымында кеңес адамдарының, соның ішінде шаруалардың күнделікті өмірінің феноменіне деген қызығушылық артқаны байқалады. 1940–1950 жылдар еліміздің тарихына күрделі әлеуметтік-экономикалық және саяси өзгерістер жылдары ретінде енді: Ұлы Отан соғысының зардаптары, жер аудару, ірі өнеркәсіптік, көлік құрылысы және т.б., бұл Орталық Қазақстан ауыл тұрғындарының өмірінде терең демографиялық өзгерістерге әкелді. Мақала соғыстан кейінгі кезеңдегі Орталық Қазақстанның ауылдық жерлеріндегі халықтың демографиясымен байланысты мәселелер кешенін талдауға арналған.

Кілт сөздер: ауыл тұрмысының тарихы, Орталық Қазақстан, көші-қон сальдосы, табиғи өсім, Қарағанды облысы, демографиялық жағдай, демография, этникалық құрам, статистика, әлеуметтік-демографиялық процестер, үлес салмағы.

Rural everyday life of Central Kazakhstan in the post-war decade: demographic aspects of the population

The study of the problem of the Soviet peasantry in the post-war decade in modern historiography is actualized in the conditions of fundamental changes associated with the opening of access to new archival documents. Over the past decades, there has been a growing interest in historical science in the phenomenon of everyday life of the Soviet people, including the peasantry. The 1940s and 1950s went down in the history of our country as years of serious socio-economic and political changes: the consequences of the Great Patriotic War, deportations, large-scale industrial and transport construction, etc., which entailed profound demographic changes in the life of the rural population of Central Kazakhstan. The article is devoted to the analysis of a complex problems related to the demography of the population in rural areas of Central Kazakhstan during the post-war period.

Keywords: history of rural everyday life, Central Kazakhstan, migration balance, natural growth, Karaganda region, demographic situation, demographics, national composition, statistics, social-demographic processes, relative importance.

References

- 1 Poliakov, Yu.A. (2000). Chelovek v povsednevnosti (istoricheskie aspekty) [Man in everyday life (historical aspects)]. *Otechestvennaia istoriia — Domestic history*, 3, 125–132 [in Russian].
- 2 Poliakov, Yu.A., & Zhiromskaia, V.B. (2003). Chelovek v povsednevnosti: proshloe i nastoiashchee. Nauchnyi soviet RAN [Man in everyday life: past and present. Scientific Council of the Russian Academy of Sciences]. *Vestnik Rossiiskogo universiteta družby narodov. Seriya Istorii Rossii — Bulletin of Peoples' Friendship University of Russia. Series History of Russia*, 2, 7–10 [in Russian].
- 3 Repina, L.P. (1999). Smena poznavatelnykh orientatsii i metamorfozy sotsialnoi istorii [Changing cognitive orientations and metamorphoses of social history]. *Sotsialnaia istoriia. Ezhegodnik 1998/1999 — Social history. Yearbook 1998/1999*. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
- 4 Sokolov, A.K. (1999). Sotsialnaia istoriia Rossii noveishego vremeni. Problemy metodologii i istochnikovedeniia [Social history of modern Russia. Problems of methodology and source studies]. *Sotsialnaia istoriia. Ezhegodnik 1998/1999 — Social history. Yearbook 1998/1999*. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
- 5 Kurianovich, A.V. (2001). Istorii povsednevnosti: osobennosti podkhoda, tseli i metody [The History of everyday life: features of approach, goals and methods]. *Istorii v XXI veke: istoriko-antropologicheskii podkhod v prepodavanii i izuchenii istorii chelovechestva — History in the XXI century: historical and anthropological approach in teaching and studying the history of mankind*. Moscow [in Russian].
- 6 Pushkareva, N.L. (2004). Predmet i metody izucheniia «istorii povsednevnosti» [Subject and methods of studying the «history of everyday life»]. *Etnograficheskoe obozrenie — Ethnographic review*, 5, 3–19 [in Russian].
- 7 Seniavskii, A.S. (2001). Povsednevnost kak metodologicheskaiia problema mikro- i makroistoricheskikh issledovaniia [Everyday life as a methodological problem of micro and macro-historical research]. *Istorii v XXI veke: istoriko-antropologicheskii podkhod v prepodavanii i izuchenii istorii chelovechestva — History in the XXI century: historical and anthropological approach in teaching and studying the history of mankind*. V.V. Kerov (Ed.). Moscow: Moskovskii obshchestvennyi nauchnyi fond [in Russian].
- 8 Mogilnitskii, B.G. (2004). «Totalnaia istoriia» Fernana Brodelia kak opyt sliianiia makro- i mikro-podkhodov v istoricheskom issledovanii [“Total History” by Fernand Brodel as an experience in the merger of macro and micro-approaches in historical research]. *Sotsialnaia istoriia. Ezhegodnik 2001/2002 — Social history. Yearbook 2001/2002*. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
- 9 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 698. — Op.14. — D. 387 [in Russian].
- 10 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 698. — Op. 14. — D. 299 a [in Russian].
- 11 TsGA RK. [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 698. — Op. 14. — D. 369 [in Russian].
- 12 Administrativno-territorialnoe delenie na 1 yanvaria 1945 g. (1946). Informatsionno-statisticheskii otdel Prezidiuma Verkhovnogo Soveta Kazakhskoi SSR [Administrative-territorial division on January 1, 1945. Information and statistical department of Presidium of the Supreme Council Kazakh Soviet Socialist Republic. Alma-Ata: Kazakhskoe obedinennoe gosudarstvennoe izdatelstvo [in Russian].
- 13 SSSR. Administrativno-territorialnoe delenie Soiuznykh respublik (1949). [USSR. Administrative-territorial division of Federal republics]. Moscow: Izdatelstvo «Izvestiia Sovetov deputatov trudiashchikhsia SSSR» [in Russian].
- 14 SSSR. Administrativno-territorialnoe delenie Soiuznykh respublik (1954). [USSR. Administrative-territorial division of Federal republics]. Moscow: Izdatelstvo «Izvestiia Sovetov deputatov trudiashchikhsia SSSR» [in Russian].
- 15 Khlevniuk, O.V. (1992). Prinuditelnyi trud v ekonomike SSSR (1929–1941 gody) [Forced labor in the economy of the USSR (1929–1941)]. *Svobodnaia mysl — Free thought*, 13, 73–84 [in Russian].

- 16 Zhumashev, R.M., & Mikheeva, L.V. (2007). Spetspereselentsy v Karagandinskoj oblasti: sbornik dokumentov i materialov [Special settlers in the Karaganda region. Collection of documents and materials]. Karaganda: Izdatelstvo Karagandinskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 17 Industrialnaia Karaganda [Industrial Karaganda]. (1990). [in Russian].
- 18 Popov, V.P. (1994). Prichiny sokrashcheniia chislennosti naseleniia RSFSR posle Velikoi Otechestvennoi voiny [Reasons for the decline in the population of the RSFSR after the Great Patriotic War]. *Sotsiologicheskie issledovaniia — Sociological research*, 10, 76–94 [in Russian].
- 19 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 698. — Op. 14. — D. 280 [in Russian].
- 20 Itogi Vsesoiuznoi perepisi naseleniia 1959 goda. Kazakhskaiia SSR. (1962). [Results of All-Union population census of 1959. Kazakh Soviet Socialist Republic]. Moscow: Gosizdat [in Russian].
- 21 Asylbekov, M.Kh., & Galiev, A.B. (1991). Sotsialno-demograficheskie protsessy v Kazakhstane (1917–1980 gg.) [Social and demographic processes in Kazakhstan (1917–1980)]. Almaty: Gylym [in Russian].
- 22 Kozina, V.V. (2001). Naselenie Tsentralnogo Kazakhstana (40-e gody–konets XX veka). [The population of the Central Kazakhstan (the 40th years — the end of XX century)]. Almaty: Orkeniet [in Russian].

Б.К. Адамбек*

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан
(E-mail: adambekb@bk.ru)

Ұлы Отан соғысы жылдарындағы коллаборационизм туралы

Мақалада әлі күнге дейін толыққанды зерттелмей келе жатқан Ұлы Отан соғысы кезінде орын алған коллаборационистік қозғалыстың басты оқиғалары көрсетілген. Көптеген тың деректер негізінде автор коллаборационизмнің пайда болу себептерін, оның негізгі бағыттары және саяси сипаты туралы кең түрде баяндайды. Бірқатар кеңес азаматтарының жаумен ынтымақтастыққа көшуі КСРО басшылығының ішкі саясаттағы және ұлттық мәселелердегі қателіктері, Ұлы Отан соғысының бастапқы кезеңіндегі Қызыл Армияның ірі жеңілістері және жаудың саяси-идеологиялық жұмысының белгілі әсер еткені күмән тудырмайды. Соғыс кезінде тұтқынға түсіп лагерлерде орналасқан кеңес жауынгерлерінен; Украина, Белоруссия, Прибалтика, Кавказ және Қырым халықтарынан немістер құрған бірқатар әскери күштер пайда болып, олар басқыншыларға қызмет етті. Осы құрамалар қатарында ең басынан сатқындық жолына түскендермен қатар, немістердің көмегімен кеңестік тоталитарлық жүйеден құтылғысы келген немесе өздерінің ұлттық тәуелсіздігін алғысы келген адамдар басым көпшілік болды. Сондықтан Ұлы Отан соғысында пайда болған коллаборационизмді ерекше құбылыс ретінде қарап, онымен байланысты оқиғаларды объективтік түрде көрсету ұсынылып отырған мақалада басты мақсат ретінде қаралған.

Кілт сөздер: соғыс, эмиграция, тұтқын, оккупация, лагерь, дивизия, жауынгер, легион, армия, өкімет.

Kipicne

Екінші Дүниежүзілік соғыс (1939–1945 жж.) кезінде көптеген мемлекеттерде коллаборационизм деген құбылыс кең түрде орын алды. Дүниежүзілік соғыстың бір бөлігі боп есептелетін 1941–1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысы жылдарында да коллаборационистік үрдіс пайда болды. Ол өзінің ерекшелігімен айқындалды және оның әртүрлі сипаты мен бағыттары анық байқалды.

Соғыстан кейінгі уақытта оның оқиғаларына арналған ірі тарихи еңбектер жазыла бастады. Бірақ, бұл еңбектерде коллаборационизм тақырыбы жалпылама және біржақты кеңестік көзқараста берілді [1].

Сонымен бірге, соңғы кезеңде соғыс жылдарындағы коллаборационизм тақырыбына арнап еңбектер жазған кейбір тарихшыларды атап кету керек, олар: М.И. Семиряга, К. Семенов, О. Романько, С. Дробязко, О. Будницкий, А. Мартынов және т.б. [2]. Олардың тарихи еңбектерінде коллаборационизмнің соғыс кезінде пайда болуы, оның себептері, бағыттары идеологиялық негіздері бірқатар деректер арқылы қарастырылады. Аталған жұмыстардың құндылығын атап кеткен жөн, өйткені осы көрсетілген еңбектерде Ресейдің батыс аймақтарындағы, Украинадағы, Белоруссиядағы, Прибалтика мен Қырымдағы коллаборационистік қозғалыстың қалыптасуы және ерекшеліктері кең түрде берілген. Бірақ, бұл еңбектерде бірқатар шындықты ашып берсе де коллаборационизм қозғалысы бұрынғыша тек сатқындар қозғалысы ретінде көрсетіледі.

Коллаборационизм проблемасы объективті түрде қазіргі тарихи көзқараспен көрсетуге бағыттап, еңбектер жазған авторларды атап кетуге болады. Олар: кеңестік зерттеуші Л.К. Шкаренков, француз тарихшысы Н. Верт, неміс ғалымы И. Гофман, қазақ тарихшысы Б.К. Адамбек және т.б. [3].

Коллаборационизм проблемасы әлі күнге дейін толық түрде зерттелмей келе жатқан тақырыптың бірі болып есептеледі. Сондықтан, осы тақырыпты зерттеу кезінде Отан соғысы жылдары коллаборационистік қозғалыстың басталу себептері, оның бағыттары, идеологиялық негіздері және тарихта алатын орны көпжақты қарастырылып дәлелденуі керек. Әлі ашылмай жатқан архив материалдары және басқа тың деректерді пайдалану арқылы бұрын қалыптасқан көзқарастан толық бас тартып, коллаборационизм деген үрдісті объективті түрде зерттеп, оны ғылыми түрде көрсету тарихшылардың алдағы мақсаттары болуы керек сияқты. Ұсынылып отырған мақаланы зерттеліп отырған тақырыпты тереңірек көрсетуге бағытталған талпыныстың бірі деп есептеуге болады.

Зерттеу әдістері

Мақаланың ғылыми-әдістемелік негізі ретінде осы тақырып бойынша бұрын шыққан еңбектер алынды. Ұлы Отан соғысы жылдарындағы коллаборационизм мәселесімен шұғылданған зерттеушілердің еңбектерін қарастыру барысында және оларды сараптап отырып, талдау жасау кезінде: тарихи-объективтік, логикалық, жүйелілік, салыстырмалы талдау т.б. әдістері пайдаланылды. Сонымен қатар, соңғы кезде пайда болған көптеген тың деректерді қосу негізінде коллаборационистік қозғалыстың әртүрлі бағыттары, олардың ерекшеліктері тарихи-объективтік принцип негізінде көрсетілді. Осыған байланысты, зерттеліп отырған тақырыпты дәлелдеу үшін, сараптамалық талдаулар және әртүрлі бақылау әдістері кең түрде қолданылды. Қарастырылып отырған маңызды тақырыпты зерттеу кезінде пайдаланылған ғылыми-әдістемелік принциптерден жаңа бағыт пайда болуы мүмкін екенін атап кетсек болады.

Пікірталас

Қай заманнан бері болған көптеген соғыстардың өздерінің ерекшелігі, неше түрлі оқиғалары мен құбылыстары болады. Сол оқиғаларды уақыт әртүрлі етіп көрсетіп бағалайды, бірақ сол ерекшеліктер толығымен дәлелденіп, өздерінің тарихтағы рөлін және орнын ала алмайды. Осындай ерекше тарихи оқиғалардың және құбылыстардың ішінде, коллаборационизм өзіндік ерекшелігімен және әрқилы қиыншылығымен көзге түседі. Коллаборационизм француздың (collaboration) деген сөзінен шыққан, ол «жаумен өз еркімен немесе мәжбүрлі түрде тіл табысу, ынтымақтасу немесе қарым-қатынас орнату» деген ұғымды көрсетеді [4: 600].

Кеңес Одағы кезінде коллаборационизм жабық тақырыпқа айналды, тек кейбір еңбектерде коллаборационистерге біржақты қарап, сатқындар ретінде көрсетілді. Бірақ, Ұлы Отан соғысы кезінде пайда болған коллаборационизм өзінің ерекшеліктерімен анықталады және тарихи құбылыс ретінде әртүрлі бағытта айқындалады.

Ақиқатқа сүйенсек, коллаборационизмнің негіздері Кеңес Одағында соғысқа дейін қалыптаса бастады, оған әртүрлі себептер де болды. Атап айтсақ, большевиктердің жасаған төңкерісінен кейін тәуелсіздіктерін жариялаған Армения, Әзірбайжан мен Грузияны Қызыл Армияның көмегімен Кеңес мемлекетінің құрамына қосуы; көптеген халықтардың саяси ұсыныстарын қабылдамай 1922 ж. Кеңес Одағын құруы, ауылшаруашылығын коллективтендіру уақытындағы қылмыстық саясат, «қызыл террор» кезінде миллиондаған жазықсыз адамдардың репрессияға ұшырауы, соғыс қарсаңында кеңес әскерлерінің: Латвия, Литва, Эстонияны оккупациялауы, Коммунистік партияның саяси диктатурасы т.б. себептерді атап айтуға болады. Коллаборационистік саясатты қолдауға дайын тағы да мыңдаған адам шетелде тұрды, олар 1918–1920 жылдары Азамат соғысында жеңіліп, эмиграцияға кеткен ақ гвардияшылардың көптеген топтары болды. Сондықтан кеңес және қазіргі ресей тарихшыларының коллаборационизм аяқ астында пайда болған, оған Кеңес Одағында ешқандай негіз болған жоқ деген дәлелсіз біржақты тұжырымдамаларымен келісуге болмайтындығы қазіргі уақытта анық байқалады.

XX ғасырдың 30 жылдарының аяғында халықаралық жағдай шиеленісе түсті. Милитаристік Жапония осы кезде Азияның көпшілік жерін бағындырды, ал Еуразияның Батыс жағында екі тоталитарлық мемлекет фашистік Германия мен Кеңес Одағы өздерінің агрессиялық саясаттарын іске асыра бастады. Бір-бірімен тез түсініскен КСРО мен Германия 1939 ж. 23 тамызында «Бір-біріне шабуыл жасаспау туралы пактіге қолдарын қойды, кейін бұл «Молотов–Риббентроп» пактісі деп аталып кетті [5: 371]. Осы пактінің «құпия хаттамаларын» іске асыра отырып, 1939–1940 жылдары Германия Еуропаның басым көпшілігін бағындырды. Ал Кеңес Одағы: Латвия, Литва, Эстония мемлекеттерін, Финляндияның, Румынияның кейбір территориясын оккупациялады. Сонымен қатар 1939 жылы тәуелсіз Польша мемлекетіне КСРО мен Германия келісім бойынша шабуыл жасап, оны бөліп алды. Бірақ, екі тоталитарлық мемлекет өздерінің агрессиялық саясатын жалғастыра бергісі келді, өйткені фашистік Германия жер жүзінде «үшінші Рейхтің» тәртібін орнатқысы келсе, ал КСРО басшылары әлемде социализм орнатқысы келді. Бұл кезде Екінші дүниежүзілік соғыс басталып жүріп жатқан уақыт болатын, соған қарамастан, Германия мен КСРО басшылары екі елдің арасында болатын соғысты өздерінің саясаттарымен тездетіп жіберді.

1941 жылдың 22 маусымында өздерінің «Барбаросса» жоспарын іске асыру үшін Германия Кеңес Одағына шабуыл жасады. Осылай тарихқа белгілі Ұлы Отан соғысы басталды [6: 272]. Фашистік Германияның жойқын шабуылы негізінде 1941 жылдың маусым-қараша айларында неміс армиялары: Литва, Латвия, Эстония, Белоруссия, Молдавия, Украина, Солтүстік Кавказды және

РСФСР-дың батыс аймақтарын басып алып, Ленинград мен Мәскеуге қауіп төндірді. Осы кезеңдегі шайқастарда Қызыл Армия көптеген жеңілістерге ұшырап, миллиондаған солдатты мен офицерлерінен айырылды, осының нәтижесінде 23 миллион халық оккупацияланды, ал 3,9 млн. адам тұтқынға түсті [7: 639].

Осындай қиын жағдайда оккупацияланған территорияларда, Германияға айдалып кеткен 5 миллионнан астамдардың ішінен, миллиондаған кеңестік тұтқындардың және эмигранттардың арасында коллаборационизм кең етек алды. Бұл құбылыстың пайда болуына соғыс жағдайында жүргізген КСРО басшыларының көп қателіктері де айтарлықтай көп әсер етті. Мысалы, 1941 жылдың 16 тамызында Мемлекеттік Қорғаныс комитеті № 270 бұйрық шығарып, ол бойынша жаудың қолына тұтқынға түскен кеңес азаматтары «сатқындар» деп жарияланды, сонымен қатар 12 қыркүйекте шыққан бұйрықта оккупацияда қалып қойған азаматтар «жауды қолдаушылар» деп танылды [8: 507]. Осындай бұйрықтармен тығырыққа тірелген миллиондаған кеңес азаматтары жау жағына шығып, олармен тіл табысуға, ынтымақтастыққа баруға мәжбүр болды. Сонымен қатар кеңес азаматтарының коллаборационист болуларына соғыс басталғандағы фашистік Германияның жүргізген үгіт-насихат және ұйымдастырушылық жұмысы көп әсер еткен. Соғыс басталысымен герман басшылары Кеңес Одағын көп ұлттан тұратын «балшық аяқты алпауыт» деп көрсетіп, бұл мемлекет тез арада ыдырап кетуі мүмкін деген мәлімдемелер жасады. Мұндай саясат кеңес халықтарының арасына жік салуға әкеледі деп жарияланды. 1941 жылдың 17 шілдесінде Германияның Шығыс істері жөніндегі министрі А. Розенберг Гитлерге өзінің әйгілі «Шығыс саясатындағы» жоспарын ұсынды. Ол бойынша КСРО талқандалғаннан соң, оның территориясында тәуелсіз Украина, Кавказ Федерациясы және Түркістан мемлекеттері құрылатын болды, тіпті ХІІІ ғасырдағы территориясында үшінші дәрежелі орыс мемлекетін сақтап қалу белгіленді [9: 311]. Сондай-ақ, немістер үгіт-насихат жұмысына көп мән берді, олар орыс, украин, белорус тілдерінде 128 газет шығарып, оларды халықтың арасында таратып тұрды. Мысалы, 1942–1944 жылдары А. Авторханов, кейін Батыста белгілі советолог кавказдағы антибольшевиктік орган «Газават» және т.б. газеттерді шығарып тұрды.

1941–1943 жылдары герман басқыншылары өздері оккупацияланған территорияларда ондаған кәсіпорындарды іске қосып, сондағы жұмысқа бұрынғы кеңес азаматтарын мәжбүрлеп қатыстырды. Сонымен қатар немістердің билігін мойындаған Украина және Белоруссияда 100 астам колхоздар өздерінің жұмыстарын жалғастырып жатты, олар келісім бойынша оккупанттарға салық төлеп тұрғанын атап кету керек. Тағы бір айтатын жай, немістер оккупацияланған территорияларда партизан болмаса, онда өзінше «жұмсақтау» саясат жүргізгені көптеген деректерден белгілі. Оккупанттар шығарған газет-журналдарда, листовкаларда Германия соғысты кеңес халықтарына емес, қайта КСРО-ны билеп отырған большевизм системасына қарсы бағытталып отырғанын даурығып жазатын болды. Неміс баспасөзінде және бірқатар кеңес халықтарының тілінде шығатын газеттерде А. Гитлердің 1941 жылы «Қай заманнан бері неміс халқының ресей халықтарына қарсы жаулық көзқарасы болған жоқ... Ресейге өзінің ұлтшыл идеологиясын таратқысы келген Германия емес, қайта Мәскеудің еврей-большевиктік билеушілері біздің және басқа еуропалық халықтарға өздерінің билігін орнатқысы келді...» деген сөздерін кең түрде насихаттап тұрды [10: 146]. Мұның өзі көптеген кеңес азаматтарында Германияның қол астында да өмір сүруге болады деген алдамшы идеологияны қалыптастырды. Осындай көзқарасты кейбір батысшыл кеңестік интеллигенция өкілдері де қолдап шықты.

Осыдан, жоғары көрсетілгендей 1941 жылдың аяғына дейін Қызыл Армияның ірі жеңілістерінің салдарынан 4 миллионға жуық қызыл әскерлер, офицерлер және генералдар әртүрлі жағдаймен жаудың қолына түсті. Олардың көпшілігі немістердің құрған лагерьлеріне түсіп, неше түрлі қиын жағдайға душар болды. Мыңдаған адам лагерь жағдайына шыдамай, екінші жағынан аштыққа шыдамай қырыла бастады, ол жерлерде кейін тұтқыннан құтылған кейбір адамдардың айтуы бойынша «каннибализм деген сұмдық оқиғалар да болған деседі. Көптеген лагерьдегі тұтқындар тығырыққа тірелді, оларды КСРО басшылары «сатқындар» қатарына қосып қойғаны белгілі болды.

Міне, осындай жағдайға концлагерь ажалынан құтылғысы келген тұтқындар немістердің үгітіне, ақпарат құралдарына сенген, сонымен қатар өздерінің саяси мақсаттары болған бірқатар әскери тұтқындар басқыншылар жағына шығып, олардың қарулы күштерінің қатарына қосылды.

1941 жылдың аяғында Белоруссиядағы Ошторф қалашығында бұрынғы кеңестік кавалерия, әуе-десант корпустарының әскери тұтқындары кіргізіліп, Орыс ұлттық халық армиясы (РНА) құрылды. Сегіз мың адамнан тұратын бұл армияны бұрынғы кеңестік дивизия командирі полковник Боярский басқарды, дәл осы кезде Польша жерінде Бірінші орыс ұлттық СС бригадасы құрылды. Ал,

эмигранттардан қарулы күштер құруды Ресей, Украина және Беларуссияда қызмет атқарған Ұлттық еңбек одағы (НТС) өз қолына алды, бұл одақ өзінің жұмысын немістердің басқаруымен жүргізді.

1942 жылдың басында немістер еріктілерден құрылған әскери құрамаларды ұйымдастыра бастады, олардың ішінде көп Ресей эмигранттары болды. Және олардың басқарушылары бір кезде шетелге кеткен орыс генералдары болды. Олар шетелде Жалпы орыс әскери одағын (РОВС) қалыптастырды, бұл одақтың басқаруымен 1941 жылдың қыркүйек айында Бөлек орыс корпусын (ОРК) құрып, оны басқаруға бұрынғы патша генералы Стародумовты тағайындады. 1941 жылдың аяғында неміс әскерлері Дон Кубань аймақтарына жақындағанда орыс казактары ерекше белсенділік көрсетті, бұлардан шыққан коллаборационистерді басқару үшін эмигрант генералдар Краснов, Шкуро басқарған Казак станы құрылды. Осы ұйымның жұмысы арқылы әрқайсында 11 полкі бар казактар дивизиялары құрылды. Кейін 1943 жылы фон Паннвиц басқарған жақсы қаруланған казак дивизиясы құрылды, осы орыс казактарынан құрылған коллаборационистік әскерлері Қызыл Армияға қарсы соғыстарға қатысты, осылардың бір бөлігі француз, югослав партизандарына қарсы соғыс қимылдарына қатысты [11].

Немістер оккупациялаған Украина жерінде көптеген коллаборационистік әскери құрамалар құрылды. Олар «Украиндық азаттық армия» (УОА), «Украин көтерілісшілер армиясы» (УПА), «Украин ұлт-азаттық армиясы» (УНСО) деп аталды. Осы әскери құрамаларды полковник Мельник және «Украин ұлтшылдар ұйымының» (ОУН) көсемі Степан Бандера басқарды. УПА-ның қатарында 200 мыңдай жауынгер болды, сонымен қатар украиндардан құрылған «Галичина» сияқты бірнеше СС дивизиялары Қызыл Армияға қарсы қарсы бағытталған ұрыстарға қатысты [12]. Украин коллаборационистерінің көпшілігі өздерінің әскери күштері: КСРО-ғы большевистік басшылыққа қарсы бағытталған және тәуелсіз Украин мемлекетін құру үшін жүргізілгенін ресми түрде жариялап тұрды.

Басқыншылардың қол астында қалған Беларуссия жерінде, әсіресе, Новогрудск, Барановичи, Белосток қалаларында әртүрлі ұлттық ұйымдар белсенді қызмет атқарды. Олар немістердің көмегімен «Өзін-өзі қорғау» («Самааховы») ұйымын құрып, соның басқаруымен партизандарға қарсы күресетін әскери күштерді құрды. Осылармен қатар Ф. Кушель басқарған «Беларус өлкелік қорғаны» (БКА) атты белорус коллаборационистерінен тұратын ірі әскери құрамалар пайда болды. Оның ішінде 3 дивизияға кірген «Белорус самааховы корпусы» болды. Басқыншылар осы кезде коллаборационистерден «Белорус» СС бригадасын және «Белорус» СС дивизиясын құрды. 1942 жылы Минскіде партизандарға қарсы күресетін 20 батальон жасақталды. Барлық коллаборационистердің әскери құрамалары ұлттық ұрандарға сүйеніп, Қызыл Армия мен партизандарға қарсы күресті.

Соғыс басталысымен оккупацияланған Литва, Латвия және Эстонияда коллаборационизм кең етек алды. Мысалы, Шығыс Пруссия жерінде «Литван легионы» кейін 25 полицейлік батальондар және «Литван территориялық корпусы» құрылды. Латвияда коллаборационистер қатарына 100 мыңнан астам адам жазылып, оларда 45 полицейлік батальондар «Латвиялық еріктілер корпусына» кірген екі СС дивизиялары жасақталды, сонымен қатар, соғыс кезінде Эстонияда 34 полицейлік және 14 атқыштар батальондары ұйымдастырылыпты. Прибалтикада құрылған СС дивизиялары полицейлік жұмыспен қатар Украина және Беларуссиядағы партизандарға қарсы күрес жүргізді, деректер бойынша олардың қолдарынан мыңдаған кеңестік жауынгерлер, партизандар және кеңестік партия қызметкерлері қаза тапты.

Басқыншылар осы аталған құрамалардан басқа коллаборационистер қатарына КСРО-ның көптеген басқа халықтарының өкілдерін қатыстырды. Мысалы, соғыс кезінде: әзірбайжанда — 10, грузинде — 13, армянда — 12, солтүстік кавказдықтарда — 9, қырым татарларында — 8, Еділ және Орал бойындағы халықтарда — 7 батальон құрылды. Осылармен қатар, немістер Орта Азия халықтарынан құрылған 26 батальондарды жасақтады, бұл құраманы тарихта «Түркістан легионы» деп атап кетті [13: 165]. Осы легион туралы тақырыпқа келсек, ол тарихта әртүрлі пікірде көрсетіледі. КСРО басшылары және идеологтары «Түркістан легионын» құрған адамдардың көсемі ретінде әйгілі ортаазиялық қайраткер Мұстапа Шоқайды көрсетіп, оны КСРО ыдырағанша сатқын деп, дәлелдеп келді. Әрине, Кеңес мемлекетінен қуылып эмиграцияда Түркістан проблемасын көтеріп жүрген М. Шоқай КСРО-ны басқарып отырған большевиктердің саясатына қарсылығын ашық көрсеткен. Ол 1930 жылдары шетелде құрылған «Түркістан ұлттық бірлігі (ТУБ) ұйымының жетекшісі ретінде алда тұрған ең маңызды міндетті былай айқындап еді: 1) Түркістанды орыс пролетариаты үстемдігінен құтқару; 2) Түркістанда орыстың кез келген үстемдігінің орнауына жол бермеу; 3) Бәрінен бұрын

ұлттық, тәуелсіз Түркістан мемлекетін құру» деп ашық көрсетіп, осы идеяларын халықаралық аренада кең түрде насихаттап жүрді [14]. Осылай, соғыс басталып, немістердің жеңісінен кейін Украина, Кавказбен қатар Түркістан мемлекетін құру туралы жоспарымен белгілі қайраткер жақсы таныс болғанына ешкімнің күмәні жоқ. Сонымен қатар соғысты сәтті бастаған Гитлер және оның сыбайластары атақты қайраткер М. Шоқайды өз мақсаттарына пайдаланбақ болғаны тарихи шындық. Осыған байланысты, немістер М. Шоқайға лагерьлердегі түркістандық әскери тұтқындармен кездесуге мүмкіншілік жасағаны белгілі. Осы кездесулерде лагерьлерде неше түрлі қиыншылықтарды көріп, аурудан аштан қырылып жатқан жерлестерін көрген М. Шоқай олардың өмірлерін сақтап қалу үшін жаңа құрылып жатқан түркістандықтардың құрамаларына кіруге ұсыныс жасауы да мүмкін еді. Бұрынғы кеңестік көзқарастан арыла алмай келе жатқан қазіргі қазақ тарихшылары М. Шоқайдың легиондағы түркістандықтарға ешқандай қатысы жоқ деп тырысады. Ақиқатқа сүйенсек М. Шоқай немістер құрып жатқан ортаазиялық халықтардың өкілдерін сатқындар деп есептемей, қайта, ол оларды болашақ тәуелсіз Түркістан мемлекетінің қарулы күштерінің негізі деп есептеген болу керек. Сондықтан, тарихты алдын ала болжай білген ұлы қайраткер М. Шоқайдың немістердің көмегімен болса да тәуелсіздікке жету үшін Түркістан легионының құрылуына ықпал еткенін ашық айтып, дәлелдейтін уақыт жеткен сияқты. Қаралып отырған тақырыпқа байланысты атап кететін бір жай бар — ол, түркістандық құрамаларды немістер Қызыл Армияға қарсы соғыста пайдаланбай, оларды Франция, Голландия, Бельгия Италия және Балқандағы партизандарға қарсы қолданды. Тоталитаризмге қарсы шығып, тәуелсіздікке ұмтылған Түркістан легионының бірқатар жауынгерлерін кеңес басшылығы кейін қатаң жазалады. Бірақ, қазіргі тәуелсіздік уақытта оларды сатқындар деп қаралағанымыз бұрынғы кеңестік және қазіргі Ресей идеологиясын қолдағанымыз деп есептеуге болады.

Соғыс кезіндегі коллаборационистердің көбеюіне сол кездегі КСРО басшылығының кейбір халықтарға жала жабу арқылы қабылданған шешімдер болды. Коллаборационистер өз халықтарының азшылығы болса да 1941–1944 жылдары бірқатар халықтар депортацияға ұшырады, олардың ішінде: Еділ бойындағы немістер, шешендер, ингуштар, қалмақтар, қарашайлар, гректер және армяндар болды. Олар: Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан және т.б шығыс аймақтарға жер аударылды. Ресми деректер бойынша, барлығы бір жарым миллионнан асқан, ал батыс деректері бойынша бұл сан екі есе көп болды деп көрсетеді [15: 457].

Ұлы Отан соғысы жылдардағы коллаборационизм туралы мәселені қозғағанда, ондағы ерекше оқиға ретінде қаралып келе жатқан тақырып, ол кеңестік генерал А.А. Власов және «власовшылардың» қозғалысы болды. Шаруа отбасынан шығып, әскери қызметте болған генерал Власов 1939 жылы 99-дивизияны, 1941 жылы 37-армияны басқарды; ал Мәскеу түбіндегі шайқаста ол 20-армияны басқарып, өзінің қабілеттілігімен Сталинның және Ставканың көзіне түседі, осы кезде оған генерал-лейтенант атағы беріліп, Қызыл Ту орденімен марапатталады. 20-армияның Солнечногорск түбіндегі жеңісін бағалап, Ставка «оның тәжірибесін майданда насихаттау туралы» шешім қабылдайды. 1942 жылдың 15 сәуірінде Власов Волхов майданында қоршауда қалған 2-Екпінді армияның қолбасшысы болып тағайындалады, осы ұсынысты кейбір тарихшылардың айтуы бойынша Г. Жуков жасаған дейді, өйткені ол Сталиннің сеніміне кірген генерал Власовты өзінің бәсекелесі ретінде қарай бастаған [16]. Бірақ, сәуір-шілде айларындағы кескілескен шайқастарда 2-Екпінді армия талқандалып, оның көптеген жауынгерлері қаза тауып, қалғандары қоршаудан шығу әрекетіне кіріседі, солардың бірі, армияның әскери кеңестік мүшесі комиссар И. Зуев жараланған түрінде бір станцияға шығады, бірақ оны жергілікті адамдар жауға ұстап беріп, немістер комиссарды атып өлтіреді. Осы келенсіз оқиғаның өзі сол кезде әскерилер тұрмақ, жергілікті халықтың арасында да коллаборационистік пиғылдың аз болмағанын дәлелдейді. Соғыстан кейін, үкіметтің шешімімен армия комиссары атылған станция Зуево деп аталыпты. Бұл оқиғаға байланысты, қосымша дерек ретінде айтатын жайт — 1975 жылы осы мақаланың авторы Новгород қаласына бара жатып, аталған станцияда болып, оның вокзалының сыртқы қабырғасында: «Осы жерде фашистер комиссар И. Зуевты атып өлтірді» деген мемориалдық жазуды көргенін атап кеткен жөн сияқты.

Ал, талқандалған 2-Екпінді армияның қолбасшысы генерал А. Власовтың тағдыры басқаша болды, 1942 жылдың 12 шілдесінде ол немістерге тұтқынға түсіп, Германияға қызмет етуге келісім береді. Оның осындай қадамға баруында бірнеше себебі де болды, оның пайымдауынша Ставка оны қоршауда қалған армияға қолбасшы ретінде әдейі тағайындады, ал армия талқандалғаннан кейін оны

кінәлі ғып жазалау мүмкін еді және құпия шифровкада майдан қолбасшысы К. Мерецковтың Власовты тұтқындау туралы берген бұйрығы да әсер еткені белгілі.

1942 жылдың тамыз айында генерал Власов арнайы дайындалған өзінің меморандумын ресми түрде жариялады, оны «халыққа соғыс керек емес және оны әрі қарай жүргізуге перспектива жоқ... Сондықтан, кеңес өкіметін құлатып, «Жаңа Ресей» құру үшін оккупациядағы халықтан және әскери тұтқындардан «Орыс армиясын» жасақтау керек және ол қадамдарға сатқындық емес, қайта заңды оппозициялық қозғалыс деп қараған дұрыс болады», – деп көрсетті [17: 299]. Осыдан кейін немістердің көмегімен өз жағына шыққан әскерилермен Власов 1944 жылы «Орыс азаттық армиясын» (РОА) құрды. Бұл армияға, өз еркімен КСРО-ның 300-ден астам жоғарғы және орта дәрежелі әскери адамдары қосылды, солардың ішінде: армия қолбасшысы, екі атқыштар корпусының, 5 атқыштар дивизиясының, төрт дивизиялық артиллерияның, он атқыштар полктарының командирлері, бір майдан штабы басшысының орынбасары, армия және корпус штабтарының, үш дивизия штабының басшылары болды [18].

Немістердің тұтқынында болған кезде генералдар: Понедельник, Артеменко, Егоров, Лизутин, Зыбин және т.б. ашықтан ашық КСРО-ғы коллективизацияға, ВКП (б) мен Кеңес үкіметіне, әскери қайраткерлердің репрессияға ұшырауына қарсы наразылықтарын айқын білдірді. «Орыс азаттық армиясында Власов пен бірге басшылықта генералдар: Ф. Трухин, В. Малышкин, Г. Жиленков, С. Буняченко, Д. Засушный т.б. жоғарғы шенді әскери адамдар болды [19: 206]. Сонымен бірге армияның әскер әуе-күштерін генерал В. Мальцев және Кеңес Одағының батырлары С. Бычков пен Б. Антилевский басқарғандарын атап кету керек [20]. Орыс азаттық армиясының әскерлері 1945 жылдың ақпан-мамыр айларында Шығыс-Пруссия және Чехословакия территорияларында Қызыл Армияға қарсы соғыстарға қатысты.

Қортындылай келгенде, көптеген оқиғалар мен деректерден байқағанымыз, Ұлы Отан соғысы кезіндегі коллаборационистік қозғалысқа кеңес халықтарының миллиондаған адамдары қатысқаны белгілі болып отыр. Ал коллаборационистердің саны аз болды және олардың барлығын сатқындар деп дәлелдеген КСРО басшыларының тұжырымдарын қазіргі көзқараспен қараса, ешқандай сын көтермейтін жағдайға айналды. Соғыстан кейін, коллаборационистердің әскери басшылары: А. Власов, Краснов, Боярский, С. Мельник және тағы басқаларын кеңес үкіметі қолға түсіріп, өлім жазасына кесті. Ал, Түркістан халықтарының көсемі М. Шоқай, украин және белорус халықтарының ұлттық қозғалысының басшылары С. Бандера, Ф. Кушелев т.б. ресми түрде сатқындар және Кеңес Одағының жаулары ретінде көрсетілді.

Қазіргі уақытта, КСРО кезеңінде бір сипатта және бір көзқараста зерттелген коллаборационизм проблемасын тарихи объективизм принципіне сүйене отырып зерттеуге және сараптауға мүмкіншілік туып отыр. Соғыс кезіндегі коллаборационизм қозғалысын терең зерттейтін болсақ, оның әртүрлі жақтары мен бағыттары және басқа да ерекшеліктері болғанын байқаймыз. Атап айтсақ, олар: Қазан төңкерісінен бастап кеңес үкіметіне қарсы болған эмигранттық ұйымдардың адамдары, ең басынан қара басының пайдасын ойлап немістерге әртүрлі қызмет атқарған бірқатар бұрынғы кеңес азаматтары және жаудың қолына түсіп, концлагерьлерде неше түрлі азап көріп, өмірін сақтап қалу үшін коллаборационистер қатарына қосылуға мәжбүр болған адамдарды атауға болады. Осымен бірге, Коммунистік партия мен кеңес өкіметінің билігіне әртүрлі себептермен қарсы болған мыңдаған адамдарды есептеп кетуіміз керек. Ал, герман басшылығының тәуелсіздік береміз деген уәдесіне сеніп, коллаборационизм қозғалысына қатысқан кеңес азаматтарын саяси бағыттағы адамдар деп есептегеніміз дұрыс болады. Тарихта, кейбір халықтардың басқа мемлекеттердің көмегімен тәуелсіздік алғанын көптеп атап кетуге болады, мысалы Ресейдің көмегімен Осман империясынан бөлініп шыққан кейбір балқан халықтары, Батыс елдерінің қолдауымен Ресейдегі азамат соғысы кезінде егемендікке жеткен: Латвия, Эстония және Литва, кеңес мемлекетінің көмегімен тәуелсіздікке жеткен Моңғолия, Иран және т.б. айтуға болады. Сондықтан, немістердің көмегімен болса да тәуелсіздік алуға ұмтылған: Украин, Прибалтика, Кавказ және Түркістан халықтарынан шыққан коллаборационистерді қазіргі көзқараспен қарасақ, тарихи мүмкіншілікті пайдаланып кеңестік тоталитаризм жүйесінен арылғысы келген ұлттық патриоттар деп атауға толық негіз бар.

Әрине, Отан соғысы кезіндегі коллаборационистер қозғалысын терең зерттеу өте күрделі проблема екені белгілі жағдай. Сондықтан, оны көп жылдар бойы қалыптасып қалған көзқарастардан бас тартып, қазіргі тарихи кезеңнің позициясынан көрсетіп, объективтік тұжырымдама жасау саясаткерлер мен тарихшылардың алдарында тұрған мақсат деп есептеуге толық болады.

Қорытынды

Ұлы Отан соғысы жылдары орын алған коллаборационизм қозғалысы өзінің тарихта болған және ерекше сипаты бар құбылыс болғаны анық байқалып отыр. Соғыс кезінде коллаборационизм Кеңес Одағы басшыларына ойламаған жерде пайда болған проблемаға айналды, бұл құбылыс КСРО-ны басқарушы партияның саясатында және идеологиясында жіберілген көптеген қателіктердің нәтижесі деп есептеуге болады. Аталып отырған қозғалыстың пайда болып дамуына, фашистік Германияның идеологиялық және ақпарат органдарының соғыстың алдында және соғыс жүріп жатқан кездегі атқарған белсенді жұмыстарын атап кетуіміз керек. Осыған байланысты, мақаламызда қарастырылып отырған Ұлы Отан соғысы кезіндегі миллиондаған адам қатысқан коллаборационизм қозғалысының басталу себептерін, оның әртүрлі бағыттарын, саяси және идеологиялық негіздерін бұрынғы қалыптасқан концепциялардан бас тартып, дәлелді көрсету және айшықтау алдымыздағы негізгі мақсат болып отырғанын атап кету жөн сияқты. Сондықтан, коллаборационизм қозғалысының пайда болуы және оның бағыттары мынандай факторларға байланысты болды:

1) Коллаборационизмнің идеологиялық негізі Ресейдегі Қазан төңкерісі және Азамат соғысынан кейін қалыптаса бастады деп айтуға болады.

2) КСРО-ғы коллаборационистік идеологияның пайда болуын тездеткен оқиғаларды атасақ, ол кеңес мемлекетіндегі қалыптасқан тоталитарлық жүйе, коллективизация кезіндегі зорлық-зомбылық және қылмыстық саясат, 1920–30 жылдары орын алған жаппай саяси репрессиялар т.б. болды.

3) Соғыстың алдында және басталған кезде фашистік Германияның КСРО халықтарына таратқан үндеулері және әртүрлі жоспарлары кеңес азаматтарының бір бөлігін жаумен тіл табысуға итермелегенін шын мәнінде болған үрдіс ретінде қарау керек.

4) Соғыс басталысымен және КСРО-ның батыс аймақтарының оккупациялануына байланысты бұрыннан бері кеңес өкіметіне қарсы болған кеңес азаматтары, шетелдегі эмиграция өкілдері және қара басының қамын ойлап немістерге өз еркімен қызмет ете бастаған сатқындар басқыншылармен тіл табысып, ынтымақтастық білдіргендерін атаған жөн.

5) Сонымен қатар, Қызыл Армияның соғыстың бастапқы кезеңіндегі ірі жеңілістері миллиондаған кеңес жауынгерлерінің тұтқынға түсіп, лагерьлерде көрген азаптары, КСРО басшылығының тұтқынға түскен кеңес азаматтарын сатқындар деп жариялауы және бірқатар халықтарды депортациялау саясаты соғыс кезіндегі коллаборационизмнің негізгі легін қалыптастырды.

6) Соғыс жылдары немістердің көмегімен: Украинада, Белоруссияда, Прибалтикада, Кавказда және Қырымда мыңдаған адамдар кірген қарулы күштер құрылды және соңғы кезге дейін оларды сатқындар деп көрсетіліп келгені бәрімізге мәлім. Бірақ, қазіргі объективистік позициядан қарасақ, жоғарыда аталған территорияларда құрылған ұлттық құрамаларды фашистердің берген уәделеріне сеніп, болашақта өздерінің ұлттық мемлекеттерін құруға ұмтылған адамдар деп есептеу керек.

7) Сонымен қатар, әйгілі Түркістан легионы мәселесіне тоқталсақ, оның құрамында болған түркітілдес халықтардың азаматтары өздерін сатқын емес, қайта болашақ тәуелсіз Түркістан мемлекетінің сарбаздары ретінде болғысы келгенін атаған жөн сияқты.

Қорытындылай келгенде, Ұлы Отан соғысында орын алған коллаборационизм проблемасы әлі жан-жақты және объективті түрде аз зерттеліп келе жатқан тақырып ретінде қаралуы керек. Сондықтан алдағы уақытта көптеген архив материалдары, басқа да көптеген тың деректер шыққан кезде қарастырылып отырған өте маңызды және күрделі тақырыпты тарихи-объективистік көзқараспен терең зерттеу ғалымдардың алдындағы, яғни күн тәртібінде тұрған мақсаты деп есептеуге болады.

Әдебиеттер тізімі

1 История Второй мировой войны. — Т.5. — М.: Воениздат, 1975. — 512 с.; История Великой Отечественной войны. Т.3. — М.: Воениздат, 1961. — 652 с.; Советский Союз в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945 / Отв. ред. А.М. Самсонов. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Наука, 1985. — 711 с.; Великая Отечественная война. 1941–1945. Военно-исторические очерки. — М.: Наука, 1998. — 544 с.; Реабилитация народов и граждан. 1954–1994 гг.: Документы / отв. ред. И. Алиев. — М.: ИЭИА, 1994. — 304 с.

2 Семиряга М.И. Коллаборационизм: природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны / М.И. Семиряга. — М.: РОСПЭН, 2000. — 862 с.; Семенов К. Иностранные формирования Третьего Рейха / К. Семенов, О. Романько, С. Дробязко. — М.: Астрель, 2009. — 844 с.; Романько О. Крым в период оккупации. Национальные

- отношения, коллаборационизм и партизанское движение. 1941–1945 / О. Романько. — М.: Центрполиграф, 2014. — 413 с.; Будницкий О. «Свершилось. Пришли немцы!» Идеиный коллаборационизм в СССР в период Великой Отечественной войны / О. Будницкий. — М.: Российская политическая энциклопедия, 2012. — 324 с.; Мартынов А. По обе стороны правды. Власовское движение и отечественная коллаборция / А. Мартынов. — М.: Вече, 2014. — 382 с.
- 3 Шкаренков Л.К. Агония белой эмиграции / Л.К. Шкаренков. — М.: Мысль, 1986. — 270 с.; Верт Н. История Советского государства 1917–1991 / Н. Верт. — М.: Прогресс-Академия, 1995. — 544 с.; Гофман И. Власов против Сталина / И. Гофман. — М.: Весь мир, 2006. — 544 с.; Адамбек Б.К. Кеңес Одағының тарихы 1917–1991 / Б.К. Адамбек. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2018. — 244 б.
- 4 Советский энциклопедический словарь. — М.: Сов. энцикл., 1985. — 1600 с.
- 5 Берхин И.Б. История СССР (1917–1978) / И.Б. Берхин. — М.: Высш. шк., 1979. — 664 с.
- 6 История СССР. Эпоха социализма. — М.: Высш. шк., 1985. — 479 с.
- 7 История России. С начала XIX века до начала XXI века. — М.: Аст-Астрель, 2006. — 863 с.
- 8 Зуев М.Н. История России: учеб. для вузов / М.Н. Зуев. — М.: «Приор-издат», 2005. — 688 с.
- 9 Верт Н. История Советского государства. 1990–1991 / Н. Верт. — М.: Прогресс-Академия, 1995 — 544 с.
- 10 Новейшая отечественная история. XX век. — М.: Владос, 2004. — 463 с.
- 11 Гутионтов П.С. Товарищ походный атаман казачьего корпуса СС / П.С. Гутионтов // Новая газета. — 2020. — № 54(690). — С. 22, 23.
- 12 Адамбеков Б.К. XX ғасырдағы Ресей империясы, Кеңес мемлекеті және ТМД тарихы: оқу құралы / Б.К. Адамбеков. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2005. — 344 б.
- 13 Адамбек Б.К. Кеңес Одағының тарихы (1971–1991) / Б.К. Адамбек. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2018. — 244 б.
- 14 Шоқай М. Түркістан ұлттық бірлігі / М. Шоқай // Егемен Қазақстан. — 2015. — 10 қазан. — 3 б.
- 15 Орлов А.С. История России / А.С. Орлов, В.А. Георгиев, Н.Г. Георгиева, Т.А. Сивохина. — М.: Проспект, 1997. — 544 с.
- 16 Гусейнов Р. Почему любимец Сталина встал под знамена Гитлера / Р. Гусейнов // Комсомольская правда. — 2020. — 20 мая. — 4 с.
- 17 Островский В.П. История России XX век / В.П. Островский, А.И. Уткин. — М.: Дрофа, 1995. — 512 с.
- 18 Александров К. За ложь никто умирать не будет / К. Александров // Новая газета. — 2018. — № 3. — С. 18, 19.
- 19 Новейшая история Отечества. XX век: учеб. для вузов: [В 2-х т.]. — Т. 2. /под. ред. А.Ф. Киселева, Э.М. Щагина. — М.: Владос, 1998. — 448 с.
- 20 Романько О. Крымские власовцы / О. Романько // Совершенно секретно. — 2015. — № 34 (329). — С. 3, 4.

Б.К. Адамбек

О коллаборационизме в годы Великой Отечественной войны

В статье показаны основные события, связанные с мало изученным коллаборационистским движением в период Великой Отечественной войны. Опираясь на новые источники, автор раскрывает причины возникновения коллаборационизма, его основные направления и политические мотивы. В перечне причин, а именно в вопросе: «Почему значительная часть советских граждан пошла на сотрудничество с врагом?» указаны следующие: ошибки Советского руководства во внутренней жизни и национальной политике, крупные поражения Красной Армии в начале войны, а также вражеская политико-идеологическая работа. В годы войны из пленных советских бойцов, расположенных в лагерях, представителей народов Украины, Белоруссии, Прибалтики, Кавказа и Крыма немцами были сформированы значительные вооруженные силы, которые стали служить захватчикам. В рядах этих вооруженных формирований с самого начала были люди, сознательно ставшие предателями, а также немало людей, поставивших цель избавиться от советского тоталитарного режима с помощью немцев, были там и представители разных народов, которые хотели добиться национальной независимости. И по этой причине возникшее в годы Великой Отечественной войны коллаборационистское движение должно рассматриваться как особое явление. Целью этой предлагаемой статьи является объективное освещение событий, связанных с данным движением.

Ключевые слова: война, эмиграция, узник, оккупация, лагерь, дивизия, воин, легион, армия, власть.

About collaborationism in the years of the Great Patriotic War

The article presents the main events regarding the little-studied collaborationist movement during the Great Patriotic War. Based on new sources, the author reveals the reasons for the emergence of collaborationism, its main directions and political motives. The reasons, such as the mistakes of the Soviet leadership in domestic life and national policy, the major defeats of the Red Army at the beginning of the war, as well as the enemy's political and ideological work, indicate the fact that a significant part of the Soviet citizens went to cooperate with the enemy. During the war years, from the captured Soviet soldiers stationed in camps, representatives of the peoples of Ukraine, Belarus, the Baltic states, the Caucasus and Crimea, the Germans formed significant armed forces that served the invaders. In the ranks of these armed formations from the very beginning there were people who were deliberately traitors, as well as many people who set the goal of getting rid of the Soviet totalitarian regime with the help of the Germans, there were also representatives of different peoples who wanted to achieve national independence. Therefore, the collaborationist movement that arose during the Great Patriotic War should be considered as a special phenomenon. Consequently, this article aims to provide an objective coverage of the events associated with this movement.

Keywords: war, emigration, prisoner, occupation, camp, division, warrior, legion, army, power.

References

- 1 Istoriiia Vtoroi mirovoi voiny (1975). [History of the Second World War]. Vol. 5. Moscow: Voenizdat [in Russian]; Istoriiia Velikoi Otechestvennoi voiny [History of the Great Patriotic War]. (Vol. 3). Moscow: Voenizdat [in Russian]; Samsonov, A.M. (Ed.). (1985). Sovetskii Soiuz v gody Velikoi Otechestvennoi voiny. 1941–1945 [The Soviet Union during the Great Patriotic War, 1941–1945]. (2nd ed., rev. and additional). Moscow: Nauka; (1998). Velikaia Otechestvennaia voina. 1941–1945. Voenno-istoricheskie ocherki [The Great Patriotic War. 1941–1945. Military-historical essays]. Moscow: Nauka [in Russian]; Aliev, I. (Ed.). (1994). Reabilitatsiia narodov i grazhdan. 1954–1994 gg.: Dokumenty [Rehabilitation of peoples and citizens. 1954–1994: Documents]. Moscow: IEIA [in Russian].
- 2 Semiriaga, M.I. (2000). Kollaboratsionizm: priroda, tipologii i proiavlennii v gody Vtoroi mirovoi voiny [Collaborationism: nature, typology and manifestations during the Second World War]. Moscow: ROСПEN [in Russian]; Semenov, K., Romanko, O., & Drobiazko, S. (2009). Inostrannye formirovaniia Tretiego Reikha [Foreign formations of the Third Reich]. Moscow: Astrel [in Russian]; Romanko, O. (2014). Krym v period okkupatsii. Natsionalnye otnosheniia, kollaboratsionizm i partizanskoe dvizhenie. 1941–1945 [Crimea during the occupation. National relations, collaborationism and partisan movement. 1941–1945]. Moscow: Tsentrpoligraf [in Russian]; Budnitskii, O. (2012). «Svershilos. Prishli nemtsy!» Ideinyi kollaboratsionizm v SSSR v period Velikoi Otechestvennoi voiny [“It happened. The Germans came!” Ideological collaborationism in the USSR during the Great Patriotic War]. Moscow: Rossiiskaia politicheskaia entsiklopediia [in Russian]; Martynov, A. (2014). Po obe storony pravdy. Vlasovskoe dvizhenie i otechestvennaia kollabortsiiia [On both sides of the truth. The Vlasov movement and domestic collaboration]. Moscow: Veche [in Russian].
- 3 Shkarenkov, L.K. (1986). Agoniia beloi emigratsii [The agony of white emigration]. Moscow: Mysl [in Russian]; Vert, N. (1995). Istoriiia Sovetskogo gosudarstva 1917–1991 [History of the Soviet State 1917–1991]. Moscow: Progress-Akademiia [in Russian]; Gofman, I. (2006). Vlasov protiv Stalina [Vlasov against Stalin]. Moscow: Ves mir [in Russian]; Adambek, B.K. (2018). Kenes Odagynyn tarikhy 1917–1991 [History of the Soviet Union 1917–1991]. Qaragandy: Qaragandy memlekettik universitetinin baspasy [in Kazakh].
- 4 Sovetskii entsiklopedicheskii slovar (1985). [Soviet encyclopedic dictionary]. Moscow: Sovetskaia entsiklopediia [in Russian].
- 5 Berkhin, I.B. (1979). Istoriiia SSSR (1917–1978) [History of the USSR (1917–1978)]. Moscow: Vysshaia shkola [in Russian].
- 6 Istoriiia SSSR. Epokha sotsializma (1985). [History of the USSR. The era of socialism]. Moscow: Vysshaia shkola [in Russian].
- 7 Istoriiia Rossii. S nachala XIX veka do nachala XXI veka (2006). [History of Russia. From the beginning of the 19th century to the beginning of the 21st century]. Moscow: Ast-Astrel [in Russian].
- 8 Zuev, M.N. (2005). Istoriiia Rossii. Uchebnik dlia vuzov [Russian history. Textbook for universities]. Moscow: Prior-izdat [in Russian].
- 9 Vert, N. (1995). Istoriiia Sovetskogo gosudarstva. 1990–1991 [History of the Soviet State. 1990–1991]. Moscow: Progress-Akademiia [in Russian].
- 10 Noveishaia otechestvennaia istoriia. XX vek (2004). [Recent domestic history. XX century]. Moscow: Vlados [in Russian].
- 11 Gutiontov, P.S. (2020). Tovarishch pokhodnyi ataman kazachego korpusa SS [Comrade marching ataman of the Cossack corps of the SS]. *Novaia gazeta — New Newspaper*, 54 (690), 22, 23 [in Russian].

- 12 Adambekov, B.K. (2005). XX gasyrdagy Resei imperiiasy, Kenes memleketi zhane TMD tarikhy [History of the Russian Empire, the Soviet State and the CIS in the twentieth century]. Qaragandy: Qaragandy memlekettik universitetinin baspasy [in Kazakh].
- 13 Adambek, B.K. (2018). Kenes Odagynyng tarikhy (1971–1991) [History of the Soviet Union. (1971–1991)]. Qaragandy: Qaragandy memlekettik universitetinin baspasy [in Kazakh].
- 14 Shoqai, M. (2015). Turkistan ulttyq birligi [Turkestan national unity]. *Egemen Qazaqstan — Sovereign Kazakhstan*, 10, 3 [in Kazakh].
- 15 Orlov, A.S., Georgiev, V.A., Georgieva, N.G., & Sivokhina, T.A. (1997). Istoriiia Rossii [History of Russia]. Moscow: Prospekt [in Russian].
- 16 Guseinov, R. (2020). Pochemu liubimets Stalina vstal pod znamenam Gitlera [Why Stalin's favorite fell under the banner of Hitler]. *Komsomolskaia Pravda — Komsomol truth*, 20 [in Russian].
- 17 Ostrovskii, V.P., & Utkin, A.I. (1995). Istoriiia Rossii. XX vek [History of Russia in the 20th century]. Moscow: Drofa [in Russian].
- 18 Aleksandrov, K. (2018). Za lozh nikto umirat ne budet [No one will die for a lie]. *Novaia gazeta — New Newspaper*, 3, 18, 19 [in Russian].
- 19 Noveishaia istoriia Otechestva. XX vek: uchebnik dlia vuzov (1998). [The latest history of the Fatherland. XX century: Textbook for universities]. Moscow: Vldos [in Russian].
- 20 Romanko, O. (2015). Krymskie vlasovtsy [Crimean Vlasovites]. *Sovershenno sekretno — Top secret*, 34(329), 3,4 [in Russian].

M.B. Assyl^{1*}, D.B. Dauyen², A.A. Turgenbay¹

¹*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*

²*Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan*
(E-mail: monikaassyl@gmail.com; dinara_dauren@mail.ru; ainur.turgenbay@gmail.com)

Xiaokang — the Chinese Model of Development

The beginning of the reform and opening up policy, which began in the 1980s, brought into the Chinese political lexicon a word made up of two simple characters, like “小康” (xiaokang). In this word, the character “小” (xiao) means “little” and “康” (kang) means “goodness, tranquility”. In foreign literature, this combination is translated as “low prosperity”, “average prosperity”, “small tranquility”, but the commonly accepted translation used in official Chinese documents is “moderately prosperous”. In Chinese political discourse, “Xiaokang” is related to such notions as social development, social policy, and people’s well-being. To date, achieving the level of “Xiaokang” and the comprehensive construction of “Xiaokang society” is the main practical activity of China’s modernization carried out by the Communist Party of China over the past 40 years of reform and opening up. This article examines the use of the concept of “xiaokang” (moderately prosperous) in the process of China’s modernization and socio-economic development during the reform period. Using historical and philosophical analysis, it traces the trend of transformation of the concept “Xiaokang” from antiquity to the present day. The expected achievement of the goal of “comprehensive Xiaokang society” and China’s proclamation of complete eradication of poverty by the 100th anniversary of the founding of the Communist Party of China (2021) is a topic of great relevance for the study.

Keywords: China, modernization, reforms, concept of “xiaokang”, policy, social development, Confucianism, poverty alleviation, Communist Party of China, goal.

Introduction

The significant successes achieved as a result of modernization in all spheres of social life allowed China to become one of the most important poles of the system of international relations. Having reached the level of average developed states and noticeably increased the level of well-being of its citizens, the Chinese leadership has practically fulfilled the task of building a “moderately prosperous society” (“xiaokang shehui”), which it set for itself at the end of the last century. The relevance of the study lies in the historical and philosophical analysis of the role of the concept “xiaokang” in the modernization and development of China. The concept of “xiaokang” in the history of socialism with Chinese specificity today holds a strong position and became the main goal towards which all the efforts of the so-called “socialist” modernization of the country are directed — to build a “rich socialism”. As our country on the modern stage also stands on a way of performance of a task of economic and political modernization, studying of experience of the Chinese model of modernization and a problem of mastering of the Chinese experience for Kazakhstan are rather actual.

The purpose of this article is to explore the centuries-long evolution of the ancient Chinese concept of Xiaokang and its modern interpretation; to identify the role of this concept in the process of socialist modernization in China; and to analyze the level of implementation of the program of building a “comprehensive Xiaokang society” as of today. After all, in 2021 China plans to achieve the goal of building a Xiaokang society by eliminating absolute poverty in the country.

The concept of “Xiaokang” is widely and deeply researched in China itself. In the study of this topic, researchers rely primarily on such primary sources as the Confucian treatises, “Shijing” and “Liji”, and on the collection of the works of Deng Xiaoping published in 1994. In most of the Chinese articles, the authors considered the concept of “xiaokang” as part of the historical changes in the development of the model of socialism in China. A more detailed and comprehensive study of the concept “xiaokang” has been made in the Russian academic community. Doctor of Economics, Professor of the Institute of Far Eastern Studies A.V. Ostrovsky in his numerous works considers the concept of “Xiaokang” as the main component of eco-

*Corresponding author email: monikaassyl@gmail.com

conomic reforms in China. In the article “The 13th five-year plan: how to build a “xiaokang” society in China by 2020” (2016), Ostrovsky expressed his positive assessment of China’s economic development and did not rule out that the country would be able to realize its goal of building the Xiaokang within the planned time frame. Many academics agree that the formation of xiaokang as a key Communist Party’s concept carries with it the discursive, practical, and theoretical foundations that the Party uses to dialogue with domestic audiences [1].

There are few studies in domestic Chinese studies devoted directly to the concept of “xiaokang”. Basically, “xiaokang” is more considered in linguistic and cultural aspects in the study of the canons of Confucianism. As part of the study of the foundations of China’s modernization, the concept was briefly discussed in the collective monograph “Modernization of China and Kazakhstan” (2014), led by Professor N.A. Aldabek. Renown Professor Mukametkhanuly N., in the article “On the Future Goals and Tasks of China’s Development (Based on the XVIII Congress of the CCP)” (2014), gave his understanding of the role of the concept “Xiaokang” in Chinese political life. However, in the domestic literature there are no works based on a systematic analysis of the concept from different aspects. This fact increases the relevance of the work in domestic Chinese studies.

Experimental

This research is based on a desk review, the works of Deng Xiaoping and other Chinese leaders of the Party and state, materials from CPC congresses and plenums, and works of Chinese, Russian, and Western economists, sociologists, political scientists, historians, and cultural scientists form the theoretical and methodological basis of the paper. Because of the nature of our subject, the documents of the Communist Party of China were crucial, as they examined several important aspects of building “xiaokang” society. The methodological basis of the article was based on such methods of cognition as the dialectical method used to understand the dichotomy “traditional — modern” as a kind of unity. The main method is the method of historicism, which considers historical phenomena in their formation, development and interdependence, inextricable connection with the past. The comparative-historical method made it possible to trace the formation of xiaokang concepts in its historical development. This approach provided an overview of the transformation of the very notion of building a xiaokang society in historical context by analyzing the idea of xiaokang in depth in ancient China and at the present stage. Also, the study on the trend of development of the concept “Xiaokang” provides historical and philosophical analysis, which shows well the continuity of history with the present. In addition, the article used a combination of literary and realist methods. The study of relevant domestic and foreign theoretical literature allowed us to summarize experiences and lessons learned while studying China’s way of building a Xiaokang society.

Discussion

The “xiaokang” concept is not only a program for the comprehensive development of all Chinese society, but also the basis of the long-term development strategy as the “Chinese dream”, proclaimed by Xi Jinping, President of the PRC. “The Chinese people have pursued the “xiaokang” dream since ancient times”, said Wang Gonglong, a professor at the Shanghai Party Institute of the Communist Party of China. “Its meaning has evolved with the modernization of the country under the leadership of the CCP” [2]. According to PRC political media content, the Chinese dream, as the embodiment of the Chinese people’s national idea, began to take shape long before the establishment of CCP power in China. More than 2,000 years ago, it was embodied in the “Book of Songs” (Shijing) in the form of the “small welfare society” (“xiaokang”). It is likely that the “Book of Songs” was created by Confucius, so he is also sometimes attributed the authorship of the concept of the “Xiaokang”. The principle of “xiaokang”, a philosophical category of Confucianism, partly reflects issues of equitable government. Confucius himself interpreted this definition as follows: “Xiaokang is a society in which duty (yi) and ritual (li) are decisive in appointing positions in government, in choosing the mode of government, in family and economic matters”. “The Chinese Dream” is also sometimes referred to as an outgrowth of ancient social dreams of a just society where everyone finds their happiness [3; 395]. Although the term was historically vague, since the late 1970s the concept has gradually evolved and become clearer as an important step in the country’s development. Over time, the concept became more concrete and practical. Deng Xiaoping, as applied to modern China, presented a term “xiaokang” as a “middle-income society”. What prompted the great “architect” of Chinese reforms to turn to antiquity? As Alexander Lomanov, doctor of historical sciences, professor of the Institute of World Economy and International Relations of the Russian Academy of Sciences, puts it: “Xiaokang has become a foun-

dition of China's reform policy, because it was based on ancient culture. At the same time, it was secular and rationalistic, although it was colored by Confucian moral philosophy" [2].

By 1956 China had largely completed its socialist transformation and was entering the initial stage of socialism. Before the reforms that began in 1978, China was in a constant state of poverty. At that time the country was 90 % agrarian and for a long time, it could not find a solution to the problem of food and clothing for the people. The country was in need of modernization. When Deng Xiaoping served as a paramount leader of China, he began to implement the "four modernizations" that had been set in motion by Zhou Enlai during Mao's reign. This course included radical changes in four areas — agriculture, industry, military, science and technology. At the initial stage of the proclamation of "modernization", specific goals had not yet been formulated. China was far from the level of developed countries, which were the benchmark for modernization, and the country could not achieve this level in the short term. If Chinese leaders took a long period to achieve the goal, it would deprive the people's motivation in the struggle for development. Under the prevailing historical conditions, the second generation of China's leadership, represented by Deng Xiaoping decided to develop a special way of development, which would correspond to the Chinese mentality.

"Modernization in Chinese way", as Deng Xiaoping called it, was not supposed to be a second "Great leap forward" and had a specific social and economic goal. The initial task was to solve the problem of motivating workers and peasants, who are the backbone of the country's economy, to consolidate their forces to achieve the goals of modernization. Here it was necessary to act carefully, because the "Great leap" and the "Cultural revolution" significantly undermined the level of trust of the people in the leaders of the country. Only tradition and the cult of antiquity could help the country get back on its feet. After all, as China's history shows, the country has more than once turned to antiquity for its new rise in times of decline. As the researchers point out, an important feature of the Chinese mentality was a relatively high level of historical consciousness. During his political repression, Deng Xiaoping began to study the experience of Singapore, whose government was able to turn a country without any natural resources into a strong economic power. Lee Kuan Yew played a special role in this process, drawing on Confucian principles in his reforms in the country. Deng Xiaoping also studied the social and economic program of Taiwan, the drafting of which was greatly influenced by the Confucian Chen Lifu. The "Xiaokang", or "Poverty Elimination Program in Taiwan Province" promulgated by members of the Kuomintang in November 1972, whose main provisions were aimed at the social and economic development of the island, was something of a sign for the "father of reform" in turning to Confucianism [4; 23]. This undoubtedly had an impact on Deng Xiaoping's subsequent views and his adoption of a development program for mainland China. Realizing that blindly following tradition would not lead to the country's development, but that abandoning tradition would not produce results either, Deng Xiaoping planned to build a "Confucian socialism", where modernity and antiquity would lead the country to progress. The main focus of economic reform was to create a "middle level of prosperity (xiaokang)" as a Chinese response to the Western theory of national economic construction.

It is believed that Deng Xiaoping first mentioned the "xiaokang" in 1979 in a conversation with the Japanese prime minister. He called the "xiaokang" the dream of educated Chinese for more than a thousand years. On December 6, 1979, when Deng Xiaoping met with Japanese Prime Minister Masahiro Ohira, he first proposed an entirely new concept of "Four Chinese-style modernizations" — the "xiaokang family" (middle-income family) [5]. The "xiaokang family" concept was a major adjustment and modification of the country's modernization that Deng Xiaoping envisioned to be used to achieve global excellence by the end of the 20th century. According to Lomanoff, Deng Xiaoping's use of the term "Xiaokang" "was intended to help China to restore civilizational dialogue and understanding with more economically developed countries and territories of East Asia of that time" [2]. Deng Xiaoping later fleshed out the content of the concept of "xiaokang", indicating that the Chinese people would fundamentally change their country's backwardness and make it an advanced state in the world. To realize the goals of reform and opening up, Deng found an appropriate formulation that helped rally Chinese society around the objectives of economic development and modernization. Since then, he has repeatedly demonstrated in his practice the leading modernization of socialism with Chinese characteristics, gradually enriched and developed this idea, formed his theory of prosperous society and on this basis proposed a "three-stage" development strategy.

In April 1987, Deng Xiaoping linked "xiaokang" with the political goal of the country's development and presented the steps he had devised to achieve this strategic goal. The first step comprised doubling GNP of 1980 (\$200) by the year 1990. The second step involved doubling GNP of the 1990 year by the year 2000 (\$800) [6; 247]. Deng Xiaoping noted that the essence of socialism is general prosperity. "If we reach four thousand dollars per capita gross national product (GNP) (the third step), and general prosperity, it will best

show that the socialist system has an advantage over the capitalist system” [6, 248]. In October 1987, at the XIII Congress of the CPC, “Xiaokang” was officially formulated as the “second step” of the socialist modernization strategy [7]. Although the concept of the “xiaokang” is a social ideal, in contrast to traditional Confucian notions of the “xiaokang” and Kang Yuwei’s interpretation, in Deng Xiaoping’s theory it is based on the concrete realities of the country. In this sense, it reflects the general aspiration of the Chinese people and is related to the practice of building socialism with Chinese characteristics. He was able to unite Chinese society and motivate people to participate in the process of modernization. At the same time, the commitment to China’s socialist path of development was not lost. Deng Xiaoping began to implement real steps towards the practical implementation of this ideal [4; 24].

In 40 years since Deng Xiaoping set the goal of a “moderately prosperous society”, China has made a historic leap from poverty to a “wenbao” (food and clothing) and then to a welfare society. The great practice of building a higher level of “xiaokang society” that would benefit more than a billion people is now being comprehensively developed. To achieve this goal, the country’s leadership undertook a series of economic transformations and embarked on a market economy without departing from socialist ideals. Thus, in October 1992, the 14th Party Congress officially adopted a decision to establish a socialist market economy to achieve the goal of development and prosperity in the lives of the people throughout the country.

“Xiaokang” was often referred to as a central element of the development program of Chinese society and during the period of Jiang Zemin and Hu Jintao’s leadership. In 1997, at the 15th General Congress of the CPC, Xiaokang was called the new historical mission of the Party and has since been used in the political planning of the country’s development course.

In November 2000, the National Bureau of Statistics published the report “Comprehensive Analysis of China’s Xiaokang Achievement Process”, which indicated that 74.84 % of the country’s population had reached the middle-income level, 12.82 % were close to the xiaokang level, and 12.34 % were far from xiaokang. The level of well-being on which the analysis report was based included 5 aspects, such as economic level, material life, quality of population, spiritual life, and living environment, consisting of 16 indicators [2].

In 2002, the 16th Congress of the Communist Party of China set itself the grand goal of building a “comprehensive moderately prosperous society” by 2020. Jiang Zemin made a contribution to Deng Xiaoping’s theory and he divided the process of creating a “xiaokang” society into many stages that progressed in order. The content of “xiaokang society” took on a wider meaning in Jiang Zemin’s study than that of Deng Xiaoping. Jiang Zemin’s report to the 16th CPC Congress stated that “xiaokang” has so far been built only on a limited area of free economic zones, major cities and coastal provinces; in the next twenty years, the main task of the Chinese people will be to establish “xiaokang” in the entire mandated territory. In 2007, the 17th Party Congress put forward new demands on the goal of comprehensively building a “comprehensive moderately prosperous society”, giving new connotations to Deng Xiaoping’s theory of a prosperous society. It involves a continuum of political, social, and cultural-spiritual problems of building explicitly Chinese socialism, in addition to strictly economic characteristics. As a result, “xiaokang” society tends to be a stage in the realization of the CPC’s social ideal [8; 13].

Building a “comprehensive xiaokang society” is a step toward qualitative changes in such key areas as the economy, political culture, spiritual culture, science and education, the social sphere, and the environment. By 2020, the economy was supposed to increase GDP by several times, complete the process of industrialization, increase the level of urbanization, narrow the gap between regional, urban and rural areas, farmers and workers, and improve living standards, including income, employment, and social security. In the field of spiritual culture, science and education, the task was to create a complete health care system, an innovative culture, and a national education system that encompasses the entire population of China. The CCP sought to create a socialist spiritual civilization and achieve social harmony in the public sphere. In the field of ecology, the sustainable development of the environment and the achievement of harmony between man and nature are the main indicators of the creation of a comprehensive Xiaokang society.

According to Russian scholar Y.M. Berger, the grandiosity of Chinese long-term goals is adequate to China’s great history and culture. The dream of China’s revival has left no generation of the country’s leaders alone. As Berger writes, today the way to realize this goal in the short term is through the “comprehensive construction of the xiaokang society”. According to the scholar, the program of “building the Xiaokang society” is aimed not only at improving the standard of living and quality of life in all aspects, but also to strengthen the “power of the state”. China, from a regional power, is gradually increasing its influence on the world, thereby claiming the role of a global power [9; 4]. The idea of “xiaokang” is becoming a symbol of

the country's modernization reforms. It can be noted the fact and scale of "xiaokang's" integration into the China's ideological, social, and political life.

President Xi Jinping has made "comprehensively building a moderately prosperous society" the first of his "Four Comprehensives," a list of key political goals [10]. In 2017, at the 19th CPC Congress, Xi Jinping emphasized in his report the goals of realizing a "comprehensive moderately prosperous society" and ensuring the victory of socialism with Chinese characteristics in the new era, indicating that China has entered the final phase on the road to achieving Xiaokang. In his lengthy speech at the opening of the Congress, Chairman Xi mentioned the term "Xiaokang shehui — moderately prosperous society" 18 times. From this we can conclude that the country's leaders use the term "Xiaokang society" as a synonym for the rise of China [1].

Despite the fact that the COVID-19 pandemic hit the country's economy hard, China still managed to maintain a positive level of development. Even during this difficult period, the country pursued the goal of "xiaokang" and fought hard against poverty. On November 3, 2020, the CPC released the party leadership's recommendations for the formulation of the country's 14th Five-Year Development Plan (2021–2025). The formation of a new development architectonics in which domestic and foreign markets stimulate mutual development, provided that the domestic market is given priority, is a strategic choice in favor of raising China's economic development to a new level. This, in turn, as Xi Jinping emphasized, will create new advantages for China in global economic cooperation and competition. Xi said it is "quite possible" for China to reach the current standards of high-income countries by the end of the 14th Five-Year Plan period, and to double the total economy or average per capita income by 2035. Chairman also said that China will be able to achieve the goal of building a comprehensive "xiaokang" society on time. The comprehensive building of a moderately prosperous society for the benefit of over one billion people by the time the CPC celebrates its centennial anniversary is a solemn promise the Party makes to the people, Xi Jinping recalled. Xi Jinping also noted that in the first half of 2021, the CPC Central Committee will conduct a systematic evaluation and debriefing on comprehensively building a moderately prosperous society (Xiaokang shehui) before officially announcing the achievement of this goal [11].

Conclusions

The philosophical and ethical component of China's modernization plays the role of solidarizing social relations and is the basis in the state development program. Today, reaching the level of development of society up to xiaokang is not only the goal of the historical development of the Chinese people, but also the goal of the CCP's 100 years of activity, as well as the goal of one leader who intends to hold office for another term. Xiaokang is a point of convergence of Confucianism, Marxism and socialism ideas with Chinese specificity. The construction of Xiaokang society in China is included in the main provisions of the leading Party and state documents. The main source of legitimacy for the CCP is undoubtedly economic development. For decades, while the party controlled rapid economic growth and a massive fall in poverty, the Chinese people accepted severe restrictions on political freedom. Grandiose goals and campaigns, such as the achievement of the level xiaokang, were precisely the way the CCP communicated these developmental successes to the people. On the other hand, by linking its legitimacy to socio-economic development and the building of a "xiaokang" society, the party now has no choice but to find ways to improve the standard of living of the Chinese people and take the next step toward the already more grandiose goal called Datong.

According to the party's goal, the central government has set ambitious new long-term goals of "basically achieving socialist modernization" by 2035 and becoming a "great modern socialist nation" that will be prosperous, strong, democratic, culturally advanced, harmonious and beautiful by 2050. How feasible this next goal of the Chinese government will only be shown by the result of the complete construction of the Xiaokang society. According to the country's leaders, this process should be completed as early as this year, 2021.

References

- 1 Craig A. Smith. Datong and Xiaokang / Smith A. Craig // In: C. Sorace, I. Franceschini, and N. Louberea (Eds.). *Afterlives of Chinese Communism: Political Concepts from Mao to Xi*. — Australia, ANU Press, 2019. — P. 63–67.
- 2 Wang Qian. Defining and delivering xiaokang / Wang Qian, Xing Yi. *China Daily Global*. Retrieved from <https://www.chinadaily.com.cn/a/202009/29/WS5f729aeba31024ad0ba7c8b7.html>
- 3 Скрипкарь М.В. Формирование концепции «китайская мечта»: от Сунь Ятсена до Си Цзиньпина / М.В. Скрипкарь // *Междунар. журн. прикл. и фунд. исслед.* — 2015. — № 8. — С. 394–397.

- 4 Никитюк В.А. Принцип «сяокан» в деятельности Дэн Сяопина: построение социализма с китайской спецификой / В.А. Никитюк // Междунар. журн. гуманитар. и естеств. наук. — 2019. — № 4. — С. 22–25.
- 5 张爱茹. 从“小康”到“全面小康”——邓小平小康社会理论形成和发展述论. Retrieved from <http://cpc.people.com.cn/n/2014/0714/c69113-25279758.html>.
- 6 Deng Xiaoping. Selected Works. Volume III (1982–1992). / Deng Xiaoping. — Beijing: Foreign Languages Press, 1994. — 520 p.
- 7 人民日报网 (2002) 全面建设小康社会--中国本世纪头二十年的任务 [The Comprehensive Construction of the Xiaokang Society - China's Task for the First Twenty Years of this Century]. Retrieved from: <http://people.com.cn/200211/12/68162.html> (viewed 18.11.2020)
- 8 Сизикова В.А. «Конфуцианский капитализм» или «Конфуцианский социализм»? Исторические и политико-философские истоки формирования современной политической модели КНР / В.А. Сизикова // Вестн. РУДН. Сер. Всеобщая история. — 2013. — № 2. — С. 8–17.
- 9 Бергер Я.М. Экономическая стратегия Китая / Я.М.Бергер. — М., 2009. — 560 с.
- 10 Hiusman M. After COVID-19, Can China Still Become ‘Moderately Prosperous’? / M. Hiusman // Diplomat Brief, 2020. Retrieved from <https://thediplomat.com/2020/06/after-covid-19-can-china-still-become-moderately-prosperous/>
- 11 Обобщение: Си Цзиньпин разъяснил рекомендации ЦК КПК относительно разработки нового пятилетнего плана [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://russian.news.cn/2020-11/04/c_139488943.htm

М.Б. Асыл, Д.Б. Дауен, А.А. Түргенбай

Сяокан — дамудың қытайлық үлгісі

XX ғасырдың 80-ші жылдарында басталған реформа мен ашық есік саясатының басталуы Қытайдың саяси сөздік қорына «小康» (Сяокан) сияқты екі қарапайым иероглифтен тұратын сөз енгізді. Бұл сөзде «小» (Сяо) иероглифі «кішкентай», ал «康» (кан) «байлық, өркендеу, тыныштық» дегенді білдіреді. Шетел әдебиетінде бұл тіркес «кішігірім гүлдену», «орташа табыс», «орта жетістік» деп аударылады. Қытайдың саяси дискурсында «Сяокан» әлеуметтік даму, әлеуметтік саясат, халықтың әл-ауқаты сияқты ұғымдармен байланыстырылады. Бүгінгі күні «сяокан» деңгейіне жету және «жан-жақты сяокан қоғамын» құру — бұл Қытай Коммунистік партиясының реформалар мен ашық есік саясатын жүргізу барысының соңғы 40 жылында жүзеге асырып отырған Қытайды модернизациялаудың негізгі практикалық қызметі болып табылады. Мақалада Қытай Халық Республикасын модернизациялау және реформалар кезеңіндегі әлеуметтік-экономикалық даму үрдісінде «сяокан» (орта жетістік) тұжырымдамасының қолданылуы талданған. Тарихи-философиялық талдауды қолдану арқылы ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейінгі «сяокан» ұғымының өзгеру тенденциясы қарастырылған. «Сяокан жан-жақты қоғамының» мақсатқа жетуі және Қытай Коммунистік партиясының құрылуының 100 жылдығына орай (2021 жыл) Қытайдың кедейлікті толық жоюды жариялауы зерттеу үшін өте өзекті тақырып болып табылады.

Кілт сөздер: Қытай, модернизация, реформалар, «сяокан» тұжырымдамасы, қоғамдық даму, конфуцийшілдік, саясат, кедейшілікпен күрес, Қытай коммунистік партиясы, мақсат.

М.Б. Асыл, Д.Б. Дауен, А.А. Түргенбай

Сяокан — китайская модель развития

Начало политики реформ и открытости, получившее свое развитие в 80-х гг. XX века, привнесло в политический лексикон Китая слово, состоящее из простых двух иероглифов, как “小康”(сяокан). В данном слове иероглиф “小” (сяо) имеет значение «маленький», а “康” (кан) — «достаток, благоденствие, спокойствие». В зарубежной литературе данное сочетание переводят как «малое благоденствие», «средний достаток», «средняя зажиточность». «Сяокан» в политическом дискурсе Китая соотносится с такими понятиями, как социальное развитие, социальная политика, народное благосостояние. На сегодняшний день достижение уровня «сяокан» и всестороннее построение общества «сяокан» — это основная практическая деятельность по модернизации Китая, проводимая Коммунистической партией Китая за последние 40 лет реформ и открытости. Настоящая статья посвящена рассмотрению использования концепта «сяокан» (средней зажиточности) в процессе модернизации Китайской Народной Республики и социально-экономического развития в период реформ. С помощью использования историко-философского анализа прослеживается тенденция трансформации концепта «сяокан» от древности до сегодняшнего дня. Ожидаемое достижение цели «всестороннего общества сяокан» и провозглашение Китаем полного искоренения бедности к 100-

летию основания Коммунистической партии Китая (2021 г.) представляют тему весьма актуальной для исследования.

Ключевые слова: Китай, модернизация, реформы, концепт «сяокан», общественное развитие, политика, конфуцианство, борьба с бедностью, Коммунистическая партия Китая, цель.

References

- 1 Craig, A. Smith. (2019). Datong and Xiaokang. In: C. Sorace, I. Franceschini, and N. Louberea. (Eds). *Afterlives of Chinese Communism: Political Concepts from Mao to Xi*. Australia, ANU Press, P. 63–67.
- 2 Wang Qian, & Xing Yi. (2020). Defining and delivering xiaokang. *China Daily Global*. Retrieved from <https://www.chinadaily.com.cn/a/202009/29/WS5f729aeba31024ad0ba7c8b7.html>
- 3 Skripkar, M.V. (2015). Formirovanie kontseptsii «kitaiskaia mechta»: ot Sun Yatsena do Si Tszinpina [Formation of the “Chinese dream” concept: from Sun Yatsen to Xi Jinping]. *Mezhdunarodnyi zhurnal prikladnykh i fundamentalnykh issledovaniy — International Journal of Applied and Fundamental Research*, 8 [in Russian].
- 4 Nikitiuk, V.A. (2019). Printsip «siaokan» v deiatelnosti Den Siaopina: postroenie sotsializma s kitaiskoi spetsifikoi [Principle “xiaokang” in Deng Xiaoping’s practice: creating socialism with Chinese characteristics]. *Mezhdunarodnyi zhurnal gumanitarnykh i estestvennykh nauk — International Journal of Humanities and Natural Sciences*, 4–1 [in Russian].
- 5 张爱茹. (2014). 从“小康”到“全面小康”——邓小平小康社会理论形成和发展述论. Retrieved from <http://cpc.people.com.cn/n/2014/0714/c69113-25279758.html>.
- 6 Deng Xiaoping (1994). *Selected Works of Deng Xiaoping, Volume III (1982–1992)*. Beijing: Foreign Languages Press
- 7 人民日报网 (2002) 全面建设小康社会--中国本世纪头二十年的任务 [The Comprehensive Construction of the Xiaokang Society - China's Task for the First Twenty Years of this Century]. Retrieved from: <http://people.com.cn/200211/12/68162.html> (viewed 18.11.2020)
- 8 Sizikova, V.A. (2013). «Konfutsianskii kapitalizm» ili «Konfutsianskii sotsializm»? Istoricheskie i politiko-filosofskie istoki formirovaniia sovremennoi politicheskoi modeli KNR [‘Confucian capitalism’ or ‘Confucian socialism’? Roots of the Chinese modern political model formation]. *Vestnik Rossiiskogo universiteta druzhby narodov. Seriya: Vseobshchaia istoriia — Bulletin of the Peoples’ Friendship University of Russia. General History series*, 2 [in Russian].
- 9 Berger, Ya.M. (2009). *Ekonomicheskaiia strategiiia Kitaia* [Economic Strategy of China]. Moscow: Forum Publisher [in Russian].
- 10 Hiusman, M. (2020). After COVID-19, Can China Still Become ‘Moderately Prosperous’?. *thediplomat.com*. Retrieved from <https://thediplomat.com/2020/06/after-covid-19-can-china-still-become-moderately-prosperous/>
- 11 Obobshchenie: Si Tszinpin raziasnil rekomendatsii TsK KPK otноситelno razrabotki novogo piatiletnego plana (2020). [Summary: Xi Jinping explained the CPC Central Committee’s recommendations for developing a new five-year plan]. Retrieved from http://russian.news.cn/2020-11/04/c_139488943.htm [in Russian].

Ә.М. Ауанасова^{1*}, Ғ.И. Көшенова², А.С. Бижанов², С.Б. Оразаев², Н.Б. Смағұлов³

¹Мемлекет тарихы институты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

³Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан

(E-mail: auanasova_a@mail.ru; jamal-i@mail.ru; bizhanov_as@mail.ru;

orazayevsultan@mail.ru; smagulov_ist@mail.ru)

Қазақстанда тарих ғылымының тұжырымдамасын қалыптастыруда Орталық Азиядағы футувва қозғалысы мен ахилік институтының алғышарттарын зерттеудің теориялық және әдіснамалық негіздері

Ортағасырдағы Орталық Азияның әлеуметтік-мәдени өмірінде күшті ықпалға ие болған футувва қозғалысының және ахилік институтының алғышарттарын зерделеу жұмысы Отан тарихының қомақты мәселелерін көтереді. Ғылыми метрикалық деректер базасында яссауиға мектебінің саяси, экономикалық ықпалы туралы мәселелер көтерген тарихи еңбектер жоқ дерлік аз. Қарапайым адамнан ел билеушілеріне дейін яссауиғаға мүрид болғанын ескерсек, Түркістандағы мектептің саяси-экономикалық, рухани ықпалына тарихи талдау жасау іргелі зерттеулерге негіз болады. Негізгі зерттеу жұмыстары Отан тарихының сол кезеңін толыққанды құрастыруға және мемлекеттер арасындағы білім және ғылым, саяси-экономикалық, рухани бағыттардағы өзара ынтымақтастық салаларын жан-жақты ашуға мүмкіндік береді. Ортағасырлық Қазақстанда яссауиға жолы ерекше орынға ие болды. Бауырластықтың тұрақты қызметі үшін ханакалар жұмыс жасап, мүридтері Қожа Ахмет Яссауи сияқты қасық жонтуды кәсіп етті. Мүршид түркі халықтарының «піріне» айналды. Қыпшақ даласының мал шаруашылығымен кәсіби түрде айналысқанын ескерсек, әрбір түліктің де өзіндік «пірі» және ахилік институтында да әр кәсіптің «пірі» болды. Сондай-ақ институттың иерархиялық жүйесінде қолданылатын ұғымдардың көшпелі қазақтардың арасында қолданылғанын көреміз. Яссауиға шайхтары барған территорияларында жергілікті халықпен араласып, түркістандық сопылық мектепті дамытты, жаңа құрылымдар қалыптастырды. Осы мектептердің бірі ретінде пайда болған Анадолыдағы ахилік институты уақыт өте Жошы ұлысында да қызмет ете бастады. Сонымен ортағасырлық Қазақстанда көшпелі түркі халықтарының арасында футувва қозғалысының ықпалы айқындалып, Анадолыдағы ахилік институттың құрылуына түркістандық сопылық мектеп алғышарттар қалыптастырғаны дәйектелді.

Кілт сөздер: футувва, ахилік институты, сопылық бауырластық, Қожа Ахмет Яссауи, яссауиға тариқаты.

Kіріспе

Бүгінгі Орталық Азияның территориясы ортағасырларда әлемнің ислами маңызды орталықтарының бірі болып, басым бөлігінде исламның түркілік жолы қалыптасты.

Ислам діні таралуының алғашқы ғасырларында пайда болған футувва қозғалысы бертін келе бұқаралық деңгейден көтеріліп, билік басындағыларды өз ықпалына алды. Сопылық бауырластықтар футувва қозғалысының дамуына үлес қосты. Бұл Орталық Азия территориясында да көрініс тапты.

Орталық Азияда Қожа Ахмет Яссауи түркі сопылығының негізін қалаушы, түркі халықтарының пірі атанды. Яссауи тариқатына тәуелденген шайхтар жер-жерге сопылықтың түркілік жолын насихаттау үшін таралды. Моңғол шапқыншылығы кезеңінде Түркістаннан көшкен халыққа көптеген яссауиға шайхтары рухани қолдау көрсетті. Олар барған жерлерінде түрліше аталып, түркістандық жаңа сопылық мектептерді қалыптастырды. Кіші Азияда футувва қозғалысы мен ахилік институтының қалыптасып, дамуына өзіндік үлес қосты.

Түркістандық түркі халықтарының арасындағы футувва қозғалысы мен анадолылық ахилік институттың алғышарттарын айқындау нәтижесінде яссауиғаның жергілікті жердегі саяси, экономикалық деңгейдегі орнын анықтауға мүмкіндік туындайды. Бұл халықтың сол кезеңдегі ұйымдасуын, шаруашылық ахуалын көрсетеді. Сондықтан яссауиға тариқатын діни көзқараста ғана емес, тарихи тұрғыда талдау негізінде ортағасырлардағы түркі халықтарының арасындағы саяси, ғылыми, мәдени, діни және экономикалық салалардағы нақты байланыс ашылады.

*Хат-хабарларға арналған автор. Email: auanasova_a@mail.ru

Қазақстандық ғалымдардың «футувва» қозғалысы, «ахилік» институтының алғышарттары және яссауиға тариқатының қазақ тарихымен байланысы туралы жазылған еңбектері ғаламтор желісіндегі ғылыми метрикалық мәліметтер базасында кездеспейді. Сондай-ақ шетелдік ғалымдардың еңбектері де көп емес. Бұған тарихи дереккөздердің тапшылығы да септігін тигізгені анық.

Дегенмен Қазақстанның ортағасырлық кезеңіндегі тарихты тұтастай қалыптастыру үшін бұл тақырыптың өзектілігін түсініп, зерделеу қолға алынды. Бұл мәселенің Отан тарихы ғылымында нақты ғылыми зерттеу жұмысы ретінде көтерілмегенін назарға алсақ, зерттеуіміздің нәтижелері жаңашыл болары сөзсіз деп білеміз.

Сонымен зерттеу жұмысының мақсаты яссауиға сопылық бауырластығының жергілікті жердегі саяси, рухани және экономикалық тұрғыдағы ықпалын айқындауға бағыттталып, Орталық Азиядағы соның ішінде қазіргі Қазақстан территориясындағы «футувва» қозғалысы мен «ахилік» институтының алғышарттарын айқындауды міндет етеді.

Тарихнамасы, зерттеу әдістері.

Жоғарыда атап өткендей, тақырып бойынша жарық көрген еңбектердің басым бөлігі түркиялық ғалымдардың зерттеу жұмыстары болып табылады. Түркияда жыл сайын арнайы симпозиумдар өткізіліп отырады. Алайда олардың барлығының тақырыбымызға тікелей қатысы жоқ.

Тақырыпты ашуда ахилік институтының әлеуметтік-мәдени мәселесі бойынша И. Дурак, А. Юджелдің, Осман империясы кезеңіндегі яссауиғаның көрінісі тақырыбында Х. Арсланның жұмыстары пайдаланылды.

Сондай-ақ ресейлік, әзірбайжандық, өзбекстандық тағы өзге елдердің ғалымдарының ғылыми жұмыстары кездеседі. Түркиядағы ахи ұйымының дәруіштері бойынша жазылған алғашқы зерттеулердің бірі ретінде В.А. Гордлевскийдің 1927 жылы жарық көрген еңбегін атап өтуге болады [1: 1171–1194]. Бұл шығарма қазіргі кезеңдегі көптеген зерттеу жұмыстарының құнды дереккөздерінің бірі болып отыр. Еңбекте Ахи Евран және ұйымның қызметі туралы құнды деректер беріледі.

Тақырып аясында Татарстандағы Марджани институтының ғылыми қызметкері М.Р. Шамсимухаметованың «Алтын Орда территориясындағы ахилік ұйымы туралы» еңбегін атап өтуге болады [2: 40–52]. Зерттеуші мақаласын Шихаббандин ас-Сухравардидің еңбегі негізінде зерделеген. Өзбекстандық зерттеуші М.А. Омонованың магистрлік диссертациясында А. Навоидің шығармаларындағы футувва мәселесі туралы жазылған [3: 75]. Футувва, ахилік туралы кейбір құнды деректерді ұсынған. Отандық ғылымда осы тақырып аясында еңбектер өте аз, негізгі зерттеулерді дінтанушы, философ Д. Кенжетайдың «Яссауи түсінігіндегі ахиліктің алғышарты туралы» [4; 47–61] және филолог-ғалым Е. Есбосыновтың қазақтардағы ахилік дәстүрдің көрінісі бойынша жазылған мақаласын атап өтуге болады [5: 173–183]. Зерттеуші Е. Есбосыновтың еңбегінде ахилікте кездесетін ұғымдардың қазақ тілінде қолданылуы қарастырылған. Ғалымның пікірінше, Анадолияда пайда болған ахилік институтының негізі Түркістанда қаланған. Алайда тақырып бойынша тарихи талдау жасалған тарихи зерттеу жұмыстарын жоқ деуге болады.

Зерттеуші Аскер Ахмет өзінің тарихи-этнографиялық монографиясында «футувва», «ахилік» сөздерінің этимологиясын талдайды. Ғалымның еңбегі «XII—XV ғасырлардағы Әзірбайжанның рухани мәдениеті» деп аталып, монографияда ахилікті жеке қарастырады. Орта Азиядан Балқандарға дейінгі кең территорияда жайылған жаңа құрылымдардың бірі ахилік екенін айтып, ахиліктегі шырақ—шәкірт—ұстаз қарым-қатынасы, институттағы түрлі рәсімдер туралы ақпарат ұсынады [6: 368].

Ибрахим Дурак, Атилла Юджелдің «Ахиліктің әлеуметтік экономикалық әсерлері мен қазіргі көрінісі» атты мақаласы өзіндік жаңа ой береді [7: 151–168]. Зерттеушілер ахилік институтын талдай отырып, оны сонау көне түрік кезеңімен, түрік дүниетанымымен байланыстыруға тырысады. Нақтырақ айтқанда, Орхон ескерткіштеріндегідей түркі халықтарында билеуші мен халықтың арасында артық немесе кем сипатында ешбір айырмашылықтың болмауы, қағанның негізгі міндеттерінің бірі халыққа қамқор болып, ашты тойындыру, жалаңашты киіндіру болатыны, соның ішінде халықпен үйлесімде болып, халықтың келешегін ойлауы қажет еді. Ал «Құтты білік» дастанында билеушілердің ұзақ уақыт бойы билеуі үшін заңды дұрыс қолдануы, халыққа мейірімділік танытып әділдікпен басқаруы керек. Бұл ерекшеліктің бәрі ахилік институтындағы иерархиялық жүйеде көрініс тапқан еді.

Ғалым А.Я. Оджак «Футувватнаме» атты мақаласында «футувва» түсінігін алғаш қолданылған Мухаммед ибн Хусайн ас-Суламидің (қ.б. 412/1021 ж.) «Китаб ул Футувва» атты еңбегі екенін, ал футувва ұйымының қағидаларын қамтитын шығармалар — «футувватнамалардың» XIII-XIV ғасырлардан бастап жазылғанына тоқталады [8]. Орыс шығыстанушыларының қатарында Н.С. Лыкошин Түркістан өлкесін соның ішінде, сопылықты зерделейді. Оның еңбегі ғылыми еңбектен көрі мәлімдемеге ұқсайды [9: 412].

Түркістандағы ясауиия сопылығы туралы құнды мәліметтерді Сафи ад-дин Орын Қойлақының «Насаб-нама» атты еңбегінен алуға болады [10: 32]. Сонымен қатар түркі сопылығының қазақ мәдениетіндегі орны туралы зерттеу жұмыстарының нәтижесін З. Жандарбек «Қ.А. Иассауи және қазақ мәдениеті» атты мақаласында қарастырады [11: 3–8]. Түркі тарихындағы алғашқы мутасаууфтар туралы алғаш еңбек жазған түрік ғалымы Ф. Көпрүлү болатын. Ол ясауиия тариқаты туралы деректерді алғаш рет ғылыми айналымға енгізді [12: 415].

Ал өзбекстандық ғалым О. Усмон «Вахдат шаробин ичдим» атты мақаласында Яссауиден қол алған кішігірім тариқаттар туралы мағлұмат береді [13: 133–142]. Орталық Азиядағы сопылық бауырластықтар бойынша ауқымды зерттеу жүргізген америкалық ғалымдардың арасында Д.Ди Уис өзінің тың еңбектерімен ғылыми ортаға танымал. Ол ясауиия мен нақшбандийаны салыстыра зерделейді [14: 210–270]. Түркі сопылығындағы ясауиия мен бекташийаның байланысына туралы түркиялық ғалым А. Пала да өз еңбегінде айтып өтеді [15: 229–237]. Сонымен қатар Х. Арсланның «Анадолыдағы ясауиияның көріністері» атты мақаласында ясауиияның Кіші Азиядағы сопылық мектептері туралы деректер берілген [16: 91–107]. Анадолы жеріндегі түркістандық жаңа мектептер туралы зерттеулер жүргізген М. Услу еңбегін атап өтуге болады [17: 49–55]. Бұған қоса ясауиияның Үндістан жеріндегі мектептері туралы деректерді И. Гүндүздің мақаласынан кездестіреміз [18: 189–196]. Негізгі зерттеу жұмысымызда Ахмет Яссауи және ясауиия жолы туралы сенімді мағлұматтар беретін дереккөздердің бірі сопы шайхы Ахмет Хазинидің шығармалары болатын. Ахмет Хазинидің еңбегін ғылым әлеміне алғаш танытқан М. Көпрүлү болса, «Cevâhiru'l-Ebrâr Min Emvac-ı Bihâr» атты туындысын аударма жасаған түрік ғалымы Дж. Окуюджу болатын [19: 220].

Отандық ғалымдардың қатарында Қожа Ахмет Яссауи мен тариқаты туралы көптеген ғылыми зерттеу еңбектерін жариялаған ясауитанушы, дінтанушы ғалым Д. Кенжетайдың еңбектерімен қатар [20: 341], осы тақырыпта тың мәліметтер ұсынатын түркиялық ғалымның бірі Е.Джебедеджиоглуның да еңбектерін айтуымызға болады [21: 97–142].

Ғалым Г.А. Федоров-Давыдовтың «Алтын Орданың қоғамдық құрылымы» атты еңбегін осы кезеңді ашатын іргелі ғылыми зерттеулердің бірі ретінде айтуға болады. Мұнда, әсіресе, қалалық әкімшілік, билік құрылымы, өмір сүрген әлеуметтік таптар, жалпы қоғамның құрылымы, көшпелілердің шаруашылығы, көшпелі тайпалардың немесе билеушілердің отырықшылыққа және қала өміріне бейімделуі сынды тақырыптар көтерілген болса [22: 178], осындай құнды, ұқсас тақырыптарды зерттеуші Б. Шпулердің «Алтын Орда. Ресейдегі моңғолдар» атты еңбегінен кездестіруге болады [23: 500]. XX ғасырдағы Татарстан мен Орта Азиядағы ислам діні, сопылық қозғалыстар туралы зерттеу жүргізген Т. Зарконенің де еңбегін атап өтуге болады. Ғалым Орта Азия территориясындағы XVIII ғасырдан кейінгі дәуірлердегі сопылық тариқаттар, олардың қызметі туралы маңызды деректер ұсынады [24: 47–61].

Зерттеу тақырыбын ашуда тарихи зерттеу әдістері кешені қолданылды. Соның ішінде дереккөздердегі мағлұматтардың шынайылығы мен сенімділігін зерделеуде сыни талдау жасалды. Салыстырмалы-тарихи талдау арқылы дереккөздердегі мағлұматтар талданды. Футувва қозғалысы мен ахилік институтының алғышарттарын айқындауда Жошы ұлысы, соның ішінде Дешті Қыпшақтағы ясауиия тариқатының мазмұны, таралу аймағы мен ықпалы Анадолыдағы ахилік сопылық бауырластығының шығу төркіні, мазмұны мен тарихы салыстырылды. Шайхтардың өмір сүрген кезеңдері мен тәуелденген салалары зерделенді.

Футувва қозғалысының, ахилік институтының түркістандық территориядағы алғышарттарын ашатын мағлұматтар өте аз. Тақырыпты ашу үшін шетелдік зерттеушілердің еңбектері пайдаланылды.

Ретроспективті әдісті қолдана отырып, ортағасырлық Түркістандағы сопылық бауырластықтың рухани, саяси, экономикалық тұрғыда қызметі зерделенді. Осы тақырыпты ашуда оқиғалар желісінің логикалық сабақтастығын құрастыру үшін жүйелендіру әдісі қолданылады.

Нәтижелері мен талқылау

Зерттеу тақырыбы аясында еңбектердің басым бөлігі шетелдік ғалымдардың зерттеу жұмыстары болып табылады. Мақалада футувва, ахилік ұғымдарына, осы құрылымдардың шығу тарихына тоқталып, одан кейін түркістандық түркі сопылық мектебімен арасындағы байланысты ашуға тырысамыз.

Зерттеуші Аскер Ахметтің тарихи-этнографиялық монографиясында қарастырылғандай, «футувва» сөзінің этимологиясы мен тарихы ислам діні таралуымен тығыз байланысты шықты. Автор исламның алғашқы ғасырларында-ақ Сирия, Ирак, Иран, Әзірбайжан, Түркістан, Андалусия, Солтүстік Африка, Египет т.б. жерлерде «жомарттық» пен «ерлікті» сіңірген «футувва» қозғалысы пайда болғанын атап өтеді. Қозғалыс территорияларға қарай әртүрлі атауларға ие болып, халықтың құрметіне бөленген болатын. Автордың пікірінше: «жекелеген халықтарға тән қаһармандық және футувва дәстүрлерінің негізінде жаңа типтегі институттар пайда бола бастады. Жаңадан қалыптаса бастаған институттардың бірі — «ахилік» кейінгі кезеңде Орта Азиядан Балқанға дейінгі территорияда әсіресе, түрік халықтарының арасында кең таралды [6: 151]. Осындай пікірлерді өзге ғалымдардың еңбектерінен де кездестіруге болады. Яғни ислам таралуының алғашқы ғасырларында пайда болған және жас қолөнершілер ұйымдастырған «футувва» қозғалысының жалғасы немесе түрленген түрі ретінде қарастыратын И. Дурак, А. Юджелдің еңбектерінде «футувва исламның ықпалымен тайпалық өмірден отырықшы өмір салтына өту кезеңіндегі араб қоғамында орын алған «қонақ жайлылық», «жомарттық», «ерлік» сияқты түсініктерге сәйкес келеді. Түріктердің отырықшы өмір салтына көшуінде әсіресе, ұсталардың арасында «футувва» ұйым ретінде қабылданып, «ахилік» пайда болды» [7: 152], — дейді.

Сонымен қатар бұл қозғалысты ортағасырлық Шығыстың «рыцарлық» ұйымы ретінде түсіндіруге тырысатындар да жоқ емес. Соның ішінде В.А. Гордлевский: «футуввадағы салт, рәсімдердің кең таралғаны соншалықты, крест жорықшылары Сириядан Еуропаға өзімен алып кеткен болатын. Мәселен, бауырластыққа қабылдау рәсіміндегі иыққа ұру рыцарлыққа қабылдаудағы семсерді иыққа тигізумен байланыстырылды», — дегенді айтады [2: 42].

Өзбекстандық зерттеуші М.А. Омонова өзінің магистрлік диссертациясында бұл қозғалыстың Х ғасырда Хорасан және Мауереннахрда қалыптасқанын айта келіп, бауырластық мүшелері өзара тату, жамағат болып өмір сүріп, қолөнермен айналысқан дейді. «Ахи» — «аға/іні» (яғни туысқаны, бауыры) деген мағына беріп, оның тариқаты, кәсібі — «футувва», — деп жүргізілетін [3: 10], — деп айтса, ресейлік зерттеуші М.Р. Шамсимухаметова «футувва» мен «ахи» сөздерінің синоним екенін жазады [2: 41].

Жалпы «ахи» сөзі, ұғымы парсы немесе араб яки түрік сөзінен шықты деген түрлі жорамалдар бар. Алайда ұйым қызметінің мазмұнына келгенде зерттеушілер бірізді пікір білдіреді.

Жалпы ұғымның шығу тегі бастапқы «футувватнамаларда» хазіреті Адамнан басталып, Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбарды қоса алғанда барлық пайғамбарлардың сипаттарымен түсіндірілетін болса, XIII ғасырдан кейін, әсіресе ахилік институтында «бұл түсінік хазірет Алимен байланыстырылды.

Сонымен ерте ортағасырларда «футувва» — «жомарттық», «ерлік» деген мағына беріп, ислам елдерінде қозғалыс тұрғысында (бауырластық, ұйым ретінде қарастыруға да болады) көрінді. Қозғалыс мүшелері өз ішінде белгілі бір қағидаларға тәуелденіп, халық арасында жомарттығы, кішіпейілдігі, ерлігі және адалдығымен көзге түсті, әртүрлі кәсіп иелерінен құралды. Рухани пірге қол беріп, ұстаздың алдында ант қабылдағаннан соң, мәрттік белдігін таққан қозғалыстың «мүшесі» өмір бойына сол жамағатқа адалдық танытты, жамағат мүддесін әрқашанда жеке өмірінен жоғары қойды. Бауырластыққа жаңадан қабылданған жас жігіт — «бала», оған белдік таққан ұстазы — «ата» делінді [3: 10]. Футувваның мүшелері тек қолөнершілер емес, оның қатарында ел билеушілер, уәзірлер, мемлекеттік қызметтегілер де болды. Уақыт өте аса ірі саяси ықпалды ұйымға айналды.

Ғалым А.Я. Оджак алғашқы «футувватнама» Аббаси халифасы — ан-Насрдың халифаттың беделін көтеру мақсатында Шихаббандин ас-Сухравардиге (қ.б. 632/1234 ж.) тапсырыс бойынша жаздырған «Рисалат ул футувва» екенін айтады. Деректерді негізге алатын болсақ, ас-Сухравардидің жоғарыда аталған еңбегі футувва ұйымының ережелерін қамтитын жазбаша «футувватнамалардың» бастауы болды.

Деректерде «ахилік» институтының негізі Анадолыда Ахи Евран жетекшілігінде қаланғаны баяндалады. Ол жерде шайхтың негізгі есімі — Махмуд болып, «Ахи» деген «бауырластықпен»,

«Евран» деген «жыланға» байланысты берілген лақап екені айтылады. Ахи Евран туралы мынадай оқиға кездеседі: «Сұлтан Ахи Евран Махмуд пайғамбардың немере ағасы Аббастың ұлы болатын. Бір күні Мұхаммед пайғамбар (ғ.а.) сахабаларына жорыққа аттануы туралы бұйырып, Аббасқа қасиетті туды алуды тапсырады. Бірақ ол бас тартып, өз орнына өзінен күштірек баласын ұсынады. Пайғамбар онымен келіседі, Махмудқа туды ұстата отырып: «Сен Ахи Еврансың! Аббастың ұрпақтары өлілерден тірілгенге дейін 32 шеберханаларды басқарып жүргізісін». Бұдан кейін пайғамбар былай деді: «Тұрындар және жорыққа аттанындар». Және бұл бейсенбі күні болды. Ахи және «сахабалар» ерлікпен шайқасты, қайтып оралғанда пайғамбар (ғ.а.) Махмудтың қалай соғысқаны турады Алиден сұрады. Али: «ол бір қолымен туды, екіншісімен қылыш ұстады. Жауын айдаһар сияқты жеңді», — деп жауап берді. Пайғамбар оны Евран деп атады. Мұны естіген сахабалар оған сыйлықтар (жасыл жапырақтар) ұсынды. Мұхаммед пайғамбар (ғ.а.) Алиден не сыйлайтынын сұрады. Аллахтың әмірімен, пайғамбардың сөзімен қызым Рукиені беремін. Үш күн, үш түн той болды. Бірінші күні 33 қой, екінші күні 33 қара ешкі, үшінші күні 33 қара өгіз сойылды. Ахи Евран Махмуд пайғамбардың (ғ.а.) алдына келгенде, пайғамбар оның қолын ұстап имам Алидің асханасына ертіп келіп, сойылған жануарлардың терісін ұстатты. Ахи Евран Аллахтың рахымымен бір тәуліктің ішінде барлық терілерді өңдеп түрлі түстерге бояп (эльван), буып пайғамбарға (ғ.а.) апарды. Ахидың тез арада бұл жұмысты орындағанына барлығы таң қалды. Ал Али бір теріні алып, асасымен жүргізіп өткенде жарқырып тұрды. Одан кейін Али: «О пайғамбар (ғ.а.)! Ол қолөнерді үйренді және бұдан кейін ол белбеу тағуға лайықты емес пе, яғни ұста болуға?» Али оған белбеу тақты және оған «демалыс» берді. Сахабалардың бәрі Ахи Евранға оның табысы үшін дұға оқып, оның жолына, ережелеріне адалдық көрсету туралы ант берді. Бұдан кейін Ахи Евран шайх Махмуд елден елге сапар шегіп, соңында Қыршехирде мекен тапты, өзінің «завиесін» тұрғызды» [1: 1177].

Бұл оқиға «ахилік» институтының қолөнермен тығыз байланысты екенін аңғартады. Дегенмен футувва және ахилік ұйымы тек қолөнершілерден құралмады. Олардың арасында ел билеушілерді, мемлекеттік жоғары лауазымды қызметкерлерді, саудагер, дін қызметкерін т.б. көруге болады. Бұған қоса оның сопылық бауырластықпен астасып жатқанын айту керек.

Орталық Азияда түркілер арасында сопылық дәстүрінің Қожа Ахмед Яссауиден бастау алғанын назарға алатын болсақ, «ахилік» институттың бастаулары яссауийа тариқатынан шықты деген пікіріміз өзге зерттеушілермен бірізділік танытады.

Қожа Ахмед Яссауидің қызметі халыққа ислам дінін уағыздау, насихаттау болатын. Ол түркі халқының саяси, қоғамдық-әлеуметтік, мәдени, рухани тіршілігін толық меңгергендіктен, тек дінді уағыздаумен ғана шектелмеді. Тарихи, қоғамдық-әлеуметтік, моральдық-этикалық тақырыптарды дінмен сабақтастыра жүргізді. Сондықтан оның ілімі түркі халықтарының рухани өміріне бойлай енді. Оның ислами-түркілік ілімі Түркістанда ғана емес, түрік халықтары өмір сүретін барлық территорияның рухани ортақ мұрасына айналды. Қожа Ахмет Яссауидің ең түпкі атасы Исхақ баб өте дәулетті кісі болады. Канал қаздырып, ханакалар салғызады. Үлкен жер үлесінің иесі болып қаншама мүридтер жетілдірген-ді.

Түрік халықтарының пірі атанған Қожа Ахмед Яссауидің тұлғасы, уағыздаған жолы мен қызметін зерттей келе, орыс шығыстанушыларының бірі — Н.С. Лыкошин: «сопылық насихатта біз тек қана қырғыз (*қазақ* — автордан) көшпелілердің исламдану процесін емес, халықты саяси бірлікке итермелеуші мықты қозғаушы күшті көруіміз керек» [9: 156], — деп Яссауи ілімінің ықпалын жою үшін керекті шараларды қолдануды ұсынған болатын. Бұдан осы аймақтағы тариқаттың беделі мен оның ықпалынан империялық басқыншылардың қаншалықты қорыққанын байқауымыз қиын емес. Кеңес үкіметі дәуірінде болса, бұл пікірге өте мән берілді, түркі сопылығы жабық тақырыптардың біріне айналды. Қожа Ахмед Яссауидің ғибратты дүниелері жайлы бірлі-жарым зерттеу жүргізген ғалымдардың еңбектері болғанымен, көп ұзамай ол зерттеушілер саяси қысымға ұшырады.

Ахилік институтының алғышарттарын қарастыру үшін алдымен тарихи деректер бойынша сопылық бауырластықтың таралу аймағын айқындаған жөн. Барлық тариқаттардың өз ережелері, әдептері, халдері мен мақамдары бар болғаны секілді түркілік бағытта қалыптасқан яссауийа дәстүрінің де өзіне тән халдері мен мақамдары қалыптасты. Уақыт өте ислам дініне түркілік ерекшелікті енгізген алғашқы түркістандық сопылық мектепке айналды.

Ахмед Яссауиден иршад алған мүршидтерден тараған ізбасарлар да уақыт өте яссауийа дәстүрін жалғастыру мақсатында жер-жерге таралды. Сафи ад-дин Қойлақы Яссауидің 12 мың мүриді, 40 қылуатханасы болғаны жайлы мәлімет береді. Ол Қожа Ахмет өзінің мүриді болған Мұхаммед

Даньшманд Зарнуқиға 40 жыл қызмет еткеннен соң Отырарда иршадпен айналысуына рұқсат еткеніне тоқталады [10: 29–30].

Моңғол дәуіріне дейін-ақ яссауиға дәстүрі, ең алдымен, Сырдария бассейніне, Ташкент және оның маңына тарап, Мауераннахр, Хорезм, Еділ-Орал аймағына таралған болатын. Яссауиға дәстүрі XVI ғасырға дейін Ферғана, Ош, яғни Өзбекстан жерінде өзінің белсенді қызметімен танылса, XIX ғасырдан XX ғасырдың 70-ші жылдарына дейін, яғни кеңестік дәуірде де аты аталған аймақтарда тіршілігін сақтап қалды [11: 21].

Яссауиға бауырластығының Самарқанд өңірінде Джамал ад-дин ‘Азизан (1507 ж. қайтыс болған) тарапынан ‘Азизийа атты маңызды тармағы құрылған. Дегенмен ‘Азизийа қауымы өзге орталықтанған бауырластықтар секілді тұрақты құрылымға ие болмады. Өйткені олар орталықтанған мемлекеттік және қоғамдық құрылымдарға тәуелсіз көшпелі тұрмыс-тіршілік сүрген.

Зерттеуші ғалым М.Ф. Көпрүлү өзінің зерттеу жұмысында яссауиға халифаларын Қыпшақ және Анадолы деп екіге бөліп қарастырады. Ғалымның зерттеулеріне қарағанда қыпшақтағы халифалары туралы мәліметтер Хусам ад-дин ибн Шараф ад-диннің 1584–1588 жж. жазған «Рисала-и Тауарих-и Булгари-а» атты шығармасында кездеседі [12: 44]. Сонымен қатар Иқанийа және сол сияқты бірнеше кішкентай бауырластықтар яссауиғадан бастау алды деп айтылғанымен, оның ықпал ету аймағы сол уақыттағы Ташкент уәлаятымен шектеліп қалғаны туралы деректер бар [13: 136].

Яссауиға мен Нақшбандийа тариқаттарының өзара қарым-қатынасы туралы М.Ф. Көпрүлүнің еңбегінде мынадай екі оқиға баяндалады. Бірінші оқиға бойынша: «Қожа Баха’ ад-дин алғашқы уақытта Әмір Сайид Келалдың белгісімен Қасым Шайхтың қасына келді; екі-үш айдан көп сонда болды. Соңында Шайх оған «менің тоғыз ұлым бар еді, сен оныншысың және бәрінен жоғарысың!», – дейді [12: 108–109]. Ал екінші оқиғада Нақшбанд Яссауиға шайхтарының бірі Халил атадан тәлім алады. Бір күні Бұхара базарында түсімде көрген дәруішпен жолықтым, бірақ сөйлескен жоқпын. Кешке үйіме біреу келді. Халил дәруіш деген кісінің менімен жолыққысы келетінін жеткізді. Кездейсоқтық ол дәруішті Мауераннахрдың билеушісі етіп тағайындады; ол Сұлтан Халил атағын алды. Сол уақыттары ол менімен сұхбаттасып, мейірімділік танытты, тариқат әдептерін үйретті. Алты жылдай жанында болдым» делінеді [14: 229].

Кіші Азия территориясына келсек, моңғол дәуірінде мұнда келген түркі бауырластықтардың «негізгі қайнар көзін Ахмед Яссауиден бастау алған Түркістан мектебі құрады» деген пікірлер бар. Шынында да Анадолыдағы сопылық бауырластықтардың ұлттық сипат алғандары Хорасан жолымен келген Түркістан мектебінің өкілдері болатын. Зерттеуші ғалым А. Пала «Яссауиға «бабаларының» XIII ғасырдың басында хорезмшахтар мен қарақытайлар арасындағы соғыстар барысында-ақ Анадолыға кіре бастағанын айтады [15: 233].

Көптеген ғалымдарының зерттеулерінде Бекташийа мен Хайдарийа тариқаттары яссауиға дәстүрінің Анадолыдағы қолы ретінде танылса, сондай-ақ аталмыш дәстүрлердің Яссауиғаға еш қатысы жоқ екенін дәлелдеуге тырысатын еңбектер де бар.

Бекташийаның негізін қалаған Қажы Бекташ Кіші Азияның түріктенуіне және ол жерде исламның таралуына үлкен еңбек сіңірген тұлға. Аңыз бойынша ол Қожа Ахмет Яссауиден тәлім алған дәруіш болып саналады. Ал Сары Салтұқ, Отман баба және Қызыл Дели (Сайид ‘Али Сұлтан) сияқты сопылар Бекташийа тариқатына қызмет еткен. Бұлардың арасында Сары Салтұқ жайлы тарихи деректер өте аз. Зерттеуші ғалым Х. Арсланның пікірінше, Қожа Ахмет Яссауидің Түркістанда қалыптастырған және жүйелендірген ұстанымдары Анадолыда Қажы Бекташ Велидің жол көрсетуімен жаңа құрылым ретінде пайда болды. Автор зерттеуінде М.Ф. Көпрүлүннің «батыс және шығыс түріктері бірдей оның рухани ықпалында еді. Осман мемлекеті халқының басым бөлігін құраған бекташилер, ахилер, ниметуллахилер, нақшбандилер Ахмет Яссауиден қол алған болатын» дегенін негізге алып: «Яссауиға Мауераннахрда нақшбандийа тариқатын қалай тудырса, Анадолыда да бекташийаны туғызды», — деген қорытынды жасайды [16: 95–96].

Кейбір мәліметтерде Анадолыдағы Ахи Еврен де алғашқы сопылық тәрбиені Хорасанда Яссауи халифаларынан алып, 1206 жылы Анадолыға келіп, Кайсериде, кейіннен Кыршехирге орналасып, Ахи бауырластығының негізін құраған болатын. Ал Кудведдин Хайдар — Яссауидің мүридi, жас кезінде Қожаға беріледі. Яссауиден захир, батын ілімдерін толық меңгергеннен кейін ол Хорасанға шенеунік болып тағайындалады. Халық арасында «Қутб-ы алам» деген атақ алып, Кіші Азиядағы Хайдарийаның бастаушысы болды [17: 50–51]. Анталиядағы Хайдар баба Яссауиға дәруіштерінің бірі Абдал Мұсаның атасы болып келеді.

Моңғол шапқыншылығы дәуірінде негізгі үлкен көш 1220 жылы Орталық Азиядан Әзірбайжан жолы арқылы Анадолияға барып тірелсе, екінші бағыттағы көш Үндістан жеріне қоныстанғаны айтылады. Осылайша Яссауиға ілімі ізбасарлары арқылы Үндістанға да жетеді. Аббас Ризвидің «The History of Sufism in India» деп аталатын еңбегінде Бенгалдағы мұсылман еместерге қарсы жихад еткен яссауиға дәруіштері туралы айтылады. Бұл деректі зерттеген түркиялық ғалым И. Гүндүз өз зерттеуі барысында, (Үндістан) Деджанда Баба Палангпуст, Баба Мисафир теккелері яссауиға өкілдері тарапынан құрылғанын дәлелдейді [18: 192].

Халық яссауиға ізбасарларын «баба», «абдал», «алып», «ерендер» немесе «Хорасан ерендері», «газилер» сияқты түрлі рухани лақаптармен атады. «Газилер» соғысқа аттанып жатса, қалғандары бос жатқан Анадолия жерінде егіншілік және мал шаруашылығымен айналысты. Олардың шығындары «вакф» кірістерімен өтелетін «завияларға» ие болды.

Яссауиға түркі сопылық мектебі өкілдерінің таралу географиясына қарай отырып, Анадолиядағы сопылық бауырластықтардың арасындағы байланыстың бар екені дәйектелді деп айта аламыз. Ал ахилік мектептің негізі түркістандық сопылық мектептен бастау алғаны туралы ақпаратты дереккөздерде кездесетін мағлұматтар арқылы талдауға тырысамыз. Дешті Қыпшақ жеріндегі көшпелі түркі халықтарының арасындағы яссауиға сопылық бауырластығының қызметін ашуға мүмкіндік береді.

Түркістандық Қожа Ахмет Яссауи және оның тариқаты туралы сенімді дереккөздердің бірін қалдырған XVI-XVII ғғ. өмір сүрген сопы шайхы Ахмет Хазини болатын. Ол жастайынан яссауиға дәстүрінің халифасы атанып, екі тариқаттың мүршиді болды.

Дегенмен шайх Хазини туралы деректер өте тапшы. Шайхтың өмірі мен шығармалары туралы сенімді деректерді оның өзі жазған туындыларынан ғана көру мүмкін. Шығармаларының бірінде шайх өзін Кубравийа тариқаты жолындағы отбасында өмірге келгенін жазады. Сондай-ақ Хазини он екі жасқа келгенде илахи құштарлыққа тап болып, жезбеге шалдығады. Мәжнүн секілді рақс пен самаға ынтық болады [19: 128], сопылардың қабірлерін зиярат ете бастайды. Хазинидің бұл илахи құштарлық халі Яссауиға шайхы Саййид Мансұрды кездестіргенге дейін жалғасады.

Хазинидің ұстазының лақабы «Қасықшы» болатын. Сондықтан шайхы Саййид Мансұрды кейде Саййид Қасықшы деп те атайды. Деректерге қарағанда Саййид Мансұр күндіз қасық жонумен айналысқан болатын [19: 207]. Сол арқылы күн көру қаражатын қамтамасыз еткен. «Қасықшы» деген лақап осы айналысқан кәсібіне қарай берілген еді. Сондай-ақ бұл кәсіп Ахмет Яссауиден қалған жол болатын.

Демек яссауиға жолындағылардың қолөнер кәсібімен айналысқаны мәлім болып отыр. Бұл дерек яссауиға жолында бауырластық мүшелерінің арасында рухани ғана емес, кәсіби тәуелділіктің де болғанын білдіреді. Сонымен қатар бұл дерек Дешті Қыпшақ жерінде көшпелілер арасында да белгілі бір кәсіби жүйенің жұмыс жасағанына жорамал білдіреді.

Зерттеулеріне қарағанда «ахилікте» әрбір кәсіптің — пірі бар болатын. Анадолия жері отырықшылыққа негізделгендіктен, кәсіп иелерінің осы шарттар аясынан шыққанын пайымдауға болады. Ал Дешті Қыпшақ даласының басым бөлігі көшпелі мал шаруашылығымен айналысқанын ескеретін болсақ, яссауиға жолындағы шайхтардың да кәсібі тұрмыс-тіршілікпен үндесіп жатуы мүмкін. Мұны қазақ арасындағы қойдың пірі — Шопан ата, ірі қара малдың пірі — Зеңгі баба, түйенің пірі — Ойсыл Қара (Уайс Қарани), жылқының пірі — Қамбар ата деген ұғымдар дәйектейді.

Осыған орай зерттеуші Д.Т. Кенжетәев Зеңгі баба мен Ойсыл Қараның түліктің атасы деген түсініктен бұрын, сопылық мәдениеттегі олардың маңызды із қалдырған тарихи тұлғалар екеніне назар аудартады. Сонымен қатар сопылардың қазақ мәдениетінде төрт түлік малдың атасы ретінде танытылуының өзі сопылық дүниетанымның ықпалынан туындағанын айтады [20: 23]. Мәселен, Зеңгі баба туралы қысқаша ақпарат беретін болсақ, ол — Ахмет Яссауидің халифасы Сүлеймен Қожа Хаким атаның ең жақын шәкірттерінің бірі және халифасы болатын.

Арыстан бабтың немересі Абдулмалик Қожаның баласы Тәжі Қожа (Тас Қожа) Зеңгі бабаның әкесі болған. Тас Қожа бір кездері Ахмет Яссауидің қызметінде болып, сопылық ілім, рухани тәлім-тәрбие алған болатын. Тас Қожа 615/1218 жылы қайтыс болды деген деректер де кездеседі.

Ал Зеңгі бабаның туылған жылы нақты белгісіз, шамамен XII ғасырдың соңы — XIII ғасырдың басы делінеді. Ал туған жері — Ташкент қаласында деген жорамалдармен қоса, Шаш уәлаятында, яғни Ташкент пен Қауыншының арасындағы қазіргі Зеңгі ата деп аталатын ауыл делінеді. Деректерге қарағанда оның негізгі аты — Айқожа ибн Тасқожа екен. Ал реңінің (терісі) қара түсті болғанына байланысты Зеңгі деген лақап берілген екен.

Тарихи деректерге қарағанда, Қожа Ахмет Яссауи пір тұтқан билеушілердің бірі — Салжұк мемлекетінің сұлтаны Санжар болған. Сұлтан Санжардың халыққа тарату үшін Яссауиге 50 000 алтынды сыйға бергендігі туралы мәліметтер де кездеседі [21: 100].

Алтын Орда дәуірінде де көшпелі тайпалардың, моңғол билеушілерінің мұсылмандықты қабылдауы жалғасын тапты. Мұсылмандықты ханның қарамағындағы билік басындағылар ғана емес, көшпелі феодалдар мен нояндар да қабылдай бастады. Деректердің бірінде Алтын Орда ханы Беркеге жас кезінде Ходжендтің бір ғалымы Құранды оқып үйреткен болатын. Араб авторларының мәліметтері бойынша Беркеге белгілі сопы, шайх Сайф ад-дин Бахарзи ислам дінін қабылдаған еді. Бұл оқиға Беркенің моңғол құрылтайынан, яғни 1251 жылы Мөңкенің таққа отыруынан Волга бойына қайтар жолында болған. «Джавахир ал-абрарда» Наджм ад-дин Кубра халифаларынан шайх Сайф ад-дин Бахарзи Яссауидің халифасы ретінде аталады [12: 74]. Берке және одан кейінгі исламды қабылдаған хандар ханафи мазхабын ұстанып, ордада шафи, малики мазхабтарының жұмысына кедергі келтірмеді.

Сонымен қатар Ахмет Яссауи қайтыс болып кеткеннен кейін оның қабірінің үстіне Әмір Темірдің бұйрығымен 1396 жылы үлкен кесене тұрғызылды. Бұл яссауи жолының саяси биліктегі ықпалын көрсетеді.

Отандық зерттеуші Е. Есбосынов ахилік институтында кездесетін терминдерді казактардың арасында қолданылатын ұғымдармен салыстырады. Олардың қатарында мазмұны мен мағынасы өте жақын «шырақ», «калфе», «ұста» ұғымдарына сипаттама беріп, ахилік институтының алғышарттары алғаш Түркістанда қалыптасқанын алға тартады [5].

Орыс зерттеушілерінің бірі Г.А. Феодоров-Давыдов өзінің «Алтын Орданың қоғамдық құрылымы» атты еңбегінде Алтын Орда хандарының өзі қала өміріне қызығып, шеберханалар салғыза бастағанын атап өтеді [22: 77]. Бұған қоса қалалардың моңғол дәуіріне дейінгі сияқты қалалық үстем тап өкілдерінің шенеуніктер, улемалар (діни ғылым адамдары), саидтар, шайх дәруіштер және олардың ұрпақтарынан құралғанын және олардың ірі жер иеленушілері болып, саудамен арасындағы тығыз байланысты атап өтеді [22: 82]. Мұнда біздің назарымызды аударатын мәселе, ахилік ұйымдағы сияқты дәруіш шайхтардың билеушілермен қатар, саяси ықпалын және саудагерлермен байланыса отырып, экономикалық белгілі бір салмаққа ие болғанын көру.

Зерттеуші Б. Шпулер өзінің «Алтын Орда. Ресейдегі моңғолдар» атты еңбегінде 1261 жылы Бейбарыс алтынордалық елшілерді осы бауырластыққа қабылдағанын, осы ұйымның негізгі орталығы Кіші Азия екенін айтады [23: 243]. Футувва қабылдағаннан кейін Бейбарыс оларды кері Алтын Ордаға жіберді. Сондай-ақ 1333 жылы Сарайда 12 ханафи, 1 шафи мазхабтары мешіттерінің жұмыс жасағанын атап өтеді [23: 245]. Бұған қоса Берке ханның Изз аддин Кейкауыспен неке-туыстық одағының арқасында ахиліктің Алтын Ордаға енуіне мүмкіндік берді.

Бұдан бөлек Анадолыдағы жаңа мектептердің алғышарттары Түркістан жерінен басталғанын мына жайт нақтылайды. Нақтырақ айтқанда, яссауи тарихатында мүрид болып тарихаттың мүшелігіне кіру адамның қалауына байланысты жүргізілді. Тарихаттардың ішінде ең алғаш болып яссауида әйелдер мүридтікке қабылданып, шайхқа тәуелденді, зікір мәжілістеріне қатысты. Мәселен, Яссауидің қызы Гаухар ханым әкесінің көзі тірісінде шайхтың хикметтерін үйрену және үйретуді қолға алады. Ол ең алдымен көршілерге, маңайдағы ауылдардың әйелдеріне үйретеді. Арада біраз уақыт өткенде бұл дәстүр бүкіл Түркістанға жайылады. XII ғасырдан қазірге дейін жалғасып келе жатқан бұл дәстүр — «Шілтен» деп аталады. Ол 40 кісіден құралатын әйел-қыздар тобы тарапынан белгілі бір жүйемен жүзеге асырылады. Бұл дәстүрдің түрік халықтарының арасында әлі жалғасып келе жатқанын айтуға болады. Зерттеуші Т. Зарконе Татарстан және Орта Азиядағы сопылық әрекеттерді зерттей отырып: «мұнда «әулиеге тәуелділік» ісі, әсіресе әйелдер тарапынан жалғасып бүгінгі күнге дейін келгенін» айтады [24: 51]. Оның зерттеуіне сүйенетін болсақ, бұл дәстүр күз маусымынан бастап көктем мезгіліне дейін созылады. Қыз-әйелдер тобы ауылдарда, қалаларда жиналып, Ахмет Яссауи хикметтерін оқиды.

Бұл оқиғалар яссауидағы қалыптасқан жүйенің жұмыс жасағанын аңғартады. Зерттеушілердің атап өткеніндей Анадолыға келгеннен соң бұл ұйым тек рухани емес, саяси және экономикалық мықты күшке айналып қайта құрылды. Осы пікірімізді Анадолыдағы «ахилік» ұйымының құрамы ер кісілерден құрылса, әйел қыздардан тұратын «Бажыян-ы Рум», яғни «Анадолы әйелдері» атты ұйымның ахиліктің әйелдер саласы екенін дәйек етуге болады. Бұл түркі халықтарында әйелдердің азаматтық қоғам құрудағы маңызды ролін көрсетеді.

Қорытынды

Ортағасырлық Орталық Азияда футтува қозғалысы сопылық бауырластықтарға тереңдей еніп, бауырластық жүйесін қалыптастырды. Бұл ұстаным бауырластық құрамының өзара ерекше байлануына әкеліп, жомарттығымен халық арасында құрметке ие болды.

Сопылық бауырластықтардың бірі ретінде пайда болған яссауиә әсіресе көшпелі түркі халқының арасында саяси, рухани мықты ықпалды еді. Мұнда ханакалардың жұмыс жасауы сопылық бауырластықтағы футува ұстанымын аңғартады. Бауырластықтағы әйел, қыздардан құрылған ұйымдар түркі халықтарында әйелдердің азаматтық қоғам құрудағы рөлінің маңызды болғандығын көрсетті. Сопылықты насихаттау түркілерді исламдануға ғана емес, саяси бірлікке итермелегендігі анықталды.

Алтын Орда билеушілері Кіші Азиямен, Мамлүк сұлтандығымен тығыз байланыс орнатты. Бұл мемлекеттерде футува кең таралды. Бертін келе футуваның халықтық және сарайлық түрі Жошы ұлысында өмір сүрді.

Түркістандық сопылық бауырластық яссауиәнің жаңа қолы — ахилік уақыт өте жаңа мектеп ретінде Алтын Орда территориясына кірді. Бұл Алтын Орда мен Анадолы арасындағы саяси, рухани, мәдени және экономикалық байланыстарды күшейте түсті. Анадолыда осы мектептің құрылуына алғышарт қалыптастырған Түркістанның сопылық түркі мектебі болды.

Мақала «Қазақстанның қазіргі заманғы тарих ғылымын қалыптастырудың ғылыми негізделген тұжырымдамасын әзірлеу» атты бағдарламалық нысаналы қаржыландыру шеңберінде орындалды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Гордлевский В.А. Дервиши Ахи Эврана и цехи в Турции // Изв. Академии наук СССР. — 1927. — VI сер. — Т. 21. — Вып. 7. — С. 1171–1194.
- 2 Шамсимухаметова М.Р. Религиозные братства Ахи в Золотой Орде // Исламоведение. — 2018. — Т. 9, № 3. — С. 40–52.
- 3 Омонова М.А. «Навоий иждида футувват ғояларининг бадий талкини» («Сабаи сайёр» достони асосида) мавзусидаги магистр академик даражасини олиш учун ёзилган диссертация. / М.А. Омонова. — Тошкент, 2012. — 75 с.
- 4 Kenjetay D. Yesevi Düşüncesinde Ahiliğin Temel İlkesi Ahlaktır / D. Kenjetay // II Uluslararası Ahilik Sempozyumu Bildirileri (19–20 Eylül 2012). — Kırşehir: 2012. — S. 47–61.
- 5 Esbosin E. Orta Asya'da (Kazaklarda) Ahilik Geleneğinin İzleri / E. Esbosin // III. Uluslararası Ahilik Sempozyumu Bildirileri (5–7 Ekim 2017). — Kırşehir: 2017. — S. 173–183.
- 6 Аскер А. XII–XV əsrlərdə Azərbaycanın mənəvi mədəniyyəti (tarixi etnoqrafik araşdırma). / А. Аскер. — Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 2012. — 368 s.
- 7 Durak I. Ahiliğin sosyo-ekonomik etkileri ve günümüze yansımaları / I. Durak, A. Yücel // The Journal of Faculty of Economics and Administrative Science. Suleyman Demirel University. — 2010. — Vol. 15, No 2. — P. 151–168.
- 8 Ahmet Yaşar Ocak. Fütüvvetname // <https://islamansiklopedisi.org.tr/futuvvetname>
- 9 Лыкошин Н.С. Пол жизни в Туркестане / Н.С. Лыкошин. — Петроград, 1916. — 412 с.
- 10 Сафи ад-дин Орын Қойлақы. Насаб-нама / Дайындағандар: Ә. Муминов, З. Жандарбек. — Түркістан: Мұра, 1992. — 32 б.
- 11 Жандарбек З. Қ.А. Иассауи және қазақ мәдениеті // Қазақ тарихы. — 2003. — № 5. — Б. 3–8.
- 12 Köprülü F.M. Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar / F.M. Köprülü. — Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1991. — 415 s.
- 13 Усмон О. Вахдат шаробин ичдим / О. Усмон // Қожа Ахмад Яссавий (хаёти, ижди, анъаналари). — Ташкент: Ўзбекистон Езувчилар уюшмаси, 2001. — С. 133–142.
- 14 ДиУис Д. Маша-их турк и Хваджаган: переосмысление связей между суфийскими традициями Иасауиә и Накшбандийә / Д. ДиУис // Суфизм в Центральной Азии (зарубежные исследования). — 2001. — С. 210–270.
- 15 Pala A. Yesevilikten Bektaşiliğe Türk Müslümanlığı / A. Pala // Yesevilik Bilgisi. — Ankara: 1998. — S. 229–237.
- 16 Arslan H. Osmanli Anadoluşunda Yesevilik Gorunimleri / H. Arslan // IV Uluslararası Alevilik ve Bektaşilik Sempozyumu Bildiriler Kitabı (18–20 Ekim 2018). — Ankara: 2018. — S. 91–107.
- 17 Uslu M. Pir-i Türkistan Ahmed Yesevi / M. Uslu // Türk Dünyası Tarih Dergisi. — İstanbul: 1989. — Cilt VI. — No 31. — S. 49–55.
- 18 Gündüz İ. Ahmed Yesevi'nin Tarikati ve İrşad Anlayışı / İ. Gündüz // Yesevilik Bilgisi. — Ankara & 1998. — S. 189–196.
- 19 Hazinî. Cevâhîru'l-Ebrâr Min Emvac-ı Bihâr (Yesevi Menâkıbnamesi). / Hazırlayan: Cihan Okuyucu. — Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1995. — 220 s.

20 Кенжетай Д. Қожа Ахмед Йасауи дүниетанымы / Д. Кенжетай. — Түркістан: Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті баспаханасы, 2004. — 341 б.

21 Sebescioğlu E. Noca Ahmed-i Yesevi (ölüm tar.562/1167 y.) / E. Sebescioğlu // Yesevilik Bilgisi. — Ankara: 1998. — S. 97–142.

22 Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды / Г.А. Федоров-Давыдов. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1973. — 178 с.

23 Шпулер Б. Золотая Орда. Монголы в России. 1223–1502 гг. / Б. Шпулер; пер. с нем. яз. и комм. М.С. Гатина. — Казань: Ин-т истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2016. — 500 с.

24 Zarccone Th. XX yüzyılda Tataristan ve Orta Asya'da Tasavvufi Hareketler / Th. Zarccone, Tercüme eden: E. Keskin // Türkler. — Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002. — Cilt XIX. — S. 47–61.

А.М. Ауанасова, Ғ.И. Кушенова, А.С. Бижанов,
С.Б. Оразаев, Н.Б. Смагулов

Теоретико-методологические основы изучения Центрально-Азиатского движения футувва и предпосылки института Ахилла на становление концепции в исторической науке Казахстана

В отечественной истории изучение предпосылок движения футувва и института Ахи, оказавшего сильное влияние на социокультурную жизнь Центральной Азии в средние века, поднимает важные вопросы. В базе наукометрических данных почти нет исторических трудов, которые поднимают вопросы о политическом и экономическом влиянии школы ясавийа. Принимая во внимание тот факт, последователями Ясави были люди разного статуса, начиная от обычных людей до правителей страны. Исторический анализ политического, экономического и духовного влияния школы в Туркестане является основой фундаментальных исследований. Исследовательская работа позволит полностью обобщить этот период отечественной истории и всесторонне выявить направления сотрудничества между государствами в области образования и науки, в политической, экономической и духовной сферах. В средневековом Казахстане братство ясавийа занимал особое место. Для постоянного служения братству работали ханаки, а их ученики, как Ходжа Ахмед Ясави, занимались изготовлением ложек. Муршид стал «Пиром» (Покровителем) тюркских народов. Принимая во внимание тот факт, что в кипчакских степях животноводство было основной деятельностью, у каждого животного был свой «пир». В Ахилловом институте тоже был «дух» каждой профессии. Мы также видим, что понятия, используемые в иерархической системе института, применялись у кочевых казахов. Шейхи Ясавия взаимодействовали с местным населением посещаемых ими территорий, развивали туркестанскую суфийскую школу и формировали новые структуры. Институт Ахилла в Анатолии, который возник как одна из этих школ, начал функционировать при династии Джучи. Таким образом, можно отметить влияние движения футувва среди кочевого населения тюркских народов в средневековом Казахстане и доказать, что предтечей создания института Ахилла в Анатолии послужила туркестанская суфийская школа.

Ключевые слова: футувва, институт Ахи, суфийское братство, Ходжа Ахмет Ясави, тарикат ясавийа.

A.M. Auanasova, G.I. Kushenova, A.S. Bizhanov,
S.B. Orazayev, N.B. Smagulov

Theoretical and methodological foundations of the study of the Central Asian Futuvwa movement and the prerequisites of the Ahi Institute for the formation of a concept in the historical science of Kazakhstan

The study of the prerequisites of the Futuvwa movement and the institution of Ahi, which had a strong influence on the socio-cultural life of Central Asia in the Middle Ages, raises important issues in the history of the country. There are almost no historical works in the database of scientific indicators that raise questions about the political and economic impact of the Yasawiyya school. Since the followers of Yasawiyya were people of different status ranging from ordinary people to the rulers of the country, the historical analysis of the political, economic, and spiritual influence of the school in Turkestan is the basis of fundamental research. The research work enables to fully generalize this period of the country's history and comprehensively identify the areas of cooperation between states in the field of education and science, political, economic, and spiritual spheres. In medieval Kazakhstan, the Yasawiyya movement occupied a special place. The khanqahs worked for constant service to the brotherhood, and their disciples, such as Khoja Ahmed Yasawi, were engaged in spoon carving. Murshid became the "spirit" of the Turkic peoples. As the animal husbandry was the

main activity in the Kipchak steppes, each animal had its own “spirit”. The Ahi Institute also had the “spirit” of every profession. We also see that the concepts used in the hierarchical system of the institution were applied among the nomadic Kazakhs. Yasawiyya Sheikhs interacted with the local population of the territories they visited, developed the Turkestan Sufi school, and formed new structures. The Ahi Institute in Anatolia, which originated as one of these schools, began to function during the Jochi dynasty. Thus, one can note the influence of the Futuvwa movement among the nomadic population of the Turkic peoples in medieval Kazakhstan and prove that the Turkestan Sufi school served as a prerequisite for the creation of the institute of Ahi in Anatolia.

Keywords: Futuvwa, Ahi Institute, Sufi brotherhood, Khoja Ahmed Yasawi, Yasawiyya tariqat.

References

- 1 Gordlevskii, V.A. (1927). Dervishi Akhi Evrana i tsekhi v Turtsii [Dervishes of Ahi Evran and guilds in Turkey]. *Izvestiia Akademii nauk SSSR — Proceedings of the Academy of Sciences of the USSR*, VI, 21, 7, 1171–1194 [in Russian].
- 2 Shamsimukhametova, M.R. (2018). Religioznye bratstva Akhi v Zolotoi Orde [Ahi religious brotherhoods in the Golden Horde]. *Islamovedenie — Islamic studies*, 9, 3, 40–52 [in Russian].
- 3 Омонова М.А. «Навоий ижодида футувват ғояларининг бадий талқини» («Сабаи сайёр» достони асосида) мавзусидаги магистр академик даражасини олиш учун ёзилган диссертация. / М.А. Омонова. — Тошкент, 2012. — 75 с.
- 4 Kenjetay, D. (2012). Yesevî Düşüncesinde Ahiliğin Temel İlkesi Ahlaktır // II Uluslararası Ahilik Sempozyumu Bildirileri (19–20 Eylül). Kirşehir, S. 47–61.
- 5 Esbosin E. Orta Asya'da (Kazaklarda) Ahilik Geleneğinin İzleri / E. Esbosin // III. Uluslararası Ahilik Sempozyumu Bildirileri (5–7 Ekim 2017). — Kirşehir: 2017. — S. 173–183.
- 6 Asker, A. (2012). XII-XV əsrlərdə Azərbaycanın mənəvi mədəniyyəti (tarixi etnoqrafik araşdırma). — Bakı: «Elm» nəşriyyatı.
- 7 Durak, I., & Yücel, A. (2010). Ahiliğin sosyo-ekonomik etkileri ve günümüze yansımaları // The Journal of Faculty of Economics and Administrative Science. Suleyman Demirel University. Vol. 15, 2, 151–168.
- 8 Ahmet Yaşar Ocak. Fütüvvetname// <https://islamansiklopedisi.org.tr/futuvvetname>).
- 9 Lykoshin, N.S. (1916). Pol zhizni v Turkestane [Half life in Turkestan]. Petrograd [in Russian].
- 10 Muminov, A., & Zhandarbek, Z. (1992). Safi ad-din Oryn Qoilaqy. Nasab-nama [Safi-ad-din Oryn Koilaki. Nasab nama]. Turkistan: Mura [in Kazakh].
- 11 Zhandarbek, Z. (2003). Q.A. Yassauı zhane qazaq madenieti [Kh.A. Yasawi and Kazakh culture]. *Qazaq tarikhy — Kazakh history*, 5, 3–8 [in Kazakh].
- 12 Köprülü, F.M. (1991). Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- 13 Усмон О. Ваҳдат шаробин ичдим / О. Усмон // Қожа Аҳмад Ясавий (хаёти, ижоди, анъаналари). — Ташкент: Ўзбекистон Езувчилар уюшмаси, 2001. — S. 133–142.
- 14 DeeUis, D. (2001). Mash-ikh turk i Khvadhagan: pereosmyslenie svyazei mezhdru sufiiskimi traditsiiami Yasaviia i Nakshbandiia [Masha-ih Turk and Khwajagan: Rethinking the links between the Sufi traditions of Yasawiyya and Naqshbandiyya]. *Sufizm v Tsentralnoi Azii (zarubezhnye issledovaniia) — Sufism in Central Asia (foreign studies)*, 210–270 [in Russian].
- 15 Pala, A. (1998). Yesevilikten Bektaşiliğe Türk Müslümanlığı. Yesevilik Bilgisi. Ankara.
- 16 Arslan, H. (2018). Osmanli Anadolusunda Yesevilik Gorunumleri // IV Uluslararası Alevilik ve Bektasilik Sempozyumu Bildiriler Kitabı (18–20 Ekim). Ankara.
- 17 Uslu, M. (1989). Pir-î Türkistan Ahmed Yesevi. Türk Dünyası Tarih Dergisi. İstanbul, Cilt VI, No 31, 49–55.
- 18 Gündüz, İ. (1998). Ahmed Yesevi'nin Tarikati ve İrşad Anlayışı. Yesevilik Bilgisi. Ankara.
- 19 Hazinî. (1995). Cevâhîrî'l-Ebrâr Min Emvac-ı Bihâr (Yesevi Menâkıbnamesi). Hazırlayan: Cihan Okuyucu. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası.
- 20 Kenzhetai, D. (2004). Qozha Akhmed Yasauı dunietyany [The worldview of Khoja Ahmed Yasawi]. Turkestan: Qozha Akhmed Yasauı atyndagy Khalyqaralyq qazaq-turik universiteti baspakhanasy [in Kazakh].
- 21 Cebecioglu, E. (1998). Hoca Ahmed-i Yesevi (ölüm tar. 562/1167 y.). Yesevilik Bilgisi. Ankara.
- 22 Fedorov-Davydov, G.A. (1973). Obschestvennyi stroi Zolotoi Ordy [Social structure of the Golden Horde]. Moscow: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta [in Russian].
- 23 Shpuler, B. (2016). Zolotaia Orda. Mongoly v Rossii. 1223–1502 gg. [Golden Horde. Mongols in Russia. 1223–1502]. (M.S. Gatina, Transl.). Kazan: Institut istorii imeni Sh. Mardzhani Akademii nauk Respubliki Tatarstan [in Russian].
- 24 Zarccone, Th. (2002). XX yüzyılda Tataristan ve Orta Asya'da Tasavvufi Hareketler / Tercüme eden: E. Keskin // Türkler. — Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, Cilt XIX, 47–61.

Н.А. Бейсенбекова*, Л.К. Шотбакова

«Тұлғатану» ғылыми зерттеу орталығы,
Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан
(E-mail: nurapai@mail.ru; shotbakovazz@mail.ru)

Ахмет Байтұрсынұлы XX ғасырдың басындағы қазақ азаттық қозғалысының рухани көсемі

Мақалада XX ғасырдың басындағы Ресей империясының отаршылдық саясатының салдарынан қазақ халқының жерінен, тілінен, дінінен айырылып қалуы күшейген кездегі Алаш зиялыларының тарих сахнасына шығуы туралы айтылған. Қазақстандағы азаттық қозғалыстың жаңа кезеңінің басталуына сәйкес халықтың тарихи санасын оятудағы Ахмет Байтұрсынұлының еңбектерінің маңыздылығын көрсету мақсатында оның еңбектерін дерек ретінде талдау арқылы азаттық қозғалыстың рухани көсемі, көшбасшысы болған тарихи тұлға ретіндегі рөлі баяндалған. А. Байтұрсынұлының қазақ халқының тарихи тұлғасы және рухани көшбасшысы ретінде қалыптасуы XX ғасырдың басындағы азаттық қозғалысымен тығыз байланысты, оны төрт кезеңге бөлуге болады. Бірінші кезең — 1905 жылғы Қарқаралы петициясы; екінші кезең — «Қазақ» газетінде атқарған қызметі; үшінші кезең — Алаш партиясы мен Алаш Орда үкіметінің қалыптасуындағы рөлі; төртінші кезең — кеңес кезеңіндегі қызметі. Сонымен қатар, А. Байтұрсынұлының практикалық қызметі мен рухани мұрасын талдау оның өмір бойы ұлттық идея үшін күрескені, өз халқының болашағын жақсарту бойынша нақты жоспарларды іске асыруға ұмтылғаны туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: азаттық, рухани мұра, тұлға, Алаш, ынтымақ, бірлік, білім, петиция.

Kipicne

Тарихтың даму үрдісінде азаттық қозғалыстың мақсатын түсіндіру барысында белгілі бір көшбасшылар, тарихи тұлғалар болады. «Тарихты тұлғалар жасайды» деген шындық — жеке тұлғаның рөлі туралы мәселесімен тығыз байланысты. Тұлғаның қасиеттерінің бірі туралы Мұстафа Шоқай «Ұлттық зиялы» деген мақаласында «...Оқыған, тәрбие көрген адамның бәрін ұлттық зиялы қатарына қоса беруге болмайды. Ұлттық зиялылар қатарына тек өз халқының саяси, экономикалық және әлеуметтік дамуына қалтқысыз қызмет ете алатын адамдар ғана кіре алады. Халықты ұлт деңгейіне көтеру, яғни жері, суы, қазынасы, тілі мен діні бір болған халық бұқарасын бірлестіріп, олардың санасын біртұтас саяси, әлеуметтік, ұлттық санаға жеткізуде ұлы тарихи міндеттің маңызды бір бөлігі зиялылардың үстіне жүктеледі» [1; 174–176] деп өз заманында көрсетсе, бүгінгі күндері шетелдік зерттеушілердің еңбектерінде шынайы көшбасшы — тұлға болудың өлшемдері — сенімділік, үміт, оптимизм, табандылық, моральдық пайымдау деумен қатар көшбасшылық теориясы туралы ұстанымдарында көшбасшылық — әр түрлі жолмен анықталып негізделеді дей келе, соның бір белгісі ретінде «көшбасшылық бір топ адамның мақсатқа қол жеткізуіне көмектесетін ықпал ету процесі» деп жазады [2; 262–263]. Осындай тұлғалық қасиетті тарихшы ғалым Л.Н. Гумилев өзінің әйгілі пассионарлық идеясында негіздеген. Ахмет Байтұрсынұлының XX ғасырдың басында қазақ қоғамы үшін атқарған қызметі қазақ халқына рухани жаңа идея берді. Сондықтан да ол зиялылық, тұлғалық, көшбасшылық қасиеттері мол пассионарлық тұлға.

Пассионарлық тұлғалар ғана ұлттық элита бола алады. Ұлттық элита дегеніміз зерек ақыл-ойымен, ұтымды іс-әрекетімен, интеллектуалдық көшбасшылығымен халқының алға қарай дамуына көп еңбек сіңірген, оның өркениетіне белгілі үлес қосқан, ұлтқа үлгілі қабілетті тұлғалар, ұлтының өсуіне елеулі үлес қосқан адам. Шәкәрім қажы айтқандай «ең жақсы адам». Ахмет Байтұрсынұлы осындай қазақтың ұлттық элитасының бірегейі болғандығын дәлелдейтін дерек оның ағартушылық қызметі. Сонымен қатар XX ғасырдың басында бүкіл Азия елдерінде метрополия мен езілген халықтардың арасындағы қарама-қайшылықтардың ерекше шиеленісуі ұлт-азаттық қозғалысын күшейтті. Азаттық күрес ұлттық тәуелсіздікті жеңіп алуға, шетелдік үстемдікті, отарлық езгі мен қанауды жоюға бағытталды. Тарихта бұл уақыт «Азияның оянуы» деп аталды.

*Хат-хабарларға арналған автор. Email: nurapai@mail.ru

Кеңестік дәуірде Алаш зиялылары туралы зерттеуге тыйым салынды. Жаңа заман Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейін Алаш зиялылары, соның ішінде Ахмет Байтұрсынұлының да елінің болашақ тағдыры мен ұлттық мүддесі жолында күрескен тұлға ретінде зерттеліп, бірнеше еңбектер жарыққа шықты. Атап айтсақ, Р. Нұрғалиев «Ахмет Байтұрсынов. Ақ жол»; «Ахмет Байтұрсынұлы шығармалары» (бес томдық) 1989 ж.; Қ. Көшербаев, Е. Арын, Е. Дүйсенбай «Адамдық диқаншысы»; К. Нұрпейісов «Алаштың күрескер ұлы»; С. Қирабаев «Әдебиетіміздің ақтандақ беттері»; Н. Бейсенбекова «Ахмет Байтұрсынұлы еңбектеріндегі — ұлттық мүдде және Тәуелсіз Қазақстандағы ұлттық идеология» және т.б. көптеген арнаулы зерттеулер, мақалалар жазылды.

XVIII—XIX ғасырдағы қазақ халқы отаршылдыққа қарсы қолына қару алып күресті. XX ғасырдың бас кезінде Ресей империясының — отарлау жүйесі күшейді. Сонымен қатар метрополияда ұлттық-либералдық, демократиялық қозғалыс өрістеді. Отаршылдық саясат Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және саяси дамуын тежеді. Осындай жағдайда қазақ даласындағы азаттық қозғалыс жаңа сипатқа ие болды. Бұл кезеңдегі азаттық үшін күрес — оқу-білім, рухани ояну арқылы ұлттың өз құқығын қорғауымен сипатталып, азаттық пен демократиялық-ағартушылық идеялар негізгі ұстанымға айналды. Азаттық қозғалыстың жаңа кезеңінде ұлтының болашағын ойлаған қазақ зиялылары тарих сахнасына шықты. Олар күрестің бейбіт жолын тандап, отаршылдықтан құтылу үшін күресті. Қазақ зиялылары оқу-білімді, ағартушылықты бостандыққа жеткізетін жол деп таныды. Солардың ішінде Ахмет Байтұрсынұлы ағартушылықты ұлт-азаттық қозғалыстың қайнар көзі деп санады. Қазақ ұлт-азаттық қозғалысының бірден-бір көсемі Әлихан Бөкейхан болды. Ол қазақ даласындағы ұлт-азаттық қозғалысты еуропалық демократиялық, конституциялық, парламенттік күрес жолына бағыттады. Ал, Ахмет Байтұрсынұлы ұлт-азаттық қозғалысына гуманистік, ұлттық сипат беріп, жаңа демократиялық күрес жолын негіздеді. Себебі оны қазақ қоғамындағы надандық, қараңғылық, кертартпалық, ұлттың рухани ұйқыдан оянабауы, құлдық санадан шыға алмауы, таланған жері толғандырды. Сондықтан ол өзінің іс-әрекетін қазақ азаттық қозғалысының осындай кемшіліктермен күресуге бағыттады.

Зерттеу әдістемесі

Мақаланы жазу барысында зерттеу жұмыс және дереккөздермен жұмыс жасаудың жалпы және жеке ғылыми әдістері қолданылды. Тарихи-хронологиялық әдіс арқылы А. Байтұрсынұлы белсенді қатысқан XX ғасырдың басындағы оқиғалар хроникасын қарастыруға болады. Оқиғаларды түсіну және оларды бағалау үшін ретроспективті әдіс қолданылды, ол XX ғасырдың басындағы оқиғалар мен құбылыстарды қазіргі заманғы түсіну мен қабылдау тұрғысынан қарастыруға мүмкіндік береді. Өткен ғасырдың басындағы қазақ қоғамының рухани көшбасшысы ретінде А. Байтұрсынұлының тұтас бейнесін қалыптастыруға мүмкіндік берген өмірбаяндық әдісті орталық деп атауға болады. Оның еңбектері мен сөйлеген сөздері негізінде мақалада пайдаланылған дереккөздерді құрайды, олармен жұмыс жасау кезінде талдау, синтездеу, түсіндіру әдістері қолданылды. Түсіндіру әдісі автордың құжаттарды жасау кезінде болған жағдайды, құжаттың жоспарын және жоспарды жүзеге асыру әдісін жақсы түсінуге мүмкіндік жасайды. Талдау әдісі әрбір нақты дереккөздегі ақпараттың нақты тарихи шындыққа сәйкестігін анықтауға мүмкіндік берді. Синтез әдісін қолдану Ахмет Байтұрсынұлы белсенді қатысқан XX ғасырдың басындағы оқиғаларды қайта жаңарту және оның осы оқиғалардағы рөлі мен орнын анықтауға көмектесті.

Талдау

Ахмет Байтұрсынұлының тұлға, көшбасшы, рухани көсем ретіндегі өмір жолы туралы алғашқы зерттеулер 1923 жылы оның 50 жасқа толуына байланысты жазылды. Сондай еңбектің бірі Мұхтар Әуезовтің «Ақаңның елу жылдық тойы» атты мақаласы «Ақ жол» журналында жарияланды. Осы мақаласында А. Байтұрсынұлын оқыған азамат, алғашқы шыққан көсем, «Қазақ» газетінің негізін салушы, мектеп ашып қазақ балаларын оқытқан ұстаз, қазақ жастарының тәрбиешісі болып атқарған қызметі, игі істері өзіне орнатылған мәңгілік ескерткіш деп баға бере келе былай дейді: «... Ахаң ашқан қазақ мектебі, Ақаң түрлеген ана тілі, Ақаң салған әдебиеттегі елшілдік ұран — «Қырық мысал», «Маса», «Қазақ» газетінің 1916 жылдағы қанжылаған қазақ баласына істеген еңбегі, өнер-білім саясат жолындағы қажымаған қайраты, біз ұмытсақта тарих ұмытпайтын істер болатын...», — деген пікірі Ахмет Байтұрсынұлының тарихтағы рөлін жоғары бағалаған алғашқы еңбек болып табылады [3; 20].

Совноркомның төрағасы болып тұрған кезде Сәкен Сейфуллин 1923 жылы 28 қаңтарда Орынбордың Свердлов атындағы театр үйінде Ахмет Байтұрсынұлының 50 жылдық мерейтойына арналған жиналыста «... Қазақ халқын байға, кедейге бөлмей, намысын бірдей жыртып, арын бірге жоқтады... Өзге оқыған мырзалар шен іздеп жүргенде, қорлыққа шыдап, құлдыққа көніп, ұйқыбасқан қалың қазақтың ұлт-намысын жыртып, ұлттық арын жоқтаған заманында жалғыз-ақ Ахмет еді», – деп [4; 29], оның ағартушы, ұстаздық, әдебиетші қызметіне үлкен баға беріп, «А. Байтұрсынұлындай ұлт жанашырларын көзі тірісінде бағалай білуіміз керек» деген қорытынды жасайды. Осы мақаласын 1923 жылы 30 қаңтар күні «Еңбекші қазақ» газетінде жариялаған. Сондықтан Сәкен Сейфуллинді ахметтанудың негізін салушылардың бірі деп санаймыз.

Ахмет Байтұрсынұлының тарихи тұлғасы туралы академик, тарихшы Манаш Қозыбаев былай деген: «Қазақ халқы «олжалы жерде үлестен», «ордалы жерде орыннан», «жоралы жерде жолынан» қалмауын ойлаған, «ұлттық құтқару майданының» сардары, XX ғасырдағы ұлттық ренессансының бастауы Ахмет Байтұрсынов планетарлық ойшылдар қатарынан орын алары даусыз» [5; 409].

Ахмет Байтұрсынұлы қазақ азаттық қозғалысының рухани көсемі ретінде ерекше көңіл бөліп, арнайы мақалалар жазған мәселелері мыналар: билік, сот, заң, қазақтың Ресей Мемлекеттік думасына қатысуы, қазақ жерін отарлау және жалдау, шекара, бастауыш мектептер, оқу жайы, білім жарысы, қазақ тарихы, тарихи деректер, қазақтың ата-тегінің жазылуы туралы және тағы басқалар.

Ол ең алдымен XIX ғасырдағы ағартушылар қозғалысын жаңа сатыға көтеріп, ұлтымыздың ерекше болмысын сақтап, оны өркениетті халықтармен жарыстыруға қажет алғышарттар көрсетті. Ал оқу-білімді, ағартушылықты ұлт-азаттық қозғалысының қайнар көзінің бірі деп танып, соны насихаттады. Сонымен қатар, он үш жасар бала Ахмет патша үкіметінің әділетсіздігінен әкесінің зардап шеккен тағдырын көріп, сол әділетсіздікті ұмытпай, азаттық үшін күресетін адам болатындығы туралы ойын «Анама хат» деген өлеңінен көреміз. Осы өлең оның болашақтағы азаттық күрес жолына түсуіне себепші болған.

Сондықтан Ахмет Байтұрсынұлының тарихи тұлға, рухани көсем ретіндегі рөлінің қалыптасуын, XX ғасыр басындағы азаттық үшін күресін шартты түрде төрт кезеңге бөліп қарастыру дұрыс деп санаймыз.

Біздің пікірімізше, қазақ еліндегі 1905 жылы «Қарқаралы петициясын» жазып, дайындалуы азаттық үшін күрестің алғашқы кезеңі болады. Екіншісі, 1913 жылы «Қазақ» газетін шығару арқылы азаттыққа күресудің әр түрлі жолдарын насихаттауы. Үшіншісі, 1917–1920 жылдары Алаш партиясының және Алашорда үкіметінің құрылу кезіндегі азаттық, егемендік ел болу жолындағы қызметі. Төртіншісі, 1922–1925 жылы Халық ағарту комиссариаты ғылыми әдеби комиссиясының, қазақ өлкесін зерттеу қоғамының төрағасы болып қызмет атқарған жылдары ұлттық мүдде үшін күресудің жаңаша ұстанымдарын көрсеткен. 1925 жылы жарық көрген «Жаңа мектеп» журналында халық ағарту ісінің ең негізгі және күрделі мәселелерін шешу үшін Әлихан Бөкейхан және тағы да басқа қазақ зиялыларымен бірлесіп ағарту ісін реформалау, мектеп ісін қайта құру, Қазақстанда оқу ісін дамыту сияқты мақалалар жазып ұлттық мүдде үшін қызмет жасады.

Азаттық күрестің біз бөлген шартты түрдегі алғашқы кезеңінде, Алаш зиялылары қазақ халқы азаттыққа қару көтеріп, қантөгіс жолымен емес, билікке, саяси-әлеуметтік, экономикалық-құқықтық талаптар қою арқылы, өркениетті жолмен жетудің тәсілдерін іздестірді. Ол үшін алдымен орыс империясының құрамындағы жұрт ретінде қазақтар өздерінің заңды құқықтарына кепілдік беруді талап етті. Ондай талаптарды қоюға Орталық Қазақстандағы 1905 жылдың желтоқсанындағы әйгілі Нилді мыс қорыту зауытындағы жұмысшылар көтерілісі де себеп болды.

Сондықтан еліміздің тарихында тұңғыш рет отаршыл империяның ең жоғарғы билік орындарына талап — азаттық қозғалыстың алғашқы манифесі «*Қарқаралы петициясы*» арқылы берілді. Бұны азаттық қозғалыстың бірінші кезеңі деуге болады.

Бұл құжатта Алаш зиялыларының қазақ халқының ұлттық мүддесін қорғаудың бірі сайлау жүйесі туралы былай делінген «...Болыстарды, ауыл старшындарын және олардың хатшыларын тек сауатты қазақтардан ғана тағайындау, бұл қызметтеріне кірісер кезде олардың бәрі де ант қабылдап, ешқашан қызмет бабын пайдаланып, халыққа қиянат жасамауға уәде етуге тиіс. Шаруа бастықтарының орнына бітістіруші судьялар қызметін енгізу. Сайлау науқаны кезінде мүдделі топтардың арасындағы күрес пен алауыздықты болдырмау үшін шектен тыс әділетсіздігі, немесе өзіне қолайлы белгілі бір кандидаттың сайлануына мүдделі екені белгілі болған әкімшілік өкілдері қызметінен босату. Екіншіден, әкімшіліктің ондай босатылған өкілдері уездің мүлде өзге болыстарынан шақырылған адамдармен алмастырылуы тиіс. Үшіншіден, өздерінің жағымсыз

қылықтары әшкереленген адамдарды жаңа сайлауға жібермеу. Қазақ халқы өкілдерінің Ресей империясының заң шығарушы ең жоғары органы Мемлекеттік думаға сайлануы қажет...» [6; 33–39].

Сонымен қатар аталған құжатта ұлттың болашағы үшін көтерілген басты талаптың маңыздысының бірі жер мәселесін шешу болды. Өйткені, XX ғасырдың бас кезінде жер мәселесі одан әрі шиеленіскен еді. Себебі, қазақтардың дәстүрлі көшіп-қонып жүрген қыстаулары мен жазғы жайлаулары тартып алынды. Оларды Ресейден қоныс аударып әкелген орыс шаруаларына берді. Сондай-ақ қазақтардың орман байлығын еркін пайдалану құқығына тыйым салынды, тұзды және балық өсетін көлдерді де тартып алды.

Соған орай Қарқаралы петициясында тартып алынған жерлерді өзінің бұрынғы заңды иелеріне қайтарып беру; қазақ жеріне басшылық жұмысқа келетін қызметкерлердің қазақ тілін білуі және іс-қағаздарын қазақ тілінде жүргізу тиіс деген талаптар қойылды.

Азаттық манифесі — Қарқаралы петициясында Алаш зиялылары қазақ халқының саяси сана-сезімінің оянуына ықпал етті және соның негізінде патша үкіметі қазақ халқының пікірімен санасуға мәжбүр болды. Ол талаптар Ресей империясының отаршылдық саясатты тоқтата қоймасада қазақтар Ресейдің I, II Мемлекеттік думаларына депутат болып сайланды.

Қазақ халқының ұлттық мүддесі үшін азаттық күресте оның рухани оянуының маңыздылығын терең түсінген Ахмет Байтұрсынұлының 1909 жылы Петербург қаласында жарық көрген «Қырық мысал» атты аударма өлеңдерінің тарихи маңызы жоғары. Соның бірі «Аққу, шортан һәм шаян» өлеңі. Сол мысал арқылы қазақ қоғамындағы алауыздық, бірліктің болмауын сипаттайды және әркім өз пайдасын ойлап, ауызбірліктің жоқтығы, қоғам үшін қаншалықты қауіпті жаман қасиет екенін көрсетіп, олардың игі істің соңына жетуге кедергі болатындығын қарапайым қазақ танымына түсінікті сөздермен жазған:

«Жүк алды Шаян, Шортан, Аққу бір күн,
Жегіліп тартты үшеуі дүркін-дүркін.
Тартады Аққу көкке, Шаян кейін,
Жұлқиды суға қарай Шортан шіркін» [7; 47].

Бұл мәселелер қазіргі таңда өзекті болып табылады. Осы мысалдың негізі идеясы қазақ елін тұтастық, ынтымақ, бірлікке шақыру арқылы ұлттық мүдде — азаттыққа жетудің жолын айқындайды.

Ал, «Қасқыр мен қозы» аудармасында сол дәуірдегі адамдардың кейіптерін аңдармен салыстырып, жұмбақтай отырып тура жеткізеді. Ресей империялық отаршылдығының зорлық-зомбылығын және ауқатты байлардың халыққа көрсеткен қысымын сынайды:

«...Қасқырдың зорлық болды еткен ісі,
Ойлаймын: оны мақтар шықпас кісі.
Нашарды талай адам талап жеп жүр,
Бөріден артық дейміз оның несі?» [7; 64].

Бұл салыстырмалы өлеңінен қоғамның әлеуметтік мәселесін, адамдардың мінез-құлқын көруге болады. Сонымен бірге, XX ғасырдың басында қоғамдағы адамның жаман қасиеттерін сынап, көрсететін шығармаларының бірі «Қартайған арыстан» өлеңі. Бұнда автор, кезінде ормандағы аңдардың патшасы болған арыстанның ұсақ аңдарға көрсеткен үстемдігі, оның қартайған кезінде одан кек алуға ұмтылғанын аңдардың іс-әрекетін сипаттау арқылы, бүгінгі біздің қоғамдағы билік басындағы адамдарға — басына бақ қонған кезде жамандық жасамай қамқор болмаса, оның биліктен түскен шағында аңдар секілді қарапайым халықта сыйламайды, кегін алуға ұмтылады деген тұжырымды көруге болады.

Ол өзінің аударма өлеңдері арқылы ұлттық мүддесі бірлік, ынтымақ екенін ерекше көрсеткен тұлға. Соның бір дәлелі «Үлес» деп аталатын өлеңінде елін, жерін жаудан қорғамай, бір-бірін жау көріп, бір-бірімен таласып, өз пайдасын ойлап жүргенде, сырттан елге қауіп-қатер төнетінін білмейді деп, бүгінгі қоғамды сақтандыратын әлеуметтік саяси мәні бар ой қорытады.

Қазақ халқының рухани санасының оянуы — отаршылдықтан құтылудың басты жолдарының бірі деп түсінген А. Байтұрсынұлының 1911 жылы жазылған шығармаларының бірі — «Маса». Бұл шығармасында ол әлеуметтік, қоғамдық ойлар азаматтық идеяларды көтереді. Халықтың мүддесін ойламайтын қызмет үшін абыройын сататын қайырымы жоқ сараң байлар туралы және зорлық-зомбылыққа қарамастан бостандық пен еркіндік жолында күресетін тұлғалар туралы жазған. Оның бұл шығармасы азаттық қозғалысының мазмұнын одан әрі тереңдеткен тарихи маңыздылығы жоғары еңбек.

Ахмет Байтұрсынұлы ХХ ғасырдың басындағы қазақ — азаттық қозғалыстың рухани көсемі ретінде анық таныла бастаған уақыттың бірі 1913 жылғы шыққан «Қазақ» газетімен тығыз байланысты. «Қазақ» газетінің алғашқы санында ол өзінің «Құрметті оқушылар» деп аталатын мақаласында газеттің не үшін керектігі туралы былай дейді: «Газет — халықтың көзі, құлағы һәм тілі. Адамға көз, құлақ, тіл қандай керек болса, халыққа газета солай керек... Жұрттың білімді, пікірлі көргені көп, көсемдері оқығаны көп ғалым адамдары газета арқылы халықтың алдына түсіп — жол көрсетіп, жөн сілтеп басшылық етіп тұрады... Газета халыққа білім таратушы... Газета халықтың даушысы...». Осы мақаласында автор білімді, өнерлі халықтар мерзімді басылымдардың пайдасын жақсы көп біледі, сондықтан оларда газет-журналдары көп екендігін көрсетеді. «...1907 жылғы санаққа қарасақ, Русияда сол жылы екі 2173 есімді газет һәм журнал шыққан екен. Соның 1396-сы орыс тілінде, 867-сі басқа тілде басылыпты. Сол 867-нің ішінде біздің татар қарындастарымыздың 30 шамалы газета, журналдары болды. Бізде біреу де болмады...» [8; 9–10].

Газетті шығарудың тарихи объективтік негіздемесін жасай отырып, патша үкіметінің рұқсатын алғаннан кейін ұлтымыздың бұрмаланып келген (киргизы, киргиз-кайсаки, инородцы) тарихи атауы «Қазақ» деп берумен қатар, газеттің рәміздік-бейне ретінде киіз үй белгілеп, оның түндігін батыстан ашылуын «Қазақ ішіне еуропа ғылым-өнері таралсын, «Қазақ» газеті қазақ жұртына әрі мәдениет есігі, әрі сырт жұрт жағынан күзетшісі болсын» деп түсіндіруі, оның ұлтжандылық тарихи тұлғасын көрсетеді.

А. Байтұрсынұлының өмірі, қызметі қазақтың саяси-әлеуметтік, экономикалық жағдайының жақсаруының барлық салаларын қамтитын ой-пікірлері, идеялары оны ХХ ғасырдағы ұлттық ренессанстың басында тұрған, әлемдік ойшылдар қатарынан орын алған, азаттық қозғалыстың рухани көсемі ретінде ел тек бүгінгіні ойласа, менікі ертеңгі үшін өмір сүремін деген пікірде болған. Ол ұлттық мүдде үшін күрескен тұлға. Ұлттық мүдде дегеніміз ұлттың саяси, экономикалық, әлеуметтік және рухани өміріндегі қажеттіліктер. Ахмет Байтұрсынұлының еңбектерінің барлығы осы мағынада жазылған. Тәуелсіз ел болу жолындағы оның ұстанымдары бүгінгі Қазақстан Республикасының жаһандану жағдайындағы жастарға ұлттық құндылықтар негізінде тәрбие беру, кәсіби шеберлікті жетілдіру, біліктілікті арттыру, ақпараттық инновациялық технологияны меңгеру, бәсекеге қабілетті ел болып, әлемнің дамыған елдерінің қатарына кіру сияқты стратегиясымен үндесіп жатыр. Стратегиядағы осы мәселелерді шешудің жолдарын Ахмет Байтұрсынұлы өз еңбектерінде ХХ ғасырдың басында жазып қалдырған. Оның пікірінше ел болашағы оқу орнындағы үш тіреуге (қаржы, оқу құралы, мұғалім) байланысты «... Оқу құралдардың ішіндегі ең қымбаты — оқу кітаптары... Оқу кітаптары оңды болмаса оқу да оңды болмайды... Жақсы мұғалім мектепке жан кіргізеді... Тәртіппен жасалған оқу құралдары мен оқытуға тәртіппен оқыта білетін мұғалім керек» [3; 261].

Ел Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев жастардың білімі мен тәрбиесіне мемлекеттік тұрғыдан ерекше көңіл бөлу керектігін айтқан [9]. Ал, Ахмет Байтұрсынұлы болса ол туралы өз заманында былай дейді: «...Балам деген жұрт болмаса, жұртым деген бала қайдан шықсын! Балам деп бағып, оқытып, адам қылғаннан кейін жұртым деп танымаса, сонда өкпелеу жөн ғой... Баланы ұлша тәрбиелесең ұл болмақшы. Құлша тәрбиелесең құл болмақшы...» [8; 261].

Қазіргі Қазақстан мемлекетінің даму стратегиясында бәсекеге қабілеттілікті арттыру басты мәселе деп көрсетілсе, Ахмет Байтұрсынұлы еңбектерінде бұл мәселені тұжырымдап, болашақта жетістіктерге жету үшін ұлттық мүддені сақтау туралы ой-пікірлері «Білім жарысы» атты мақаласында берілген: «...Білімді жұрттарда білім жарысы деген болады. Ол жарыста бәйгеге түсе алатындар *білімділер, зейінділер* қатыса алады... Білімді жұрттардың білім жарысына келсек, оның мағынасы да, көздеген мақсаты да басқа... Неше түрлі ғылым, өнер — бәрі де тіршіліктің ауырлығын азайту үшін, рақатын молайту үшін шығарылатын нәрселер... Осыған ақылы жетіп, есі енген жұрттар ғылым мен өнерді бірден-бірге асыруға тырысады. Асыру үшін әртүрлі істер істейді. Сол істердің бірі — білім жарысы...», — дей келе [3; 258], ол Европадағы «Нобель» сыйлығы туралы айтып, оның жұртқа пайдалы үлгі аларлық жақсы іс екенін қазақ даласына жеткізген.

Еліміздің ұлттық идеологиясының басты бір саласы біліктілікті жетілдіру мәселесі. Осы тұрғыдан алғанда азаттық қозғалысының рухани көсемі Ахмет Байтұрсынұлының «Қазақ» газетінде жарияланған, бүгінгі күні де өзектілігін жоймаған «Қазақша оқу жайынан» деген мақаласында былай дейді: «Мал бағатындар мал бағуын жақсы білерге керек, ел бағатындар ел бағуын жақсы білерге керек. Бала оқытатындар бала оқытуын білерге керек. Бала оқытуын жақсы білейін деген адам, әуелі, балаларға үйрететін нәрселерін өзі жақсы білерге керек, екінші, баланың табиғатын біліп, көңіл

сарайын танитын адам боларға керек... Бұл күнгі ғылымды жұрттарда бала оқыту жұмысы бала оқыту ғылымын оқып шыққан адамдардың қолында... *Мұғалім* мұғалімдік ғылымын оқып шыққан адамдардан болуы тиісті...» [8; 139] деген тұжырымынан әр саладағы қызмет жасайтын адамдардың өз мамандығын терең білуі және білікті болуы керектігін нақты көрсеткен.

Ахмет Байтұрсынұлы қазақ тарихы және тарихи тұлғалары туралы да көптеген мақалалар жазып, солардың негізінде қазақ халқының рухани оянуына үлес қосты. Осы жолда ол Абайдың рухани мұрасының тарихи маңыздылығын және қазақ мәдениетіндегі орнын жан-жақты талдап, дәлелдеп, «Қазақтың бас ақыны» деген мақала жазған. Онда Абайдың өмірбаяны, өлеңдері және оның жиырма жасында ел ішіндегі дау-дамайларды шешуге қатысып, шешен, би атанғандығын баяндап, оны бүкіл қазақ даласына таныстырады. Абай сияқты тұлғаның өз заманында мұсылманша, орысша оқыған білімінің арқасында қазақ халқының бас ақын болғандығын баяндайды. Әділетті заман болса Абай Алаштың атақты биінің бірі болар еді деп баға берген. Сонымен қатар осы мақаласында қазақ даласына жер аударылып келген Гросс және Михаэлис сияқты тұлғалардың Абайдың ақын болып қалыптасуына рухани ықпал жасағандығын көрсетіп: «...Абайды қазақ баласы тегіс танып, тегіс білу керек... Абайды қолымыздан келген қадірлі жұртқа таныту үшін мұнан былай кейбір өнегелі, өрнекті сөздерін газетаға басып, көпке көрсетпекшіміз» [10; 161–162.]. Қазақ елінің тәуелсіздігін армандаған, азаттық қозғалыстың рухани көсемі Ахмет Байтұрсынұлы қазақ рухын ояту жолында тарихи жырлардағы батырлардың ерліктері туралы және азаттық жолында күресіп ерлікпен мерт болған батырларды, билерді жоқтау өлеңдер арқылы, олардың ерлігін тағылым ретінде көрсеткен. Жыршылардан тарихи маңызы бар тарихи жырдың бірі «Ер Сайын» жырын жазып алып, өңдеп, кітап етіп бастырған. Сонымен қатар, халық әдебиетінің ерлікті көрсететін мұраларының бірі «23 жоқтау» атты жинақты бастырып шығарған. Сол жинақтың ішінде қазақ елінің батыр ұлдарын жоқтаған жырлар арқылы қазақтың төрт ғасырлық тарихи оқиғаларын көрсетеді. Ел басына түскен ауыртпашылықты жеңе білген ерлердің ерлігін, батырлығын, билердің біліктігін, тарихи тұлғалардың парасаттылығын көрсету арқылы XX ғасырдың басындағы отаршылдықтың және кеңестік биліктің әділетсіздігін көріп отырған қазақ халқына рухани күш бергенін көреміз. Сол жоқтаулардың ішінде Қаз дауысты Қазыбек би, Бопай батыр, Нысанбай жыраудың Кенесары мен Наурызбайды жоқтауы және т.б. жырларды тағылым ретінде насихаттауынан Алаш зиялыларының саяси билікке наразы болғанының дәлелі.

Сонымен қатар Ахмет Байтұрсынұлы «Қазақтың тарихы» деп аталатын мақалалар жазып, онда тарихты шежіре, үйретуші, халықты түзу жолға салушы, келешек күннің қандай болатындығын көрсетуге болатын құрал деп бағалайды. Осы мақалаларында қазақ пен қырғызды айырмайтын тарихи жазушыларды сынайды. Қазақты қырғыз деп атау қателік, қазақ өмір бойы қазақ болып қалады деген пікір білдіре келе былай дейді: «... Өзінің тарихын жоғалтқан жұрт, өзінің тарихын ұмытқан ел қайда жүріп, қайда тұрғандығын... келешекте басына қандай күн туашағына көзі жетпейді. Бір халық өзінің тарихын білмесе, бір ел өз тарихын жоғалтса, оның артынша өзі де жоғалуға ыңғайлы болып тұрады. Дүниеде өңге жұрттар қатарында кем, қор болмайын, рақым құрып қалмасын деген халық өзінің шежіресін иманы дәрежесінде ұғып — білуге тиіс болады...» [8; 22, 32.] деген концептуалдық пікірі бүгінгі күні ұлттық тарихты жазу мен насихаттауда негізге алатын ұстанымдардың бірі екендігі заңды.

Тарихтың дұрыс жазылуын негіздеген, қазақ қоғамы мен мәдениетінің дамуына үлкен үлес қосқан ұлт ұстазы — қазақ балаларының білім алуына ерекше көңіл бөліп, көптеген еңбектер жазған. Онда «...Біз әуелі елді түзетуді, бала оқыту ісін түзетуден бастауымыз керек... болыстық та, билік те, халықтық та оқумен түзеледі... неше түрлі кемшіліктің көбі түзелгенде, оқу ісімен түзеледі... жастардың да заманы жетер. Жаңалыққа жастар мойын бұрып, қайырлар, халық түзелуінің үміті жастарда. Сондықтан жастардың қалай оқып, қалай тәрбиеленуі — бәрінен бұрын ескеріп, бәрінен жоғары қойылатын жұмыс...» [3; 252]. Мақаланың негізгі идеясы қоғамдағы әділетсіздік білімсіздіктен туады, сондықтан оқу ғана қоғамды өзгертуші күш бола алады. Қазақ жастары ана тілінде сауат ашып, ұлттық білім алған жағдайда отаршылдыққа қарсы азаттық күрестің мәнін түсіне алады деген сенімде болып, халықты рухани оятуға бағытталған.

Ахмет Байтұрсынұлының еңбектерінде көтерілген бүгінгі күнде өзектілігі жоғары мәселенің бірі — ел экономикасының негізгі бағыттарын дамыту болған. Оның пікірінше, ел шаруашылығының халыққа қажетті салаларының жеткілікті дамымауы азаттық алуды тежейді дейді. Сол жайында «...Қазақтың осы күні сатып алмайтын нәрсесі жоқ, сол алған нәрселерінің бірінде қазақ өзі істеген емес. Қазақ пайдаланып отырған шөп шабатын, киім тігетін машиналар, соқа сайман, арба шана,

киім-кешек, ыдыс-аяқ — бәрі де завод–фабрикаларда істеліп шыққан. Бұл істеліп шыққан нәрселердің сүйегінен іс ақысы он есе қымбат. Бұлай болғанда қазақ басқа жұрттың өнерін қымбатқа сатып алып отыр...» деумен қатар өзге жұрттан артта қалушылықтың бірі қолдағы малдың көптігіне сеніп, малдың асылын ұстауды және оның тұқымын асылдандырумен айналыспайды, жерді аздырмайтын білімді меңгеруге ұмтылмайды деп кемшіліктерді жоюдың практикалық маңызына ерекше көңіл бөлген [3; 110]. Яғни, ол қазақ халқының басқаларға тәуелді болып отырғандығын айта келе, өз алдымызға жұрт болып тәуелділіктен құтылудың жолы өнер-білімді үйрену, оқу, ғылымды меңгеру деп санайды. Бұндай қорытындыдан тәуелсіз Қазақстанда ғылыммен білімді, технологияны жетілдіру арқылы шикізатқа тәуелділіктен құтылудың жолдарын көруге болады.

Ахмет Байтұрсынұлының азаттық жолындағы күрестің рухани көсемі ретіндегі рөлі «Қазақ» газетінің 1917 жылғы 21 қарашадағы № 251 басылымында шыққан «Алаш» партиясының бағдарламасының жобасын дайындаудан көруге болды. Бағдарламаның тоғызыншы бөліміне ерекше назар аударсақ: «білім беру ордаларының есігі барлығына ашық және тегін; барлық адамдарға міндетті білім алу талап етіледі. Бастауыш мектептерінде оқыту тек ана тілінде жүреді, қазақтар орта мектептер мен университеттерді өзінің тілінде оқиды. Білім беру жүйесі дербес түрде тәуелсіз: билік білім беру жұмысына араласпайды, профессорлар мен оқытушылар белгілі конкурс негізімен тағайындалады, жаңадан кітапханалар ашылады» [11]. Осы құжаттың мазмұны қазақ халқының болашағы оқу-біліммен байланысты екенін нақтылайды.

Сондай-ақ Ахмет Байтұрсынұлы «Алаш» бағдарламасының таптық емес, ұлттық мүдде тұрғысынан, реформаторлық рухта жазылуына ықпал етті. Сонымен қатар бағдарламаның мазмұны қазақ елінің сол кездегі геосаяси, демографиялық жағдайын ескеріп, дайындалды. Және бұл бағдарлама қырғыз, башқұрт, түрік елдерінде жаңадан құрыла бастаған саяси партияларына үлгі болды. Біздің ойымызша, бағдарламаның барлық тарауларынан Алаш зиялыларының теориялық білім дәрежесінің жоғары екенін көрсетіп, Алашорда үкіметін құрылуына ықпал етті.

Сонымен қатар ұлт мүддесі үшін жұмыс жүргізіп, кеңес үкіметі мен алашордалықтардың арасын жарастырып, ұлттық келісімге жеткізді. Қазақ революциялық комитетінің төрағасының орынбасары қызметін атқара жүріп, Қазақ автономиясының құрамына барлық қазақ жерін жинаудағы еңбегі ерекше. Сол кезеңде Челябинск губерниясына еніп кеткен Қостанай уезін қазақ өлкесіне қайтару үшін М. Сералинмен бірге В.И. Ленинге арнайы хат жазып, Советтердің бүкілодақтық атқару комитетінде, РКП (б) Орталық Комитетінде арнайы талқыланудың нәтижесінде 1920 жылы 26 тамызда Қостанай уезі Қазақ автономиясының Торғай облысының құрамына енгізілді [12; 84–86].

Ахмет Байтұрсынұлы сөздік қорымызға «Ана тілі» деген терминді енгізді. Ол қазақ балаларының ана тілінде оқып білімін жалғастыру үшін оқулықтар жазып, мектептерде, медреселерде оқуға ұсынды. Сонымен қатар осы мақсатқа жету үшін қазақ тілін, оның дыбыстық жүйесі мен грамматикалық құрылысын талдап, «Әліппені», «Тіл құралын» жазу арқылы қазақ тілін білім алу, ғылым саласындағы коммуникация құралына айналдырып, қазақ халқын сауаттандырып, оның рухын жаңа бір деңгейге көтерді. Ана тілінде оқулықтар жазып, тіл ұлттың тірегі деген тұжырымға келіп, былай дейді: «...Егерде біз қазақ деген ұлт болып тұруды тілесек, қарнымыз ашпас қамын ойлағанда, тіліміздің де сақталу қамын қатар ойлау керек». Бұндай іс-әрекеттерден Ахмет Байтұрсынұлының ұлт мүддесін ойлап, ел болашағына деген жанашырлығын, алыстан болжайтын, көрегендігін байқаймыз. Бұл сөзі қазіргі күні де Тәуелсіз Қазақстанда өзекті мәселелердің бірі.

Қорытынды

Қорыта келгенде Ахмет Байтұрсынұлының ұлы тұлға ретінде және ХХ ғасырдың басындағы азаттық қозғалыстың рухани көсемі болғандығын көруге болады. Бала жасынан әділетсіздік пен отаршылдық саясаттың қатігездігін өз отбасынан көріп, бар өмірін осы әділдікті орнату жолындағы күреске арнайды. Қазақ тілінің мәртебесін көтеріп, «Әліппені» араб графикасымен жазып, ғылыми түрде латын графикасына қарағанда бізге жақын екенін дәлелдеп берді (Баку, 1926 ж.). Ұлт ұстазы деген атаққа көзінің тірісінде ие болғаны және оның атқарған жұмыстары бүгінге жеткен рухани мұрасы оның азаттық қозғалыстың рухани көсемі болғандығын дәлелдейді. Ахмет Байтұрсынұлының мұрасы өз халқының ғана емес, әлем халықтарының мұрасының бір бөлігі болып саналады. Сондықтан оның туғанына 150-жыл толу мерекесін ЮНЕСКО-ның халықаралық деңгейде тойлану туралы шешімі қабылданды. Ғалымның еңбегі барлық адам баласына қол жетімді болуы керек деген ойдамыз. Өзге алашордалықтар секілді Ахмет Байтұрсынұлы қазақ халқының болашақта үлкен жетістіктерге жетіп, бәсекеге қабілетті болатынына кәміл сенді және осы жолда өмірінің соңына

дейін қызмет қылды. Осы айтылған сөздердің тарихи маңыздылығы ұлттық мүддені ойлаудың айқын көрінісі. Ұлт ұстазының негізгі өсиетінің бірі — рудың намысы емес, ұлттың намысы үшін басқалардан кемшілік көрмей, әлемдік деңгейдегі ұлттық мемлекет болу үшін қызмет жасау.

Дамудың, азаттықтың дәуірі болған XX ғасырда Қазақ елі отаршылдықтан зардап шекті. Одан алып шығады деп бір ұлттың сенгені тек оқыған азаматтар еді. Елдің егемендігін қалпына келтіріп қана қоймай, озық, өркениетті елге айналдыруды көздеген қазақ зиялылары дәл осы заманда «қараңғы қазақ көгіне күн болып өрмелеп шықты».

Ұлт мүддесі үшін және XX ғасырдың басындағы азаттық қозғалысының рухани көсемі ретінде Ахмет Байтұрсынұлы өзінің серіктерімен қандай уақыт болмасын қазаққа үлгі болды. Бұл тұлғалардың еңбектерін зерттей отырып, олардың мазмұнынан бүгінгі күннің негізгі ұстанымдары — халықтың әлеуметтік жағдайын жақсарту, ана тілінің құзыретін көтеру, ана тілінде білім алу, жердің үстіндегі, астындағы байлықтары халыққа тиесілі болу мәселелерінің сабақтастығын көруге болады. Сонымен қатар жақсылық пен әділеттілікті, адалдық және парыз, намыс пен ар-ождан, оқу мен еңбектің не екенін осы шығармаларынан көруге болады. Олардың өмірлік ұстанымы — халқының болашағын жақсарту үшін үлкен жоспарлар құру және оны жүзеге асыру мақсат етілді. Тіл — халықтың негізі болып табылады. Бұл ұстанымдар бүгінгі Тәуелсіз Қазақстанның ұлттық идеологиясының бастауы болып саналады.

Мақала № 05–ВГ–22 «Ахмет Байтұрсынұлы азаттық қозғалыстың рухани көсемі» деп аталатын академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің гранты шеңберінде орындалды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Шокай М. Таңдамалы. 1-том / М. Шокай. — Алматы: Қайнар. — 1998. — 512 б.
- 2 Нортхаус П. Көшбасшылық: теория және практика / П. Нортхаус. — Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2020. — 560 б.
- 3 Байтұрсынұлы А. Ақ жол: өлеңдер мен тәржімелер / А. Байтұрсынұлы. — Алматы: Жалын, 1991. — 464 б.
- 4 Оспан С. Сәкен Сейфуллин — ұлт руханиятының көшбасшысы / С. Оспан, Н. Сапиянова. — Нұр-Сұлтан: Кәусар, 2019. — 472 б.
- 5 Қозыбаев М. Ахмет Байтұрсынов — XX ғасырдың ұлы реформаторы / М. Қозыбаев. — Алматы: Баспалар үйі, 2009. — 448 б.
- 6 Движение Алаш: сб. док. и материалов. Апрель 1901—декабрь 1917 г. — Т. 1. — Алматы: Алаш, 2004.— 552 б.
- 7 Байтұрсынов А. Шығармалары: Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер / А. Байтұрсынов. — Алматы: Жазушы, 1989. — 320 б.
- 8 Қазақ газеті. 1913 жыл / Құраст.: С.О. Смағұлова, Ф.Қ. Әнес, Т.А. Замзаева. — Алматы: Арыс, 2009. — 450 б.
- 9 ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы // «Егемен Қазақстан». — 2021 жыл. — 2 қыркүйек.
- 10 Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. 1-том / А. Байтұрсынұлы. — Алматы: Алаш. — 2003.— 408 б.
- 11 Бейсенбекова Н.А. Әлихан Бөкейхан — ұлт мақтанышы / Н.А. Бейсенбекова, Л.К. Шотбакова, Г.М. Смағұлова. — Қарағанды: Гласир, 2016. — 198 б.
- 12 Протоколы Революционного комитета по управлению Казахским краем (1919–1920 гг.): сб. док. — Алматы: Ғылым, 1993. — 277 с.

Н.А. Бейсенбекова, Л.К. Шотбакова

Ахмет Байтұрсынұлы — духовный лидер казахского освободительного движения начала XX века

В статье рассмотрены этапы формирования алашской интеллигенции в условиях усиления колониальной политики Российской империи, которая вела к утере казахским народом своих устоев, земли, языка, религии в начале XX века. Изучено значение работ А. Байтұрсынова в становлении исторического сознания казахского народа в начальный период нового этапа освободительного движения. Вместе с тем на основе анализа научного и духовного наследия А. Байтұрсынова обоснована его роль в качестве духовного лидера, руководителя освободительного движения, исторической личности. Становление А. Байтұрсынова как исторической личности и духовного лидера казахского народа

было тесно связано с освободительным движением начала XX века, которое можно разделить на четыре периода. Первый этап берет свое начало с Каркаралинской петиции 1905 года, второй связан с деятельностью А. Байтурсынова в газете «Қазақ», на третьем этапе анализируется его роль в формировании партии Алаш и правительства Алаш-Орды и четвертый этап связан с деятельностью А. Байтурсынова в советский период. Анализ практической деятельности и духовного наследия А. Байтурсынова позволяет сделать вывод о том, что на протяжении всей своей жизни он боролся за национальную идею, стремился реализовать конкретные планы по улучшению будущего своего народа.

Ключевые слова: свобода, духовное наследие, личность, Алаш, солидарность, единство, знание, петиция.

N.A. Beisenbekova, L.K. Shotbakova

Akhmet Baitursynuly — the spiritual leader of the Kazakh liberation movement of the early twentieth century

This article examines the formation of the Alash intelligentsia in the context of the strengthening of the colonial policy of the Russian Empire, which led to the loss by the Kazakh people of their land, language, religion in the early twentieth century. The significance of A. Baitursynuly's works in the formation of the historical consciousness of the Kazakh people in the initial period of the new stage of the liberation movement is considered. The formation of A. Baitursynuly as a historical personality and spiritual leader of the Kazakh people was closely connected with the liberation movement of the early twentieth century, which can be divided into four stages. The first stage originates from the 1905 Karkaraly petition; the second is associated with the activities of A. Baitursynuly in the newspaper "Qazaq"; the third stage analyzes his role in the formation of the Alash Party and the government of the Alash Horde; the fourth stage is associated with the activities of A. Baitursynuly in the Soviet period. An analysis of the practical activities and spiritual heritage of A. Baitursynuly allows us to conclude that throughout his life he fought for the national idea, sought to implement concrete plans to improve the future of his people.

Keywords: freedom, spiritual heritage, identity, Alash, solidarity, unity, knowledge, petition.

References

- 1 Shoqai, M. (1998). Tandamaly [Selected works]. 1-tom [Vol. 1]. Almaty: Qainar [in Kazakh].
- 2 Nortkhaus, P. (2020). Koshbasshylyq: teoriia zhane praktika [Leadership: theory and practice]. Almaty: «Ulttyq audarma biurosy» qogamdyq qory [in Kazakh].
- 3 Baitursynuly, A. (1991). Aq zhol: olender men tarzhimeler [The White Way: poems and translations]. Almaty: Zhalyn [in Kazakh].
- 4 Ospan, S., & Sapiianova, N. (2019). Saken Seifullin — ult rukhaniyatynyn koshbasshysy [Saken Seifullin is the leader of the nation's spirituality]. Nur-Sultan: Kausar [in Kazakh].
- 5 Qozybaev, M. (2009). Akhmet Baitursynov — XX gasyrdyn uly reformatory [Akhmet Baitursynov – the great reformer of the twentieth century]. Almaty: Baspalar uii [in Kazakh].
- 6 Dvizhenie Alash: sbornik dokumentov i materialov. Aprel 1901–dekabr 1917 g. (2004). [The Alash movement. Collection of documents and materials. April 1901 – December 1917]. Almaty: Alash [in Russian].
- 7 Baitursynov, A. (1989). Shygarmalary: Olender, audarmalar, zertteuler [Works: Poems, translations, research]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 8 Smagulova, S.O., Anes, G.Q., & Zamzaeva, T.A. (2009). Qazaq gazeti. 1913 zhyl [Kazakh newspaper. 1913]. Almaty: Arys [in Kazakh].
- 9 Qazaqstan Respublikasynyn Prezidenti Qasym-Zhomart Toqaevtyн Qazakstan khalqyna Zholdaуy [Address of the president of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan] (2021). *Egemen Qazaqstan — Sovereign Kazakhstan*, 2 [in Kazakh].
- 10 Baitursynuly, A. (2003). Bes tomdyq shygarmalar zhinagy [Collection of works in five volumes]. Vol. 1. Almaty: Alash [in Kazakh].
- 11 Beisenbekova, N.A., Shotbakova, L.K., & Smagulova, G.M. (2016). Alikhan Bokeikhan – ult maktanyshy [Alikhan Bukeikhan-the pride of the nation]. Qaragandy: Glasir [in Kazakh].
- 12 Protokoly Revoliutsionnogo komiteta po upravleniiu Kazakhskim kraem (1919–1920 gg.) : sbornik dokumentov (1993). [Protocols of the Revolutionary Committee for the Management of the Kazakh Region (1919–1920). Collection of documents]. Almaty: Gylym [in Russian].

А. Әліпбаев^{*}, Б. Бюжеева, Б. Балаубаева, Н. Булантаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: alipbayev19@gmail.com; buyzheeva@mail.ru; binur77@mail.ru; nurila.bulantaeva@gmail.com)

Ядролық энергетика: қауіпсіздік мәселелері мен геосаяси астарлары

Қазіргі әлемде энергетика қоғамдық өндірістің ілгерілеуін айқындайтын өнеркәсіптің іргелі салаларын дамытудың негізі болып табылады. Энергетика саласындағы ұтымды энергия көздерінің бірі — ядролық энергетика деп саналады. Ядролық энергетика ХХІ ғасырдың энергетикалық қажеттіліктерін қанағаттандыруда сындарлы рөл атқаруда. Бүгінгі таңда ядролық энергетиканың алдында тұрған сын-кәтерлерге қарсы тұру үшін, ядролық энергетикамен байланысты қауіпсіздік және геосаяси мәселелерді айқындау да өте маңызды болып табылады. Сонымен бірге ядролық энергетиканың атқаратын рөлін толыққанды түсіндіре білу, саяси және техникалық факторларды үйлестіру бойынша жаһандық серіктестікті дамыту, ядролық реакторларды пайдалану барысындағы қауіптерді төмендету мақсатындағы үкіметтер арасындағы ынтымақтастықты және экспорттық бақылауды жаһандық деңгейде жетілдіру, ядролық зерттеулерді инвестициялық тегіктер арқылы, мемлекеттік әріптестік қатынастар арқылы қолдау, қолданыстағы ядролық реакторлар тізбегін қауіпсіз, үнемді және сенімді пайдалануға ынталандыру да өзекті мәселелердің қатарында. Дегенмен геосаяси факторлар мен қауіпсіздік проблемалары ядролық энергетиканың мүмкіндіктерін шектеуде. Климаттың дамуы мен өзгеруі сияқты жаңа геосаяси күштер ядролық энергетиканың мүддесі үшін халықаралық көзқарасты өзгерту де ықтимал екендігі мақалада қарастырылған. Климаттың жаһандық өзгеруінің мақсаттары электр энергиясының ықтимал көзі ретінде көміртегі шығындылары жоқ ядролық энергетикаға деген қызығушылықтың жандануына себепші бола ала ма деген ой да назардан тыс қалмайды. Ал қауіпсіздік пен энергия көзі ретінде пайдаланудан кейін шыққан қалдықтардың мәселелері ядролық энергетикаға деген күмәнді ұлғайта түсетіндігі де мақалада дәйектелген. Сонымен бірге, мақалада ядролық энергетиканың әлемдік даму тарихындағы жағымды жақтарымен қоса қауіпсіздік мәселелеріндегі орын алған жағдайларда қарастырылған, ядролық энергетикаға деген көзқарас айқындалған.

Кілт сөздер: геосаясат, электр энергетикасы, энергоблок, саясат, ядролық энергетика, жаһандық қауіп, қоршаған орта.

Kipicne

Адамзаттың дамуында электр қуаты ғылыми-техникалық өрлеудің негізі бола отырып, елді энергетикамен қамтамасыз етуде басты орынға ие. Бұл өндірістің барлық жетекші салаларына әсер етуде және осы салалардағы еңбек өнімділігінің жақсаруы оған тікелей байланысты болды. Электр қуаты адам қызметінің барлық салаларына: өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығына, ғылым мен ғарышқа, біздің тұрмыс-тіршілігімізге басып кірді. Тұрмыстағы электр энергиясы адамдардың жалпы өмірін қамтамасыз етудің негізгі көзіне айналды. Оның даму деңгейі қоғамның өндіргіш күштерінің даму деңгейін және ғылыми-техникалық өрлеудің мүмкіндіктерін көрсетеді.

Сонымен бірге энергетика қоршаған ортаға және адамға жағымсыз әсер ету көздерінің де бірі болып табылады. Ол атмосфераға (оттегін тұтыну, газдар, ылғал және қатты бөлшектердің шығарындылары), гидросфераға (суды тұтыну, жасанды су қоймаларын құру, ластанған және қыздырылған сулардың, сұйық қалдықтардың шығарындылары), биосфераға (улы заттардың шығарындылары) және литосфераға (қазба отындарын тұтыну, ландшафттың өзгеруі) әсер етуде. Энергетиканың қоршаған ортаға теріс әсерінің аталған факторларына қарамастан, энергия тұтынудың өсуі қалың жұртшылық арасында аса алаңдаушылық туғызбайды, өйткені техникалық тұрғыдан бұл әсерді қалай азайтуға немесе мүлдем алып тастауға болатыны қазіргі кезеңде толығымен айқындалады. Сондықтан да қазіргі және әсіресе болашақтағы климаттың өзгеру мәселесі ғалымдардың, саясаткерлердің, қоғамдық қозғалыстардың ерекше назарында.

Қазіргі кезде әлемде жылу электр станцияларын пайдалану кеңінен таралған. Өйткені көміртекке бай отын — көмір, мұнай және табиғи газ — басқа энергия көздерімен салыстырғанда көптеген артықшылықтарға ие. Олар барлық басқа отын көздерімен салыстырғанда жоғары энергия

^{*}Хат-хабарларға арналған автор. Email: alipbayev19@gmail.com

қуаттылығына ие, кең көлемде қолданылады және оларды тасымалдау мен сақтау да оңай. Қазіргі қолданыстағы инфрақұрылым сұранысын қанағаттандыруда, өйткені отынның басқа түрлерімен салыстырғанда әлдеқайда арзан. Сондықтан да қазба отындарының бұл түрлері бірнеше ондаған жылдар бойы әлемдік энергетикалық тепе-теңдіктің маңызды бөлігі болып қала береді деп күтілуде. Шындығында да, Энергетикалық ақпарат басқармасы (ЭАБ) қазба отындары 2040 жылы жалпы әлемдік энергия тұтынудың шамамен 78 пайызын құрайды деп болжайды [1].

Дегенмен де, қазба отындарының бірқатар кемшіліктері де кездеседі, әсіресе қоршаған орта мен климаттың өзгеруіне байланысты. Бүгінгі күннің осындай көкейкесті мәселелері бүкіл әлем елдерінің энергияны тұрақты және қауіпсіз жеткізуге деген ұмтылысымен бірге энергия өндірудің балама түрлеріне деген қызығушылығын тудырды.

Сарқылмайтын энергия көздері болашақ әлеуетке ие, бірақ қазіргі жаһандық экономиканың талаптарын, тұрақсыздық мәселерін және сарқылмайтын энергия көздерінің салыстырмалы түрде әлі кең етек ала қоймағандығын ескере отырып, басқа ұтымды энергия көздері қажет деген ойды алға итермелеуде. Бүгінгі қалыптасқан жағдайда ол — ядролық энергетика екендігін дәйектеу басымырақ болуда. Ол жылу энергетикасының ерекше саласы, сондықтан қазіргі кезде дербес салаға айналды. Атом электр станцияларындағы (АЭС) энергияны түрлендіру механизмі біршама күрделі: атом (ядролық) энергиясы → жылу → механикалық → электрлік. Бүгінгі көзқараспен қараған жағдайда ол энергияның ең экологиялық таза саласы бола алатындығы барлық деңгейде дәйектелуде. Дегенмен, ядролық энергетиканың қауіпсіздік мәселелерімен қоса оның салдарын, геосаяси астарларын зерделеп көрелік.

Теориялық-әдістемелік негізі

Мақала тақырыбына байланысты жүргізілген зерттеудің әдіснамалық негізін — талдаудың салыстырмалы, институционалдық, логикалық-гносеологиялық және құрылымдық-функционалдық әдістерінің синтезі құрайды. Қаралып отырған мәселені сараптау дәйектемелері тиімді таңдау теориясына негізделді. Пайдаланылған теориялық-әдістемелердің түпкі өзегі мәселелік-бағдарлы көзқарас болып табылады. Мәселені қарастыру барысында ядролық энергетиканың әлемдік дамудағы алатын орны мен мемлекеттер арасындағы қарым-қатынастардағы мәні мен рөлін, ықпалы мен атом электр станцияларының даму қарқынын, олардың қоғам пікіріне, табиғи ортаға әсері мен апатқа тап болған атом станцияларының салдарын жан-жақты қарастыруға аналитикалық тәсілдің көмегі көп болды.

Сонымен бірге бүгінгі күні әлемдегі пайдаланылатын электр энергетика көздерінің тиімділігі мен қауіпсіздігін, зияны мен пайдасын салыстырмайынша, оларды толыққанды білу және таңдау жасау күрделі мәселе болып табылады. Сондықтан да мәселені теоретикалық және әдістемелік тұрғыдан зерттеудің негізін ең алдымен салыстырмалы сараптамалар құрады. Сол ретте жан-жақты тиімді бейбіт ядролық энергетика көзін айқындау, оның геосаяси астарын ашу адамзат үшін қажетті тұжырымдама жасауға мүмкіндік береді. Салыстырмалы сараптама электр энергетикасының мемлекет үшін маңыздылығына шолу жасай отырып, ядролық энергетиканың жағымды жақтары мен жағымсыз тұстарын ашуда басқа да сарқылмайтын электр көздерін қарастыра кетумен дәйектеледі. Жалпы ядролық энергетиканың даму тарихындағы өзекті мәселелерге де сараптама жасауда тарихи әдістеме негізге алынды.

Мақаланың өзегі болып табылатын негізгі геосаяси астарды зерттеудің әдістемелік негізі ретінде жүйелі сараптау әдісі пайдаланылды.

Пікірсапа

Электр энергетикасы — бұл халықтың қажеттіліктерін электрлендіруге көмектесетін сала. Оның бірнеше артықшылығы бар. Ол алыс қашықтыққа оңай тасымалданады және тұтынушыларға таралу мүмкіндігі де тез, сонымен бірге механикалық, химиялық, жарық энергиясына айналуы ықтимал. Электр энергиясын өндіру бірнеше жолмен жүретіні белгілі: жылу электр станциялары, гидроэлектростанциялары, сарқылмайтын энергия көздері: жел энергетикасы мен гелиоэнергетика немесе күн сәулесінің энергиясы, сондай-ақ атом электр станциялары арқылы.

Атом электр станциясының негізгі отыны болып табылатын уранның бөліну реакциясы 1939 жылы ашылғанын білеміз. Әлемдегі алғашқы Обнинск Атом электр станциясы 1954 жылы маусымда Кеңестер Одағында іске қосылған болатын. Оның қуаты 5000 кВт [2]. Қазіргі заманғы АЭС қуаты 8 млн. кВт-тан асады (әлемдегі ең қуатты АЭС — жапондық Касивадзаки–Карива — жалпы

қуаттылығы 8 212 000 кВт болатын 7 энергия блогы бар) [3]. 1950 және 1960 жылдары болашақтың энергия көзі деп ядролық энергетиканы алға тартты, бірақ бұл көзқарасқа жету үшін саяси шешімдердің үйлесімі қажет еді. 1953 жылы желтоқсанда БҰҰ Бас Ассамблеясының отырысында АҚШ президенті Д. Эйзенхауэр азаматтық ядролық технологиялардың әлеуетін зерттеу құқына ие болатын Атом энергиясы жөніндегі халықаралық агенттікті (АЭХА) құру идеясын ұсынды [4]. Алайда, оның негізінде алдыңғы қатарлы ядролық державалар қатарына кірмейтін елдерге ядролық ғасырдың артықшылықтарын әртүрлі мақсаттар үшін пайдалану мүмкіндігін беру және ядролық нысандардың азаматтық нысандардан әскери мақсаттарда пайдалануға ауыспауын қамтамасыз ету тұжырымдамасы жатты. АҚШ бұл әрекетті «Атом — бейбітшілік үшін» деп аталатын өзінің ұлттық бағдарламасы аясында күшейтті. Осы бағдарлама бүкіл әлемдегі мемлекеттерге ядролық технологиялар мен жабдықтарды, соның ішінде зерттеу реакторларын зерделеуді қамтамасыз етті. Соның негізінде әртүрлі елдердің ғалымдары ядролық ғылым туралы көбірек білуге және өз үлестерін қосуға мүмкіндік алды. Бұл 1946 жылғы алғашқы атом келісімінің редакциясында 1954 жылы бекітілді. Энергетика туралы заң егер алушы елдер оларды қару жасау үшін пайдаланбауға міндеттенсе, «ядролық технологиялар мен материалдарды экспорттауға» рұқсат берді [5]. Мұндай саясат өнеркәсіп саласында жүздеген шетелдік сарапшыларды даярлауға, сондай-ақ ондаған елдермен ядролық саладағы ынтымақтастық туралы келісім жасасуға мүмкіндік туғызды [6].

Ал Кеңес Одағы 1954 жылы құрған алғашқы ядролық энергетикалық реакторынан бастап өзінің халықаралық ядролық қатысуын, оның ішінде реакторларды өзінің геосаяси шеңберінде тұрған елдерге шығару арқылы кеңейтуге ұмтылды. 1975 жылға қарай елу бес елде 373 зерттеу реакторлары жұмыс істеді және 1980–1990 жылдары олардың саны бүкіл әлемде екі есеге таяу өсті [7]. Ядролық энергетика мен жалпы ядролық технологияларға қатысты жағымды дамуға қарамастан, екі өзекті мәселе: ядролық қаруды таратпау және ядролық апаттар мәселесі туындады. XX ғасырдың 60-жылдарының аяғы мен 70-жылдары мемлекеттер ядролық энергетиканың басымдылығын әскери мақсаттарда пайдалануы ықтимал деген аландаушылық пайда болды.

Америка Құрама Штаттары және басқа елдер өздерінің тәжірибелері мен бақылау тізімдерін келісу үшін бірлесіп жұмыс істеуге шешім қабылдады. Бұл алғаш рет 1971 жылы Атом энергиясы жөніндегі халықаралық агенттіктің Ядролық қаруды таратпау шартына (ЯҚТШ) сәйкес бақылануы керек тауарлардың түрлерін анықтауға тырысқан Цангер комитетін құру кезінде және 1974 жылы Ядролық жеткізушілер тобын (ЯЖТ) құру барысында жүзеге асты [8]. Бұл екі ұйым да айтарлықтай ядролық технологиялары немесе тәжірибесі бар мемлекеттерден тұрды, содан бері олар ядролық сауданың озық әдістері мен стандарттарын жасауға ұмтылды. Олар ядролық қарудың таралуын болдырмау және сонымен бірге азаматтық ядролық саудаға жәрдемдесу мақсатын көздейді.

Франция мен Қытайдың ядролық қаруды сынауы, 1974 жылы Үндістан жасаған «бейбіт» ядролық жарылыс және Израильдің ядролық қаруды дамытқаны туралы мәліметтер ядролық таралудың кең етек ала бастағандығының айғағы болды. Әлемнің әр түкпіріндегі елдер бірдей назар бөлмесе де, халықаралық қауымдастық әр түрлі жолмен жауап берді.

Біріншіден, мемлекеттер ядролық қаруды таратпау туралы келіссөздер мен шарт жасасу үшін бірікті. Бұл келісім орталық мәміле аясында біріктірілді: бес мемлекет (Қытай, Франция, Кеңес Одағы (кейінірек Ресей), Ұлыбритания және Америка Құрама Штаттары) ядролық қаруға ие болды, бірақ қарусыздану бағытында жұмыс істеуге міндеттенді. Шартта ЯҚТШ-ға мүше қалған мемлекеттер де көрсетілген, ядролық қаруды жасауға ұмтылмайды және осы мәртебені растау үшін халықаралық бақылауға бағынады. Дегенмен ЯҚТШ ядролық қаруды өндіруге немесе қолдануға тыйым салмады.

ЯҚТШ-ның күшіне енуі екінші маңызды өзгеріске әкелді: АЭХА мен оның миссиясын қайта құрылымдау, ЯҚТШ-ның үшінші бабына сәйкес бүкіл әлем бойынша ядролық бағдарламалардың мониторингі үшін жауапкершілік алғаннан кейін, АЭХА мемлекеттермен «кепілдіктер туралы келісімдерді» орындауды бастады. Онда АЭХА-ның мәлімделген ядролық нысандарға қол жеткізу ауқымы мен тетіктері және Агенттіктің декларацияланбаған нысандарды тергеу құқығы баяндалған. Сәйкессіздіктер анықталған жағдайда АЭХА-ға одан әрі тергеу жүргізу және қажет болған жағдайда мәселелер бойынша БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесіне хабарлау тапсырылды.

Энергия әлеуеті жоғары және көміртегі ізі төмен ядролық энергетика, халықаралық қоғамдастықтың көп жылдық тәжірибесі бар негізгі қайнар көзі болып табылады. Алайда, технологияның арқасында пайда болған мәселелер жаһандық энергия балансында басым факторға айналмады. Геосаяси мәселелер де осы мәселелердің негізін құрауда. Халықаралық қатынастардың

өзегіне айналған саясат, экономика, қауіпсіздік, демография — қазіргі жағдайды жасау үшін қандай да бір уақытта жаһандық ядролық өндіріске қатысушы көптеген елдерде өзара әрекеттестікке түскені анық. Бұл үдерістер ядролық энергия мен технологияның дамуы мен қолданылуына байланысты мүмкіндіктер мен қауіпсіздікке қатысты өзекті мәселелерді атап көрсетті. Өйткені жалпы алғанда, атом станцияларын пайдалану басталғаннан бері әлемнің 14 елінде әртүрлі күрделілік дәрежесіндегі 150-ден астам оқыс оқиғалар мен апаттар орын алды. Олардың ішінде: 1957 жылы — Уиндскейлде (Ұлыбритания), 1959 жылы — Санта-Сюзаннада (АҚШ), 1961 жылы — Айхадосарқырамасында (АҚШ) болған апаттар.

Ал 1979 жылы 28 наурызда АҚШ-тың Пенсильвания штатының астанасы Гаррисбергтен 16 шақырым жерде Сускеханна өзенінің аралында орналасқан Три-Майл-Айленд-2 атом станциясындағы 5-деңгейлі, яғни қоршаған орта үшін қауіпті апат — АҚШ ядролық энергетикасы тарихындағы ең үлкен апаттардың бірі болды. Техникалық ақаулардың, жөндеу және пайдалану іс-әрекеттерінің бұзылуының және қызметкерлердің қате әрекеттерінің нәтижесінде төтенше жағдай өте ауыр жағдайға әкелді. Соның салдарынан реактордың маңызды бөлігі қатты зақымдалды. Кейіннен белсенді аймақтың компоненттерінің шамамен 45 пайызы, яғни — 62 тонна ерігені белгілі болды [9]. Айналадағы тұрғындар үйлерінен кете бастады. Билік Гаррисбергті қоса алғанда 35 км аймақтың ішінде халықты басқа аймаққа көшіруге дайындалды. Дегенмен реактордың балкуы да, радиоактивті заттардың қоршаған ортаға шығарылуы да болған жоқ: оны қауіпсіздіктің шоғырландыру жүйесі — герметикалық қабығы, ішінде реактор және осы типтегі қондырғылардың 1-контурдың жабдығы орналасқан берік герметикалық қорғаныс құрылымы сақтап қалды. Соның нәтижесінде оқиға қоршаған ортаға аз мөлшерде жағымсыз әсер етті және біршама мильдік шеңберден тыс кеңістікке әсері де әлсіз болды деп хабарланды. Апаттың салдарын жою жұмыстары 1979 жылы тамызда басталып, 1996 жылы желтоқсанда ресми түрде аяқталды. Олардың құны 975 млн АҚШ долларын құрады, бұл станцияны сақтандыру сомасынан үш есеге асып түсті [10].

Бұл станция екі энергоблоктан тұрды, апат болған 2-энергоблок 1979 жылы 28 наурызда біржолата жабылды [11]. 1-энергоблок 1974 жылы іске қосылып, электр қуаты 792 МВт деңгейінде жұмыс істеген болатын. 1988 жылы турбинаны жетілдіруден кейін станция реакторлық қондырғының жоғары жылу қуаты кезінде жұмыс істеуге және 852 МВт электр қуатын өндіруге рұқсат алған болатын. 2008 жылдың қаңтарында энергоблукты пайдалануға берілген лицензия 2014 жылы аяқталғаннан кейін қолданыстағы лицензия 20 жылға — 2034 жылға дейін ұзартылды. Алайда, пайдалану шығындарының тым жоғары болуына байланысты 1-энергоблок 2019 жылдың 20 қыркүйегінде тоқтатылды [12]. Жалпы 1979 жылғы 28 наурыздағы 2-энергоблокқа қатысты оқиға қоғамда өте кең алаңдатушылық тудырды, нәтижесінде жаңа энергия блоктарын салудан біртіндеп бас тартылды. Апат кезінде АҚШ-та салынған 125 атом энергетикасы нысандарының 50-інің жоғары дайындық деңгейіне қарамастан жұмыс істеуіне рұқсат болмады [13]. Нәтижесінде, 1980 жылдардан бастап АҚШ-тың ядролық энергиясы іс жүзінде тежелді, бұл оның әлемдегі ең қуатты ел болып қалуына кедергі келтірмеді.

2016 жылдың қазан айында іске қосылған Теннеси алқабының әкімшілігінің Watts Bar 2 реакторының жағдайы Америка Құрама Штаттарында ядролық энергетика саласындағы мәселелердің айғағы. 500 МВт қысымды су реакторы жиырма жылға кешігіп келді және оны аяқтауға және пайдалануға белгіленген бюджет түрлі кедергілерге байланысты миллиардтаған долларға асып түсті, 2016 жылдың қазан айының соңында Небраскадағы Омаха мемлекеттік энергетикалық округі басқаратын Форт Калхун атом электр станциясы соңғы рет өшірілді. Мұның себептері ретінде нарықтық жағдайлар, соның ішінде табиғи газдың тарихи төмен бағасы мен энергияны аз тұтынуы болды. 2017 жылдың соңындағы мәліметтер бойынша, АҚШ-та лицензиясы бар және елде электр энергиясының бестен бір бөлігін өндіретін 99 атом электр блогы жұмыс істеуде. Елде жұмыс істеп тұрған көптеген атом электр станциялары лицензияларды ұзарту шартымен жұмыс істеуде, олардың қолданылуы мерзімі таяудағы он бес–отыз жылда аяқталады. Тек бұл мәселені шешу үшін қосымша лицензияны кеңейту, жаңа буын реакторларын әзірлеу және енгізу қажет болады. Дегенмен де ядролық энергетика мен апаттар қаупі туралы қоғамдық алаңдаушылық бүкіл әлемге жайылды.

1986 жылы 26 сәуірде Чернобыль атом электр станциясында (бұрынғы КСРО, қазіргі Украина) 7-деңгейлі, жаһандық апат болды. Апаттан кейінгі алғашқы үш айда 31 адам қайтыс болды. 1987 жылдан 2004 жылға дейін тағы 19 адамның өлімін оның тікелей салдарына жатқызуға болады. Апаттың салдарымен күрескендердің ішінен 134 адам қандай да бір тым ауыр дәрежедегі радиациялық ауруға шалдыққан. Апат салдарынан ауыл шаруашылығы айналымынан шамамен 5 млн

га жер шығарылды, АЭС айналасында 30 шақырымдық иеліктен шығару аймағы құрылды, жүздеген ұсақ елді мекендер жойылды және көмілді, сондай-ақ эвакуацияланған тұрғындардың жеке автомотокөліктері де радиацияланды. Ең қатты зардап шеккен аймақтар ЧАЭС-ке жақын орналасқан: Украинаның Киев және Житомир облыстарының солтүстік аудандары, Белоруссияның Гомель облысы және Ресейдің Брянск облысы. Радиация тіпті апат болған жерден едәуір алыс аймақтарға, мысалы, Ленинград облысы, Мордовия және Чувашияға — радиоактивті жауын-шашын арқылы әсер етті. Стронций мен плутонийдың көп бөлігі станциядан 100 км қашықтыққа құлады, өйткені олар негізінен үлкен бөлшектерде ұсталды. Йод пен цезий кең аумаққа таралды [14]. Чернобыль апаты салдарынан әлемдік атом энергетикасына елеулі соққы жасалды. 1986 жылдан бастап 2002 жылға дейін Солтүстік Америка мен Батыс Еуропа елдерінде бірде-бір жаңа АЭС салынған жоқ, бұл қоғамдық пікірдің қысымымен де, сақтандыру жарналарының едәуір артуымен және ядролық энергетиканың тиімділігінің төмендеуімен де байланысты. КСРО-да 10 жаңа АЭС салу және жобалау тоқтатылды, әртүрлі облыстар мен республикалардағы қолданыстағы АЭС-терде ондаған жаңа энергия блоктарының құрылысы тежелді. Бұл да әлем халықтарының көпшілігінде энергетиканың болашақ тиімді саласына деген күмәнін ұлғайтты. Сондықтан да болашақты ойлай отырып, өткеннен сабақ алу, дамудың ең басты қағидаларының біріне айналуы керек деп есептейміз.

Атом нысандарына байланысты болашақ қауіп-қатерді жою және әсер ету мүмкіндігін шектеу шаралары қабылданғанымен, бұл апаттар ядролық энергетикаға қатысты халықаралық деңгейде алаңдатушылық сезімін бәсеңдетпеді. Атом электр станциялары — бұл ұзақ мерзімді даму және құрылыс жобалары, ядролық энергетика технологияларына қатысты қоғамдық пікір нашарлаған сайын бұл жобаға деген инвестиция көлемі де азая түсуде. Осы сенімсіздік пен алаңдатушылыққа карамастан, ядролық энергетиканың артықшылықтары оған 1990 жылдардың ортасынан 2000 жылдардың басына дейін дамыған әлемнің энергетикалық тепе-теңдігінің тұрақты бөлігі болып қалуға мүмкіндік берді. Ол сондай-ақ қырық бес елдің әр түрлі деңгейдегі ядролық энергетика саласында жаңа бағдарламаларды зерттеуіне өз үлесін қосты [15]. Мұны өзара байланысты екі фактормен түсіндіруге болады: қазіргі қоғамның энергияға деген қажеттілігінің артуы және ядролық емес энергияны өндіруге байланысты шығындардың ұлғаюы.

Энергияға деген жаһандық деңгейдегі сұраныс ХХ ғасырдың соңғы он жылдығында өсуді жалғастыра түсті, енді бұл сұраныстың көп бөлігі дамушы елдер мен дамушы нарықтарға көшті. Дегенмен, сұраныс ядролық реакторлардың қауіпсіздігіне қатысты алаңдатушылыққа байланысты да өзгеруде. Осы жаңа сын-тегеуіріндерге жауап ретінде қытайлық басшылық ядролық және сарқылмайтын энергия көздеріне ауқымды қаражат салуға баса назар аударуда. Осылайша, Энергетикалық ақпарат басқармасы қазіргі уақыттағы болжамы бойынша Қытайда көмір тұтыну жылына бар-жоғы 0,3 пайызға өсетін болады, бұл соңғы отыз жылда байқалған орташа жылдық өсімнен 6 пайызға төмен [16]. 2015 жылы Қытайдағы электр станцияларының шамамен 73 пайызы қазбалы отыннан — негізінен көмірден өндірілді. Қазбалы отынға деген тәуелділік ірі қалалық жерлерде ауаның ластануының едәуір өсуіне және осыған байланысты ауыр экономикалық шығындарды ЖІӨ-нің шамамен 6 пайызына бағалады [17]. Қытайда атом энергетикасы бүгінде электр энергиясын өндірудің аз ғана үлесін қамтамасыз етеді. Алайда Қытай ядролық көздерден электр энергиясын өндіруді кеңейтуде. Қазіргі уақытта отыз алты реактор жұмыс істейді, бірақ кем дегенде жиырма бір қосымша реактор салынып жатыр және тағы басқалары жоспарланған. Бұл реакторлардың сапалық құрылымы Америка Құрама Штаттарынан айтарлықтай ерекшеленетінін атап өткен жөн. Өйткені олардың шамамен 70 пайызы соңғы онжылдықта салынды. Технологиялық тұрғыдан алғанда, Қытай батыстық технологияларды бейімдеу және жетілдіру арқылы толық қолданады және қазіргі уақытта ол реакторларды жобалау және салуда ғана емес, сонымен қатар ядролық отын циклінде де өзін-өзі қамтамасыз етуде.

Жапонияда алғашқы коммерциялық ядролық реактор 1966 жылы жұмыс істей бастаған болатын. Жапония жағдайында ядролық энергетика 1973 жылдан бастап стратегиялық ұлттық басымдылық болып табылады. Өйткені Жапония өзінің энергетикалық қажеттіліктерінің 84 пайызын шеттен алады. Жапонияда елу төрт реактор елдегі электр энергиясын өндірудің 30 пайызын құрап келді. Болашақта бұл көрсеткішті шамамен 40 пайызға дейін арттыру жоспарланған болатын [18]. 2011 жылғы Фукусима атом электр станциясындағы ядролық апат жоғары дамыған Жапония елінде күшті жер сілкінісі және одан кейінгі цунамидың кесірінен болғанын білеміз. Алайда, Фукусимадан кейін бүкіл станция тоқтатылды және болашағы әлі де түсініксіз. Қазіргі уақытта жұмыс істеп тұрған қырық сегіз реактор қайта іске қосуға рұқсат алу үстінде, бірақ бұл жергілікті наразылықтардың

салдарынан өңірлік соттардың шешімімен шешілуде. Жұмыс істеуіне сот тарапынан тыйым салынған екі реактор рұқсат алып, қайта іске қосылғаннан кейін көп ұзамай қайта тоқтатылды.

Бұл көміртегі шығарындыларының деңгейіне сәйкес келетін тұрақты, қауіпсіз электрмен жабдықтауға нақты және шұғыл қажеттілік бар елдерде де саяси факторлар экономикалық және ғылыми негіздемеден басымырақ келуі мүмкін екенін көрсетеді.

Германия Фукусима атом электр станциясындағы апаттан кейін бірден 2022 жылға қарай елдегі ядролық энергетикадан біртіндеп бас тартуға шешім қабылдады. Бұл өз кезегінде Германияда электр энергиясын өндіру үшін көмірді пайдаланудың артуына әкелері анық. Жалпы Германияның сарқылмайтын энергия көздеріне деген қызығушылығы апатқа дейін пайда болғанына қарамастан, ядролық энергетикадан бас тартуға осы апаттың да әсері басым болды. Дегенмен де Германиядағы энергетикалық ауысудың нақты мақсаттарын федералды үкімет ашық анықтады. Түпкілікті энергияны жалпы тұтынуға сарқылмайтын энергия көздерінің үлесін 2030 жылға қарай 30 пайызға дейін, 2040 жылға қарай 45 пайызға дейін және 2050 жылға қарай 60 пайызға дейін ұлғайту белгіленген [19]. Үлгі алуға тұрарлық мемлекеттік саясат десе болады.

Ал Ресей үкіметі өзінің ядролық энергетикалық бағдарламаларын насихаттау үшін қолданатын көптеген дәйектемелердің бірі — бұл инвестициялардың кешенді және ұзақ мерзімді сипаты, іс жүзінде бастапқы шығындар жоғары болуы мүмкін, бірақ көптеген атом электр станцияларының алпыс-сексен жылдық қызмет ету мерзімінің нәтижесінде көміртегін ауаға шығару тоқтатылады, сондай-ақ тұрақты да үнемді энергия көзіне ие болады деп мәлімдейді. Сонымен қатар Ресей өздерінің атом станцияларын «салындар, иеленіндер және пайдаланындар» деп жарнамалайды, оның аясында Ресей барлық техникалық қызметтерді ұсынады және электр энергиясын жергілікті коммуналдық қызметтерге немесе үкіметтерге сатады.

Бүгінгі таңда атом саласы үшін басты бәсекелестік туғызатын ол — табиғи газ. Түрлі сипаттамалары бойынша сарқылмайтын энергия көздері туралы да осыны айтуға болады. Ал табиғи газ қымбат емес және қазіргі кезде оның көлемі де арта түсуде, сонымен қатар тиісті қондырғылар электр энергиясының қажеттіліктеріне сәйкес тиімді жұмыс істей алады. Күн мен жел көздерінің негізінде алынатын энергия, табиғаты бойынша тұрақты сипатта болса да, ол көміртегінен таза және бүкіл әлемде түрлі жолдармен қаржылануы да бәсекеге қабілеттілігін арттыра түседі.

Мысалы, Америка Құрама Штаттарында сарқылмайтын энергия көздерін өндіруге және салық салуға федералды жеңілдіктер және сарқылмайтын энергия портфелінің мемлекеттік стандарттары сарқылмайтын энергия көздерін өндіруге және таратуға ықпал етеді. Бұл басқа энергия көздерімен салыстырғанда сарқылмайтын энергия көздерінің бәсекеге қабілеттілігін арттырады. Сонымен қатар атом электр станциялары экономикалық және технологиялық тұрғыдан тәулік бойы тоқтаусыз жұмыс істеуі керек. Осының бәрін назарға ала отырып және табиғи газдың салыстырмалы түрде төмен бағасымен ұштастыра келе, ядролық энергетиканың бәсекеге қабілеттілігі әлдеқайда төмендей түседі.

Қазіргі уақытта әлем ядролық энергетиканың энергетикалық тепе-теңдігіндегі рөлі туралы аса зор қайшылықтар тудыратын жаһандық жағдайға тап болып отыр. Қазіргі геосаяси мәселелер оның таралуына және оның таралуына қатысты қарсылыққа да байланысты. Ядролық қарудың таралуы мен ұлы державалардың бәсекелестігіне қатысты мәселелерден басқа, жаңа өзекті мәселелер пайда болды. Ол — энергетикалық қауіпсіздік, климаттың өзгеруі мен дамуы.

Қорытынды

Энергетикалық ақпарат басқармасының мәліметтері бойынша, бүкіл ғаламшар үшін энергияға деген сұраныс 2040 жылға қарай қарқынды өсетін болады, бұл ретте өсудің негізгі қозғаушы күштері экономикалық ынтымақтастық пен даму. Жаңа ядролық қуаттардың өсуіне энергетикалық қауіпсіздік, парниктік газдар шығарындылары мен ауа сапасы туралы алаңдаушылықтар әсер етері айқын. Шынында да, болашақта ядролық энергияны тұтыну үдерісінің артуы мүмкін, бірақ оның жалпы энергия балансындағы рөлі қазіргі болжамдарға сәйкес тым арта қоймайды. Осы орайда ядролық энергетиканың ықтимал артықшылықтары мен кемшіліктерін түсіну, ұлттық энергетикалық мәселелерге тап болған мүдделі тараптар мен шешім қабылдаушылар үшін шешуші мәнге ие.

Жекелеген елдер мен олардың тәсілдері туралы мәселелерден басқа, технологиялық тұрғыдан ядролық реакторларды әзірлеу мен өрістетуге көптеген факторлар әсер етеді. Реактордың жетілдірілген конструкциясы бойынша Жаһандық энергетикалық саясат орталығының ілеспелі зерттеуі олардың бесеуін анықтады және талдады: құны, қауіпсіздігі, таратпау ерекшеліктері, коммерцияландырудың жол картасы (Құрылыс және лицензиялау мүмкіндігін қоса алғанда) және

отын циклын басқару [20]. Сонымен қатар ядролық энергетика саласында бір факторды оңтайландыру екіншісіне жағымсыз әсер етуі мүмкін екендігі белгілі. Мысалы, таратпау мәселелері отын циклын басқару мәселелеріне айтарлықтай әсер етуі мүмкін.

Алайда, тұтастай алғанда, қауіпсіздікті арттыру, шығындарды азайту, қалдықтар мәселесін төмендету, ядролық қарудың таралу қаупін реттеу және шектеу мәселелерін шешу үшін бүгінгі күні реакторлардың неғұрлым тиімді конструкциялары да ойластырылуда. Бүкіл әлемдегі басты органдар осы конструкцияларды мақұлдауына байланысты белгісіздікті азайта отырып, осы үлгідегі реакторлар саласындағы одан әрі зерттеулер мен әзірлемелерге басымдық беру мүмкіндігін қарастыруы керек.

Бұл белгісіздік факторлары алдыңғы қатарлы ядролық технологияларды әзірлеуге және енгізуге және олармен байланысты шығындардың өсуіне айтарлықтай кедергі келтіреді. Сонымен бірге, зерттеу кем дегенде елу жаңа реактор конструкциясының әзірленіп жатқанын және кем дегенде отыз бес ел энергетикалық балансына атом энергиясын қосу мүмкіндігін қарастыратынын айқын көрсетеді.

Бүгінгі жаңа буын реакторлары алдыңғы буын реакторларына қарағанда он есе қауіпсіз, бұл туралы реакторлардың жетілдірілген конструкциясы бойынша Жаһандық энергетикалық саясат орталығының ілесіп зерттеуінде айтылған. Сонымен қатар, ядролық реакторлардың қауіпсіздік деңгейі бүкіл әлемде жақсарып келеді. АЭХА әртүрлі ядролық нысандардағы қауіпсіздік мәселелерін шешудің ең үздік әдістері айқындалған қауіпсіздік стандарттары бойынша 128 нақты құжат жариялады және жаңа стандарттарды әзірлеу және қолданыстағыларын қайта қарау бойынша жұмыс жалғасуда [21].

Әлем халықтарының көпшілігінде атом энергетикасына деген сенімсіздік басым болғанымен, атом электр станцияларының көптеген жағымды қасиеттері мен артықшылықтары бар:

- атом электр станциялары басқа энергия көздері жоқ жерде салынады;
- тұтынушыларға барынша жақындату мүмкіндігі бар;
- өндірілетін энергияның өзіндік құны әлдеқайда төмен;
- көлік шығындары салыстырмалы түрде аз көлемде шығады;
- таусылатын және қалпына келмейтін, бірақ адамға өте қажет отын ресурстарын үнемдеу;
- шикізаттың орасан зор, іс жүзінде таусылмайтын қорлары (жылдық тұтыну 104 тоннадан аспайды);
- оттегін тұтынбауы;
- қалдықтардың салыстырмалы түрде аз мөлшері, оларды байыту және қайта пайдалану мүмкіндігінің болуы.

Дегенмен атом электр станцияларының жағымсыз белгілері әлдеқайда аз болғанымен, өте үлкен мәнге ие:

- қалдықтардың сапасы, олардың қауіптілігі мен төзімділігі, радиоактивті көмулер;
- апаттардың ауыр зардаптары.

Алайда, ғылымның заманауи жетістіктері атом электр станцияларының теріс әсерін барынша азайтуға мүмкіндік береді. Дегенмен де, соңғы уақыттағы саяси жағдай көрсеткендей, аса зор қауіп — ол мемлекеттер арасындағы соғыс іс-қимылдарының салдары.

2022 жылдың 24 ақпанында Ресей Федерациясының қарулы күштері Украина мемлекетінің аумағына баса көктеп кіруінің нәтижесінде Украина аумағындағы Чернобыль Атом электр станциясын басып алды [22].

2 наурыздағы мәлімет бойынша атом станциясының жұмысшылары белгіленген штаттық ауысым 12 сағат болғанымен, станцияда қалған жұмысшылар 150 сағаттан астам уақыт станция аумағынан шығарылмай жұмыс жасаған [23]. Қалыптасқан ауыр жағдайдың кесірінен, психикалық қысымдардың әсерінен жұмыс барысында апатқа әкелетін қандай да бір ақаулықтарға жол берілуі әбден мүмкін. Жаудың қолында қалдырмау мақсатында атом электр станциясын қару ретінде пайдаланбауына кім кепілдік бере алады. Бұл атом станциясы жарылған жағдайда Украинаға да, Ресейге де, Беларусьқа да орны толмас апат әкелері анық.

2022 жылдың 2 наурызында орыс басқыншылары Энергодар қаласы мен Запорожье атом электр станциясының аумағын қоршауға алды. Сол күні Атом энергиясы жөніндегі халықаралық агенттіктің (АЭХА) Бас директоры Рафаэль Марино Гросси Украинадағы жағдай бұрын соңды болмаған: «алғаш рет әскери қақтығыс ірі ядролық нысандары бар ел аумағында өтуде», — деп мәлімдеді. Ол соғыс әрекеттерінің салдарынан атом станцияларында кез келген апат орын алатын болса, ол Украина халқын ғана емес, бүкіл аймақты ауыр зардаптарға әкелетінін ескертті [24].

Украинадағы Запорожье атом электр станциясы да алты энергоблогы бар Еуропадағы ең ірі атом станцияларының бірі. Украинадағы атом станциясының 50 пайыздық электр энергиясын, елдегі жалпы электр энергиясының 22 пайыздан астамын өндіреді [25]. Бұл атом станциялары соғыс әрекеттерінен апатқа ұшыраса, елге тигізетін басқа зардаптарын есептемегенде электр қуатына деген жетіспеушіліктің өзі мемлекет үшін зор қауіп. Сондықтан да АЭХА басшысы тараптарды Украинадағы ядролық қауіпсіздікке нұқсан келтіретін кез келген шаралардан немесе іс-әрекеттерден аулақ болуға шақырып, қатерлі іс-қимылдар адамдар мен қоршаған ортаға орасан зор зиянды екенін өз мәлімдемесінде жеткізген болатын. Алайда, «2022 жылдың 3 наурызынан 4 наурызына қараған түнгі уақытта ресейлік басқыншылар Запорожье атом электр станциясын атқылады», – деп украиналық басылымдар хабарлады. Соның салдарынан электр станциясы аумағында өрт басталған болатын. Жалпы, тараптар бұл жағдайға да бірін-бірі кінәлауда. Энергодар қаласының мэрі АЭС энергоблоктары зақымдалмағанын және қалыпты жағдайда жұмыс істеп жатқандығын, радиациялық кеңістік қалыпты шектен аспағандығын хабарлады [26]. Ресей тарапы АЭХА басшылығына ресейлік қарулы күштері Украинада жұмыс істеп тұрған 15 ядролық энергетикалық реактордың алтауы орналасқан ең ірі АЭС — Украинаның Запорожье атом электр станциясының айналасындағы аумақты бақылауға алғанын хабарлаған.

Яғни атом станциясы үшін қақтығыстың болғандығы рас, олай болса жеңіліс тапқан тарап жағынан немесе ішіндегі қандай да бір ұлтшыл топ кек алу мақсатында немесе жау қолында қалған атом станцияларында лаңкестік әрекеттер ұйымдастыруы ықтимал екендігін ешкім жоққа шығара алмас. Осы мақала дайындалып жатқан кезде орыс-украина қақтығысы әлі тоқтала қойған жоқ еді. Украинадағы соғыс қимылдары атом станцияларына қатер туғызбайды деп үміттенеміз.

Қазіргі кезеңдегі атом электр станцияларының техникалық дайындалуы жағынан қауіпсіздігі өте жоғары деңгейде дегенімен, оның өте қатерлі нысана болып табылатындығын да жадымызда сақтағанымыз дұрыс болар. Бұл ретте ядролық энергетикаға ұмтылып отырған біздің ел де ядролық энергетиканың артықшылықтары мен кемшіліктерін таразыға сала отырып, болашаққа болжам жасай келе, сындарлы шешім қабылдайтындығына сенеміз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Energy Information Administration (EIA) 2019 cases examine a range of conditions through 2050. Retrieved from <https://www.eia.gov/outlooks/ieo/world.cfm>.
- 2 Шмелева Е.В. Энергетика и окружающая среда [Электронный ресурс] / Е.В. Шмелева. Режим доступа: http://scout-kp.narod.ru/library/1_geoeek.energ.i.okrog.sreda.html#top.
- 3 Japan's Kashiwazaki-Kariwa nuclear station is the largest rated nuclear power station in the world. Retrieved from <https://www.power-technology.com/projects/kashiwazaki/>.
- 4 Dwight D. Eisenhower. Atoms for Peace (8 December 1953). Retrieved from <https://voicesofdemocracy.umd.edu/eisenhower-atoms-for-peace-speech-text/>.
- 5 The Enduring Effects of Atoms for Peace. Retrieved from https://www.armscontrol.org/act/2003_12/Lavoy.
- 6 Nuclear Science and Engineering (NSE) Division. Retrieved from <https://www.ne.anl.gov/About/education/index.shtml>.
- 7 Nuclear Power in the World Today. Retrieved from <https://www.world-nuclear.org/information-library/current-and-future-generation/nuclear-power-in-the-world-today.aspx> (March 2022).
- 8 Zanggeer Committee. Retrieved from <https://www.zanggeercommittee.org/>.
- 9 World Nuclear Association: Three-Mile Accident. Retrieved from <https://www.world-nuclear.org/info/inf36.html>.
- 10 Walker J. Samuel. Three Mile Island: A Nuclear Crisis in Historical Perspective / J. Walker Samuel. – Berkeley: University of California press, 2004. — 231 p.
- 11 Goodbye, Three Mile Island: Remaining reactor shuts down. Retrieved from <https://www.bostonherald.com/2019/09/21/surviving-three-mile-island-nuclear-reactor-shuts-down/>.
- 12 Fred A. Heddleson. Summary Data for U.S. Commercial Nuclear Power Plants in the United States / A. Fred. Retrieved from https://digital.library.unt.edu/ark:/67531/metadc_1054414/m2/1/high_res_d5062376.pdf.
- 13 Exelon Generation Corporation, LLC. Safety Evaluation Report Related to the License Renewal of Three Mile Island Nuclear Station, Unit 1. Retrieved from <https://www.nrc.gov/reading-rm/doc-collections/nuregs/staff/sr1928/index.html>.
- 14 Backgrounder on Chernobyl Nuclear Power Plant Accident. Retrieved from <https://www.nrc.gov/reading-rm/doc-collections/fact-sheets/chernobyl-bg.html>.
- 15 Emerging Nuclear Energy Countries. Retrieved from <https://www.world-nuclear.org/information-library/country-profiles/others/emerging-nuclear-energy-countries.aspx>. (Updated January 2022).

- 16 Energy Information Administration, International Energy Outlook 2021. Retrieved from <https://www.eia.gov/outlooks/ieo/Release Date: October 6, 2021>.
- 17 Cost of Pollution in China Economic Estimates of Physical Damages potx. Retrieved from <https://123docz.net/document/1256960-cost-of-pollution-in-china-economic-estimates-of-physical-damages-potx.htm>.
- 18 Nuclear Power in Japan. Retrieved from <https://www.world-nuclear.org/information-library/country-profiles/countries-g-n/japan-nuclear-power.aspx>. (Updated December 2021).
- 19 Energiewende in Deutschland. Abgerufen von <https://www.Energy-mag.com/energiewende-deutschland>.
- 20 The Geopolitics of Nuclear Power and Technology. Retrieved from <https://energypolicy.columbia.edu/publications/report/the-geopolitics-of-nuclear-power-and-nechnology>. (Updated March 2017).
- 21 Nuclear Safety and Security / IAEA. Retrieved from <https://www.ns.iaea.org/committees/fles/CSS/205/status.pdf>. (Updated February 2022).
- 22 Украина. Седьмой день боев. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://babruysk.by/ukraina-sedmoj-den-boev>. (Создана 2 марта 2022 г.).
- 23 Российские и украинские военные вместе охраняют Чернобыльскую атомную электростанцию. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.1tv.ru/news/2022-02-26/421935-rossiyskie-i-ukrainskie-voennye-vmeste-ohranyayut-chernobylskuyu-atomnuyu-elektrostansiyu>.
- 24 Украина призывает МАГАТЭ создать 30-километровые безопасные зоны вокруг украинских АЭС [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.energyland.info/analitic-show-225320>.
- 25 Запорожская атомная электростанция [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://ria.ru/20141203/1036387343.html>.
- 26 Обстрел Запорожской АЭС войсками РФ: МАГАТЭ проверит безопасность станции. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://focus.ua/voennye-novosti/508523-posle-obstrela-rossiyskimi-okkupantami-magate-proverit-bezopasnost-zaporozhskoy-aes-i-chaes>.

А. Алипбаев, Б. Бюжеева, Б. Балаубаева, Н. Булантаева

Ядерная энергетика: проблемы безопасности и геополитические аспекты

В современном мире энергетика является основой развития фундаментальных отраслей промышленности, определяющих прогресс общественного производства. Одним из рациональных источников энергии в энергетике считается ядерная энергетика. Ядерная энергетика играет конструктивную роль в удовлетворении энергетических потребностей XXI века. Для противодействия вызовам, стоящим сегодня перед ядерной энергетикой, также очень важным является определение вопросов безопасности и геополитики, связанных с ядерной энергетикой. Вместе с тем, в целях полноценного разъяснения роли ядерной энергетике, развития глобального партнерства по координации политических и технических факторов, совершенствования сотрудничества между правительствами и экспортного контроля на глобальном уровне в целях снижения рисков при эксплуатации ядерных реакторов, поддержки ядерных исследований через инвестиционные механизмы, через отношения государственного партнерства, стимулирования безопасного, экономичного и надежного использования существующих цепочек ядерных реакторов в числе актуальных вопросов. Однако геополитические факторы и проблемы безопасности ограничивают возможности ядерной энергетике. В статье рассмотрены новые геополитические силы, такие как развитие и изменение климата, которые также могут изменить международный подход в интересах ядерной энергетике. Не остается без внимания и мысль о том, что цели глобального изменения климата могут стать причиной активизации интереса к ядерной энергетике, где нет потерь углерода как к потенциальному источнику электроэнергии. А вопросы безопасности и отходов, выбывших после использования в качестве источника энергии, также будут усиливать сомнения в ядерной энергетике. Вместе с тем, в статье отмечена положительная сторона данной ядерной энергетике в истории мирового развития и, в том числе, ситуации в вопросах безопасности, что подталкивает к определению подхода к ядерной энергетике.

Ключевые слова: геополитика, электроэнергетика, энергоблок, политика, ядерная энергетика, глобальная угроза, окружающая среда.

Alipbayev A., Byuzheyeva B., Balaubayeva B., Bulantayeva N.

Nuclear energy: security issues and geopolitical aspects

In the modern world, energy is the basis for the development of fundamental industries that determine the progress of social production. Nuclear energy is one of the rational sources of energy in the energy sector. Nuclear power plays a constructive role in meeting the energy needs of the 21st century. To counter the challenges facing nuclear energy today, it is also paramount to identify security and geopolitics issues related to nuclear energy. At the same time, to explain fully the role of nuclear energy, develop a global partnership to coordinate political and technical factors, improve cooperation between governments and export controls at the global level, reduce risks during the operation of nuclear reactors, support nuclear research through investment mechanisms through public partnerships, stimulate safe, economical and reliable use of existing chains of nuclear reactors are among the topical issues. However, geopolitical factors and security issues limit the possibilities of nuclear energy. The article considers that new geopolitical forces, such as development and climate change, can also change the international approach in the interests of nuclear energy. The idea that the goals of global climate change may cause increased interest in nuclear energy, where there is no loss of carbon as a potential source of electricity, is not ignored. Safety issues and waste disposed of after being used as an energy source will also increase doubts about nuclear power. At the same time, the article examines the positive side of this nuclear energy in the history of world development and, in particular, the security situation, which pushes to define an approach to nuclear energy.

Keywords: geopolitics, electric power, power unit, politics, nuclear power, global threat, environment.

References

- 1 Energy Information Administration (EIA) 2019 cases examine a range of conditions through 2050. Retrieved from <https://www.eia.gov/outlooks/ieo/world.cfm>.
- 2 Shmeleva, E.V. Energetika i okruzhaiushchaia sreda [Energy and environment]. Retrieved from http://scout-kg.narod.ru/library/1_geoeek.energ.i.okrog.sreda.html#top [in Russian].
- 3 (2020). *Japan's Kashiwazaki-Kariwa nuclear station is the largest rated nuclear power station in the world*. Power Technology. Retrieved from <https://www.power-technology.com/projects/kashiwazaki/>.
- 4 Dwight, D. Eisenhower. *Atoms for Peace (8 December 1953)*. Voices of Democracy. Retrieved from <https://voicesofdemocracy.umd.edu/eisenhower-atoms-for-peace-speech-text/>.
- 5 Peter R. Lavoy (n.d.). *The Enduring Effects of Atoms for Peace*. Arms Control Association. Retrieved from https://www.armscontrol.org/act/2003_12/Lavoy.
- 6 Nuclear Science and Engineering (NSE) Division. Retrieved from <https://www.ne.anl.gov/About/education/index.shtml>.
- 7 *Nuclear Power in the World Today*. World Nuclear Association. Retrieved from <https://www.world-nuclear.org/information-library/current-and-future-generation/nuclear-power-in-the-world-today.aspx>. March 2022.
- 8 Zanggeer Committee. Retrieved from <https://www.zanggeercommittee.org/>.
- 9 World Nuclear Association: Three-Mile Accident. Retrieved from <https://www.world-nuclear.org/info/inf36.html>.
- 10 Walker, J. Samuel (2004). *Three Mile Island: A Nuclear Crisis in Historical Perspective*. Berkeley: University of California press.
- 11 Associated Press (2019). *Goodbye, Three Mile Island: Remaining reactor shuts down*. Boston Herald. Retrieved from <https://www.bostonherald.com/2019/09/21/surviving-three-mile-island-nuclear-reactor-shuts-down/>.
- 12 Fred, A. Heddleson (1978). *Summary Data for U.S. Commercial Nuclear Power Plants in the United States*. Nuclear Safety Information Center. Retrieved from https://digital.library.unt.edu/ark:/67531/metadc1054414/m2/1/high_res_d5062376.pdf.
- 13 Exelon Generation Corporation, LLC. Safety Evaluation Report Related to the License Renewal of Three Mile Island Nuclear Station, Unit 1. Retrieved from <https://www.nrc.gov/reading-rm/doc-collections/nuregs/staff/sr1928/index.html>.
- 14 (2022). *Backgrounder on Chernobyl Nuclear Power Plant Accident*. U.S.NRC. Retrieved from <https://www.nrc.gov/reading-rm/doc-collections/fact-sheets/chernobyl-bg.html>.
- 15 Emerging Nuclear Energy Countries. World Nuclear Association. Retrieved from <https://www.world-nuclear.org/information-library/country-profiles/others/emerging-nuclear-energy-countries.aspx>. (Updated January 2022).
- 16 Energy Information Administration, International Energy Outlook 2021. Retrieved from <https://www.eia.gov/outlooks/ieo/Release Date: October 6, 2021>.
- 17 Cost of Pollution in China Economic Estimates of Physical Damages. Retrieved from <https://123docz.net/document/1256960-cost-of-pollution-in-china-economic-estimates-of-physical-damages-potx.htm>.
- 18 Nuclear Power in Japan. Retrieved from <https://www.world-nuclear.org/information-library/country-profiles/countries-g-n/japan-nuclear-power.aspx>. (Updated December 2021).
- 19 Energiewende in Deutschland. Retrieved from <https://www.energy-mag.com/energiewende-deutschland>.

20 The Geopolitics of Nuclear Power and Technology. Retrieved from <https://energypolicy.columbia.edu/publications/report/the-geopolitics-of-nuclear-power-and-nechnology>. (Updated March 2017).

21 IAEA. Nuclear Safety and Security. Retrieved from <https://www.ns.iaea.org/committees/fles/CSS/205/status.pdf>. (Updated February 2022).

22 Ukraina. Sedmoi den boev [Ukraine. The seventh day of fighting]. Retrieved from <http://babruysk.by/ukraina-sedmoj-den-boev> (Updated 2 March, 2022) [in Russian].

23 Rossiiskie i ukrainskie voennye vmeste okhraniaiut Chernobylskuiu atomnuu elektrostantsiiu [The Russian and Ukrainian militaries are guarding the Chernobyl Nuclear Power Plant together]. Retrieved from <http://www.1tv.ru/news/2022-02-26/421935-rossiyskie-i-ukrainskie-voennye-vmeste-ohranyayut-chernobylskuyu-atomnyu-elektrostansiuyu> [in Russian].

24 Ukraina prizyvaet MAGATE sozdat 30-kilometrovye bezopasnye zony vokrug ukrainskikh AES [Ukraine calls on the IAEA to create 30-kilometer safe zones around Ukrainian Nuclear Power Plants]. Retrieved from <http://www.energyland.info/analytic-show-225320> [in Russian].

25 Zaporozhskaia atomnaia elektrostantsiia [Zaporizhzhia Nuclear Power Plant). Retrieved from <https://ria.ru/20141203/1036387343.html> [in Russian].

26 Obstrel Zaporozhskoi AES voiskami RF: MAGATE proverit bezopasnost stantsii [The shelling of the Zaporizhzhia NPP by Russian troops: the IAEA will check the safety of the station]. Retrieved from <https://focus.ua/voennye-novosti/508523-posle-obstrelya-rossiyskimi-okkupantami-magate-proverit-bezopasnost-zaporozhskoy-aes-i-chaes>. [in Russian].

Zh.S. Mazhitova^{1*}, G.T. Isakhan²

¹*Astana Medical University, Nur-Sultan, Kazakhstan*

²*State Archive of the city of Nur-Sultan, Kazakhstan*

(E-mail: mazitova_69@mail.ru, isakhang@bk.ru)

Life fragments of Soviet citizens arrived from the PRC* for the development of virgin lands

Based on archival documents, the authors of the article examine the process of repatriation of Soviet citizens from the People's Republic of China to the virgin lands of Kazakhstan in the 1950s. The study reveals the issues of labour and housing arrangements for immigrants, as well as measures of district authorities to implement the Resolution of the Secretariat of the Regional Committee of the Communist Party of Kazakhstan on the arrangement of citizens arriving from the PRC. Some repatriates who arrived for permanent residence were provided with housing by local authorities and became actively involved in agricultural and construction works. At the same time, the authors note that there were serious shortcomings in the material and domestic arrangements of the Soviet citizens arriving from the PRC. To solve those and other problems, the Agricultural Department of the CPSU Central Committee of the Union Republics sent responsible party and state officials to the Kazakh SSR. Together with the local regional and district authorities, they travelled to the areas where the repatriates were settled and compiled reports and memoranda on the real material and domestic situation of the repatriates. The comprehensive recommendations of the inspection bodies to solve the problems of returnees were voluminous and often difficult to implement. The authors conclude that the issues of housing and employment of repatriates from the PRC were not fully solved due to objective and subjective reasons.

Keywords: history of Kazakhstan, development of virgin lands, repatriates, citizens arriving from the People's Republic of China, archive.

Introduction

For a long time, the land of Kazakhstan has been a place of active migration flows. As a rule, the intensification of migration processes was the result of a certain government decision. The displacement of entire peoples had a direct impact on the socio-economic development of the state. "The result was a changed national structure of the population. Owing to the settlers who arrived in Kazakhstan, the economy developed rapidly, primarily industry. Kazakhstan in the twentieth century became a new homeland for many thousands of immigrants" [1].

In the first years after the end of the Great Patriotic War, the problems of the impending food crisis in the USSR began to come to the fore. Theoretically, there were two possible solutions to that problem. Firstly, the intensification of the entire economy, which implied transferring it to market mechanisms of functioning. The second option was extensive, which implied solving food hunger by significantly increasing the area sown with grain crops. The second option was the most suitable for solving the problem in the short term; besides, the intensive way of economic development was sufficiently long-term, so the result was seen in the long term. In addition, and most importantly, it contradicted the fundamental principles of Soviet ideology.

Therefore, it is no coincidence that one of the main tasks put on the agenda by the state in the 1950s was the development of virgin and fallow lands in Kazakhstan, Siberia, the Volga region and the Urals. Mass ploughing of virgin lands after February-March Plenum of the CPSU Central Committee in 1954 (which was supposed to devote 25 million hectares of land for virgin lands in Kazakhstan) required the mobilization of a huge mass of both internal and external manpower, including the repatriation of Soviet citizens. "The Soviet experience of mobilisation of the country's forces during the virgin campaign is in many respects interesting and diverse. It combined both achievements and failures of the Soviet system" [2; 66—67].

*Corresponding author email: *mazhitova_69@mail.ru*

* People's Republic of China

Experimental

The use of methods for collecting sources and literature was implemented in several stages. At the first stage, the authors studied the theoretical and methodological aspects of the problem through the analysis of humanities literature, both domestic and foreign, which made it possible to create a theoretical basis for the article. At the second stage, the collection and systematization of documentary material in the archives of Kazakhstan and Russia took place. The next stage is related to the analysis of the received historical data. During the study generally accepted research methods of historical science were used.

Results

The issues of the repatriation of Soviet citizens from the People's Republic of China (PRC) to the virgin lands of Kazakhstan have repeatedly become the subject of researchers' studies [3–7]. The authors, considering the issues of everyday life and the provision of labour resources for re-emigrants, used materials from the central and regional archives, in particular, the archives of the Kustanai and Pavlodar regions. In this article, we operate with archival materials from the Akmola Regional Archives and the Russian State Archives of Contemporary History, which have not been fully introduced into scientific circulation. In carrying out the repatriation of Soviet citizens, the state was guided by different goals, first of all, the economic one. In the conditions of extensive economic development, the Soviet Union needed huge labour resources, and only after that other issues, i.e., political, cultural, etc., were put on the agenda.

Migration flows to the territory of Kazakhstan in the 1950s were associated with the active development of virgin and fallow lands. In this matter, the Soviet leadership was solving an important task — the return of the able-bodied population to the USSR, because it was necessary for the agrarian-industrial development of the republics. That event led to a significant increase in the population. So, “just at the first stage of the mass development of virgin lands (1954—1956), more than 640 thousand people arrived in Kazakhstan, which amounted to 45.3 % of the total rural population living in the virgin land. And if for 1954—1958, the population of Kazakhstan increased by 24 %, then in those areas where virgin lands were developed — by 40—50 %” [1; 17].

The increase in labour resources was mainly due to intra-union relocations, as well as repatriated citizens from the PRC. So, the Council of Ministers of the USSR in Resolution No. 751—329 of April 13, 1954, allowed the entry into the USSR from the PRC in June-August 1954 for families of Soviet citizens, who expressed a desire to leave for the USSR in areas of virgin and fallow lands development, with the direction them for work and permanent residence in state farms, machine-tractor stations (MTS) and collective farms.

As of October 29, 1954, 27,216 people (6,005 families) of Soviet citizens arrived in the Soviet Union from the People's Republic of China, who were placed in the areas of development of virgin and fallow lands. 4005 families — 20486 people were sent to work in state farms and 2000 families — 6731 people were sent to machine and tractor stations. The state farms and MTS of the Kazakh SSR accommodated 2269 families — 10664 people [8; 5] (Table 1).

Table 1

Information on accommodation of Soviet citizens arrived from the PRC in the Kazakh SSR

	Total families arrived	Accommodated in state farms	Accommodated in MTS
Kustanai region	806	506	300
Pavlodar region	316	116	200
Karaganda region	314	314	—
Aktobe region	207	207	—
Akmola region	202	—	202
Kokchetav region	201	—	201
North-Kazakhstan region	92	—	92
West-Kazakhstan region	131	131	—
Total:	2269	1274	995

The arrived citizens were accommodated in 230 state farms and 278 MTS [8, sh. 8].

The Soviet state guaranteed repatriates “free entry to the USSR, duty-free import of luggage and the provision of certain social benefits. The repatriates were told that they were subject to all the rights of citi-

zens of the USSR, including electoral rights. At the same time, they were forbidden to leave the place of work established by the state” [9].

The vast majority of those arriving in Kazakhstan were natives and citizens of the Soviet Union who had fled abroad during 1918—1932. Most of the re-emigrants were of Russian nationality, with a few Ukrainian and German families [10; 11—19].

If we talk about those who arrived from the PRC in 1954 to 1961, then in total, in an organized manner and in accordance with all the necessary rules, citizens from the People’s Republic of China arrived in the territory of the Kazakh SSR annually in the number of repatriates — 12,624 families, including — 134,117 people [11].

Judging by the archival materials, the republic’s leadership kept the issue of the household, housing and labour arrangement of the repatriates under special control. Immigrants from the PRC on arrival were to be provided with housing, livestock, a backyard and food. For the economic arrangement, as well as for other virgin lands the migrants, who arrived according to the organizational set, were to be given loans in the amount of 10—15 thousand rubles and loans on preferential terms*. In addition, the local leadership was supposed to employ the migrants in their specialty, and in case of impossibility, send them to training in specialties that were in demand on the virgin lands.

The real picture of the repatriates’ arrival in the republic was contradictory. On the one hand, the leaders of the majority of MTS and state farms properly organized the reception of new arrivals, provided them with work and housing. On the other hand, serious mistakes were made in the work of local leaders, since the material and everyday life of some Soviet citizens who arrived from the PRC left much to be desired. In a number of regions of the republic, the supply of industrial and food products was poorly organized; the necessary measures were not taken to provide comfortable housing. There were cases when the arriving Soviet citizens were not provided with work in their specialty. To resolve issues of a political nature, since many repatriates “have correspondence with China and it is possible that such shortcomings are reported to China” [8; 2], as well as the elimination of shortcomings in the material and living arrangement of Soviet citizens who arrived from the PRC, the Agricultural Department of the Central Committee of the CPSU for the Union republics considered it expedient to send a group of senior officials of the Ministry of Agriculture of the USSR, the Ministry of State Farms of the USSR and the Central Committee of the Komsomol to the Kazakh SSR. The workers from the Soviet party activists who arrived in the republic, together with local executives, having collected information about the resettlement and everyday life of the repatriates, presented to the CPSU Central Committee memoranda and information about the arrangement of Soviet citizens who had arrived from the PRC.

So, in the report “On the labour and household arrangement of citizens arrived in Akmola region from the People’s Republic of China”, prepared by S. Komarov, head of the agricultural department of the regional committee of the Communist Party of Kazakhstan, it is noted that from November 6 to 15, 22 responsible party and Soviet workers of the region, together with district party committees checked each family that had arrived from the PRC. The check covered the following issues: labour arrangement, household provision with apartments, fuel, vegetables, cultural services. During the check, the members of the commission held group and individual conversations with the displaced persons. The results of the work carried out by the commission were as follows. The main wave of migrants arrived for permanent residence in the Akmola region in July 1954.

The repatriates were sent to work in 20 MTS of the Akmola region. On July 18, 1954, there was “a certain disaggregation of the families that arrived (they got married). Some families found their relatives and, with the permission of the district leaders, left for other regions, individual families took jobs in their field of study in the city of Akmolinsk and other places within the region” [10; 3]. As a result, as of November 15, 1954, citizens who arrived from the People’s Republic of China and were sent to the MTS of Akmola region, there were 195 families (instead of 202) with 585 family members, including 346 able-bodied people, 271 of them were employed [10; 9] (Table 2).

* The assistance provided by the Government to citizens who arrived from the PRC in the form of loans for the construction of houses was not used at the time of the state inspection of the material and living conditions of the repatriates. For example, «Secretaries of the regional party committee (Pavlodar region. — *authors*) comrades Afonov and Romanov and the heads of the regional executive committee until recently did not know about the benefits provided». RSNANH. F. 5. Reg. 45.C. 4.Sh. 10.

Table 2

Information on the labour and household arrangement of families arrived from the People's Republic of China to the MTS region

MTS	Total families arrived	Of them			Available			People employed	Not employed
		Disaggregated	Total families left	Incl. moved out of the region	Number of families	Family members	Able-bodied person		
Semenovskaya	9		3	1	6	29	19	15	4
Atbasar	20	–	11	3	9	29	20	15	5
Novoselskaya	20	–	4	4	16	44	30	25	5
Ishimskaya	10	–	2	–	8	33	20	15	5
Krasivinskaya	12	–	–	–	12	28	14	14	–
Zaporozhskaya	10	–	–	–	10	35	22	14	8
Erkenshiliks	10	–	3	2	7	32	21	16	5
Netsvetaevskaya	10	–	3	1	7	34	18	15	3
Novokolutonskaya	9	–	–	–	9	29	14	8	6
Zhuravlevskaya	10	–	–	–	10	28	12	12	–
Karashalgigskaya	11	–	–	–	11	33	23	20	3
Sandyktavskaya	12	–	–	–	12	50	25	19	6
Preobrazhenskaya	10	–	2	–	8	16	10	7	3
Balkashinskaya	10	–	–	–	10	24	15	12	5
Veselovskaya	9	–	1	1	8	29	17	11	6
Novocherkasskaya	10	2	–	–	12	55	29	29	–
Organizator	10	2	7	–	5	13	10	8	2
named after Telman	10	1	–	–	11	44	27	16	11
Total	202	5	36	12	171	585	346	271	75

According to the official data, the living conditions of the arrived citizens were generally satisfactory. For example, some families bought houses, joined collective farms, and some received government loans for the construction of residential buildings, for the purchase of cows. More or less favourable living conditions were created within the Veselovskaya MTS: 9 families with a total of 36 people lived here, of which 17 were able-bodied citizens, 4 school-age children, and 9 preschool children. All school-age children were enrolled in studies. All able-bodied citizens worked on this collective farm. However, that was perhaps an isolated case, an exception to the general rule.

The memorandum of the deputy head of the propaganda and agitation department of the regional committee of the CPC I. Shendrik indicated that 10 families arrived at the Netsvetaevskaya MTS of the Izobilny state farm, and “for 20 days they were not given any work. After such a reception, 3 families immediately left the MTS: 2 families — to Rudnik Turgaystroy, the other — to the Molotov region. With the exception of Vasilenko, Bronnikova (the first works as a driver, the second as an assistant cook), the rest are not employed. This causes discontent and uncertainty (among the repatriates — the authors) in the future” [10; 115, 116]. The inspection revealed that the living conditions of the arrived citizens were extremely unattractive. “People live, so to speak, in terrible conditions. In one room, 20—25 square meters in size, 3 families are accommodated (one of 8 people, the second of 5 and 3 people). There is no need to talk about any sanitary requirements here. There is a foul smell in the room. Everyone sleeps on bunks — all families together, in a row. They are not provided with fuel. On cold days, many of them fell ill with colds, especially children” [10; 116, 117].

The situation with the provision of food was especially difficult. “Over the past months, the families that have arrived on the spot have not received bread, that is, they cannot buy baked bread. In order to meet the needs for bread, they have to travel by passing cars to the mines of Jalymbet and Bestyube every 7—10 days. On October 18, at the time of my arrival, many families had not had bread for 2 days already” [12, sh. 38].

The relations of repatriates with the local population, who saw them as “traitors” to the Motherland left it at the turning points of Soviet history, did not always develop favourably. “There is no explanatory work

among the local population, it is not told what should be their attitude towards the citizens who arrived from China. It is no accident that there are unhealthy conversations of the following content: “You damned Chinese, came in large numbers here to devour us, etc.” [10; 118].

Unfortunately, local authorities did not always pay due attention to the processes of social adaptation of newly arrived citizens. At first, the work of the authorities in this direction was ineffective. Since in this regional centre, one could often hear the words addressed to the repatriates: “...citizens treat these citizens rudely, calling them “white bandits, traitors to the Motherland, parasites, etc.” [10; 110].

A similar situation has developed in the Koktenkul state farm of the Zhana-Arkinsky district of the Karaganda region. The Koktenkul state farm was organized from a former prison camp, the main contingent of which were former prisoners. 33 families of 175 people came to this state farm from the PRC. The residence of the repatriates in this state farm was complicated by the fact that it “has more than 500 workers and employees, about half of whom were formerly convicted several times for hooliganism, theft and under Article 58” [8, sh. 16]. People who arrived from the PRC in the first days of being among the convicts, hearing from them “endless swearing, bad language, drunkenness and threats, were very afraid of local people, many of the arrivals wanted to apply for dismissal and go back” [8; 17]. The moral and psychological climate of the arriving population was worsened by attacks from the “irresponsible strata of the population”. So, “...convicted women — Olga Subacheva, Sukhareva, Muravchik, Brykina and others call the people, who arrived, Chinese, openly say such words as: “You then fled to China, why did you come here now, who invited you here, etc...” [8; 17, 18].

Fragments of life on this state farm are vividly illustrated by the pages of a letter from the repatriate Lukmanov addressed to the vice-consul of the USSR Consulate General in Urumqi I.I. Ivanov. Dwelling in this letter on the characteristics of the environment, Lukmanov noted: “...the majority (of the prisoners. — *the authors*) are engaged in theft and all kinds of fraud. So, for example, someone, who works with me at the same company in a warehouse, gives hints to steal government grain with him” [8; 11]. The disseminated contradictory information from the virgin areas by the newly arrived repatriates caused serious concern of the authorities, since “this may be known to the Soviet citizens living in Xinjiang and this will harm further work on repatriation. Moreover, hostile elements are already spreading rumours among local Soviet citizens that repatriated Soviet citizens are being placed in concentration camps” [8; 10].

The actions of local authorities on the employment and settlement of the newly arrived displaced persons were met with controversial assessment by the local population. So, if some virgin lands were sympathetic to the creation of conditions for the life of immigrants, others saw them as competitors and a burden for the economy. A worker of the Cherkassky grain farm of the Sovetsky district of the North Kazakhstan region in his letter to the editorial office of the Selskoehozyaistvo newspaper noted: “I ask you to explain why it so happened that people who came to develop virgin lands in the bare steppes were in a worse position compared to citizens who came as migrants to the existing collective farms. We are very unhappy with the actions of the local authorities. The settlers, albeit temporarily, are provided with housing, which we, virgin lands workers, do not have” [12; 106]. The documents contain a lot of materials about the lukewarm attitude of trade workers towards migrants. So, the seller of the general store Dyusekeeva refused to sell fats and flour to the settlers, explaining her refusal by the fact that “it was necessary to bring lard from China” [8; 38].

Although it is worth emphasizing that there were no sharp conflicts on ethnic grounds among the local population and the newcomers. In any case, we did not find such materials in archival documents. Most likely, this was due to the fact that virgin lands in these years became a place of residence and work for people of different nationalities, religions, social status [13]. This circumstance, on the one hand, brought people together, since they had to develop virgin and fallow lands equally in difficult climatic conditions and create the infrastructure of the “unafraid bird” region. On the other hand, the perception of the repatriates as “strangers”, “white bandits” caused a feeling of cool attitude towards them from the “real” virgin lands workers, which, in turn, made it difficult for the social adaptation of the settlers.

The issue of housing and living conditions was particularly relevant. People were housed in unfinished premises, which did not have heating stoves, floors, or a yard for livestock. The situation that has arisen in most cases, according to the inspectors, was associated with a negligent attitude towards the performance of their duties on the part of the authorized branches of the Agricultural Bank and the MTS Directorate. Since the loans issued by the state for the construction of residential buildings and the purchase of livestock were not used, moreover, many did not know about these loans at all. Almost every report indicated difficulties in providing winter clothing and footwear: “People are not at all provided with warm clothes, vegetables, bread,

meat, fats, etc. All people working on the collective farm walk half-barefoot” [10; 110]. Or “in total 52 pairs of felt boots, one short fur coat and up to 20 warm shawls are required for citizens (Kalininsky district. — *authors*). In addition, during the entire time, not a single kilogram of sugar and other confectionery products, cereals were sold to citizens, hence we request to provide them with these food products. Absolutely on sale (in all stores) there are no lamps and glasses, therefore, the situation with lighting is extremely bad, they use oil lamp (“zhirovik”) everywhere (a primitive device)” [10; 79—80]. Nevertheless, it is worth noting that this situation did not develop everywhere, and there are many examples of how local authorities tried to create optimal conditions for living and finding jobs for arrived Soviet citizens.

The issue of employment of the newly arrived citizens was difficult to resolve. The shortcomings in the labour arrangement lie in the fact that in a number of machine and tractor stations, and especially on state farms, a large number of able-bodied workers worked in low-paid jobs — watchmen, cleaners, and general laborers. For example, 97 people worked in 10 MTS of Galkinsky, Lebyazhinsky, Lozovsky districts of Pavlodar region. Among them, 8 drivers, tractor drivers, turners, locksmiths, 11 carpenters, 14 people worked as helmsmen on combine harvesters and fuel accountants in tractor brigades, 3 medical workers, 3 laboratory assistants, 6 bookkeepers and accountants, 3 cooks, 3 groomsmen, 4 watchmen and cleaners and 42 people worked as laborers [8; 37]. Another problem is incorrect accounting and low wages. The data on the wages of 10 workers, taken from the accountant’s statement is given in Table 3.

Table 3

Data on wages of 10 workers

No.	Surname, name and patronymic name	Number of days worked in October	Amount of accrued earnings	Earnings for the 1st working day	Notes
1	Zertsalov Ivan Leonidovich	8.5	28—45	3—25	
2	Korobeinikova Yelena V.	18.0	61—42	3—32	
3	Kobylin Abram Osipovich	20.0	78—45	3—90	carpenter
4	Makarova Kseniya Ivanovna	16.0	60—86	3—80	
5	Spirina Claudiya Fedorovna	18.0	59—13	3—30	
6	Samsonkin Grigory S.	16.0	65—01	4—05	carpenter
7	Gorovitsky Vadim Paulovich	20.05	94—04	4—60	carpenter
8	Tretyakov Georgy Mitrofanovich	18.0	73—37	4—07	carpenter
9	Saturova Kaleriya G.	8.5	55—01	6—50	
10	Mashinsky Ivan Al.	23.0	96—91	4—20	carpenter

Table 4 demonstrates that workers in October 1954, received half and three times less than the lowest rate of time workers and piece workers, were paid according to the existing wage scale:

Table 4

Tariff scale of remuneration

	Daily wages of a time worker	Daily wages of a piece worker
III category	9—75	12—81
IV category	10—87	14—56
V category	12—83	16—50

The inspection revealed that the reason for the low wages was mainly due to inadequate labour accounting. Work orders were issued without any indication of the amount of work or the unit cost and were usually issued retroactively, and on several days at a time. Here is a copy of such a work order:

“Zertsalova’s brigade.

4 / XI-54 y. Stacking parts.

5 / XI-54 y. Stacking parts.

6 / XI-54 y. Stacking parts.

10 / XI-54 y. Furrowing, padding walls, filling sawdust to the 2nd floor” [8; 50].

This work order did not reflect the amount of work done or its cost, leading to the conclusion that the office administration had cheated and overcharged the settlers.

Some heads of state farms and MTS were callous in their attitude to the creation of normal working conditions. For example, “Tamara Grigulevich, a record-keeper at the Chapaev state farm, walked 16 kilometres every day in order to measure field work. In addition, she had to walk around huge fields in the process of measuring. Meanwhile, a large number of working horses were not used at the state farm” [8; 51].

The citizens who arrived were not always employed in accordance with their wishes and professions. Here it is worth noting the mistakes made by Soviet consular officials in the PRC in selecting Soviet citizens to be sent to the USSR. A Decree of the USSR Council of Ministers of April 18, 1954 instructed the Soviet Embassy in the PRC to issue entry permits for Soviet citizens who were able to work on state farms, collective farms, and MTS, as well as for their family members. However, among the new arrivals there was a large number of people who could not be used for work in agriculture — captains of ships, engineers in the mining, food and chemical industries, professors, railway workers and people from other professions who could not be used on the state farms. The sending of highly-qualified and long-serving non-agricultural specialists to the state farms resulted in the fact that the directors of the state farms were unable to employ them in their profession. The facts show that a large part of the intelligentsia was not employed in their specialisation on state farms and MTS (Table 5).

Table 5

Specialties of citizens who arrived from the PRC (selectively) [8, sh. 56]

No.	Name of specialties	Number of people	Of them who cannot be used in the MTS at work in the specialty
1	Railway engineers	3	3
2	Educators	13	11
3	Nurses	6	1
4	Economists	4	2
5	Commodity experts	5	5
6	Pharmacists	5	5
7	Painters	2	2
8	Locksmiths-turners	33	—
9	dressmakers	22	22
10	Sausage men	5	5
	other
	Total number of people of different specialties	192	59

There were exceptions, though. For example, in the Novocherkasskiy district, 29 of the able-bodied people who arrived were employed. Most likely, this positive situation was due to the fact that the citizens who arrived had agricultural specialties. “Chauffeurs — 4 people, tractor drivers — 2 people, motorists — 1 person and carpenters — 2 people, from among women — 3 people, work in irrigation workshop. The rest take part in construction work” [10; 68].

Undoubtedly, it is worth noting that the local authorities made efforts to find employment and obtain the necessary education for the repatriates. Archival materials show that many of them were employed at their place of residence. Despite the fact that “all workers (arrived. — *authors*) have a conscientious attitude to work, and some are not badly involved in social work” [10; 92], not everyone managed to find a job in their specialty. Moreover, the repatriates had to change their profession and take jobs that were popular in the virgin lands: labourer, cattle breeder, mechanic, installer, etc. Thus, a telegrapher became a storekeeper and a dental technician became a stove-maker [10; 92] (Table 6) (Sample data).

Table 6

About employment of arrived citizens

No.	Full name	Year of birth	Name of MTS	Number	Specialty	What and where they work
1	Serebryannikov A.I.	1896	Preobrazhenskaya	2	telegraph operator	storekeeper at MTS
2	Yegorov D.P.	1895	Balkashinskaya	2	dental technician	stove-maker at MTS
3	Pukasova T.A.	1923	Balkashinskaya	2	Chinese language teacher	bookkeeper at the Kalinin collective

						farm
4	Kuritsin I.V.	1933	Balkashinskaya	2	film projectionist	handyman
5	Nastavin A.S.	1903	Balkashinskaya	2	surveyor	handyman
6	Rudeikis G.N.	1917	Novoselskaya	3	musician, chauffeur	collective farmer of the Chapayev collective farm
7	Loi A.I.	1904	Novoselskaya	4	Russian language teacher	collective farmer of the Chapayev collective farm
8	Dymova R.F.	1905	Novoselskaya	2	dressmaker	oil depot watchman of Spass.MTS
9	Fomin O.I.	1901	Novoselskaya	2	laboratory assistant-bacteriologist	handyman at MTS
10	Glukhov	–	Novocherkasskaya		Graduated from Harbin Polytechnic Institute with a degree in electrical engineer	handyman

In many farms, the issue of supplying returnees with food and clothing was not resolved in a timely manner. The indifference, “irresponsible, if not more criminal” and negligent attitude on the part of local leaders is striking in addressing this issue [10; 117]. “The newly arrived Soviet citizens were not provided with potatoes and vegetables, although it was possible to do so in the collective farms of Novoselskaya MTS. Meat, food, flour were not sold to them, neither through the village cooperative stores (“selpo”), nor through the agricultural cartel. People were buying food at exorbitant prices from the collective farmers” [10; 99].

Reports by officials abounded with the facts of “under-weighting”, “cheating”, “speculation”, “concealment of goods”, “usury”, etc. with regard to the returnees both on the part of the MTS management and ordinary residents. Understandably, this attitude on the part of the locals caused anxiety and frustration among the Soviet citizens who arrived from China. It is no coincidence that the inspectors’ reports repeatedly express concern about this: “The attitude to the arrangement and material provision of these families on the part of the MTS management and local party leaders is so criminally irresponsible that, despite their ignorance or, more correctly, poor knowledge of Soviet laws and procedures and fear of speaking openly, many of the newcomers ran out of patience and they concluded the conversation by saying: “We cannot understand why we were brought here, just to laugh or make fun of us?” [10; 118].

A note by the Secretary of the Regional Committee of the Communist Party of Kazakhstan N. Zhurin to the Central Committee of the CPSU “On the labour and domestic arrangement of Soviet citizens who arrived in Akmola oblast from the People’s Republic of China” of 1 December 1954 noted: “...the Bureau of the Regional Party Committee reviewed the materials of the inspection of the labour and domestic arrangement of the citizens who arrived from China and obliged the Department of Agriculture, the manager of the regional office of the agricultural bank, district executive committees, district party committees and directors of MTS to take measures to eliminate deficiencies in this matter and to ensure the proper labour and domestic arrangement of citizens who arrived from China” [10; 109].

Conclusions

It is clear from the above that the issues of housing and labour arrangements for repatriates from the PRC were not solved in full due to objective and subjective reasons. The Party, Soviet, trade union and economic organizations, state farm and MTS administrations paid little attention to the needs of the returnees. The unsettled nature of life on the virgin land inevitably led to internal and external migration, when repatriates left the virgin land in search of better work or close relatives. For example, the Resolution of the Bureau of the Almaty Regional Committee of the CPC of May 24, 1954 noted the insufficiency of measures for labour and economic arrangements of the Soviet citizens arriving from the PRC, as a result of which “422 arriving households were forced to leave the original places of settlement in other regions of Kazakhstan, Uzbek and Kirghiz SSR [10; 110]. A similar situation was developing in other republics of the USSR. Thus, the Prosecutor’s Office of the Osh Region of the Kyrgyz SSR reported: “Finding themselves in difficult conditions and not feeling the care of the collective farm management and local authorities, many of the newcomers began to leave the collective farms and go to the Kazakh SSR” [14; 86]. Young people were actively

leaving the districts of the virgin lands. Many of them were sent to the cities to study in Soviet educational institutions.

Often the directors of the MTS themselves facilitated the transfer of newcomers to other districts, organisations and institutions in order to get rid of the concern for their placement, and in a number of cases the assignment to collective farms was of an administrative nature. Thus, the directors of the Lozov, Turksib and Nadarovsk MTS in the Lozov district of Pavlodar oblast, unwilling to show concern for employment and provision of housing, transferred 10 families to collective farms. The heads of these families objected to being sent to the collective farms, but their voices were not listened to. Moreover, the chairmen of the collective farms invited them to submit applications for admission to the collective farm, warning them that otherwise they would not be given foodstuffs. The heads of families Dumskikh N.A. and Van T.I., who were sent from the Lozova MTS to the Voroshilov collective farm, according to their verbal statement, repeatedly asked to be released from their work at the collective farm, but each time they listened to insults from the collective farm chairman, comrade T. Butt and the foreman, comrade T. Gulayev [8; 35].

The fate of repatriates in Kazakhstan developed differently. Some of them put down deep roots in the virgin land and became active participants in the development of virgin and fallow lands, while others attempted to make their way to a “new” life in other parts of the Soviet Union. If at first the repatriates left in Kazakhstan held on to each other, observed customs, celebrated weddings, etc., then over time these ties weakened and led to their gradual dissolution into the local socio-cultural environment.

The results of the inspections were discussed at republican level and reported to the CPSU Central Committee. They were followed up by appropriate instructions and measures to improve the material and domestic conditions of the returnees. It is worth noting that the problems of the repatriates were gradually solved by the local authorities, and most probably positively, as over time “the people who arrived from the PRC got used to the local conditions and residents. Apart from 3-4 families (former residents of the town), all the other families are willing to work and live permanently. All conditions are now in place for this: they are starting to breed cattle, they have been allocated plots of land for a vegetable garden, they all have fuel and food for the winter. Many of them... want permission for their relatives to leave China... for this state farm” [8; 21].

References

- 1 Игнатъева Л.Н. Роль миграции в формировании населения Казахстана: 1926—1959 гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук / Л.Н. Игнатъева. — Барнаул, 2006. — 24 с.
- 2 Мажитова Ж.С. Участие комсомола и молодёжи Татарской АССР в освоении целины в 1950-е годы (по материалам архива города Нур-Султана) / Ж.С. Мажитова, А.Ж. Жалмурзина // Вестн. Казах.нац. пед. ун-та. Сер. Ист. и соц.-полит. науки. — 2020. — № 4 (67). — С. 66–70.
- 3 Кузнецова О.В. Архивные документы на реэмигрантов из Китая как исторический источник / О.В. Кузнецова // Археология Южного Урала: материалы III Междунар. конф. — Уфа: Информреклама, 2003. — С. 54–57.
- 4 Аблажей Н.Н. Репатрианты из КНР в районах освоения целинных и залежных землях (1954–1962 гг.) / Н.Н. Аблажей // Гуманитарные науки в Сибири. — 2008. — № 2. — С. 104–106.
- 5 Мендыкулова Г.М. История миграций между Казахстаном и Китаем в 1860–1960-е гг. / Г.М. Мендыкулова, Б.Ж. Атантаева. — Алматы: Изд-во «Са-Ға», 2008. — 232 с.
- 6 Алпыспаева Г.А. Хозяйственно-бытовое и трудовое устройство граждан-репатриантов из КНР в Казахстан в годы целины / Г.А. Алпыспаева, Ш.Н. Саяхимова // «Россия и Китай: история и перспективы сотрудничества»: материалы VI Междунар. науч.-практ. конф. — Благовещенск: Благовещенский государственный педагогический университет, 2016. — С. 117–123.
- 7 Аблажей Н.Н. Казахский миграционный маятник «Казахстан–Синьцзян». Эмиграция. Репатриация. Интеграция / Н.Н. Аблажей. — Караганды: Болашак Баспа, 2014. — 273 с.
- 8 РГАНИ. — Ф. 5. — Оп. 45. — Д. 4.
- 9 Литвинцев Г.М. Нас ещё долго звали китайцами / Г.М. Литвинцев [Электронный ресурс]. — 2011. — Режим доступа: <http://www.old.russianchina.org/articles/2011/03/25/3335>.
- 10 ГАОО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 1982.
- 11 Атантаева Б.Ж. Казахстанско-китайские межгосударственные миграции в середине XIX–начале XXI вв.: автореф. дис. ... канд. ист. наук. / Б.Ж. Атантаева [Электронный ресурс]. — 2008. — Режим доступа: http://cheloveknauka.com/kazhstansko-kitayskie-mezhgosudarstvennye-migratsii-v-seredine-xix-nachale-xxi-vv_
- 12 ГАОО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 1915.

13 ГААО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 1982. — Л. 78.

14 РГАНИ. — Ф. 5. — Оп. 45. — Д. 127.

Ж.С. Мажитова, Г.Т. Исахан

Тың игеруге ҚХР-дан келген кеңес азаматтарының өмірінің фрагменттері

Мақалада авторлар мұрағат құжаттарына сүйене отырып, 1950 жылдардағы Қытай Халық Республикасынан Қазақстанның тың жерлеріне кеңестік азаматтардың оралу процесін зерттеген. Қоныс аударушылардың еңбек және тұрғын үй-тұрмыстық жағдайын қамтамасыз ету мәселелері, сондай-ақ, ҚХР-дан келген азаматтарды орналастыру туралы Қазақстан Компартиясы облыстық комитеті хатшылығының қаулысын орындау бойынша облыс билігінің шаралары көрсетілген. Тұрақты тұрғылықты жеріне келген оралмандардың бір бөлігі жергілікті билік тарапынан баспанамен қамтамасыз етілген, олар ауыл шаруашылығы мен құрылыс жұмыстарына белсене араласқан. Сонымен бірге, авторлар ҚХР-дан келген кеңестік азаматтардың материалдық және тұрмыстық өмірінде елеулі кемшіліктер болғанын атап өтеді. Осы және басқа да мәселелерді шешу үшін КОКП Орталық Комитетінің одақтас республикалар бойынша ауыл шаруашылығы бөлімі Қазақ КСР-не жауапты партия және үкімет қызметкерлерін жіберген. Олар оралмандар қоныстанған аймақтарға жергілікті облыстық және аудандық билік органдарымен бірге аттанып, оралмандардың нақты материалдық-тұрмыстық жағдайлары туралы мәліметтер мен баяндамалық есептерді жасады. Тексеруші органдардың оралмандардың мәселелерін шешуге арналған кешенді ұсыныстары көлемді болған және көбінесе орындау қиынға соққан. Авторлар ҚХР-дан келген оралмандарды тұрғын үймен, шаруашылықпен және еңбекпен қамтамасыз ету мәселелері объективті және субъективті себептерге байланысты толық шешімін таппаған деген қорытынды жасаған.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, тың игеру, оралмандар, Қытай Халық Республикасынан келген азаматтар, мұрағат.

Ж.С. Мажитова, Г.Т. Исахан

Фрагменты жизни советских граждан, прибывших из Китайской Народной Республики, на освоение целины

Авторы статьи, опираясь на архивные документы, исследовали процесс репатриации советских граждан из Китайской Народной Республики в целинные земли Казахстана в 1950-е гг. В статье раскрыты вопросы трудового и жилищно-бытового устройства переселенцев, а также меры районных органов власти по реализации Постановления Секретариата обкома Коммунистической партии Казахстана по устройству граждан, прибывших из КНР. Местными властями прибывшим на постоянное место жительства некоторым репатриантам было предоставлено жилье, они стали активно принимать участие в сельскохозяйственных и строительных работах. Вместе с тем, авторами отмечено, что в материально-бытовом устройстве советских граждан, прибывших из КНР, имелись серьезные недостатки. Для решения этих и других вопросов Сельскохозяйственный отдел ЦК КПСС по союзным республикам командировал в Казахскую ССР ответственных партийных и государственных работников. Выехав совместно с местными областными и районными органами власти в районы расселения репатриантов, они составили отчеты и докладные записки о реальном материально-бытовом положении репатриантов. Комплексные рекомендации проверяющих органов по решению возникших проблем репатриантов получились объемными и, зачастую, трудновыполнимыми. Авторы пришли к выводу, что вопросы жилищно-бытового и трудового устройства репатриантов из КНР в полном объеме в силу объективных и субъективных причин не решались.

Ключевые слова: история Казахстана, освоение целины, репатрианты, граждане, прибывшие из Китайской Народной Республики, архив.

References

- 1 Ignateva, L.N. (2006). Rol migratsii v formirovanii naseleniia Kazakhstana: 1926–1959 gg. [The role of migration in the formation of the population of Kazakhstan: 1926–1959 gg.]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Barnaul, 24 [in Russian].
- 2 Mazhitova, Zh.S., & Zhalmurzina, A.Zh. (2020). Uchastie komsomola i molodezhi Tatarskoi ASSR v osvoenii tseliny v 1950-e gody (Po materialam arkhiva goroda Nur-Sultan) [Participation of the Komsomol and the youth of the Tatar ASSR in the development of virgin lands in the 1950s (Based on materials from the Nur-Sultan city archive)]. *Vestnik Kazakhskogo natsionalnogo*

universiteta. Seriya Istoricheskie i sotsialno-politicheskie nauki — Bulletin of the Kazakh National University. Series Historical and socio-political sciences, 4(67) [in Russian].

3 Kuznetsova, O.V. (2003). Arkhivnye dokumenty na reemigrantov iz Kitaia kak istoricheskii istochnik [Archival documents on re-emigrants from China as a historical source]. Proceedings from Archeogeography of South Ural: *III Mezhdunarodnaia konferentsiia — 3rd International Scientific and Practical Conference* (pp. 54–57). Ufa: Informreklama [in Russian].

4 Ablazhei, N.N. (2008). Repatrianty iz KNR v raionakh osvoeniia tselinnykh i zaleznykh zemliakh (1954–1962 gg.) [Repatriates from China in the areas of virgin and fallow lands development (1954–1962)]. *Gumanitarnye nauki v Sibiri — Humanities in Siberia, 2* [in Russian].

5 Mendykulova, G.M., & Atantaeva, B.Zh. (2008). Istoriia migratsii mezhdur Kazakhstanom i Kitaem v 1860–1960-e gg. [The history of migrations between Kazakhstan and China in the 1860s–1960s]. Almaty: Izdatelstvo «Sa-Ga» [in Russian].

6 Alpyspaeva, G.A., & Saiakhimova, Sh.N. (2016). Khoziaistvenno-bytovoe i trudovoe ustroistvo grazhdan-repatriantov iz KNR v Kazakhstan v gody tseliny [Household and labor arrangement of citizens-repatriates from the PRC to Kazakhstan during the virgin lands development]. Proceeding from “Russia and China: history and perspectives of cooperation”: *VI Mezhdunarodnaia nauchno-prakticheskaiia konferentsiia — 4th International Scientific and Practical Conference*. (pp. 117–123). Blagoveshchensk: Blagoveshchensk State Pedagogical University [in Russian].

7 Ablazhei, N.N. (2014). Kazakhskii migratsionnyi maiatnik «Kazakhstan–Sintzian». Emigratsiia. Repatriatsiia. Integratsiia [Kazakh migration pendulum “Kazakhstan–Xinjiang” Emigration. Repatriation. Integration]. Karaganda: Bolashaq Baspa [in Russian].

8 RSACH [Russian State Archives of Contemporary History]. — F. 5. — Op. 45. — D. 4 [in Russian].

9 Litvintsev, G.M. (2011). Nas eshche dolgo zvali kitaitkami [We were called Chinese for a long time]. Retrieved from <http://www.old.russianchina.org/articles/2011/03/25/3335> [in Russian].

10 SAAR [State Archives of Akmola Region]. — F. 1. — Op. 1. — D. 1982 [in Russian].

11 Atantaeva, B.Zh. (2008). Kazakhstansko-kitaiskie mezhgosudarstvennye migratsii v seredine XIX–nachale XXI vv. [Kazakh-Chinese interstate migrations in the middle of the 19th — early 21st centuries]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Retrieved from <http://cheloveknauka.com/kazakhstansko-kitayskie-mezhgosudarstvennye-migratsii-v-seredine-xix-nachale-xxi-vv> [in Russian].

12 SAAR [State Archives of Akmola Region]. — F. 1. — Op. 1. — D. 1915 [in Russian].

13 SAAR [State Archives of Akmola Region]. — F. 1. — Op. 1. — D. 1982. — L. 78 [in Russian].

14 RSACH [Russian State Archives of Contemporary History]. — F. 5. — Op. 45. — D. 127 [in Russian].

А.Е. Қасенәлі¹, С.Ф. Есен^{2*}, А.Ш. Искаков³

¹Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
³«Ұлытау» ұлттық тарихи-мәдени және табиғи қорық-музейі, Ұлытау, Қазақстан
(E-mail: aibar.kassenalin@gmail.com; syrymesenov@gmail.com; iskakov.aydar@list.ru)

Ұлытау өңіріндегі Жошы Ұлысы уақытының жерлеу ескерткішіндегі зерттеу жұмыстары

Ұлытау өңірінде Жошы Ұлысы уақытына тиесілі материалдық мәдениетті айшықтайтын қала, қоныс, кесене мен жерлеу орындары көптеп кездеседі. Осы қатардағы тарихи мұралардың бірі жерлеу ескерткіштері. Мақаланың зерттеу нысаны болып отырған Жошы хан кешенінің аумағында орналасқан қоршау түріндегі жерлеу орны. Сонымен қатар осы ескерткішке қатысты ғылыми-зерттеу жұмыстарының тың нәтижелері берілген. Археологиялық қазба барысында анықталған жерлеу орнының сыртқы құрылысы мен жерлеу дәстүрі бойынша салыстырмалы зерттеу әдістері арқылы мәдени атрибуциясы айқындалды. Табылған монета бойынша нумизимтикалық сараптама жасалып, басылған теңге сарайы мен айналымға енгізілген мерзімі анықталды. Сонымен қоса жерленген адамның қаңқа сүйегі бойынша антропологиялық сипаттамасы жасалып, 20–25 жас шамасындағы әйел адам болғандығы белгілі болды. Радиокөміртектік әдіс арқылы өмір сүрген уақыты нақтыланып, XIV ғ. ортасына жататын ескерткіштер қатарына жатқызылды. Антропологиялық белгілерінде ешқандай патологиялық ерекшеліктердің болмауына және киімімен бірге салтанатты түрдегі жерлеу салтына қарай әлеуметтік мәртебесі жоғары тұлға болуы ықтимал деген пайымдау жасалды. Жерлеу дәстүрінің ерекшеліктерін ескере отырып, жергілікті халықтың рухани құндылықтары мен тұрмыстық салт-жоралғыларына қатысты көзқарастар айтылды. Атап айтқанда қоршау түріндегі жерлеу ескерткіштерінің қалыптасқан уақыты, XIV ғ. ортасы мен XV ғ. аралығында адамды жерлеу дәстүріндегі мұсылмандық белгілердің басымдық ала бастауы және жергілікті халықтың тәңірлік наным-сеніммен сабақтас ескі дәстүрдің сақталуына байланысты негіздемелер жасалды.

Кілт сөздер: Жошы Ұлысы, Алтын Орда, Сарыарқа, Ұлытау, қоршау, жерлеу орны, жерлеу дәстүрі, саз кірпіш, монета, археологиялық қазба.

Kipicne

Әлем тарихында үлкен өзгерістер орын алған XIII ғасырда саяси оқиғалардың алаңы болған тарихи мекеннің бірі Дешті Қыпшақ даласы. Ертістен Жайыққа дейін, оңтүстік Сібірден Сырдың төменгі ағысына дейінгі жерді қамтиытын бұл аумақ Шыңғысхан ұрпақтары билік жүргізген Жошы Ұлысының иелігіне кірді [1; 78]. Тарихи деректерде Алтын Орда деген атаумен қалған мемлекеттің саяси-мәдени орталықтарының бірі Ұлытау өңірі. Тарихи кезеңге қатысты материалдық мәдениет пен рухани құндылықтарды айшықтайтын мәдени мұра нысандары көптеп кездеседі. Осы қатардағы тарихи мұралардың бірі — жерлеу ескерткіштері. Мұндай жекелеген ескерткіш түрлері мен оған тиесілі материалдық байлықты жан-жақты зерттеу, қисынды түрде тәпсірлеу арқылы өңірдің немесе тұтас бір географиялық аумақтың тарихи келбетін қалпына келтіруге мүмкіндіктер ашылады. Сондай-ақ кешенді ғылыми жұмыстары үшін деректік қор қалыптасады. Жаратылыстану ғылымының жетістіктерін пайдалана отырып, пәнаралық байланыстар арқылы ескерткіштің нақты тарихи мерзімін анықтауға және зерттеудің ғылыми құндылығын арттыруға мол мүмкіндіктер ашылды.

Ұлытау даласының ортағасырлық жерлеу ескерткіштері жайлы сөз қозғағанда күйдірілмеген саз кірпіштен тұрғызылған қоршау түріндегі жерлеу орындарын ерекше атауға болады. Бұл санаттағы ескерткіштер осы өңірден жиі кездесетіндігіне қарамастан зерттеу жасалған нысандар өте аз. Оның негізгі себебі XX ғ. қоғамдағы саяси-идеологиялық шектеулерге байланысты болса, екінші жағынан құрылыс материалдарының табиғи жағдайлар салдарынан тез ескеріп, қирап, топырақ үйіндіге айналып қалғандығынан сыртқы көрінісіне қарап дәл анықтап алудың да өзіндік қиындықтары бар. Кездейсоқ табылған немесе кешенді жұмыстар барысында қосымша ақпараттар алу мақсатында зерттелген ескерткіштер жайында ғана қысқаша деректер белгілі. Қазақстанның далалық өңірлерінде

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: syrymesenov@gmail.com

саз кірпіштен мола тұрғызу үрдісінің бастауы мен алғышарттарын анықтау мәселелері ашық күйінде қалып отыр. Сонымен қатар жерлеу дәстүрі мен қосымша кездесетін жәдігерлерге байланысты мұсылмандық немесе одан тыс ескілікті дәстүр ретінде екіге бөліп қарастыру көзқарастары қалыптасқан [2; 95]. Алайда аталған екі бөлек дәстүрдің қосарлана жүретін белгілері мен оның себептері, жергілікті халықтың мұсылмандықты қабылдағанға дейінгі рухани құндылықтар жүйесі мен оның мән-мазмұнын археологиялық материалдар негізінде зерделеу мәселелері ғылымдағы ақтаңдақтардың бірі.

Соңғы 3–4 жыл көлемінде Алтын Орданың 750 жылдығын атап өтілді, Жошы Ұлысының тарихы мен мәдениетін зерттеу, насихаттау жұмыстары қолға алынып, мемлекеттік деңгейде шаралар ұйымдастыру ісі қарқын ала бастады. Осындай игі бастамалардың бірі — Жошы хан кешеніндегі жерлеу орындарының бірінде жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары. Аталған зерттеу Қарағанды облысы әкімдігінің Мәдениет, архивтер және құжаттама басқармасына қарасты «Тарихи-мәдени мұраларды қорғау орталығы» мекемесінің тапсырысы бойынша жүзеге асырылған.

Методология және зерттеу әдістері

Зерттеу нысаны ретінде алынып отырған тақырып методологиялық тұрғыдан бірнеше ауқымды мәселенің шешімін табуға мүмкіндіктер береді. Біріншіден ортағасырлық жерлеу ескерткіштерінің заттай деректері негізінде материалдық мәдениеттің сипаты мен нақты тарихи кезеңін айқындау, екіншіден белгілі бір уақыттағы тұрмыстық салт-жоралғылар мен идеологиялық ахуалды бағамдауға болады. Аталған зерттеу жалпы ғылыми қағидаларға сүйене отырып, тарихи және салыстырмалы талдау негіздерін басшылыққа алады. Нәтижесінде археологиялық зерттеу әдістері мен архитектуралық ерекшеліктеріне сүйене отырып, ескерткіштің тарихи-мәдени атрибуциясы мен кезеңі анықталды. Сонымен қатар бірқатар пәнаралық зерттеу әдістерін қолдану арқылы тың мәліметтерге қол жетті. Жерлеу орнынан табылған адамның сүйек үлгілері бойынша антропологиялық ерекшеліктеріне сипаттама жасалса, радиокөміртектік талдаулар арқылы өмір сүрген жасы нақтыланды.

Археологиялық деректердің сипаттамасы

2020 жылғы археологиялық қазба жұмыстары Жошы хан кесенесінен солтүстік-шығысқа қарай 900 метр жерде орналасқан (географиялық координаттары 48°09'49.0" ШБ 67°49'19.1" СЕ) аласа төбенің үстіндегі жерлеу орнында жүргізілді. Төбенің үстінде солтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа қарай тізбектеле орналасқан бірнеше жерлеу орнының белгілері байқалады. Жерлеу орындары шағын топырақ үйіндісе ретінде ғана сақталған (1-сурет). Диаметрі 6 м., биіктігі 30–35 см болатын дөңгелек пішінді шағын үйінділердің біріне көлемі 7×7 м қазба салынды.

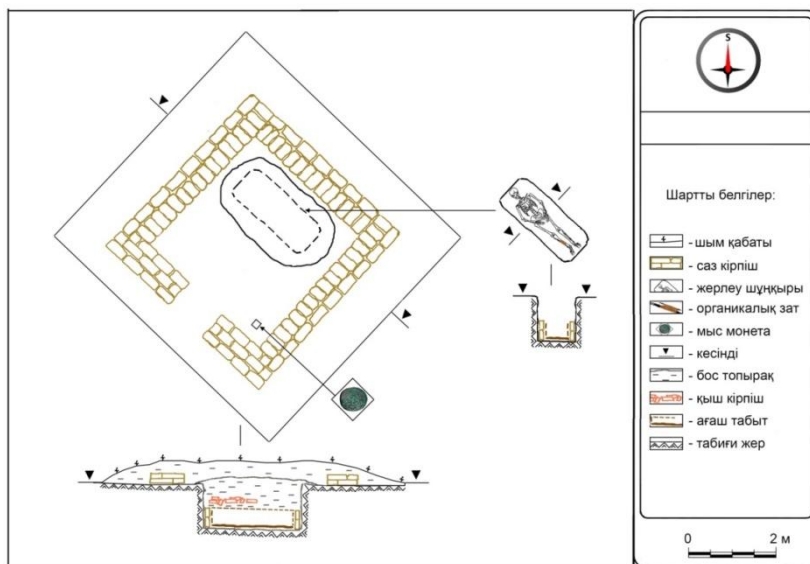
1-сурет. Зерттелген нысанның қазбаға дейінгі көрінісі

Нысанның беткі шым қабатын тазарту барысында күйдірілген кірпіштің сынықтары, қатты күйген кірпіш пен қож кесектері кездесті. Қазбаны одан әрі жалғастыру кезінде 10 см тереңдіктен бастап саз кірпіштен өрілген, жобасы тік төртбұрыш келген құрылыс қалдығы ашыла бастады. Ашылған құрылыстың көлемі 5×5 м, қабырғаларының қалыңдығы 70 см, сақталған биіктігі 20 см құрайды. Құрылысқа пайдаланылған саз кірпіштердің өлшемі 43,5×21×13 см және тек ең төменгі 1–2 қатар қаландысы ғана сақталған. Бұрыштары әлемнің төрт тарапына бағытталған. Құрылыстың есігі (ені 87 см) солтүстік-батыс қабырғасының тең ортасында орналасқан (2-сурет).

2-сурет. Қазба барысында ашылған құрылыс

Құрылыстың ішін тереңдетіп тазарту барысында, солтүстік бұрышқа жақын жерден ұзындығы 2,4 м, ені 1,2 м қабір шұңқырының ізі байқала бастады. Осы шұңқырды аршу барысында 0,46 м тереңдікте орташа көлемдері 25×25×5 см келетін күйдірілген кірпіш үйіндісі кездесті. Қабірдің үстін жабу үшін арнайы қойылған кірпіштердің ретсіз шашылып жатқанына қарағанда шұңқырдың бұрын ашылғандығын немесе тоналғандығын аңғаруға болады. Одан әрі тазарту барысында 0,8 м тереңдікте қабір шұңқырының ішкі жағын сылаған қалыңдығы 10 см болатын сазды сылақтары мен оның астынан ағаш табыттың қалдықтары ашылды. Ағаш табыт қатты бұзылған, жоғарғы бөліктері әбден шіріген тек астыңғы аз ғана бөліктері сақталған. Шұңқырдан 0,9 м тереңдікте басы солтүстік-батысқа бағытталған жерленген адамның сүйектері аршылды (3-сурет). Адам аяқ-қолдары созылып, қос білегі жамбасының үстіне қойылып, шалқасынан жатқызылған. Адамның оң аяғының тізесінен төмен сүйекке жабысқан былғарының қалдықтары байқалды. Органикалық қалдық қатты шіріп, күлге айналып кеткендіктен сақтап қалу немесе қандайда бір зертханалық талдау жасау мүмкін болмады.

3-сурет. Жерлеу орнының сызба жобасы мен кесіндісі

Қазба алаңын тазарту кезінде, қоршаудың ішінен, оңтүстік-батыс бұрышқа жақын аумақтан, табиғи жердің деңгейінде жатқан мыс монета табылды (4-сурет). Монетаның сақталуы өте жақсы, бетіне түскен таңбалары мен бедерлі өрнектері анық оқылады. Тазартылғаннан кейінгі көлемі 2,4×2,4 мм, салмағы 3,41 гр. болды. Монета бойынша Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының ғылыми қызметкері, т.ғ.к., нумизмат П. Петровпен бірлесе отырып, салыстырмалы зерттеу қорытындылары жасалды. Монета 785 (1383) жылы айналымға енген. Самарқандтың теңге сарайында соғылып, Әмір Темірдің таңбасы басылған [3; 132]. Бетіндегі бедерлерінің жақсы

сақталуына қарағанда қолданыста ұзақ болмаған. Сондықтан монета соғылған уақытынан бастап 10–15 жыл шамасында ғана пайдаланылған деп қорытынды жасауға болады. Олай болса тиынның қолданыс аясынан шығуы немесе археологиялық жәдігер ретіндегі тарихы XIV ғ. соңғы жылдарына сәйкес келеді.

4-сурет. Қазба барысында табылған мыс монета

Зертханалық талдау нәтижелері

Жерлеу шұңқырынан алынған адамның сүйектері бойынша антропологиялық сараптама Уфа қаласында (Ресей) орналасқан РҒА Уфа ғылыми орталығының Тарих, тіл және әдебиет институтының ғылыми қызметкері А. Нечвалода тарапынан жасалды.

Өкінішке қарай адамның негізгі антропологиялық белгілерін айқындайтын бас сүйегі толық сақталмаған. Қабірдің үстіне үйілген ауыр топырақтың салмағынан және кейінгі уақыттардағы тонаушылық әрекеттердің салдарынан басының кей бөліктері (оң жақ самай, желке, үстіңгі жақ және астыңғы жақтың жартысы) сынып, үгітіліп кеткен. Зерттеу барысында бас сүйекті толығымен құрастыру мүмкін болмаса да, нейрокраниумның негізгі бөлігі қалпына келтірілді (5, 6 — суреттер).

5-сурет. Қалпына келтірілген бас сүйек: алдынан және сол жақ қырынан қарағанда. Фотоны түсірген А. Нечвалода.

6-сурет. Астыңғы жақ сүйек. Фотоны түсірген А. Нечвалода.

Қалпына келтіруден кейін бас сүйек өлшенбеді. Тістердің тозуы / сырылуы және эктокран жіктеріне қарай (Lovejoy, 1985 бойынша) бас сүйек шамамен 20–25 жас аралығындағы жас әйел адамға тиесілі. Мұндағы 22 жас төменгі 3-азу тістің шығуына байланысты шамалап беріліп отырған уақыт.

Қаңқа сүйектерінің сақталуы мен ерекшеліктеріне қарағанда ешқандай патологиялық белгілері байқалмайды (1-кесте), өлшемдері қалыпты (2-кесте). Қаңқа сүйектері толық болғанымен бұғана, шынтақ, жамбас және қабырға сүйектерінің кемік бастары шіріп, үгіле бастаған. Антропологиялық

белгілерінде ешқандай патологиялық ерекшеліктердің болмауына қарағанда физиологиялық ауыртпалықтар көрмеген әлеуметтік мәртебесі жоғары тұлға болуы ықтимал.

1 - кесте

Қаңқа сүйектерінің сақталу көрсеткіші ♀

Сүйек атаулары	Сақталуы мен ерекшеліктері
Омыртқалар	мойын — 7, кеуде — 12, бел — 5.
Бұғана	екеуі де бар, ерекшеліктері жоқ (е/ж)
Жауырын	екеуі де бар, е/ж
Тоқпан жілік	екеуі де бар, сынған, е/ж
Шынтақ сүйек	екеуі де бар, сол жағы сынған, е/ж
Шыбық сүйек	екеуі де бар, сынған, е/ж
Қабырғалар	барлығы бар, е/ж
Төс	біткен
Жамбас	екеуі де бар, морт сынған, кемік бастары нашар сақталған
Сегізкөз	біткен
Құйымшак	—
Орган жілік	екеуі де бар, е/ж
Тізе қапшығы	екеуі де бар, е/ж
Жіліншік	екеуі де бар, е/ж
Садақ сүйек	екеуі де бар, е/ж
Алақан сүйектері	барлығы бар, е/ж
Табан сүйектері	барлығы бар, е/ж

2 - кесте

Посткраниалды қаңқа сүйектерінің өлшемдері (белгілердің реттік саны Мартин, 1928 бойынша) ♀

Белгілері	Оң жағы	Сол жағы
Шынтақ сүйек		
1. Барлық ұзындығы	—	239
3. Ең жіңішке жері	—	34
11. Алдыңғы-артқы диаметрі	—	10
12. Көлденең диаметрі	—	13
13. Диафиздің жоғарғы көлденең диаметрі	—	10
14. Диафиздің жоғарғы сагитальді диаметрі	—	21
Бұғана		
1. Барлық ұзындығы	—	—
6. Диафиздің ортасындағы жуандығы	—	—
Орган жілік		
1. Барлық ұзындығы	414	415
2. Табиғи қалпындағы ұзындығы	371	378
21. Эпифиздың төменгі ені	79	78
6. Диафиздің ортасындағы сагитальді диаметрі	25	25
7. Диафиз ортасының көлденең диаметрі	23	23
9. Диафиздің жоғарғы жағының көлденең диаметрі	27.	23
10. Диафиздің жоғарғы сагитальді диаметрі	23	26
8. Диафиздің ортасындағы жуандығы	78	77
Жіліншік сүйектері		
1. Толық ұзындығы	320	314
2. Айдаршық ұзындығы	312	317
1а. Барлық ұзындығы		
5. Жоғарғы эпифиздің ең үлкен ені	70	73
6. Төменгі эпифиздің ең үлкен ені	48	45
8. Диафиздің ортасындағы сагитальді диаметрі	27	27
9. Диафиз ортасының көлденең диаметрі	21	21
8а. Диафиздің ортасындағы сагитальді диаметрі foramen nutricia деңгейінде	27	27
9а. Диафиз ортасының көлденең диаметрі foramen nutricia деңгейінде	21	21
10. Диафиза жуандығы	78	78

Сегізкөз	
2. Алдыңғы түзу ұзындығы	100
5. Алдыңғы түзу ені	103
1. Доғал ені	105

Сонымен остеометриялық көрсеткіштер мынадай қорытындылар жасауға мүмкіндіктер береді. Посткраниалды қаңқа сүйектері жас әйелге тиесілі. Ұзын сүйектердегі барлық өсу аймақтары бітіп болған. Оң жіліншіктің ұзындығы алты формула бойынша (3-кесте) есептегенде әйел денесінің немесе бойының ұзындығы 156,5 см (М. Троттер — Г. Глезер формуласы бойынша) және 157,34 см (С. Дупертей — Д. Хедден формуласы) болды. Алты формула бойынша орташа көрсеткіш — 155,96 см, яғни қалыпты әйелдер үшін орташа немесе орташадан төменірек болып шықты.

3 - кесте

Оң жақ ортан жіліктің ұзындығы бойынша адамның дене (бой) өлшемі ♀

Сүйек	Ортан жілік
Сүйектің ұзындығы (мм)	414
Троттер и Глезер	156.5
Алексеев	—
Найнис	155.0
Тельккя	156.0
Мануврие	154.95
Дюпертей и Хедден	157.34
Лорке, Мюнцер и Вальтер	—
Денесінің (бойының) орташа ұзындығы	155.96

Зерттеу нысанының абсолюттік жасын анықтау жұмыстары

Литва Республикасының Вильнюс қаласындағы Физика ғылымдары және технологиялар орталығының зертханасында жерленген адамның тіс сүйегі арқылы радиоқөміртегілік әдіспен нақты жасын анықтау мақсатында сараптама жүргізілді (4-кесте).

4 - кесте

¹⁴C талдау нәтижелері

Зертханалық коды	¹⁴ C BP	Калибрленген мерзімі (Сигма 1 / 68,3 %)	Калибрленген мерзімі (Сигма 2 / 95,4 %)
FTMC-RY88-3	619±26BP	1303 (30.7 %) 1327 calAD 1350 (20.4 %) 1368 calAD 1380 (17.1 %) 1395 calAD	1299 (95.4 %) 1399 calAD

Талдау нәтижелері бойынша жерлеу орнындағы адамның сүйек сынамалары негізіндегі мерзімдеу уақыты XIV ғасырдың ортасына жатады. Бұның өзі жерлеу орнының құрылыс ерекшеліктері, жерлеу дәстүрі және табылған монета бойынша анықталған уақытпен сәйкес келеді.

Талқылау

Архитектуралық ерекшеліктері мен жерлеу дәстүрі. Қазақ даласындағы ортағасырлық жерлеу ескерткіштері жайында құнды пікір жазып қалдырған зерттеушілердің бірі Ш.Ш. Уәлиханов өз жазбаларында далалық аймақтардағы кесенелер мен молаларды сипаттай отырып, олардың орналасу жағдайына, құрылысына, сыртқы өрнектеріне ерекше көңіл аударады. Ғалымның пікіріне сүйенетін болсақ, молалар әрқашанда биік жерлерге, керуен немесе көш жолдарының бойына, өзен, көлдердің маңына салынады. Бұл өтіп бара жатқан жолаушының аруаққа арнап арнайы дұға қылу мақсатында жасалады. Қабір үстіне салынған көне ескерткіштер үлкен қалыпта, әр түрлі үлгідегі материалды қолдана отырып, әсем күмбездерді және ою-өрнекті безендірулеріне қарай бір-бірінен ерекшеленеді. Өтіп бара жатқан саяхатшы бұл ғимараттарды білімді халықтың шығармасы екендігін өз жазбаларына түртіп қояды [4; 193].

Қазба барысында ашылған жерлеу орны мен сыртқы қоршауының архитектуралық ерекшеліктері және құрылыс заттары XIV-XV ғасырларда кең таралған Жошы Ұлысы заманының

ескерткіштеріне тән. Құрылысы ұқсас келетін ескерткіш нысандары дәл осы аумақта жүргізілген археологиялық зерттеулер барысында анықталған. Ә.Х. Марғұланның жетекшілігімен Жошы хан кесенесінің жанындағы екі жерлеу орны мен Ұлытау ауданының қазіргі Қаракеңгір ауылы маңында орналасқан тағы бір жерлеу орнында қазба жүргізілген. Құрылыстары бір-біріне өте ұқсас, жобасы тік төртбұрышты болып келген, есіктері оңтүстік-батыс жағында, қабір шұңқырының басы солтүстік-батысқа қараған және табыт іспетті тақта кірпіштермен жабылған. Еденіне тегіс етіп кірпіш төселген. Жерлеу орнынан айтарлықтай заттай деректер табылмаған. Барлық ерекшеліктерін ескере отырып, зерттеушілер мұсылман дәстүрмен жерленген Дешті Қыпшақ (XIII-XV ғғ.) заманына тиесілі ескерткіш деген қорытындыға келген [5; 144]. 1949 жылы Нұра өзенінің бойынан, Қарағанды қаласына жақын жердегі Жартас ауылының маңындағы XIV ғасырға жататын қорымға [6; 248] және 1961 жылы Шідерті өзенінің бойындағы Екібастұз қаласының маңындағы Тасмола IV қорымында қазба жұмыстары жүрген [7; 42]. Бұл ескерткіштерден жерленген адамның басын солтүстік-батысқа қарата қоюы және ағаш табытқа салып жерлеу дәстүрі сияқты байланыстарды байқауға болады. Осы типтегі құрылыстар VIII-IX ғасырлардағы Ертіс өзені алқабындағы қимақтардың жерлеу дәстүрінде жиі кездеседі [8; 181]. Бұл үрдіс кейінірек батысқа қарай қыпшақтардың арасында кең таралған [9; 130].

XIV—XV ғасырларға жататын, құрылысы саз кірпіштен тұрғызылған бірқатар жерлеу орындарын Ертіс өзенінің орта ағысына жақын аумақтардан кездестіруге болады. Олардың қатарында Әуликөл қорымындағы 7 обаның [10; 119], Қаратоғай (2011 жылға дейін Комарицино деп аталған) ауылы маңындағы жерлеу орны [11; 124] және Шідерті қорымындағы 2 обаның [12; 160] құрылыс ерекшеліктері зерттеу нысаны болып отырған ескерткішке жақын келеді.

2010 жылы Ұлытау ауданындағы археологиялық зерттеулер барысында Қаракеңгір өзенінің бойында орналасқан Хан Ордасы қалашығының маңындағы екі жерлеу орны зерттеліп, XIII-XV ғасырларға тиесілі екендігі айтылған [13; 10–13]. Ашылған кесенелердің жобасы, құрылыс материалдары мен олардың өлшемдерінде және жерлеу дәстүрінде зерттеу нысаны болып отырған ескерткішпен тікелей ұқсастықтары бар.

Осы сипаттағы ескерткіштердің бірі Қарағанды облысының Шет ауданындағы Талды өзенінің бойында орналасқан «Нұраталды-2» қорымы. Құрылыстарының көлемдері 5×5 м және 5,8×4,7 м, сақталған биіктігі 0,6 м, тік төртбұрышты келген, шикі саз кірпіштен өрілген, солтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа қарай бағыттала орналасқан екі жерлеу орны анықталған. Зерттеу қорытындыларына сәйкес XIII-XIV ғғ. жататын дәстүрлі ерекшеліктері бар мұсылмандық жерлеу ескерткіштерінің бірі ретінде сипатталған [14; 218].

Зерттеу нысанына аумақтық тұрғыдан жақын орналасқан ескерткіштердің бірі ретінде Есіл өзені бойындағы Бозоқ қалашығының қорымынан табылған жерлеу орындарын атауға болады. Ескерткіш аумағынан 70 астам жерлеу орны анықталып, олардың бірқатарында қазба жүргізілген. Негізгі нысандар күйдірілмеген кірпіштерден тұрғызылған қоршау түріндегі (көлемдері 4,5×3,7 ден 7,5×5,3 м дейін) жерлеу орындары. Құрылыс қалдықтары мен жерлеу дәстүріне, табылған жәдігерлеріне қарай отырып, XIII ғ. мен XIV ғ. басындағы мұсылмандық жерлеу ескерткіштері деген қорытынды жасалған [2; 95].

Күйдірілмеген саз кірпіштен жерлеу орындарына арналған қоршау тұрғызудың нақты қай уақыттан бастау алғандығы жөнінде ғылыми көзқарастар әртүрлі. Қалыптасқан түсінік бойынша мұндай құрылыстар белгілі бір аймақта қалалық мәдениеттің қалыптасуымен қатар жүретін құбылыстар ретінде белгілі. Бұл типтегі ескерткіштер Қазақстанның батыс өңірлері мен Еділ бойындағы алтынордалық қалалардың маңында орналасқан қорымдарда жиі кездеседі. Тік төртбұрышты саз кірпіштен тұрғызылған жерлеу орындарын ерекше үлгідегі құрылыс нысандары (VII үлгі) ретінде бөліп қарастырған зерттеушілердің бірі Г.А. Федоров-Давыдов болды. Бұл үрдістің қалыптасуын алтынордалық кезеңдегі (XIII ғ. екінші жартысы мен XIV ғ.) мұсылмандық жерлеу дәстүрінің келуімен байланыстырады. Зерттеуші мұндай қорытындыны жерлеу дәстүріндегі қосымша заттардың болмайтындығын негізге ала отырып шығарады [9; 131]. Осы ұстанымдағы зерттеушілер қатарындағы В.А. Иванов пен В.А. Кригердің қорытындысына сәйкес XIV ғ. екінші жартысынан бастап Оңтүстік Орал өңірінде мұсылмандықтың келуімен қатар жергілікті тұрғындардың жерлеу дәстүрінде ақымдап жерлеу, кірпіштен өрілген қоршау түрлері сияқты жаңа элементтер пайда бола бастаған [15; 86]. М.В. Аляев мұндай құрылыстардың географиялық аумақтарға қарай түрленіп отыратындығын басты назарға алады және қоршаулардың исламдық мәдениетпен ешқандай қатысы жоқ, ол көшпелілерден жеткен ұлттық дәстүрінің ерекшеліктері

ретінде бағамдайды [16; 55–56]. Қазақстанның батыс аумағындағы археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижелеріне сүйене отырып, көшпелілердің жерлеу құрылысында XV ғ. бастап исламдық идеологияның келуімен өзгерістердің орын алғандығын аңғаруға болады. Алайда жергілікті халықтың наным-түсініктеріне негізделген ескі салт-жоралғылармен сіңісіп, жаңа да күрделі мәдени дәстүр ерекшеліктері қалыптасқан [17; 207].

Зерттеушілердің көпшілігі саз кірпіштен тұрғызылған қоршауларды архитектуралық құрылыстан гөрі жерлеу дәстүрі ретінде қарастырады. Еділ бойындағы ескерткіштерге зерттеу жүргізген А.И. Ракушин алғашқылардың бірі болып қоршауларды топтарға бөлген. Оның ішінде шеңбер және тік төртбұрышты үлгілерін ажыратып, өзара жекелеген түрлерге бөле отырып, олардың шығу тарихын көшпелілер арасында ислам дінінің таралуымен байланыстырған [18; 170–173]. Зерттеушінің бұл пікірін терістеп, қоршаулар Алтын Орданың отырықшы халқының жерлеу ескерткіштері деген пікірді ұстанушылар да бар [19; 225]. Ескерткіштерді топқа бөлуде анағұрлым кеңірек талдау жасаған Э.Д. Зиливинская жерлеу орындарының жалпы жобасы бойынша шеңбер, шаршы және тік төртбұрышты деп, ал қоршаулардың қабырғасы бойынша шеңбер, сегіз қырлы (немесе көп қырлы), шаршы, тікбұрышты үлгілерін анықтап, олардың ішінде өзара бірнеше түрге бөлінетін айырмашылықтары бар екендігін атап көрсеткен [20; 182].

Жерлеу орындарының архитектурасы жөнінде терең зерттеу жүргізген этнограф ғалымдардың бірі — С. Әжіғали аталған ескерткіш түрлерінің тарихы ерте кезеңдерден басталып, этнографиялық уақытқа (XIX-XX ғғ.) дейін жалғасатынын айта келіп, «төрткұлақ» үлгісіндегі құрылыстармен сабақтастырады. Сонымен қоса құрылысына ерекше атау беріп, бұрыштарын әлемнің төрт тарапына бағыттай орналастырудың мән-мағынасын кеңістікке бойлау, өмір мен өлім, аруаққа құрмет сияқты архаикалық түсініктермен байланыстырады [21; 280–283].

Жоғарыда айтылған әртарапты пікірлердің қайсы болсын өзіндік ғылыми негіздемесі барын мойындауға болады. Алайда көшпелі өмір салтына бейімделген далалық өңірді мекендеген тұрғындардың саз кірпіштен мола тұрғызуын этникалық дәстүрімен байланыстыра отырып қарастырған зерттеушілер пікірінің қисыны жоғары деп санаймыз. Себебі бұл үрдіс ерте кезеңдерден бастау алып, уақыт пен өндірістік жетістіктердің нәтижесінде өзгеріп отырған. Далалық өңірлерде саз кірпішті жерлеу құрылысына пайдалану қыштан кесене тұрғызу дәстүрімен қатарлас дамыды деп пайымдауға болады. Сондай-ақ жерлеу орнына қойылған адамның әлеуметтік мәртебесіне, қоғамдық беделіне, материалдық байлығына да байланысы барын ескерген жөн. Зерттеу нысаны болып отырған жерлеу орны сол заманның жаңа үлгідегі құрылыс материалдарынан тұрғызылған, әлеуметтік мәртебесі жоғары әйел адамның құрметіне арналған ескерткіштердің жарқын үлгісі.

Жоғарыда аталған Жартас, Тасмола IV, Әуликөл сынды жерлеу орындарынан монеталардың кездесуі [22; 167] мен зерттеу нысанын да монетаның табылуын салыстырмалы түрдегі атрибуттық белгілердің ұқсастығы деп қарастыруға болады. Жалпы Ұлытау және оған іргелес Сарыарқаның өзге де аумақтарда Жошы Ұлысы заманына тиесілі жерлеу орындарынан монеталардың кездескен мысалдары аз емес. Ескерткіштің нақты жасын анықтауға мүмкіндік беретін жәдігер ретіндегі құндылығы жоғары. Алайда бұл дәстүрдің нақты қандай таным-түсініктерге байланысты жасалатындығын немесе аумақтық, этникалық ерекшеліктерін айқындайтын деректер өте аз. Мәселен Дж.Г. Фрээрдің өмірден қайтқан адамның қабіріне қандай да бір тағамдарды қою салтының өзгерген түрі, яғни адамның о дүниеде азық сатып алуы үшін аузына немесе уысына тиын салу әдетінің қалыптасқандығы жайлы пікірі қисынға қонымды [23; 19–20]. Ал қазақ қоғамында әлі күнге дейін кей өңірлерде көпшілік әулие тұтатын тұлғалардың бейіті немесе кесенелеріне арнайы сандық, қорапшалар қойылып, зиярат етушілердің өз қалтасынан ақша салып, тәбірік ретінде басқасын алып кететін жоралғылар сақталған. Бұны да дәстүр сабақтастығының үзілмей келе жатқан сипаты ретінде бағамдауға болады.

Жерлеу салтындағы мүрдені қабірге орналастыру, басын құбылаға бағыттау ерекшеліктері мұсылмандық белгілерін айшықтайтын болса, мыс монетаның кездесуі мен адамды киімімен қоса жерлеуі жергілікті халықтың дәстүрлі наным-түсінігімен ұштасып жатқан синкретті бейнесі.

Қорытынды

Ұлытау өңіріндегі саз кірпіштен тұрғызылған ортағасырлық жерлеу орындары санатындағы зерттелген ескерткіштер саны аз болғанымен өзіндік салт-жоралғысы, архитектуралық құрылымы бар, арнайы ғылыми-зерттеулерге негіз болатын кешен ретінде қарастыруға болады. XIII-XIV ғғ. аралығында қоғамда орын алған саяси, идеологиялық өзгерістердің тұрмыстық сипатын

айшықтайтын мұндай материалдық құндылықтарды жүйелі түрде зерттеуді жетілдіре түсудің ғылыми маңызы жоғары.

Тарихи-мәдени салыстырулар мен зертханалық талдау қорытындылардың нәтижесіне сәйкес Жошы хан кешеніндегі жерлеу орыны XIV ғ. орта тұсындағы Жошы Ұлысы заманына тиесілі ескерткіш ретінде қарастыруға толық негіз бар. Осы уақытқа жататын Ұлытау өңірі мен оған жақын аумақтарда зерттеу нысанына іліккен бірқатар ескерткіштер бойынша архитектуралық ерекшеліктері мен жерлеу дәстүрінде ұқсастықтар мен сабақтастықтың бар екендігі байқалады. Адамның басын солтүстік-батысқа қарата, басын оң иығына қарай бұрып, қос білегін кіндіктен төмен айқастыра қойып жерлеу ишараларын мұсылмандық дәстүрдің сипаты деп қарастырылды. Алайда адамның аяқ сүйектеріне жабысқан органикалық қалдықтардың болуы және мыс монетаның кездесуі мұсылмандық емес немесе жергілікті халықтың көп тәңірлік ұстанымдарының атрибуттық белгісі деп пайымдауға болады. Антропологиялық белгілерінде ешқандай патологиялық ерекшеліктердің болмауы және киімімен бірге салтанатты түрде жерленуі, әлеуметтік мәртебесі жоғары тұлға болғандығын айғақтайды. Көшпелілердің тұрмыстық салтында жас әйелге жоғары құрмет көрсету оның жоғары әлеуметтік мәртебесі мен қоғамдық беделіне тікелей байланысты жүретін құбылыстар.

Сонымен XIII—XIV ғасырлардағы Сарыарқа даласының көшпелі халқы саяси, мәдени үрдістерді басынан кешіре отырып, қоғамдық өзгерістерге түскенін аңғарамыз. Әсіресе тұрмыстық салт-жоралғыларында қарқынды өзгерістер байқалады. Рухани құндылықтар жүйесінде мұсылмандық сенім мен дәстүрлер дендеп ене бастаған. Бұл үрдіс жоғарыда айтылған жерлеу орындарындағы ғұрыптық өзгерістерден айқын көрініс береді. Жерлеу құрылыстарындағы ислам мәдениетінің архитектуралық нышандардың берік орныға бастауын және жерлеу дәстүрінде қосымша жабдықтар санының азаюын ереше атап айтуға болады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Рашид ад-Дин. Джами ат-таварих: Сб. летописей. — Кн. 2. — Т. 1. / Рашид ад-Дин. — М., 1960. — 253 с.
- 2 Хабдулина М.К. Раннемусульманские погребения некрополя городища Бозок / М.К. Хабдулина // Диалог городской и степной культур на Евразийском пространстве. Историческая география Золотой Орды: материалы Седьмой междунар. конф., посвящ. памяти Г.А. Фёдорова-Давыдова; под ред. С.Г. Бочарова и А.Г. Ситдикова. — Казань; Ялта; Кишинёв, 2016. — С. 94–96.
- 3 Петров П.Н. Монетные находки в погребениях XIV в. На территории Сарыарка (Центральный Казахстан) / П.Н. Петров, А.Е. Касеналин, Т.Н. Смагулов, С.Г. Есен // Stratum plus — 2021. — № 6. — С. 127–138.
- 4 Валиханов Ч.Ч. О киргиз-кайсацких могилах (молах) и древностях вообще / Ч.Ч. Валиханов // Собрание сочинений : [В 5-и т.]. — Т.1. — Алма-Ата: Гл. ред. Казах. сов. энцикл., 1984. — 432 с.
- 5 Маргулан А.Х. Археологические разведки в Центральном Казахстане (1946 год). / А.Х. Маргулан // Изв. АН КазССР. Сер. ист. — 1948. — Вып. 4, № 49. — С. 119–145.
- 6 Маргулан А.Х. Раскопки погребения воина XIV века в долине реки Нуры / А.Х. Маргулан // Тр. Ин-та истории, археологии и этнографии АН КазССР: археология. — 1959. — Т. 7. — С. 248–261.
- 7 Кадырбаев М.К. Погребение кыпчака первой половины XIV века из могильника Тасмола / М.К. Кадырбаев, Р.З. Бурнашева // По следам древних культур Казахстана. — Алма-Ата: Изд-во «Наука» КазССР, 1970. — С. 42–53.
- 8 Арсланова Ф.Х. Жоғарғы Ертіс өңірінің ортағасырлық археологиясының очерктері / Ф.Х. Арсланова. — Астана: Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Астана қаласындағы филиалының баспа тобы, 2013. — 405 б.
- 9 Феодоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов / Г.А. Феодоров-Давыдов. М.: Изд. Моск. ун-та, 1966. — 276 с.
- 10 Смагулов Т.Н. Калбасунская башня / Т.Н. Смагулов. — Алматы, 2012. — 160 с.
- 11 Смагулов Т.Н. Новые материалы к изучению археологических памятников кочевников Золотой Орды в Среднем Прииртышье / Т.Н. Смагулов // Материалы Междунар. науч. конф. «Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы», посвящ. 20-летию Независимости Республики Казахстана и 20-летию Ин-та археологии им. А.Х. Маргулана (12–15 декабря 2011 г.). — Алматы, 2011. — Т. 3. — С. 118–125.
- 12 Мерц В.К. Памятники Шидертинского археологического комплекса / В.К. Мерц, О.Н. Красноперова // Наследие академика А.Х. Маргулана: сб. материалов науч.-практ. конф., посвящ. 100-летию юбилею ученого. — Экибастуз, 2004. — С. 153–163.
- 13 Смаилов Ж. Отчет о научно-исследовательской работе «Проведение реставрационных работ на памятнике археологии — городища Хан Ордасы XIV–XV вв., Улытауский район» / Ж. Смаилов. — Алматы, 2010. — 26 с.
- 14 Ломан В.Г. Золотоординские погребения могильника Нуратаалды-2 / В.Г. Ломан, Е.А. Дмитриев, И.А. Кукушкин, А.И. Кукушкин // Археологическое наследие Центрального Казахстана: изучение и сохранение: сб. науч. ст., посвящ. 70-летию организации Центрально-Казахстанской археологической экспедиции Академии наук Казахстана. — Т. 2. — Алматы: Научно-исследовательский центр истории и археологии «Бөгазы-Тасмола», 2017. — С. 209–218.
- 15 Иванов В.А. Курганы кыпчакского времени на Южном Урале (XII–XIV вв.) / В.А. Иванов, В.А. Кригер. — М.: Наука, 1988. — 89 с.

- 16 Аляев М.В. Погребения золотоордынской эпохи в сырцовых оградках на территории Волгоградской области / М.В. Аляев // Материалы XXX Урало-Поволжской археол. конф. молодых ученых. — Самара, 1999. — С. 55, 56.
- 17 Бисембаев А.А. Археологические памятники кочевников средневековья Западного Казахстана (VIII–XVIII вв.) / А.А. Бисембаев. — Уральск, 2003. — 232 с.
- 18 Ракушин А.И. Подкуранные кирпичные сооружения золотоордынского времени в Нижнем Поволжье / А.И. Ракушин // Археологические вести. — Саратов, 1993. — Вып. 1. — С. 170–175.
- 19 Мыськов Е.П. Погребальные сооружения с кирпичными оградками могильника Маляевка VI у северо-западного пригорода Царевского городища / Е.П. Мыськов // Нижневолж. археол. вестн. — Вып. 6. — Волгоград, 2003. — С. 216–235.
- 20 Зиливинская Э.Д. Архитектура Золотой Орды. Культовое зодчество: моногр. / Э.Д. Зиливинская. — Казань: Отечество, 2014. — Ч. I. — 228 с.
- 21 Ажигали С.Е. Архитектура кочевников — феномен истории и культуры Евразии (памятники Арало-Каспийского региона) / С.Е. Ажигали. — Алматы: НИЦ «Ғылым», 2002. — 654 с.
- 22 Петров П.Н. Нумизматические находки XIV века из некрополя у озера Аулиеколь / П.Н. Петров, Т.Н. Смагулов // Stratum plus — 2018. — № 6. — С. 167–184.
- 23 Frazer I.G. Garnered sheaves. Essays, addresses and reviews. London, 1931.

А.Е. Касенали, С.Г. Есен, А.Ш. Исаков

Исследование погребального памятника эпохи Улуса Джучи в Улытауском районе

На территории Улытауского района расположено множество городов, поселений, мавзолеев и захоронений, отражающих материальную культуру эпохи Улуса Джучи. Одним из таких наследий являются погребальные памятники. Предметом исследования данной статьи является место захоронения в комплексе Джучи хана. Также в работе представлены результаты научно-исследовательских изысканий этого объекта. Культурная принадлежность захоронения, выявленная в ходе археологических раскопок, определялась сравнительными методами исследования внешнего строения и погребальных традиций. Нумизматическая экспертиза найденной монеты позволила установить дату чеканки и дату введения ее в обращение. Кроме того, было составлено антропологическое описание погребенного по скелету и установлено, что это была женщина в возрасте 20–25 лет. Время ее жизни было определено радиоуглеродным методом, датируется серединой XIV в. Отсутствие каких-либо патологических изменений в антропологических чертах и торжественный обряд захоронения с одеждой позволили предположить, что погребенный человек имел высокий социальный статус. Помимо этого, были высказаны мнения, касающиеся духовных ценностей и бытовых обрядов местного населения с учетом особенностей погребальной традиции. В частности, в период с середины XIV по XV век сформировались основы, связанные с преобладанием мусульманских знаков в традиции погребения человека и сохранением традиций, относящихся к тенгрианским верованиям местного населения.

Ключевые слова: Улус Джучи, Золотая Орда, Сарыарка, Улытау, ограда, погребение, обряд захоронения, сырцовый кирпич, монета, археологические раскопки.

A.Ye. Kassenali, S.G. Yessen, A.Sh. Iskakov

Research works on the burial monument of the time of Jochi Ulus in the Ulytau district

On the territory of the Ulytau district there are many cities, settlements, mausoleums and burials reflecting the material culture of the Ulus of Jochi era. Burial monuments are one of such legacies. The subject of this article is the burial place in the Jochi Khan complex. The paper presents the research results of this monument. The cultural identity of the burial, revealed during archaeological excavations, was identified by comparative methods of studying the external structure and burial traditions. Numismatic examination of the found coin allowed to establish the date of minting and the date of its introduction into circulation. At the same time, an anthropological description was made on the skeleton of the buried woman, and it turned out that she was a woman aged 20–25 years. The time of her life was determined by the radiocarbon dating method and included in the list of monuments dating back to the middle of the 14th century. The absence of any pathological changes in anthropological features and the solemn burial ceremony with clothes suggested that the buried person had a high social status. In addition, opinions were expressed concerning the spiritual values and household rituals of the local population, considering the peculiarities of the funeral tradition. In particular, in the period from the middle of the 14th to the 15th centuries, the foundations were formed related to the predominance of Muslim signs in the tradition of human burial and the preservation of traditions associated with the Tengrian beliefs of the local population.

Keywords: ulus of Jochi, Golden Horde, Saryarka, Ulytau, fence, burial place, burial traditions, mud brick, coin, archaeological excavations.

References

- 1 Rashid ad-Din (1960). *Dzhami at-tavarikh: Sbornik letopisei [Jami at-tavarikh: Collection of annals]*. Book 2. Vol. 1. Moscow [in Russian].
- 2 Khabdulina, M.K. (2016). Rannemusulmanskіe pogrebeniia nekropolia gorodishcha Bozok [Early Muslim burials of the necropolis of the Bozok settlement]. *Proceedings from "Dialogue between urban and steppe cultures in the Eurasian space. Historical geography of the Golden Horde: VII Mezhdunarodnaia konferentsiia, posviashchennaia pamiati G.A. Fedorova-Davydova — 7th International Conference dedicated to the memory of G.A. Fedorov-Davydov*. S.G. Bocharov, A.G. Sitdikov (Ed.). Kazan, Yalta, Kishinev, 94–96 [in Russian].
- 3 Petrov, P.N., Kassenalin, A.E., Smagulov, T.N., & Yessen, S.G. (2021). Monetnye nakhodki v pogrebeniakh XIV v. na territorii Saryarka (Tsentralnyi Kazakhstan) [Coin Finds in 14th Century in the territory of Saryarka (Central Kazakhstan)] *Stratum plus*, 6, 127–138 [in Russian].
- 4 Valikhanov, Ch.Ch. (1984). O kirgiz-kaisatskikh mogilakh (molakh) i drevnostiakh voobshche [About Kirghiz-Kaisak graves (mola) and antiquities in general]. *Sobranie sochinenii: [V piati tomakh] — Collected works in five volumes. Vol. 1. Alma-Ata: Glavnaia redaktsiia Kazakhskoi sovetskoi entsiklopedii* [in Russian].
- 5 Margulan, A.Kh. (1948). Arkheologicheskie razvedki v Tsentralnom Kazakhstane (1946 god) [Archaeological reconnaissance in Central Kazakhstan (1946)]. *Izvestiia Akademii nauk Kazakhskoi SSR. Seriya istoricheskaya — Proceedings of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. History Series*, Issue 4, 49, 119–145 [in Russian].
- 6 Margulan, A.Kh. (1959). Raskopki pogrebeniia voina XIV veka v doline reki Nury [Excavations of the burial of a warrior of the XIV century in the valley of the river Nura]. *Trudy Instituta istorii, arkhologii i etnografii Akademii nauk Kazakhskoi SSR: arkhologiya — Proceedings of the Institute of History, Archeology and Ethnography of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR: Archeology*. Alma-Ata: Izdatelstvo Akademii nauk KazSSR, 7, 248–261 [in Russian].
- 7 Kadyrbaev, M.K., & Burnasheva, R.Z. (1970). Pogrebenie kypchaka pervoi poloviny XIV veka iz mogilnika Tasmola [Burial of a Kipchak in the first half of the 14th century from the burial ground of Tasmol]. *Po sledam drevnikh kultur Kazakhstana — In the footsteps of the ancient cultures of Kazakhstan*. Alma-Ata: Izdatelstvo «Nauka» Kazakhskoi SSR, 42–53 [in Russian].
- 8 Arslanova, F.Kh. (2013). Zhogargy Ertis onirinin ortagasyrlyq arkhologiyasynyn ocherkteri [Essays on medieval archeology of the Upper Irtysh region]. *Astana: A.Kh. Margulan atyndagy Arkheologiya institutynyn Astana qalasyndagy filialynyn baspa toby* [in Kazakh].
- 9 Fedorov-Davydov, G.A. (1966). Kochevniki Vostochnoi Yevropy pod vlastiu zolotoordynskikh khanov [Nomads of Eastern Europe under the rule of the Golden Horde khans]. Moscow: *Izдание Moskovskogo universiteta* [in Russian].
- 10 Smagulov, T.N. (2012). Kalbasunskaya bashnia [Kalbasun tower]. Almaty [in Russian].
- 11 Smagulov, T.N. (2011). Novye materialy k izucheniiu arkhologicheskikh pamyatnikov kochevnikov Zolotoi Ordy v Srednem Priirtyshe [New materials for the study of archeological monuments of nomads of the Golden Horde in the Middle Priirtysh 12 e]. *Proceeding from Archaeology of Kazakhstan in the era of independence: results, prospects: Mezhdunarodnaia konferentsiia, posviashchennaia 20-letiiu Nezavisimosti Respubliki Kazakhstan i 20-letiiu Instituta arkhologii imeni A.Kh. Margulana (12–15 dekabrya 2011 goda) — International Conference devoted to 20th anniversary of the Independence of the Republic of Kazakhstan and 20th anniversary of the Institute of Archeology named after A.Kh. Margulan*. Almaty, 3, 118–125 [in Russian].
- 12 Merts, V.K., & Krasnoperova, O.N. (2004). Pamyatniki Shidertinskogo arkhologicheskogo kompleksa [Monuments of the Shiderty archaeological complex]. *Nasledie akademika A.Kh. Margulana: sbornik materialov nauchno-prakticheskoi konferentsii, posviashchennoi 100-letnemyu yubileiu uchenogo — The legacy of academician A.Kh. Margulan. Collection of materials of the Scientific-Practical Conference dedicated to the 100th anniversary of the scientist*. Ekibastuz, 153–163 [in Russian].
- 13 Smailov, Zh. (2010). Otchet o nauchno-issledovatel'skoi rabote «Provedenie restavratsionnykh rabot na pamyatnike arkhologii — gorodishcha Khan Ordasy XIV–XV vv., Ulytauskii raion» [Report on the research work "Restoration work on the monument of archeology — the settlement of Khan Ordasy XIV–XV centuries, Ulytau region"]. Almaty [in Russian].
- 14 Loman, V.G., Dmitriev, E.A., Kukushkin, I.A., & Kukushkin, A.I. (2017). Zolotoordynskie pogrebeniia mogilnika Nurataldy-2 [Golden Orda burials of the Nurataldy-2 burial ground]. *Arkheologicheskoe nasledie Tsentralnogo Kazakhstana: izuchenie i sokhraneniye: sbornik nauchnykh statei, posviashchennyi 70-letiiu organizatsii Tsentralno-Kazakhstanskoi arkhologicheskoi ekspeditsii Akademii nauk Kazakhstana — Archaeological heritage of Central Kazakhstan: study and preservation. Collection of scientific articles dedicated to the 70th anniversary of the organization of the Central Kazakhstan Archaeological Expedition of the Academy of Sciences of Kazakhstan*. Almaty: Nauchno-issledovatel'skii tsentr istorii i arkhologii «Begazy–Tasmola», 2, 209–218 [in Russian].
- 15 Ivanov, V.A., & Kriger, V.A. (1988). Kurgany kypchakskogo vremeni na Yuzhnom Urale (XII–XIV vv.) [Mounds of the Kipchak period in the Southern Urals (12 – 14 centuries)]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 16 Aliaev, M.V. (1999). Pogrebeniia zolotoordynskoi epokhi v syrtsovykh ogradkakh na territorii Volgogradskoi oblasti [Burials of the Golden Horde era in adobe enclosures on the territory of the Volgograd region]. *Materialy XXX Uralo-Povolzhskoi arkhologicheskoi konferentsii molodykh uchenykh — Proceedings of the XXX Ural-Volga Archaeological Conference of Young Scientists*. Samara, 55, 56 [in Russian].
- 17 Bisembaev, A.A. (2003). Arkheologicheskie pamyatniki kochevnikov srednevekovia Zapadnogo Kazakhstana (VIII–XVIII vv.) [Archaeological monuments of medieval nomads of Western Kazakhstan (8–18th centuries)]. Uralsk [in Russian].
- 18 Rakushin, A.I. (1993). Podkurgannye kirpichnye sooruzheniia zolotoordynskogo vremeni v Nizhnem Povolzhe [Buried brick structures of the Golden Horde time in the Lower Volga region]. *Arkheologicheskie vesti — Archaeological news*. Saratov, Iss. 1, 170–175 [in Russian].

20 Myskov, E.P. (2014). Pogrebalnye sooruzheniia s kirpichnymi ogradami mogilnika Maliaevka VI u severo-zapadnogo prigoroda Tsarevskogo gorodishcha [Burial structures with brick fences of the Malyaevka VI burial ground near the northwestern suburb of the Tsarevsky settlement]. *Nizhnevolzhskii arkhеologicheskii vestnik — Lower Volga archaeological bulletin*. Volgograd, 6, 216–235 [in Russian].

21 Zilivinskaia, E.D. (2014). Arkhitektura Zolotoi Ordy. Kultovoe zodchestvo: monografiia [Architecture of the Golden Horde. Cult architecture: monography]. — Chast 1. — Kazan: Otechestvo[in Russian].

22 Azhigali, S.E. (2002). Arkhitektura kochevnikov — fenomen istorii i kultury Yevrazii (pamiatniki Aralo-Kaspiiskogo regiona) [The architecture of nomads is a phenomenon of the history and culture of Eurasia (monuments of the Aral-Caspian region)]. Almaty: Gylym [in Russian].

23 Petrov, P.N., & Smagulov, T.N. (2018). Numizmaticheskie nakhodki XIV veka iz nekropolia u ozera Auliekol [Numismatic finds of the XIV century from the necropolis near the lake Auliekol]. *Stratum plus*, 6, 167–184 [in Russian].

24 Frazer, I.G. (1931). *Garnered sheaves. Essays, addresses and reviews*. London.

М. Қанатұлы*, А.С. Адильбаева

*Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан
(E-mail: mir77kan@mail.ru; aigulmalika@mail.ru)*

Өлкетану пәнінде тарихи-мәдени туризмнің тарихын оқыту негіздемесі

Қазіргі таңда «тарихи өлкетану» пәні аймақтың ерекше қажеттіліктері мен мүдделерін көрсететін, білім беру стандарттарының негізгі құрамдас бөлігіне айналды. Осы негізде өлкетану пәнін университет деңгейінде оқыту, студенттердің кәсіби деңгейін көтеруде, жастардың туған өлке тарихын терең білуге насихаттауда және туған жерге деген патриоттық негізін қалыптастыруға, тұлға болып қалыптасуында өлкетану пәнінің маңыздылығы жоғары. Мақалада жоғары оқу орындарында патриоттық тәрбие берудің кейбір әдістемелік тәсілдері мен әдістері зерттелген. Соның ішінде оқу-тәрбие үрдісінде оқушыларды патриоттыққа тәрбиелеудің қарапайым да тиімді құралдарының бірі — өлкетану пәні арқылы туризм саласын оқыту негіздемесі қарастырылған. Авторлар мәдени-өлкетану тәжірибесін оқу үдерісіне енгізу және болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудағы олардың ролін күшейту шараларын ұсынған. Сонымен қатар өлкетану терминіне анықтама бере отырып, мәдени-тарихи туризмді өлкетану пәні ретінде оқытудың әдіс-тәсілдері туралы айтылған. Туризм мен өлкетанудың өзара ұқсастықтары мен ерекше тұстарына ғылыми түрде талдау жасалынған. Сондай-ақ, өлкетану пәнін жоғары оқу орынында оқыту студент жастардың рухани дамуына оң ықпал тигізетіндігі, аймақтың тарихи, әлеуметтік және мәдени құрылымына әсері туралы нақты ақпарат берілген.

Кілт сөздер: туризм, өлкетану, мәдениет, білім беру, патриоттық тәрбие, студент, тарихи ескерткіш.

Kipicne

Қазақстан Республикасы өз тәуелсіздігін алған жылдардан бастап, бүгінгі күнге дейінгі өзекті тақырыптардың бірі — халықтың әл-ауқатын көтеретін, ел экономикасын дамытатын, ішкі-сыртқы байланысты тұрақтандыруға орасан зор үлес қосатын ішкі туризм саласын өркендету болып табылады.

Қазіргі таңда ішкі отандық туризм саласының қарқынды дамып келе жатқанына куә болып отырмыз, оған басты себеп әлемдік жағдайдың күрт өзгеруі. Ішкі туризмді дамыту үшін, ең бірінші жастарды өз елінің тарихи-мәдени мұраларын құрметтеуге үйретуіміз керек. Осы тұрғыдан алғанда мектеп қабырғасынан бастап, жоғары оқу орындарында оқытылатын өлкетану пәнінің алар орны ерекше.

Қазақ тарихындағы мыңжылдық тарихы бар тарихи орындарды, археологиялық зерттеу барысында табылған жәдігерлерді насихаттап, туризм тарихын ғылыми әдіс-тәсілдер арқылы зерттеу, олардың бүгінгі тағдырына қорытынды жасау өте маңызды.

Заманауи білім берудің маңызды стратегиялық міндеті — жас ұрпақты жан-жақты дамыту болып табылады. Соның ішінде, студенттердің өлкетану пәні арқылы тарихи туризмді дамыту жастардың жеке тұлға болып қалыптасуына кешенді әсер етудің тиімді құралдарының бірі.

Өлкетану пәнінде тарихи туризмді оқыту негізінде педагогикалық құрылыммен тәрбиенің барлық негізгі аспектілері қалыптасады: саяси, адамгершілік, еңбек, эстетикалық, физикалық, студенттердің таным дәрежесі едәуір кенейеді, әрі психикалық дамуына да ерекше әсер ететіні айқын [1; 14].

Туризм өте ауқымды, әрі бұл саланы тарих тұрғысынан зерттелмегенін ескерсек, оның ішінде өлкетану ғылымы арқылы зерттеу тақырыптың өзектілігін аша түседі.

Бүгінде қазақстандық туризм нысандарының тарихы мен қызметі, әлемдік маңызы бар мәдени-тарихи ескерткіштері туралы тың ақпараттар жүйелі түрде жинақталып, тарих тұрғысынан ғылыми айналымға түскен жоқ. Осы негізде туризм тарихы, оның ішінде аймақтық туризм тарихын,

*Хат-хабарларға арналған автор. Email: mir77kan@mail.ru

республикалық және жергілікті мұрағат қорларынан алынған тың деректерді ғылыми айналымға енгізу және осы нәтижелерді өлкетану пәнінде енгізу қажеттілігі туындап отыр.

Туризм елдің аумағы мен оның жеке аймақтарымен тікелей байланысты. Сондықтан да өлкетану туризммен тығыз байланыстағы ғылым саласы болып табылады. Қазақстан өңіріндегі мәдени-тарихи туризм тарихы — пәнаралық байланысты қамтитын тақырып.

Қазақстандағы аймақ туризмінің дамуы және қалыптасу тарихын зерттеу бүгінгі Отан тарихының өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Білім және тәрбие жағына да әсер ететін бұл пәннің мәні зор болғанымен, өлкетану пәнінде туризм бағыты аз қолданылады.

XXI ғасыр ғылым мен технология заманында тек бір жақты теориялық білім беру студент үшін жеткіліксіз екенін көруімізге болады. Студенттің танымдық іс-әрекетін арттыру мақсатында тәжірибелік бағытына да жеткілікті көңіл аударуымыз керек. Көру, қызығушылық таныту арқылы тыңдау, ынта негізінде қабылданған білім ғана жас жеткіншекті тұлғалық дамуға апаратын негізгі бір жол болып табылады. Егер өлкетану пәнін оқытуда алдыға мақсат қоя отырып, жүйелі ұйымдастыра білсе, оның білімдік, танымдық, дамытушылық және тәрбиелік маңызы ерекше. Әсіресе, ішкі туризмді дамытуда тарихи мәдени орындарға, мұражайларға бару, тарихи маңызы бар туристік нысандарға саяхат жасау арқылы, деректерді жинау, оны тиімді пайдалану білім алушылардың тарихты жаңа бағыт тұрғысынан пайымдауға, ғылыми негізде түсінуіне мүмкіндік тудырады.

Зерттеу әдістері

Зерттеуде әдістемелік негізі принциптер: объективтілік пен тарихи анализ, психология-педагогикалық ғылыми әдебиеттерді, интернет материалдарын теориялық талдау, синтездеу т.б. әдістері басшылыққа алынды. Отандық және ресейлік ғалымдардың өлкетану, педагогикалық негізде оқыту жүйесіне қатысты әдістемелік-педагогикалық ғылыми еңбектеріне талдау жасау арқылы, тарихи зерттеу әдістері қолданылды.

Ғылыми әдебиеттерді талдау әдісі: бұл әдіс арқылы мынадай міндеттер шешілді: жоғары оқу орындарында туризм мен өлкетану жұмысының даму тарихын зерттеу, мәселенің зерттелу деңгейін ғылыми әдістемелік тұрғыдан талдау. Ақпаратты зерттеу және қорытындылау әдісі арқылы келесідей негізгі міндеттер шешілді: туризм мен өлкетану қызметінің тиімді түрлерін анықтау, студенттерді археологиялық және тарихи-мәдени маңызы бар туристік орындармен таныстыру негізінде пәнге деген қызығушылығын ояту.

Нәтижелері мен оларды талқылау

Қазақ жері бірнеше ғасырлық тарихы бар көне мекен, түркі халықтарының мәдени астанасы, сақ, ғұн тайпасынан бастап қанша ұлттың шығу бесігі болған тарихи орталығы екенін ескерсек, еліміздің тарихи-мәдени ескерткіштерге бай болуы да негізгі бір артықшылықтарымыздың бірі.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында «Туған жер» бөлімін іске асыру мақсатында білім беру жүйесінде, оқу-тәрбие ісінде тәжірибе тұрғысынан көңіл бөлуді, соның ішінде «Өлкетану» сияқты пәнді мектептерден жоғары оқу орындарына дейін оқытуды тапсырған болатын [2; 21].

Бүгінде Қазақстан Республикасының білім заңы аясында өлкетану пәні мектепте және мемлекеттік жоғары оқу орындарында тарих факультеттерінде арнайы «Тарихи өлкетану» курсы да оқытылады.

Осы тұрғыдан алғанда қазақ туризмінің дамуына өлкетану пәнінің қосар үлесі орасан зор екені айқын. Тақырыпқа терендей кіру мақсатында өлкетану терминіне ғылыми анықтама берсек:

Өлкетану — Отан тарихының құрамдас бөлімі ретінде көлемі бойынша шағын белгілі бір аумақтың (аудан, облыс, өлкелер т.б.) тарихи, әлеуметтік-экономикалық, саяси, мәдени дамуын, табиғи жағдайларын зерттеумен шұғылданатын ғылым мен мәдениет саласы, жан-жақты сараланған зерттеу жұмыстарының жиынтығы [3; 14].

Пәнді оқыту әдістемесі де ерекше, өлке тарихын ғана зерттемей, қоғам мен қоршаған тарихи ортаның географиялық, топонимикалық, экологиялық жағымен байланыстыра зерттеу қажеттілігін көрсетеді. Қазақстан Республикасының «Білім және ғылым туралы» заңында «Өлкетану» пәніне ерекше басымдық берілгенін айқын байқауымызға болады. Атап айтсақта заңда:

«Өлкетану пәні туған өлкенің тарихын, табиғатын, мәдениетін оқуға ықпал етеді. Пәннің негізі мақсаты мен міндеттері — туған өлкенің қалыптасуы мен дамуын кешенді сипаттайтын географиялық, тарихи, мәдени, табиғи және басқа да факторлар туралы білім қалыптастыру;

туған елге деген сүйіспеншілік сезімге, қоршаған табиғи ортаны аялауға тәрбиелеу болып табылады. Пәннің басты мақсаты: ежелгі дәуірден бастап қазіргі уақытқа дейінгі туған жер аумағында болып жатқан тарихи процестердің негізгі кезеңдері мен ерекшеліктері туралы білім қалыптастыру; туған өлкенің табиғи байлықтары, тарихи ескерткіштері және мәдени нысандары туралы білімдерін кеңейту; туған өлкенің дәстүрлі қолөнері, мәдени және әдеби мұралары мен өңір мақтанышына айналған адамдар туралы білімдерін кеңейту; туған өлкенің бірегей табиғаты, тарихы мен мәдениетіне деген құрмет сезімдеріне тәрбиелеу; оларды қорғауға жауапкершіліктерін арттыру» [4; 8] деп пәннің маңыздылығын ашып, айқындап көрсеткен болатын.

Туризм саласы мамандары арасында туризм мен өлкетанудың ұқсас тұстары өте көп болғандықтан бірге қарастыру керек деген пікір ұсынушылар да бар.

Алайда өлкетану өз алдына ғылыми зерттеу әдіс-тәсілдері мен формалары (өлкетану экспедициялары, ғылыми этнографиялық және археологиялық экспедициялар, мұражайлар жұмыстары) бар жеке ғылым саласы.

Туризмнің өлкетанудан бір ерекшелігі немесе артықшылығы қоғам өмірінде туризмнің алатын орны мен рөлі жоғары, көп векторлы болып табылады (кесте 1).

Туризмді экономиканың бір саласы, спорт түрі, демалыс сауықтыру құралы, оқу тәрбие, танымдық маңызды құрал ретінде де қарауға болады. Сонымен қатар, екі саланың өзара ұқсас жақтары біріншіден, екеуі де тәрбие білім беру құралы ретінде тануға болады, екіншіден жұмыс істеу формалары ұқсас болып келеді (экскурсия, жорықтар) [5; 67].

Кесте 1

Өлкетану мен туризм саласының өзара ерекшеліктері мен ұқсастықтары

Ескерту: Кесте авторлардың басшылығымен құрастырылған.

Өлкетанудың ішкі туризмнің дамуына тигізер ықпалының зор екенін жоғарыда айтып өткеніміздей, тәрбиелік маңызы да ерекше қосымша пәндердің ішіндегі өзектісі болып табылады. Өлкетану бірнеше түрге бөлінеді. Соның бірі — туристік өлкетану.

Туристік өлкетану — белгілі бір ауданның, облыстың, өлкенің тарихын, ондағы болған оқиғаларды, тарихи мемуарлық және тарихи архитектуралық ескерткіштер мен олардың ерекшеліктерін, археологиялық орындарды зерттеумен, оқып танумен айналысатын өлкетану түрі [1; 18]. Бұл аудиториядан тыс аймақта жүргізіледі. Бұндай туризм формасы жастарға туған жерінің тарихын танып білуге деген үлкен мүмкіндік, әрі ішкі туризмді кеңінен насихаттай алатын бірден бір тиімді жол болып табылады. Туризмнің осы түрі арқылы ғана студенттердің қызығушылығын

арттыруға және өз өлкесіне экскурсия жасау барысында көптеген білмеген тың ақпараттарды игеретін болады. Осыны басты негізге ала отырып, жоғары оқу орындардағы өлкетану пәндік курсына осы туризм формаларының қолданысқа енгізілуі қай жағынан алып қарасақта, ең тиімді жол болып табылады.

Өлкетану пәні арқылы мәдени—тарихи туризмді оқыту негізінде студенттердің тарихи орындарға, қоршаған ортаға деген көзқарастарын оң бағытқа өзгерте аламыз. Осы бағыт арқылы төмендегідей нәтижеге қол жеткіземіз:

- өз елді мекенінің табиғатымен, мәдениетімен, тарихымен және қазіргі кездегі өмірімен, экономикасымен танысуға мүмкіндік алады, осы арқылы студент жастардың бойында рухани байлыққа, ұлттық санаға, туған елге деген сүйіспеншілік артады;

- тарихи маңызы бар мәдени орындарды көру арқылы туған өлкенің табиғатына деген қызығушылығы артады және қоршаған ортаны қорғауға, танып білуге ұмтылыс пайда болуы мүмкін, осы арқылы студенттің жеке дамуын жүзеге асыра аламыз;

- тарихи орындарды, тарихи жәдігерлерді танып, зерттеу негізінде тарихпен іргелес ғылымдар археология, Отан тарихы пәндерінен алған теориялық білімдерін тәжірибеде қолдануға мүмкіндік болады;

- өлкетану мұражайларымен жақын танысу арқылы өлке тарихы туралы тың деректер ала алады;

- студент жастардың денсаулығын жақсартуға және дене дайындығының деңгейін көтеруге ықпал ете аламыз;

- студент экскурсия барысында алған білімін табиғатқа зиянын тигізбей, ұтымды пайдалануға қол жеткізіп ғана қоймай, ақпаратты сараптама жасай отыра, құнды материалдарды, коллекцияларды жинап, зерттеу жұмысын жасау арқылы біліктілігін арттыра алады [5; 13].

Жоғарыда артықшылықтарын атап өткеніміздей, туристік-өлкетану қызметі қазіргі кезде ерекше өзектілікке ие болып отыр. Ол қоршаған ортаның аймақтық ерекшеліктері арқылы туған өлкені зерттеуді қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, студенттің жеке тұлғалық дамуына, олардың өмірлік тәжірибесін қалыптасуына, алған білімдерін тәжірибеде пайдалануға мүмкіндік туғызады.

Туризм-өлкетану ісінің маңыздылығын одан әрі дамыту қажеттілігін тереңірек түсіну үшін біз осы қызмет түрінің әр компонентін жеке қарастыруымыз қажет (кесте 2).

К е с т е 2

Туризм мен өлкетану компоненттері арасындағы байланыс

Ескерту: Кесте авторлардың басылылығымен құрастырылған

Өлкетану негізі арқылы туризмді оқыту екі бағытта жүзеге асады (аудиториялық және топтық немесе клубтық туризм). Аудиториялық оқыту жүйесі аты айтып тұрғандай, теориялық оқытуға көп басымдық беріледі, ал клубтық туризм — географиялық аланда немесе оқу экскурсиясы кезінде жүзеге асырылады. Аудиториялық оқытуға студенттің барлығы дерлік қатысу міндетті болса, ал аудиториядан тыс, топтық (клубтық) туризмде, экскурсиялық оқуға студенттер ерікті түрде қатысады (туристік саяхаттар, өлкетану экспедициялар). Топтық туризмді (клубтық туризм) саяхаттауды ұнататындар үшін, хобби сабағы ретінде қосымша да өткізуге болады [6; 8]. Бұл туризмнің екеуі де

көптеген белгілер бойынша ерекшеленеді: саяхаттардың көлемі, қызмет түрлерінің жүйелілігі, күрделілігі т.с.с. Алайда, туризмді терең зерттеу үшін екінші тобы ең тиімдісі болып табылады, себебі аудиториядан тыс басқа іс-шаралар өлкені тануға мұндай мүмкіндік бермейді.

Өлкетану пәнінде осы әдістерді қолдана отырып, экскурсия барысында туристік іс-әрекеттің барлық түрін қолдануға тырысу керек, осы бағыт арқылы ғана студенттердің қызығушылықтары артып, олардың көп бөлігін өлке туризмін дамытуға бағыттап аламыз.

Өлкетану пәні арқылы мәдени тарихи туризмді оқыту үшін аймақ туралы толыққанды білім, таным түсінік болмаса зерттеу мүмкін емес. Туризм — өлкетану қызметін толық атқара алуы мүмкін, бірақ өлкетану — туризм саласын толық зерттей алмайтыны ақиқат. Осы түсініктен-ақ, туризм көп векторлы екенін көруімізге болады.

Студенттердің аудиториядан тыс, яғни далалық зерттеулерге қатысу туристік техникалар мен тактиканы игеруді қажет ететіндігін ұмытпаған жөн, сондықтан туризм өлкетанудың ажырамас бөлігіне айналуға.

Өлкетану студенттердің танымдық белсенділігі мен интеллектуалды дамуын арттырса, ал туризм — техникалық және тактикалық дайындықты, даладағы қауіпсіздік пен жайлылықты қамтамасыз етеді, алайда, білім беру процесінде туризм және өлкетану біртұтас бір бағытта қызмет етеді [8; 11]. Осы негізде жоғары оқу орындарында білім алушы студенттер үшін туризм мен өлкетану дайындығының тұтас тұжырымдамасын әзірлеуіміз қажет.

Қорытынды

Қорытындылай келе, өлкетану пәнінде мәдени-тарихи туризмді оқыту студент үшін бірнеше оң нәтиже беретіндігін көруімізге болады.

Бірінші — тәрбиелік функциясы. Әр туристік саяхат жаңа тәжірибе береді, студенттің өзін сыртқы ортада дұрыс ұстай білуге, шыдамдылыққа, сапар барысында қандай да бір қиындықтарға жолыққан жағдайда, оны жеңе білуге, туған өлкеге сүйіспеншілік пен құрметпен қарауға, дәстүрлерді, наным-сенімдерді құрметтеуге тәрбиелейді.

Екінші — даму функциясы. Саяхат жасау арқылы студенттің танымдық белсенділігі жоғарылайды, тарихи туристік орындарға, мұражайларға бару арқылы өлке тарихы туралы түсінігі молаяды.

Үшінші — танымдық функциясы. Өлкені тану арқылы тәжірибе жинақтайды, дүниетанымы қалыптасады. Студенттер өздерінің туған жерлеріне экскурсия жасай отырып, географиялық, тарихи, экологиялық және т.б. қоршаған ортаның ерекшеліктерін танып ғана қоймай, оларды болашақ ұрпаққа сақтауды үйренеді. Бұл таным ғылымның, мәдениеттің, өнердің және адамзат қоғамының басқа салаларының дамуына ықпал етеді.

Төртінші — әлеуметтендіру функциясы. Қоғаммен өзара дұрыс қарым-қатынас құру дағдылары қалыптасады, әрі студент топтық экскурсия барысында өзін-өзі қоғамдық ортада ұстау ережелерін үйренеді.

Бесінші — рекреациялық функция. Туристік саяхат жаңа тәжірибе жинақтауға, жас зерттеушілердің физикалық және психологиялық денсаулығын жақсартуға оң септігін тигізеді.

Әдебиеттер тізімі

1 Буканова Р.Г. Краеведение в вузе как средство воспитания патриотизма студентов / Р.Г. Буканова, А.И. Уразова, Ю.А. Иликеева, И.З.Шаяхметова // Журн. науч. ст. «Здоровье и образование в XXI веке». — 2017. — № 19. — С. 10.

2 Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-bashsytynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy

3 Мазбаев О. Туризм және өлкетану негіздері. / О. Мазбаев, Б. Асубаев, Е. Тоқпанов. — Астана: Фолиант, 2013. — 152 б.

4 Қазақстан Республикасы Әділет министрлігінің сайты [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2000020339>

5 Остапец А.А. Педагогика и психология туристско-краеведческой деятельности учащихся: метод. реком. / А.А. Остапец. — М.: РМАТ, 2001. — 87 с.

6 Любин А.В. Туристско-краеведческая деятельность: анализ компонентного состава [Электронный ресурс] / А.В. Любин. — Режим доступа: <http://jurnal.org/articles/2011/ped18.html>

7 Основы туризма: учеб. / под ред. Е.Л. Писаревского. — М.: Федеральное агентство по туризму, 2014. — 384 с

8 Махов С.И. Учет возрастных и индивидуальных особенностей школьников в туристско-краеведческой деятельности / С.И. Махов, И.П. Махова // Материалы научно-теоретической межвузовской конференции «Геоэкология. Краеведение. Туризм». — СПб.: Экономика, 2000. — С. 83–86.

М. Қанатұлы, А.С. Адильбаева

Обоснование обучения истории историко-культурного туризма в дисциплине «Краеведение»

В настоящее время историческое краеведение стало ключевым компонентом образовательных стандартов, отражая особые потребности и интересы региона. Исходя из этого, важна роль изучения краеведения на уровне вуза в повышении профессионального уровня студентов, в содействии глубоким знаниям молодежи об истории родного края и в формировании у студентов патриотизма. В статье рассмотрены некоторые методологические подходы и методы патриотического воспитания в высших учебных заведениях. В частности, одним из самых простых и эффективных средств патриотического воспитания учащихся в образовательном процессе является преподавание туризма через краеведческий предмет. Авторами предложены меры по внедрению культурно-краеведческих практик в учебный процесс и усилению их роли в формировании профессиональных компетенций будущих специалистов. В статье определен термин «краеведение», рассмотрены методики обучения культурно-историческому туризму в предмете «Краеведение». Проведен научный анализ сходства и различия между туризмом и краеведением. Кроме того, представлена подробная информация о положительном влиянии преподавания краеведения в вузе на духовное развитие студентов, влияние на историческую, социальную и культурную структуру региона.

Ключевые слова: туризм, краеведение, культура, образование, патриотическое воспитание, студент, исторический памятник.

M. Kanatuly, A.S. Adilbayeva

Rationale of teaching the history of historical and cultural tourism in the discipline of local studies

Currently, “historical local studies” has become a key component of educational standards, reflecting the special needs and interests of the region. Based on this, the role of studying local history at the university level is important in raising the professional level of students, promoting deep knowledge of young people about the history of their native land, and forming patriotism among students. The scientific article discusses some methodological approaches and methods of patriotic education in higher educational institutions. In particular, one of the simplest and most effective means of patriotic education for students in the educational process is the teaching of tourism through a local history subject. The authors propose measures for the introduction of cultural and local history practices in the educational process and strengthening their role in the formation of professional competencies of future specialists. The article defines the term local history, considers methods of teaching cultural and historical tourism on the subject of local history. A scientific analysis of the similarities and differences between tourism and local history is carried out. In addition, detailed information is provided on the positive impact of teaching local history at the university on the spiritual development of students, the impact on the historical, social and cultural structure of the region.

Keywords: tourism, local history, culture, education, patriotic upbringing, student, historical monument.

References

- 1 Bukanova, R.G., Urazova, A.I., Ilikeeva, U.A., & Shayakhmetova, I.Z. (2017). Kraevedenie v vuze kak sredstvo vospitaniia patriotizma studentov [Local history at the university as a means of educating students' patriotism]. *Zhurnal nauchnykh statei «Zdorove i obrazovanie v XXI veke» — The journal of Scientific articles “Health and Education millennium”*, 19, 10 [in Russian].
- 2 Qazaqstan Respublikasi Prezidentinin resmi saity [Official website of the President of the Republic of Kazakhstan]. Retrieved from https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy [in Kazakh].
- 3 Mazbaev, O., Asubaev, B., & Tokpanov, E. (2013). *Turizm zhane olketanu negizderi [Basics of tourism and local history]*. Astana: Foliant [in Kazakh].

- 4 Qazaqstan Respublikasy Adilet ministriginin saity [Website of the Ministry of Justice of the Republic of Kazakhstan]. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2000020339> [in Kazakh].
- 5 Ostapets, A.A. (2001). *Pedagogika i psikhologiya turistsko-kraevedcheskoi deiatelnosti uchashchikhsia: metodicheskie rekomendatsii* [Pedagogy and psychology of tourist and local history activities of students: Methodological recommendations]. Moscow: Russkaia mezhdunarodnaia akademiya turisma [in Russian].
- 6 Liubin, A.V. (2011). *Turistsko-kraevedcheskaia deiatelnost: analiz komponentnogo sostava* [Tourist and local history activities: analysis of the component composition]. Retrieved from <http://jurnal.org/articles/2011/ped18.html> [in Russian].
- 7 Pisarevskii, E.L. (Ed.). (2014). *Osnovy turizma* [Basics of tourism]. Moscow: Federalnoe agentstvo po turizmu [in Russian].
- 8 Makhov, S.I., & Makhova, I.P. (2000). Uchet vozrastnykh i individualnykh osobennostei shkolnikov v turistsko-kraevedcheskoi deiatelnosti [Accounting for age and individual characteristics of schoolchildren in tourism and local history activities]. *Materialy nauchno-teoreticheskoi mezhvuzovskoi konferentsii «Geoekologiya. Kraevedenie. Turizm» — Proceedings of the Scientific and Theoretical Interuniversity Conference “Geoecology. Local history. Tourism”*. (pp. 83–86). Saint Petersburg: Ekonomika [in Russian].

Н.С. Лапин*

*Институт истории государства КН МОН Республики Казахстан, Нур-Султан, Казахстан
(E-mail: lapin.79@mail.ru)*

Избрание и утверждение казахских ханов в условиях укрепления позиций Российской империи во второй половине XVIII в.

В статье исследована проблема функционирования ханской власти в казахском обществе во второй половине XVIII века. В это время предпринимаются попытки российской пограничной администрации усилить влияние на казахское общество, что проявлялось в политике направленной на трансформацию процедуры избрания и легитимации казахских ханов. Целью статьи является изучение проблемы избрания казахских ханов в условиях попыток имперской администрации оказать влияние на процесс и процедуру избрания и утверждения казахских правителей в ханском достоинстве во второй половине XVIII века. Важной задачей является показать, как реализовывались эти попытки и к каким результатам привели. Другая задача — показ на основе архивных материалов процедуры избрания и утверждения казахских ханов и тех новаций, которые появились под влиянием русских властей. В статье использованы документы, извлеченные из АВПРИ, РГАДА, РГВИА, а также опубликованные материалы. С середины XVIII века предпринимаются попытки оренбургской администрации оказать влияние на избрание казахским ханом Нуралы, ставшего первым казахским правителем, который был утвержден в ханском достоинстве русским монархом. Однако введение данной новации затянулось, что, в первую очередь, было связано с позицией султана, а затем хана Аблая. Несмотря на очевидное влияние Российской империи на процесс утверждения казахских правителей ханами, на протяжении всего XVIII и даже позднее казахи сохранили многие элементы, связанные с самой процедурой избрания и провозглашения ханов.

Ключевые слова: Казахские ханства, Российская империя, оренбургская администрация, XVIII в., ханская власть, избрание, конфирмация, присяга, хан Нуралы, хан Аблай.

Введение

История выборной системы Казахского ханства в новое время, т.е. с начала XVIII века, весьма актуальный вопрос. Новое время стало во многом рубежным для истории Казахстана, как в связи с внутренними, так и внешнеполитическими изменениями, повлиявшими на геополитическую конфигурацию в регионе. В это время Казахское ханство фактически вступило в полосу перманентного кризиса, что способствовало усилению позиций в казахских землях соседних государств (Государства ойратов (Джунгария), Цинской и Российской империй).

В течение нескольких десятилетий после установления регулярных отношений между казахским ханствами и Россией в первой половине XVIII столетия в казахском обществе стали происходить изменения в политической, экономической и социальной сферах. Усиление влияния Российской империи в пограничных с казахами регионах отразилось на их традиционной выборной системе, в первую очередь, на процедуре ханских выборов.

Институт ханской власти является важнейшим политическим институтом кочевой государственности в позднее средневековье и новое время, существование которого и в условиях укрепления позиций Российской империи в регионе продолжало играть важную роль в политической организации казахов.

Ханская власть у казахов, непосредственно, проблемы, связанные с избранием ханов, уже не становились объектом внимания как современных казахстанских, так и зарубежных, в первую очередь, российских авторов. При этом внимание исследователей к институту ханской власти у казахов стало проявляться практически одновременно с началом упрочения позиций России на границе с казахскими ханствами в начале нового времени и получило продолжение уже в новейшее время.

Среди исследователей разных эпох, которые внесли несомненный вклад в изучение проблемы, нужно назвать П.И. Рычкова, А.И. Левшина, М.П. Вяткина, Т.И. Султанова, Ж.К. Касымбаева, И.В. Ерофееву, А.К. Котова, Е.К. Нурпеисова, В.В. Трепавлова, А.Ю. Быкова, Д.В. Васильева и многих других. Благодаря их усилиям были в значительной степени исследованы вопросы функционирования ханской власти в Степи, ее атрибутов, символов и ряд других.

В источниках относительно представлены вопросы, связанные с утверждением казахских правителей в ханском достоинстве российскими имперскими властями. В частности, имеются отдельные описания разработанного русскими властями церемониала конфирмации претендента, включавшего торжественную встречу ханов, принесения ими клятвы, вручение даров и т.п. Вместе с тем вопросы, например, связанные непосредственно с функционированием ханской власти у казахов, и особенно процессом избрания ханов, редко попадали на страницы документов той эпохи. Особенно редки описания и свидетельства участников или очевидцев самого процесса избрания ханов.

Отталкиваясь от хотя и довольно скудных данных исторических источников того времени, можно попытаться реконструировать не только саму процедуру возведения в ханы, но и определить, как на выборный процесс влияла русская приграничная администрация и, в целом, имперские власти.

Материалы и методы

В настоящей работе нами использованы как архивные, так и опубликованные источники. В частности, использованы документы АВПРИ, РГАДА, РГВИА [1–4]. Определенный массив исторических источников, в которых отражены аспекты выборной системы казахских ханств в новое время, содержится в опубликованных сборниках документов и материалов различных годов [5–9].

Результаты

Для начала следует сказать о собственно ханской власти у казахов в новое время. Династия казахских ханов-чингизидов к XVIII в. представляла собой потомков султана Джадика, одного из сыновей хана Джанибека наряду с Гирей ханом стоявшего у истоков создания Казахского ханства во второй половине XV века [10; 155–156, 192]. Особый генеалогический статус казахских чингизидов признавался не только внутри казахского социума, но и в соседних, полукочевых и оседло-земледельческих сообществах Евразии [11; 85, 12; 119–129, 8; 467–468, 475].

Ханский титул, несмотря на его явный признак монархического правления у казахов, не всегда являлся наследственным. При этом весомое значение имели личный авторитет и личная харизма претендента на ханство [13; 131]. Рациональность такого подхода заключалась в том, что «сыновья правящего хана не всегда имели возможность, да и не должны были получать власть, не прилагая к этому усилий, так как теряется стимул для правящего хана. Он будет пассивен, зная, что власть навечно останется у его потомков» [14; 78].

По авторитетной оценке Т.И. Султанова, даже в изменившихся обстоятельствах нового времени, когда все большую роль в регионе стала играть Российская империя, особенно во второй половине XVIII в., петербургское правительство сохраняло этот принцип [10; 85].

Однако соблюдение принципа меритократии при достижении ханского титула являлся, хотя и необходимым и важным условием, но далеко не единственным. Действовали в разной степени и другие условия, например, старшинство в роде или прямое наследование и, самое главное, выборность. Она означала, что ханом можно было стать только в результате выборов, хотя они были нередко откровенно формальными, особенно если речь шла о политически сильных лидерах вроде ханов Аблая или, например, Кенесары.

Ханский титул является ключевым политическим атрибутом государственности в кочевом обществе. Основными функциями ханской власти в Казахстане являлись военно-политическая и судебная деятельность, разрешение межобщинных противоречий и конфликтов [10; 72]. Однако далеко не каждый степной владыка обладал в полной мере этими правами. Как отмечали весьма осведомленные современники (речь идет о событиях конца XVIII века): «хан в народе киргиз кайсацком ничто более не значит, как только выбранной, по обыкновению от всего народа поверенной доколе народная доверенность к нему продолжается, о делах до всего общества принадлежащих, с другими соседними народами, должен иметь попечение и при сих случаях, только судить дела до целого общества касающиеся, а иногда и частные до родов» [4; 6].

Т.И. Султанов в своих исследованиях ханской власти подчеркивает, что полная концентрация власти в руках одного хана у казахов достигалась весьма редко [10; 73]. По характеристике И.В. Ерофеевой, концентрация полномочий казахских правителей носила «пульсирующий» характер [15; 58]. Причина этого виделась современникам в своеволии казахов [6; 89]. Кроме того, в объяснении этого явления немалую роль, как принято считать, играл образ ведения хозяйства, который, в свою очередь, детерминировался погодно-географическими факторами казахской степи [15; 56–57, 13; 132].

С другой стороны, независимо от ситуации и обстоятельств получения власти, при любом уровне реальных возможностей того или иного казахского правителя важнейшей характеристикой, обуславливавшей легитимное функционирование ханской власти, как политического института, являлись выборы правителя. Только лишь принадлежность к правящей династии (чингизидов), без процедуры избрания и последующего провозглашения ханом, не делала претендента легитимным правителем в рамках существовавшего в то время государственного и традиционного (обычного) права казахов.

После убийства в 1748 году хана Абулхаира, при содействии оренбургских пограничных властей казахским ханом был избран Нуралы. После этого избрания впервые в истории казахско-русских отношений состоялось утверждение казахского хана русской императрицей, и была проведена торжественная процедура конфирмации [1; 1–8, 6; 443].

Некоторые исследователи отмечают, что именно этот случай утверждения Нуралы хана продемонстрировал официальное признание частью казахами верховенства русской монархии и, в целом, продемонстрировал усиление позиций Российской империи в регионе [15; 409, 16; 179].

Поэтому не случайно при изучении механизмов и символов имперской политики в отношении казахских ханств исследователи нередко обращаются к данному событию [17; 8–10, 18; 12, 19; 187, 194, 195, 199, 205, 20; 205–210, 21; 222–232].

Оценка событий, связанных с конфирмацией казахским ханом Нуралы в 1749 г., их значение для последующей историей позволили В.В. Трепавлову сделать вывод о том, что именно «с тех пор провозглашение ханов происходило посредством двух источников законности: с одной стороны, решения Съезда казахской аристократии, высшего духовенства и представителей родов, с другой — утверждения этого решения Императорской жалованной грамотой с патентом» [19; 194].

Учитывая территориальную и хронологическую близость, есть основания предполагать, что идея утверждения русским монархом верховного правителя казахов могла быть позаимствована оренбургской администрацией с оглядкой на калмыцкий опыт. За несколько лет до утверждения Нуралы ханом схожая процедура была проведена в Калмыцком ханстве [22].

Конечно, было бы преувеличением сказать, что с этого времени новые принципы, внесенные под воздействием российской стороны, сразу прижились и получили безусловное распространение и применение во всех случаях, пока существовала ханская власть в Степи. Это было только началом утверждения данной системы, и успех Петербурга не везде и не всегда был одинаковым. Ярким примером того служит история выборов в ханы известного казахского правителя второй половины XVIII столетия — хана Аблая.

Середина восемнадцатого столетия стала временем исторического успеха и роста популярности тогда еще носившего титул султана Аблая, которую он приобрел благодаря успешной внешней политике, особенно на востоке в отношении сперва Ойратского государства, а позднее в условиях придвинувшейся вплотную к казахским кочевьями Цинской империи. Хан Абулмамбет, являвшийся легитимным правителем, чья власть в свое время распространялась на казахов родов Среднего жуза, по сути, превратился в удельного правителя, сохраняя свой ханский титул во многом формально. Источники, датированные концом 1750-х годов, свидетельствуют о том, что к тому времени Абулмамбет хан оставил пределы своих кочевий и основался в районе города Туркестан, что стало его ответом на предложение контролировавших в свое время этот регион ойратов [6; 582].

Русские чиновники, в ведении которых находились вопросы выстраивания отношений с казахскими ханствами пограничными Оренбургу, учитывали ситуацию, которая складывалась в казахских землях. Она характеризовалась значительным укреплением политических позиций султана Аблая при одновременном явном падении политического авторитета хана Абулмамбета. Используя эти обстоятельства, российские чиновники предприняли шаги, посредством которых пытались укрепить влияние империи в регионе.

Суть этих шагов сводилась к тому, чтобы от имени правящего монарха (императрицы Елизаветы Петровны), как это уже было апробировано ранее в отношении Нуралы, хотя и в других обстоятельствах, вручить султану Аблаю ханский титул. То есть фактически предлагалась закрепить начавшиеся изменения в традиционной выборной системе казахов [6; 582].

Фактически предлагалось упредить процесс выборов в ханы Аблая, так как ситуация и так складывалась в его пользу. При этом важным моментом, олицетворяющим изменения в системе ханских выборов, должно было стать обязательное утверждение российской императрицей. Это, конечно, преследовало вполне конкретные политические цели, в случае реализации — получить весомый ры-

чаг влияния на казахских правителей посредством закрепления нового механизма в выборной системе казахов.

Русские администраторы А.И. Тевкелев и П.И. Рычков, курировавшие отношения России с казахами, предлагали своему правительству воспользоваться нахождением в России казахского посольства во главе с султаном Жолбарысом и в срочном порядке утвердить Аблая ханом [6; 582, 583].

Однако, как известно, в этом вопросе султан Аблай проявил твердость, и пока Абулмамбет хан оставался жив, отказывался от любой официальной процедуры выборов, в том числе и от их утверждения с российской стороны.

В 1771 году после смерти предыдущего верховного правителя Аблай избирается казахским ханом. Избрание состоялось в одном из главных городских центров казахов, выполнявшем в свое время роль столицы Казахского ханства, — в городе Туркестане. Особое значение имел и тот факт, что Туркестан являлся одновременно одним из духовных центров Центрально-Азиатского региона.

Источники сохранили воспоминания самого Аблая хана о состоявшихся выборах, которые записал побывавший у него позднее русский представитель — капитан Брехов. В частности, Брехов сообщил что Аблай «...ханское титуло [т.е. титул] приобрел еще прошлого 1771 года во время преследования бежавших из протекции е. и. в. волжских калмык» [цит. по: 23; 120]. Сами выборы, со слов казахского хана, происходили в г. Туркестане у Мавзолея почитаемого мусульманами региона Ходжа Ахмета Яссави в присутствии казахской знати всех жузов. Сама же процедура возведения в ханское достоинство включала «поднятие на белой кошме» [23; 120]. Это небольшое описание хорошо иллюстрирует саму процедуру избрания и некоторые обстоятельства, с ней связанные. Ниже мы остановимся отдельно на самой процедуре выборов в Казахском ханстве.

В общем, выборы 1771 года послужили поводом для новой попытки российских властей повлиять на традиционную систему избрания ханов в Степи. Однако она оказалась неудачной [24; 104].

Тем не менее, из приграничного Оренбурга все настойчивее предлагали Аблаю просить об утверждении его в ханском достоинстве российской стороной. Таким образом, предлагалось завершить и узаконить, как это представлялось в Петербурге, избрание Аблая ханом.

Спустя несколько лет после ханских выборов Аблай все же обратился в Санкт-Петербург с просьбой об утверждении его в звании общеказахского хана [23; 120].

Официальное обращение Аблая об утверждении его в ханском звании датируется февралем 1778 года, когда оно было вручено императрице во время нахождения в Санкт-Петербурге с дипломатическим поручением султана Тогума — сына Аблая. В своем обращении Аблай апеллировал к традиции наследования ханского титула у казахов. По его утверждению, после смерти ханов Абулхаира и Абулмамбета власть перешла к нему. При этом он претендовал на звание хана всех казахов и просил утвердить его императрицей [7; 87].

В мае 1778 года был дан царский указ («Патент»), согласно которому «подтверждалось» избрание Аблая ханом казахов Средней орды [7; 89, 90]. Однако, как известно, казахский правитель не был удовлетворен тем, что был признан русской стороной правителем только казахов Среднего жуза, и поэтому до конца жизни фактически не принимал присланные ему в Петропавловскую крепость как знаки царского благоволения — соболью шубу, шапку и саблю, так и саму Грамоту об утверждении его ханом [25; 267].

Однако и позже имперское правительство продолжило придерживаться политики утверждения казахских ханов. После смерти хана Аблая, последовавшей в конце 1780 года [9; 145–146], в 1781 году состоялись выборы нового хана, которым был избран его старший сын султан Вали [2; 36–36 об.].

В рамках выработанной ранее политики в отношении утверждения и избрания казахских ханов к Вали-султану был направлен директор Троицкой пограничной таможни коллежской асессор П.Н. Чучалов [2; 35; 26; 150]. Его задачей было передать царскую грамоту относительно выборов нового казахского правителя. П.Н. Чучалов должен был убедить самого Вали-султана и других казахских лидеров отправить в Санкт-Петербург официальное прошение утвердить императрицей избранного хана. Как показали последующие события, П.Н. Чучалов справился со своей задачей, и от Вали-султана последовало прошение об утверждении его в ханском достоинстве [7; 103].

Фактически в последние два десятилетия XVIII века складывается новая система избрания казахских ханов, суть которой сводилась к неременному утверждению в ханском достоинстве со стороны всероссийской императрицы.

При этом не следует преувеличивать степень и возможности влияния русского правительства на функционирование политических институтов, в том числе выборной системы в казахском обществе в тот период. Россия имела только дипломатические рычаги — воззвания, приезд послов, ведение переговоров, и поэтому для того периода необоснованным будет говорить непосредственно о «назначе-

нии» ханов, речь должна вестись только лишь об утверждении, которое показывало не столько реальные возможности влиять на происходящие в казахской степи события, сколько о намерениях и внешнеполитических амбициях Петербурга.

Например, после смерти Нуралы хана в 1790 г. Уфимская администрация поддерживает на выборах нового хана, кандидатуру одного из его братьев — султана Ералы [27; 200, 201]. Однако в официальном документе, адресованном казахской родовой знати приграничной Малой орды и непосредственно самому претенденту на ханский престол султану Ералы, однозначно не было и не могло быть, при всем желании, сказано, чтобы выбран был именно Ералы в ханы. В Грамоте от 29 января 1791 г. Екатерина II настаивает на том, что избрание в ханы состоялось в соответствии с существующими у казахов традициями, и тот, кого казахская знать выберет, тот и будет утвержден в ханском достоинстве русской монархиней, при этом имя какого-либо претендента не было названо [7; 134]. Даже в письме к самому Ералы, также датированном 29 января, которое являлось ответом на послание султана, императрица весьма четко указывает на предоставлении полной свободы в избрании хана [7; 133]. В случае же если выбор падет на самого Ералы, то правительство не будет против этого решения выступать и поддержит [7; 133].

Спустя годы при новом императоре, когда после гибели Есим хана вновь поднимается вопрос о выборе хана, и здесь мы не видим, чтобы имперское правительство назначило хана. В официальных документах речь лишь идет о том, чтобы лидеры казахов оставались лояльны империи, тогда как вопрос собственно выбора оставался однозначно за казахами. Об этом, например, довольно ясно свидетельствует один из указов российского императора Павла I оренбургскому военному губернатору О.А. Игельstromу, в котором монарх подчеркивал самостоятельный выбор казахами своего хана и поручал своему наместнику содействовать этому [3; 54–54 об.].

Более существенные изменения в выборную систему на территории Казахстана стали происходить уже в XIX веке, с начала активизации российской имперской политики в регионе после 1820-х годов, что стало началом нового этапа в развитии выборного процесса. При этом последовавшая ликвидация ханской власти сняла с повестки и вопрос о влиянии на выборы и утверждении казахских ханов.

Неотъемлемым элементом выборов ханов в казахском обществе и собственно их центральной частью была церемония возведения или точнее сказать «поднятие» в ханы. Данная процедура, сохранившаяся относительно в неизменном виде в кочевых государствах Евразии, просуществовала многие столетия.

Принципы «избрания» — провозглашения хана у казахов сохранили во многом формы еще «древнемонгольского обычая»: собрание знати на курултай, поднятие на белой кошме (хан кутармак / хан бар даштан) [10; 67–71, 28; 126, 127].

Важным условием при, по сути, безальтернативном выборе ханов у казахов являлось принадлежность кандидата к династии чингизидов по мужской линии и, как следствие, обладание титулом султана. По замечанию А.И. Тевкелева, весьма осведомленного об особенностях политической культуры казахов того времени, именно принадлежность к султанскому сословию давала возможность претендовать на титул хана [6; 99].

Что касается описания самой процедуры избрания ханов, к сожалению, как было отмечено выше, источники довольно скупы. Тем не менее, имеются некоторые описания, которые напрямую относятся к процедуре выборов хана. Они были сделаны участниками или наблюдателями события, что, конечно, делает эти известия еще более значимыми.

Для более ясного понимания приведем несколько известных сюжетов, в том числе один выходящий за хронологические рамки статьи, но необходимый для сравнения и выявления общих черт.

Первое описание церемонии зафиксировано в очень ценном историческом источнике «Сборнике летописей», авторство которого принадлежит Кадыр Али-беку, приближенному казахского султана Ураз-Мухаммеда, внука Шигай хана и родного племянника хана Таваккула. В 1600 году Ураз-Мухаммед был пожалован новым русским царем Борисом правителем города Касимова, с некоторыми окрестностями, и в то же время был возведен в ханское достоинство [29; 400–404].

По данным Кадыр Али-бека, избрание Ураз-Мухаммеда состоялось весной 1600 года. Тогда он был пожалован царем Борисом, затем некоторое время находился при царе в Москве и в конце весны того же года приехал в Касимов, где, спустя некоторое время (очевидно шла подготовка к «избранию»), ориентировочно в начале лета 1600 года, был избран в ханы/цари [30; 61].

Кадыр Али-бек так описывает (в переводе В.В. Вельяминова-Зернова) процедуру избрания Ураз-Мухаммеда: «Все мусульмане собрались в каменной мечети, построенной Шейх-Али-ханом. Внесли и разостлали золотую кошму. При этом находился, по указу Бориса Федоровича, и сын боярский. Тогда из старого еще юрта Буляк-сеид начал провозглашать хотбу. Затем четыре человека, взявшись за четыре конца золотой кошмы, подняли на ней хана» [цит. по: 29; 402–404].

Другое описание процедуры избрания ханом представителя казахской правящей династии датируется 1781 годом. Это хотя и краткое, но весьма интересное историческое свидетельство содержится в рапорте Уфимского наместника И.В. Якоби, в ведении которого находился весь оренбургский край и взаимоотношения с казахскими правителями [2; 35–39 об.].

Уфимский наместник приводит данные, сообщенные ему П.Н. Чучаловым, непосредственно присутствовавшим во время описываемых событий и наблюдавшим избрание Вали ханом. Вот как процедура избрания казахских ханов происходила в 1781 году: «В день пятнишней вышли они, солданы, старшины и киргис-кайсаки, на степное пространное место, где по повторении того своего выбора, исполняя национальной свой древней обычай, по прочтении чрез привезенного из Ташкента ахуна и других духовных их людей молитв, и приличного к тому из курана песнословия, тотчас воздвигнули ево, Вали солтана, на белой кошме вверх и потом, опустя вниз, бывшую на нем одежду, кроме рубашки, сняли и для памяти того знаменитого произшествия верхнюю взяли себе солданы, а нижнюю, раздробя на мелкие части, разобрали старшины и киргисцы, вместо которой облекли его, Валия, в новую ханскому достоинству приличную» [2; 36–36 об.].

Хотя приведенные два примера избрания ханов хронологически стоят довольно далеко друг от друга — почти на двести лет, тем не менее, бросается в глаза их очевидная схожесть. Наличие подобных параллелей, между «воцарением» Ураз-Мухаммеда в Касимове в 1600 г. и избранием казахских ханов в XVIII столетии уже отмечалось в литературе [30; 61–63, 67].

Все это может свидетельствовать о сохранении традиции выборности (хотя часто и формальной) ханов на протяжении очень долгого периода. Как видим, в своей основе избрание казахских ханов фактически не изменялось на протяжении длительного времени, что дает основания предположить, во-первых, что «поднятие ханом» практиковалось и в более ранний период и, во-вторых, даже в условиях усиления позиций Российской империи и попыток воздействовать на политические институты власти казахов, в том числе регламентировать саму процедуру избрания [5; 369–374], имевшаяся в казахском обществе выборная система продолжала функционировать, по крайней мере, на протяжении XVIII столетия и даже позднее.

Есть свидетельства, которые позволяют утверждать, что сама процедура избрания казахских ханов сохранялась и в XIX веке в рамках все большей интеграции казахских земель в российское имперское пространство [28; 126–132, 31]. Избрание последнего казахского хана Кенесары в 1841 году произошло также же согласно традиционной процедуре, о чем свидетельствует сын Кенесары султан Ахмет, когда он много лет спустя, описывая события начала 1840-х годов, вспоминает и об избрании его отца ханом [32; 19].

Заключение

На примере функционирования института ханской власти в течение XVIII века можно наблюдать, как непосредственно функционировала традиционная для Казахского ханства система избрания ханов и какие изменения стали происходить в выборном процессе по мере укрепления позиций Российской империи в казахско-русском пограничье.

При этом, несмотря на усиление имперского присутствия, и все большего его влияния на развитие политических процессов в казахском обществе в позднеханский период, можно наблюдать две тенденции. Одна связана с попыткой и, как показала дальнейшая история, попыткой успешной, для российской стороны, оказать влияние на выбор претендента на ханский статус и на избирательную процедуру. Это, в первую очередь, выразилось в утверждении российским монархом избранного казахами хана. В дальнейшем, в конце XVIII века, стали проявляться новые признаки трансформации казахской выборной процедуры под имперским влиянием. Один из них — присутствие официального русского представителя во время процедуры избрания казахских ханов, как, это, например, произошло при выборах хана Вали в 1781 году. В начале 1790-х годов была даже предпринята попытка регламентировать саму процедуру избрания казахских правителей посредством правовых актов Российской империи.

Другая же тенденция состояла в том, что весь период существования ханской власти избрание ханов, вплоть до избрания в 1841 году последнего казахского хана, несмотря ни на какие политические и социальные изменения, в том числе вызванные влиянием извне, осуществлялось, по сути, в соответствии с многовековой традицией. Эта традиция воспроизводилась на протяжении всего периода существования сначала единого Казахского ханства, а в новое время уже децентрализованного и дефрагментированного казахского государства, представленного рядом ханств и султанатов. Фактически неизменной оставалась процедура «поднятия ханом» в присутствии и при одобрении массы населения. Хотя, конечно, нужно понимать, что, говоря об избирательном процессе в позднее средневековье и новое время, нельзя экстраполировать на них современные понятия выборного процесса. Тем не менее, избрание казахских ханов часто, хотя и весьма формальное, являлось явным признаком сохранения определенных традиций, связанных с существованием и функционированием своеобразной выборной системы на территории Казахстана в тот исторический период.

Работа выполнена при финансовой поддержке Министерства образования и науки Республики Казахстан (Грант № AP08856071 «Казахстан и Россия: комплексное изучение истории становления и развития двусторонних взаимоотношений в новое и новейшее время (XVIII–начало XXI вв.)»).

Список литературы

- 1 АВПРИ. — Ф. 122. — Оп. 1. 1749 г. — Д. 8. — Л. 1–8.
- 2 АВПРИ. — Ф. 122. — Оп. 3. 1781–1784 гг. — Д. 2. — Л. 35–39 об.
- 3 РГАДА. — Ф. 5. — Оп. доп. — Д. 41. — Л. 54–54 об.
- 4 РГВИА. — Ф. 846. — Оп. 16. — Д. 18537. — Л. 1–8 об.
- 5 Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. — Т. XXIII. — СПб., 1830. — 974 с.
- 6 Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках: сб. док. и материалов / сост. Ф.Н. Киреев, А.К. Алейникова, Г.И. Семенюк, Т.Ж. Шоинбаев. — Алма-Ата: АН КазССР, 1961. — 743 с.
- 7 Казахско-русские отношения в XVIII–XIX веках (1771–1867 годы): сб. док. и материалов / сост. Ф.Н. Киреев, В.Я. Басин, Т.Ж. Шоинбаев, К.Ж. Жунисбаев, В.С. Мусаева. — Алма-Ата: Наука, 1964. — 575 с.
- 8 Материалы по истории Казахских ханств XV–XVIII веков (извлечения из персидских и тюркских сочинений). — Алма-Ата: Наука, 1969. — 652 с.
- 9 Путевые дневники и служебные записки о поездках по южным казахским степям. XVIII–XIX века / сост. И.В. Ерофеева, Б.Т. Жанаев. — Алматы, 2007. — 516 с.
- 10 Султанов Т.И. Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана / Т.И. Султанов. — Алматы: Дайк-Пресс, 2001. — 276 с.
- 11 Касымбаев Ж. Государственные деятели казахских ханств в XVIII–первой четверти XIX вв.: Хан Жанторе (1759–1809) / Ж. Касымбаев. — Алматы: Білім, 2001. — 364 с.
- 12 Таймасов С.У. Хан Абулхаир и другие чингизиды в башкирском национальном движении начала XVIII века / С.У. Таймасов // Қазақстан мұрағаттары. — 2008. — № 1 (5). — С. 119–129.
- 13 Быков А.Ю. Ханская власть у казахов: звание и/или должность / А.Ю. Быков // Этнографическое обозрение. — № 3. — 2006. — С. 127–148.
- 14 Бикенов А.Х. Принципы передачи ханской власти в традиционном казахском обществе (по материалам XVIII века) / А.Х. Бикенов, М.С. Жакин // Степной край Евразии: Международный Евразийский форум (III науч. конф.). — Омск: Омск. гос. ун-т, 2003. — С. 78, 79.
- 15 Ерофеева И.В. Хан Абулхаир: полководец, правитель, политик / И.В. Ерофеева. — 3-е изд., испр. и доп. — Алматы: Дайк-Пресс, 2007. — 456 с.
- 16 Басин В.Я. Россия и казахские ханства в XVI–XVIII вв.: Казахстан в системе внешней политики российской империи / В.Я. Басин. — Алма-Ата: Наука, 1971. — 276 с.
- 17 Сухих О.Е. Как «чужие» становятся «своими», или Лексика включения Казахской степи в имперское пространство России / О.Е. Сухих // Вестн. Евразии. — 2005. — № 3. — С. 5–29.
- 18 Трепавлов В.В. «Древнее обыкновение» и царская инвеститура. Восшествие на трон вассальных правителей в России XVIII–начала XX в. / В.В. Трепавлов // Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. — 2015. — № 4. — С. 5–16.
- 19 Трепавлов В.В. Символы и ритуалы в этнической политике России XVI–XIX вв. / В.В. Трепавлов. — СПб.: «Издательство Олега Абышко», 2018. — 320 с.

- 20 Кундакбаева Ж. Б. Организация имперского пространства в кочевой среде: казахи и волжские калмыки в орбите внимания России в XVIII веке / Ж.Б. Кундакбаева. — Алматы: Қазақ университеті, 2019. — 384 с.
- 21 Васильев Д.В. Рождение империи. Юго-восток России: XVIII–первая половина XIX в. / Д.В. Васильев. — СПб.: Дмитрий Буланин, 2020. — 608 с.
- 22 Тепкеев В.Т. «Всемиловнейше жалуюм тебя, подданного Нашего, и учреждаем Ханом Калмыцким». Церемония объявления Дондук-Омбо в ханское достоинство в 1737 г. / В.Т. Тепкеев // *Oriental Studies*. — 2019 (4). — С. 627–633.
- 23 Сулейменов Р.Б. Из истории Казахстана XVIII века (о внешней и внутренней политике Аблая) / Р.Б. Сулейменов, В.А. Моисеев. — Алма-Ата: Наука, 1988. — 144 с.
- 24 Шалгимбеков А.Б. Колониальная дипломатия России и казахский правитель Аблай хан / А.Б. Шалгимбеков // *Историческая и социально-образовательная мысль*. — 2014. — № 3 (25). — С. 103–105.
- 25 Левшин А.И. Описание киргиз-кайсацких, или киргиз-казацких, орд и степей. — Часть вторая. Исторические известия / А.И. Левшин. — СПб.: Типография Карла Крайя, 1832. — 334 с.
- 26 Таймасов С.У. Переводчик оренбургской губернской канцелярии Петр Чучалов / С.У. Таймасов // *Вестн. Челяб. гос. ун-та*. — 2009. — № 32 (170). — С. 148–151.
- 27 Вяткин М.П. Очерки истории Казахской ССР с древнейших времен до 1870 г. / М.П. Вяткин. — Л.: ОГИЗ; Госполитиздат, 1941. — 367 с.
- 28 Левшин А.И. Описание киргиз-казацких, или киргиз-кайсацких, орд и степей. — Часть третья. Этнографические известия / А.И. Левшин. — СПб.: Типография Карла Крайя, 1832. — 304 с.
- 29 Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о касимовских царях и царевичах / В.В. Вельяминов-Зернов. — Часть вторая. — СПб.: Типография Императорской академии наук, 1864. — 501 с.
- 30 Беляков А.В. Ураз-Мухаммед ибн Ондан и Исинея Карамышев сын Мусаитов. Опыт совместной биографии / А.В. Беляков. — Алматы: АО «АБДИ Компани», 2019. — 208 с.
- 31 Васильева Н.Е. Известия губернатора Оренбургской губернии Г. С. Волконского об инаугурации казахского хана младшего Жуза Жанторе. Новые материалы / Н.Е. Васильева // *Электронный научно-образовательный журнал «История»*. — 2019. Т. 10. — Вып. 1 (75) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://history.jes.su/s207987840002551-5-1/>.
- 32 Кенесарин А. Султаны Кенесары и Сыздык / А. Кенесарин. — Алма-Ата: Жалын, 1992. — 144 с.

Н.С. Лапин

XVIII ғасырдың екінші жартысында Ресей империясының позициясын нығайту жағдайында қазақ хандарын сайлау және бекіту

Мақалада XVIII ғасырдың екінші жартысындағы қазақ қоғамындағы хан билігінің қызмет ету мәселесі зерттелген. Сол кезде Ресей шекаралық әкімшілігі қазақ қоғамына ықпалын күшейту әрекеттерін жасаған, бұл қазақ хандарын сайлау және заңдастыру тәртібін өзгертуге бағытталған саясаттан көрінеді. Мақаланың мақсаты — XVIII ғасырдың екінші жартысындағы қазақ билеушілерін хандық дәрежеде сайлау және бекіту процесі мен тәртібіне империялық әкімшіліктің ықпал ету әрекеттері жағдайында қазақ хандарын сайлау мәселесін зерттеу. Бұл әрекеттердің қалай жүзеге асырылғанын және олардың қандай нәтижелерге әкелгенін көрсету маңызды міндет болып табылады. Тағы бір міндет — мұрағат материалдары негізінде қазақ хандарын сайлау мен бекіту рәсімін және орыс билігінің ықпалымен пайда болған жаңалықтарды көрсету. Мақалада РИИСМ, ЕАРММ, РМӨТМ-дан алынған құжаттар, сондай-ақ жарияланған материалдар пайдаланылған. XVIII ғасырдың орта шенінен бастап орыс патшасы хандық дәрежесінде бекіткен, тұңғыш қазақ билеушісі болған Нұралының қазақ ханы болып сайлануына орынборлық әкімшіліктен ықпал ету әрекеттері жасалған. Алайда, бұл жаңашылдықты енгізу ұзаққа созылған, бұл ең алдымен сұлтанның, содан кейін Абылай ханның ұстанымымен байланысты болды. Ресей империясының қазақтың билеуші хандарын бекіту процесіне айқын әсер етуіне қарамастан, XVIII ғасыр бойы және тіпті кейінірек қазақтар хандарды сайлау және жариялау рәсіміне байланысты көптеген элементтерді сақтап қалды.

Кілт сөздер: қазақ хандығы, Ресей империясы, Орынбор әкімшілігі, XVIII ғ. хан билігі, сайлау, растау, ант беру, Нұралы хан, Абылай хан.

N.S. Lapin

The election and approval of Kazakh khans in the context of strengthening the position of the Russian Empire in the second half of the XVIII century

The article studies the problem of functioning of the khan's power in the Kazakh society in the second half of the XVIII century. At this time, the Russian border administration attempted to strengthen its influence on

Kazakh society, which was manifested in a policy aimed at transforming the procedure of electing and legitimizing Kazakh khans. The purpose of the article is to study the problem of election of Kazakh khans in the conditions of attempts of the Imperial administration to influence the process and procedure of election and approval of Kazakh rulers in the Khan's dignity in the second half of the XVIII century. An important task is to show how these attempts were implemented and what results they led to. Another task is to show the procedure of election and approval of Kazakh khans and the innovations that appeared under the influence of the Russian authorities based on archival materials. The article uses materials from the Archive of Foreign Policy of the Russian Empire, Russian State Military Historical Archive, Russian State Archive of Ancient Acts, as well as published documents and materials. Since the middle of the XVIII century, the Orenburg administration made attempts to influence the election of Nurali Khan of the Small Horde, who became the first Kazakh ruler to be confirmed in the dignity of Khan by the Russian monarch. In the Middle Horde, the introduction of this innovation was delayed, which was primarily due to the position and real capabilities of the Sultan, and then Ablai Khan. Having established a noticeable control over the Kazakh clans of the Middle Horde while still a Sultan, he continued to strengthen his influence among the Kazakhs, which drew the attention of the Russian administration to him. In the late 1750s, he offered the title of Khan, with the condition of approval in this title in St. Petersburg, but this attempt was unsuccessful. The next attempt was made in the 1770s, when Ablai, who had been already elected Khan by the Kazakhs, asked to approve St. Petersburg in this dignity. Despite the obvious influence of the Russian Empire on the process of approval of Kazakh rulers by the khans, throughout the XVIII and even later, the Kazakhs retained many elements related to the procedure of election and proclamation of khans.

Keywords: Kazakh khanates, Russian Empire, Orenburg administration, khan power in XVIII century, election, confirmation, oath, Nurali khan, Ablai khan.

References

- 1 AVPRI [Archive of Foreign Policy of the Russian Empire]. — F. 122. — Op. 1. 1749. — D. 8. — L. 1–8 [in Russian].
- 2 AVPRI [Archive of Foreign Policy of the Russian Empire]. — F. 122. — Op. 3. 1781–1784. — D. 2. — L. 35–39 об. [in Russian].
- 3 RGADA [Russian State Archive of Ancient Acts]. — F. 5. — Op. dop. — D. 41. — L. 54–54 об. [in Russian].
- 4 RGVIA [Russian State Military Historical Archive]. — F. 846. — Op. 16. — D. 18537. — L. 1–8 об. [in Russian].
- 5 (1830). *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii* [Complete Collection of Laws of the Russian Empire]. Vol. XXIII. Saint Petersburg [in Russian].
- 6 Kireev, F.N., Aleinikova, A.K., Semeniuk, G.I., & Shoinbaev, T.Zh. (1961). *Kazakhsko-russkie otnosheniia v XVI–XVIII vekakh: sbornik dokumentov i materialov* [Kazakh-Russian Relations in the XVI–XVIII Centuries: Collection of Documents and Materials]. Alma-Ata: Akademii nauk KazSSR [in Russian].
- 7 Kireev, F.N., Basin, V.Ya., Shoinbaev, T.Zh., Zhunisbaev, K.Zh., & Musaeva, V.S. (1964). *Kazakhsko-russkie otnosheniia v XVIII–XIX vekakh (1771–1867 gody): sbornik dokumentov i materialov* [Kazakh-Russian Relations in the XVIII–XIX Centuries (1771–1867): Collection of Documents and Materials]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 8 (1969). *Materialy po istorii Kazakhskikh khanstv XV–XVIII vekov (izvlecheniia iz persidskikh i tiurkskikh sochinenii)* [Materials on the History of the Kazakh Khanates of the 15th–18th Centuries (Excerpts from Persian and Turkic Works)]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 9 Erofeeva, I.V., & Zhanaev, B.T. (2007). *Putevye dnevniki i sluzhebnye zapiski o poezdakh po yuzhnym kazakhskim stepiam. XVIII–XIX veka* [Travel diaries and service notes on trips to the southern Kazakh steppes. XVIII–XIX centuries]. Almaty [in Russian].
- 10 Sultanov, T.I. (2001). *Podniatie na beloi koshme. Potomki Chingiz-khana* [Raised on a white felt mat. Descendants of Genghis Khan]. Almaty: Daik-Press [in Russian].
- 11 Kasymbaev, Zh. (2001). *Gosudarstvennye deiateli kazakhskikh khanstv v XVIII — pervoi chetverti XIX vv.: Khan Zhantore (1759–1809)* [Statesmen of the Kazakh khanates in the 18th century and the first quarter of the 19th century: Khan Zhantore (1759–1809)]. Almaty: Bilim [in Russian].
- 12 Taimasov, S.U. (2008). *Khan Abulhair i drugie chingizidy v bashkirskom natsionalnom dvizhenii nachala XVIII veka* [Abulhair Khan and other Chingizids in the Bashkir national movement of the early 18th century]. *Qazaqstan muragattary — Kazakhstan archives*, Vol. 1 (5), 119–129 [in Russian].
- 13 Bykov, A.Yu. (2006). *Khanskaia vlast u kazakhov: zvanie i/ili dolzhnost* [Khan power among the Kazakhs: title and / or position]. *Etnograficheskoe obozrenie — Ethnographic Review*, Vol. 3, 127–148 [in Russian].
- 14 Bikenov, A.Kh., & Zhakin, M.S. (2003). *Printsipy peredachi khanskoi vlasti v traditsionnom kazakhskom obshchestve (po materialam XVIII veka)* [Principles of the Transfer of Khan Power in Traditional Kazakh Society (Based on 18th Century Materials)]. *Stepnoi krai Evrazii: mezhdunarodnyi Evraziiskii forum (III nauchnaia konferentsiia) — Eurasian Steppe Region: International Eurasian Forum (III Scientific Conference)*. Omsk: Omskii gosudarstvennoi universitet, 78, 79 [in Russian].
- 15 Erofeeva, I.V. (2007). *Khan Abulhair: polkovodets, pravitel, politik* [Abulhair Khan: commander, ruler, politician]. Almaty: Daik-Press [in Russian].

- 16 Basin, V.Ya. (1971). Rossiia i kazakhskie khanstva v XVI–XVIII vv.: Kazakhstan v sisteme vneshnei politiki rossiiskoi imperii [Russia and the Kazakh Khanates in the 16th–18th Centuries: Kazakhstan in the Foreign Policy System of the Russian Empire]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 17 Sukhikh, O.E. (2005). Kak «chuzhie» stanoviatsia «svoimi», ili Leksika vklucheniia Kazakhskoi stepi v imperskoe prostranstvo Rossii [How “Strangers” Become “Our Own”, or the Vocabulary of the Inclusion of the Kazakh Steppe in the Imperial Space of Russia]. *Vestnik Yevrazii — Eurasia Bulletin*, 3, 5–29 [in Russian].
- 18 Trepavlov, V.V. (2015). «Drevnee obyknovenie» i tsarskaia investitura. Vosshestvie na tron vassalnykh pravitelei v Rossii XVII–nachala XX v. [“Ancient custom” and tsarist investiture. The ascension to the throne of vassal rulers in Russia in the 17th and early 20th centuries]. *Vostok. Afro-aziatskie obshchestva: istoriia i sovremennost — East. African-Asian Societies: History and Modernity*, 4, 5–16 [in Russian].
- 19 Trepavlov, V.V. (2018). Simvoly i ritualy v etnicheskoi politike Rossii XVI–XIX vv. [Symbols and rituals in the ethnic politics of Russia in the 16th–19th centuries]. Saint Petersburg: «Izdatelstvo Olega Abyshko» [in Russian].
- 20 Kundakbaeva, Zh. B. (2019). Organizatsiia imperskogo prostranstva v kochevoi srede: kazakhi i volzhskie kalmyki v orbite vnimaniia Rossii v XVIII veke [Organization of imperial space in a nomadic environment: Kazakhs and Volga Kalmyks in the orbit of Russian attention in the 18th century]. Almaty: Qazaq universiteti [in Russian].
- 21 Vasilev, D.V. (2020). Rozhdenie imperii. Yugo-vostok Rossii: XVIII–pervaia polovina XIX v. [The Birth of the Empire. South-East of Russia: 18th — first half of the 19th century]. Saint Petersburg: Dmitrii Bulanin [in Russian].
- 22 Tepkeev, V.T. (2019). «Vsemilostiveishe zhaluem tebia, poddannogo Nashego, i uchrezhdaem Khanom Kalmytskim». Tseremoniia obnavleniia Donduk-Ombo v khanskoe dostoinstvo v 1737 g. [“We most graciously grant you, our subject, and establish you as the Khan of Kalmyk”. The ceremony of announcing Donduk-Ombo as Khan in 1737]. *Oriental Studies*, 4, 627–633 [in Russian].
- 23 Suleimenov, R.B. (1988). Iz istorii Kazakhstana XVIII veka (o vneshnei i vnutrennei politike Ablai) [From the history of Kazakhstan in the 18th century (on Ablai’s external and internal policies)]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 24 Shalgimbekov, A.B. (2014). Kolonialnaia diplomatiia Rossii i kazakhskii pravitel Ablai khan [Russian Colonial Diplomacy and the Kazakh Ruler Ablai Khan]. *Istoricheskaiia i sotsialno-obrazovatelnaia mysl — Historical and Socio-Educational Thought*, 3 (25), 103–105 [in Russian].
- 25 Levshin, A.I. (1832). Opisanie kirgiz-kaisakskikh ili, kirgiz-kazachikh ord i stepei. Chast vtoraiia. Istoricheskie izvestiia [Description of the Kirghiz-Kaisak or, Kirghiz-Cossack hordes and steppes. Part two. Historical Notes]. Saint Petersburg: V tipografii Karla Kraiia [in Russian].
- 26 Taimasov, S.U. (2009). Perevodchik orenburgskoi gubernskoi kantseliarii Petr Chuchalov [Pyotr Chuchalov, Interpreter of the Orenburg Provincial Chancellery]. *Vestnik Cheliabinskogo gosudarstvennogo universiteta — Bulletin of Chelyabinsk State University*, 32 (170), 148–151 [in Russian].
- 27 Viatkin, M.P. (1941). Ocherki istorii Kazakhskoi SSR s drevneishikh vremen do 1870 g. [Essays on the history of the Kazakh SSR from ancient times to 1870]. Leningrad: OGIZ. Gospolitizdat [in Russian].
- 28 Levshin, A.I. (1832). Opisanie kirgiz-kazachikh, ili kirgiz-kaisakskikh ord i stepei. Chast tretia. Etnograficheskie izvestiia [Description of the Kirghiz Cossacks, or Kirghiz-Kaisak hordes and steppes. Part Three. Ethnographic news]. Saint Petersburg: Tipografii Karla Kraiia [in Russian].
- 29 Veliaminov-Zernov, V.V. (1864). Issledovanie o kasimovskikh tsariakh i tsarevichakh [A Study of the Tsars and Tsareviches of Kasimov]. Saint Petersburg: Tipografii Imperatorskoi Akademii nauk [in Russian].
- 30 Beliakov, A.V. (2019). Uraz-Mukhammed ibn Ondan i Isinei Karamyshev syn Musaitov. Opyt sovmestnoi biografii [Uraz-Muhammad ibn Ondan and Isinei Karamyshev son of Musaits. Experience of joint biography]. Almaty: ABDI Company JSC [in Russian].
- 31 Vasileva, N.E. (2019). Izvestiia gubernatora Orenburgskoi gubernii G.S. Volkonskogo ob inauguratsii kazakhskogo khana mladshhego Zhuza Zhantore. Novye materialy [News of the Governor of the Orenburg Province G.C. Volkonsky on the inauguration of the Kazakh Khan of the Younger Zhuz Zhantore. New Materials]. *Elektronnyi nauchno-obrazovatelnyi zhurnal «Istoriia» — Electronic scientific and educational journal “History”*, Vol. 10, Iss. 1 (75). Retrieved from <https://history.jes.su/s207987840002551-5-1/> [in Russian].
- 32 Kenesarin, A. (1992). Sultany Kenesary i Syzdyk [Kenesary and Syzdyk Sultans]. Alma-Ata: Zhalyn [in Russian].

И.Б. Медешева^{1*}, Ж.Е. Нұрбаев^{2*}, А.Ж. Мырзахметова³, Б.А. Әлімжанов⁴

¹М.С. Нәрікбаев атындағы ҚАЗГЮУ университеті, Қазақстан

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан

³Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан

⁴Әбу Райхан Беруни атындағы Шығыстану институты, Өзбекстан

(E-mail: i_medesheva@kazguu.kz, zhaslannurbayev@gmail.com, amyrakhmetova@gmail.com)

Қазақстанның қалалық кеңістігі: қалыптасу және даму ерекшеліктері мен факторлары

Мақалада отандық урбандалудың тарихтағы маңызды мәселелері мен кезеңі — жаңа уақытта Қазақстанда қалалық кеңістіктің қалыптасуы мен дамуы қарастырылған. Қала елді мекеннің жаңа формасының көрінісі ретінде, тұрғындарды қоныстандырудың жаңа кеңістіктік ұйымдастырылуы, оның сандық және сапалық құрамының өзгеруін айқындайды. Қалада адамдар өмір сүріп қана қоймай, әр түрлі қызметтермен айналысады, сондай-ақ, әлеуметтік, саяси, экономикалық негізде қоғамның жаңа құрылымын жасайды, олардың арасындағы терең айырмашылықтар мен қарама-қайшылықтарды, қарым-қатынастың жаңа түрін қалыптастырады. Бұл жаңа қатынастар қала ішіндегі қоныстану жүйесінде көрініс табады, әртүрлі әлеуметтік айырмашылықтар мен жеке адамдар мен қоғамдастықтар арасындағы қарама-қайшылықтарды, сондай-ақ олардың біртұтас қалалық кеңістік шеңберіндегі бірлестігін көрсететін қала мен тұтастай қоғамның жаңа нысанын жасайды. Қала жағдайындағы тұрғын үй, мешіт не шіркеу, мектеп, базар, кәсіпорын адам өндірісіне қажетті қызметтің кеңістігін білдіреді. Зерттеу Қазақстанның қалалық ландшафтын зерделеуге және оның өңірлік ерекшеліктерін анықтауға, сондай-ақ қаралып отырған кезеңдегі елдің қалалық кеңістігінің өзгеруі мен трансформациясына әсер еткен факторларды айқындауға бағытталған.

Кілт сөздер: қазақстандық қалалар, қала тарихы, қалалық кеңістік, мәдени ландшафт, қала елтаңбасы, қала халқы, урбанизация үдерісі, сәулет стильдері, қалалық инфрақұрылым.

Kipicne

«Қазақстанда төңкеріске дейін қандай да бір сәулет және құрылыс өнері ескерткішінің болу мүмкіндігі мүлдем жоққа шығарылды және ғалымдар монументальды мәдениет ескерткіштері болу болжамынсыз, таза далалық көшпелі тұрмыс орын алғанына сенімді болды» [1: 5]. Бірақ Қазақстанда көне қалалардың қиранды орындары, ирригациялық жүйелер орны, көне көмбелер көшпелі, егінші, қалалық мәдениеттің қатар дамығанын дәлелдейді. Қазақстан территориясындағы қалалардың тарихы ерте сақ заманынан бастап, ортағасырлық қалалар тарихымен жалғасып жатты. Табиғи және климаттық жағдайына орай қалалық кеңістіктің қалыптасуы мен дамуының өзіндік ерекшеліктері бар.

Қазақстанның қала кеңістігінің өзіндік ерекшелігі, қайталанбайтын және өте қызықты өңірлік сипаттамалары бар. Қазақстанның оңтүстік қалалары ежелден бері дәстүрлі түрде сауда-әкімшілік, қолөнер, мәдени өзара байланыстар орталықтары болды. Елдің солтүстік қалалары кейінірек ресейдің отаршылдық пен капиталдың енуімен осындай орталықтарға айналды.

Мақаланың мақсаты Қазақстанның қалалық ландшафтын зерттеу және оның өңірлік ерекшеліктерін анықтау, сондай-ақ елдің қалалық кеңістігін жаңа уақытта өзгертуге және трансформациялауға әсер еткен факторларды анықтау болып табылады.

Зерттеу әдістері

Қалалар тарихын, оның кеңістігін зерттеудің әдеттегі тарихи еңбектерден өзіндік ерекшелігі, ең алдымен қала құрылысының жоспары, баспаналар мен кәсіпорындар салу мен олардың дамуы, көлік коммуникациясы, абаттандыру сияқты мәселелерді зерттеуді қажет етуінде. Біздің ойымызша, XIX және XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы қалалар тарихын зерделеуде Л. Берг ғылыми айналымға енгізген мәдени ландшафт [2: 471] әдісін қолдану орынды деген пікірдеміз. Өйткені, адамның өмір сүру қызметі ландшафт арқылы, адамдардың өмірлік қажеттіліктерін қанағаттандыру

жөніндегі әрекеттерімен анықталады. Ал қажеттіліктердің барлық дерлік биологиялық, әлеуметтік қанағаттандырылуы, ландшафтың табиғи емес, жасанды жүйені құратын мәдени ландшафт талабына бейімделген өмір сүру жағдайымен байланысты жүреді. Бұл тұрғыдан алғанда қаланың негізделуімен ландшафтың табиғи және мәдени әлеуеті қалыптасып, ландшафтық процестер кеңістік пен уақыт деңгейінде өзгеріске түседі.

Өзгерістер өз кезегінде өркениеттің қажеттіліктеріне бейімделуі немесе экологиялық проблемалардың туындауына соқтыруы мүмкін. Яғни, қала адамның тіршілік қызмет аренасы ретінде, мәдени дамуға үлкен әсер ете алады. Әрі ландшафт қала құрылысына қажетті жолдар, тұрғын үй, ғимараттар, өзге де құрылыстар салудағы кеңістік ресурсы және ауа, су, топырақ сынды табиғи ресурс көзі болып табылады. Кірпішке арналған саз, цементке арналған құм, металл, ағаш, мұнай, газ, басқа кен және металл емес материалдар мен энергия қала құрылысы жүйелерін құру үшін ландшафттан алынады. Сондай-ақ, ландшафт — өндірістік, инфрақұрылымдық объектілердің материалдық негізі. Оның аумақтық үлгісі қала тарихының, қала құрылысы композициясының ерекшелігін бере алады. Нақтылы бір табиғи және климат жағдайларында құрылып, дамыған қала кеңістігінің қандай болса да, оның тек өзіне ғана тән өзгешелігі, соған қарай тиісінше келбеті болады, сондықтан да қазақстандық қалалар кеңістігінің қалыптасу барысын зерделеуде салыстырмалы анализ жиі қолданысқа түсті.

Нәтижелері мен оларды талқылау

Қазақстанның XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы қалалардың қалыптасуы мен дамуы капиталистік қатынастардың енуімен тығыз байланыста жүріп жатты. Бұрын қолөнер-сауда және саяси-діни орталықтары болып келген оңтүстіктегі көне қалалар қайта даму айналымына қосылса, батыс, шығыс, орталық және солтүстік аудандарындағы бекініс болып бекігендері қалаға айналып, жаңа қалаларды түзе бастады.

Бұл кезеңдегі қалалар туралы мәліметтер қалалардың және оларға қарасты облыстардың гербтары бекіту заң жинақтарында, аз санды кеңестік кезеңге дейінгі очерктік еңбектерде, шолуларда, мемуарлық естеліктерде кездеседі, әрі қалалардың статусы, географиялық орналасуы, тұрғындары, саудасы, тасымалдың керуеннен бөлек су жолы мен темір жолдары жөнінде кейбір статистикалық мәліметтер берумен шектеледі. Сондықтан олар деректер беретін еңбектер ретінде қарастырылады.

Қазақстан қалалары туралы алғашқы еңбектер XX ғасырдың 30-шы жылдарында анықтамалар түрінде жарық көріп [3], 1950-жылдардан қолға алына басталды. Әрбір қаланың бекініс ретінде негізделуі, біртіндеп экономикалық-әлеуметтік қатынастардың дамуы, тұрғындарының саны, ұлттық және әлеуметтік құрамы, абаттандырылуы, мәдениет пен білім ошақтары т.б. белгілі — бір құрылымдық және хронологиялық жүйе бойынша баяндала бастады. Мұрағаттық құжаттар және жарияланған еңбектердегі статистикалық мәліметтер мен деректер пайдаланылып, ғылыми түрде айналымға енді. Атап алғанда, А.А. Горячева өзінің бұл кезеңдегі еңбектерінде Верныйда капиталистік қатынастардың дамуының баяу жүруінің басты себептерінің бірі ретінде теміржол байланысының жоқтығын атаған [4].

Географ Г.Е. Москалевтің еңбектерінде сауда капиталының Орал қаласындағы өнеркәсіпке енуі және оның қала халқының әлеуметтік-кәсіптік құрамына ықпалы туралы мәселе көтерді [5]. Сауда капиталының өнеркәсіптік капиталға айналуы тұрғысынан алғанда бұл айқындауды қажет ететін мәселе. Өйткені қазақстандық зерттеушілердің көпшілігі капитал сауда-өсімқорлық дәрежеде қалды, өнеркәсіптікке өте алмады деп есептейді.

К.М. Туманшин Орал мен Петропавлда, Орынбор–Ташкент бағытында темір жолдың салынуы бұл аймақтардағы капиталистік қатынастардың таралуына және жалпы экономикалық дамудың өзгерістерге ұшырауына тиімді ықпал еткенін жазды [6]. 1960–80 жылдарда қалалар тарихын зерттеуде Верный, Орал, Риддер, Жамбыл, Семей мен Шығыс Қазақстан қалаларының, Шымкенттің, Ақмоланың қалыптасуы мен дамуы, шаруашылығы, саудасы, мәдени өмірі т.б туралы мәселелерге назар аударыла бастады.

Ж. Қасымбаев Батыс Сібір мен оған іргелес Қазақстанның солтүстік-шығыс аудандарындағы қалалар тарихын зерттеушілер назар аударма бермейтін Ертіс өзені пароходы байланысының рөліне тоқталды [7]. Қалаларды ретроспективалық қана емес, перспективалық тұрғыдан да зерттеу қажет деп санасақ, автордың Қазақстандағы су жолдарының, соның ішінде Ертіс пароходының тарихын арнайы зерттеуді қажеттігі мәселесі әлі өзекті болып қалып отыр. Сондай-ақ, Ж. Қасымбаев

қазақстандық тарихнамада сирек, тіпті XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы тарихқа тән зерттеулерде мүлде арнайы сөз етілмеген автомобиль компаниялары туралы мәселені көтереді [8]. Ол 1914 жылы Зайсанда Шығыс Қазақстанда бірінші автомобиль компаниясының құрылғандығын, оның мақсаты жүк және жолаушы таситын автомобиль қозғалысын дұрыс пайдалану, құрлықтағы қатынас пен тасымалдың басты түрі негізінен атқа тіркеу арқылы болып отырған кезеңде оның үлкен маңызы болғанын көрсеткен.

XIX ғасырдың аяғы және XX ғасырдың басындағы қазақстандық қалалардың ішінен тарихы біршама жақсы зерттелгендерінің қатарына Алматы, Орал, Семей, Ақмола, Петропавл, Тараз қалаларын жатқызуға болады. Дегенмен, еліміздің шығыс, батыс, орталық және солтүстік бөліктеріндегі XIX ғасыр мен XX ғасырдың басындағы қалалар тарихының біршама жақсы зерттелгенімен, оңтүстік қалаларды тереңірек зерттеу қажеттілігі өзекті. Біз зерттеп отырған кезеңдегі қалалар тарихы туралы зерттеулердің ішінде деректік негізі, жүйелі жазылуы мен маңызды тұжырымдары бойынша Э.И. Герасимованың [9], Х. Мухаметовтің [10], Ж.Қ. Қасымбаевтың [11], Г.А. Алпыспаеваның [12] еңбектерін ерекше атауымыз қажет.

Жалпы қалалар тарихына арналған еңбектердегі басты кемшілік методологиялық ұстанымдардан туындаған деп ойлаймыз. Осы мәселе қазақстандық қалалар тарихының бір сарынды, бір қаланың тарихын баяндаудың, құрылымының, кейде мазмұндық бағытының екіншілерімен ұқсастығын көрсетеді. Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін қала тарихы туралы жазылған Г.А. Алпыспаеваның [13], З.Г. Сактаганова, К.К. Абдрахманованың [14], Е.А.Жалмағамбетовтің [15] және М.А. Терентьевтің [16] еңбектерін ерекше атап өтуге болады. Басқа да қалалар тарихын осы тұрғыда қайта пайымдау, жазылмағандарын жаңа тарихи көзқарас бағытында зерттеу қажет екендігі айқындалады деп санаймыз.

Еліміздегі қалалардың бекініс ретінде салынуы және кейін қала статусын алуы бойынша Н.В. Турчаниновтың «Города Азиатской России» мақаласынан кездестіреміз [17: 347].

Кесте 1

Қазақстан қалалары (қаланың құрылу және мәртебесін алу кезеңдері) [17; 347]

Елді мекен атауы	Салынған жылы	Қала атануы	Елді мекен атауы	Салынған жылы	Қала атануы	Елді мекен атауы	Салынған жылы	Қала атануы
XVII			XIX			XIX		
Уральск	1613–22	1775	Кокчетав	1824	1895	Красноводск	1716	1869
Гурьев	1615–20	1865	Каркаралинск	1824	1896	Копал	1847	1854
XVIII			Кокпекты	1827	1854	Перовск	1853*	1853*
			Акмолинск	1830	1862	Казалинск	1853*	1854*
Омск	1716	1804	Тургай	1845	1868	Верный	1854*	1870
Семипалатинск	1718	1782	Иргиз	1845	1868	Лепсинск	1855*	1883
Усть-каменогорск	1719	1868	Атбасар	1846	1891	Жаркент	1882*	1882*
Павлодар	1720	1861	Зайсан	1868	1871	Чимкент	1864*	1864*
Илек	1731	-	Актюбинск	1869	1878	Аулие-ата	1864*	1864*
Петропавловск	1752	1807	Кустанай	1879	1880	Туркестан	1864*	1864*
Лбищенск	соңы	1900	Темир	1879	1897	Ташкент	1865*	1865*

Урбандалу, болмаса қала түзілу процесін қоғамның аумақтық ұйымдастырылуының белгілі бір тарихи кезеңінің көрінісі деп қабылдауға болады. Оның XIX ғасыр және XX ғасырдың басындағы көрінісі, Қазақстанның осы кезеңдегі Ресейдің капиталистік қатынастары негізіндегі экономикалық ықпалына белсенді түрде тартылуымен, экономикалық және әлеуметтік өмірдің шоғырлануына әкелетін өндіріс пен қоныстандырудың орын алуы. Дәл осы кезеңдегі қалалық кеңістікте өнеркәсіптің жаңа формалары — зауыттар мен фабрикалар қалыптасты.

1878 жылғы 5 маусымдағы № 58684 заңға сәйкес қырық алты губерния мен облыс, оның ішінде: Ақмола, Семей, Жетісу, Сырдария, Торғай, Орал облыстарының елтаңбалары бекітілді [18: 7]. Бірінші суретте сол кездегі бекітілген елтаңбалар берілген [19; 57, 62–66], (сурет 1).

Сурет 1. Ақмола, Семей, Жетісу, Сырдария, Торғай және Орал облыстарының елтаңбалары

Қала тұрғындардың жаңа қызмет түрлерін ғана қалыптастырып қоймайды, сонымен қатар жаңа типтегі адам — қала тұрғынын жасап шығарады. Қала өз тұрғынына өндірістік қызметтің бұрын таныс емес түрлерін игеру — еңбек операцияларын бөлу, мамандану талаптарын қояды. Олардың арасындағы байланыс тауар-ақша қатынастары негізінде жүзеге асады. Адам қалалық ортада әрі өндіруші, әрі тұтынушы ретінде көптеген рольдерге түседі.

Кесте 2

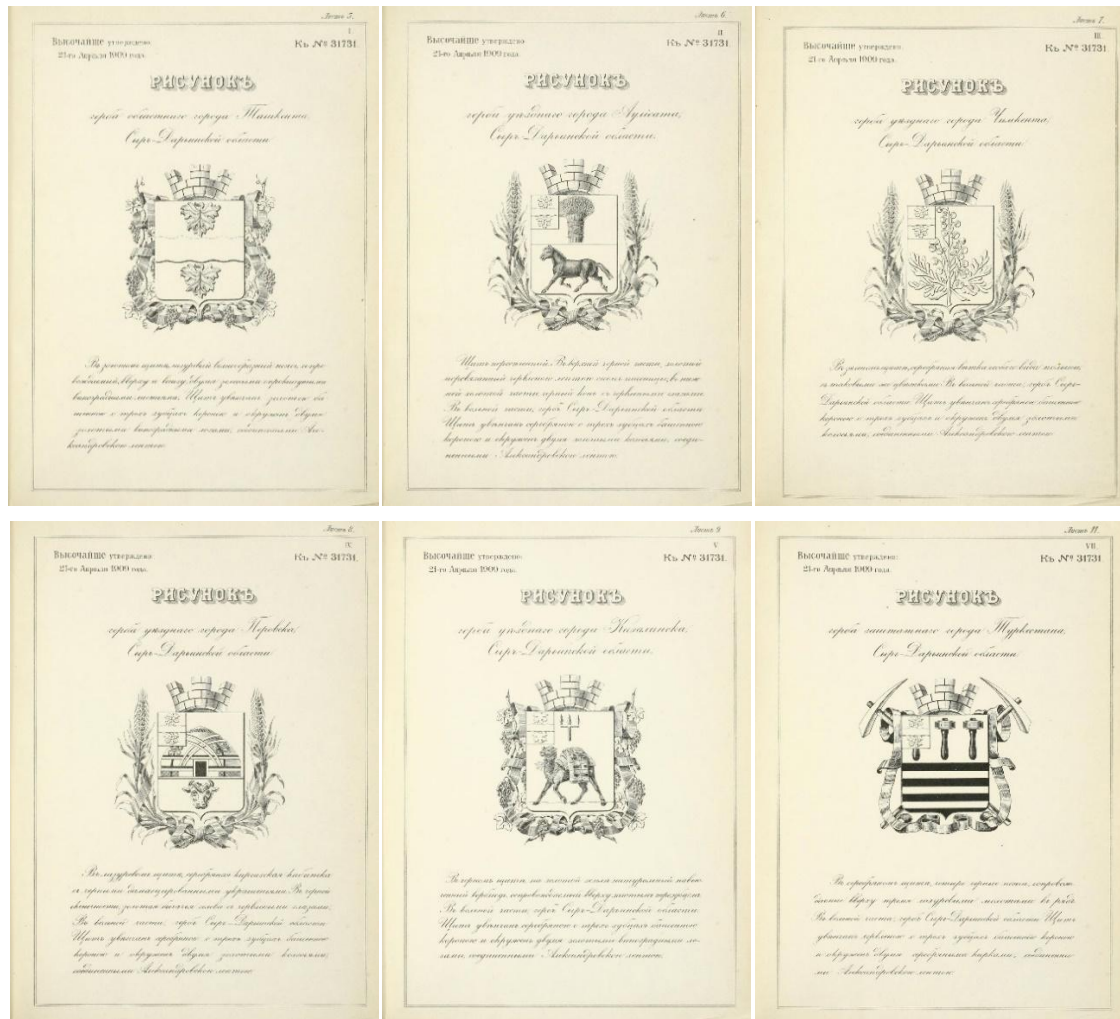
Қала халқының саны [17; 351–353]

Облыс және қала атаулары	1897 ж. (санақ бойынша)			1911 жылға қарай		
	ер	әйел	барлығы	ер	әйел	барлығы
1	2	3	4	5	6	7
Орал облысы						
Уральск (обл. орт)	19.024	17.442	36.466	23.270	22.294	45.564
Гурьев	4.819	4.503	9.322	5.324	5.117	10.441
Илек	3.484	3.670	7.154	4.636	4.815	9.451
Лбищенек	-	-	-	2.393	2.421	4.814
Темир	358	258	616	1.157	1.069	2.226

1	2	3	4	5	6	7
Калмыков	967	957	1.924	-	-	-
<i>Барлығы</i>	28.652	26.830	55.482	36.780	35.716	72.496
Торғай облысы						
Кустанай	7.106	7.169	14.275	13.040	12.180	25.220
Актобе	1.514	1.303	2.817	5.628	5.088	10.716
Торғай	531	365	896	911	746	1.657
Ырғыз	928	614	1.542	744	578	1.322
<i>Барлығы</i>	10.079	9.451	19.530	20.323	18.592	38.915
Ақмола облысы						
Омск (обл.орт.)	20.084	17.292	37.376	66.895	60.970	127.865
Петропавл	10.095	9.593	19.688	21.504	21.744	43.248
Ақмола	5.075	4.613	9.688	6.964	6.878	13.812
Кокшетау	2.576	2.386	4.962	2.426	2.348	4.774
Атбасар	1.553	1.485	3.038	1.521	1.452	2.973
<i>Барлығы</i>	39.383	35.369	74.752	99.310	93.392	192.702
Семей облысы						
Семей (обл.орт.)	14.119	12.127	26.246	16.923	17.440	34.363
Оскемен	4.552	4.169	8.721	6.700	6.464	13.164
Павлодар	4.173	3.565	7.738	5.438	4.111	9.549
Зайсан	2.810	1.592	4.402	3.167	1.975	5.142
Каркаралы	2.477	1.974	4.451	1.347	1.248	2.595
Кокпекты	1.492	1.438	2.930	912	767	1.679
<i>Барлығы</i>	29.623	24.865	54.488	34.487	32.005	66.492
Сырдария облысы						
Ташкент (обл.орт.)	88.214	67.459	155.673	128.242	106.047	234.289
Түркістан	6.037	5.216	11.253	10.657	9.048	19.705
Аулиеата	6.940	4.782	11.722	10.605	8.702	19.307
Шымкент	6.185	5.009	11.194	8.519	7.192	15.711
Казалы	4.303	3.282	7.585	8.493	7.386	15.879
Перовск	3.122	1.936	5.058	6.612	5.144	11.756
Петро-Александровск	2.458	653	3.111	1.538	1.082	2.620
<i>Барлығы</i>	117.259	88.337	205.596	174.666	144.601	319.267
Жетісу облысы						
Верный (обл.орт.)	12.344	10.400	22.744	18.768	16.690	35.458
Жаркент	9.342	6.752	16.094	14.096	11.244	25.340
Пишпек	3.826	2.789	6.615	7.880	6.413	14.293
Пржевальск	4.677	3.431	8.108	7.996	5.804	13.800
Лепси	1.693	1.537	3.230	4.643	3.578	8.401
Копал	3.409	2.774	6.183	1.982	1.118	3.100
<i>Барлығы</i>	35.291	27.683	62.974	55.365	45.027	100.392

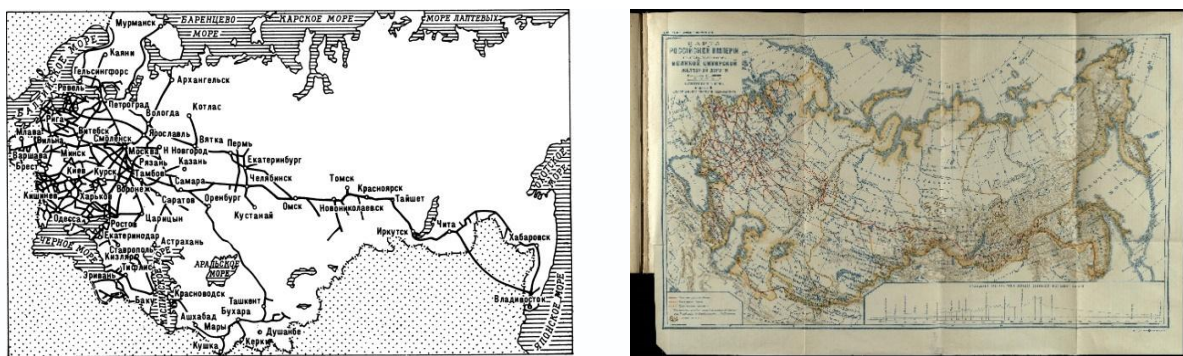
1909 жылғы 21 сәуірдегі № 51751 заңға сәйкес қалалардың, атап айтсақ, Сырдария облысына қарасты: Ташкент, Әулиеата, Шымкент, Перовск, Казалинск, Петро-Александровск, Түркістан қалаларының елтаңбалары бекіген [20; 271], (сурет 2).

Бұдан мына заңды құбылысты байқауға болады — қалалар мен облыстардың елтаңбалары осы елді мекендерде немесе аймақтарда өндірістің негізгі бағыттарын, халықтың негізгі қызметін, географиялық, табиғи-климаттық жағдайларға тән белгілерді, тіпті осы жерлердің тұрғындарының конфессиялық байланысын көрсетеді. Сондай-ақ, суреттерде империялық әсер мен империялық атрибутикасының болуы айқын көрінеді.

Сурет 2. Ташкент, Перовск, Қазалы, Петро-Александровск, Түркістан қалаларының елтаңбалары

Қалалық процестердің даму заңдылықтары, оны жабық жүйе ретінде, тек қаланың өзін ғана емес, сонымен қатар оның жалпы бүкіл қоғамның даму процестеріне әсер етуші жүйе ретіндегі әрекетін сипаттайды. Бұл жүйе өз кезегінде жаңа қажеттіліктерді талап етеді, адам оларды қанағаттандырудың мүмкіндіктерін іздей отырып, жаңа өнімдерді, сонымен бірге жаңа байланыс, коммуникация жолдарын да іздеп табады. Сауда, өндірістің дамуы көлік тасымалының керуен жолымен қатар, су жолы және темір жолына қосылуды туындатты. Темір жол да, су жолы да тек тауар ғана емес, адам тасымалы, шаруалардың қоныстануымен байланысты жүрді (сурет 3).

Сурет 3. Ресей империясындағы темір жол карталары [21–22]

Қалаларға теміржолдың тартылуы, кеме жолдарының түсуі сауда-экономикалық қатынастарда елеулі рөл атқарды, оның салыстырмалы түрде тезірек дамуына ықпал етті [23].

Біз зерттеп отырған кезеңдегі қалалар әлеуетін олардың өндірістік-сауда орталығы болуымен қатар, әр қаланың белгілі бір еңбек бөлінісіне түскенін қала елтаңбаларынан байқаймыз. Орал қаласы балық, астық; Гурьев қаласы балық, уылдырық; Семей қаласы астық; Петропавл қаласы астық пен май; Қостанай қаласы астық; Павлодар қаласы тұз, көмір; Ақмола қаласы май; барлық қалалар мал және мал өнімдерін айналымға түсірді. Мысалы, Орал қаласы өндірістік-сауда орталығы ретінде Орал-Покров темір жол бағытын салғанда өсті. Орал қаласы қазақ даласынан Ресейдің еуропалық бөлігіне тауар таситын жол болды. Орал қаласындағы ең ірі өндірістің бірі — бидай ұнтақтайтын және ағаш кесумен айналысатын Орал сауда-өндірістік қоғамы болды. 1903 жылы Орал қаласында 6 сабын жасайтын завод, 8 бумен және 5 аттың көмегімен жұмыс істейтін диірмен, екі табиғи минерал суын шығаратын мекеме, 1 сыра жасайтын, 1 шарап жасайтын заводтар, 12 қыш шеберханасы, 12 кірпіш заводы және 45 ұстахана болды [24; 313]. Орал ежелден сауда капиталының шығысқа қарай жылжуында маңызды роль атқарды. Орта Азиядан шығып Қоңыраттан, Хиуадан, Бұхардан тауарлар жеткізетін керуен жолдарының бірі дәл осы Орал жерінде аяқталды. Мұнымен қатар мұнда Орал облысы мен оның айналасындағы аудандардың ауылшаруашылық және балық өнімдері шоғырланды [9; 12]. Астық саудасының дамуына теміржолдың салынуы және Орал қаласының қазақ даласындағы астықты бөлігінің ортасында орналасуы ықпал етті және қалаға Ресейдің өзінен төрт бағытта — Самара, Бузлук, Орынбор және Чижин сауда жолдарының бағыттары келіп жатты. Гурьев (бүгінгі Атырау) қаласы балық пен уылдырықтарды көп көлемде шығарды. «Балық пен оның өнімдерін кемелер арқылы Астраханға, одан ары қарай патша сарайы мен Ресейдің орталық губернияларының базарларына, ал уылдырықтар көп көлемде шетелдерге жіберіліп отырылды» [10; 18].

«Семей Қытайдан, Жетісудан, сондай-ақ Орта Азия мен Моңғолиядан сауда керуендерінің өтіп отыратын керуен сауда орталығына айналды» [8; 78]. Өнеркәсіппен салыстырғанда Семейдегі сауданың гүлденуі оның тиімді географиялық орналасуынан болды. Шығыс Қазақстанның экономикалық өрлеуінде, Өскемен, Аягөз, Зайсан, Семей, Павлодардың Батыс Сібірмен сауда байланысының нығаюында Ертіс су жолы ерекше орын алды. «Кереку мен Семей қалаларындағы өңдеу өнеркәсібінің жетекші салаларының бірі ұн тартатын диірмендер болды» [8; 10].

«Петропавл қаласы шетелдік капиталдың Қазақстанға енуінің тірек орындарының бірі болды, мұнда ағылшын және американдық фирмалардың өкілдері пайда болды және Батыс-Сібір мен Орал темір жолдарының басқа да бекеттері сияқты тауарларды сыртқа шығару мен сырттан тасу жөніндегі орыс-герман-нидерланды, орыс-бельгия-француз, орыс-австрия-венгр теміржол одақтарына қосылды. Соның нәтижесінде мал шаруашылығы өнімдері Америкаға, Бельгияға, Парижге, Венаға және Берлинге жіберіліп отырды. Ал ортаазиялық сауда ХІХ ғасырдың 60-жылдарының соңында Ертістегі су жолының дамуы, әсіресе 1880–1888 жылдары Закаспий теміржолының салынуынан бастап қысқара бастады» [6; 32].

XX ғасырдың басындағы қала саудасында мал шаруашылығы өнімдерімен қатар, егін шаруашылығы, яғни астық пен май жөнелту кеңінен жүрді. «Әсіресе, майды экспорттауда Петропавл қаласы Қазақстан ғана емес, Сібір көлемінде де ірі орталықтың бірі болды, оны негізінен Петербург, Мәскеу, Рига, Одесса, Владивосток қалаларына, Батыс Еуропа мемлекеттерінің ішінде Англияға, кейде Германия мен Данияға жөнелтіп отырды. Петропавл қаласындағы сауданың дамуы Ресейдің орталық аудандарының тарапынан қазақстандық мал мен оның өнімдеріне сұраныстың өсуімен байланысты жүрді» [6; 51]. XX ғасырдың екінші онжылдығының басында жәрмеңкелер тұрақты саудаға орын берді. Өлкедегі ең ірі тұрақты сауда орталығының бірі Петропавлда болды. «Сауда айналымының көлемі бойынша бірінші орында қоймалар, одан кейін дүкендер, дүңгіршектер мен кеңселер алды, жалпы қаланың саудалық өмірінде фирмалардың, сауда үйлерінің, серіктестіктер мен акционерлік қоғамдардың, соның ішінде шетелдік фирмалардың рөлі үлкен болды. Шетелдіктердің арасынан американдық, ағылшындық және неміс фирмалары қалада сауда қызметін кең түрде дамытты. Американдық және батыс еуропалық капиталистер дала саудасының тиімділігін түсініп қазақ жеріне енуін күшейтті» [6].

«Қостанай жәрмеңкелерінде мал мен оның өнімдері Ресей губернияларына ғана емес, Германия, Австрия-Венгрия сияқты елдерге де көптеп жеткізіліп отырды. Мал мен мал өнімдерінен кейінгі орында астық саудасы тұрды. Бұл сала Қостанайда тек XX ғасырдың басында Челябинск—Троицк—Қостанай темір жол тармағының салынуымен ерекше дамуға ие болды. Өнеркәсіп орындарының жетекші түрі жел, су, жылқы және бу двигателдері арқылы жұмыс істейтін диірмендер болды [11; 10].

«Ақмола қаласында 1913 жылы 9 кірпіш зауыты, 4 қыш құмыра шеберханасы, 2 механикалық диірмен, 21 ұстахана, 2 тері өңдеу, 2 ішек тазарту, сондай-ақ май шыжғыратын, жүн жуатын — барлығы 208 жұмысшысы бар 40 кәсіпорын болды» [12; 55]. Қала транзиттік және жергілікті сауданың дамуында маңызды орын алды. Ақмолада кеден болмағандықтан және гильдиялық салық төленбегендіктен Петропавл мен Омбыға қарағанда тауарды сату мен сатып алу тиімдірек болды, өйткені, сауда жолының қысқаруы капиталдың айналымын тездетіп, пайданы көбейтті. Ал, көшпенділермен тікелей, делдалдарсыз сауда жүргізу, яғни сауданың кең көлем алуына мүмкіндік берді. Ташкенттегі жәрмеңкенің ашылуы Ақмоланың Ресейдің ортаазиялық мемлекеттермен транзиттік саудасындағы басты орталықтардың бірі ретіндегі жағдайын нығайта түсті. Мұнда керуендер жабдықталып, солтүстіктегі Петропавлға арбамен, оңтүстіктегі Ташкент, Бұқара, Қокан, Түркістан және басқа да қалаларға түйемен жөнелтіліп отырды. Ақмола мен оның оязы керуендер үшін басты көлік дайындап беретін орынға айналды. Сол үшін тұрғындары арнайы түйелер өсіріп, тасымал кәсібімен айналысты [12].

Шетелдік капиталдың жергілікті халықты езуі Верныйда ағылшын–француз және американдық капитал басым болып отырған Орыс-Азиялық және Сібірлік банктердің бөлімшелерінің ашылуымен күшейе түсті. Ол банктер мұнда ең алдымен ауылшаруашылық шикізаттарын, негізінен мал өнімдерін шығарумен айналысты. Жетісудағы жүн мен теріні дайындаумен француз фирмалары, ішек дайындаумен неміс фирмалары айналысты. Қалада Мәскеу, Петербург, Томск қалаларының ірі сауда фирмаларының өкілдері жұмыс жасады [25].

Төңкеріске дейін Верныйдағы барлық кәсіпорындарда 365 адам қызмет етті. Қаладағы спирт-арақ зауытында 10 адам, сыра қайнату зауытында 40 адам, екі диірменде 35 адам жұмыс істеді. Қаладағы басты кәсіпорын 1875 жылы негізделген Гавриловтың және 1900 жылы іске қосылған Кадкиннің темекі фабрикалары болды. Олар кейін кеңейтіліп, қайта жабдықталды, бірақ қолөнер өндірісінің орындары болып қалды. 1913 жылы олар 79,3 млн. тал папирос дайындады. Темекі бұйымдары негізінен Жетісу облысының және шағын бөлігі Сібір қалалары мен Ресейдің еуропалық бөлігіне өткізілді [25: 19] деп көрсетеді қала тарихына еңбегін арнаған С.Жүсіпбеков. Бұл жерде бір айта кететін жайт, Оңтүстік Қазақстанның өңдеу өнеркәсібі тарихын зерттеген, Т. Төлебаевтың еңбегінде 1892 жылы Верныйда 3 темекі фабрикасы, осы фабриканың үшіншісінің ағайынды Романенковтарға тиеселі болғандығы және XX ғасырдың басында папирос түтікшесін жасайтын да «Ф. Пестов пен А. Родионов» достастығына тән кәсіпорынның өмір сүргендігін нақты мұрағаттық деректер бойынша жан-жақты баяндалған [26: 33]. Оның үстіне Т.Ә. Төлебаевтың кітабында Верныйдағы алғашқы темекі фабрикасын ашқан И.В. Кузнецов деген көпес екендігі, 1872 жылы онда 1 шебер, 10 жұмысшы жұмыс істеп, 1175 рубльдік 76 пуд темекі өндіргені көрсетілген. Ол сондай-ақ, темекі бұйымдарының С. Жүсіпбеков көрсеткен аймақтарымен қатар, Қытай жеріне де, дәлірек айтқанда, Құлжаға, Шәуешекке де шығарылып отырғанын көрсетеді.

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бастапқы кезінде Қазақстан экономикасының біршама көтерілуіне құрылыс ісінің едәуір дамуы сай келеді. Қазақстандағы капиталистік қарым-қатынастардың даму процесі қалалардың өсуімен, қоныстардың жаңа типтері — өнеркәсіп орындарының қасындағы жұмысшы поселкаларының кейін қала болып кеткен сауда-қолөнершілер қыстақтарының көптеген қоныс аударушылар деревняларымен, жаңа ауылдардың пайда болуымен қатар жүрді.

Қазақстан территориясының жаратылыс-климат жағдайының бірыңғай болмауы құрылысқа жұмсалатын материалдардың, конструкциялардың және тұрғын үйлер мен басқа құрылыстар салуда пайдаланылатын жобалау тәсілдерінің әртүрлі болуына себепші болды. Құрылыс ісінің көп ғасырлық тәжірибесі бар Қазақстанның оңтүстік аудандарында негізгі құрылыс материалы шөгінді сұр балшық болды. Бұл балшықты соқпа қабырғаларды тұрғызуда, сазбалшық немесе шикі кірпіш құюда қолданды. Шикі кірпіштерді күн көзіне кептірді. Одан басқа бұл балшықтан күйдірген кірпіш, көзе, сырлы жұқа қыштар жасалды. «Соқпа қабырғалар мен шикі кірпіштен тұрғызған қабырғаларды жауын-шашынның әсерінен сақтау үшін сыртын балшықпен сылау керек болды. Күйдірілген кірпіштен қаланған қабырғалар көбінесе сыланбады, өйткені бұл материал өзінен-өзі жергілікті климаттың әсеріне төзімді, жақсы төтеп беретін еді» [27; 151]. Конструкцияның аса көп тараған түрі мұнда күмбездеп жабу болды. Аумағы жағынан шағын болып келетін құрылыстар, мәселен, діни үйлер, әртүрлі күмбез қалыбында жабылып келді.

Оңтүстікке қарағанда құрылыс ісі ағаштан, тастан, шикі кірпіштен және шымнан салынған солтүстік және солтүстік шығыс аудандарда білік салу конструкциялары барлық жерде қолданылды.

Батыс Қазақстан құрылыс тасына бай келеді, мұнда сұрғылт, сарғыш және қызғылт сары реңі бар әкті қабыршақ тастардың көптеген кен орындары болды. Қабыршақ тастар салмағы жағынан жеңіл, қарапайым арамен кесуге ыңғайлы және көркемдеп оюдың әртүрлі әдістерімен өндеуге көнді. Көптеген ғасырлар бойы жергілікті халық тұрғын үйден бастап үлкен құрылыстарға дейінгі үйлердің барлық түрін осы тастан салып келді. «Тастан үй қалаудың техникасы жоғары дәрежеде болды. Үйдің қабырғасын қалау ірі блоктардың екі қатарласып салынған жүйелері арқылы жүргізілді. Бұлардың аралығы ұсатылған тастармен толтырылып, оған балшық ерітіндісі құйылды. Мұндай әдісті қолдану тек үй тұрғызудың процестерін тездетіп қана қоймай, оның үстіне құрылыс материалдарын едәуір үнемдеді. Қабырғалардың сыртқы бетіндегі тас блоктар қадағалы түрде өңделіп, бір-біріне жақсы кіріктірілді, сөйтіп жіктері сәл ғана көрініп тұратын болды. Өңделіп қаланған тас блоктардың көлемі 20–дан 45 сантиметрге дейінгі биіктікте қырланатын болды, ал оның ұзындығы 30–дан 80 сантиметрге жетті» [27; 159]. Төбесі жадағай, әдетте қабырғалары саманнан қаланатын тұрғын үйдің жергілікті түрлерімен қатар қиынды ағаштардан жасалған орыс қоныс аударушыларының үйлерін, украиндардың сылақ үйлерін және өзбектердің қышлақ үйлерін кездестіруге болады.

Қазақстанның қысы суық және ұзаққа созылатын батыс және солтүстік батыс аудандарында барлық элементтерін тұтас етіп орналастырумен көзге түсетін тұрғын үй құрылыстары болды. Шаруашылық үйлері мен мал қоралар, азық-түлік пен құрал-саймандар сақтауға арналған қоймалар үлкен бір құрылыс жүйесіне бірігіп, тұрғын үйге тікелей жалғасып жатты. Көптеген жағдайларда тұрғын үйге кіретін есік мал қорасының ауласы арқылы келетін болған. Климаты ыстық және құрғақ болып келетін Қазақстанның оңтүстік аудандарында тұрғын үй, әдетте шаруашылық жайларынан жеке салынды. Мұнда ашық аула, оның ішінде тұрғын үйден қашықтығы әртүрлі шаруашылық жайлары орналасты. Құрылыс соқпа саман қабырғалармен қоршалды. Мұның үстіне тұрғын үйлердің құрамында жаз уақыттарында қосымша пайдаланатын айван салынды.

Қазақстанның климатына қарай әр аймаққа тән болып келетін тұрғын үйдің екі тәсілі бүкіл территорияда кеңінен тарады. Көп тараған үй құрылыстарының бірі қоржын үй деп аталатын түрлері кездеседі. Оның орталығында әдетте ас үйі болды, екі жағында екі тұрғын үй болды. Бұлардың біреуінде үй іші адамдары тұрды, екінші жағы қонақтарға арналды. Пештің жылу тартатын көлемі үлкен және түтін жолының ұзын болуы арқасында жылуды ұзақ сақтады. Тұрғын үй әдетте оң жақта болды. Оңтүстік аудандарда ас үйдің орнына айван салынды.

Қазақ үйлерінің тұрпатына солтүстік аудандарда ерекше түр беретін ұзын және биік пеш үйді жылыту және ас дайындау үшін ғана емес, үйді ас үйден бөліп тұру қызметін атқарды. Қазақ үйлерінің екінші бір айрықша ерекшеліктері тұрғын бөлмелердің бүкіл қабырға бойына салынған аласа сәкілердің болуы [27]. Едендері ылай салынған жер болды. Терезелерінің көлемі шағын. Осыған қарай жарықтың таралу жолдарын ұлғайта түсу үшін терезенің ішкі жағындағы қабырғалары едәуір кең ойылды. Бұл үйлердің көпшілігінің төбесі жайпақ келетін және төмендегідей конструктивтік элементтерден тұрды, кептірілген қамыс жабылды. Содан кейін жылу сақтайтын материалдар пішен немесе ірі сабандар төселді. Жылу ұстайтын материалдардың үсті сабан туралған балшықпен екі қабат сыланатын болған. «Мұндай типті үйлер жергілікті құрылыс материалдарының болуына, үй иесінің экономикалық мүмкіндіктеріне қарай күйдірілген кірпіштен, шикі кірпіштен қаланатын, ағаштан салынатын, сол сияқты саз балшықты қалың етіп сала отырып, жалпақ тастан да, кейде шымнан да қаланатын» [27: 71]. Қазақтардың көптеген тұрғын үйлері сыртынан қарағанда барынша қарапайымдылығымен, тіпті дөрекілігімен көзге түсетіндігіне қарамастан, олардың жеке элементтерін өндеп жасауда барынша мұқият бапталып істелген элементтері жиі кездесетін болған.

Қала түзілу барысында табиғи кеңістіктен қала ішіндегі жасанды кеңістікке енетін ғимараттың бірі арнайы жабдықталған үй–жайлар мешіт, шіркеу, ғибадатханалар болды. Қалалық жағдайлардың қарама-қайшылықты сипаты, қаланың бір уақытта діни төзімділікке және діни төзбеушілікке ықпал ететіндігінде көрінеді. Қалада қоғамның діни өміріндегі өзгерісі жүреді. Дін ғибадатханалар, тек діни және моральдық-нормативтік функцияларды ғана орындамайды. Ғибадатхана заңды орган рөлін атқарады, ол азаматтық хал актілеріне заңдылық береді, адамдардың азаматтығын, әлеуметтік және құқықтық кеңістіктегі бірлігін, олардың ортақ құқықтары мен міндеттерін белгілейді, адамның әлеуметтік жағдайына және оның әлеуметтік салмағына әсер етеді.

Қазақстанға ислам дінінің енуімен байланысты мешіт, медресе және мектеп сияқты үйлердің жаңа типтері пайда болды. Қазақстанның оңтүстік аудандарында ислам діні VIII—X ғасырларда, қалған аудандарында XIII—XIV ғасырларда орнығып тарады. Қазақтардың арасында ислам діни ықпалының одан әрі күшейе түсуі, Оңтүстік Қазақстанда Орта Азияның діни орталықтары арқылы

және солтүстік және батыс бөліктерінде Волга татарларының діни орталықтары тарапынан тарап келді. Бұл жағдай өзіне тән архитектурасы бар географиялық екі ауданда тұрғызылған мешіттер мен медресе үйлерінің архитектуралық түрінде өз ізін қалдырды. Оңтүстік аудандарда мешіттер мен медреселердің ғимараттары жалпы ортаазиялық кескінде болды, ал солтүстік және батыс аудандарындағы мешіттер татарлардікіне ұқсады. Мешіттер мен шіркеулер әр қалада салынды.

Қала жағдайында тұрғын үй, мешіт не шіркеу, мектеп, базар, кәсіпорын адам өндірісіне қажетті кеңістікті білдіреді. Бұлардың жоспарын ұйымдастыруда Россияның қала салу тәжірибесі, сондай-ақ көптеген ғасырлар бойында жасалған жергілікті азиялық дәстүрлер де кеңінен қолданылды. Түзу және кең көшелері, арық жүйелері, көк жасыл ағаштары және басқа сыртқы көркемдік элементтері бар қалалар мен басқа да тұрақ қоныстардың жоспары жергілікті дәстүр мен Россияның қала салу мәдениетін орынды ұштастыру болып табылды [27].

Мұнымен бірге жеке меншік иелерінің мүдде үстемдігін көрсететін, әлеуметтік және ұлттық құрамы әртүрлі қоныстарды бейнелейтін қала және қала маңындағы басқа қоныс орындарының құрылысы архитектуралық жағынан біркелкі болмады және негізінен алғанда көпшілігі еңбекші жұртшылыққа жататын бір қабатты саман және ағаш үйлер болып келді. Құрылыстың осындай алақұла жыпырлаған ұсақ-түйектерінің арасында қаланың қарама-қарсы шетіндегі бос алаңдарда шіркеудің қоңырау үйлері мен мешіттің минареттары биік көрінетін еді. Бұл осы кездегі архитектураның өркендеуіндегі екінші бір прогрестік құбылыс — қала типті мектептер, әкімшілік үйлері, сауда конторлары, магазиндер, сословиелік клубтар, фабрикалар мен заводтар, темір жол вокзалдары және сол сияқты үйлердің жаңа типтері пайда болуымен байланысты болды. Үйлердің осы көрсетілген типтерінің негізгі тұрғызушылары, орыс, қазақ және татар ауқаттылары болды. Бұл үйлердің архитектуралық жоба-жоспары сұраныс жасаушылардың тілегі мен талабына сай, XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы орыс архитектурасының әртүрлі ағымына еліктеді. Мысалы, әскери губернаторларының үйлері көбінесе орыс классицизмінің сарынын қолдана отырып салынды. Кейбір мектеп және темір жол вокзалдарының үйлері шығыс стилінде салынды, «модерн» стилінің тәсілдері мен формалары онша көп тарамдады [28].

Егер Қазақстанның отарлық жағдайының арқасында қала құрылысында (әсіресе батыс және солтүстік қалаларда) ол кезде орыс архитектурасының әртүрлі стильдерінің тәсілдері мен формалары басым болып келсе, ал далалық аудандардың құрылыс ісі өткендегі дәуірдің дәстүрлі тәсілдері мен жолдарын пайдалану негізінде жүргізілді. Осы дәуірде ормансыз аудандарда діни үйлерді — мазарлар мен мешіттерді салу ісін жаңадан қолға алумен байланысты Оңтүстік және Орталық Қазақстанда күйдірілген және шикі кірпіштен, ал Батыс Қазақстанда табиғи тастардан жасалған арқа-күмбез конструкциялары техникасы жандана бастады. Алайда құрылыс ісінің жеке меншікті болуының салдарынан бұл кездегі үйлер шағын көлемді болды. Кейбір жағдайларда үйлер фундаментсіз салынды. Шаршы үйден күмбезді үйге көшу үйдің бұрыштарына сатылап салынған біліктердің дөрекі тәсілі арқылы істелді. Ал олардың үстіне қаланған қатарлардың бірте-бірте жалғасатын күмбездері келіп тірелетін еді.

Мұнымен бірге әсіресе, Орталық Қазақстанда үйлерді көркемдеп қаптау үшін терракот және сырлы тақташалар өндіру және оларды қолдану ісі өркендей бастады. Ал тасқа оқ салу және қабырғаларға шимай салу техникасы Батыс Қазақстанда ерекше өркендеп кеңінен қолданылды. Батыс Қазақстанның құрылыс практикасының орынды жағы қабырғаны қалағанда оны екі қатар етіп олардың арасын құрылыс материалының қалдықтарымен толтыру болды. Бұл тәсіл үй тұрғызу процесін тездетіп қана қоймай, оның үстіне құрылыс материалдарын жұмсауда едәуір үнем жасады. Бұдан басқа XIX ғасырдың аяғына таман және XX ғасырдың басына таяу кездегі ескерткіштердің архитектурасында аумақты цоколь салу, жарты циркульді және оқ арқаларды, сына қиындарын пайдалану, кері өкше тәрізді қайырма имек классикалық ордерлер пішіндерін қолдану, өнеркәсіп бояуларын пайдалану байқалады. Бұл жағдай олардың сыртқы тұлғасына, құрылыстың бұрынғы монументальді үйлердің көркемдік бейнесіне ұқсайтын жаңа түрлер берді.

Сол кездің өзінде-ақ Қазақстанда тұңғыш рет қала құрылысында темір және шойын сияқты жаңа материалдар қолданыла басталды. Бұлардан біліктер, арқалықтар, балкон қанаттары және сатылар жасалды және Қазақстандағы құрылыс өнерінің тәсілдері мен жолдарын сөзсіз байыта түсті. Бұл көрсетілген тәсілдер мен формалар ең алдымен ерте заманнан келе жатқан тұрақты құрылыс дәстүрі бар және үйді күйдірілген жәй кірпіштен, соқпа балшықтан салатын Оңтүстік және Орталық Қазақстан архитектурасының ескерткіштеріне тән болды. Батыс Қазақстан (Маңғыстау, Үстірт, Ембі өзенінің аңғары) архитектуралық ескерткіштерінде біраз басқаша ерекшеліктер бар. Егер Оңтүстік

Қазақстанда жарты конус тәрізді күмбездер басым болса, ал Батыс Қазақстанда бұлардың формасы әдетте дулыға тәрізді болды.

Осында біз баяндаған Қазақстан архитектурасының XIX ғасырдағы және XX ғасырдың бас кезіндегі қысқаша сипаттамасы өндіргіш күштерінің біраз дамуымен және қазақ халқының құрылыс өнері мәдениетінің өсуімен қатар, осы қаралып отырған дәуірде болған тарихи және мәдениеттегі өзгерістерді көрсететін құрылыс ісі де көзге көрінерліктей дамығанын көрсетеді.

«Қалалар капитализмнің кеңейе дамуы кезеңінде қалалардың көшпелілермен жан-жақты қатынастарының нығаюында байланыстырушы звено болды» [8].

«Әртүрлі себептермен қалаларға қоныс тепкен қазақтардың саны XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап көбейе берді. Олар көбінесе қалалардағы кәсіпорындардан жұмыс іздеді, сөйтіп жұмысшылар қатарын толтырып отырды. Мұнымен қатар бұл кезде қала тұрғындарының саны егіншіліктен қол үзген, өзінің жұмыс күшін сатумен күн көретін қазақ жатақтарының есебінен де көбейіп отырды» [9]. Қала тұрғындарының бір бөлігі саудамен байланысты болды, сондықтан олардың біршама көпшілік бөлігін көпестер құрды. Бұл сауданың маңызды фактор болғандығын айқындайды.

Капиталистік қатынастар талабы, Ресейдің орталық аудандарындағы кәсіпорындарға шикізат қажет етті. Бұл біріншіден. Екіншіден, азды-көпті қаржысы бар көпестер баюдың жаңа көздерін іздестіріп, кәсіпорындар аша отырып, жеңіл жолмен, тез баюға ұмтылды. Өйткені, олар қазақ даласында арзан жұмыс күші, бай, әрі арзан шикізат көздері бар екенін жақсы сезінді. Міне, ең басты себептер осылар еді. Содан соң барып олар, көпестер, тиімді кәсіпорын ашуға болатын орын іздестірді. Оны тапқаннан кейін барып, үкімет орындарына өтініш жасады. Ондай өтініштер, өндірістің көлеміне, пайдалылығына қарай әртүрлі орындарда қарастырылды, содан соң барып, кәсіпорынды ашуға рұқсат берілетін болды. Бұл туралы Т.Ә. Төлебаев өзінің өңдеу өнеркәсібі тарихына арналған зерттеу еңбегінде сантонин өндірісі мысалында кең түрде дәлелдеген еді [29].

«Қаладағы өнеркәсіптің пайда болуына, көптеген жағдайлар әсер етті, соның ішінде батыстық капиталистік қатынастардың одан әрі дамуы, қазақ жеріндегі мал шаруашылығы мен егіншіліктің натуралдықтан тауарлы өндіріске айнала бастауы» ықпалды болды [29].

Қорытынды

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап Қазақстанға Ресей капиталы белсенді түрде ене бастады, оның негізгі саласы пайдалы қазбаларды өндіру және өңдеу болды, олардың байлығы аймақтың жер қойнауымен, сондай-ақ ауылшаруашылық шикізатын өңдеу өнеркәсібі мен саудасымен ерекшеленді. Ресейлік капитал үшін қолайлы жағдайлар болды: бай жер қойнауы, жергілікті тұрғындардан ештеңе үшін жалға алынған немесе сатып алынған арзан жерлер, арзан шикізат, арзан, артық жұмыс күші. Қалалар метрополия орталығына немесе шетелге тауарлар мен пайдалы қазбаларды өткізу орталықтары ретінде әрекет етті.

XIX ғасырдың соңына қарай қазақстандық қалаларда ауыл шаруашылығы шикізатын қайта өңдеу бойынша қолөнер, мануфактуралық және фабрикалық типтегі кәсіпорындар жұмыс істеді. Олар Ақмола, Семей, Петропавл, Орал, Орынборда қасапханалар, былғары, сабын қайнататын зауыттар, май диірмендері, ұн тартатын зауыттар болды. Шымкент пен Түркістанда мақта тазалау зауыттары жұмыс істеді. Верныйда темекі өнеркәсібінің екі кәсіпорны болды.

XIX ғасырдың екінші жартысында көлік және пошта байланысы дамыды, бұл қалалардың өсуі мен дамуының маңызды себебі болды. 1880 жылдардан бастап Ертіс, Балқаш, Іле арқылы тұрақты кеме қатынасын бастау әрекеттері жасалды. Орынбор-Ташкент және басқа да темір жолдар салынды. Транссібір магистралі маңызды рөл атқарды. XIX ғасырдың соңына қарай темір жолдар, су көлігі және почта-телеграф байланысы Қазақстанды Ресей, Сібір, Алтай, Орталық Азиямен байланыстырды.

Ресейдің Мемлекеттік банкінің Орал, Петропавл, Семей, Верный қалаларында өз бөлімшелері болған. Сонымен қатар Қазақстанда Сібір сауда банкінің 7 филиалы жұмыс істеген, екінші орында 5 бөлімшесі бар Ресейлік сауда-өнеркәсіп банкі болды.

Капиталистік қатынастар қалалық сауданың дамуына айтарлықтай әсер етті. Қала отырықшы және көшпелі халықтың орталығы және байланыс орны болды. Сауданың негізгі нысаны мал болды. Сонымен қатар, Қазақстаннан астық пен ұн шығарыла бастады. Нан саудасының ірі орталықтары Орал, Орынбор, Семей болды, онда нан Қостанай, Ақтөбе, Орал, Торғай уездерінен әкелінді. XIX

ғасырдың екінші жартысында Қазақстанда жәрмеңкелік сауда кеңінен таралды. Жәрмеңкелік саудада уездік қалалар маңызды рөл атқарды.

Осылайша, қазақстандық қалалық кеңістікті қалыптастыруға және дамытуға капиталистік қатынастардың енуі, өнеркәсіптің, көліктің қалыптасуы және сауданың дамуы сияқты факторлар елеулі рөл атқарды. Көптеген қалалар сауда, басқалары өнеркәсіптік, кейбіреулері әкімшілік орталықтар ретінде қызмет етті. Барлық осы себептер мен факторлар қалалық сәулет өнеріне, қала құрылысын жоспарлауына, сонымен қатар қалалық ортаға әсер етті.

«Қазақстанның қалалық кеңістігі: қалыптасу және даму ерекшеліктері мен факторлары» мақаласы № АР08857378 гранттық жобасы аясында орындалған.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Маргулан А.Х. Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана / А.Х. Маргулан. — Алма-Ата: Издательство АН КазССР, 1950. — 122 с.
- 2 Берг Л.С. Климат и жизнь / Л.С. Берг. — М.: Госиздат, 1922. — 196 с.
- 3 Горький А.М. Доклад на I Всесоюзном съезде советских писателей / А.М. Горький. — М., 1934. — 13 с.
- 4 Горячева А.А. Город Верный в конце XIX века // А.А. Горячева // *Вопросы истории Казахстана. Ученые Записки Казах. гос. ун-та.* — 1962. — Т. 53, Вып.9. — С. 150–186.
- 5 Москалев Г.Е. Хозяйственный облик дореволюционного Яицка-Уральска / Г.Е. Москалев. — Уральск, 1956. — 48 с.
- 6 Туманшин К.М. Основание и развитие Петропавловска и его уезда во второй половине XVIII–первой половине XIX вв. // *Ученые записки Кустанай. гос.пед. ин-та.* — 1961. — Т. VI. — С. 37–49.
- 7 Касымбаев Ж.К. История города Семипалатинска (1718–1917 гг.) / Ж.К. Касымбаев. — Алматы: Изд-во «Өлке», 1998. — 276 с.
- 8 Касымбаев Ж.К. Промышленность и транспорт в городах Восточного Казахстана (нач. XX в.) / Ж.К. Касымбаев. // *Известия АН КазССР. Сер. ОН.* — № 3. — Алма-Ата, 1986. — С. 41–49.
- 9 Герасимова Э.И. История города Уральска в дореволюционный период (1613–1917 гг.) / Э.И. Герасимова. — Алма-Ата, 1965. — 30 с.
- 10 Мухаметов Х. Дворцовые рыбные промыслы на Яике / Х. Мухаметов. // *Вестн. АН КазССР.* — Алма-Ата, 1972. — № 7. — С. 32–34.
- 11 Касымбаев Ж.К. Города Восточного Казахстана в 1861–1917 гг. (социально-экономический аспект) / Ж.К. Касымбаев. — Алматы, 1990. — 184 с.
- 12 Алпыспаева Г.А. Астана в новое и новейшее время / Г.А. Алпыспаева. — Астана, 2008. — 276 с.
- 13 Алпыспаева Г.А. Культурное пространство Акмолы, Целинограда, Астаны: история становления и развития / Г.А. Алпыспаева, Ш.Н. Саяхимова, Р.О. Туксайтова. — Астана, 2016. — 206 с.
- 14 Сактаганова З.Г. Повседневная жизнь городов Центрального Казахстана в 1945–1953 гг. / З.Г. Сактаганова, К.К. Абдрахманова. — Караганда, 2010. — 251 с.
- 15 Жалмагамбетов Е.А. Қызылорда қаласының астаналық кезеңіндегі күнделікті өмірі (1925–1929 жж) / Е.А. Жалмагамбетов. — Алматы: 2014. — 160 б.
- 16 Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. — Т.1. / М.А. Терентьев. — СПб., 1906. — 510 с.
- 17 Турчанинов Н.В. Города Азиатской России / Н.В. Турчанинов // *Азиатская Россия.* — 1914. — Т.1. — С. 285–361.
- 18 Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи, внесенные в Полное собрание законов с 1649 по 1900 год / Сост. П.П. фон-Винклер / П.П. фон-Винклер. — СПб., 1899. — 576 с.
- 19 Полное собрание законов Российской империи. — Собрание второе. — Т. LIII. — 1878. — От № 58674–59182. — СПб., 1880. — Л. 57, 62–66.
- 20 Полное собрание законов Российской империи. — Собрание третье. — Т. XXIX. — 1909. — От № 31330–32882 и доп. — СПб., 1912. — Л. 5–12.
- 21 История железнодорожного транспорта России. — Т. 1.— 1836–1917. — СПб., 1994. — 336 с.
- 22 Сибирь и Великая Сибирская железная дорога / М-во фин. Деп. торговли и мануфактур. — 2-е изд., испр. и доп. — СПб.: Типография И.А. Ефрона, 1896. — 2. — VIII. — 283 с.
- 23 Исингарин Н. История железных дорог Казахстана, 1904–2011 / Н. Исингарин. — Алматы, 2011. — 768 с.
- 24 Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей / под ред. П.П. Семенова. — Т.18. Киргизский край. — СПб.: Издание А.Ф. Девриена, 1903. — 479 с.
- 25 Духин Я.К. Очерк экономического развития Кустаная в последней четверти XIX в.—начале XX в. / Я.К. Духин // *Проблемы истории русско-казахских взаимосвязей в XVIII–начале XX веков.* — Алма-Ата, 1980. — С. 76–79.

26 Дубицкий А. Где течет Ишим. Из истории Целинограда и целинного края / А. Дубицкий. — Алма-Ата: Казахстан, 1965. — 326 с.

27 Марғұлан Ә. Қазақстан архитектурасы / Ә. Марғұлан, Т. Бәсенов, М. Мендіғұлов. — Алматы: 1959. — 210 б.

28 Чекаева Р.У. Региональные особенности архитектуры Северного Казахстана / Р.У. Чекаева, В.В. Ревтова. — Астана: ТОО «Мастер По», 2017. — 87 с.

29 Төлебаев Т.Ә. Қазақстандағы капитализм: өткені мен бүгіні (тарихнамалық аспект) / Т.Ә. Төлебаев. — Алматы: Қазак университеті, 2014. — 250 б.

И.Б. Медешева, Ж.Е. Нурбаев, А.Ж. Мырзахметова, Б.А. Алимжанов

Городское пространство Казахстана: особенности и факторы формирования и развития

В статье рассмотрены важные вопросы и период в отечественной урбан-истории — формирование и развитие городского пространства в Казахстане в новое время. Город как отражение новой формы поселения определяет новую пространственную организацию расселения населения, изменение его количественного и качественного состава. В городе люди не только живут, но и занимаются различными видами деятельности, создают новую структуру общества на социальной, политической, экономической основе, формируют глубокие различия и противоречия между ними, новый тип отношений. Эти новые отношения находят отражение в системе внутригородского расселения, создают новую форму города и общества, в целом, отражающую различные социальные различия и противоречия между индивидами и общностями, а также их объединение в рамках единого городского пространства. В городских условиях жилье, мечеть или церковь, школа, рынок, предприятие представляют собой упорядоченное пространство производства человека. Исследование направлено на изучение городского ландшафта Казахстана и выявление его региональных особенностей, а также определение тех факторов, которые влияли на изменение и трансформацию городского пространства страны в рассматриваемый период.

Ключевые слова: казахстанские города, история города, городское пространство, культурный ландшафт, герб города, население города, процесс урбанизации, архитектурные стили, городская инфраструктура.

I.B. Medesheva, Zh.E. Nurbayev, A.Zh. Myrzakhmetova, B.A. Alimdzhanov

Urban space of Kazakhstan: features and factors of formation and development

The article deals with important issues and a period of the domestic urban history — the formation and development of urban space in Kazakhstan in Modern times. The city as a reflection of a new form of settlement defines a new spatial organization of the settlement of the population, a change in its quantitative and qualitative composition. People not only live in the city, but also engage in various types of activities, as well as create a new structure of society on a social, political, economic basis, form deep differences and contradictions between them, new types of relationships. These new relations are reflected in the system of intra-urban settlement, creating a new form of the city and society as a whole, reflecting various social differences and contradictions between individuals and communities, as well as their unification within a single urban space. In urban conditions, housing, a mosque or a church, a school, a market, an enterprise represent an orderly space of human production. The research aims to study the urban landscape of Kazakhstan and identify its regional features, as well as determining those factors that influenced the change and transformation of the country's urban space during the period under review.

Keywords: Kazakhstan cities, city history, urban space, cultural landscape, city emblem, city population, urbanization process, architectural styles, urban infrastructure.

References

- 1 Margulan, A.Kh. (1950). Iz istorii gorodov i stroitel'nogo iskusstva drevnego Kazakhstana [From the history of cities and the construction art of ancient Kazakhstan]. Alma-Ata: Izdatel'stvo Akademii nauk Kazakhskoi SSR [in Russian].
- 2 Berg, L.S. (1922). Klimat i zhizn [Climate and life]. Moscow: Gosizdat [in Russian].
- 3 Gorkii, A.M. (1934). Doklad na I Vsesoiuznom s'ezde sovetskikh pisatelei [Report at the I All-Union Congress of Soviet Writers]. Moscow [in Russian].

- 4 Goryacheva, A.A. (1962). Gorod Vernyi v kontse XIX veka [The city of Verny at the end of the XIX century]. *Voprosy istorii Kazakhstana. Uchenye Zapiski Kazakhskogo gosudarstvennogo universiteta* — *Questions of the history of Kazakhstan. Scientific Notes of Kazakh State University*. 53, 9, 150–186 [in Russian].
- 5 Moskalev, G.E. (1956). Khoziaistvennyi oblik dorevoliutsionnogo Yaitska–Uralska [The economic appearance of the pre-revolutionary Yaitsk-Uralsk]. *Uralsk* [in Russian].
- 6 Tumanshin, K.M. (1961). Osnovanie i razvitie Petropavlovskaya i ego uezda vo vtoroi polovine XVIII–pervoi polovine XIX vekov [The foundation and development of Petropavlovsk and its county in the second half of the XVIII — first half of the XIX centuries] *Uchenye zapiski Kustanaiskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo instituta* – *Scientific Notes of the Kostanay State Pedagogical Institute*, VI [in Russian].
- 7 Kasymbaev, Zh.K. (1998). Istoriia goroda Semipalatinska (1718–1917 gg.) [The history of the city of Semipalatinsk (1718–1917)]. *Almaty: Izdatelstvo «Olke»* [in Russian].
- 8 Kasymbaev, Zh.K. (1986). Promyshlennost i transport v gorodakh Vostochnogo Kazakhstana (nachalo XX veka) [Industry and transport in the cities of East Kazakhstan (beginning of the XX century)]. *Izvestiia Akademii nauk Kazakhskoi SSR. Seriya obshchestvennykh nauk* — *Izvestia of the Academy of Sciences of the KazSSR. Social Science Series*, 3, 41–49 [in Russian].
- 9 Gerasimova, E.I. (1965). Istoriia goroda Uralska v dorevoliutsionnyi period (1613–1917 gg.) [The history of the city of Uralsk in the pre-revolutionary period (1613–1917)]. *Alma-Ata* [in Russian].
- 10 Mukhametov, Kh. (1972). Dvortsovye rybnye promysly na Yaike [Palace fisheries on Yaik]. *Vestnik Akademii nauk Kazakhskoi SSR* — *Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR*, 7, 32–34 [in Russian].
- 11 Kasymbaev, Zh.K. (1990). Goroda Vostochnogo Kazakhstana v 1861–1917 gg. (sotsialno-ekonomicheskii aspekt) [Cities of East Kazakhstan in 1861–1917 (socio-economic aspect)]. *Almaty* [in Russian].
- 12 Alpyspaeva, G.A. (2008). Astana v novoe i noveishee vremia [Astana in the new and the newest time]. *Astana* [in Russian].
- 13 Alpyspaeva, G.A., Sayakhimova, Sh.N., & Tuksaitova, R.O. (2016). Kulturnoe prostranstvo Akmoly, Tselinograda, Astany: istoriia stanovleniia i razvitiia [Cultural space of Akmola, Tselinograd, Astana: the history of formation and development]. *Astana* [in Russian].
- 14 Saktaganova, Z.G., & Abdrakhmanova, K.K. (2010). Povsednevnaia zhizn gorodov Tsentralnogo Kazakhstana v 1945–1953 gg. [Daily life of the cities of Central Kazakhstan in 1945–1953]. *Karaganda* [in Russian].
- 15 Zhalmagambetov, E.A. (2014). Qyzylorda qalasinyn astanalыq kezendeги kundelikti omiri (1925–1929 zhzh.) [Daily life of the city of Kyzylorda in the capital period (1925–1929)]. *Almaty* [in Kazakh].
- 16 Terentev, M.A. (1906). Istoriia zavoevaniia Srednei Azii [History of the development of Central Asia], 1. *Saint Petersburg* [in Russian].
- 17 Turchaninov, N.V. (1914). Goroda Aziatskoi Rossii [City of Asian Russia]. *Aziatskaia Rossiia – Asian Russia*, 1. *Saint Petersburg* [in Russian].
- 18 fon-Vinkler, P.P. (Ed.). (1899). Gerby gorodov, gubernii, oblastnoi i posadov Rossiiskoi imperii, vnesennye v polnoe sobranie zakonov s 1649 po 1900 god [Coats of arms of cities, provinces, regional and townships of the Russian Empire, included in the complete collection of laws from 1649 to 1900]. *Saint Petersburg* [in Russian].
- 19 (1880). Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii [The Complete Collection of laws of the Russian Empire]. The second meeting. Vol. LIII. 1878. No. 58674–59182. *Saint Petersburg*, 57, 62–66 [in Russian].
- 20 (1912). Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii [The Complete Collection of laws of the Russian Empire]. The third meeting. XXIX, 1909, No. 31330–32882 and additions. *Saint Petersburg*, 5–12 [in Russian].
- 21 (1994). Istoriia zheleznodorozhnogo transporta Rossii [History of railway transport in Russia], 1. 1836–1917. *Saint Petersburg* [in Russian].
- 22 (1896). Sibir i Velikaia Sibirskaia zheleznaia doroga [Siberia and the Great Siberian Railway]. 2-nd ed., rev. and additional, *Saint Petersburg: Tipografiia I.A. Efrona* [in Russian].
- 23 Isingarın, N. (2011). Istoriia zheleznykh dorog Kazakhstana, 1904–2011 [History of railways of Kazakhstan, 1904–2011]. *Almaty* [in Russian].
- 24 Semenov, P.P. (Ed.). (1903). Rossiia. Polnoe geograficheskoe opisanie nashego otechestva. Nastolnaia i dorozhnaia kniga dlia russkikh liudei [A complete geographical description of our fatherland. A desktop and expensive book for Russian people], 18. *Kirgizskii krai – Kyrgyz region*. *Saint Petersburg: Izdanie A.F. Devriena* [in Russian].
- 25 Dukhin, Ya.K. (1980). Ocherk ekonomicheskogo razvitiia Kustanaia v poslednei chetverti XIX v. — nachale XX v. [An essay on the economic development of Kostanay in the last quarter of the XIX century — early XX century] *Problemy istorii russko-kazakhskikh vzaimosviazei v XIX–nachale XX vekov* — *Problems of the history of Russian-Kazakh relations in the XVIII-early XX centuries*, 76–79, *Almaty* [in Russian].
- 26 Dubitskii, A. (1965). Gde techet Ishim. Iz istorii Tselinograda i tselinnogo kraia [Where Ishim flows. From the history of Tselinograd and the virgin land]. *Almaty: Kazakhstan* [in Russian].
- 27 Margulan, A., Basenov, T., & Mendigulov, M. (1959). Qazaqstan arhitekturasы [Architecture of Kazakhstan]. *Almaty* [in Kazakh].
- 28 Chekaeva, R.U., & Revtova, V.V. (2017). Regionalnye osobennosti arkhitektury Severnogo Kazakhstana [Regional features of the architecture of Northern Kazakhstan]. *Astana: TOO «Master Po»* [in Russian].
- 29 Tolebayev, T.A. (2014). Qazaqstandagy kapitalizm: otkeni men bugini (tarikhnamalyq aspekt). *Almaty: Qazaq universiteti* [in Kazakh].

М.Ы. Ыбырайхан*, З.Г. Сактаганова

*Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан
(E-mail: marat_19.93@inbox.ru; zauresh63@mail.ru)*

Орталық Қазақстандағы 1964–1985 жж. ауылдық күнделікті өмірде тамақтану мен азық-түлік сақтау мәселелеріндегі ескі ұстаным мен жаңашылдықтың арақатынасы

Мақалада тамақтанудың символдық мағынасының анықтамалары, оның негізгі сипаттамалары, әлеуметтік ортадағы тамақтану деген көзқарасқа әсер қарастырылған. Сонымен қатар мақала ғылыми айналымға алғаш енгізілген мұрағаттық құжаттар мен интервью материалдарының негізінде құрылған. Зерттеу барысында салыстырмалы және микротарихи әдістер негізінде күнделікті өмірдегі тамақтану мен азық-түлікті сақтау мәселелері анықталған. Қазақстанның орталық өңірі шаруашылықтарының табиғи ортасының ерекшелігі, шаруашылық және тұрмыстық жағдайлары сипатталған, ұлттық және өңірлік ерекшеліктер негізінде тамақ өнімдерін дайындау және сақтау технологиясының ерекшелігі көрсетілген. Техникалық жаңалықтарды енгізу және/немесе олардың болмауы жағдайында ауыл тұрғындарының күнделікті өмірінде тамақтанудағы өзгерістер нақтыланды. Уақыт пен кеңістіктегі ұлттық құрамның өзгеруі тұрмыстық және экономикалық жағдайға әсер етеді. Авторлар мақала құрылымында Орталық Қазақстан халқының санаттарын бөліп көрсеткен және тамақ өнімдерінің көздері, тұтынылуы мен қайта өңделуі мәселелерін жүйелі түрде зерттеген. Нәтижесінде Орталық Қазақстандағы ауылдық күнделікті өмірдің түрлі аспектілері бойынша қазақ халқының ғасырлар бойы сақталған дәстүрлері мен технологияларын, ұлттық өзіндік ерекшелігін сақтау және өзгерту проблемалары анықталды. Қорытындылай келе, ауыл тұрғындарының жаппай тапшылық жағдайында өмір сүру стратегиялары кеңестік тоқырау кезеңіндегі өмір шындығындағы дәстүрлерді сақтауға негізделген деген тұжырым жасалды.

Кілт сөздер: күнделікті өмір, Орталық Қазақстан, тамақтану, тұтыну, азық-түлік, сақтау, дәстүр, өзгеріс, ұлттық ерекшелік, интервью, категория.

Kipicne

Тарих адамзат өміріндегі ұлы оқиғалардан құралады. Бүгінгі күннің тарихшыларын ауқымды оқиғалар астарындағы қатардағы қоғам мүшелерінің материалдық және рухани өмірі, өзіне және қоршаған ортаға көзқарасы мен қатынасы қызықтырады. Аталған мазмұндағы зерттеулер күнделікті өмір тарихы аясында жүргізілуде және өзектілігін ғылыми ортада дәлелдеп келеді. Күнделікті өмір тарихының аясын кеңістік пен уақыт құрайды. Зерттеуде уақыт аралығы ретінде 1964–1985 жж., кеңістік ретінде Орталық Қазақстандағы ауылдық аймақтар қарастырылған.

Негізгі объект Орталық Қазақстанның ауылдық аймақтарының тұрғындары, ал пән күнделікті өмірдегі тамақтану ерекшеліктері мен өзгерістерді, мақсат кеңістік пен уақыт аралығындағы объекті мен арақатынасын анықтау болып табылады. Ауылдық аймақтағы күнделікті өмірде кейіннен қалыптасқан түсініктердің жұқа қатпарының астарында ежелден келе жатқан дәстүрлердің жалпылама сұлбасы көрінеді. Бұл дәстүрлер мәдени мәнге ие және адамзаттың ертеден келе жатқан қоршаған ортамен байланысының сырларын ұғынуға жетелейді.

Жалпы тамақтану мәселесінің өзектілігі келесі мәселелерге әсерімен анықталады:

- 1) адамның физиологиялық дамуы мен денсаулық жағдайына;
- 2) демографиялық өсімге.

Ауылдық күнделікті өмірдегі тамақтану мәселелері адам өмірінің физиологиялық, саяси, экономикалық, әлеуметтік, тұрмыстық аспектілері бойынша жағдайларды анықтауға септесетіндігімен өзекті:

1) қоғамдағы дәстүр сабақтастығы және күнделікті өмірдегі ішкі себептерден орын алған өзгерістерді;

- 2) кеңестік кезеңдегі сыртқы әсерлер әкелген өзгерістерді.

Француз әлеуметтанушысы Клод Фишлер айтқандай, «қазіргі тамақтанушы не жеп жатқанын өзі білмейді». Адамзатты әрдайым экологиялық таза өнім тұтыну және дұрыс тамақтану жүйесі мәселелері толғандыра бермек.

Тамақтану адамзаттың күнделікті өмірінің көптеген салаларымен астасып жатқандықтан тарихшылардың еңбектерінен бөлек зерттеулерге, медицина саласы бойынша құнды ізденістерге тоқталғанды жөн көрдік. Әлемдік нутрициология, тамақтану ғылымындағы ең алғашқы көрнекті ғалым ретінде тегі грек рим дәрігері Гален, ал бүгінгі әлемдік тамақтану ғылымының негізін салушы бельгиялық анатом Андреас Везалий болып есептеледі. Қазақ ұлттық тамақтануында зерттеуші ретіндегі ерте замандардағы нақты бір тұлғаларды атап көрсетпесек те, көптеген ақпараттар мен тұжырымдар халық медицинасында, дәстүрінде, халық ауыз әдебиетінде молынан кездеседі. Бүгінгі күнде елімізде тамақтану мәселелерімен кең көлемде айналысатын басты мекеме Қазақ тамақтану академиясы. Аталған ұйым жұмысының шеңберінде үздіксіз жүргізілетін көптеген зерттеулер әртүрлі жарияланым ретінде академия сайтында көрсетілген [1]. Академияның президенті, медицина ғылымдарының докторы Т.Ш. Шармановтың бұқаралық ақпарат құралдарындағы жарияланымдары мен сұхбаттарын есепке алмағанда, жалпы тамақтану, қазақ ұлттық тамақдарының ерекшеліктері мен денсаулыққа пайдасы, еліміздегі тамақтану проблемалары туралы зерттеулері қазақ тамақтану ғылымының құнды еңбектері [2–5]. Медицинадан бөлек тамақ және тамақтану мәселелері жайлы ақпараттар мен идеялар әлемдік және отандық философия, БАҚ, әдебиет, бейнелеу өнері, театр, кино және т.б. салаларда кездеседі.

Күнделікті өмір аясындағы тамақтану, оның ішінде ауылдық аймақтардағы тамақтану мәселелері тарихнамасын келесі топтарға бөліп қарастырамыз: 1) шетелдік, сонымен қатар ресейлік; 2) кеңестік, сонымен қатар Қазақ КСР кезеңіндегі еңбектер; 3) Тәуелсіз Қазақстан кезеңіндегі еңбектер.

Шетелдік тарихнамадағы тамақтану бойынша ең көлемді еңбек ретінде А. Легран д'Осидың толық аяқталмаған «Француздардың жеке өмірі» атты көп томдық еңбегінің 1783 ж. жарық көріп үлгерген «Тамақтану тарихы» атты 3 томдығын атап өтуге болады [6]. Батыс Еуропа тарихнамасында Ф. Бродель, Э. Ле Руа Ладюри, Ф. Арьес пен Ж. Дюби және т.б. авторлардың күнделікті өмір аспектілері зерттелген іргелі еңбектерінде тамақтану, ауылдық аймақтағы тамақтану мәселелері қарастырылады [7–9]. Шетелдік тарихнаманың бір бөлшегі ретіндегі 1991 ж. бергі ресейлік тарихнамада тақырыпқа қатысты монографиялар мен диссертациялық жұмыстардың бірқатары кездеседі. Мазмұны мен көлемі жағынан ауқымды монографиялар ретінде С.Д. Багдасарян, В.Б. Безгин, В.А. Бердинских еңбектері, Л.А. Берсанова, Ю.Н. Ефремова, Э.В. Мигранова, К.А. Гулин және А.А. Гриньконың тақырып бойынша ауылдық аймақтар және ұлттық ерекшеліктер мәселелерін қарастырған диссертациялары бар [10–17]. Кеңестік тарихнамада ауылдық күнделікті өмір, оның ішінде тамақтану мәселелері негізінен этнографиялық зерттеулерде қарастырылды. Кеңес халықтарының этнографиясы тақырыбындағы ең ірі зерттеулердің бірі С.А. Токаревтің еңбегі және т.б. тақырыптық мақала жинақтары [18–19]. Кеңестік кезеңдегі Қазақстанда тамақтану мәселелері Х. Арғынбаевтың зерттеулері мен Т. Муканова диссертациясында қамтылған [20–21]. Тәуелсіз Қазақстандағы Отандық тарихнамада бұл мәселеге өз зерттеулерінде арнайы көңіл бөліп жүрген зерттеушілер З.Г. Сактаганова мен К.К. Абдрахманова [22–23]. З.Г. Сактаганованың күнделікті өмір тарихының әртүрлі аспектілері бойынша жүргізген зерттеулері халықаралық деңгейдегі басылымдарда үздіксіз жариялануда [24–27].

Методология және материалдар

Мақаланың методологиялық негізіне тарихилық және жүйелілік принципі алынып, уақыт бойындағы Орталық Қазақстан ауылдық аймақтары кеңістігіндегі тамақтанудағы тұрақтылық пен өзгерістер біртұтас жүйе ретінде қарастырылады. Жалпы ғылыми әдістер арасынан индукция және дедукция таңдалды. Жеке мысалдар арқылы жалпыға ортақ жағдайларды индукция әдісімен анықтап, жалпыға ортақ үрдістерді дедукция әдісімен талдау арқылы күнделікті өмірдегі индивид, жеке отбасылық, микроорта ерекшеліктеріне байланысты себеп-салдарларды анықтаймыз.

Мақалада микротарих тәсілін қолдану макроақиғалардың күнделікті өмір жағдайларына және жүріс-тұрыс қағидаттарына әсерін анықтауға, тарихи-салыстырмалы әдіс жиналған ауызша интервьюлерді талдап, Орталық Қазақстандағы ұлт өкілдерінің, аудандардың арасындағы тамақтану мәселесіне байланысты ұқсастықтар мен айырмашылықтарды көрсетуге септігін тигізді. Зерттеуде интервью материалдары тарихи антропологияның толыққанды және қанық сипаттау әдісі арқылы қолданылды. Мақалада тақырыпқа қатысты өз заманына сай кемшін тұстарды атап өтеміз, бірақ басты назар кемшіліктер мен жетіспеушіліктерді анықтауда ғана болмайды. Біздің назарымыз ұлттық ерекшеліктер мен қоршаған табиғи орта жағдайларына байланысты әрекет пен белгілі бір әлеуметтік

ортадағы дәстүрдің уақыт пен кеңістіктегі сақталуына, өзгерісіне және олардың күнделікті өмірдегі қолданысына өзіндік баға беруге бағытталмақ. Респонденттерден алынған интервью материалдары мен мақалада қолданылатын әдістер арқылы тек күнделікті өмірдегі тағам түрлері, тамақтану мен азық-түлік сақтау ғана емес, тамақтанудағы символикалық мән-мағына, адамдар арасындағы қарым-қатынас, байланыс, ұлттық ерекшеліктер мәселелері қамтылады.

Мақала жазу барысында сапалық методологияға басымдық беріле отырып, сандық методология да қолданылды. Сапалық методология интервью материалдарына, ал сандық методология архивтік құжаттарға қатысты пайдаланылды.

Сонымен қатар мақалада негізінен 2021–2022 жж. ақпан айлары аралығында Орталық Қазақстанның барлық аудандары бойынша ауызша интервью әдісімен жиналған материалдар пайдаланылды. Интервью берген респонденттер саны ер мен әйел қатынасы тең 108 адамды, әртүрлі ұлт және мамандық өкілдерін, 1930–1960 жж. аралығында дүниеге келгендерді құрайды. Ауызша интервью материалдарын жинау әдістемесінде Т.К. Щеглова еңбектері негізге алынып, тереңдетілген интервью әдісі қолданылды [28–29]. Мақалаға дереккөз ретінде жиналған интервью материалдарын ғылыми мақсатта пайдалану, респондент ойын жинақы әрі түсінікті түрде жеткізу қажеттілігі негізгі ойды сақтай отырып респондент сөзіне стилистикалық өзгерістер енгізуді талап етті. Респонденттер жауабының мазмұны және олардың мақалада ғылым қажеттілігіне қолданылуы жеке адамдардың теріс жақтарын көрсетуге бағытталмаған.

Сондай-ақ, мақаланы жазу барысында Қазақстан Республикасы Президенті архивіндегі 708 қор (Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті), Қарағанды облыстық мемлекеттік архивіндегі 18 қор (Облыстық атқару комитеті), 1224 қор (Облыстық халықтық бақылау комитеті) материалдары пайдаланылды.

Талқылау және нәтижелер

Орталық Қазақстан ұғымы 1932 ж. бері бір ғана Қарағанды облысын білдіреді, бүгінгі күнде 9 ауданды құрайды, тек 1973–1997 ж. аралығында Жезқазған облысы Қарағанды облысынан бөлініп шыққан. Орталық Қазақстан аудандарының көкжиек тұстары бойынша орналасуына тоқталсақ:

1. Қарағанды облысы. Солтүстік-батыс — Нұра, солтүстік — Осакаров, Молодежный, солтүстік-шығыс — Ульянов, шығыс — Егіндібұлақ, Қарқаралы, Талды, орталық — Тельман, Мичурин (соңғы екеуі солтүстікке қарай, жалпы 9 аудан);

2. Жезқазған облысы. Оңтүстік-шығыс — Ақтоғай, Приозерный, оңтүстік — Шет, Ағадыр, Жаңаарқа, Жезді, оңтүстік-батыс — Ұлытау (7 аудан).

Статистикалық деректерден Жезқазған және Қарағанды облыстарының ауылдық аймақтарындағы ұлттық құрам бойынша 1979 ж. санақ мәліметтеріне жүгіндік. Себебі 1964–1985 жж. аралығында 1970, 1979 жылдары санақ жүргізілсе, 1979 жылғы екі облыстағы әкімшілік реформаларға байланысты аудан саны көп болғандықтан, аймақтың этникалық сипатын толыққанды анықтауға мүмкіндік туады.

Халық саны: 1. Қарағанды облысы — 1,25 миллион; 2. Жезқазған облысы — 450 мыңға жуық.

Ауыл халқының саны: 1. Қарағанды облысы — 260 мыңға жуық; 2. Жезқазған облысы — 176 мың.

Жезқазған облысының ауылдық аймақтарындағы жалпы халықтың құрамында қазақтар саны 70 % астам және жекелеген аудандар бойынша 55–95 % аралығындағы басымдықты, Қарағанды облысында 40 % жуық көрсеткішті құрайды. Бірақ, Қарағанды облысында басқа ұлт өкілдеріне қарағанда қазақтардың саны басым Егіндібұлақ (90 %), Қарқаралы (75 %), Талды (77 %) аудандарын, қазақтар аз Мичурин (11 %), Молодежный (17 %), Осакаров (9 %), Тельман (21 %), қазақтардың саны басқа ұлт өкілдерімен шамалас Нұра (48 %), Ульянов (41 %) аудандарын бөліп көрсетуге болады [30: 96]. Нұра және Ульянов аудандары қазақтарының саны өзге ұлт өкілдерінен аса кем болмаса да, қазақтардың және басқа ұлт өкілдерінің де орыс тілді болғанын атап өту керек.

Аудандардың шаруашылық мамандануы табиғат және жер жағдайымен сәйкес келеді. Егін және бау-бақшаны көп көлемде өсіруге топырақ құнарлылығы, ылғал мөлшері, су көздерінің қолжетімділігі мүмкіндік беретін солтүстікке қарай орналасқан: Нұра, Осакаров, Молодежный, Тельман, Мичурин, Ульянов аудандары. Бұл аудандарда қолдан жем-шөп беруге қажетті егістік көлемі жеткілікті болғандықтан мал шаруашылығы негізінен сүтті бағытта және құс, шошқа ұстау жүргізіледі. Жезқазған облысының барлық аудандары, Қарағанды облысының Қарқаралы, Егіндібұлақ, Талды аудандары негізінен етті мал шаруашылығын жүргізді, оның ішінде алдымен қой,

одан кейін сиыр мен жылқы малын, сонымен қатар жер жағдайына қарай егістік өсірді. Орталық Қазақстан бойынша оңтүстікке қарай кез келген егістік түрі мен бау-бақша көлемі біртіндеп азая түсіп, біржола жоғалатын, тек мал шаруашылығымен айналысатын аудандардың барлығы Жезқазған облысына тиесілі [31: 136]. Орталық Қазақстандағы ауыл шаруашылығының мамандануына және жалпы қамтамасыз етуге ірі өндірістік орталық Қарағанды және серіктес қалаларға жақын орналасқан шаруашылықтардан азық-түлік белдеуін құру әсер етті. Көкөністі-сүтті бағыттағы және құс өсіру жүргізілген бұл шаруашылықтар келесі аудандарға тиесілі болды: Осакаров, Тельман, Мичурин, Ульянов, Жаңаарқа [32]. 1964–1985 жж. ауылдық аймақ тұрғындарының жеке қосалқы шаруашылығының бағыты табиғат пен жер жағдайларына тәуелді және ауыл шаруашылық мамандануымен сәйкес келді, сүт, ет, көкөніс, жұмыртқа өнімдерін алуға мүмкіндік берді.

Аталған сипаттамаларға сәйкес ұлттық құрамы, табиғат пен жер жағдайы және шаруашылық мамандануы бойынша Орталық Қазақстан аумағын, сәйкесінше интервью материалдары алынған респонденттерді келесі категорияларға бөлдік:

1 категория. Қазақтардың саны басым, негізінен етті, одан кейін сүтті мал шаруашылығы бағытында: бірінші кезекте қой, одан кейін сиыр мен жылқы ұстайтын және егін өсіретін аудандар: Қарқаралы, Талды, Егіндібұлақ, Шет, Ағадыр, Ақтоғай, Приозерный, Жезді, Ұлытау;

2 категория. Қазақтар саны басым, негізінен етті, одан кейін сүтті мал шаруашылығы бағытында: қой, сиыр, жылқыны бірдей ұстайтын, егін өсіретін, бау-бақша және құс өсіру шаруашылығы да дамыған аудан: Жаңаарқа;

3 категория. Қазақтар саны өзге ұлттармен деңгейлес, негізінен егін шаруашылығына басымдық берген, етті-сүтті мал шаруашылығы дамыған, сонымен қатар бау-бақша өсіріліп, шошқа ұсталған аудан: Нұра;

4 категория. Қазақтар саны өзге ұлттармен деңгейлес, мал шаруашылығы, егін мен бау-бақша өсіру жүргізілген, басқа аудандарға қарағанда құс өсіру шаруашылығы жоғары дамыған, шошқа ұсталған аудан: Ульянов;

5 категория. Қазақтар саны өзге ұлт өкілдерінен аз, егін шаруашылығына басымдық берген, одан кейін мал шаруашылығы, негізінен сүтті-етті бағытта сиыр өсіру дамыған, бау-бақша өсіру мен шошқа ұстау да қатар жүргізілген аудандар: Осакаров, Молодежный, Мичурин;

6 категория. Қазақтар саны өзге ұлт өкілдерінен аз, егін шаруашылығы, бау-бақша өсіру, мал шаруашылығы, негізінен сүтті-етті бағытта сиыр өсіру дамыған, құс пен шошқа ұстау жүргізілген аудан: Тельман.

Мақалада Орталық Қазақстандағы ауылдық аймақ тұрғындары тұтынған, сусын түрлерінен басқа негізгі азық-түлік және соған сәйкес тағам түрлерін тұтыну мен сақтау мәселелері жоғарыда аталған категориялар бойынша жіктеліп, қарастырылады:

1. Ет: қой, сиыр, жылқы, құс, шошқа; 2. Сүт: сиыр сүті және өнімдері, қымыз.

Балық, көкөніс өнімдері тақырып бойынша жаппай қолданыстағы негізгі азық-түлік түрлері болмағандықтан мақалада қарастырылмады.

Ет адамзаттың басым көпшілігі тұтынатын негізгі тағам түрі. Етті тұтыну ерекшеліктері физиологиялық, экологиялық, мәдени, әлеуметтік мәнге ие. 1964–1985 жж. ет өнімі мен тағамдары мәселесін қарастыруда келесі басты жүйелік ұстанымға жүгінеміз: етке қол жеткізу көздері; етті тұтыну; етті сақтау.

Ауылдық аймақтардағы басқа да азық-түлік түрі секілді ет негізінен жеке қосалқы шаруашылық есебінен алынды, дүкендерде сатылған емес. Бірақ, жеке шаруашылығында малы жоқ совхоз жұмыскерлері мен қызметкерлерінің мемлекеттік шаруашылықтан ет сатып алуға мүмкіндігі болды. Қазақстан КП ОК, Қазақ КСР Министрлер Кеңесі және кәсіподағының 1961 ж. 31 қазандағы № 750 қаулысына сәйкес совхоздың қоғамдық тамақтануына, сонымен қатар қызметкерлері мен жұмыскерлеріне белгіленген шектеу көлемінде жоспарлы бағамен ет беруге рұқсат беріліп, сатылатын ет көлемі жергілікті жерде анықталған [33]. Бұл мүмкіндік КСРО барлық аумағында 1991 ж. дейін пайдаланылып, етке арналған малды, құсты сою үшін жалған құжат жасау, пайдаланатын ет салмағын дұрыс көрсетпеу, жеке малы бар адамдардың да қоғамдық мал егін пайдалануы секілді және т.б. көптеген заңсыздықтарға жол берілді. 1969–70 жж. тек Қазақ, Қырғыз, Тәжік КСР және Ставрополь өлкесінің совхоздары мен колхоздарында 170 мың бас мал есептен жасырылып қалған. Дағыстан АКСР Горьков совхозы мен Киров колхозында шалғай жайылымдағы 2500 бас қой жалған актілермен жарамсыз деп көрсетіліп, жеке тұлғаларға заңсыз сатылған [34]. 1972 ж. Қарағанды облысы бойынша совхоздардан анықталған жетіспеушіліктер, ысырап пен

жымқырудан келген жалпы 470 мың сом шығынның 418 мыңын, яғни жалпы 676 фактінің 89 % мемлекеттік шаруашылықтан заңсыз жолдармен тірідей және сойылған күйде етке мал алу құрады [35]. Ауылдық аймақтардағы мемлекеттік шаруашылықтан алынған ет түрі де, жеке қосалқы шаруашылықтан алынған ет өнімі секілді жергілікті табиғат жағдайына сәйкес ауыл шаруашылығы мамандануының түріне байланысты болды.

Кеңестік уақытта ұлттық асханаларға тән тамақ түрлері, оның ішінде ет тағамдарында күрделі өзгеріс орын алмады, жекелеген ұлтта толықтай жаңа тағам түрлері пайда болмады, тек ортақ кеңестіктегі ұлттар ішінара бір-бірімен тағам рецепттері мен тамақтану рационы бойынша ұстанымдармен алмасты. Тамақтануға тоңазытқыш секілді техникалық құрал 1964–1985 жж. аралығында біртіндеп әсер еткенімен, қалыптасқан дәстүрлер мен ұстанымдар сақталып, тек ішінара өзгеріске түсті. Дәстүрлі ет сақтау технологияларының сақталуына ауылдық аймақтағы электр энергиясы, кеңестік өнеркәсіп пен сауда мәселелеріне байланысты тоңазытқыштың жаппай қолданысқа енбеуі әсер етті.

Қазақ халқында ұсақ немесе ірі мал сойылса етті тұтыну және сақтау үшін міндетті түрде мүшелеп бұзу ерте замандардан бүгінгі күнге дейін үздіксіз сақталған. Бұл дағды етті тиімді көлемде бөлуге және пайдалануға мүмкіндік береді. Ең бастысы сойылған малдың әрбір мүшесі өзіне ғана тән символикалық-тұрыптық мәнге ие [36: 105]. Мүшелеп бұзу қазақтардың пісірілген етті қонаққа немесе сыйлы адамға ұсыну дәстүріне, жалпы күнделікті және ерекше жағдайларда тамақтануындағы «табақ тарту» ұстанымдарымен тікелей байланысты. Табақ тарту — қонаққа арнайы мүшелер салынған тиесілі табағын ұсыну, бір табаққа жас мөлшері, әлеуметтік мәртебесі деңгейлес адамдарға арнап ет салу ескеріледі [37: 312]. Бұл қазақтардағы жалпы тамақтанушы адамдар: үй иесі мен қонақтар арасындағы қарым-қатынас мәселесін, көшпелі қоғамдағы көптеген символдық белгілерді әр қырынан көрсететін дәстүрлі әрекет. Үйіне келген әр адамға ұсынған табағы арқылы өзінің қарсы тарапқа қатынасын, белгілі бір мәселенің шешілу түйінін аңғартудың ғасырлар бойы сақталған дағдысы уақыт бойында негізгі өзегін жоғалтпай, заманына сай ішінара ғана өзгерістерге түскен [38].

Көшпелі қоғамның келген қонағына ұсынатын ең сыйлы асы қымыз бен ет болса, бұл рацион 1964–1985 жж. кеңестік қоғамда да сақталды. Кеңестік уақытта лайықты мүшелерімен ұсынылған ет бұрынғы символдарынан арылмай, заманына сай жаңа мәнге ие болып, қарым-қатынас орнату, мәселелерді шешуде маңызды роль атқарды. Ең бастысы қарсы тарапқа көлемі, құнарлылығы, маңыздылығы бойынша лайықты ет ұсыну белгілі бір мәселелерге қатысты институционалдық құрылымдардың шешіміне ықпал ететін құралдардың бірі ретінде күнделікті өмірде көрініс берді. Зерттеу барысында күнделікті өмірдегі тамақтанудың қарым-қатынас мәселелеріне (адами, туыстық, ресми және т.б.) ықпалы туралы жауап берген респонденттер жала жабушы немесе өздері де теріс әрекеттер қатысушысы емес, тек кеңестік замандағы «үнсіз көпшіліктің» бірі ғана екендігін ескеруіміз керек [39]. Ақшалай парасыз, мол дастарқанның әсерімен мәселелерді шешу кеңестік кезеңде әртүрлі деңгейдегі адамдар қарым-қатынасының негізгі атрибуты болды [40]. Лайықты ет ұсыну арқылы мәселені шешу 1–2 категорияларда таза дәстүрлі формада кездесе, 3–4 категорияларда ішінара дәстүрлі және заманауи, 5–6 категорияларда негізінен заманауи формаларда көрініс бергені байқалады. 1–2 категорияда ең көп, 3–4 категорияда біршама таралған еңбеккерлердің тобы — шопандар, өздерінің әлеуметтік-тұрмыстық мәселелерін шешуде ұсынылатын лайықты ет пен жайнаған дастарқан мәселесін пайдалана білді [41–42]. Ауылдық аймақ тұрғындарының жеке шаруашылығындағы малды санау барысында, санаққа шыққан тұлғаларды арнайы тамақтандырып, шынайы мәліметті бұрмалауға талпынысы, кеңестік шаруашылық жүйесіндегі шектеулерге қарсы жеке меншікті қорғау әрекеті болды [43]. Негізінен өз мүддесі, біз қарастырып отырған респондент жағдайында өз ауылының мүддесі үшін басшылармен тығыз қарым-қатынас орнатып, қажетті мәселелерді жылдам, кедергісіз шешу мақсатында ұсынылатын лайықты етті үйде ғана емес, арнайы табиғат аясында да беру лауазымды тұлғаның көңілін біржола жібітіп, сеніміне кіру әрекеті еді [44]. Егер маңызды, лауазымды тұлға лайықты асқа қарсылық білдірсе немесе уақыт тығыздығы шынайы кедергі келтірсе, сый-құрмет көрсету белгісі ретінде қойды көлігіне тірідей немесе сойылған күйде салып берген [45]. Әртүрлі деңгейдегі жиналыстарға, есеп тапсыруға және т.б. шаруалармен барғанда, жыл мезгіліне қарай сойылатын малдың лайықты мүшелерінен, шағын көлемде арнайы ет апару, мекемелердің кабинеттеріне еркін кіруге мүмкіндік беретін «өткізу билетіне» айналғандай [46–47]. 5–6 категорияларда үй жағдайындағы лайықты табақ ұсыну арнайы орында тамақтандыру секілді заманауи формаларға ауысты. Кеңестік дефицит жағдайында қажетті тауарға қол жеткізу үшін ресторанда тамақтандыру, мәселенің шешілуіне ықпал етудің бір көрінісі ғана [48]. Ресторанда

тамақтандыру арқылы лауазымды тұлғалармен жақсы қарым-қатынас орнату, артта қалған, шығынды шаруашылықтардың «пысықай» (нахрапистый) басшыларына қажетті шешімдерге қол жеткізуге мүмкіндік берді [49]. Кеңестік уақытта лайықты ас ұсыну дәстүр сипатын сақтай отырып, аяусыз мемлекеттік жүйенің шенгелінде ұжымдастыру уақытынан бері қалыптасқан, қатаң «өмір шындығындағы» қажетті дағдылардың біріне айналды [50: 376]. Орталық Қазақстан тұрғындары ғана емес, жалпы кеңестік кезеңдегі кеңістіктің басым көпшілігінде байқалатын бұл дағдылардың жүйелі сипатқа ие болуының себептері:

1) Жергілікті басшылар қызметтегі өзіне тәуелді және тәуелсіз себептермен жіберілген кемшіліктерді жоғары лауазымды тұлғалар алдында ақтап алып, репрессивті үкімет жазасынан құтылып, өмірі мен лауазымын сақтау үшін жасаған әрекеттерінің бірі;

2) Қатардағы ауыл тұрғындары жеке қажеттіліктерін өтеу үшін мызғымас мемлекеттік жүйе қойған шектеулерге қарсы қолданған айла-әдістің бір түрі. Нәтижесінде кеңестік уақыттағы күнделікті өмірде тамақтануға енген осындай мән-мағыналық өзгерістер ұлт өкілдерін таңдамады.

Ет — жылдам бұзылатын азық-түліктің бір түрі ретінде тұтынылуы тікелей сақтауға байланысты өнім. Сақтау мәселесі алдымен ұлттық ерекшеліктер, маусымдық тамақтану қажеттілігі мен ауыл шаруашылығы мамандануының түрін басшылыққа алып, табиғи орта мен тұрғын үй жағдайы, сонымен қатар қолданылатын құралдарды ескеріп, категориялардағы ет өнімі түрлерінің таралуы бойынша қарастырылды. Жыл мезгілдерінің ауысуына байланысты сойылатын мал түрі өзгеріп отырды: ұсақ мал негізінен жазда және қажеттілікке орай жыл бойы, қыста ірі мал, құс негізінен күзде. Қыста ет сақтау оңай болса, жазда ет сақтау маңызды мәселеге айналды және әртүрлі жолдармен шешілді. Ет сақтау технологиясына келесі факторлар әсер етті:

- табиғи орта мен тұрғын үй жағдайы (киіз үй, жертөлесі бар үй, қосымша құрылыстардың болуы, құдық, тобылғы бұтасы және т.б.);

- қолданылатын құралдар (тұз, үлкен металл қазан, бөшке немесе ағаш жәшік және т.б.).

Интервью материалдарына сүйенсек етті сақтаудың ертеден келе жатқан тәсілдері түбегейлі өзгерістерге ұшырамай, категориялар бойынша өзгешеліктер ұлттық құрам мен сойылатын мал түріне байланысты болып келеді.

Жаз мезгіліндегі ет сақтаудың ертеден келе жатқан технологиясында тұздау, арнайы орында сақтау, кептіру, ыстау және т.б. шарттар орындалуы тиіс. Категориялар бойынша осы шарттардың орындала отырып, еттің сақталуын жіктеп қарастырсақ:

1. Тұздау. Барлық категорияларда және ет түрлерінде қолданылды.

2. Арнайы орында сақтау. Барлық категорияларда үй маңындағы қараңғы, салқын қосымша құрылыс ішінде, 3–6 категорияларда жертөледе, 1-ші категорияда құдықта сақтау кездеседі [51–53].

3. Кептіру. Кешкі салқынды жайып кептіру негізінен 1–4 категорияларда, етті даладағы пеш ішіне қойып, жел вентиляциясымен кептіру 1–2-ші категорияда ішінара кездеседі [54–56].

4. Ыстау. Негізінен Қарқаралы, Талды, Егіндібұлақ аудандарында, ішінара тобылғы бұтасына қол жетімділікке қарай 1–4 категорияларда іске асырылған [57].

1–2-ші категория бойынша жаппай, 3–4-ші категория бойынша ішінара, ет сақтаудың қазақтардағы ертеден келе жатқан технологияларын пайдалану мен қой, жылқы және сиыр етін көп тұтыну байқалады. Жоғарыдағы жіктеуден бөлек ерекше жағдайларға тоқталсақ.

Негізінен жазда сойылған ұсақ мал етін сақтау туралы 3-ші категория респонденті басқа аудандардан кездеспеген ерекше тәсілмен бөлісті: «Жазда ет сақтау үшін үлкен қазанға су қайнатады. Қайнап жатқан суға бір уыс тұз салып, етті суға бір малып алады. Қараңғы түскенде кешкі салқынмен кептірген соң, етті шыбын бүлдірмейді» [58].

Ет сақтау бойынша Орталық Қазақстанда тек Ұлытау ауданында кездесетін, ерте уақыттардан бүгінге дейін өзгеріссіз жеткен, ұсақ малдың етін терісін сыпырмай үйітіп тұтынатын ерекшелік кездесті. Бұл тәсіл барша қазақтың қойдың басын үйітіп сыйлы қонағына ұсыну дәстүріне ұқсас. Ұлытаулық респондент: «Көбіне терісі жұқа болған соң семіз қойды үйітетін... Қойдың ішек-қарнын түсіріп алған соң, терісін алмайды, қой етін бөлшектемей, қарнын қайтадан тігіп, тұтас күйінде үйітеді. Үйітілген етті жақсылап жуу керек, сонда етке күйген құйқа дәмі шықпайды» [59]. Бұл әдістің ет сақтауда қиындықтар көп болған ерте уақыттардан, тіпті алғашқы аңшылар тұрмысынан бері келе жатқаны байқалады. Себебі, үйітілген тері еттің сыртында қатты қабат ретінде болып, еттің бүлінбеуіне көмектеседі.

Қысқы мезгілде негізінен ірі мал сойылды және етті ұзақ уақыт бұзбай сақтауға мүмкіндік болды, сонымен қатар ет мүшелеп бұзылып, тұз жағып сақталды. Интервью материалдары арасынан

3-ші категория респондентінің айтқандары ерекше: «Қыста сойылған соғымның етін әжем үлкен тайқазанға «бүріп тастайтын» дейді. «Бүру» дегені... Сойылған малдың барлық етін тіліп арасын ашып, тұздаған соң, жартысын іліп қояды. Басқа жартысын тайқазанға біртіндеп салып, арасына қар тастап отырды. Қазандағы қармен қатқан етті тек көктем шыққанда ғана алып жайып қоятын. Ол нағыз сүр ет болып тұрды» [58]. Ұқсас әдіс тек 1-ші категорияда жолықты (Талды ауданы): «Үй шаруасында бізге үлгі болған ауылдас апайымыздың үйінен соғымның етін жазда балғын күйінде жеуге болатын. Қыста үлкен бөшкеге қар салдыратын, етті үстінен салып, қайтадан үстінен қар тастап, су құйып қатыратын. Етті осылай қабаттап салып, біртіндеп қатырды. Қатқан етті беткі қабатынан біртіндеп алып жеп отырды. Астындағы ет қатып жата беретін» [44]. Бұл әдіс етті көктемге дейін ғана емес, жаз ортасына дейін де сақтауға мүмкіндік берді. Қыстан қалған сүр етті ұн арасына салып сақтау 1–2 категорияда жаппай, 3–4 категорияда ішінара кездесті.

Құс еті көптеген халықтарға ортақ ет өнімі болып табылады. Интервью материалдарына сүйенсек, құс етін пайдалану барлық категорияларда, бірақ әртүрлі деңгейде кездеседі:

1. Барлық категориялар аумағында тұтынылу себептері:

– Орталық Қазақстанда құс етін тұтынуға ұлттық ерекшеліктері қарама-қайшы келетін ұлт өкілдері жоқ, етінің көлемі сақтауға қолайлы;

– Етінің құнарлылығын арттыруға басты ықпал етуші — бидай, кеңестік кезеңдегі Орталық Қазақстандағы мемлекеттік шаруашылықтардың басым көпшілігінде өсірілді және кеңестік шаруашылық жүйесіндегі жеке қосалқы шаруашылықта құс, қоян, ара саны шектелмеді [60: 168].

2. Тұтыну деңгейі бойынша әртүрлілігінің сипаты:

– Құс өсірудегі басты қажеттілік — бидай, отырықшы шаруашылық өнімі болғандықтан, құс өсіру мен етін тұтыну дағдысы негізінен отырықшы мәдениет мұрагерлеріне тән болды;

– 1–2 категориялар аумағында оңтүстіктегі шөлді аймақтарға қарай етін көлемінің азаюы себепті, құс өсіруге қажетті жем, сәйкесінше өсірілетін құс және тұтынылатын етінің көлемі азая түседі;

– 1–3-ші және 5-ші категорияда құс негізінен жеке шаруашылықта өсіріліп, етін тұтыну жаз аяғы мен күз мезгіліне тән маусымдық сипатқа ие болды;

– 4-ші және 6-шы категория аумағында құс шаруашылықтары көптеп орналасты, құс еті жергілікті дүкендерде арзан бағамен жыл бойы сатылды, сондықтан жеке шаруашылықта өсірілуінің деңгейі жаппай жоғары болмады.

Орталық Қазақстан бойынша ірі құс шаруашылықтары ең көп орналасқан 4-ші категория респонденті: «Тауық, үйрек балапандарын өсіру үшін фабрикадан сатып алуға болатын еді. Құс еті дүкенде арзан болғандықтан халық алған жоқ. Көбіне 1 сом 32 тиынға тауық еті сатылды. Құс шаруашылығындағы жалақы да жоғары, сондықтан өсіргенше сатып алу тиімді болып саналды» [61]. Ауыл шаруашылығы жұмыскерлері құс еті мен жұмыртқаға, сонымен қатар жеке шаруашылығына қажетті жемге ірі шаруашылық ішінде жүріп, еш ақы төлемей-ақ қол жеткізетін мүмкіндікке ие болды: «Кішкентай үйректерді, тауық балапандарын, кейде үлкен құстарды ұрлап кететін. Сол үшін түрмеге отырғандар да болды. Ерінбейтін, көлігі бар адамдар қаппен жем алып, жеке шаруашылығын табысты жүргізді. Былайша айтқанда, «үлкен жалақың болғанша, кіші қоймаң болсын» [52]. Кеңестік шаруашылық жүйесінде жеке тұтынуға қажетті өніммен қатар, қажетті жем-шөпті мемлекеттік меншіктен жеке шаруашылыққа әртүрлі жолдармен алу ауылдық күнделікті өмірдің қалыпты жағдайына айналған еді [62: 334].

Орыс халқының ет тұтыну мен сақтауындағы ерекшеліктер негізінен шошқа, ірі қара, құс еттерін, қосымша түрде қой-ешкі етін тұтынуында. Өзінің ұлттық ерекшелігіне сәйкес кейбір орыс ұлты өкілдері қой етін, басым көпшілігі жылқы етін тұтынбағаны байқалады. Шошқа негізінен 3–6 категориялар аумағында өсірілді және етін тұтыну мен сақтауда категория аралық айырмашылықтар байқалмайды. Негізінен қысқы уақытқа сойылған етті сақтаудың басты жолы — тұз жағу болды. Тұз жағылған, кейде басқа да дәмдеуіштер қосылып сақталған еттің өзі әртүрлі жолдармен тұтынылатын жеке тағам түрі «сало» болып табылады. Ет бастапқыда ағаш жәшіктерге салынды және жертөледе, үй жанындағы қосымша құрылыстарда сақталды. Уақыт өте банка мен эмальды ыдыстарға салу тарала бастады [63].

Жазда сойылған шошқа немесе ірі қара еті бүгінгі күні де қолданылатын «бұқтырылған ет» технологиясы бойынша сақталған. Етті банкамен қатар шелекте «бұқтырудың» тәсілдері де қолданылған [49, 52].

Қой етін пайдалану 5–6 категорияларда ішінара кездеседі. Респондент қой етін пайдалану туралы: «Жазда негізінен құс пен қой сойды. Етін жетпісден тұздап сақтады. Жазда сойылған қойдың құйрық майынан жасалған борщ сүйікті тағамымыз еді» [49]. Қой 5–6 категория аумағында жүнінен пима жасау үшін негізінен жеке шаруашылықта өсірілді.

Қазақтардан өзге ұлт өкілдері арасында қазақ асханасының тағамдарын пайдаланғандар да болды. Өзге ұлт өкілдерін қазақ тағамдарын тұтыну дағдысын меңгеру бойынша негізінен екі топқа бөлуге болады:

1 топ. 1–2 категория аумағына 1950 жж. дейін түрлі тарихи себептермен келген өзге ұлт өкілдері және олардың ұрпақтары. Бұл топтағылар негізінен өздері тұрған жерде қазақтардың саны басым болғандықтан және сол уақыттағы тамақтанудың төмен деңгейі жағдайында қолда бар жергілікті өнімдерді тұтынған соң, қазақ тағамына толық үйреніп, тілін де меңгергендер. Интервью материалдарына сүйенсек, бұл топтағылар қазақ ұлттық тағамдарын өздері дайындайтын деңгейге 1980 жж. жеткені байқалады. 2-ші категорияда ішінара Қарағандының азық-түлік белдеуіне жақын орналасқан ауылдарда қазақтар саны аз болғандықтан, өзге ұлт өкілдері өз тамақтану дәстүрлерін неғұрлым берік ұстанды [56, 64].

2 топ. 3–6 категория тұрғындарында қазақ тағамын тұтыну деңгейі аса жоғары болмағаны және қазақ тілін меңгере қоймағаны байқалады. Бұл топтағылардың 1960–1980 жж. еуропалық ұлт өкілдері басым ортада саны аз қазақтармен бала кезінен араласып өскен жас толқыны ғана, қазақтың ұлттық тағамдарын күнделікті өмірде тұтынды. Олар өсе келе қазақтармен некеге тұрып, қызмет бабында немесе т.б. себептермен араласып кетті. 5-ші категория респондентінің бірі бұл жайлы: «Ата-анам қой мен жылқы етін жемеді, мен сүйсініп жедім. Қазақтар мені әрдайым қонаққа шақыратын. Бала кезімнен араласып, дәмін татқан соң тамақтарын жатырқамадым» [65].

Ет тұтыну мен сақтау мәселелерінде берілген кеңістік пен уақытта келесі үрдістер байқалады:

1. Ет жеке шаруашылық қана емес, мемлекет есебінен де тұтынылды.
2. Ет тұтыну мен сақтауда ертедегі дәстүрлер сақталып, ішінара жаңа мәнге ие болды және тұрмыс өзгерісіне байланысты жаңашылдықтар көрініс берді.
3. Ет сақтау бойынша кездесетін айырмашылықтар ұлттық ерекшелік, табиғи орта, шаруашылық мамандануы, тұрмыстық жағдайлар, қолданылатын құралдарға байланысты. Құс еті барлық ұлттарда тұтынылғаны байқалады.
4. Ет тұтыну мен сақтауда өзге ұлт өкілдері қазақтардың дәстүрі мен ұстанымдарын біртіндеп өз бойына сіңірді.

Сүт мал шаруашылығының басты өнімдерінің бірі. Сүтті өңдеуде ертеден келе жатқан дәстүрлі технологиялар да, сеператор қолдану секілді жаңашылдықтар да көрініс тауып, айран, ірімшік, май, құрт және т.б. өнімдер дайындалды. Қазақ халқы басқалармен салыстырғанда көшпелі өмірде қалыптасқан сүт өнімдерін дайындау, тиімді пайдалану және ұзақ сақтаудың технологияларын шебер қолданды. Қазақтар таза дәстүрлі шаруашылық формасын жүргізгенде сиырды аз ұстаған, сондықтан негізінен қой сүті өнімдерін тұтынған [66: 814]. Кеңестік кезеңдегі отырықшылық өмірге көшкеннен бастап сиыр сүті пайдаланылуда.

1–4-ші категорияларда 5–6-шы категорияларға қарағанда түркі халықтарына тән сүттен дайындалатын өнім — құрт көбірек дайындалғаны байқалады. Кеңестік кезеңде де құрт дайындау үшін ертеден қалыптасқан сеператорсыз сүт өңдеу технологиялары қолданылды. Қаймағынан бөлінбеген сүт шамамен 1 апта тұрып, әбден ұйып, ашыған соң, бойынан бөлінген суын сүзіп алмай қайнатылды. Қайнатылған соң суынан бөліп алынған құртты алақанға сыятындай формаға келтіріп, тұз қоспай жаяды. Сүт неғұрлым ұзақ тұрса түсі соғұрлым қоңыр тарта түседі.

Ірімшік дайындауға арналған сүт қаймағынан арылмаған күйде 2–3 күн тұрып сәл ұйыған соң, сүттен бөлінген суы аз болғандықтан, толық буланып ұшып кеткенше, өнімді сүзіп алмастан қайнатады. Ірімшік ашық қызғылт қоңыр түске ие болады.

Екі өнім де 3–4 сағат шамасында қайнатылады. Бұл әдістер ертеден қой сүтіне пайдаланылған. Екі өнімнің де қаймағы бойында сақталғандықтан өте дәмді және тойымды, дәрумендерге бай, құнарлы болып шығады. 1970 жж. бастап бұл әдістер біртіндеп сиреп, халық арасында арагидік дәстүрдің сарқыншағы ретінде бүгінге күнге дейін ұшырасады.

Сиыр сүтінен тұз қосылған құрт жасау негізінен 1970 жж. бастап пайда болды. Ал, бүгінгі күні көпшілігіміз пайдаланатын осы тұзы ашы құрт түрінің кең қолданысқа енуі сеператордың ел арасына тарала бастауымен байланысты. Бұл құртты көк құрт немесе ақ құрт дейді. Себебі, жоғарыда аталған, қайнату арқылы дайындалатын құрттың түрі, бойында майы сақталғандықтан мүлде басқаша қоңыр

түсте болады. Кейінірек пайда болған ащы құртты жұмсарту үшін тұзды көп қосады. Тұз аз қосылса құрт тіспен сындырып жей алмайтындай аса қатты болып шығады. Себебі, құрт дайындалатын сүттің бойындағы барлық майы бөлініп алынған. Ал, қайнатылған қоңыр құрт бойында майы сақталғандықтан өнім жұмсақ болады. Тұзды құрт қайнатылмай жасалады. Сеператордан өтіп, қаймағынан бөлінген сүт ұзақ сақталып, сары суы бөлінген соң, қапқа салынып, сары суы сорғығанша ілулі тұрады. Әбден суы сорғыған құртты тұз қосып әртүрлі шағын формада жайып кептіреді.

1964–1985 жж. аралығында сүтті өңдеуге арналған құрал сеператорды ауыл тұрғындарының пайдалануы біртіндеп артты. Сеператор сүт өнімдерін тұтынуға біраз өзгерістер енгізді. Бұрынғыға қарағанда сүттен көбірек қаймақ алып, сүт өнімдерін жылдам дайындауға мүмкіндіктер туды. Бірақ, сеператор әр ауыл тұрғынының үйінде болды деп толық тұжырымдай алмаймыз, себебі бұл құрал да кеңестік дефициттік тауарлардың бірі еді. Интервью материалдарына сүйенсек сеператорды қолдануда 4–6-шы категориядағы ауыл тұрғындары көбірек мүмкіндіктерге ие болды және бұл құралға ертерек қол жеткізді. Басты себеп ірі өндірістік орталық Қарағанды қаласына жақын орналасу, сонымен қатар қамтамасыз етудің жоғары деңгейі. Бұл категориядағылар сеператорды келесі жолдармен алды:

- жергілікті шаруашылық дүкені арқылы тапсырыс беру [61];
- Қарағанды қаласынан алу [67];
- қалада жеке қосалқы шаруашылық ұстаған таныстарынан алу және т.б. [65].

Аудан орталығы немесе қалалардан алшақ ауылдық елді-мекендерде сеператор нағыз дефициттік тауар болды. Нұра ауданының респондентінің айтуынша: «Сеператор табу қиындау болды, біз 1994 ж. алдық. Ауыл тұрғындары сеператоры бар үйде сеператормен сүт тартатын. Бір үйге 4–5 көрші әйел жиналып, сүт тартып, шай ішіп, әңгіме айтатын» [58]. Ұжымдық еңбек етуде шағын қоғамдардағы қарым-қатынас орнатудың ертеден келе жатқан іздері байқалады. Бұл көпшілік қоғамдарда кездесетін құбылыс. Мысалы, қазақтарда киіз басу, іс тігу және т.б. болса, еуропалықтарда диірмен басына ұн тартуға жиналу, бірігіп кірпіш лайын илеу және т.б. секілді әрекеттер [68: 223].

Сүт және сүт өнімдерін тұтыну мен сақтауда біз байқаған келесі ерекшеліктер:

1. Сүт өңдеуде көнеден келе жатқан технологиялар қолданылды.

2. Сеператор секілді техникалық құралдардың біртіндеп жаппай таралуымен технологияларға өзгерістер енгізілді. Сеператор жетіспеушілігінің орнын шағын ауылдық қоғамдағы қарым-қатынастың ертеден келе жатқан формалары толтырды.

Қымыз — түркі және моңғол халықтарында тараған, жылқы сүтінен (кейде сиыр) дайындалатын құнарлы және денсаулыққа пайдалы сусын түрі. Қымызды дайындау, сақтау және жалпы қымызға байланысты ұстанымдар мен дәстүрлердің көпшілігі ерте замандардан бүгінгі күнге дейін өзгеріссіз сақталған. Интервью материалдары көрсеткендей Орталық Қазақстандағы қымыз дайындауда ертеден келе жатқан технологиялардан өзгешелік және категориялар бойынша ішкі айырмашылық байқалмады [21: 164]. Көшпелілерде ертеден қалыптасқан дәстүр бойынша үйге келген жолаушыға тегін қымыз ұсыну және қымыздың мүмкіндігінше әр дала тұрғынының үйінде үнемі болуы жайлы көрнекі этнографиялық жазбаларда толыққанды сипатталады [66: 823]. Респонденттерден алынған интервьюлер көрсеткендей бұл дәстүр қазақтарда 1964–1985 жж. аралығында 1-ші, 2-ші категория бойынша жаппай сақталған және 3-ші, 5-ші категориядағы (Мичурин ауданы) қазақтардан ішінара кездесті [69: 70]. Жеке шаруашылықтағы қымыздан 1960 жж. өзінде Қарағандының «ескі қала» бөлігіндегі базарға апарып сату жағдайлары 6-шы категориядағы қазақ респонденттердің жауабынан табылды [48]. Қымыз негізінен жеке қосалқы шаруашылықтарда дайындалып, жеке тұтынуға пайдаланылды, ауыл ішінде сатылмаған. Орталық Қазақстанда тек 2-ші, 5-ші категория (Мичурин ауданы) совхоздары ғана аудан орталығындағы дүкенге, емханалар, санаторийлер және өндірістік орындарға жоспармен қымыз тапсырды, бұл көлем ауыл тұрғындарының тұтынуында болмады [71].

Қымыз дайындауда 1964–1985 жж. өзгеріске түскен элемент тек материалдық жағынан кездеседі. Қымыз ерте уақыттардан теріден жасалған үлкен сабада немесе шағын мeste дайындалды және сақталды. Орталық Қазақстанда 1960 жж. бастап ағаш күбілер біртіндеп қолданысқа ене бастаған және саба немесе мести 1970 жж. басында толығымен ығыстырып шығарған.

Интервью материалдары бойынша 1970 жж. басына дейін қымыз дайындауда тері ыдыстарды қолдану 1–2-ші категорияда және 6-шы категорияда жолықты. 1-ші категория бойынша интервью материалдарына назар аударсақ: «Басында қымызды теріден тігілген сабада ұстады. Ыстағанда саба

терісі күймеу үшін самаурын мұржасынан түтін жіберіп ыстады. Саба 1960-шы жж. аяғына дейін болды» [54]. Ұқсас жауаптардың біріне тоқталсақ: «Ешкінің терісінен жасалған мес 1970 ж. дейін болды. Самаурынға тобылғы салып, мұржасын жалғап, сонымен ыстадық. Қымыз дәл ағаш күбідегі сияқты бапталады» [72]. Қажеттілікке сай дәстүрлерді сақтай білген шопандар өмірін көрген респондент жауабы бойынша: «Жайлауда отырған малшының киіз үйінде 1960 жж. ортасында әлі де саба болды. Ол міндетті түрде кіргенде оң жақтағы орнында тұруы тиіс еді. Арнайы бауымен киіз үйдің керегесіне байлап қоятын. Жалпы киіз үйдегі заттардың орналасуының ертеден келе жатқан өз тәртібі болды» [57]. 2-ші және 6-шы категория аумақтары бойынша респондент тері өнімдері туралы: «Туған жерім Тельман ауданында 1960 жж. ешкінің терісінен торсық пен мес, жылқының терісінен саба жасады. Теріні ыстап алып, дайындап, тері ыдыстарды тігетін. Мес 10 л, саба 20 л дейін баратын. Өгіздің қалың терісінен қайыс жасап, ат-әбзелдерін дайындады. «Жеңіс» совхозы (Жаңаарқа ауданы) шахтерлар демалатын «Жаргас» санаториіне сабамен қымыз әкелетін. Саба 1970 ж. дейін болды, сосын толығымен жойылды» [70]. 6-шы категория респондентінің айтуынша: «Көршілеріміз қымызды 1970 жж. басына дейін Қарағандының базарына сабамен апарып сатып жүрді» [48].

Респонденттер жауабына сүйенсек қымыз дайындауда тері материалдан толығымен ағаш ыдысқа ауысуға өзара тығыз байланысты себептер бар:

1) ауқымды өмір өзгерістеріне ұшыраған қазақтар ертеден келе жатқан тері өңдеу технологияларын ұмыта бастады (тері өңдеу қамшы, жүген секілді ат-әбзелдерін дайындауда ғана қолданылды);

2) материалдық сала өзгерістеріне байланысты теріден басқа материалдан жасалған ыдыс түрлерін қолдануға мүмкіндіктер пайда болды.

Қорытынды

Интервью материалдары негізінде тамақ өнімі түрлерін жекелей алғанда тұтыну көлемі мен жиілігі бойынша Орталық Қазақстандағы аумақтық категориялар арасындағы айырмашылықтарды сараптап көрсек:

1. Ұсақ мал еті (кему ретімен): 1, 2, 3, 4, 5, 6 категорияларда;
2. Сиыр еті: барлық категорияларда шамалас деңгейде;
3. Жылқы еті (кему ретімен, сызықша белгісі деңгейлестікті көрсетеді): 1–2, 3–4, 5–6 категорияларда;
4. Шошқа еті (өсу ретімен, сызықша белгісі деңгейлестікті көрсетеді): 3–4, 5–6 категорияларда;
5. Құс еті (өсу ретімен): 1, 2, 3, 5, 6, 4 категорияларда;
6. Сиыр сүті өнімдері (сызықша белгісі деңгейлестікті көрсетеді): барлық категорияларда шамалас деңгейде, тек ұзақ уақыт сақтауға арналған өнім түрлерін тұтыну бойынша кему ретінде: 1–2, 3–4, 5–6 категорияларда;
7. Қымыз (кему ретімен, сызықша белгісі деңгейлестікті көрсетеді): 1–2, 3–4, 5–6 категорияларда;

Кеңестік ретінде қарастырылып отырған Орталық Қазақстанда, кеңестік кезеңде тамақтану, азық-түлік сақтау ұстанымдары мен технологияларының сақталуы мен өзгерісі табиғи-климаттық жағдай, шаруашылық мамандану, ұлттық дәстүрлерден туындап, саяси, экономикалық, әлеуметтік, техникалық, тұрмыстық әсерлерден өзгеріске түсті. Ескі ұстанымдар мен жаңашылдықтардың көрініс беруі тұрғын үй жағдайы мен қолданылатын құралдарға да байланысты. Орталық Қазақстандағы 1964–1985 жж. ауылдық күнделікті өмірдегі тамақтану мен азық-түлік сақтау мәселелеріндегі ескіліктің сақталуы мен жаңашылдық келесі сипаттармен көрінеді:

– Ескіліктің сақталуы мен жаңашылдықтың пайда болуы табиғи орта, климаттық өзгерістен туындаған және қажеттілік, тиімділік, шағын ортадағы қарым-қатынас мәселелеріне байланысты;

– Ескіліктің сақталуы мен жаңашылдықтың пайда болуы ұлттық ерекшеліктерге байланысты, тек ауылдық аймақ тұрғындары санының арақатынасына өзгеріп отырды;

– Дәстүрлер, ұстанымдардың сақталуы мен жаңа функциялардың шығуына кеңестік уақыттағы шаруашылық қатынастар, меншік түрі, билік құрылымдары және т.б. қатысты саяси, экономикалық, әлеуметтік бағыттағы күрделі өзгерістер сипат беріп отырды;

– Тамақтану мен азық-түлік сақтаудағы ескі дәстүрлердің өзгерісіне және біртіндеп азаюы мен жоғалуына, заман талабы мен техника деңгейіне сай, адамның қажеттіліктерін үнемді пайдалануға байланысты тиімділік танытқан тоңазытқыш, сеператор секілді техникалық құралдар өз әсерін тигізді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Сайт Казахской академии питания [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://kan-kaz.org>.
- 2 Шарманов Т.Ш. Лечебные свойства кумыса и шубата / Т.Ш. Шарманов. — Алма-Ата: Гылым, 1991. — 173 с.
- 3 Шарманов Т.Ш. Казахстан в контексте глобальных проблем питания / Т.Ш. Шарманов. — Алматы: Баспа, 2000.— 224 с.
- 4 Шарманов Т.Ш., Абуова Г.О. Общенациональное исследование состояния питания населения (15–80 лет) Республики Казахстан, 1996. / Т.Ш. Шарманов. — Алматы: Тип. ЧП «ДИН», 2001. — 227 с.
- 5 Шарманов Т.Ш. Питание — важнейший фактор здоровья человека / Т.Ш. Шарманов. — Алматы: Асем-Систем, 2010. — 480 с.
- 6 Le Grand d'Aussy. Histoire de la vie privée des Français: Depuis l'origine de la nation jusqu'à nos jours / Par Le Grand d'Aussy. — Paris: Pierres, 1782. Pt. 1. T. 2. — 1782. — 383 s.
- 7 Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV — XVIII вв. Т.1.: Структуры повседневности: возможное и невозможное / Б. Фернан; пер. с фр. Л.Е. Куббеля. — Москва: Прогресс, 1986. — 622 с.
- 8 Ле Руа Ладюри Э. Монтаю, окситанская деревня (1294–1324) / Э. Ле Руа Ладюри; пер. с фр. В.А. Бабинцева и Я.Ю. Старцева. — Екатеринбург: Изд-во Ур. ун-та, 2001. — 541 с.
- 9 История частной жизни: монография: [в 5-и т.]. Т. 5: От I Мировой войны до конца XX в. под общ. ред. Филиппа Арьеса и Жоржа Дюби. — Москва: Новое лит. обозрение, 2017. — 676 с.
- 10 Багдасарян С.Д. Быт, труд и семья крестьян эпохи нэпа: историческая повседневность южно-российской деревни в 1920-е годы / С.Д. Багдасарян. — Новочеркасск: Лик, 2015. — 312 с.
- 11 Безгин В.Б. Крестьянская повседневность (традиции конца XIX — начала XX века) / В.Б. Безгин. — Тамбов: Изд-во Тамб. гос. тех. ун-та. 2004. — 304 с.
- 12 Бердинских В.А. Русская деревня: быт и нравы / В.А. Бердинских. — Москва: Ломоносов, 2013. — 266 с.
- 13 Берсанова Л.А. Традиционная система питания чеченцев и ингушей в XIX-XX вв.: дисс. ... канд. ист. наук / Л.А. Берсанова. — Москва, 2012. — 186 с.
- 14 Ефремова Ю.Н. Традиционная пища украинцев Омского Прииртышья в XX-начала XXI века: дисс. ... канд. ист. наук / Ю.Н. Ефремова. — Омск, 2013. — 236 с.
- 15 Мигранова Э.В. Традиционная система питания башкир: На материалах юго-западных и юго-восточных районов Республики Башкортостан: дисс. ... канд. ист. наук / Э.В. Мигранова. — Уфа, 2003. — 282 с.
- 16 Гулин К.А. Материальное положение колхозного крестьянства на Европейском Севере России в 1965–1985 гг.: дис. ... канд. ист. наук / К.А. Гулин. — Вологда, 1999. — 219 с.
- 17 Гринько А.А. Материальное положение работников сельского хозяйства юга советского Дальнего Востока в 1970-х — первой половине 1980-х гг.: дисс. ... канд. ист. наук / А.А. Гринько. — Благовещенск, 2012. — 214 с.
- 18 Токарев С.А. Этнография народов СССР: Исторические основы быта и культуры / С.А. Токарев. — Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1958. — 615 с.
- 19 Этнография народов СССР: Сборник статей / Отв. ред. М. В. Воробьев. — Ленинград: Геогр. о-во СССР. Отд-ние этнографии, 1971. — 153 с.
- 20 Аргынбаев Х. Казахское прикладное искусство / Х. Аргынбаев. — Алма-Ата: Онер, 1987. — 126 с.
- 21 Муканова Т.А. Молочное хозяйство казахов в дореволюционный период: дисс. ... канд. ист. наук / Т.А. Муканова. — Алма-Ата, 1970. — 247 с.
- 22 История городской повседневности Центрального Казахстана в 1946-1991 годы (с сюжетами демографической и социальной истории): Монография / под общ. ред. З.Г. Сактагановой. — Караганда: «Гласир», 2017. — 456 с.
- 23 Абдрахманова К.К. Особенности общественного питания в городской повседневности Центрального Казахстана в 1950–1970-е гг. / К.К. Абдрахманова // Вестник Томского государственного университета. Серия История. — 2017. — № 46. — С. 54–65.
- 24 Сактаганова З.Г. Национальная политика в Казахстане в 1953-1965 гг. / З.Г. Сактаганова, Г.М. Байгожина, Н.Е. Тутинова, Е.С. Сыздыкбеков // Вопросы истории. — 2021. — № 9(1). — С. 140–151.
- 25 Сактаганова З.Г. Эвакуация советских детей в Центральный Казахстан в годы Великой Отечественной войны (1941–1945) / З.Г. Сактаганова, Ж.К. Абдукаримова, А.А. Сальникова, М.З. Утегенов // Вопросы истории. — 2021. — № 8(2). — С. 4–16.
- 26 Saktaganova Z.G. Historiographical review of the problem «Woman of the USSR in the Great Patriotic War — hero or a victim?» / Z.G. Saktaganova // Utopía y Praxis Latinoamericana, Año 25, n° Extra 5. — 2020. — P. 279–289.
- 27 Saktaganova Z.G. Women's labor and everyday life in the great patriotic war years / Z.G. Saktaganova // Opción, Año 36, Especial No. 27(2020). — P. 1168–1183.
- 28 Щеглова Т.К. Деревня и крестьянство Алтайского края в XX веке. Устная история / Т.К. Щеглова. — Барнаул: БГПУ, 2008. — 526 с.
- 29 Щеглова Т.К. Культура и быт русского сельского населения юга Западной Сибири в 1930 — 1950-х гг. / Т.К. Щеглова. — Барнаул: Алтайский государственный педагогический университет, 2018. — 507 с.
- 30 Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 года (по материалам районной разработки). Часть II. — Алма-Ата: ЦСУ Каз ССР, 1983. — 270 с.
- 31 Хайрлиев И.Н. Экономико-географическое исследование населения Центрального Казахстана: дисс. ... канд. геогр. наук / И.Н. Хайрлиев. — Алма-Ата, 1975. — 204 с.
- 32 АП РК. — Ф. 708. — Оп. 54. — Д. 140. — Л. 86.
- 33 ГАКО. — Ф. 18. — Оп. 1. — Д. 3540. — Л. 4.

- 34 ГАКО. — Ф. 1224. — Оп. 1. — Д. 367. — Л. 12.
- 35 ГАКО. — Ф. 1224. — Оп. 1. — Д. 907. — Л. 26.
- 36 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі: энциклопедия: [10 томдық]. 2 т./ ред. Н. Әлімбаев. — Алматы: РПК «Слон», 2012. — 736 б.
- 37 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі: энциклопедия: [10 томдық]. 5 т./ ред. Н. Әлімбаев. — Алматы: Азия Арна, 2014. — 840 б.
- 38 Нельсон Ф. Русский и кочевник (Были киргизских степей. 1916 г.) / Ф. Нельсон // Индустриальная Караганда. — 1991. — 13 июль. — № 19. — С. 4.
- 39 Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства, или Конец социального / Ж. Бодрийяр; пер. с фран. Н.В. Суслов. — Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2000. — 96 с.
- 40 Арконов Т.Ж., 17.11.1936 ж.т., жазба уақыты: 07.04.2021, орны: Қарағанды қ., 1964–1985 жж. Егіндібұлақ ауданында тұрған.
- 41 Блялов С., 12.12.1937 ж.т., жазба уақыты: 04.04.2021, орны: Қарағанды қ., 1964–1985 жж. Егіндібұлақ ауданында тұрған.
- 42 Алишев З.А., 06.08.1946 ж.т., жазба уақыты: 23.05.2021, орны: Қарағанды қ., 1964–1985 жж. Ағадыр ауданында тұрған.
- 43 Қыдыралин Қ., 22.01.1936 ж.т. жазба уақыты: 05.06.2021, орны: Қарағанды қ., 1964–1985 жж. Ағадыр ауданында тұрған.
- 44 Шымырбаева Б.С., 28.03.1941 ж.т., жазба уақыты: 30.05.2021, орны: Қарағанды қ., 1964–1985 жж. Қарқаралы, Талды аудандарында тұрған.
- 45 Машайықұлы М., 01.05.1939 ж.т., жазба уақыты: 06.12.2021, орны: Ұлытау с., 1964–1985 жж. Ұлытау ауданында тұрған.
- 46 Сағатова Г., 01.02.1953 ж.т. жазба уақыты: 06.04.2021, орны: Қарағанды қ., 1964–1985 жж. Егіндібұлақ ауданында тұрған.
- 47 Муканов Т.О., 01.10.1946 ж.т., жазба уақыты: 26.12.2021, орны: Қарағанды қ., 1964–1985 жж. Ақтоғай ауданында тұрған.
- 48 Малжигитова Ы.К., 18.10.1950 ж.т., жазба уақыты: 03.02.2022, орны: Ботақара с., 1964–1985 жж. Тельман ауданында тұрған.
- 49 Бодик Г.Н., 25.11.1952 г.р., время записи: 31.01.2022, место: п. Осакаровка, 1964–1985 гг. проживал в Осакаровском районе.
- 50 Хасянов О.Р. Повседневная жизнь советского крестьянства в послевоенное время, 1945–1953 гг.: на материалах Куйбышевской и Ульяновской областей: дисс. ... д-ра ист. наук / О.Р. Хасянов. — Самара, 2017. — 458 с.
- 51 Шакина К., 12.10.1940 ж.т., жазба уақыты: 23.12.2021, орны: Қарағанды қ., 1964–1985 жж. Нұра ауданында тұрған.
- 52 Кривопадова А.П., 07.03.1947 г.р., время записи: 03.02.2022, место: п. Ботақара, 1964–1985 гг. проживала в Ульяновском районе.
- 53 Карыбай К.Б., 17.06.1951 ж.т., жазба уақыты: 14.12.2021, орны: Қарағанды қ., 1964–1985 жж. Шет ауданында тұрған.
- 54 Бейсекова Т., 19.01.1948 ж.т., жазба уақыты: 26.12.2021, орны: Қарағанды қ., 1964–1985 жж. Ақтоғай ауданында тұрған.
- 55 Матаева С., 28.11.1951 ж.т., жазба уақыты: 26.01.2022, орны: Қарағанды қ., 1964–1985 жж. Шет ауданында тұрған.
- 56 Рахимова Г., 01.08.1960 ж.т., жазба уақыты: 11.12.2021, орны: Атасу п., 1964–1985 жж. Жаңаарқа ауданында тұрған.
- 57 Толымбекова О., 29.03.1958 ж.т., жазба уақыты: 15.07.2021, орны: Талды с., 1964–1985 жж. Қарқаралы, Талды аудандарында тұрған.
- 58 Нурумбаева Ш.Е., 20.09.1955 ж.т., жазба уақыты: 31.01.2022, орны: Осакаровка п., 1964–1985 жж. Нұра ауданында тұрған.
- 59 Көбекова Қ., 25.10.1934 ж.т., жазба уақыты: 03.12.2021, орны: Сәтбаев қ., 1964–1985 жж. Жезді ауданында тұрған.
- 60 Сборник законов Казахской ССР. 1937–1971 гг. / Составители: К.А. Акаев, К.И. Зафран. — Алма-Ата: Казахстан, 1971. — 451 с.
- 61 Баль Т.В., 16.01.1953 г.р., время записи: 03.02.2022, место: п. Ботақара, 1964–1985 гг. проживала в Ульяновском районе.
- 62 Абылхожин Ж.Б. Постсталинский период в истории Советского Казахстана: череда обреченных реформ и несостоявшихся деклараций (1953–1991 гг.) [Текст]: / Ж.Б. Абылхожин. — Алматы: КБТУ, 2019. — 468 с.
- 63 Гасанова С.В., 29.06.1954 г.р., время записи: 05.01.2022, место: с. Кулайғыр, 1964–1985 гг. проживала в Мичуринском районе.
- 64 Жылкыбаев И.Ы., 01.01.1949 ж.т., жазба уақыты: 11.12.2021, орны: Атасу п., 1964–1985 жж. Жаңаарқа ауданында тұрған.
- 65 Сударикова Т.П., 30.08.1952 г.р., время записи: 05.01.2022, место: п. Топар, 1964–1985 гг. проживала Мичуринском районе.
- 66 Юзефович Б. О быте киргизов Тургайской области / Б. Юзефович // Русский вестник. — 1880 – апрель. — Том 146. — С. 799–832.
- 67 Абылгалин Ж.Л., 22.02.1952 ж.т., жазба уақыты: 05.01.2022, орны: Құлайғыр с., 1964–1985 жж. Мичурин ауданында тұрған.
- 68 Гинзбург К. Сыр и черви / К. Гинзбург; пер. с италья. М.Л. Андреева, М.Н. Архангельской. — Москва: РОССПЭН, 2000. — 272 с.

69 Байжанова М.М., 15.09.1960 ж.т., жазба уақыты: 04.02.2022, орны: Қарағанды қ., 1964–1985 жж. Нұра ауданында тұрған.

70 Абишев Б.К., 13.02.1941 ж.т., жазба уақыты: 27.01.2022, орны: Қарағанды қ., 1964–1985 жж. Мичурин ауданында тұрған.

71 Касенов Б.Б., 15.11.1948 ж.т., жазба уақыты: 12.12.2021, орны: Атасу п., 1964–1985 жж. Жаңаарқа ауданында тұрған.

72 Сембетова Ж., 22.04.1930 ж.т., жазба уақыты: 03.12.2021, орны: Сәтбаев қ., 1964–1985 жж. Ұлытау ауданында тұрған.

М.Ы. Ыбырайхан, З.Г. Сактаганова

Соотношение традиции и новаций в питании и хранении продуктов в сельской повседневной жизни Центрального Казахстана 1964–1985 гг.

В статье рассмотрены определения символического значения питания, его основные характеристики, влияние на отношение к питанию в социальной среде. Работа выстроена на основе архивных документов и материалов интервьюирования, впервые введенных в научный оборот. В ходе исследования были изучены вопросы питания и хранения продуктов в быту на основе сравнительных и микроисторических методов. Авторами описаны специфика природной среды, хозяйственные и бытовые условия хозяйств Центрального региона Казахстана; выявлена специфика технологии приготовления и хранения продуктов питания на основе национальных и региональных особенностей. В условиях внедрения технических новшеств и/или их отсутствия уточнены изменения в питании в повседневной жизни сельчан. Наблюдается влияние изменения национального состава во времени и пространстве на бытовую и хозяйственную обстановку. В структуре статьи выделены категории населения Центрального Казахстана и достаточно системно рассматриваются вопросы источников, потребления и переработки продуктов питания. В результате были выявлены проблемы сохранения и изменения многовековых казахских традиций и технологий, национальной самобытности по различным аспектам сельской повседневной жизни в Центральном Казахстане. В заключении сделан вывод, что стратегии выживания сельских жителей в условиях массового дефицита основаны на сохранении традиций в реалиях жизни советского застойного периода.

Ключевые слова: повседневная жизнь, Центральный Казахстан, питание, потребление, еда, хранение, традиции, изменения, национальная специфика, интервью, категория.

M.Y. Ybyraikhan, Z.G. Saktaganova

The ratio of tradition and innovation in nutrition and food storage in the rural everyday life of Central Kazakhstan 1964–1985

The article discusses the definitions of the symbolic meaning of nutrition, its main characteristics, and the impact on the attitude to nutrition in the social environment. This study is based on archival documents and interviewing materials first introduced into scientific circulation. The authors of the article use comparative and microhistorical methods for studying the issues of nutrition and food storage in everyday life. Also, the authors describe the specifics of the natural environment, economic and living conditions of farms in the Central region of Kazakhstan and reveal the specifics of the technology of cooking and storing food based on national and regional characteristics. In the context of the introduction of technical innovations and/or their absence, changes in nutrition in the daily life of villagers are clarified. The influence of changes in the national composition in time and space on the domestic and economic situation is observed. Categories of the population of Central Kazakhstan are highlighted and the issues of sources, consumption and processing of food are considered systematically. As a result, the problems of preserving and changing centuries-old Kazakh traditions and technologies, national identity in various aspects of rural everyday life in Central Kazakhstan are identified. The authors conclude that the survival strategies of rural residents in conditions of mass scarcity are based on the preservation of traditions in the realities of life during the Soviet stagnant period.

Keywords: daily life, Central Kazakhstan, nutrition, consumption, food, storage, traditions, changes, national specifics, interviews, category.

References

- 1 Sait Kazakhskoi Akademii pitaniia [Website of the Kazakh Academy of Nutrition]. kan-kaz.org. Retrieved from <http://kan-kaz.org> [in Russian].
- 2 Sharmanov, T.Sh. (1991). Lechebnye svoystva kumysa i shubata [Medicinal properties of koumiss and shubat]. Alma-Ata: Gylım [in Russian].
- 3 Sharmanov, T.Sh. (2000). Kazakhstan v kontekste globalnykh problem pitaniia [Kazakhstan in the context of global nutrition problems]. Almaty: Baspa [in Russian].
- 4 Sharmanov, T.Sh., & Abuova, G.O. (2001). Obshchenatsionalnoe issledovanie sostoiianiia pitaniia naseleniia (15–80 let) Respubliki Kazakhstan, 1996 [Nationwide study of the nutritional status of the population (15–80 years old) Republic of Kazakhstan, 1996]. Almaty: Tipografiia ChP «DIN» [in Russian].
- 5 Sharmanov, T.Sh. (2010). Pitaniie — vazhneishii faktor zdorovia cheloveka [Nutrition is the most important factor of human health]. Almaty: Asem-Sistem [in Russian].
- 6 Le Grand d'Aussy. Histoire de la vie privée des Français: Depuis l'origine de la nation jusqu'à nos jours / Par Le Grand d'Aussy. — Paris: Pierres, 1782. Pt. 1. T. 2. — 1782. — 383 s.
- 7 Brodel, F. (1986). Materialnaia tsivilizatsiia, ekonomika i kapitalizm, XV—XVIII vv. T.1.: Struktury povsednevnoi: vozmozhnoe i nevozmozhnoe [Material civilization, economy and Capitalism, XV — XVIII centuries. Vol. 1: Structures of everyday life: possible and impossible]. (L.E. Kubbel, Trans). Vol. 1. Moscow: Progress [in Russian].
- 8 Le Roy Ladurie, E. (2001). Montaiiu, oksitanskaia derevnia (1294–1324) [Montaillou, Occitan village (1294–1324)]. (V.A. Babintsev, Ya.Yu. Startseva, Trans). Ekaterinburg: Izdatelstvo Uralskogo universiteta [in Russian].
- 9 Ares, F., & Diubi, Zh. (Eds). (2017). Istoriia chastnoi zhizni: Ot I Mirovoi voiny do kontsa XX v. [The history of private life: From the First World War to the end of the XX century]. (Vols. 1-5; Vol. 5). Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie [in Russian].
- 10 Bagdasarian, S.D. (2015). Byt, trud i semia krestian epokhi nepa: istoricheskaia povsednevnost yuzhno-rossiiskoi derevni v 1920-e gody [Life, work and family of peasants of the NEP era: the Historical everyday life of the South Russian village in the 1920s]. Novocherkassk: Lik [in Russian].
- 11 Bezgin, V.B. (2004). Krestianskaia povsednevnost (traditsii kontsa XIX — nachala XX veka) [Peasant everyday life (traditions of the late XIX — early XX century)]. Tambov: Izdatelstvo Tambovskogo gosudarstvennogo tekhnicheskogo universiteta [in Russian].
- 12 Berdinskikh, V.A. (2013). Russkaia derevnia: byt i nravy [Russian village: life and customs]. Moscow: Lomonosov [in Russian].
- 13 Bersanova, L.A. (2012). Traditsionnaia sistema pitaniia chechentsv i ingushei v XIX–XX vv. [The traditional food system of Chechens and Ingush in the XIX–XX centuries]. *Candidate's thesis*. Moscow [in Russian].
- 14 Efremova, Yu.N. (2013). Traditsionnaia pishcha ukrainsev Omskogo Priirtyshia v XX–nachala XXI veka [Traditional food of Ukrainians of the Omsk Irtysh region in the XX–beginning of the XXI century]. *Candidate's thesis*. Omsk [in Russian].
- 15 Migranova, E.V. (2003). Traditsionnaia sistema pitaniia bashkir: Na materialakh yugo-zapadnykh i yugo-vostochnykh raionov Respubliki Bashkortostan [Traditional Bashkir food system: Based on the materials of the south-western and south-eastern regions of the Republic of Bashkortostan]. *Candidate's thesis*. Ufa [in Russian].
- 16 Gulin, K.A. (1999). Materialnoe polozhenie kolkhoznoho krestianstva na Evropeiskom Severe Rossii v 1965–1985 gg. [The financial situation of the collective farm peasantry in the European North of Russia in 1965–1985]. *Candidate's thesis*. Vologda [in Russian].
- 17 Grinko, A.A. (2012). Materialnoe polozhenie rabotnikov selskogo khoziaistva yuga sovetnskogo Dalnego Vostoka v 1970-kh — pervoi polovine 1980-kh gg. [The financial situation of agricultural workers in the south of the Soviet Far East in the 1970s — the first half of the 1980s]. *Candidate's thesis*. Blagoveshchensk [in Russian].
- 18 Tokarev, S.A. (1958). Etnografiia narodov SSSR: Istoricheskie osnovy byta i kultury [Ethnography of the peoples of the USSR: Historical foundations of life and culture]. Moscow: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta [in Russian].
- 19 Vorobev, M.V. (Eds.). (1971). Etnografiia narodov SSSR: Sbornik statei [Ethnography of the peoples of the USSR: Collection of articles]. Leningrad: Geograficheskoe obshchestvo SSSR. Otdelenie etnografii [in Russian].
- 20 Argynbaev, Kh. (1987). Kazakhskoe prikladnoe iskusstvo [Kazakh applied art]. Alma-Ata: Oner [in Russian].
- 21 Mukanova, T.A. (1970). Molochnoe khoziaistvo kazakhov v dorevoliutsionnyi period [Dairy farming of Kazakhs in the pre-revolutionary period]. *Candidate's thesis*. Alma-Ata [in Russian].
- 22 Saktaganova, Z.G. (Eds.) (2017). Istoriia gorodskoi povsednevnosti Tsentralnogo Kazakhstana v 1946–1991 gody (s siuzhetami demograficheskoi i sotsialnoi istorii) [The history of urban everyday life in Central Kazakhstan in 1946–1991 (with plots of demographic and social history)]. Karaganda: «Glasir» [in Russian].
- 23 Abdakhmanova, K.K. (2017). Osobennosti obshchestvennogo pitaniia v gorodskoi povsednevnosti Tsentralnogo Kazakhstana v 1950–1970-e gg. [Features of public catering in the urban everyday life of Central Kazakhstan in the 1950s–1970s]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta — Bulletin of Tomsk State University*, 46, 54–65 [in Russian].
- 24 Saktaganova, Z.G., Baigozhina, G.M., Tutinova, N.E., & Syzdykbekov, Ye.S. (2021). Natsionalnaia politika v Kazakhstane v 1953–1956 gg. [National policy in Kazakhstan in 1953–1965]. *Voprosy istorii — Questions of history*, 9(1), 140–151.
- 25 Saktaganova Z.G., Abdugarimova, Zh.K., Salnikova, A.A., & Utegenov, M.Z. (2021). Evakuatsiia sovetnskikh detei v Tsentralnyi Kazakhstan v gody Velikoi Otechestvennoi voiny (1941–1945) [Evacuation of Soviet children to Central Kazakhstan during the great patriotic war (1941–1945)]. *Voprosy istorii — Questions of history*, 8(2), 4–16.
- 26 Saktaganova, Z.G. (2020a). Historiographical review of the problem “Woman of the USSR in the Great Patriotic War — hero or a victim?”. *Utopia y Praxis Latinoamericana*, Año 25, n° Extra 5. P. 279–289.
- 27 Saktaganova, Z.G. (2020b). Women's labor and everyday life in the great patriotic war years. *Opción*, Año 36, Especial No. 27. — P. 1168–1183.

- 28 Shcheglova, T.K. (2008). Derevnia i krestianstvo Altaiskogo kraia v XX veke. Ustnaia istoriia [The village and the peasantry of the Altai Territory in the XX century. Oral history]. Barnaul: Barnaul State Pedagogical University [in Russian].
- 29 Shcheglova, T.K. (2018). Kultura i byt russkogo selskogo naseleniia yuga Zapadnoi Sibiri v 1930 — 1950-kh gg. [Culture and life of the Russian rural population of the South of Western Siberia in the 1930s — 1950s]. Barnaul: Altaiskii gosudarstvennyi pedagogicheskii universitet [in Russian].
- 30 Itogi Vsesoiuznoi perepisi naseleniia 1979 goda (po materialam raionnoi razrabotki). Chast II [The results of the All-Union Population Census of 1979 (based on the materials of the district development). Part II]. (1983). Alma-Ata: TsSU Kaz SSR [in Russian].
- 31 Khairliev, I.N. (1975). Ekonomiko-geograficheskoe issledovanie naseleniia Tsentralnogo Kazakhstana [Economic and geographical study of the population of Central Kazakhstan]. *Candidate's thesis*. Alma-Ata [in Russian].
- 32 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 708. — Op.54. — D. 140. — L. 86 [in Russian].
- 33 SAKR [State Archive of the Karaganda region]. — F.18. — Op.1. — D. 3540. — L. 4 [in Russian].
- 34 SAKR [State Archive of the Karaganda region]. — F. 1224. — Op. 1. — D. 367. — L. 12 [in Russian].
- 35 SAKR [State Archive of the Karaganda region]. — F. 1224. — Op. 1. — D. 907. — L. 26 [in Russian].
- 36 Alimbai, N. (Eds.). (2012). Qazaqtyn etnografiialyq kategoriiar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuesi: entsiklopediia [Traditional Kazakh ethnographic system of categories, concepts and names: encyclopedia]. (Vols. 1-10; Vol. 2). Almaty: RPK «Slon» [in Kazakh].
- 37 Alimbai, N. (Eds.). (2014). Qazaqtyn etnografiialyq kategoriiar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuesi: entsiklopediia [Traditional Kazakh ethnographic system of categories, concepts and names: encyclopedia]. (Vols. 1-10; Vol. 5). Almaty: Aziia Arna [in Kazakh].
- 38 Nelson, F. (1991). Russkii i kochevnik (Byli kirgizskikh stepei. 1916 g.) [Russian and nomad (There were Kyrgyz steppes. 1916)]. *Industrialnaia Karaganda — Industrial Karaganda*, 13 July, 19, 4 [in Russian].
- 39 Baudrillard, J. (2000). V teni molchalivogo bolshinstva, ili Konets sotsialnogo [In the shadow of the silent majority, or the End of the Social]. (H.V. Suslov, Trans). Ekaterinburg: Izdatelstvo Uralskogo universiteta [in Russian].
- 40 Arkonov, T.Zh. 17.11.1936 zh.t., zhazba uaqyty: 07.04.2021, orny: Qaragandy q., 1964–1985 zhzh. Egindibulaq audanynda turgan [Born on November 17, 1936, date of registration: April 7, 2021, place: Karaganda, lived in Egindibulak district in 1964–1985] [in Kazakh].
- 41 Bliailov, S. 12.12.1937 zh.t., zhazba uaqyty: 04.04.2021, orny: Qaragandy q., 1964–1985 zhzh. Egindibulaq audanynda turgan [Born on December 12, 1937, date of registration: April 4, 2021, place: Karaganda, lived in Egindibulak district in 1964–1985] [in Kazakh].
- 42 Alishev, Z.A. 06.08.1946 zh.t., zhazba uaqyty: 23.05.2021, orny: Qaragandy q., 1964–1985 zhzh. Agadyr audanynda turgan [Born on August 06, 1946, date of registration: May 5, 2021, place: Karaganda, lived in Agadyr district in 1964–1985] [in Kazakh].
- 43 Qydyralin Q. 22.01.1936 zh.t., zhazba uaqyty: 05.06.2021, orny: Qaragandy q., 1964–1985 zhzh. Agadyr audanynda turgan [Born on January, 22, 1936, date of registration: June 5, 2021, place: Karaganda, lived in Agadyr district in 1964–1985] [in Kazakh].
- 44 Shymyrbayeva, B.S. 28.03.1941 zh.t., zhazba uaqyty: 30.05.2021, orny: Qaragandy q., 1964–1985 zhzh. Qarqaraly, Taldy audandarynda turgan [Born on March 28, 1941, date of registration: May 30, 2021, place: Karaganda, lived in Karkaralinsk and Taldy districts in 1964–1985] [in Kazakh].
- 45 Mashaiyquly, M. 01.05.1939 zh.t., zhazba uaqyty: 06.12.2021, orny: Ulytau s., 1964–1985 zhzh. Ulytau audanynda turgan [Born on May 01, 1939, date of registration: December 6, 2021, place: Ulytau, lived in Ulytau district in 1964–1985] [in Kazakh].
- 46 Sagatova, G. 01.02.1953 zh.t., zhazba uaqyty: 06.04.2021, orny: Qaragandy q., 1964–1985 zhzh. Egindibulaq audanynda turgan [Born on February 1, 1953, date of registration: April 6, 2021, place: Karaganda, lived in Egindibulak district in 1964–1985] [in Kazakh].
- 47 Mukanov, T.O. 01.10.1946 zh.t., zhazba uaqyty: 26.12.21, orny: Qaragandy q., 1964–1985 zhzh. Aqtogai audanynda turgan [Born on October 1, 1946, date of registration: December 26, 2021, place: Karaganda, lived in Aktogay district in 1964–1985] [in Kazakh].
- 48 Malzhigitova, Y.K. 18.10.1950 zh.t., zhazba uaqyty: 03.02.2022, orny: Botaqara s., 1964–1985 zhzh. Telman audanynda tuegan [Born on October 18, 1950, date of registration: February 3, 2022, place: Botakara v., lived in Egindibulak district in 1964–1985] [in Kazakh].
- 49 Bodik, G.N. 25.11.1952 g.r., vremiia zapisi: 31.01.2022, mesto: p. Osakarovka, 1964–1985 gg. prozhival b Osakarovskom raione [Born on November 25, 1952, date of registration: January 31, 2022, place: Osakarovka v., lived in Osakarov district in 1964–1985] [in Russian].
- 50 Khasianov, O.R. (2017). Povsednevnaia zhizn sovetskogo krestianstva v poslevoennoe vremia, 1945–1953 gg.: na materialakh Kuibyshevskoi i Ulianovskoi oblasti [Everyday life of the Soviet peasantry in the post-war period, 1945–1953: based on the materials of the Kuibyshev and Ulyanovsk regions]. *Doctor's thesis*. Samara [in Russian].
- 51 Shaekina, K. 12.10.1940 zh.t., zhazba uaqyty: 23.12.21, orny: Qaragandy q., 1964–1985 zhzh. Nura audanynda turgan [Born on October 12, 1940, date of registration: December 23, 2021, place: Karaganda, lived in Nura district in 1964–1985] [in Kazakh].
- 52 Krivopalova, A.P. 07.03.1947 g.r., vremiia zapisi: 03.02.2022, mesto: p. Botakara, 1964–1985 gg. prozhival v Ulianovskom raione [Born on March 7, 1947, date of registration: February 3, 2022, place: v. Botakara, 1964–1985 lived in the Ulyanovsk region] [in Russian].
- 53 Karybai, K.B. 17.06.1951 zh.t., zhazba uaqyty: 14.12.2021, orny: Qaragandy q., 1964–1985 zhzh. Shet audanynda turgan [Born on June 17, 1951, date of registration: December 14, 2021, place: Karaganda, lived in Shet district in 1964–1985] [in Kazakh].
- 54 Beisekova, T. 19.01.1948 zh.t., zhazba uaqyty: 26.12.2021, orny: Qaragandy q., 1964–1985 zhzh. Aktogai audanynda turgan [Born on January 19, 1948, date of registration: December 26, 2021, place: Karaganda, lived in Aktogay district in 1964–1985] [in Kazakh].

- 55 Matayeva, S. 28.11.1951 zh.t., zhazba uaqyty: 26.01.2022, orny: Qaragandy q., 1964–1985 zhzh. Shet audanynda turgan [Born on November 28, 1951, date of registration: January 26, 2022, place: Karaganda, lived in Shet district in 1964–1985] [in Kazakh].
- 56 Rakhimova, G. 01.08.1960 zh.t., zhazba uaqyty: 11.12.2021, orny: Atasu p., 1964–1985 zhzh. Zhanaarka audanynda turgan [Born on August 01, 1951, date of registration: December 11, 2021, place: Karaganda, lived in Zhanaarka district in 1964–1985] [in Kazakh].
- 57 Tolymbekova, O. 29.03.1958 zh.t., zhazba uaqyty: 15.07.2021, orny: Taldy s., 1964–1985 zhzh. Qarqaraly, Taldy audandarynda turgan [Born on March 29, 1958, date of registration: July 15, 2021, place: Taldy v., lived in Karkaralinsk and Taldy districts in 1964–1985] [in Kazakh].
- 58 Nurumbayeva, Sh.E. 20.09.1955 zh.t., zhazba uaqyty: 31.01.2022, orny: Osakarovka p., 1964–1985 zhzh. Nura audanynda turgan [Born on September 20, 1955, date of registration: January 31, 2022, place: Osakarovka v., lived in Nura district in 1964–1985] [in Kazakh].
- 59 Kobekova, K. 25.10.1934 zh.t., zhazba uaqyty: 03.12.2021, orny: Satbaev q., 1964–1985 zhzh. Zhezdi audanynda turgan [Born on October 25, 1934, date of registration: December 3, 2021, place: Satpayev, lived in Zhezdy district in 1964–1985] [in Kazakh].
- 60 Akaev, K.A., & Zafran, K.I. (1971). *Sbornik zakonov Kazakhskoi SSR. 1937–1971 gg.* [Collection of laws of the Kazakh SSR. 1937–1971]. Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian].
- 61 Bal, T.V. 16.01.1953 g.r., vremiia zapisi: 03.02.2022, mesto: p. Botakara, 1964–1985 gg. prozhivala v Ulianovskom raione [Born on January 16, 1953, date of registration: February 3, 2022, place: Botakara s., in 1964–1985 lived in the Ulyanovsk region] [in Russian].
- 62 Abylkhozhin, Zh.B. (2019). *Poststalinskii period v istorii Sovetskogo Kazakhstana: chereda obrechennykh reform i nesostoiavshikhisia deklaratsii (1953–1991 gg.)* [The Post-Stalinist Period in the History of Soviet Kazakhstan: a series of doomed reforms and failed Declarations (1953–1991)]. Almaty: Kazakh-British Technical University [in Russian].
- 63 Gasanova, S.V. 29.06.1954 g.r., vremiia zapisi: 05.01.2022, mesto: s. Kulaigyr, 1964–1985 gg. prozhivala v Michurinskom raione [Born on June 29, 1954, date of registration: January 5, 2022, place: Kulaigyr v., in 1964–1985 lived in the Michurinsky region] [in Russian].
- 64 Zhylybayev, I.Y. 01.01.1949 zh.t., zhazba uaqyty: 11.12.21, orny: Atasu p., 1964–1985 zhzh. Zhanaarka audanynda turgan [Born on January 1, 1949, date of registration: December 11, 2021, place: Atasu v., lived in Zhanaarka district in 1964–1985] [in Kazakh].
- 65 Sudarikova, T.P. 30.08.1952 g.r., vremiia zapisi: 05.01.2022, mesto: Topar p., 1964–1985 gg. prozhivala Michurinskom raione [Born on August 30, 1952, date of registration: January 5, 2022, place: Topar s., in 1964–1985 lived in the Michurinsky district] [in Russian].
- 66 Yuzefovich, B. (1880). *O byte kirgizov Turgaiskoi oblasti* [About the life of the Kyrgyz of the Turgay region]. *Russkii vestnik — Russian Bulletin*, Vol. 146, 799–832 [in Russian].
- 67 Abylgazin, Zh.L. 22.02.1952 zh.t., zhazba uaqyty: 05.01.2022, orny: Qulaigyr s., 1964–1985 zhzh. Michurin audanynda turgan [Born on February 22, 1952, date of registration: January 5, 2022, place: Kulaigyr v., lived in Michurinsky district in 1964–1985] [in Kazakh].
- 68 Ginzburg, C. (2000). *Syr i chervi* [The Cheese and the Worms]. (M.L. Andreev, M.N. Arkhangelskaia, Trans). Moscow: ROSSPEN [in Russian].
- 69 Baizhanova, M.M. 15.09.1960 zh.t., zhazba uaqyty: 04.02.2022, orny: Qaragandy q., 1964–1985 zhzh. Nura audanynda turgan [Born on September 15, 1960, date of registration: February 4, 2022, place: Karaganda, lived in the Nura district in 1964–1985] [in Kazakh].
- 70 Abishev, B.K. 13.02.1941 zh.t., zhazba uaqyty: 27.01.2022, orny: Qaragandy q., 1964–1985 zhzh. Michurin audanynda turgan [Born on February 13, 1941, date of registration: January 27, 2022, place: Karaganda, lived in in Michurinsky district in 1964–1985] [in Kazakh].
- 71 Khasenov, B.B. 15.11.1948 zh.t., zhazba uaqyty: 12.12.2021, orny: Atasu p., 1964–1985 zhzh. Zhanaarka audanynda turgan [Born on November 15, 1948, date of registration: December 12, 2021, place: Atasu v., lived in the Zhanaarka district in 1964–1985] [in Kazakh].
- 72 Sembetova, Zh. 22.04.1930 zh.t., zhazba uaqyty: 03.12.2021, orny: Satbaev q., 1964–1985 zhzh. Ulytau audanynda turgan [Born on April 22, 1930, date of registration: December 3, 2021, place: Satpayev c., lived in the Ulytau district in 1964–1985] [in Kazakh].

М.Ф. Сиразетдинова*

*Башкирский государственный университет, Уфа, Россия
(E-mail: glavredsirazi@gmail.com)*

**Биография Кузыева Рамазана Усмановича (1906–1981)
в контексте культурного строительства советского Башкортостана**

В ушедшем столетии историко-биографический жанр подвергался критике за акцентирование роли отдельных личностей и конкретных событий. В особенности это было характерно для советских ученых: исследования повседневности и конкретного человека были удостоены пристального внимания лишь со сменой идеологии. В статье представлен жизненный путь и наследие типичного выходца из крестьян, представителя первого поколения советской интеллигенции, специалиста в области истории Башкортостана и участника Великой Отечественной войны Р.У. Кузыева. Продемонстрирован его вклад в развитие культуры, образования и исторической науки. Дан краткий обзор его научной и общественной деятельности. В исследовании использованы материалы фондов Национального архива Республики Башкортостан, официальные документы, личная переписка). Биография тесно связана с советским периодом российской истории и развитием БАССР (социальное, культурное, образовательное) в 1920–1970-х гг. Введенные в научный оборот материалы являются источниками фактической информации, дополняющими картину становления советского интеллектуала крестьянского происхождения, начиная со вступления в комсомол, первых публикаций в периодической печати советского Башкортостана и заканчивая деятельностью в качестве старшего научного сотрудника. Результаты показывают, что, несмотря на головокружительный карьерный рост в период репрессий и гонений на писателей и драматургов, депутат Верховного Совета БАССР, начальник Управления по делам искусств отстаивал честь незаконно осужденных, призывал чиновников не возлагать организацию выполнения общественно значимых добровольных работ на плечи отдельных лиц и международных организаций, участвовал в развитии родной деревни.

Ключевые слова: научная биография, советский Башкортостан, Великая Отечественная война, Р.У. Кузыев, комсомол, сельские школы, сельские корреспонденты, партийные работники, филиалы РАН, Аргаяш, реабилитация.

Введение

Возвращение на новом уровне к персональной истории, исследованию жизни единичной личности как раскрывающей специфику своего времени позволяет дать более подробное описание возможностей личности в контексте объективных социальных условий. Данная работа имеет целью не только описать жизненный путь творческой личности, многое сделавшей в своей профессии, но и представить картину жизнедеятельности представителя своего поколения и социального слоя в период становления и функционирования советской власти — словом, понять своего героя в контексте как личных качеств, так и общественно-исторической ситуации.

В октябре 2021 г. исполнилось 115 лет со дня рождения Кузыева Рамазана Усмановича, предложившего серию первых научных биографий советских революционеров [1; 265]. Родился Рамазан Усманович в 18 октября 1906 года в деревне Метелева Метелевского сельсовета Аргаяшской волости, ныне Аргаяшского района Челябинской области — там, где белые березы, ароматные поляны, трудолюбивый народ. Он выходец из анклава Башкирской АССР (причисленной при его жизни обратно к Челябинской области), богатой историческими событиями, выдержавшей множество социальных потрясений — от пугачевского бунта до трагического раскулачивания крестьян и т.д. Исследования и некоторые архивные документы Р.У. Кузыева уже используются современными историками [1–4]. В данной же работе акцентируются моменты, в большей степени связанные с раскрытием талантов и качеств видного деятеля БАССР и уроженца Аргаяшского района, которому, вопреки крестьянскому происхождению и благодаря смене социального строя, выпал шанс получить образование и продолжить деятельность по восстановлению и расширению доступности общественных и культурных благ для будущих поколений.

Методы исследования

Одно из преимуществ близости советской эпохи — сохранность документов личного характера. Используются корреспонденции [5–10] и публикации Р.У. Кузыева (научные и в периодической печати) [11–15]. Методология исследования включает традиционные специальные методы — фронтальное обследование архивных и иных источников и проблемно-хронологический.

Кроме того, согласно идее исследования, в качестве материалов необходимо использовать не только перечень достижений и наградных листов [16–21], но и неоднозначные моменты, которые были подвергнуты переоценке, как в результате поворотов в культурной политике (реабилитация башкирских писателей) [22], так и благодаря расследованию самого Р.У. Кузыева (реабилитация земляка К.В. Фазылова) [23].

Результаты

Отец Рамазана Усмановича умер рано, в 1916 году, когда ему было всего десять лет, после возвращения домой с Первой мировой войны с простреленным горлом. На детские плечи старшего из трех сыновей рано легли мужские заботы. Детство, как говорил он сам, прошло в деревне, «в крестьянстве» — в десять лет он уже работал пастухом, шел за сохой, работал на деревенских баев. Рамазан Усманович учился и работал в период прихода и становления Советской власти. Вступил в комсомол, будучи учеником Метелевской национальной семилетней школы второй ступени, аккуратно с 01.01.1925 года. Метелевская школа была передовой и самой первой школой в округе — в ней учились Зайнулла Аминевич Ихсанов, тогда еще будущий писатель («Кэжук сакыра» и другие); Хафизова Мархаба, член КПСС, впоследствии ставшая первой девушкой-студенткой Первого Московского медицинского института из башкир; Сибагат Авзянов, будущий министр юстиции БАССР, и другие... Один из наших преподавателей — Фахрий Нуриманович Тимергазин, кандидат педагогических наук, долгие годы работал в Башкирском государственном университете» [5].

В 1924/1925 учебном году школа была переведена в поселок Аргаяш, центр кантона. Несмотря на восприятие райцентра как образца «городского стиля жизни», условия на начальном этапе работы учебного заведения были далеки от современных стандартов. «... При школе был интернат, где содержали нас за счет государства. Мы получали стипендию в сумме 4 рубля 50 копеек в месяц. Всех тех, кто жил в интернате, одевали, кормили и обували. Общежитие было неблагоустроенным, при нем находились и студенты, пищу по очереди готовили сами учащиеся. Учились в одну смену, учебников не хватало», — так вспоминал свою школьную жизнь Р.У. Кузыев в письме Секретарю Аргаяшского райкома ВЛКСМ Челябинской области А. Каримовой от 18.10.1958 [5].

Действительно, это был, с одной стороны, год «полосы признаний» — окончательного освобождения СССР от внешнеполитической изоляции, а также завершения восстановительного периода после военной разрухи и голода. Тем не менее, без зарубежных займов и инвестиций, из-за недостаточной поддержки крестьян, неурожая 1924/1925 годов (наиболее показательны грузинское и тамбовское восстания, вынужденные продажи последнего имущества крестьянами для уплаты налогов, неучастие в выборах) власти повернулись «Лицом к деревне!», что означало активизацию партийной и культурной работы на селе, невозможную без образованных энтузиастов-комсомольцев. Здесь и оказался востребован талант Р.У. Кузыева. Учился Рамазан Усманович на отлично, после окончания школы вместе с другими лучшими учениками был отправлен в столицу получать высшее образование и таким образом стал студентом Рабочего факультета в Москве. В октябре 1927 года, по окончании Рабфака, он сразу стал военно-литературным просветительским организатором. Его назначили на должность ответственного секретаря Аргаяшского волостного комитета ВЛКСМ. Тогда он работал в деревне Мухамет-Кулуево.

В 1928–1930-х служил в рядах Красной Армии. Все это время активно участвовал в общественно-политической жизни. 4 января 1928 года в газете «Башкортостан» (№ 2) вышла статья сельского корреспондента Кузыева на башкирском языке «Деревня Метелева (Аргаяшская волость того же района)», — первая, в которой проявился интерес к краеведению; большинство же публикаций того периода были посвящены хлебозаготовкам, культурной и образовательной работе района. Вместе с другими комсомольцами Ольгой Васильевой, Зинаидой Крюковой, Борисом Зотовым и другими проводил субботники и организовывал культпоходы и кружки, боролся с самогонварением, готовился к поступлению в вуз. В письмах 1925–1930-х гг. юные соратники все еще перемежают обращение к душе компании «тов. Кузыеву» с ласковым «Кузыйчик» [6].

В 1929 году он был уже депутатом Аргаяшского поселкового Совета, в декабре 1930 — стал членом КПСС, заместителем председателя Районной контрольной комиссии Рабоче-Крестьянской инспекции (РАЙКК-РКИ), а в январе 1932 — старшим инструктором Башкирского Областного КК — Башнаркомата РКИ. В январе 1933 года Р.У. Кузыев стал студентом Коммунистического университета трудящихся Востока имени И.В. Сталина, откуда вышел пропагандистом в 1936 году. С февраля 1936 по июль 1937 года — слушатель Высшей школы пропагандистов им. Д.М. Свердлова при ЦК ВКП (б); во время обучения руководил кружком по истории партии (основные этапы) на заводе «Изолятор» (Ленинградский район) [16]. Затем Башобком утвердил Р.У. Кузыева заведующим культур-промом Сталинского райкома ВКП (б) г. Уфы, где он проработал до ноября 1937 года, а потом — заведующим отделом культурно-просветительской работы Башобкома ВКП (б).

Рамазан Усманович породнился с Уфой, в течение десяти лет — с 1938 по 1948 (с перерывом в годы войны) — был членом Пленума Башкирского обкома ВКП (б), с 1939 по 1947 — депутатом Уфимского городского Совета. В апреле 1939 г. был назначен секретарем Башобкома ВКП (б) по пропаганде и агитации, в декабре — Вторым Секретарем Башобкома (Крайкома) КПСС. В марте 1940 г. вернулся к должности секретаря Башобкома ВКП (б) по пропаганде и агитации.

В числе прочего заведующий культпросветотделом Башобкома ВКП (б) Р.У. Кузыев 15 мая 1938 г. от лица трудящихся написал письмо в Комитет по делам кинематографии при СНК СССР с просьбой снять историческую кинокартину «Салават», поскольку, «несмотря на огромный рост [числа] кинокартин из жизни различных народов СССР, Башкирия до сих пор не име [ла] ни одного кинофильма из жизни Башкирии, отражающего прошлое и настоящее башкирского народа» [7]. Решением бюро Башкирского обкома ВКП (б) от 10 июля 1938 г. он был включен в состав правительственной комиссии по созданию исторической драмы «Салават» [18] и координировал техническую подготовку съёмки: запросил к началу июля 1940 года помощь 500 конных и 500 пеших красноармейцев части в Алкино для массовой сцены на 10 дней [9], организовывал обеспечение съёмочной бригады транспортом, создание бытовых условий [10].

В период интенсивного развития вузов и ссузов в республике 1930–1940-х гг. [24] Рамазан Кузыев снова «попадает в струю», оканчивает краткосрочные курсы усовершенствования политсовета в г. Стерлитамаке и работает директором Давлекановского башкирского педагогического училища БАССР с августа 1941 по февраль 1942 года, когда был призван Давлекановским РВК.

В феврале 1942 — декабре 1945 гг. Рамазан Усманович был политработником Советской Армии — агитатором 153 Армейского Стрелкового полка 3-й ударной армии 1-го Белорусского фронта. Сражался на Донском, Волховском, Втором Прибалтийском и первом Белорусском фронтах Действующей Советской Армии. В составе Советской Армии побывал также в Польше и Германии, а также в Чехословакии, на лечении. На войне был дважды тяжело ранен: один раз под Сталинградом — 13 ноября 1942 года, второй — 17 июля 1944 года под г. Освея в Белоруссии.

Рамазан Усманович заслужил звание майора гвардии. В сохранившихся документах из характеристики на члена ВКП (б) Р.У. Кузыева, написанной Секретарем Обкома ВКП (б) по кадрам А. Соболевым на 14 февраля 1946 г., сказано: «Кузыев Р.У. находился на ответственных должностях в Красной Армии, награждался орденами и медалями с 1943 по 1945 годы командованием Запасной ударной Армии за отличное (образцовое) выполнение боевых заданий командования на фронте борьбы с немецко-фашистскими захватчиками» [17]. Он использовал схематические карты военных действий в агитработе среди солдат и офицеров 153-го армейского запасного стрелкового полка 3-й ударной армии Первого Белорусского фронта, распространял листовки и газеты. Часто он собирал материал для своей работы во время боя, пробираясь по узеньким путям сообщения. Рамазан Усманович гордился своим родом оружия и при этом шагал рядом с солдатами, мок в окопах.

Как следует из Наградного листа от 29 мая 1945 года (Орден Отечественной войны I степени), он «...проделал большую агитационно-пропагандистскую работу как среди постоянного полка, так и, главным образом, среди подготовляемого полком маршевого пополнения для боевых частей» [19] (4800 чел. во время боев в Померании, в период подготовки наступления на Берлин и боев за Берлин — 20000 чел., 30 % из них были «репатрированными советскими гражданами и бывшими военно-служащими Красной Армии, освобожденными из фашистского плена и неволи» длительностью 1–2 года и более и «потерявшими ориентировку») [19]. «Перед полком стояла задача в двухнедельный срок дать им необходимы минимум военных знаний, поднять их идейно-политический уровень, разъяснить международную обстановку, положение в Советском Союзе и задачи Красной Армии»... [19] «Майор Кузыев блестяще справился с... работой среди этого контингента. Умело подобрал коллек-

тив агитаторов и чтецов в подразделениях полка, опираясь на помощь партийно-комсомольского актива, майор Кузыев широко развернул работу по организации политинформаций, бесед и докладов среди личного состава» [19], включая доведение до него и «изучение приказа Сталина № 5, решения Крымской Конференции, обращений Военного Совета фронта и Армии», подготовку красноармейских митингов. «В результате хорошо поставленной агитационной работы политико-моральное состояние отправляемого полком пополнения все время находилось на высоком уровне» [19].

В это же время в тылу трудилась его супруга, работавшая одновременно врачом-хирургом, ординатором и заведующим хирургическим отделением в 1741-м, 1739-м и 1738-м эвакогоспиталях в годы советско-финской войны. За самоотверженную службу в годы Великой Отечественной войны она была удостоена многих правительственных наград, звания капитана медицинской службы и хирурга первой категории.

Орден «Красная Звезда» за политико-наступательную работу среди личного состава в наступательных боях у д. Торжок 16.12.1943–19.12.1943 годов, когда он сменил погибшего капитана Юрьева и поднял роту, которая «стремительно ворвалась в третью линию траншей противника, захватила 75-мм пушку, 3 станковых пулемета и первой вышла на рубеж р. Уши, что помогло форсировать реку» [20].

Орден Отечественной войны II степени заслужен участием вместе с бойцами действующих батальонов полка в обороне и наступлении в районе р. Огре в Латвии и непрерывной, доходчивой и целеустремленной агитацией для точного и своевременного выполнения заданий [21].

Другие награды Рамазана Усмановича — «Знак Почета»; медали «За оборону Сталинграда», «За победу над Германией в Великой Отечественной войне», «За штурм и взятие Берлина», «За освобождение Варшавы», «За оборону Ленинграда», «Доблестный труд».

По окончании войны Р.У. Кузыев возвращается в Уфу и немного позже становится начальником Управления по делам искусств при Совете Министров БАССР, заместителем Председателя Совета Министров Башкирской АССР по вопросам культуры и здравоохранения.

В этот период начинают появляться в свет наиболее значительные из его работ, а именно: «Из истории культурного строительства в Башкирии в первый период становления Советской власти», «Социалистическое соревнование в промышленности БАССР в годы четвертой пятилетки», «Временный Революционный Совет Башкортостана», «Образование Башкирской АССР», «Столетие Метелевской школы Аргаяшского района Челябинской области», «Социально-демократическая печать в Башкирии в Первой Русской революции 1905–1907 гг.», «Борьба за развитие экономики и культуры республики в 1946–1955 гг.» и другие. 377 из 400 с лишним статей и большинство работ по истории БАССР было написано именно в послевоенный период.

В эти и последующие годы Рамазан Усманович особое внимание уделял образованию в деревне. Он считал, что дарования детей нужно развивать вне зависимости от того, где они живут и учатся, и, по словам бывших учителей Метелевской школы, не терял связи с деревней. Так, хотя взлет карьеры Рамазана Усмановича пришелся на период раскулачивания и репрессий, он добился посмертной реабилитации незаконно репрессированного и расстрелянного в 1938 г. комсомольца, зав. отделом пропаганды Тракторозаводского райкома ВКП (б) г. Челябинска Фазылова Кабира Валеевича. По ходатайству Р.У. Кузыева последний восстановлен в ряды КПСС и реабилитирован в гражданском порядке [23].

По словам метелевцев и выходцев оттуда, именно Рамазан Усманович переорганизовал Метелевскую национальную семилетнюю школу сначала в восьмилетнюю, а затем и в десятилетнюю, предлагал ученикам и убеждал их продолжать образование в Уфе. После посещения школы вместе с Сибгагатом Авзяновым в год ее столетия он посвятил родной деревне книгу «Мэтелле. Метелева — моя родная деревня». После этого его отправили в научную экспедицию в соседний, Кунашакский район с целью изучения истории и географии района, сбора старинных книг и не известных доселе науке древних рукописей. Отчет об итогах исследования был опубликован в «Советском искусстве».

В газетах появляются его статьи «Искусство Советской Башкирии» (Советское искусство, 1945, 26 марта), «Первая большевистская татарская газета «Урал» (Советская Башкирия), «Цветет Башкирия (письмо из родных краев)» (Победитель, № 138, 1946, 14 июня), «Революцией призванный», «Расцвет культуры Башкирской АССР» (Башкиногиздат, 1947), «Великая дружба народов» (Советская Башкирия, 1953, 19 апреля), «В борьбе за улучшение преподавания русского языка в нерусских школах Башкирии» (Совет Башкортостана, 1951, 7 декабря), «Образцово начать и провести новый учебный год» (Красная Башкирия, 1947, 3 сентября) и многие другие. В статье «Забота о сиротах —

всенародное дело» (Красная Башкирия, 1947, 3 марта [11] дана правдивая информация об инициативах республиканских общественных организаций по сбору средств и оказанию иной помощи детям погибших на войне, а также о попытках некоторых организаций ждать «директив» и «инструкций» сверху, возлагать ответственность за шефство над сиротами на организацию Красного Креста или вовсе заведующую детскими яслями (тогдашний Молотовский райсовет Уфы).

С 1947 года он становится депутатом Верховного Совета Башкирской АССР второго созыва, с августа 1947 года — начинает работать начальником Управления по делам искусств при Совете Министров Башкирской АССР. Проработав там ровно три года, переходит в Башкирский научно-исследовательский институт истории, языка и литературы имени Мажита Гафури при Совете Министров БАССР, реорганизованный позднее в Институт истории, языка и литературы Башкирского филиала Академии наук СССР. Связано это с поддержкой и постановкой пьес несправедливо осужденного башкирского писателя М. Бурангулова по сфабрикованному делу об антисоветской националистической агитации в 1950 г. В список по делу вошло 58 пьес, в том числе все драматургические произведения М. Бурангулова [22]. Несмотря на то, что собственные работы о революционерах Рамазан Усманович создавал, строго следуя советской идеологии, защитить жизни всех деятелей культуры, пострадавших от перегибов в политике, не смог.

Научно-исследовательская деятельность Кузыева была сознательно направлена на сохранение памятников истории и культуры башкирского народа; сквозными темами были дружба народов и совместное строительство автономии. К этому периоду его деятельности принадлежат сборник документов «Образование БАССР», многочисленные краеведческие материалы, труды «Рабочий класс Башкирии в борьбе за восстановление и развитие народного хозяйства республики», «Марксизм-ленинизм о культуре и культурной революции» и «О содружестве науки с производством», книга «Присоединение Башкирии к Московскому государству» (1952–1953). Его статьи печатались в таких журналах, как «Учитель Башкирии», «Агидель», «Совет Башкортостан» и другие, а также использовались в книгах «Октябрьская революция», «Рождение Советской Башкирии».

За годы работы в Институте истории, языка и литературы Башкирского филиала АН СССР им было написано множество научных работ, брошюр и 7 книг. Вот выдержка из характеристики на еще младшего научного сотрудника Института истории, языка и литературы: «им был сделан определенный вклад в историческую науку по вопросам: общая история БАССР, биографии, впервые разработанные им лично (с широким привлечением материалов и документов архивов и опубликованных источников)» [17]. Р.У. Кузыев был одним из авторов учебника по истории БАССР (1957–1962 гг. — «История Башкирии»). В 1958 году Рамазан Усманович успешно защитил кандидатскую диссертацию на тему «Культурное строительство в Башкирской АССР в годы четвертой пятилетки (1946–1950 гг.)» [12], которая «остаётся современному читателю малоизвестной», однако «содержит богатый фактический материал» [1; 265], хотя используется при изучении послевоенного периода восстановления культуры и школ [3, 4]. 13 декабря 1958 года Постановлением Высшей аттестационной комиссии (ВАК) Министерства Высшего образования СССР ему была присуждена ученая степень кандидата исторических наук. В работах о послереволюционном развитии Башкирской АССР есть данные и о численности и составе населения региона.

Рамазан Усманович преодолел эмпиризм своих ранних научных работ [1; 265] и в 1963 году стал старшим научным сотрудником Института истории, языка и литературы Башкирского филиала Академии наук СССР. Совместно с Г.Х. Гумеровым он ввел научный оборот огромный пласт архивных материалов и тем самым сформировал источниковую базу по истории Башкирского национального движения [1; 265].

Как видно, основная деятельность Р.У. Кузыева заключалась в изучении Башкирии, истории родного края. Его труды требуют длительного изучения и упорного труда. Среди них, конечно, есть и рассказы о героях своего времени. В Национальном архиве Республики Башкортостан хранятся многие из его подготовительных работ, творческих мыслей, доработок, планов, некоторые из которых осуществлены, другие — нет... Это документальные материалы, вырезки из газет, его собственные рукописи на русском и башкирском языках, а также статьи. Например, планы по подготовке рукописи и сама рукопись историко-биографического очерка «Багау Нуриманов» для первого и второго изданий и письмо о них директору башкирского книгоиздательства товарищу Н.Г. Галееву. Эта книга — о значении Багаутдина Нуриманова в сплочении трудящихся русской, башкирской, татарской и других народностей Башкирии вокруг Компартии и установлении дружбы народов; влиянии А.И. Свидерского, А.Д. Цурюпы, С.М. Цвиллинга на воспитание революционного мировоззрения Б. Ну-

риманова как последовательного ленинца-сталинца; исторической роли и значении [13]; его биография и подготовка к созданию БАССР.

Есть у Р.У. Кузыева научный труд и о Б. Шафиеве — первом редакторе газеты «Башкортостан», называется она «Все равно большевики победят. Бахтигарей Шафиев, его жизнь и смерть», напечатанный в газете «Ленинец» 23 марта 1973 г. Еще одна интересная рукопись — план написания книги «Бахтигарей Шафиев», написанный на башкирском языке. Сама книга является исследованием жизни и революционной деятельности молодого башкирского большевика Бахтигарея Агзамовича Шафиева — заместителя председателя Временного Революционного Совета Башкортостана, члена Центрального Мусульманского Комиссариата при Народном Комиссариате по делам национальностей. В книге рассказывается о борьбе башкирских трудящихся за Советскую автономию Башкирии, за осуществление ленинской политики партии большевиков, под руководством ЦК большевиков во главе с В.И. Лениным и роли в этом Б. Шафиева [14]. Материалы монографии используются по сей день в исследованиях участия башкир в гражданской войне в 1917–1922 гг. [2] и развития исторической науки в Башкортостане [1].

Кузыев Р.У. написал множество трудов о Ш. Худайбердине, возглавлявшего Комиссию по реализации башкирского языка [15], биография которого до сих пор остается недостаточно изученной. Например, он является составителем, автором предисловия сборника «Избранные произведения Шахита Худайбердина», статьи «Шахит Худайбердин на фронтах Гражданской войны», «Страниц пламенной жизни», историко-биографического очерка «Шахит Худайбердин».

Р.У. Кузыев вырастил и своих последователей: старший научный сотрудник Института языка, истории и литературы Зайнуллина Гаухар Динмухаметовна, поэтесса Дина Талхина, краевед Юрий Андреевич Узиков, и, наконец, его аспиранты. С 1959 года — руководитель трех научных корреспондентов сектора истории ИИЯЛ БашФАН СССР (С.Г. Фатихова, Р.Г. Кутушев, С.М. Алеев).

В феврале 1969 года Рамазан Усманович становится персональным пенсионером союзного значения. Р.У. Кузыев занимается наукой и после выхода на пенсию — пишет новые книги, статьи. 6 июня 1969 года в газете «Ленинец» была опубликована статья «Алга — трибуна большевиков». 15 мая 1973 года в «Советской Башкирии» была опубликована его статья «Верный сын народа. К восьмидесятилетию со дня рождения Б. Нуриманова». В 1976 году в газете «Вечерняя Уфа» появилась статья «Наравне с партией, с народом». В 1977 году вышли его книги «Имена, ставшие легендами» и «Сплочение сил».

Р.У. Кузыев писал не только об успехах коммунистического общества, но и об истории дооктябрьской Башкирии: «Знать язык своей республики» (Красная Башкирия, 11 февраля 1941 г.), «К вопросу о переводе башкирской письменности на русский алфавит» (Красная Башкирия, 5 июля 1939), «От имени зрителей» (Красная Башкирия, 1 сентября 1948), «База научной мысли» (Советская Башкирия, 19 апреля 1953), «Героический сын башкирского народа Салават Юлаев» (Коммуна, 1940, 20 сентября).

Умер Рамазан Усманович 25 июля 1981 года. Постановлением администрации Аргаяшского района 2001 года одна из улиц деревни Метелевой (бывшая Советская) была названа улицей имени Р.У. Кузыева, посвятившего жизнь изучению истории родного края, просветительской деятельности.

Обсуждение

Изучение исторических фактов и архивных данных, хранящихся в личном фонде Р.У. Кузыева — характеристик, автобиографий, писем и интервью его друзей и родственников, а также официальных документов — дали картину пути от ученика сельской школы до общественного и партийного деятеля, старшего научного сотрудника Уфимского института истории, языка и литературы Академии наук СССР, много сделавшего для просвещения и науки родного края. Статья также помогает представить ход военных событий через судьбу конкретного человека. Если биографические описания Ш.Н. Исянгулова касаются в большей степени движений в карьере ученого, то данная работа сконцентрирована на разворачивании жизненного пути в соответствии с идеологическим фундаментом и этическими воззрениями Р.У. Кузыева как личности. Результаты вписываются в рамки современной парадигмы исторических исследований, согласно которой информативны и важны не только жизнеописания государственных деятелей, но и рядовых индивидов с их эмоциональными переживаниями.

Выводы

Подобная биография талантливого советского человека была стандартной в период становления основ государства и республики: простой мальчик из семьи крестьянских бедняков благодаря таланту, трудолюбию и помощи государства стал известным партийным и государственным деятелем и ученым-историком, написавшим 7 книг и около 400 статей по истории родного края. Материалы статьи помогут современному читателю не ограничиться однобокой оценки советской эпохи, ее функционеров и отношений между советскими людьми как исключительно милитаризированных, формализованных и прагматичных, непременно направленных на репрессирование талантливых индивидов. Рамазан Усманович на протяжении всей жизни служил не только государству в качестве чиновника, но и своей родине (особенно в части развития культуры и образования), окружающим людям, не допускал формализма и добивался справедливости как в работе органов управления, жизни творческих личностей, так и в области постановки современных произведений, в том числе касающихся истории башкирского народа.

Список литературы

- 1 Исянгулов Ш.Н. Вклад Г.Х. Гумерова и Р.У. Кузыева в историческую науку Башкортостана / Ш.Н. Исянгулов // Россия и Восток: взаимодействие стран и народов: труды X Всерос. съезда востоковедов, посвященного 125-летию со дня рождения выдающегося востоковеда Ахмет-Заки Валиди Тогана. Книга 1. — Уфа: ИИЯЛ УНЦ РАН, 2015. — С. 263–266.
- 2 Багаутдинов Р.О. Участие башкир в гражданской войне в 1917–1922 гг.: дис. ... д-ра ист. наук. Спец. 07.00.02 — «Отечественная история» / Радик Олегович Багаутдинов. — Уфа, 2020. — 530 с.
- 3 Новикова О.И. Культурно-просветительная работа в деревне в 40–60-х годах XX века (на материале в Башкирской АССР: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Спец. 07.00.02 — «Отечественная история» / О.И. Новикова. — Уфа, 2007. — 24 с.
- 4 Фатхлисламова Н.Ф. Школы в системе народного образования в Башкирской АССР в послевоенные годы / Н.Ф. Фатхлисламова // Проблемы востоковедения. — 2017. — № 3 (77). — С. 92–95.
- 5 НА РБ. — Ф. Р-2747. — Оп. 2. — Д. 2. — Л. 4.
- 6 НА РБ. — Ф. Р-2747. — Оп. 1. — Д. 83. — Л. 112.
- 7 НА РБ. — Ф. 122. — Оп. 18. — Д. 610. — Л. 134.
- 8 НА РБ. — Ф. 122. — Оп. 20. — Д. 3. — Л. 79.
- 9 НА РБ. — Ф. 122. — Оп. 20. — Д. 3. — Л. 83.
- 10 НА РБ. — Ф. 122. — Оп. 20. — Д. 334. — Л. 64.
- 11 НА РБ. — Ф. 122. — Оп. 45. — Д. 182. — Л. 29.
- 12 Кузыев Р.У. Культурное строительство в Башкирской АССР в годы четвертой пятилетки (1946–1950 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук / Р.У. Кузыев. — Уфа, 1958. — 20 с.
- 13 Кузыев Р.У. Багау Нуриманов: революционер-большевик, герой гражданской войны. 1893–1918 / Р.У. Кузыев. — Уфа: Башкир. книж. изд-во, 1955. — 90 с.
- 14 Кузыев Р.У. Бахтигарей Шафиев: большевик-революционер. 1897–1918. / Р.У. Кузыев. — Уфа: Башкир. книж. изд-во, 1972. — 127 с.
- 15 Кузыев Р.У. Шагит Худайбердин: большевик, герой гражданской войны. 1896–1924. / Р.У. Кузыев. — Уфа: Башкиргиздат, 1964. — 95 с.
- 16 НА РБ. — Ф. 122. — Оп. 45. — Д. 182. — Л. 14.
- 17 НА РБ. — Ф. 122. — Оп. 45. — Д. 182. — Л. 28. Л. 50.
- 18 НА РБ. — Ф. 122. — Оп. 18. — Д. 125. — Л. 26.
- 19 ЦАМО. — Ф. 33. — О. 687572. — Д. 1236. — Л. 73–73 об.
- 20 ЦАМО. — Ф. 33. — О. 686044. — Д. 3223.
- 21 ЦАМО. — Ф. 33. — О. 686196. — Д. 1819.
- 22 ЦГАОО РБ. — Ф. 122. — Оп. 30. — Д. 521. — Л. 123–125.
- 23 НА РБ. — Ф. Р-2747. — Оп. 1. — Д. 66.
- 24 Сулейманова Р.Н. Высшая школа в Башкирской АССР в 1950–1980-е годы / Р.Н. Сулейманова, Ш.Н. Исянгулов // Научный диалог. — 2021. — № 5. — С. 445–461.

М.Ф. Сиразетдинова

Кузиев Рамазан Усманұлының (1906–1981) өмірбаяны кеңестік Башқұртстанның мәдени құрылысы контекстінде

Өткен ғасырда тарихи-өмірбаяндық жанр жеке тұлға мен нақты оқиғалардың рөлін ерекше атап өткені үшін сынға алынды. Бұл әсіресе кеңестік ғалымдарға тән болды: күнделікті өмірді және белгілі бір адамды зерттеу идеология өзгергеннен кейін ғана назарға алынды. Мақалада қарапайым шаруадан шыққан, кеңес зиялыларының бірінші буын өкілі, Башқұртстан тарихы саласының маманы және Ұлы Отан соғысының қатысушысы Р.У. Кузиевтің өмір жолы мен мұрасы зерттелген. Оның мәдениет, білім және тарих ғылымының дамуына қосқан үлесі туралы айтылған; ғылыми және қоғамдық қызметіне қысқаша шолу жасалған. Зерттеу барысында Башқұртстан Республикасының Ұлттық мұрағат қорындағы материалдар (ресми құжаттар, жеке хат-хабарлар) пайдаланылған. Өмірбаяны Ресей тарихының кеңестік кезеңімен және 1920—1970 жылдардағы БАКСР дамуымен (әлеуметтік, мәдени, білім беру) тығыз байланысты. Ғылыми айналымға енгізілген материалдар нақты ақпараттың қайнар көзі болып табылады, бұл кеңестік зиялы қауым өкілі ретіндегі қалыптасу жолын, комсомолға қабылдануын, кеңестік Башқұртстанның мерзімді басылымындағы алғашқы жарияланымдарын және мансабының аға ғылыми қызметкер ретінде аяқталғанын көрсетеді. Нәтиже көрсеткендей, қуғын-сүргін кезеңінде мансаптық өсуіне қарамастан, жазушылар мен драматургтерді қудалау кезеңіндегі БАКСР Жоғарғы Кеңесінің депутаты, Өнер істері басқармасының бастығы заңсыз сотталғандардың ар-намысын қорғады, шенеуніктерді қоғамдық маңызы бар ерікті жұмыстарды ұйымдастыруды жеке адамдар мен халықаралық ұйымдардың мойнына жүктемеуге шақырды, туған ауылын дамытуға қатысты.

Кілт сөздер: ғылыми өмірбаяны, кеңестік Башқұртстан, Ұлы Отан соғысы, Р.У. Кузиев, комсомол, ауыл мектептері, ауыл тілшілері, партия қызметкерлері, РҒА филиалдары, Арғаяш, ақтау.

M.F. Sirazetdinova

Biography of Kuzyev Ramazan Usmanovich (1906–1981) in the context of Soviet Bashkortostan cultural construction

The article presents the life path and legacy of a typical native of peasants, a representative of the first generation of the Soviet intelligentsia, a specialist in the history of Bashkortostan and a participant in the Great Patriotic War R.U. Kuzyev. It demonstrates his contribution to the development of culture, education and historical science; gives a brief overview of his scientific and social activities. The study uses materials from the National Archives of the Republic of Bashkortostan (official documents and personal correspondence). His biography is closely connected to the Soviet period of Russian history and the development of the Bashkir Autonomous Soviet Socialist Republic (BASSR) (social, cultural, and educational) in the 1920–1970. The materials introduced into scientific circulation are sources of factual information, complementing the picture of the formation of a Soviet intellectual of peasant origin and joining the Komsomol, the first publications in the periodical press of Soviet Bashkortostan and ending with activities as a senior research fellow. The results show that, despite the career growth during the period of repression and persecution of writers and playwrights, the deputy of the Supreme Soviet of the BASSR and the head of the Arts Department defended the honor of the illegally convicted, urged officials not to impose the organization of socially significant voluntary work on the shoulders of individuals and international organizations, and participated in the development of his native village.

Keywords: scientific biography, Soviet Bashkortostan, Great Patriotic War, R.U. Kuzyev, Komsomol, village schools, village correspondents, party workers, branches of the Russian Academy of Sciences, Argayash, rehabilitation.

References

- 1 Isiangulov, Sh.N. (2015). Vklad G.Kh. Gumerova i R.U. Kuzyeva v istoricheskuiu nauku Bashkortostana [Contribution of G.Kh. Gumerov and R.U. Kuzyev into historical science of Bashkortostan]. *Rossia i Vostok: vzaimodeistvie stran i narodov: trudy X Vserossiiskogo siezda vostokovedov, posviashchennogo 125-letiiu so dnia rozhdeniia vydaiushchegosia vostokoveda Akhmet-Zaki Validi Togana — Proceedings of the X All-Russian Congress of Orientalists, dedicated to the 125th anniversary of the birth of the outstanding orientalist Akhmet-Zaki Validi Togan. Book 1* (pp. 263–266). Ufa: Institut istorii, yazyka i literatury Ufimskogo Federalnogo issledovatel'skogo tsentra Rossiiskoi akademii nauk [in Russian].
- 2 Bagautdinov, R.O. (2020). Uchastie bashkir v grazhdanskoi voine v 1917–1922 gg. [Participation of the Bashkirs in the civil war in 1917–1922]. *Doctor's thesis*. Ufa [in Russian].

- 3 Novikova, O.I. (2007). Kulturno-prosvetitelnaia rabota v derevne v 40–60-kh godakh XX veka (na materiale v Bashkirskoi ASSR) [Cultural and educational work in the village in the 40–60s of the twentieth century (based on material in the Bashkir Autonomous Soviet Socialist Republic)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Ufa [in Russian].
- 4 Fatkhislamova, N.F. (2017). Shkoly v sisteme narodnogo obrazovaniia v Bashkirskoi ASSR v poslevoennye gody [Schools in the public education system in the Bashkir ASSR in the post-war years]. *Problemy vostokovedeniia — Issues of Oriental Studies*, 3(77), 92–95 [in Russian].
- 5 NA RB [National Archive of the Republic of Bashkortostan]. — F. R-2747. — Op. 2. — D. 2. — L. 4 [in Russian].
- 6 NA RB [National Archive of the Republic of Bashkortostan]. — F. R-2747. — Op. 1. — D. 83. — L. 112 [in Russian].
- 7 NA RB [National Archive of the Republic of Bashkortostan]. — F. 122. — Op. 18. — D. 610. — L. 134 [in Russian].
- 8 NA RB [National Archive of the Republic of Bashkortostan]. — F. 122. — Op. 20. — D. 3. — L. 79 [in Russian].
- 9 NA RB [National Archive of the Republic of Bashkortostan]. — F. 122. — Op. 20. — D. 3. — L. 83 [in Russian].
- 10 NA RB [National Archive of the Republic of Bashkortostan]. — F. 122. — Op. 20. — D. 334. — L. 64 [in Russian].
- 11 NA RB [National Archive of the Republic of Bashkortostan]. — F. 122. — Op. 45. — D. 182. — L. 29 [in Russian].
- 12 Kuzyev, R.U. (1958). Kulturnoe stroitelstvo v Bashkirskoi ASSR v gody chetvertoi piatiletki (1946–1950 gg.) [Cultural construction in the Bashkir ASSR during the fourth five-year plan (1946–1950)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Ufa [in Russian].
- 13 Kuzyev, R.U. (1955). Bagau Nurimanov: revoliutsioner-bolshevik, geroi grazhdanskoi voiny [Bagau Nurimanov: revolutionary bolshevik, the civil war hero]. Ufa: Bashkirskoe knizhnoe izdatelstvo [in Russian].
- 14 Kuzyev, R.U. (1972). Bakhtigarei Shafiev: bolshevik-revoliutsioner [Bakhtigarey Shafiev: revolutionary bolshevik]. Ufa: Bashkirskoe knizhnoe izdatelstvo [in Russian].
- 15 Kuzyev, R.U. (1964). Shagit Khudaiberdin: bolshevik, geroi grazhdanskoi voiny [Shagit Khudaiberdin: bolshevik, civil war hero]. Ufa: Bashkniigoizdat [in Russian].
- 16 NA RB [National Archive of the Republic of Bashkortostan]. — F. 122. — Op. 45. — D. 182. — L. 14 [in Russian].
- 17 NA RB [National Archive of the Republic of Bashkortostan]. — F. 122. — Op. 45. — D. 182. — L. 50 [in Russian].
- 18 NA RB [National Archive of the Republic of Bashkortostan]. — F. 122. — Op. 18. — D. 125. — L. 26 [in Russian].
- 19 TsAMO [Central Archive of the Ministry of Defense of the Russian Federation]. — F. 33. — Op. 687572. — D. 1236. — L. 73–73 ob. [in Russian].
- 20 TsAMO [Central Archive of the Ministry of Defense of the Russian Federation]. — F. 33. — Op. 686044. — D. 3223 [in Russian].
- 21 TsAMO [Central Archive of the Ministry of Defense of the Russian Federation]. — F. 33. — Op. 686196. — D. 1819 [in Russian].
- 22 NA RB [National Archive of the Republic of Bashkortostan]. — F. 122. — Op. 30. — D. 521. — L. 123–125 [in Russian].
- 23 NA RB [National Archive of the Republic of Bashkortostan]. — F. R-2747. — Op. 1. — D. 66 [in Russian].
- 24 Suleimanova, R.N., & Isyngulov, S.N. (2021). Vysshiaia shkola v Bashkirskoi ASSR v 1950–1980-e gody [Higher School in Bashkir ASSR in 1950s–1980s]. *Nauchnyi dialog — Scientific Dialog*, 5, 445–461 [in Russian].

Г.М. Смагулова*, Л.К. Шотбакова, Б.Т. Тулеуова, Н.А. Бейсенбекова

*Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан
(E-mail: gylnara2005@mail.ru; shotbakovazz@mail.ru; b_T_tuleuova@mail.ru; nurapai@mail.ru)*

Бахия Атшабаров өмір жолының беймәлім беттері

Мақалада тәуелсіз Қазақстан тарихында айтарлықтай із қалдырған, оның дамуына елеулі үлес қосқан, әлемге аты танымал ғалым, Қазақстан Республикасы Ұлттық академиясының академигі, медицина ғылымдарының докторы Бахия Атшабарұлы Атшабаровтың тұлғалық бейнесі қарастырылған. Авторлар ғалымның есімі медицина саласындағы әлемдік деңгейдегі танымал тұлға екенін, сонымен қатар 1957–1960 жылдары Семей ядролық полигонында сыналған сынақтардың зардаптарын Қазақстанда ең бірінші болып зерттеген Б.А. Атшабаровтың азаматтық позициясын, өз ұлтының патриоты ретіндегі бейнесінің ұзақ жылдар бойы аталмай келгендігін, беймәлім болғанын айтады. Сонымен қатар, оның көрнекті ғалым, ұйымдастырушы, патриот екендігін айқындайтын тұлғалық бейнесі методологияның жалпы ғылыми және арнайы әдістері арқылы талданған. Кеңестік дәуірде Семей полигонында жүргізілген ядролық сынақтардың зардаптары туралы әртүрлі пікірлер болғандықтан, мақала авторлары объективті түрде қарастыру тәсілін негізгі ұстаным ретінде басшылыққа алған. Сол арқылы Б.А. Атшабаровтың тұлғалық бейнесін көрсеткен.

Кілт сөздер: Бахия Атшабаров, ғалым, тұлға, Семей ядролық полигоны, ядролық сынақ зардаптары, «Қайнар синдромы».

Kipicne

Қазақстан тарихында еліміздің медицина ғылымының қалыптасуы мен дамуына елеулі үлес қосқан көрнекті тұлғалардың бірі — Бахия Атшабаров. Ол 1919 жылы 1 қыркүйекте Семей губерниясының Қарқаралы уезі Берікқара болысына қарасты № 1 ауылының Қарақуыс деген жерінде дүниеге келген. Бастауыш мектепті 1933 жылы бітіріп, содан кейін ол Қарқаралы педагогикалық училищесінің дайындық тобының бірінші курсына, ал 1934 жылы — Қарағанды педагогикалық училищесінің дайындық тобының екінші курсына оқыған. 1935 жылы Бахия Атшабаров Қарқаралы зооветтехникум түсіп, оны 1938 жылы үздік бітіріп шыққан. Зооветтехникумның басшылығы оған жоғары оқу орнында білімін жалғастыруды ұсынған. Ұсынысты қабыл алған соң, сол жылы Алматы мемлекеттік медицина институтына түсіп, аталған оқу орнын 1942 жылы үздік аяқтаған. Бұл кезде соғыс жүріп жатқандықтан майданға аттанған. Соғыста 1946 жылға дейін болып, Кеңес армиясы қатарында 32-ші танк полкінің санитарлық қызмет басшысы — аға дәрігер міндеттерін атқарған. Соғыстан кейін ғылым жолына түсті: 1946–1950 жж. — ҚазКСР ҒА аспиранты, 1950–1951 жж. — ҚазКСР ҒА Өлкелік патология ғылыми-зерттеу институтының кіші ғылыми қызметкері, аға ғылыми қызметкері, бөлім меңгерушісі, директордың орынбасары, ал 1952–1984 жж. — осы институт директоры болды. 1984–1996 жж. — ғылыми кеңесші, ал 1996 жылдан — Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрлігінің Гигиена және кәсіби аурулар ғылыми-зерттеу институтының Құрметті директоры, одан кейін — Гигиена және эпидемиология ғылыми орталығының Құрметті директоры болған. Бұдан шығатын тұжырым — Бахия Атшабаров есімі медицина ғылымы мен денсаулық сақтау жүйесінде барынша танымал тұлға екені шындық.

КСРО кезінде Б. Атшабаровтың ғалым әрі азамат ретінде жасаған ерлікке пара-пар қызметі солақай саясатқа байланысты ұзақ жылдар бойы айтылмады, оның ашқан жаңалықтары тек шетелдерге ғана танымал болды. Ол ғалымның жетекшілігімен 1957–1960 жылдары қазақ халқының қасіреттерінің біріне айналған Семей ядролық сынақ полигонының зардаптарына байланысты жүргізілген ғылыми экспедицияның нәтижелері еді. Ядролық полигон маңында тұрған жергілікті халықта кездескен белгісіз ауруға, адам организміндегі патологиялық ауытқу құбылысына «сәулелік ауру», яғни «Қайнар синдромы» деп ат қойған да ғалым Б. Атшабаров болатын. Ол тек ауру мәселесін ғана емес, ядролық жарылыстардың қоршаған ортаға, ондағы жан-жануарларға тигізетін әсерін ашық жеткізді. Азаматтық ұстанымы мықты ғалым ядролық сынақтардың зияндылығы туралы ашық әрі қорықпай батыл айта білді. Өкінішке орай, кеңестік идеологияға байланысты оның айтқандары көпшілікке жетпеді, ашық жазылмады. Сол себепті 1957–1960 жж. Б. Атшабаров

жетекшілік еткен ғылыми экспедицияның 12 томдық материалдарына «құпия» деген белгі соғылып, жауып тасталды. Тек Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейін ғана Семейде жүргізілген ядролық сынақ зардаптары жайлы ашық айтыла бастаған кезде ғана, оның есімі халыққа танымал бола бастады.

Бүгінде Б. Атшабаровтың ең бірінші болып Семей ядролық полигоны зардаптарын кешенді түрде зерттегендігі туралы Қазақстанның Тұңғыш Президенті Н. Назарбаевтың [1], жазушылар М. Сәрсекенің [2], С. Досжанның [3] еңбектерінде жазылып, ғалымға әділ баға берілді, бұл беймәлім болып келген тұлғаны қоғам қайраткері ретінде танымал етті.

Зерттеу әдістері

Мақаланы жазу барысында жалпы ғылыми (талдау және синтез, логикалық және жіктеу әдістері) және арнайы (өмірбаяндық) әдістері басшылыққа алынды. Жалпы ғылыми әдістер арқылы ғалымға қатысты деректер мен ғылыми зерттеулер жинақталып, жүйеленіп, осы мақала тақырыбына байланысты керекті мәліметтер сарапталды.

Персоналистика тарихының әдіснамасы белгілі бір адамның ойын сипаттауды, жай ғана жеткізуді ғана емес, оның мәнін терең түсінуді де болжайды. Бұл олардың мазмұны мен қалыптасу шарттарын жан-жақты талдауды талап етеді, әсіресе жеке хаттар тәрізді дереккөздер кешенімен байыпты жұмыс істеуді талап етеді.

Өмірбаяндық әдіс Б. Атшабаровтың ішкі әлемін түсінуге, оның өмірлік жағдайларын қайта қалпына келтіруге мүмкіндік береді.

«Тұлға» — «факторлардың қатынасы» — «дәуір» ұғымдарының қарым-қатынастары жиынтығын тұтас түрде қарастыру керек. Яғни, тарихта тұлғаның орнын және белгілі бір тұлғаның іс-әрекетінде тарихтың қалай көрінетінін талдаудың маңызы ерекше. Ол үшін тұлға мен қоғамның, тұлға мен тарихтың өзара байланысын түсіну үшін тарихи-генетикалық, тарихи-салыстырмалы әдіс сияқты бірқатар жалпы және арнайы әдістер мен зерттеуді қолдану қажет. Олар жоғарыда аталған үш маркер арасындағы байланысты ашады: тұлға, факторлардың ара қатынасы және дәуір. Факторларды анықтау кезінде басты назар тұлғалық принципті, объективті тарихи заңдылықтарды және кездейсоқ факторды нақтылауға аударылады.

Осы әдістер арқылы мақалада Бахия Атшабаровтың көрнекті ғалым, ұйымдастырушы, патриот екендігін көрсететін тұлғалық бейнесі сипатталды. Қазақстандағы медицина саласының дамуына қосқан жеке үлесі айқындалды.

Мәселені талқылау

Б. Атшабаровтың әріптесі ғалым, медицина ғылымдарының докторы, профессор, Профилактикалық медицина академиясының академигі, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері Бегалы Нұрманұлы Айтбөмбет 2017 жылы «Егемен Қазақстан» газетіне жариялаған «Академик Атшабаровтың ерлігі неге ескерілмейді?» деген мақаласында «Бақия Атшабаровтың ғылымдағы жолы соқпақты, әйтсе де айқын әрі жемісті болды» деп өте дұрыс жазған. Оны бірнеше дәлелмен нақтылай отырып, Б. Атшабаровтың танымал тұлға екенін былай көрсетуге болады:

Біріншіден, қарапайым аспиранттан академикке дейін жетті, аға қызметкерден директорлық дейінгі сатыға көтерілді;

Екіншіден, медицина саласының жаңа бағыттарын қалыптастырды. Атап айтсақ:

- еңбек гигиенасы және кәсіби патология;
- қорғасын интоксикация жағдайындағы жүйке жүйесінің күйі;
- жануарлар организміне химиялық заттардың жалпы токсикалық әсерінің патогенезі;
- парабиоз мәселелері;
- физиологияның, патофизиологияның және бас сүйек ішілік қысымның мәселелері;
- ядролық сынақтардың зиянды әсерінің дәлелі;
- ауыл тұрғындарының денсаулықтарын жақсарту туралы тұжырымдама;
- эндемикалық зоб ауруының эпидемиологиясы;
- Ертіс өзенінің бір бөлігін Арал ауданына беру жобасынан бас тартуға уәждің негізсіздігінің қалыптасуына ерекше еңбек сіңіріп, мұрындық болды [4: 24–27];

Үшіншіден, «Атшабаров мектебінен» өткен бірнеше қазақстандық медицина саласының ғалымдарын шығарды (оның жетекшілігімен 15 докторлық, 35 кандидаттық диссертация қорғалған);

Төртіншіден, ғалым ретінде 200-ден аса ғылыми еңбек жазып қалдырды, оның ішінде 11 монография мен 7 авторлық куәліктің иегері.

Ең маңыздысы оның есімі Семей өңірінде ядролық қаруды сынаудың салдарынан осы аймақта табылған жаңа аурудың түрі әлемдік медицина әдебиетіне «Қайнар синдромы» патологиясы деген атаумен енуі арқылы дүние жүзіне танымал болды. Бұған негіз болған 1957–1959 жылдары Семей өңірінде ядролық қаруды сынау жергілікті тұрғындардың денсаулығына әсерін зерттеу бойынша құрылған арнайы экспедициялық зерттеулердің басында ғалым Б. Атшабаров тұрды.

Б. Атшабаровтың әлемдік медицина саласында кеңестік кезеңнің өзінде-ақ танымал ғалым-тұлға болғандығын дәлелдейтін бірнеше құжаттар бар. Оны неміс ғалымы Д. Штеффеннің Б. Атшабаровқа жазған хаттарынан көруге болады. Сол хаттардың кейбірінен үзінділер келтірейік. 1970 жылдың шілде айының 22-нде жазылған хатта былай делінген: «... Я рад, что могу Вам сообщить, что теперь впервые смог упомянуть в одной публикации о Вашей книге о нервном поражении, обусловленном свинцом. Публикация появилась в № 4 за 1970 г. журнала «Stadtehygiene». Однако, рецензия, которую я приготовил для журнала «Zbl. Arbeitsmedizin», еще не получена. Вашу книгу я проработал довольно основательно, и в своей книге о скрытом свинцовом отравлении посвящу Вашей нейротоксикологии 10 страниц...» [5: 202], ал 1970 жылғы қазан айының 17-а күнгі хатында: «Глубокоуважаемый господин профессор! Я рад сообщить Вам, что в статье «Скрытое отравление свинцом и исключительно массовое явление?», опубликованной в журнале «Selecta» 14 сентября 1970 г., я мог упомянуть Вашу фамилию и уделить некоторое внимание Вашим достижениям. Кроме того, медицинское издательство теперь все же решило издать мою книгу, с правом проверки специалистом по производственной медицине. Как я Вам уже написал, в это книге я поместил обзор вашего исследования объемом 12 страниц, точнее говоря, последнюю главу...» деген [5: 207]. Бұл бір ғана неміс ғалымының хаттарындағы қазақ ғалымы Б. Атшабаровтың еуропалық ғылыми ортаға танымал екендігін көрсетеді. Шетелдік ғалымдардың, ғылыми орталықтар тарапынан ғалымға жазылған біршама хаттар бар. Оларды деректік тұрғыдан өз алдына жеке талдауды қажет ететіндіктен, біз Б. Атшабаровтың эпистолярлық мұрасы туралы алдағы уақытта жазатын боламыз.

Жазушы Сәуле Досжан Халықаралық ядролық сынақтарға қарсы күнге орай 2020 жылы 29 тамызда «Айқын» газетіне берген сұхбатында былай дейді: «Қасірет пен Тағдыр» деген кітабымды жазу барысындағы іздеп тапқандарымнан және Семей өңірін аралап, ел ішіндегі өмірді көріп, оқыған кітаптарымнан, ғаламтордан, бұқаралық ақпарат құралдарынан көргендерімнен қорыта келе, «Полигон жайлы алғаш дабыл қаққандар шындығында кімдер екен?» деген ойға қалдым. Семей полигоны зардаптарын 1957 жылдан бастап алғаш зерттеп, дабыл қағуға кіріскен адам көрнекті ғалым, медицина ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, Өлкелік патология ғылыми-зерттеу институтының директоры болған Бахия Атшабаров екен» [6].

Осылайша құрылған ғылыми экспедицияға байланысты тағы да бір қысқаша, бірақ маңызы зор мәліметті көрсетуді дұрыс деп есептейміз. Ол мәлімет осы ғылыми экспедиция жетекшісі болған Б. Атшабаровтың «Заблуждения, ложь и истина по вопросу оценки влияния на здоровье людей испытания атомного оружия на Семипалатинском ядерном полигоне» деп аталған еңбегінде былай деп жазылған: «... В начале 1957 г. ко мне, директору института, обратились из Минздрава Казахской ССР с вопросом, как я оцениваю возможность изучения радиоактивного загрязнения территории республики и выяснения его влияния на здоровья людей. Вопрос был поставлен в порядке предложения — не возьмусь ли я за изучение этой щекотливой проблемы.

К сделанному предложению Министерства здравоохранения республики я отнесся с пониманием, не сомневался в необходимости проведения научных исследований по вопросам поднятой проблемы, но в то же время видел трудности в их проведении, связанные с входением в сферу влияния могущественного военно-промышленного комплекса (ВПК). Видимо, эти трудности и натолкнули Министерство здравоохранения обратиться ко мне с предложением, не находя у себя исполнителя такой ответственной работы.

Я подумал о том, что, в конечном счете, кому-то надо взяться за решение этой научной задачи, и обратился к президенту Академии наук Казахской ССР Канышу Имантаевичу Сатпаеву с ходатайством о разрешении Институту краевой патологии организации экспедиционных исследований по изучению радиоактивного загрязнения территории Семипалатинской области и выяснению влияния его на здоровья людей.

К.И. Сатпаев принял ожидаемое решение — санкционировал проведение научных исследований согласно предложенной мною программе...» [7: 51–52].

Бұдан біз Семей өңірінің радиоактивті ластануының зардаптарын зерттеу туралы ұсынысты өзі жасағанын анық байқаймыз. Ғалым тарапынан осындай батыл ұсынысты академик Қ.И. Сәтпаевтың қолдағанын көреміз. Бұл жерде екі қазақ ғалымының туған жер және ондағы адамдардың тағдырларына, болашағына байланысты көзқарастарының ортақ, ұстанымдарының бір екендігі анық сезіліп тұр, сондай-ақ екі ғалымның бірін-бірі іштей түсінуі де байқалады. Осы мәселеде екі тұлғаның ұлтжанды, шоқтықтары биік азамат екені даусыз.

Б. Атшабаров басқарған ғылыми зерттеулер қорытындысының нәтижелері 12 томнан тұрды. Экспедиция нәтижелері тоталитарлық жүйенің солақай саясатына байланысты кеңестік дәуірде ашық жарияланған жоқ. Өйткені Қазақстанның Тұңғыш Президенті Н. Назарбаев «Бейбітшілік кіндігі» атты еңбегінде жазғандай «Заман қиын болатын. Жарылыстан жер сілкінгенін сезінгенде немесе тіпті шайдай ашық күні екінші күнді көргенде де ешкім ашу-ыза білдіре қойған жоқ. Ереуілдер, наразылықтар туралы әңгіме болуы да мүмкін емес-тін. Бұрынғы КСРО-ның басшылары сынақтар өткізгенде сол кездегі Қазақстанның халқы түгілі, бюрократиялық билік тобымен де ақылдасқан жоқ. Өйткені Қазақстан КСР-інің басшылары орталықтан тағайындалып, сонда орнынан алынатын. Мәскеу бұйрығын қалт етпеу мансаптан айрылмаудың бірден-бір жолы болатын. Қойдың бауыздалар шағында да үн шығармауы деген осы ғой...» [8: 54].

Осындай қиын әрі күрделі жағдайларда Қазақ КСР Ғылым академиясы медицина саласының ғалымы Б. Атшабаровтың жетекшілігімен ғылыми зерттеулерді жүргізген. Сонымен қатар осы зерттеулер туралы мынадай ақпараттар берген: «... Сол аймақта (Семей полигоны — авт.) радиологиялық, клиникалық және ветеринарлық бағыттарда кең көлемді зерттеулер жүргіздік. Ең алғаш рет ядролық сынақтардың өңір халқының денсаулығына зияндылығы жөнінде бұлтартпас анық әрі жүйелі мәліметтер алынды. Экспедиция нәтижелері Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетіндегі арнайы кеңестерде әскери-өнеркәсіп кешені өкілдерінің қатысуымен екі мәрте талқыланды. Біздің өтінішімізбен Қазақстан басшылығы 1958 жылы Одақтық үкімет алдында Семей облысының кейбір аудандарына атом бомбасы сынақтарынан зардап шегушілер ретінде көмек көрсету жөнінде мәселе қойды. Көп ұзамай Алексей Косыгин қол қойған зардап шегуші аудандарға материалдық жеңілдік туралы қаулы қабылданды. Алайда кейіннен әскерилердің қысымымен бұл құжаттың күші жойылды. Олардың ойынша, бұл атом сынағының адамдар денсаулығына зияндылығын мойындаған айғақ болар еді...» [9: 5].

Полигонның зардабы туралы 1958 жылы Қазақстан Компартиясының Орталық Комитеті мен республика үкіметіне хат жолдап, онда Семей полигонындағы атом қаруының сынағы адамдарда сәуле ауруының таралуына әкелгендігін жазған. Осы жағдайға байланысты қандай іс-шаралар қабылдау қажеттігі туралы мәселе көтерген. Бірақ Б. Атшабаровтың бұл өтінішіне Қазақстан үкіметі жауап бермеген. Ол түсінікті де. Өйткені Орталықтың мүддесіне қарсы шығу ешкімнің құзырында жоқ. Тіпті Орталық Б. Атшабаровтың экспедициясы жұмысын тоқтатуды тапсырып, партиялық-әкімшілік тұрғыдан жазалауды талап етті. Сонда Орталықтың келтірген дәйектері мынадай болды: «Б. Атшабаров экспедициясының ғылыми-зерттеу бағдарламасында қасақана атом қаруы сынақтарының адамдар денсаулығына зиянды әсерін ашуды мақсат етіп қойған. Ал бұл Кеңес мемлекетінің мүдделеріне қайшы келеді және әлем жұртшылығы алдында КСРО-ның беделін түсіреді. Абыройға орай, Қазақстан үкіметі әскерилердің бұл өктем талабын талқылай келе, қабыл көрмепті...» [9: 5]. Уақыт өте келе Б. Атшабаров экспедициясының ғылыми нәтижелері республика мен КСРО басшылығына мәлім болғандықтан, әскери-өнеркәсіп кешені абайлап әрекет ететін болды. Екі жылдық маршоторийден кейін, 1961 жылдан бастап өте қауіпті жер бетіндегі жарылыстарды тоқтатты. 1962–1963 жылдары кеңістіктегі сынақтарға көшті, содан кейін тек жерасты сынақтары ғана өткізілетін болды.

Бұл экспедицияның қорытындылары биполярлы әлемнің екі алпауыты болған мемлекеттер АҚШ және КСРО арасындағы ядролық қаруды сынаудан туған бәсекелестік пен жарысты тоқтатып, келісім жасауға негіз болды, яғни Кеңестер Одағы 1963 жылдан бастап ауада, жерүстінде атом және сутегі бомбаларын сынауға тыйым салу жөнінде АҚШ-пен келісім жасауға мәжбүрледі. Себебі бұл екі елдің ядролық қарулары Халықаралық бейбітшілік пен қауіпсіздікті сақтау үшін ең көп қауіп төндіретін еді, сол себепті КСРО және АҚШ арасындағы ядролық қарусыздану жөніндегі екіжақты келіссөздерге ерекше назар аударылды. Сөйтіп 1960-шы жылдардың соңына қарай басталған қарусыздану, ядролық қару таратпау мәселелеріне қазақ ғалымы басқарған экспедицияның қосқан үлесі зор болды. Сондықтан 1957–1959 жылдарғы Б. Атшабаров жетекшілік жасаған экспедицияның ең басты тарихи маңызы осында еді. Кейіннен экспедиция зерттеулерінің нәтижесінде алынған

ақпараттар Қазақстанда белгілі ақын, қоғам қайраткері Олжас Сүлейменовтің бастауымен құрылған «Невада-Семей» халықаралық антиядролық қозғалыстың жүруі барысында үлкен леп берді. Нәтижесінде Семей ядролық полигонындағы сынақтарды тоқтатуға әкеліп, Семей полигоны жабылды. Бұл — Атшабаров экспедициясының екінші тарихи маңызы.

Б. Атшабаров экспедициясының ғылыми тұрғыдан құндылығын Елбасы Н. Назарбаев орыс тілінде шыққан «Эпицентр мира» кітабында жазған: «Впервые достоверные и систематические данные о пагубном воздействии испытаний на Семипалатинском ядерном полигоне были получены в результате широкомасштабных медико-экологических исследований, проведенных Академией наук Казахской ССР. Руководил исследованиями и возглавлял научные экспедиции профессор Бахия Атшабаров. Экспедиция вела исследования в радиологическом, клиническом и ветеринарном направлениях» [1: 64]. Бұл жерде Елбасының өзі Бахия Атшабаров жетекшілік еткен экспедиция бірінші рет ең шын, анық әрі жүйелі мәліметтер бергендігін әділ бағалайды, бұл оның ерекше, қайталанбайтын тұлға екенін нақты көрсетеді.

Б. Атшабаров жетекшілік еткен экспедицияның зерттеулерінің 12 томдық талдауы мен деректері әлі күнге дейін аса құнды, ол өзінің өзектілігін жойған жоқ. Кеңестік дәуірде «өте құпия» деген белгімен сақталған ғылыми есептер тәуелсіз Қазақстанның зерттеушілерін қызықтыруда. Ол болашақтың еншісінде...

Академик Б. Аташабаровтың бойындағы ғылыми дарындылығының негізі оның білімділігімен қатар, көрегенділігінде, кең көлемде ойлай білуінде жатыр. Б. Атшабаровтың өзінің ұстазы деп есептейтін академик Төрегелді Шармановтың айтқан мына пікірі ерекше назар аудартады: «... Бір ғана ғылымдық тұжырымдамасын — қорғасынның салдарынан уыттануды жою жолдарын қарастырсақ, бұл орайдағы денсаулық сақтау тәжірибесіне енгізген тиімді шаралардың халық денсаулығына тигізген әсері зор және ғылымға кеткен бар шығынды өтеп қана қоймай, кез келген ғалым үшін мақтан болары сөзсіз. Мұндай еңбектерінің саны мол еді...

... Институттың қабырғасында әлемде бірінші болып Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымымен бірлесіп алғашқы медициналық-санитарлық көмек бойынша жұмыс істеген орталық ашылды, тағам гигиенасы бөлімінің Мәскеу тамақтану институтының бөлімшесіне айналып, кейіннен Тәжікстанда, Түркіменстанда, Қырғызстанда бөлімшелері бар, ірі Орталық Азия Тағамтану институты болып құрылуы ең әуелі Бахия Атшабаровтың арқасында жүзеге асты...» [10]. Сонымен бірге Т. Шарманов ұстазы туралы ойын былай деп сабақтайды: «... оның қайсар ғалым екендігін айтып өту қажет. Кезінде көп таралған аурулардың әлеуметтік себеп-негізінің ресми болжамына келгенде кеңес үкіметі жалтарып бақты, туберкулездің өзінің тамырын ашу билік алдында кикілжің туғызып, зерттеушіге секем алғызатын. Бірақ бұл Атшабаровқа тән емес, ол ащы шындықты жайып салып, айтатынын белбеделден тіксінбестен айтты... Өзінің осы биік деңгейін ол әрдайым дәлелдеумен келді. Мысалы, бас сүйек ішілік қысым туралы соңғы тұжырымдамасы Сәтбаев атындағы сыйлықпен марапатталды...» [10].

Б. Атшабаровқа байланысты тағы бір штрихты айта кетейік. Ол 1961 жылы жоғарыда аталған 1957–1959 жылдарғы ғылыми экспедицияның жұмысы бойынша ұйымдастырылған Мәскеуде өткен қорытынды конференциядан кейінгі оқиға. Бұл туралы Б. Атшабаров былай деп жазады: «... После окончания конференции мы вернулись в Алма-Ату, и я был на приеме у Каныша Имантаевича. Доложили ему о результатах проведенной конференции, об имевшихся разногласиях между нами и ВПК, а также о некоторых новостях последних этапов наших исследований. Каныш Имантаевич, выслушав нас, высказал следующее свое мнение: «Вы своими исследованиями достигли многого. Установили наличие радиоактивного загрязнения территории вокруг Семипалатинского полигона, приблизительно наметили его опасные границы, выявили наличие вредного влияния на здоровье людей. Результаты ваших исследований известны советско-партийным органам республики и Союза. Военным признать свои ошибки и промахи — смерти подобно, ибо они за «безопасно» проведенные испытания атомного оружия получили ордена, звания Героя и привилегии.

Вы должны быть довольны тем, что на некоторое время испытание атомных устройств было приостановлено. В этом считайте есть определенная заслуга проведенных вами исследований, так что ваши исследования достигли определенной цели и по всей вероятности результаты их будут учитываться в дальнейших государственных мероприятиях в этом направлении. Ваши недруги, говорил он, все годы от меня добивались, чтобы я запретил проведение ваших исследований. но этого нельзя было делать, ибо запрет, т.е. остановка исследований, не был как в интересах народа, так и выяснении истины...» [11: 168–169]. Бұл академик Қ. Сәтбаевтың пайымдауы, Б. Атшабаров

басқарған ғылыми экспедиция жұмысына берілген әділ баға. Сол уақытта Қ. Сәтбаевтан артық ешкім әділ баға бере алмағаны хақ.

Ғұлама ғалымдарға тән ерекше қасиеттерімен өмір сүрген Б. Атшабаровтың тағы бір бейнесін ашқымыз келеді. Оны біз Б. Атшабаровтың 90 жылдық мерейтойында сөйлеген сөзі арқылы көрсетуді дұрыс деп есептедік: «...Әр адамның өмір сүру жолында өзіндік арман болады ғой. Менің де көкейімде талай арман болған. Олардың көбі орындалды, шүкір. Бір әттеген-айы, соның ішінде біреуі орындалмай келеді. Ол қазақ халқының, әсіресе, ауыл тұрғындарының денсаулығы, өмір сүру жағдайы түзеліп, жоғары дәрежеге жетуі еді. Ғылыми зерттеулер қазақтың денсаулығының нашарлығы тамақтану кемшілігімен байланысты екенін анықтады, әсіресе, С витаминін пайдаланудың аздығы. Яғни, ауыл тұрғындарын жаңа әлеуметтік тұрмысқа көшіру қажет. Ол дегенім әрбір қазақ қысы-жазы көкөніс, жеміс-жидекті мол пайдалануды әдетке айналдырып, нормаға сай тамақтануы керек. Ендігі арман-мақсат — халықтың денсаулығын дұрыстап, жоғары сатыға көтеру. Және салауатты өмір салтын ұстануға халық та ынталы болып, бұл бағытта үкіметтің тиянақты саясаты болса екен деймін» [4: 192].

Яғни, оның арманының өзі жеке басының немесе отбасының мүддесі емес, қазақ халқының, оның ішінде ауыл тұрғындарының өмір сүру және әлеуметтік жағдайын ойлауының өзі ғалымның ұлылығын көрсетеді, сонымен қатар өзіне тән азаматтық қасиетімен дараланып тұрғандығын айқындайды. Осы тұсты Б. Атшабаровтың тағы бір ерекшелігімен толықтырғанды дұрыс деп есептейміз. Ол ғалымның сонау 1958 жылы «Социалистік Қазақстан» газетіне жарияланған «Тазалық — денсаулықтың кепілі» атты мақаласы туралы. Бұл мақаланың негізгі мазмұны ғалымның жоғарыда айтқан сөздерімен мәндес. Яғни, ауыл тұрғындарының денсаулық жағдайының төмендігі, әлеуметтік-тұрмысының өте нашар болуы мәселесін көтерген. Нәтижесінде «Мәдениет және тұрмыс» журналы пайда болды. Бұл басылым кенестік дәуірде әрбір қазақ отбасының үйінен табылатын. Сол кезден бастап 30 жылдан артық уақыт бойы ғалым Б. Атшабаров аталған журналдың редакциялық алқа мүшесі болды және журналдың денсаулық сақтау, Қазақстандағы медицинаның мәселелері мен сұрақтарына жауап берді. Міне, ғалымның өмір бойы ұстанған ұстанымы — қазақ халқының денсаулығын сақтау мәселесі еді. Ол осы ұстанымына адал болды және оны армандарының бірі етті.

Қорытынды

Қазақтың ірі тарихи тұлғасы Қаныш Сәтбаев және Александр Порфирьевич Полосухин тәрізді аса көрнекті ғалымдармен бірге жұмыс істеп, үлкен тәжірибе жинақтаған Бахия Атшабаров үлкен ғалым болып қалыптасты. Ғалымның 1957–1960 жылдары жетекшілік еткен ғылыми экспедициясы барысында ядролық сынақтардың Семей өңіріндегі тұрғындардың өміріне тигізетін әсерін ғылыми тұрғыдан анықталды. Оның сынақтарды тоқтату туралы айтқандары, азаматтық позициясы ұрпақтардың есінде мәңгіге сақталады. Б. Атшабаровтың «Қайнар синдромы» деп тұжырымдаған патология әлемдік медицина әдебиетіне аурудың жаңа түрі ретінде енгізілуі, оның дүние жүзіне танымал ғалым, тұлға екендігін көрсетеді.

Б. Атшабаровтың терең білімі, еңбекқорлығы, ұстаздық тәжірибесі, әріптестері мен шәкірттеріне деген қамқорлығы ескерусіз қалған жоқ. Оның медицина ғылымына сіңірген еңбегін мәңгі есте сақтау мақсатында 2009 жылы С.Д. Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медицина университетінде академик Б.А. Атшабаров атындағы Іргелі және қолданбалы медицина ғылыми-зерттеу институты ашылды. Бұл ғалымның отандық медицина саласында атқарған ұзақ жылдарғы еңбегіне көрсетілген құрмет еді. «Рухани жаңғыру» мемлекеттік бағдарламасында айтылған «... Әрбір өлкенің халқына суықта пана, ыстықта сая болған, есімдері ел есінде сақталған біртуар перзенттері бар. Осының бәрін жас ұрпақ біліп өсуге тиіс» деген жолдар жерлесіміз тұлға-ғалым Бахия Атшабарұлы тәрізді тұлғаларды танып, білуге арналғандықтан, алдағы уақытта оның есімін ұлықтауды оның туған өлкесі Қарағанды облысында жүргізген дұрыс.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Назарбаев Н.А. Эпицентр мира / Н.А. Назарбаев. — Астана: Елорда, 2001. — 294 с.
- 2 Сарсеке М. Семипалатинская трагедия. Документально-историческое повествование / М. Сарсеке. — Астана: Фолиант, 2016. — 952 с.
- 3 Досжан С. Қасірет пен тағдыр: роман / С. Досжан. — Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2019. — 360 б.

- 4 Атшабаров Б. Өнегелі өмір / Б. Атшабаров. — Алматы: Қазақ университеті, 2019. — 395 б.
- 5 Печерских В.Е. Азаттығы асқақ ғалым. Ученый. Гражданин. Патриот: сб. док. и материалов о враче, ученом, организаторе здравоохранения Казахстана Бахие Атчабаровиче Атчабарове / В.Е. Печерских, А.К. Еркенова. — Алматы: Print_express, 2019. — 534 с.
- 6 «Қасірет пен тағдыр» — елдің шері мен қайғысы — жазушы Сәуле Досжан [Электрондық ресурс]. Қолжетімділік тәртібі: <https://aikyn.kz/68486/as-ret-pen-ta-dyr-eld-she-men-ay-yu>.
- 7 Атчабаров Б.А. Заблуждения, ложь и истина по вопросу оценки влияния на здоровье людей испытания атомного оружия на Семипалатинском ядерном полигоне / Б.А. Атчабаров. — Алматы, 2002. — 200 с.
- 8 Назарбаев Н.Ә. Бейбітшілік кіндігі / Н.Ә. Назарбаев. — Алматы: Атамұра, 2003. — 256 б.
- 9 Дабыл: 1957-1960 жылдары Семей полигоны маңайына тұңғыш ғылыми экспедиция ұйымдастырған ғалым Б. Атшабаровпен сұхбат. Әңгімелескен Қ. Аманжол. // Егемен Қазақстан. — 2009. — 8 қыркүйек. — Б. 4.
- 10 Шарманов Т. Ақиқат жанкештісі / Т. Шарманов // Егемен Қазақстан. — 2018. — 14 маусым.
- 11 Атчабаров Б. Воспоминания о Каныше Имантаевиче Сатпаеве. — Вып. 187/ Б. Атчабаров / В кн.: Өнегелі өмір / под ред. Г.М. Мутанова. — Алматы: Қазақ университеті, 2019. — 395 с.

Г.М. Смагулова, Л.К. Шотбакова, Б.Т. Тулеуова, Н.А. Бейсенбекова

Неизвестные страницы биографии Бахии Атшабарова

В статье рассмотрены жизнь и деятельность всемирно известного ученого, доктора медицинских наук, академика Национальной академии наук Республики Казахстан Бахии Атчабаровича Атчабарова, оставившего значительный след в истории независимого Казахстана и внесшего огромный вклад в его развитие. Авторы обращают внимание на неизвестные и неизученные страницы из биографии знаменитого специалиста в области медицины Б.А. Атчабарова, который одним из первых в 1957–1960 гг. исследовал страшные последствия Семипалатинского ядерного полигона для народа Казахстана, продемонстрировав свою гражданскую позицию, патриотизм. Изучение личности Бахии Атчабарова как выдающегося ученого, организатора, патриота опирается на использование общенаучных и специальных методологических принципов. Объективный анализ различных оценок последствий ядерных испытаний на Семипалатинском полигоне в советский период, личных документов Б. Атчабарова и других очевидцев позволил раскрыть многогранность личности Б.А. Атчабарова.

Ключевые слова: Бахия Атчабаров, ученый, личность, Семипалатинский ядерный полигон, последствия ядерных испытаний, «Кайнарский синдром».

G.M. Smagulova, L.K. Shotbakova, B.T. Tuleuova, N.A. Beisenbekova

Unknown pages of Bahia Atshabarov's biography

The article deals with the life and work of the world-famous scientist, Doctor of medical sciences, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan Bahia Atshabarovich Atshabarov, who left a significant mark in the history of independent Kazakhstan and made a great contribution to its development. The authors pay attention to the unknown and unstudied pages from the biography of the famous specialist in the field of medicine B.A. Atshabarov, who was one of the first in 1957–1960 to investigate the terrible consequences of the Semipalatinsk nuclear test site for the people of Kazakhstan, demonstrating his civic position and patriotism. The study of the personality of Bahia Atshabarov as an outstanding scientist, organizer, and patriot relies on the use of general scientific and special methodological principles. An objective analysis of various assessments of the consequences of nuclear tests at the Semipalatinsk test site during the Soviet period, personal documents of B.A. Atshabarov and other eyewitnesses allowed us to reveal the multifaceted personality of B.A. Atshabarov.

Keywords: Bahia Atshabarov, scientist, personality, Semipalatinsk nuclear test site, consequences of nuclear tests, “Kainar syndrome”.

References

- 1 Nazarbayev, N.A. (2001). Epitsentr mira [Epicenter of the world]. Astana: Elorda [in Russian].
- 2 Sarseke, M. (2016). Semipalatinskaia tragediia. Dokumentalno-istoricheskoe povestvovanie [Semipalatinsk tragedy. Documentary-historical narration]. Astana: Foliant [in Russian].
- 3 Doszhan, S. (2019). Qasiret pen tagdyr: roman [Tragedy and destiny: a novel]. Nur-Sultan: Foliant [in Kazakh].
- 4 Atshabarov, B. (2019). Onegeli omir [Moral life]. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].

5 Pecherskikh, V.E., & Erkenova, A.K. (2019). Azattygy asqaq galym. Uchenyi. Grazhdanin. Patriot: sbornik dokumentov i materialov o vrache, uchenom, organizatore zdravookhraneniia Kazakhstana Bakhii Atchabaroviche Atchabarove [He is a great scientist. Scientist. Citizen. Patriot. Collection of documents and materials about the doctor, scientist, organizer of health care of Kazakhstan Bahia Atshabarovich Atshabarov]. Almaty: Print_express [in Kazakh, in Russian].

6 “Aiqyn” aqparat (2020). «Qasiret pen tagdyr» — eldin sheri men qaigysy — zhazushy Saule Doszhan [“Tragedy and destiny” — the tragedy of the country – the writer Saule Doszhan]. Retrieved from <https://aikyn.kz/68486/as-ret-pen-ta-dyr-eld-she-men-ay-ysy> [in Kazakh].

7 Atchabarov, B.A. (2002). Zabluzhdeniia, lozh i istina po voprosu otsenki vliianiia na zdorove liudei ispytaniia atomnogo oruzhiia na Semipalatinskom yadernom poligone [Misconceptions, lies, and truth on the question of assessing the impact on the health of people testing nuclear weapons at the Semipalatinsk nuclear test site]. Almaty [in Russian].

8 Nazarbayev, N.A. Beibitshilik kindigi [The center of peace]. Almaty: Atamura [in Kazakh].

9 (2009). Dabyl: 1957–1960 zhyldary Semei poligony manaiyna tungysh gylymi ekspeditsiia uymdastyrgan galym B. Atshabarovpen sukhbat. Angimelesken Q. Amanzhol [Alarm: Interview with B. Atshabarov, a scientist who organized the first scientific expedition to the Semipalatinsk test site in 1957–1960. Interviewed by Q. Amanzhol]. *Egemen Qazaqstan — Sovereign Kazakhstan, September 8, 4* [in Kazakh].

10 Sharmanov, T. (2018). Aqiqat zhankeshtisi [Desperate for the truth]. *Egemen Qazaqstan — Sovereign Kazakhstan, May 14* [in Kazakh].

11 Atchabarov, B. (2019). Vospominaniia o Kanyshe Imantaeviche Satpaeve [Memoirs of Kanysh Imantaevich Satpayev]. V knige «Onegeli omir» / G.M. Mutanov (Ed.). Almaty: Qazaq universiteti, 187 [in Russian].

Д.С. Смағұлов*, Б.Е. Көмеков

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail: dauren2985@mail.ru; bkumek@mail.ru)*

Академик В. В. Бартольдтің ғылыми мұрасындағы кейбір тарихи географиялық мәселелер

Мақалада тарихи география ғылымы саласының маңыздылығы Орта Азия тарихи географиясының негізін қалаушы академик В.В. Бартольдтің еңбектерінің негізінде көрсетілген. Авторлар ғалымның тарихи географиялық еңбектеріне талдау жасама бұрын, тарихи географияның ерекшелігіне, оған әр саланың ғылым өкілдері берген анықтамаларына және бүгінгі күндегі ғылымдағы орнына талдау жасаған. Сонымен қатар, тарихи географияны зерттеудің әдіс-тәсілдері мен дерек көздеріне тоқталған. Сондай-ақ зерттеу жұмысының негізінде шығыстанушы-ғалым, академик В.В. Бартольдтің ғылыми мұрасындағы тарихи географиялық мәселелердің өзектілігі ашып көрсетілген. Оның ішінде ортағасырлық кезеңдегі Әмудария өзенінің Каспий теңізіне құюы, Түркістан аймағындағы суару жүйесінің дамуы және оған әсер еткен қоғам мен табиғат арасындағы қарым-қатынас сипатталған. Мақалада В.В. Бартольдтің түрлі тарихи жазба деректердің негізіндегі пайымдаулары қарастырылып, оның кейінгі уақыттардағы археологиялық жаңаша зерттеулермен толықтырылғандығы және ғалымның пайымдауларының дәлелденгендігі айтылған. Осылайша, авторлар мақалада тарихи географиялық зерттеулердің қазіргі ғылымдағы орнының маңызды екендігін көрсеткен.

Кілт сөздер: Орта Азия, тарихи география, Әмудария, Каспий теңізі, Үзбой, Сарықамыс, жазба деректер, Түркістан, суару жүйесі.

Кіріспе

Владимир Владимирович Бартольд — көрнекті шығыстанушы, академик. Ғалымның араб, парсы, түрік тілдерін, мұсылман әлемі мен халықтарының тарихы мен мәдениетін білуі шығыстану саласында көптеген іргелі зерттеулерді жүргізуге мүмкіндік берді. Зерттеушінің көп жылғы еңбектерінің негізінде Орта Азияның тарихи географиясы қалыптасты. Ғалым ортағасырлық тарихшылардың, саяхатшылар мен географтардың деректерін тауып, оларды зерттеп, өз еңбектерінде қолданды. Бұл туралы зерттеуші-ғалымдар Б.Е. Көмеков пен Т.И. Сұлтанов «В.В. Бартольдтің еңбектерінің ішінен Қазақстан тарихы бойынша арнайы очерк таппасақ та, оның жұмыстарының жалпы қорында қазақ халқының, Қазақстанның тарихы және тарихнамасынан сыр шертететін мәліметтер аз емес. В. В. Бартольд отандық және әлемдік шығыстануда алғашқы болып тарихты түпдеректердің негізінде жазды» [1: 18] — деп атап көрсеткен. Шығыстанушының тарихи географиялық еңбектері ежелгі және ортағасырлық тарихпен, географиямен, топонимиямен шұғылданатын зерттеушілер үшін әлі де болса құндылығын жоймады. Осы мақалада академик В.В. Бартольдтің ғылыми мұраларындағы Орта Азия, Иран және Қазақстан тарихи географиясына қатысты зерттеулері және олардың қазіргі уақыттағы өзектілігі қозғалмақ. Ғалымның тарихи географиялық еңбектеріне тоқталмас бұрын, бірінші кезекте шығыстанушының тарихи зерттеу жұмыстарында үлкен орын алған тарихи география пәні туралы айтып өткенді жөн санап отырмыз.

Әдістер мен материалдар

Мақалада материал ретінде академик В.В. Бартольдтің әртүрлі ортағасырлық мұсылман тарихи деректері негізінде жазылған зерттеулері, сондай-ақ кеңестік және қазіргі кезеңдегі тарихи-географиялық зерттеулер пайдаланылды.

Зерттеудің әдіснамалық негізін тарихилық пен объективтілік, талдау мен синтездің әртүрлі әдістерін біріктіруге мүмкіндік беретін жүйелі көзқарас құрайды. Жұмыста ғылыми зерттеудің сипаттамалық, тарихи, салыстырмалы географиялық, статистикалық, диахрондық және басқа да әдістер қолданылды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Тарихи география — тарих пен география ғылымдарының шекарасында қалыптасқан аралас ғылым. Оның тарих толқынындағы өткен кезеңдердің физикалық, әлеуметтік-экономикалық, саяси және мәдени географиясын зерттейді деген көзқарас кең тараған.

Тарих және география ғылымдарының, сонымен қатар тарихи географиямен шұғылданатын түрлі мектеп өкілдерінің ғалымдары тарихи география пәніне әртүрлі анықтамалар береді. Физикалық географтар арасында тарихи географияға адам және адамзат қоғамы пайда болған кезден басталатын антропогендегі (төрттік кезең) табиғи ортаның өзгерістерін зерттейтін ғылым ретінде қарайтын көзқарас басым. Мұндай түсінік бойынша тарихи география палеогеографияның бір бөлігі ғана болып табылады. Ал оның зерттеу шеңберіне Жер табиғатының соңғы, «тарихи» даму кезеңі енеді. Аталған зерттеу бағытының негізінде ерекше субпән — ландшафтылардың тарихи географиясы атты пән қалыптасқан [2; 3]. Қазіргі таңда «ландшафтылардың тарихи географиясы» түсінігімен қатар «тарихи ландшафттану» деген ұғым да кең қолданылады. Ал, тарих ғылымында тарихи география көбінесе тарихи үрдістің кеңістіктік жағын зерттеуші пән ретінде немесе белгілі бір елдің, территорияның өткен кездердегі нақты географиясын зерттейді деп түсіндіріледі [4].

География және тарих ғылымдары өкілдерінің тарихи география пәніне деген көзқарастары мен олардың оған берген анықтамаларына тоқталдық. Егер де екі ғылым өкілдерінің көзқарастарын бір арнаға тоғыстыратын болсақ, тарихи география — адамзат баласы пайда болған кезден бергі географиялық ортаның адамға, адамның географиялық ортаға әсерін зерттейтін жараталыстану мен гуманитарлық ғылымдарына ортақ, екі ғылым саласын түйістерген пән деп атауға болады. Себебі, тарихи география пәні әр түрлі пәндердің аясында қолданылады. Мысалы, география, картография, топонимика, геосаясат, экономика, тарихи демография, тарихи статистика, тарихи топография, әскери өнер тарихы, қала құрылысы тарихы және т.б.

Тарихи география туралы орыс ғалымы В.К. Яцунский өзінің «Историческая география» еңбегінде: «Соңғы кездері кеңестік ғылымда бұл түсініктің аясында жалпы мойындалған түсінік қалыптасып келе жатқан сыңайлы. Біздің тарихшылар мен географтар тарихи география мен география тарихын жақсы ажырата біледі. География тарихы, немесе көбіне оны географиялық білімдер тарихы деп атайды, географиялық ашулар мен саяхаттар тарихын, сонымен қатар географиялық ойлар тарихы мен тіпті бұрынғы адамдардың географиялық түсініктерін зерттейді. Ал тарихи география пәнінің мәні басқаша. Тарихи география бұрынғы адамдардың географиялық түсініктерін, ойларын зерттемейді, нақты түрде тарихи дәуірлердің географиясын зерттейді».

Осылайша, қазіргі география мен тарихи географияның зерттеу объектісі бір, бірақ екеуінің арасында кішкене ғана айырмашылық бар: қазіргі география бұл объектіні қазіргі жағдайда зерттесе, ал тарихи география болса оның тарихи кезеңдердегі өзгерістерін зерттейді» [5: 3] — деп жақсы атап көрсеткен.

Тарихи географияның методологиялық зерттеулері батысеуропалық, орыс және қазіргі тарихи географияда қалыптасқан, жалпыгеографиялық және жалпытарихи әдістер синтезіндегі теориялық жұмыстарға сүйенеді. Тарихи географиялық зерттеулерде жүйелі, тарихи-уақыт кесіндісі (срез), тарихи жергілікті, жалпыгеографиялық, центрографиктік және топонимикалық және т.б. негізгі зерттеу әдістері қолданылады [6: 25]. Әлеуметтік және гуманитарлық тарихи-географиялық пәндерде (халықтардың тарихи географиясы, әлеуметтік, экономикалық, мәдени және саяси география) дәстүрлі түрде «уақыттық кесінді» арқылы зерттеуге ерекше мән беріледі. Мұнда белгілі бір кезеңді сипаттайтын қоғамның географиялық ерекшеліктері зерттеледі. Сонымен қатар, қазіргі географиялық нысандардың тарихын, қалыптасқан халық, шаруашылық, мәдениет географиясының тарихи тамырын зерттеуді және түрлі иерархиялық деңгейлердің әлеуметтік-кеңістіктік құрылымдарының эволюциясын зерттеуді де тарихи географияға жатқызады [4].

Тарихи географиялық зерттеулердің деректеріне түрлі акт материалдары, жылнамалар, экономикалық географиялық сипаттаулар, тексерістердің материалдары, саяхатшылардың жазбалары, географиялық сөздіктер, іс-қағаздар мен статистикалық материалдар, карталар мен пландар, археологиялық ескерткіштер мен тұрмыстық заттар, фауна мен флораның сақталған бөлшектері, топонимика мен жаратылыстану ғылымдарының мәліметтері жатады [7: 392].

Сонымен қатар, тарихи географияны екі ғылымның түйісуінен пайда болуына орай отандық ғылыми ортада көмекші тарихи пән ретінде қарастырады.

Мұндай анықтама көбінесе өткеннің географиясын қайта қалпына келтіру үшін негізгі дерек ретінде қолданылған антикалық және ортағасырлық мәтіндерді талдау мен зерттеу тәжірибесімен тығыз байланысты болған алғашқы кездердегі тарихи географияның қалыптасу және даму тарихымен негізделеді. Одан кейін тарихи географияға көмекші тарихи пән дәрежесінің бекітілуі жаңа дәуірдегі саяси және әкімшілік шекара, ішкі отарлау тарихы және т.б. секілді сұрақтарға айрықша көңіл бөлген ұлттық тарихтың жетекші орынға шығуымен байланысты. Пәннің даму тарихының түрлі

кезеңдерінде мазмұны мен міндеттерінде көптеген өзгерістер болып өтті. Бұл өзгерістер жақын ғылымдардың өкілдерін тиімді сұхбат жасай отырып жемісті зерттеу жасауға әкелді. Мәселен, ХХ ғасырдың 40–50 жылдарындағы КСРО ғалымдарының еңбектерін атай аламыз. Дегенмен, отандық тарихшылардың арасында тарихи география әлі де болса, көмекші тарихи пән ретінде қабылданып келеді. Қазіргі таңда тарихи географияны оқытуда да, тіпті академиялық ғылымда да, оның тарих ғылымының көмекші пәні ретінде қалып отырғандығы көрініс беруде [8: 22].

Тарихи географияға көмекші тарихи пән ретіндегі көзқарас болғанымен оның гуманитарлық ғылымдар аясындағы орны ерекше екендігі көптеген зерттеуші-ғалымдардың еңбектерінен байқалады. Бұл пәнге айрықша көңіл бөлген және көптеген ғылыми жұмыстарын арнаған ғалым ретінде академик В. В. Бартольдті атай аламыз. Шығыстанушы өзінің еңбектері арқылы Орта Азия, Қазақстан және Иран аймақтарының тарихи географиясының негізін қалады. Ғалым өмір сүрген кезеңдегі ресейлік ғылымда тарихи география салыстырмалы түрде жаңа пән болды және бұл пән ғалымды қызықтырды. Осы қызығушылықтың арқасында В. В. Бартольд «Ежелгі заманнан ХVII ғасырға дейінгі Арал теңізі мен Әмударияның төменгі бойы туралы деректер» (1902), «Иранның тарихи географиялық шолуы» (1903), «Түркістанды суландыру тарихына» (1915) және «Ислам энциклопедиясына» арналған көптеген мақалаларын дайындады. Араб, парсы, грек және қытай тарихи жазба деректеріндегі географиялық мәліметтердің дәлдігіне көз жеткізу үшін шығыстанушы тарихи географиялық әдістерді көптеген археологиялық мақаларында қолданды. Ол деректердің қатарына әдеби шығармалар, тарихи шежірелер, географтар мен саяхатшылардың, сауда көпестерінің жазбалары, шарифат жарлықтары, шаруашылық бойынша жарлықтар, вақфтық құжаттар және т. б. жатты. Орта Азияның тарихи географиясына қатысты ғалымның еңбектері мен мақалалары шығармалар жинағының «Тарихи география бойынша еңбектер» атты III томында (1965) [9] жинақталған. Мұнда ғалымның Орта Азияның тарихи географиясына арналған негізгі монографиялары, мақалалары, пікірлері мен жазбалары кірген. Жалпы алғанда бұл жинақта қарастырылып отырған аймақ пен оған жапсарлас территориялардағы табиғат пен қоғам арасындағы ғасырлар бойғы өзара байланыс туралы кешенді тұрғыдағы зерттеулер қамтылады. География, тарих, топонимика, ономастика, лингвистика, антропология, археология, этнография және т. б. ғылымдарды түйістерген бұл жинақ Орта Азияның тарихи географиясы бойынша іргелі жұмыс болып табылады.

В. В. Бартольдтің Арал теңізі мен Әмударияның төменгі бойы туралы еңбегі 1902 жылы Ташкент қаласында жарыққа шықты. Аталған еңбек ресейлік және шетелдік ғылыми ортада қызығушылық туғызып, 1910 жылы Лейден қаласында неміс тіліне аударылды. Ғалым нақты тарихи деректерді қолдана отырып ғасырлар бойғы өркениеттердің, мәдени аймақтар мен қалалардың, мемлекеттер мен империялардың гүлденуі мен құлдырауының, тайпалар мен халықтардың қозғалысының аймақтың табиғи — климаттық жағдаймен байланысын оқырмандарына көрсете алды. Ол тіпті, нақты деректер арқылы ортағасырлардың бір кезеңінде Әмудария өзенінің Сарықамыс көлі арқылы Үзбойдың көне арнасымен Каспий теңізіне құйғандығы жөніндегі фактіні сенімді түрде айтты. Осындай жаңалығы арқылы ғалым мұндай болуы мүмкін емес деген көзқараста болған геологтар мен географтардың, сонымен қатар атақты голландық шығыстанушы Михаэл Ян де Гуенің пікірлерін жоққа шығарды. Өзен мен оның салалары құмға сіңіп, одан қайта пайда болып, бағыттарын жиі ауыстырып отырған. Оған адамдардың суару жүйелерін жасауы немесе жауларын жеңу үшін су қоймаларын бұзуы секілді әрекеттері әсер етуі мүмкін. Мұның барлығы тарихи деректердің көмегі арқылы аталған еңбекте көрсетілген.

Академик В. В. Бартольд Әмудария Каспий теңізіне ХIII—ХVI ғасырлар аралығында құйған деп есептеген. Ғалымның бұл ойына өткен ғасырдың 50-ші жылдары Хорезм экспедициясы аясында Үзбой мен Сарықамыс аймақтарына жүргізілген археологиялық және географиялық зерттеулер өзгерістер енгізді. Каспий теңізіне құйған Әмудария суының В.В. Бартольд ойлағандай молынан және ұзақ уақыт құймағандығы анықталды. Өзен теңізге ХIV ғасырдың соңғы бірнеше онжылдығынан ХV ғасырдың басына дейін құйған екен. Жалпы алғанда сол кезде қолданылған соңғы ғылыми әдістер мен құралдар арқылы ғылыми факті дәлелденген [10: 23–25, 29–31]. Осылайша, ғалымның тарихи жазба деректерді талдау негізіндегі пайымдаулары уақыт сынағына төтеп берді. Зерттеуші жаратылыстану ғылымдары секілді тарих ғылымының да географияны зерттеуде мықты құрал бола алатындығын дәлелдеді. Оған дәлел Әмудария мәселесіндегі оның геологтармен, географтармен болған ғылыми дауы еді. Ол жөнінде В.В. Бартольд «...Нақты ғылым деп аталатын ғылымдардың мінсіз әдістеріне қарағанда, жиі күмәнға алынатын тарихи зерттеу әдістері арқылы ғылыми таным біршама алға жылжи алады. Оған Окс мәселесін мысал ретінде

келтіре аламыз десек, артық айтқандық болмас» [11: 20], – деген екен. Енді бірде ғалым өзінің «тарихшы ретіндегі бірінші мақсатым — Әмударияның қайда құйғандығын білу емес, Әмударияның Каспий теңізіне құйған кезеңдегі Әмудария туралы және осы өлкеде болған оқиғалар туралы мәліметтерді көптеп жинау болды, себебі, сол кезеңдегі авторлардың еңбектерінен жергілікті жерде болып жатқан оқиғалар туралы дәл деректі табу қиын еді, ал Каспий теңізінің қайда құйғандығын жазудың олар үшін еш маңызы болған жоқ», – деп [12; 69], ғалым тарихшы үшін Әмударияның әр кезеңдердегі ағу бағытын білу сол кезеңдердегі шаруашылықты, әсіресе егінді суару жүйесінің тарихын білуге үлкен мүмкіндік беретіндігін жазған.

Жалпы алғанда Әмудария өзенінің Еуразия континентінде алатын орны ерекше болған. Бұл туралы А.Е. Снесарев: «Әмудария — қытайлар мен түріктерді, гректер мен арабтарды тең дәрежеде таңқалдырған «адамзаттың өзені» және үш мың жылдан астам уақыт бойы үзілместен пұран санскриптерінің, александрлық тарихшылар мен араб географтарының шығармашылығында көрсетілген, бір жағынан тарихи тұрғыда өте қызықты географиялық нысан. Ең болмағанда кезінде Әмударияның Каспий теңізіне құйғандығы мәселесін алсақ, егер оған құйса, қай уақыттан бастап ол Арал теңізіне бағытын ауыстырған, немесе, оның бастауы туралы мәселесін қарастырсақ та жеткілікті» [13], – деп аталған өзеннің тарихтағы орнын өте жақсы көрсетеді.

Сонымен қатар, ғалым «Ежелгі заманнан XVII ғасырға дейінгі Арал теңізі мен Әмударияның төменгі бойы туралы деректер» атты еңбегінде араб географы әл-Истахридің [14: 42], иран тарихшысы әрі географы Хамдаллах Казвинидің [14: 52–53] деректерінде, ресейлік шығыстанушы, академик Б. А. Дорнның [14: 71] жұмыстарында Арал теңізінің ортасында су иірімінің бар екендігі және сол иірім арқылы Арал мен Каспий теңіздерінің суларының жерастымен байланысатындығы туралы мәліметтер келтірілген. Әл-Истахридің жазба деректерінде Хорезм (*Арал — Д.С.*) теңізі туралы «...Оның суы тұзды; көлден өзен ағып шықпайды; оған Джейхун (*Әмудария — Д.С.*), Шаш (*Сырдария — Д.С.*) және басқа да бірнеше өзендер келіп құяды; дегенмен оның суының мөлшері не көбеймей, не тұщыланбай, сол бір деңгейде тұра береді. Жерастында бұл көлдің суын Хазар (Каспий) көлі суымен байланыстыратын өлкедің болуы немесе болмауы бір Құдайға аян» [14: 42] — деп жазылған. Арал теңізінің ортасында кемелерге қауіп төндіретін су иірімінің бар екендігі жөнінде орыс ғалымы А. И. Левшин де өзінің «Қырғыз-қазақ немесе қырғыз-сайсақ далаларының сипаттамасы» атты еңбегінде айтып өтеді. Бірақ ғалым ол туралы жергілікті жердегі қырғыз-қайсақтардан (*қазақтар — Д.С.*) естігенін айтады [15: 51]. Аталған деректер өте қызықты әрі тылсым сырға толы. Зерттеушілер Арал мен Каспий теңіздері суларының жерасты арқылы байланысатындығы туралы мәліметтерді өз еңбектерінде айтып өткенімен, оның нақты ғылыми тұрғыда дәлдігіне куәлік ете алмайды. Зерттеушілердің бірі өзінен бұрынғы зерттеушілердің еңбектерін қолданса, енді бірі ел арасындағы аңыз деректерге сүйенген. Дегенмен қазіргі уақыттағы география және геология саласы мамандарының пікірлеріне сүйенсек, аталған зерттеушілердің деректерінің шындыққа жанасатындығын да байқауымызға болады. Мәселен, ресейлік геологиялық және минералогиялық ғылымдар кандидаты, зерттеуші-ғалым Б.Н. Голубов өзінің «Анамальный подъем уровня Каспийского моря и катастрофическое обмеление Аральского моря как результат дренирования Арала под плато Устюрт и в Каспий вследствие техногенных возмущений недр» атты мақаласында [16] апатты жағдайға ұшыраған Арал теңізі суының тартылуы мәселесін қарастырады. Ғалым мақалада Арал теңізі суының тартылуын 1960 жылдардың басынан бастап өте тез жылдамдықпен су түбіндегі клапан іске қосылып, су иірімі арқылы ағып кеткендей болды деп сипаттайды. Осы уақыттан бастап ғалымдар Арал теңізі суы тартылғанын байқаса, 1978 жылдан бастап Каспий теңізінің су деңгейінің көтерілгендігін тіркеген. Ғалым Еуразия континентіндегі осы екі ағынсыз көл суы мөлшеріндегі мұндай құбылыстың болуына жаңа құбылыстың іске қосылғандығы себепкер болуы мүмкін деп топшылайды. Көптеген уақыт бойы зерттеушілердің тарапынан Арал теңізінің апатына әдеттегідей тек қана оған келіп құятын өзендердің суларының есепсіз қолданылуы және соның салдарынан шөлді аймақтағы климаттың әсерінен су айдынының булануынан болды деп түсіндіріліп келді. Сонымен қатар, Арал мен Каспий көлдерінің жерасты гидросферасы арқылы өзара байланысуы мәселесі мүлдем қарастырылмады.

Б.Н. Голубов аталған мақаласында Әмудария суының жартысына жуығы шаруашылыққа қолданылмаған, Арал теңізіне жақындаған жерде жерастына еніп жоқ болып, көне Үзбой арнасының астымен Каспий теңізіне барып құяды деген қорытындыға келген Н.А. Шило, М.И. Кривошей секілді географ ғалымдардың есімдерін атайды. Ол ғалымдар судың жерастына жұтылуы мен жердің бетіне қайта шығуы фазаларының ауысып отыруын қамтамасыз ететін жер қыртысындағы кернеудің

өзгерістері, Арал мен Каспий теңіздеріндегі су деңгейін реттеп отырған дейді. Бірақ бұл қызықты болжам Арал мен Каспий теңіздерінің жерасты арқылы байланысын дәл көрсете алмайды. Сонымен қатар, теңіз және жер беті, далалық қашықтықтан бақылау мәліметтерімен толыққанды бекітілмеген.

Дегенмен Б.Н. Голубов Арал мен Каспий теңіздері арасындағы жерасты гидросферасы туралы байланысты жоққа шығармайды және Арал теңізі өзінің жерасты бөлігімен қоса бұрыннан бері Каспий теңізінің қорек көздерінің бірі болуы мүмкін дейді. Ғалым сонымен қатар, екі теңіз су деңгейлерінің XX ғ. екінші жартысындағы өзгерісін Үстірт пен Маңғыстау аймағындағы пайдалы қазбаларды, әсіресе мұнай мен газды игеру барысында жерастында жүргізілген ядролық жарылыстардың әсерінен болды деген қорытындыға келеді. Жалпы кейінгі уақыттардағы теңіз және жер беті бақылаулары, қашықтықтан жүргізілетін жерсеріктік геологиялық зерттеулер көлдің тартылуына суару жүйесі мен климаттың құрғақшылыққа ұшырауы әсерінен деген тұжырымнан ғалымдардың бас тартуына әкеліп отырғандығын алға тартады және Арал мен Каспий теңізі мәселесін шешуде негізгі ұсыныстарды атайды. Оның біріншісі биологиялық және палеоантологиялық мәселе, екінші мәселе екі теңіз деңгейіндегі әртүрлі масштабтағы ауытқулардың күрделі спектрлерінің пайда болу себептері мен механизмдеріне, сондай-ақ олардың су мен тұз балансына қатысты және үшіншісі Арал—Каспий аймағының барлық географиялық қабығына антропогендік іс-әрекеттің жиынтық әсерін бағалау.

Аталған мәселені зерттеуші ғалым Б.Н. Голубовтың қорытындысы бойынша, Арал мен Каспий теңіздері арасындағы жерасты байланысы Үстірт үстірті астындағы карст қуыстары арқылы өте алады. Сонымен бірге, жерасты ядролық жарылыстары Арал—Каспий аймағындағы басқа да техногендік іс-әрекеттермен бірге Арал теңізі суының Үстірт үстірінің астымен Каспий теңізіне ағуына; Әмудария мен Сырдария өзендері суының Арал теңізі маңынан жерастына өтуіне; 1969 — 1995 жылдар аралығында екі көлдің су деңгейінің күрт өзгеруіне алып келді.

Б.Н. Голубовтың Арал мен Каспий теңізі мәселелеріне арналған ғылыми мақаласының қорытындылары академик В.В. Бартольдтың еңбектерінде кездескен мәліметтермен жанасады. Шынымен де, Арал теңізінің суының тартылуына тек қана КСРО кезеңіндегі суару жүйесінің есепсіз жүруі мен климаттың әсері ғана болмай, көне кезден келе жатқан екі теңіз суларының жерастымен байланысына мұнай мен газды игеру кезіндегі антропогендік іс-әрекеттер әсер етуі мүмкін. Егер де XX ғ. Арал мен Каспий теңіздері арасындағы пайдалы қазбаларды игеруді бастамас бұрын, В.В. Бартольд келтірген екі көл арасындағы жерасты байланысын зерттеп барып игерсе, мүмкін мұндай апаттық жағдайдың алдын алар ма едік деген ой туындайды.

Академик В.В. Бартольдтің келесі тарихи географиялық еңбегі «Түркістанды суландыру тарихына» атты монографиясы. Оның алғысөзіне зерттеуші: «Орыс жаулаушылары аймақта көп ғасырлық ауылшаруашылық мәдениетіне тап болғандығы белгілі. Ол жасанды суару жүйесіне негізделген еді. Және ол сонысымен археологтар мен шығыстанушылардың, қарапайым адамдардың арасында қызығушылық тудырмай қоймады. Басқа аймақтарға қарағанда бұл өлкенің өткен тарихын зерттеу мен оның болашағына арналған жұмыстардың арасында тығыз байланыстың бар екендігі анық байқалды; суару жұмыстарына сәйкес жобаларды талқылау барысында аймақтың тарихи мәдениетіне қатысты мәселелер бірнеше рет қозғалды; дегенмен Түркістанның тарихы, тарихи ескерткіштері туралы орыс археологтары мен шығыстанушылары еңбектерінің оқырмандар саны өте аз болды және бірен-сараңы болмаса, гидротехника мен физикалық география бойынша мамандарға белгілі болмады. Тіпті география ғылымының көрнекті өкілдерінің тарапынан нақты анықталған тарихи деректерге сәйкес келмейтін пайымдаулар айтылып, шындығында тарих ғылымы арқылы шешімін тапқан мәселелер қайта көтеріліп жатты; кейде гидротехника бойынша еңбектердің авторларының орыс шығыстанушыларына тарихи деректерге немқұрайлы қарайсындар деп айып таққан кездері де болды. Ал шын мәнінде бұл туралы орыс тілінде егжей-тегжейлі зерттеулер бар болатын» [17: 97] — деп жазған.

Осыған байланысты В.В. Бартольд ежелгі және ортағасырлар кезеңіндегі Орта Азиядағы суару мәселесі туралы сол кезеңдегі қолжетімді ақпараттарды талдай отырып іргелі еңбекті дайындады. Бұл еңбектерді қарастырмай қазіргі зерттеушілер де аталған аймақтағы ежелгі және ортағасырлардағы суару жүйесі тарихын, ортаазиялық халықтардың шаруашылық өмірін зерттей алмайды.

Әмудария мен Арал теңізін және Түркістандағы суару жүйесінің мәселелері туралы кешенді зерттеулерге арналған монографиялармен қатар, академик В.В. Бартольдтің «Шығармалар» жинағына «Ислам энциклопедиясынан» физикалық география бойынша 111 мақала енді. Оның ішінде Орта Азияны орыстардың игеруінің өзекті мәселелері бойынша маңызды пікірлер, мақалалар

мен жазбалар бар. Мұның барлығы осы аймақтың табиғаты, рухани мәдениеті, шаруашылығы және тарихына қызығатын жандарға аса маңызды.

В.В. Бартольдтің зерттеулері Орта Азияның біртіндеп шөлге айналу туралы сол кезде кең тараған теорияны жоққа шығарды. Бұл теорияның жақтастары аталған аймақты мыңжылдықтар бойы шөлге айналуға деп мәлімдеді. Көлдердің деңгейінің төмендеуін, өзендердің тартылуын, құнарлы жерлердің азаюын тоқтату мүмкін емес деді. Керуен жолдарының және мәдени аудандардың жойылуы, гүлденген қалалардан тұрғындардың кетуі, халықтар мен тайпалардың жаппай көшуі — мұның барлығы аймақтағы табиғи-климаттық жағдайдың қарқынды құлдырауының нәтижесінде деп айтты. Аймақтың күйреуіне соғыстар мен саяси үрдістер емес, табиғи ортаның тозуы әсер етті делінді. Шөлдену үрдісін тоқтату мүмкін емес, сәйкесінше, ортаазиялық территорияларды Ресейге қосу, оның экономикалық және мәдени дамуына көп қор жұмсауда еш мән жоқ және үмітті ақтамайды деді.

Академик В.В. Бартольд көптеген араб деректеріне сүйене отырып, мұндай пікірлерге негізделген қарсы пікірлер білдірген. Ол Парсы мен Орта Азиядағы өңдеуге жарамды жерлер мен шөлдердің арақатынасы мың жыл бұрын да ХХ ғасырдың басындағыдай болды деген қорытындыға келген.

Шөлдену теориясының қате екендігін В.В. Бартольдтің замандасы, көрнекті Орта Азия зерттеушісі Л.С. Берг те дәлелдеді. Нақты физикалық—географиялық дәлелдердің негізінде ол тарихи кезеңдердегі Түркістан климатының маңызды өзгерістерге ұшырамағандығын растады. Ғалымның айтуы бойынша Түркістанда ұзақ уақытқа созылған су тапшылығы болмаған, кей жерлердегі судың жетіспеушілігі екінші бір жердегі судың артықшылығымен толықтырылып отырған. Осылайша су шаруашылығын табиғат өзі реттеп отырады дейді. Ғылымдардың әртүрлі бағыттарына сүйене отырып, екі академик мәдени территориялардың құлдырауы, керуен жолдары мен қалалардың жойылуы бірінші кезекте өзендердің, оның салаларының ағыстарының өзгеруінен деген қорытындыға келген. Ал олардың өзгеруіне адамдардың суару жүйелері үшін өзен суларын қолдануы, суару каналдары мен бөгендердің жойқын соғыстардың нәтижесінде жойылуы, тұрғын халықтың құлдыққа тұтқындалып әкетілуі мен соғыс кезінде қырылуы әсер етеді.

Жергілікті жойқын соғыстардың және көшпенділердің шапқыншылығының су артерияларына қаншалықты әсер еткендігі Әмудария мысалында анық көрінеді. Моңғол шапқыншығы кезіндегі Хорезмнің суару жүйесінің қиратылуы Әмудария суының бір бөлігінің Сарықамысқа қайта құюына әкелді. Ондағы су деңгейі теңіз деңгейінен 50 м-ге дейін көтерілді. Бірақ судың мұндай деңгейі Үзбойда су ағыны пайда болып, судың Каспий теңізіне құюына жеткіліксіз еді. Бұдан кейін көлдегі су деңгейі біртіндеп төмендей берді. ХІV ғасырдың соңында Темірдің Хорезмді талқандауынан кейін, Әмудария ағысы қайта өзгеріп, Сарықамыстағы су деңгейі тарихи уақыттағы ең жоғары деңгейге — теңіз деңгейінен 53–54 м биіктікке жетті. Су Үзбойға құя бастады [10: 29–31]. Сәйкесінше, су Каспий теңізіне жетуі мүмкін еді. Оған академик В.В. Бартольд сүйенген жазба деректер мәлімет береді.

Ғалым Орта Азияның шөлдену теориясын жоққа шығара отырып, адамның іс әрекетінің бұл үрдістің тез жүруіне әсер ететіндігін аңғармады. Ол бірнеше ұрпақ ауысқанда да байқалмауы мүмкін еді. Әмударияның сол жақ жағалауында адамдардың еш ойсыз арша мен сексеуілдерді шабуы, жылжымалы Қаракұм құмдарының өзеннің жағалауын жабуына әсер еткен. Ал адам аз қоныстанған өзеннің оң жақ жағалауында шөлдің өзенге жақындауын ұстап тұратын жаңағы аталған өсімдіктер көп шабылмаған және Қызылқұмның құмдары бұл жерде аса қозғала қоймаған. Бұл жөнінде академик В.В. Бартольдтің мұрасын зерттеуші О.П. Жалменова 1996 жылы шыққан мақаласында айтып өтеді [18: 60]. Дегенмен, шығыстанушының еңбектеріндегі пайымдаулары соңғы уақыттардағы археологиялық жұмыстардың қорытындыларымен дәлелін тауып отырғандығы белгілі.

Қорытынды

Қорыта айтар болсақ, шығыстанушы-ғалым В.В. Бартольдтің ғылыми мұраларындағы тарихи географиялық мәселелер қазіргі уақытта да өзінің өзектілігін жоймады. Ғалымның зерттеу жұмыстарында еліміздің тарихына және тарихи географиясына қатысты мәліметтер мол. Оның ішіне көне кезеңдердегі өзен ағыстары, көлдердің, қалалардың орналасуы, сауда-керуен жолдарының бағыттары және т.б. кіреді. Мәселен, «Шығармалар» жинағының үшінші томына енген «Әулиеата», «Баласағұн», «Балқаш», «Іле», «Ертіс», «Тараз», «Шымкент», «Шу», т.с.с. мақалаларын атауға болады. Осы мол мұраны тарихи географиялық тұрғыда кешенді түрде саралап зерделеуде еліміздің тарихының жаңа қырлары ашылары анық. Сонымен қатар, В.В. Бартольдтің еңбектері тек қана

өткенге көз жүгірту емес, ол қазіргі уақытқа да бағдарланған. Қоғам мен табиғат қарым-қатынасындағы заңдылықтардың қайталануы мүмкіндігіне сендіреді. Яғни, ғалым еңбектері арқылы қазіргі ғылымдағы тарихи географияның орнының маңызды екендігі анық байқалады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Кумеков Б. Вклад русских и советских ученых-востоковедов Академии наук в изучение средневековой истории Казахстана / Б. Кумеков, Т. Султанов // Изв. АН КазССР. Сер. обществ. наук. — 1974. — № 2. — С. 14–23.
- 2 Жекулин В.С. Историческая география ландшафтов / В.С. Жекулин. — Новгород, 1972.
- 3 Жекулин В.С. Историческая география: предмет и методы / В.С. Жекулин. — Л.: Наука, 1982.
- 4 Стрелецкий В.Н. Историческая география и регионалистика: пути и перспективы взаимодействия [Электронный ресурс] / В.Н. Стрелецкий. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/v/istoricheskaya-geografiya-i-regionalistika-puti-i-perspektivy-vzaimodeystviya>.
- 5 Яцунский В.К. Историческая география: История ее возникновения и развития в XIV–VIII вв. / В.К. Яцунский. — М.: Изд-во АН СССР, 1955. — 352 с.
- 6 Сымағұлов Д.С. Тарихи география және оның маңызы / Д.С. Сымағұлов // Қазақ тарихы. — 2014. — № 5 (128).
- 7 Самарина Н.Г. Историческая география в музееведческих исследованиях / Н.Г. Самарина // Историческая география: пространство человека vs человек в пространстве. материалы XXIII Междунар. науч. конф. — М., 2011. — 499 с.
- 8 Коновалова И.Г. Историческая география в исследовательском поле исторической науки / И.Г. Коновалова // Историческая география: пространство человека vs человек в пространстве. Материалы XXIII Международной науч. конф. — М., 2011. — 499 с.
- 9 Бартольд В.В. Работы по исторической географии / В.В. Бартольд. — Т. III. — М.: Наука, 1965. — 713 с.
- 10 Низовья Амударья, Сарыкамыш, Узбой: История формирования и заселения [Электронный ресурс]. / ред. С.П. Толстов и А.С. Кесь. — М.: Изд-во АН СССР, 1960. — Режим доступа: <https://www.twirpx.com/file/1353428/>.
- 11 Предисловие к немецкому изданию // В.В. Бартольд Работы по исторической географии. — М.: Наука, 1965. — Т. III. — 713 с.
- 12 Лунин Б.В. Жизнь и деятельность академика В.В. Бартольда / Б.В. Лунин // В кн.: Средняя Азия в отечественном востоковедении. — Ташкент: ФАН, 1981, — 223 с.
- 13 Снесарев А.Е. Афганистан [Электронный ресурс] / А.Е. Снесарев. — Режим доступа: <http://www.snesarev.ru/trudi/afghanistan.html>.
- 14 Сведения об Аральском море и низовьях Аму-Дарьи с древнейших времен до XVII века // В.В. Бартольд Работы по исторической географии. — Т. III. — М.: Наука, 1965. — 713 с.
- 15 Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей / А.И. Левшин. — Алматы: Санат, 1996. — 656 с.
- 16 Голубов Б.Н. Аномальный подъем уровня Каспийского моря и катастрофическое обмеление Аральского моря как результат дренирования Арала под плато Устюрт и в Каспий вследствие техногенных возмущений недр [Электронный ресурс] / Б.Н. Голубов. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/v/anomalnyu-podyom-urovnya-kaspiyskogo-morya-i-katastroficheskoe-obmelenie-aralskogo-morya-kak-rezultat-drenirovaniya-arala-pod-plato>
- 17 К истории орошения Туркестана. Предисловие // В.В. Бартольд. Работы по исторической географии. — Т. III. — М.: Наука, 1965. — 713 с.
- 18 Жалменова О. П. Историко-географическая характеристика домонгольского Хорезма в творчестве В.В. Бартольда / О.П. Жалменова // Вестн. Тамбов. ун-та. Сер. Гуманитарные науки. — 1996. — № 1. — С. 58–66.

Д.С. Смағұлов, Б.Е. Кумеков

Некоторые вопросы исторической географии в научном наследии академика В.В. Бартольда

В статье рассмотрена важность научной отрасли исторической географии на основе трудов академика В. В. Бартольда, который является основоположником исторической географии Средней Азии. Прежде чем приступить к рассмотрению историко-географических трудов ученого, автор проанализировал особенности исторической географии и место предмета в современном мире. А также сравнил разные определения предмета, данные представителями исторической и географической науки. Кроме того, основное внимание уделено методам исследования и источникам исторической географии. На основе научного труда автора статьи раскрыта актуальность вопросов исторической географии в научном наследии ученого-востоковеда, академика В. В. Бартольда. Среди них автор описывает впадение реки

Амударья в Каспийское море, развитие ирригационной системы в Туркестане и отношение между обществом и природой, оказавшей влияние на эти объекты в средневековье. Кроме того, рассмотрены рассуждения В. В. Бартольда на основе разных письменных источников и приведены доказательства относительно его ранних суждений археологическими находками позднего времени. Таким образом, автор указывает на важность историко-географического исследования в современной науке.

Ключевые слова: Средняя Азия, историческая география, Амударья, Каспийское море, Узбой, Сарыкамыш, письменные источники, Туркестан, оросительная система.

D.C. Smagulov, B.E. Kumekov

Some questions of historical geography in the scientific heritage of Academician V.B. Barthold

The article considers the importance of the scientific branch of historical geography based on the work of Academician V.B. Barthold, who is the founder of the historical geography of Central Asia. Before proceeding to the consideration of historical and geographical works of the scientist, the authors analyzed the specifics of historical geography and the place of the subject in the modern world. This study compares different definitions of the subject, given by representatives of historical and geographical sciences. Besides, the main attention is paid to the methods of research and sources of historical geography. The authors of the article reveal the relevance of the issues of historical geography in the scientific heritage of the scientist-orientalist, Academician V.B. Barthold. Among them, the author describes the confluence of the Amu Darya River with the Caspian Sea, the development of irrigation systems in Turkestan and the relationship between society and nature, the impact on these objects in the Middle Ages. Also, the article considers the arguments of V.B. Barthold based on various written sources and describes the confirmation of his judgment by archeological finds of later period. Thus, the authors point to the importance of historical and geographical research in modern science.

Keywords: Central Asia, historical geography, Amu Darya, Caspian Sea, Uzboy, Sarykamys, written sources, Turkestan, irrigation system.

References

- 1 Kumekov, B., & Sultanov, T. (1974). Vklad russkikh i sovetskikh uchenykh-vostokovedov Akademii nauk v izuchenie srednevekovoi istorii Kazakhstana [Contribution of Russian and Soviet scholars of the Academy of Sciences in the study of medieval history of Kazakhstan]. *Izvestiia Akademii nauk Kazakhskoi SSR. Seriya obshchestvennykh nauk — Proceedings of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Series of public sciences*, 2 [in Russian].
- 2 Zhekulin, V.S. (1972). Istoricheskaya geografiya landshaftov [Historical geography of landscapes]. Novgorod [in Russian].
- 3 Zhekulin, V.S. (1982). Istoricheskaya geografiya: predmet i metody [Historical geography: subject and methods]. Leningrad: Nauka [in Russian].
- 4 Streletskii, V.N. Istoricheskaya geografiya i regionalistika: puti i perspektivy vzaimodeistviia [Historical geography and regionalism: paths and perspectives of interaction]. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/v/istoricheskaya-geografiya-i-regionalistika-puti-i-perspektivy-vzaimodeystviya> [in Russian].
- 5 Yatsunskii, V.K. (1955). Istoricheskaya geografiya: Istoriia ee vozniknoveniia i razvitiia v XIV–XVIII vv. [Historical geography: The history of its origin and development in the XIV–XVIII centuries]. Moscow: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR [in Russian].
- 6 Symagulov, D.C. (2014). Tarikhi geografiya zhane onyn manyzy [Historical geography and its significance]. *Qazaq tarikhy — History of Kazakh*, 5 (128) [in Kazakh].
- 7 Samarina, N.G. (2011). Istoricheskaya geografiya v muzevedcheskikh issledovaniiax [Historical geography in museum studies]. Proceedings from Historical Geography: human space vs human in the space '11: *XXIII Mezhdunarodnaia nauchnaia konferentsiia (2011 god) — 23rd International Scientific Conference*. Moscow, . 499 [in Russian].
- 8 Konovalova, I.G. (2011). Istoricheskaya geografiya v issledovatel'skom pole istoricheskoi nauki [Historical geography in the field of historical science]. Proceedings from Historical Geography: human space vs human in the space '11: *XXIII Mezhdunarodnaia nauchnaia konferentsiia (2011 god) — 23rd International Scientific Conference*. Moscow, 499 [in Russian].
- 9 Barthold, V.V. (1965). Raboty po istoricheskoi geografii [Works on historical geography]. Moscow: Nauka, III [in Russian].
- 10 Tolstov, S.P., & Kes, A.S. (Eds.). Nizovia Amudari, Sarykamys, Uzboi: Istoriia formirovaniia i zaseleniia [The lower reaches of the Amu Darya, Sarykamys, Uzboy: The history of formation and settlement]. Moscow: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR. Retrieved from <https://www.twirpx.com/file/1353428/> [in Russian].
- 11 Barthold, V.V. (1965). Predislovie k nemetskomu izdaniiu [Introduction to the German edition]. *Raboty po istoricheskoi geografii — Works on historical geography*. Moscow: Nauka, III, 713 [in Russian].

- 12 Lunin, B.V. (1981). Zhizn i deiatel'nost' akademika V.V. Bartolda [Life and activity of Academician V.B. Barthold]. *Sredniaia Aziia v otechestvennom vostokovedenii — Central Asia in domestic oriental studies*. Tashkent: FAN [in Russian].
- 13 Snesev, A.E. Afganistan [Afghanistan]. Retrieved from <http://www.snesev.ru/trudi/afganistan.html> [in Russian].
- 14 Barthold, V.V. (1965). Svedeniia ob Aralskom more i nizoviakh Amu-Dari s drevneishikh vremen do XVII veka [Information about the Aral Sea and the lower reaches of the Amu Darya from ancient times to the XVII century]. *Raboty po istoricheskoi geografii — Works on historical geography*. Moscow: Nauka, III [in Russian].
- 15 Levshin, A.I. (1996). Opisanie kirgiz-kazachikh, ili kirgiz-kaisatskikh, ord i stepei [Description of Kyrgyz-Cossacks, or Kyrgyz-Kaisaks, hordes and steppes]. Almaty: Sanat [in Russian].
- 16 Golubov, B.N. (2018). Anomalnyi podem urovnia Kaspiiskogo moria i katastroficheskoe obmelenie Aralskogo moria kak rezultat drenirovaniia Arala pod plato Ustyurt i v Kaspii vsledstvie tekhnogennykh vozmushchenii nedr [The Abnormal Rise of the Caspian sea Level and Catastrophic Desiccation of the Aral Sea as a Result of the Aral Sea Draining under the Ustyurt Plateau and in the Caspian Sea due to Subsurface Anthropogenic Perturbations]. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/v/anomalnyy-podyom-urovnya-kaspiyskogo-morya-i-katastroficheskoe-obmelenie-aralskogo-morya-kak-rezultat-drenirovaniya-arala-pod-plato> [in Russian].
- 17 Barthold, V.V. (1965). K istorii orosheniia Turkestana. Predislovie [On the history of irrigation of Turkestan. Preface]. *Raboty po istoricheskoi geografii — Works on historical geography*. Moscow: Nauka, III [in Russian].
- 18 Zhalmenova, O.P. (1996). Istoriko-geograficheskaiia kharakteristika domongolskogo Khorezma v tvorchestve V.V. Bartolda [Historical and geographical characteristics of pre-Mongolian Khorezm in the works of V.V. Barthold]. *Vestnik Tambovskogo universiteta. Seriiia Gumanitarnye nauki — Bulletin of the University of Tambov. Humanities Series*, 1, 58–66 [in Russian].

И.Д. Хлебников¹, А.Ж. Мырзахметова^{1*}, Н.К. Момошева²

¹Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан;

²Кыргызский национальный университет имени Жусупа Баласагына, Бишкек, Кыргызстан
(E-mail: amyrzakmetova@gmail.com, press.ksu@mail.ru, naziramomosheva@gmail.com)

Исследование информационной культуры учащихся старших классов казахстанских школ (на примере гг. Караганды, Темиртау и Сарани)

В статье рассмотрены результаты исследования информационной культуры казахстанских учащихся. Целью исследования является оценка уровня информационной культуры современной казахстанской молодежи, определение потенциальных рисков и угроз, выработка эффективных стратегий и рекомендаций по развитию навыков информационной грамотности. Проанализированы данные респондентов категории «Учащиеся общеобразовательных школ» (500 чел.), «Учителя общеобразовательных школ» (500 чел.) и «Родители учащихся общеобразовательных школ» (500 чел.). На основании полученных по данным категориям опрошенных процентных распределений, осуществлена аналитическая группировка результатов в соответствии с гипотезами исследования и произведен анализ ответов в соответствии с программой исследования. Анализ систематизированной информации позволил выделить положительные и отрицательные стороны информационной культуры основных категорий респондентов. Анализ систематизированной информации позволил выделить положительные и отрицательные стороны информационной культуры основных категорий респондентов. В частности, опрошенные ученики владеют основными навыками работы в сети Интернет, который является для них самым популярным источником информации. Большинство школьников уверены в своих навыках поиска информации и не демонстрируют компьютерной игровой зависимости. Большинство опрошенных учителей достаточно высоко оценивают наличие у учеников навыков цифровой грамотности, медиаграмотности и информационной грамотности. Однако более трети опрошенных учащихся проводят в Интернете более 6 часов в сутки. Подростки рассматривают сеть как возможность общаться, развлекаться, отдыхать и, в меньшей степени, обучаться, но не воспринимают ее как средство для создания финансового, социального капитала, социализации и самовыражения.

Ключевые слова: информационная культура, информационная грамотность, медиаграмотность, анкетирование, молодежь, Интернет, социальные сети.

Введение

Особое значение в информационном обществе приобретает повышение информационной культуры личности. Информационная культура сегодня требует от современного человека новых знаний и умений, особого стиля мышления, обеспечивающих необходимую социальную адаптацию к переменам и гарантирующих достойное место в информационной среде. Формирование информационной культуры, которая может должна стать элементом общей культуры человечества, заключается в приобретении знаний об информационной среде, законах ее функционирования, умении ориентироваться в информационных потоках. Информационная культура отдельного человека своеобразно преломляет в себе весь его внутренний мир и, прежде всего, его интеллектуальную составляющую. Чем богаче внутренний мир личности, тем более благоприятны условия для формирования информационной культуры. Информационная культура определенным образом соотносится с объемом информации, которым владеет человек. Но это соотношение не носит характер прямой пропорциональной зависимости, оно более сложно и неоднозначно. Становление личной информационной культуры происходит повседневно. С одной стороны, этот процесс структурируется, организуется и направляется системами обучения и воспитания, а с другой — информационная культура формируется в процессе повседневной деятельности под влиянием усвоения бытовых знаний и умений, информации средств массовой коммуникации, в процессе обучения и общения. Влияние современной информационной техники на формирование и развитие личности определяется существенным расширением объема и характера доступной человеку информации, форм ее получения и преобразования. Необходимость создания и поддержания новой культуры обучения на протяжении всей жизни подчеркивает идею самодостаточного учащегося и отводит важную роль информационным технологиям, которые облегчают прямой доступ к миру открытых, гибких и многоформатных знаний.

Вместе с тем, несмотря на очевидную важность развития информационной культуры, для современной молодежи зачастую затруднительно четко определить свои информационные потребности, отделить необходимое от навязываемого, что во многих случаях делает ее жертвой манипуляций и злоупотреблений. Соответственно, возникает потребность в научном анализе существующей информационной культуры казахстанской молодежи, а также родителей и учителей, которые оказывают непосредственное влияние на процесс социализации молодежи.

Сегодня назрела необходимость в развитии нового типа образования, основанного на возможностях доступа к информации через Интернет. Однако из-за того простого факта, что молодое поколение постоянно контактирует с информационными технологиями, существуют проблемы с развитием не только наиболее востребованных навыков для грамотной обработки цифровой информации, но и, в целом, для эффективного функционирования в обществе, как в реальном, так и виртуальном. Обучение — это процесс, который, по нашему мнению, должен быть заранее опосредован, обеспечен или стратегически обучен учителем. Главная роль в этом процессе отводится именно учителю, который должен подготовить ученика к жизни в условиях новых реальностей, где всемирная сеть Интернет будет являться одним из основных ресурсов обучения на протяжении всей жизни.

Методология и методы исследования

Статья подготовлена на основе анализа результатов прикладного исследования. Полевой этап исследования — анкетный опрос проводился в период с сентября по октябрь 2020 г. Данные опроса собраны посредством анкет в Google Forms, систематизированы и обработаны посредством программы IBM SPSS версии 27.0 [1, 2].

В опросе приняли участие в общей сложности 500 учащихся 9–11 классов и 500 учителей общеобразовательных школ гг. Караганды, Темиртау и Сарани.

Цель исследования — оценка уровня информационной культуры учащихся старших классов казахстанских школ, определение позитивных и негативных сторон сложившейся в настоящее время информационной культуры данной социальной группы. Объект исследования — учащиеся 9–11 классов общеобразовательных школ Карагандинской области. Предмет исследования — уровень информационной культуры современной казахстанской молодежи.

Важным элементом логического анализа информационной культуры является рассмотрение данного понятия в системе категорий «культура», «актуальная культура» и «компьютерная культура». Содержание понятия «культура», очевидно, шире содержания понятия «информационная культура». Культура, в целом, обеспечивает человеку возможность осуществлять социальное взаимодействие, интеракцию с другими людьми, тогда как информационная культура выступает в качестве условия, обеспечивающего это восприятие в определенных ситуациях. Информационная культура выступает в качестве части общей культуры, обеспечивая ряд ее характеристик. Основанием для развития информационной культуры является изменившаяся социальная ситуация, обусловившая потребность в непрерывном пополнении и обновлении знаний, получении и использовании новой информации.

Общая и информационная культура включает нормы и ценности социокультурной системы, имея при этом различных носителей. Для общей культуры в качестве выступают общество, в целом, социальная группа, личность. Информационная же представлена преимущественно на личностном уровне, вследствие чего в социологическом исследовании требуется рассмотрение личностной репрезентации ценностей, норм и навыков информационной культуры.

Связь между информационной и общей культурой обеспечивает актуальная культура общества. Понятие актуальной культуры ограничивает ту часть общей культуры, которая реально функционирует в данном обществе или социальной группе в конкретно-исторический период [3; 95]. При этом понятие «информационная культура» шире понятия «актуальная культура», поскольку оно содержит знания, полученные личностью не только о современной культуре, но и о культурах прошлого. Таким образом, общая культура выступает в качестве общей системы по отношению к информационной и актуальной культурам. Эти понятия можно соотнести между собой как общее, особенное и единичное.

Логические элементы понятия информационной культуры выявляются в сопоставлении с понятиями «культура обучения» и «компьютерная культура», которые пересекаются между собой как в содержательном, так и в смысловом отношении.

Информационная культура оказывает непосредственное инструментальное влияние на деятельность в процессе обучения, воспитания, формирования профессиональных качеств. Под культурой обучения следует понимать способ и меру формирования, развития и реализации социальных и профессиональных качеств личности [4; 28]. Логический анализ понятия «информационная культура» позволяет выделить его как самостоятельное понятие, выступающее частью культуры общества. Ее специфика заключается в инструментальной направленности, способствующей формированию как культуры, в целом, так и ее отдельных видов, особенно культуры обучения и в дальнейшем профессиональной культуры.

Понятие «информационная культура» в социологической науке имеет множество интерпретаций. Некоторые авторы определяют информационную культуру посредством выделения ее прагматической сущности. В этом случае информационная культура определяется в качестве оптимального способа обращения со знаниями, информацией и предоставления их заинтересованному потребителю для решения теоретических и практических задач [5; 24]. Другие исследователи указывают на такое качество информационной культуры, как способность и умение индивида хранить, получать, преобразовывать и передавать информацию. Информационная культура также связывается с развитием системы обучения, подготовки человека к эффективному использованию информационных средств и информации [6]. Зачастую под информационной культурой понимается «общественное явление интегративного характера, которое складывается из системы информационных представлений и деятельности» [7]; или же она рассматривается «как часть общей культуры, состоящая из сплава информационного мировоззрения, информационной грамотности и грамотности в области информационно-коммуникационных технологий» [8; 26].

Указанные определения фиксируют связь информационной культуры с навыками поиска и использования информации, однако не учитывают аспектов, обусловленных социальным взаимодействием на основе полученной информации. В этой связи ряд исследователей рассматривают понятие «информационная культура» в рамках деятельностного подхода. Указывая на информационную сущность творчества, В.А. Лозовой, И.Н. Пугина исследуют эту проблему через структуру интеллектуальной деятельности человека [9; 100]; Е.С. Жариков [10; 55], В.М. Лившиц, О.С. Разумовский анализируют данную проблему в непосредственной связи с оптимизацией творческой деятельности [11; 45].

Логический анализ информационной культуры предполагает также анализ ее структуры. В структуре информационной культуры условно выделяются следующие элементы:

- когнитивный (знания, умения и навыки получения и использования информации, ценности);
- поведенческий (нормы и способы использования информации);
- институциональный (социальные институты, оказывающие влияние на формирование информационной культуры личности).

На когнитивном уровне информационной культуры информация носит ценностно обусловленный характер; в современной культуре знание и время его освоения зачастую становятся более важными, чем денежный капитал [12; 39]; Д. Белл под знанием понимает «совокупность организованных высказываний о фактах или идеях, представляющих обоснованное суждение или экспериментальный результат, которая передается другим посредством некоторого средства коммуникации в некоторой систематизированной форме» [13; 333].

При этом следует четко разделять понятия информационной, компьютерной грамотности, медиаграмотности и информационной культуры, в целом.

Под информационной грамотностью понимается наличие знаний и умений, требуемых для правильной идентификации информации, необходимой для выполнения определенного задания или решения проблемы; эффективного поиска информации; ее организации и реорганизации; интерпретации и анализа найденной и извлеченной информации (например, после скачивания из Интернета); оценки точности и надежности информации, включая соблюдение этических норм и правил пользования полученной информацией; при необходимости передачи и представления результатов анализа и интерпретации другим лицам; последующего применения информации для осуществления определенных действий и достижения определенных результатов.

Компьютерная грамотность — знания, навыки и умения, необходимые для понимания информационных и коммуникационных технологий (ИКТ), включая аппаратуру, программные средства, системы, сети (локальные сети и Интернет) и все другие элементы компьютеров и телекоммуникационных систем.

Медиаграмотность — знания, навыки и умения, необходимые для понимания всех средств (массовой) коммуникации и форматов, в которых осуществляется создание, хранение, передача и представление данных, информации и знаний (например, печатные газеты и журналы, радио и телевидение, кабельные средства передачи информации, CD, DVD, мобильные телефоны, текстовые форматы PDF, формат JPEG для фотографий и графических изображений) [14; 6, 7].

Существуют и широко используются в популярной и специализированной литературе ряд родственных, но не синонимичных информационной грамотности понятий, среди которых «компьютерная грамотность» (computer literacy), медиаграмотность (media literacy) и «информационная компетентность» (information competence).

Поведенческий элемент информационной культуры включает нормы, регулирующие поведение личности в информационном пространстве. К этому же блоку относятся мотивационные потребности личности в овладении определенной информацией.

Анализ информационной культуры личности предполагает выявление факторов, определяющих формирование и развитие информационной культуры личности.

Под такими факторами следует понимать условия, которые воздействуют на социальные процессы и определяют характер анализируемого явления, в целом, и отдельные его черты.

К группе факторов объективного порядка относятся факторы социально-экономического порядка (материальная обеспеченность, место проживания); образование; пол; язык обучения; доступ к информации; информационно-технологические и технические возможности.

К субъективным факторам относятся личный опыт работы респондентов с информацией; заинтересованность в получении и использовании информации; установка на получение информации; установка на использование информации; личный опыт работы с информацией, уровень образования и квалификация личности.

Таким образом, информационную культуру можно определить как степень овладения личностью информацией, совокупность знаний, норм и ценностей, обеспечивающих эффективное взаимодействие в информационной среде, способствующих развитию культуры личности.

Предварительный анализ информации об особенностях молодежной информационной культуры позволяет предположить, что в настоящее время большинство представителей молодого поколения не располагает развитыми системными навыками информационной культуры, что зачастую открывает возможности для негативного информационного воздействия на молодежь, снижает качество обучения и перспективы профессиональной социализации. Возможная причина — отсутствие целостной системы формирования информационной культуры в организациях образования.

В соответствии с основной гипотезой в опросном инструментарии присутствовали следующие блоки вопросов: информационная грамотность; компьютерная грамотность; медиаграмотность; навыки социального взаимодействия в информационном поле, включая социальные сети и мессенджеры; влияние объективных факторов.

Выборка, реализованная в исследовании, — простая случайная бесповторная. В статистике соответствующих государственных органов содержатся достоверные сведения, касающиеся важных с точки зрения предмета исследования признаков — численности категорий респондентов (школьники, обучающиеся колледжей, студенты вузов), языка обучения, места обучения (городская или сельская местность) и пола. При этом Карагандинская область, являющаяся одним из наиболее дифференцированных в национальном, географическом и экономическом отношении регионов страны, может быть рассмотрена в качестве модели для среза мнений респондентов казахстанского общества, в целом.

Выборочная совокупность, отобранная по строго заданным параметрам, гарантирует статистически значимые результаты опроса.

Расчет выборочной совокупности, подлежащих опросу респондентов, распределен по определенным контрольным признакам в определенной пропорции, отражающей их представленность в генеральной совокупности. Учитывая, что объем генеральной совокупности в нашем случае составил 10 128 чел. [15], минимальный объем выборки составляет 370 чел. Для достижения статистически значимой представленности указанных выше социально-демографических характеристик, а также с целью компенсации возможных потерь (отказы от участия в исследовании, порча инструментария — анкет и т.п.) и с учетом комбинированного использования квотной выборки, количество опрошенных увеличено до 500 чел. Распределение выборочной совокупности в 500 человек, отобранных по строго заданным параметрам, гарантирует статистически значимые результаты опроса.

Число подлежащих опросу респондентов, распределенное по контрольным признакам в определенной пропорции, отражающей их представленность в генеральной совокупности, указано ниже (см. табл.).

Т а б л и ц а

Распределение параметров выборочной совокупности (учащиеся общеобразовательных школ, обучающиеся в 9–11 классах)

Населенные пункты	Общая численность учащихся в выборке		Язык обучения			
			казахский		русский	
	количество человек	%	количество человек	%	количество человек	%
Караганда	365	72,9	175	48,0	190	52,0
Темиртау	100	20,0	36	36,0	64	64,0
Сарань	35	7,1	10	27,5	25	71,5
Всего	500	100	221	44,1	279	55,9

Методы сбора информации:

а) вторичный анализ статистических данных о структуре и численности различных категорий респондентов;

б) сбор первичной социологической информации при помощи анкет для следующих категорий респондентов: учащиеся общеобразовательных школ; обучающиеся колледжей; студенты вузов; педагоги учебных заведений (по категориям); родители обучающихся.

Обсуждения

Согласно данным анкетного опроса, 94 % опрошенных старшеклассников указали, что имеют в собственности смартфон. 48 и 27 % учеников указали, что имеют в собственности ноутбук или стационарный компьютер, эти устройства можно рассматривать как равноценные для использования в учебном процессе. Самый низкий показатель (15 %) у планшета, данное устройство не стало востребованным и удобным для старшеклассников. Полученные данные свидетельствуют о том, что имеется некоторый дефицит гаджетов (стационарных компьютеров, ноутбуков, планшетов) среди опрошенных школьников.

Достаточно высокий процент опрошенных (41,4 %) не знают, какова скорость домашнего Интернета; 5,8 % не имеют домашнего Интернета и пользуются только мобильным; 0,8 % опрошенных указали, что вообще не имеют Интернета. Конечно же, чем выше скорость Интернета, тем лучше, однако нам интересны параметры достаточности для получения знаний и некоторых дополнительных возможностей. Для семьи, состоящей из 3–4 человек, для общения в социальных сетях или через мессенджеры, скачивания текстовых документов, просмотра обучающих видеороликов, учебы и работы в удаленном режиме скорость Интернета 50 Мб/с вполне достаточна. И почти половина опрошенных указали, что обладают достаточной скоростью Интернета.

Большинство школ (87 %), по оценке респондентов, оснащены компьютерными классами и имеют всеобщий доступ к Интернету. То, что ученики с уверенностью ответили на вопрос, свидетельствует об использовании компьютерных классов в учебных заведениях.

Большая часть опрошенных указали, что качество доступа к Интернету в школе хорошее (61,6 %) и очень хорошее (5 %). 23 % опрошенных старшеклассников указали, что качество Интернет-соединения в школе плохое, а 7,2 % сказали, что оно очень плохое. В целом, можно сказать учащиеся удовлетворены качеством Интернет-соединения в учебных заведениях городов Караганды, Темиртау и Сарани.

Большинство школ имеют свои сайты или странички в социальных сетях для информирования учащихся и родителей об основных мероприятиях школы, педагогическом составе, графике учебного процесса и т.д. Поэтому данный вопрос больше свидетельствует о качестве сайта и информированности учеников о нем, а значит, о востребованности сайта у учащихся. 50,6 % с уверенностью ответили, что у их школы есть сайт, 43 % затруднились с ответом и 6,4 % отметили, что у их школы сайта нет.

51,2 % респондентов часто обращаются к информации из Интернета для подготовки к учебным занятиям. 48,2 % иногда пользуются возможностью использовать Интернет для подготовки к учеб-

ным занятиям, т.е., в основном, пользуются информацией, предоставленной учителем на уроке и учебником. Только 0,6 % ответили, что не используют Интернет при подготовке к занятиям.

Вопрос об источниках информации демонстрирует катастрофическую непопулярность книг среди современных старшеклассников. Подавляющее большинство библиотекарями не пользуются. Среди использующих услуги библиотек 7,8 % обращаются в школьную библиотеку, 6,6 % используют личную библиотеку и только 1,2 % опрошенных посещают городские библиотеки. Школьникам свойственно идти по пути наименьшего сопротивления и не следовать более долгому пути получения информации через библиотеку и книги, но данные опроса ясно демонстрируют, что и учителя не формируют у школьников потребности обращаться за информацией в библиотеку. Да и навыки поиска информации в печатных изданиях у школьников достаточно скромные.

Среди аудиовизуальных источников информации наименьшей популярностью пользуются телепередачи, 96,4 % опрошенных школьников их не смотрят. Действительно на сегодняшний день самые популярные и высокорейтинговые авторы передач находят свою аудиторию в Интернет-пространстве, а не в формате телевизионных передач. Только 14,2 % старшеклассников смотрят художественные фильмы. Можно предположить, что учителя и родители слабо используют наставническую функцию для формирования культурно-нравственного потенциала молодых людей, формируемую посредством художественных фильмов. Несколько большей популярностью пользуются видеоролики, их смотрят 48 % опрошенных школьников. Но большинство видеороликов приходят к молодым людям через Интернет и чаще несут в себе развлекательный характер.

Самым популярным источником информации среди старшеклассников стал Интернет 95,2 %. На втором месте по популярности школьные учебники 75,8 %, 23,8 % опрошенных используют презентации. Газеты и журналы — самый непопулярный источник информации среди школьников, только 1,8 % выбрали их. Школьные учебники являются естественным источником информации по школьным предметам, но ими не должен ограничиваться процесс обучения. Интернет — это самый быстрый, не требующий дополнительной рефлексии способ поиска ответов на вопросы, но не всегда достоверный.

Только 9,4 % респондентов проводят в Интернете 1–2 часа в день. 33,4 % старшеклассников проводят в Интернете более 6 часов в день, а это значит, практически все своё время бодрствования. 29,8 % проводят в Интернете 3–4 часа в день. 25,4 % проводят в Интернете 5–6 часов в день. 71 % опрошенных школьников отмечают значительное увеличение времени, проводимого в Интернете по сравнению с прошлым учебным годом. Подавляющее число опрошенных старшеклассников (77,2 %) отметили, что время, проводимое в Интернете, увеличилось с переходом на дистанционное обучение.

55,8 % информантов ответили, что учителя проводят занятия с использованием видеоконференцсвязи. Однако 44,2 % школьников указали, что их учителя не используют видеосервисы для проведения уроков, а это значит, что почти половина школьников обучаются самостоятельно по учебникам или ссылкам на видеоуроки, отправляя только домашние задания на проверку учителю. Школьники не имеют визуального контакта с учителем и не имеют возможности задавать уточняющие вопросы.

63,4 % школьников ответили, что учителями используются образовательный ресурс Bilimland.kz (интерактивные уроки по школьным предметам, разработанные в соответствии с учебной программой обновленного содержания среднего образования для школ РК.), 48,2 % выбрали вариант Bilimland (полиязычная образовательная онлайн-платформа, работающая для России, Казахстана, Узбекистана и США). 12 % респондентов отметили, что учителя используют образовательный ресурс daryn.online.

Для обмена сообщениями и проверки домашних заданий самым популярным веб-сервисом стал classroom.google.com, его используют 62,6 % школьных учителей. 20,4 % учителей для общения с учениками используют социальные сети, 17,8 % — чаты, 15,2 % — электронную почту. Отсутствует единый подход в выборе инструмента для обмена информацией с учащимися, полученные цифры свидетельствуют, что использование обратной связи с учениками строится на индивидуальных предпочтениях отдельного педагога, его дисциплинированности и требовательности по своему предмету.

Для подготовки домашних заданий учителя в большей степени рекомендуют учащимся просмотр видеоуроков, что вполне закономерно, ведь занятия в режиме лицом к лицу проводят далеко не все. Таким образом, учителя делегируют объяснение тем готовым видеороликам. 52,8 % опрошенных указали, что в качестве рекомендаций учителя предлагают использовать образовательные сайты. 46,4 % учеников отметили, что учителя используют при подготовке к урокам учебник. 33,2 % респондентов указали, что учителя используют при подготовке домашних заданий тематические ролики.

Более половины школьников (56 %) оценили свои навыки поиска информации в Интернете как хорошие. 39,6 % учеников уверены в своих навыках поиска информации, и только 2,4 % старшеклассников указали, что плохо справляются с поиском информации. На вопрос: «Удовлетворены ли ученики школ своим уровнем информационной грамотности?» было получено следующее распределение ответов: 42,6 % респондентов, скорее, удовлетворены уровнем своей информационной грамотности, чем нет; 39,6 % — удовлетворены; 8,8 % — скорее не удовлетворены; 6,3 % — затруднились ответить на вопрос и 2,8 % — не удовлетворены своей грамотностью в информационной сфере.

Распределение ответов на вопрос: «В каких социальных сетях зарегистрированы ученики школ?» показало, что больше всего (84,2 %) — зарегистрированы во «ВКонтакте», 83,6 % — в «Instagram», 82,4 % — YouTube, 63,4 % — в «Telegram», 57,2 % — в «TikTok», 48 % — в «Google+», 35,8 % — в «Facebook». Менее всего популярны у школьников такие социальные сети, как LinkedIn — 1,8 %, «Одноклассники» — 16,6 %, Twitter — 17 %. Тех, кто указали, что не пользуется социальными сетями — всего 2 % из общего числа опрошенных.

Ответы учеников на вопрос: «Для чего используют Интернет?» показали, что чаще всего социальные сети используются для общения с друзьями — 84,4 %; обучения — 81; развлечения, отдыха — 47,2; компьютерных игр — 26; поиска информации — 21,6 %. По итогам рейтинга причин посещения Интернета школьниками мы видим, что они рассматривают сеть Интернет как возможность общаться, развлекаться, отдыхать и обучаться, но не как средство для создания финансового, социального капитала, солидаризации и самовыражения.

Мы предполагали, что школьники активно играют в компьютерные игры, что свойственно их возрасту, но, как показали результаты опроса, относительное большинство опрошенных учеников (46 %) — не играют в компьютерные игры; 22,4 — играют только 1–2 часа в день; 12,3 — 3–4 часа в день; 6,4 — 5–6 часов в день; 3,6 % — более 6 часов в день посвящают компьютерным играм.

В анкете мы интересовались, проводятся ли в школе семинары/уроки/классные часы для учеников по правилам поиска и использования информации в Интернете. Результаты опроса показали, что большинство учеников указали, что да, проводятся — 46,2 %, 31 % респондентов ответили, что не помнят о таких уроках и 22,8 % — не проводятся.

Учащиеся школ также сформулировали свои предложения по изменению школьного образования для повышения информационной грамотности. Так, 13,8 % указали, что необходимо повышать уровень информационной грамотности учителей; 12,8 % — повысить скорость Интернета в школе; 10,8 % — изменить содержание курса информатики; 9,8 % — считают, что учителя должны рекомендовать к просмотру фильмы; 9,4 % — предложили проводить по каждому предмету информационно-обучающий тренинг; 7 % — информировать на уроках о существующих образовательных платформах; 6 % — добавлять в домашнюю работу задания по поиску информации.

Результаты опроса учеников дополнены данными анкетирования их педагогов. Данные опроса этой категории свидетельствуют, что 48,4 % респондентов ежедневно обращаются к Интернету за пополнением запаса профессиональной информации; 34,8 % делают это еженедельно; 9,8 % раз в месяц; 3,4 % раз в полгода; 1,4 % выбрали вариант ответа другое; 1,2 % утверждают, что никогда не обращаются к Интернету и 1 % ответили, что пополняют запас профессиональной информации через Интернет раз в год.

Ответы учителей по поводу использования учениками Интернета распределились следующим образом: 66 % времени уходит на учебу; 85,2 % — на развлечения; 9,6 — для работы; 24 — для отдыха; 75,4 — общение, 34,2 % — для поиска друзей. По мнению большинства учителей, Интернет в большей степени влияет на поведение и сознание учеников, об этом сообщили 83,6 % опрошенных; 10,6 % считают, что Интернет в большей степени влияет на сознание; 5,2 % — на поведение; 0,6 % — на здоровье.

57,6 % учителей с уверенностью ответили, что их ученики используют современные медиа для самовыражения и творчества; 28 % ответили, что иногда; 10,8 % не знают о таких сторонах своих учеников; 3,6 % ответили, что их ученики не самовыражаются, используя современные медиа. Затруднились дать ответ 3,6 % респондентов.

В следующем вопросе мы попросили учителей оценить умение учеников ссылаться на полученную информацию. На данный вопрос большинство респондентов дали оценку «удовлетворительно» — 48,2 %. Число тех, кто считает, что ученики хорошо владеют данным навыком, составляет 30 %. Вариант ответа «плохо» выбрали 17 % респондентов. Затруднились дать ответ 4,8 % опрошенных.

Общее распределение мнений показывает, что большинство учителей считают, что ученики удовлетворительно умеют анализировать информацию — 50 %. Число тех, кто выбрал вариант ответа «плохо», составляет 24,8 %. Вариант ответа «хорошо» выбрали 19,6 % опрошенных. Затруднились дать ответ 5,6 % респондентов.

Учителя также оценивают способность учеников критически переосмысливать информацию как посредственную. На данный вопрос большинство респондентов дали оценку «удовлетворительно» — 49,4 %. Вариант ответа «хорошо» выбрали 16,6 % респондентов. Затруднились дать ответ 5,6 % опрошенных.

В качестве основного источника информации, который используют ученики, абсолютное большинство учителей выделили Интернет — 94,8 %. Число тех, кто считает, что ученики пользуются учебниками, составляет 60,8 %. Вариант ответа «презентации» выбрали 50 % опрошенных, а 6,6 % выбрали вариант ответа «подкасты».

Респонденты также отметили негативные стороны воздействия на учеников информационной среды. Так, при оценке влияния Интернета в вовлечение в деструктивные организации, большинство опрошенных выбрали вариант ответа «скорее значимо» — 37,6 %. Вариант ответа «значимо» выбрали 34,8 %, а 19,4 % выбрали вариант ответа «скорее не значимо». Число тех, кто считает, что Интернет не играет значимой роли в вовлечении учеников в деструктивные организации, составляет 8,2 %. В следующем вопросе мы попросили респондентов оценить влияние Интернета в манипулировании сознания учеников. На данный вопрос большинство респондентов выбрали вариант ответа «значимо» — 40,6 %. Вариант ответа «скорее значимо» выбрали 36,8 %, а 15,6 % выбрали вариант ответа «скорее не значимо». Число тех, кто считает, что Интернет не играет значимой роли в манипулировании сознанием учеников, составляет 7 %.

Умение учеников работать с различной информацией характеризуется следующим образом. На данный вопрос большинство респондентов дали оценку «хорошо» — 42 %. Число тех, кто дал оценку «удовлетворительно», составляет 36 %. Вариант ответа «отлично» выбрали 18,6 % респондентов, а 3,4 % дали оценку «неудовлетворительно». Сравнительно высоко оценивается наличие у учеников навыка извлекать информацию из различных источников. В ответах на данный вопрос превалирует оценка «хорошо» — 45,4 %. Удовлетворительные оценки составили 32,6 %. Вариант ответа «отлично» выбрали 16,6 % респондентов, а 5,4 % дали оценку «неудовлетворительно».

Общее распределение мнений показывает, что большинство учеников, по мнению учителей, ежедневно используют информацию из Интернета при подготовке к занятиям — 43,4 %. Вариант ответа «это сложно контролировать» выбрали 25,6 % респондентов. Число тех, кто считает, что ученики еженедельно пользуются информацией их Интернета при подготовке к занятиям, составляет 18 %. Варианты ответа «всегда» и «1 раз в месяц» выбрали по 5,4 % опрошенных. Вариант ответа «никогда» выбрали 1,2 % респондентов.

Респондентам был задан также вопрос, есть ли потребность у учеников в повышении уровня информационной грамотности. На данный вопрос большинство респондентов ответили, что ученики нуждаются в повышении уровня информационной грамотности — 52,4 %. Вариант ответа «очень нуждаются» выбрали 28,4 % респондентов. Число тех, кто считает, что ученики не нуждаются в повышении уровня информационной грамотности — 12,2 %. Затруднились дать ответ 7 % опрошенных.

При ответе на вопрос, есть ли потребность у учеников в повышении уровня медийной грамотности, большинство респондентов ответили, что ученики нуждаются в повышении уровня медийной грамотности — 52,2 %. Вариант ответа «очень нуждаются» выбрали 27,4 % респондентов. Число тех, кто считает, что ученики не нуждаются в повышении уровня медийной грамотности — 12,2 %. Затруднились дать ответ 8,2 % опрошенных. Большинство респондентов считает также, что ученики нуждаются в повышении уровня компьютерной — 50,4 %. Вариант ответа «очень нуждаются» выбрали 25,8 % респондентов. Число тех, кто считает, что ученики не нуждаются в повышении уровня компьютерной грамотности — 15,2 %. Затруднились дать ответ 8,6 % опрошенных.

Учителя также полагают, что ученики испытывают потребность в повышении уровня Интернет-грамотности (52,8 %). Вариант ответа «очень нуждаются» выбрали 25,6 % респондентов. Число тех, кто считает, что ученики не нуждаются в повышении уровня Интернет-грамотности, — 12,6 %. Затруднились дать ответ 9 % опрошенных.

Заключение

Анализ систематизированной информации анкетного опроса позволил выделить положительные и отрицательные стороны информационной культуры основной категории респондентов — учащихся 9–11 классов общеобразовательных школ.

Положительные стороны:

1. Большинство учащихся школ синтезируют в использовании смартфон и ноутбук или стационарный компьютер, т.е. обладают достаточно развитыми работами с различными техническими устройствами.
2. Большинство школ оснащены компьютерными классами и имеют всеобщий доступ к Интернету.
3. Учащиеся удовлетворены качеством Интернет-соединения в своих учебных заведениях.
4. Опрошенные ученики владеют основными навыками работы в сети Интернет, который является для них самым популярным источником информации.
5. Большинство школьников уверены в своих навыках поиска информации.
6. Большинство опрошенных учеников не демонстрируют компьютерной игровой зависимости.
7. Большинство учителей считают, что ученики хорошо справляются с поиском информации.
8. Большинство респондентов данной категории достаточно высоко оценивают наличие у учеников навыков цифровой грамотности, медиаграмотности и информационной грамотности.
9. Большинство учителей считают, что у учеников частично имеются представления о том, как защитить информацию и конфиденциальность в виртуальном пространстве.

Отрицательные стороны:

1. Имеется некоторый дефицит гаджетов (стационарных компьютеров, ноутбуков, планшетов) среди опрошенных школьников.
2. Данные опроса свидетельствуют о непопулярности книг среди современных старшеклассников и неразвитости культуры книжного чтения.
3. Только десятая часть респондентов проводит в Интернете физиологически рекомендованные 1–2 часа в день, остальные существенно превышают это время, причем треть от общего числа опрошенных уделяют сетевому общению более 6 часов ежедневно.
4. Около половины учащихся указали, что их учителя не используют видеосервисы для проведения уроков, а это значит, что они обучаются практически самостоятельно, отправляя только домашние задания на проверку учителю, не имея визуального контакта с учителем и возможности задавать уточняющие вопросы.
5. По итогам анализа причин посещения Интернета школьниками следует вывод, что они рассматривают сеть как возможность общаться, развлекаться, отдыхать и, в меньшей степени, обучаться, но не воспринимают ее как средство для создания финансового, социального капитала, солидаризации и самовыражения.
6. Свыше половины респондентов ответили, что ученики нуждаются в повышении уровня информационной культуры; вариант ответа «очень нуждаются» выбрали около трети учителей.
7. Большинство респондентов ответили, что ученики нуждаются в повышении уровня информационной грамотности.

Статья подготовлена в рамках выполнения научного проекта по гранту AP08052518 «Формирование информационной культуры казахстанской молодежи как фактор роста интеллектуального потенциала общества» (2020–2022 гг.) (Комитет науки Министерства образования и науки Республики Казахстан).

Список литературы

- 1 Мырзахметова А.Ж. Результаты анкетирования в рамках исследования по проекту AP08052518 «Формирование информационной культуры казахстанской молодежи как фактор роста интеллектуального потенциала общества»: отчет по категории «Ученики общеобразовательных школ» / А.Ж. Мырзахметова, И.Д. Хлебников, Т.А. Резвушкина, Н.В. Карасева. — Караганда, 2021. — 79 с.
- 2 Мырзахметова А.Ж. Результаты анкетирования в рамках исследования по проекту AP08052518 «Формирование информационной культуры казахстанской молодежи как фактор роста интеллектуального потенциала общества»: отчет по

- категории «Учителя общеобразовательных школ» / А.Ж. Мырзахметова, И.Д. Хлебников, Т.А. Резвущкина, Н.В. Карасева. — Караганда, 2021. — 95 с.
- 3 Шапко В.Т. Феномен актуальной культуры / В.Т. Шапко // Социологические исследования. — 1997. — № 10. — С. 93–104.
- 4 Амбарова П.А. Профессиональная культура офицеров российской армии в условиях трансформации российского общества (социологический анализ) / П.А. Амбарова. — Екатеринбург, 2004. — 158 с.
- 5 Ершов А.П. Проблемы информатизации [Текст] / А.П. Ершов. — 2000. — № 3/4. — С. 81–88.
- 6 Красильникова Г. Пособие для граждан по доступу к информации / Г. Красильникова, Г. Кужукеева, Ю. Натарева. — Астана, 2017. — 76 с.
- 7 Юшкина И.В. Информатизация общества в России: принципы и специфика / И.В. Юшкина. — М., 2001. — 208 с.
- 8 Гендина Н.И. Формирование информационной культуры личности: теоретическое обоснование и моделирование содержания учебной дисциплины / Н.И. Гендина, Н.И. Колкова, Г.А. Стародубова, Ю.В. Уленко. — М., 2006. — 512 с.
- 9 Лозовой В.А. Культура личности. Интеллект. Творчество / В.А. Лозовой, И.Н. Пугина // Интеллектуализация общества и творчество. — Новосибирск, 1991. — С. 91–101.
- 10 Жариков Е.С. Методологический анализ возможностей оптимизации научного творчества / Е.С. Жариков. — Киев, 1968. — 170 с.
- 11 Разумовский О. С. Закономерности оптимизации в науке и практике / О.С. Разумовский. — Новосибирск: Наука. Сиб. отд., 1990. — 176 с.
- 12 Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс; пер. с англ.; под науч. ред. О.И. Шкаратана. — М.: ГУ–ВШЭ, 2000. — 608 с.
- 13 Белл Д. Социальные рамки информационного общества / Д. Белл // *Новая технократическая волна на Западе*. — М.: Прогресс, 1986. — 342 с.
- 14 Лау Х. Руководство по информационной грамотности для образования на протяжении всей жизни. / Х. Лау. — М.: МОО ВПП ЮНЕСКО «Информация для всех», 2006. — 45 с.
- 15 Қарағанды облысы. — Білім беру статистикасы. — [Электронный ресурс] https://old.stat.gov.kz/faces/karaganda/regPublications/reg_OperData/reg_Public23?_afzLoop=22269122332353966#%40%3F_afzLoop%3D22269122332353966%26_adf.ctrl-state%3D17o8bfc33f_111

И.Д. Хлебников, А.Ж. Мырзахметова, Н.К. Момошева

Қазақстан мектептерінің жоғары сынып оқушыларының ақпараттық мәдениетін зерттеу (Қарағанды, Теміртау және Саран қалалары мысалында)

Мақалада жалпы білім беретін мектептердегі қазақстандық оқушылардың ақпараттық мәдениетінің зерттеу нәтижелері қарастырылған. Зерттеудің мақсаты қазіргі қазақстандық жастардың ақпараттық мәдениет деңгейін бағалау, ықтимал қауіптер мен қатерлерді анықтау, ақпараттық сауаттылық дағдыларын дамыту бойынша тиімді стратегиялар мен ұсынымдар әзірлеу болып табылады. «Жалпы білім беретін мектеп оқушылары» (500 адам), «жалпы білім беретін мектеп мұғалімдері» (500 адам) және «жалпы білім беретін мектеп оқушыларының ата-аналары» (500 адам) санаттарындағы респонденттердің деректері талданған. Респонденттердің осы санаттары алған пайыздық бөлу негізінде зерттеу гипотезаларына сәйкес алынған деректердің аналитикалық топталуы жүргізілген, ал жауап талдауы зерттеу бағдарламасына сәйкес анықталған. Жүйеленген ақпаратты талдау респонденттердің негізгі санаттарының ақпараттық мәдениетінің оң және теріс жақтарын анықтауға мүмкіндік берді. Атап айтқанда, сауалнамаға қатысқан оқушылар өздері үшін ең танымал ақпарат көзі болып табылатын Интернет желісінде жұмыс істеудің негізгі дағдыларын меңгерген. Көптеген оқушылар ақпаратты іздеу дағдыларына сенімді және компьютерлік ойынға тәуелділікті көрсетпейді. Сауалнамаға қатысқан мұғалімдердің көпшілігі оқушылардың цифрлық сауаттылық, медиа сауаттылық және ақпараттық сауаттылық дағдыларын жоғары бағалайды. Алайда, сауалнамаға қатысқан оқушылардың үштен бірінің көбі интернетте күніне 6 сағат өткізеді. Жасөспірімдер желіні қарым-қатынас жасау, көңіл көтеру, демалу және аз дәрежеде оқу мүмкіндігі ретінде қарастырады, бірақ оны қаржылық, әлеуметтік капиталды құру, ынтымақтастық және өзін-өзі көрсету құралы ретінде қабылдамайды.

Кілт сөздер: сөздер: ақпараттық мәдениет, ақпараттық сауаттылық, медиасауаттылық, сауалнама, жастар, интернет, әлеуметтік желілер.

I.D. Khlebnikov, A.Zh. Myrzakhmetova, N.K. Momosheva

Research of information culture of Kazakhstan secondary school students (on the example of Karaganda, Temirtau and Saran)

This article discusses the results of the study on the information culture of Kazakhstan secondary school students. This study aims to assess the level of information culture of modern Kazakh youth, identify potential risks and threats, develop effective strategies and recommendations for the development of information literacy skills. The data of respondents of the categories “Students of secondary schools” (500 people), “Teachers of secondary schools” (500 people) and “Parents of students of secondary schools” (500 people) are analyzed. Based on the percentage distributions obtained by these categories of respondents, the analytical grouping of the obtained data was carried out under the hypotheses of the study and the analysis of the responses was carried out under the research program. The analysis of the systematized information made it possible to identify the positive and negative sides of the information culture of the main categories of respondents. In particular, the interviewed students have basic skills of working on the Internet, which is the most popular source of information for them. Most schoolchildren are confident in their information retrieval skills and do not demonstrate computer gaming addiction. Most teachers rate the student’s digital literacy, media literacy and information literacy skills highly. However, more than a third of the surveyed students spend over 6 hours a day on the Internet. Teenagers consider the network as an opportunity to communicate, have fun, relax and, to a lesser extent, study, but do not perceive it as a means to create financial, social capital, solidarity, and self-expression.

Keywords: information culture, information literacy, media literacy, questionnaires, youth, Internet, social networks.

References

- 1 Myrzakhmetova, A.Zh., Khlebnikov, I.D., Rezvushkina, T.A., & Karaseva, N.V. (2021). Rezultaty anketirovaniia v ramkakh issledovaniia po proektu AR08052518 «Formirovanie informatsionnoi kultury kazakhstanskoi molodezhi kak faktor rosta intellektualnogo potentsiala obshchestva»: otchet po kategorii «Ucheniki obshcheobrazovatelnykh shkol» [Results of the survey within the framework of the research project AR08052518 “Formation of information culture of Kazakhstan youth as a factor of growth of intellectual potential of society”: report on the category “Students of secondary schools”]. Karaganda [in Russian].
- 2 Myrzakhmetova, A.Zh., Khlebnikov, I.D., Rezvushkina, T.A., & Karaseva, N.V. (2021). Rezultaty anketirovaniia v ramkakh issledovaniia po proektu AR08052518 «Formirovanie informatsionnoi kultury kazakhstanskoi molodezhi kak faktor rosta intellektualnogo potentsiala obshchestva»: otchet po kategorii «Uchitelia obshcheobrazovatelnykh shkol» [Results of the survey within the framework of the research project AR08052518 “Formation of information culture of Kazakhstan youth as a factor of growth of intellectual potential of society”: report on the category “Teachers of secondary schools”]. Karaganda [in Russian].
- 3 Shapko, V.T. (1997). Fenomen aktualnoi kultury [The phenomenon of actual culture]. *Sotsiologicheskie issledovaniia — Sociological research*, 10, 93–104 [in Russian].
- 4 Ambarova, P.A. (2004). Professionalnaia kultura ofitserov rossiiskoi armii v usloviakh transformatsii rossiiskogo obshchestva (sotsiologicheskii analiz) [Professional culture of officers of the Russian army in the conditions of transformation of Russian society (sociological analysis)]. Ekaterinburg, 158 [in Russian].
- 5 Ershov, A.P. (2000). Problemy informatizatsii [Problems of informatization]. 3/4, 81–88 [in Russian].
- 6 Krasilnikova, G., Kuzhukeeva, G., & Natarova, Yu. (2017). Posobie dlia grazhdan po dostupu k informatsii [A handbook for citizens on access to information]. Astana, 76 [in Russian].
- 7 Yushkina, I.V. (2001). Informatizatsiia obshchestva v Rossii: printsipy i spetsifika [Informatization of society in Russia: principles and specifics]. Moscow, 208 [in Russian].
- 8 Gendina, N.I., Kolkova, N.I., Starobubova, G.A., & Ulenko, Yu.V. (2006). Formirovanie informatsionnoi kultury lichnosti: teoreticheskoe obosnovanie i modelirovanie soderzhaniia uchebnoi distsipliny [Formation of the information culture of the individual: theoretical justification and modeling of the content of the discipline]. Moscow, 512 [in Russian].
- 9 Lozovoi, V.A., & Pugina, I.N. (1991). Kultura lichnosti. Intellect. Tvorchestvo [Culture of personality. Intelligence. Creation]. *Intellektualizatsiia obshchestva i tvorchestvo — Intellectualization of society and creativity*. Novosibirsk, 91–101 [in Russian].
- 10 Zharikov, E.S. (1968). Metodologicheskii analiz vozmozhnostei optimizatsii nauchnogo tvorchestva [Methodological analysis of the possibilities of optimizing scientific creativity]. Kiev, 170 [in Russian].
- 11 Razumovskii, O.S. (1990). Zakonomernosti optimizatsii v nauke i praktike [Regularities of optimization in science and practice]. Novosibirsk: Nauka, 176 [in Russian].
- 12 Castells, M. (2000). Informatsionnaia epokha: ekonomika, obshchestvo i kultura [The Information Age: Economy, Society and Culture]. (O.I. Shkaratan, Transl.). Moscow, 608 [in Russian].
- 13 Bell, D. (1986). Sotsialnye ramki informatsionnogo obshchestva [The social framework of the information society]. *Novaia tekhnokraticheskaia volna na Zapade — The new technocratic wave in the West*. Moscow: Progress, 342 [in Russian].

14 Lau, Kh. (2006). Rukovodstvo po informatsionnoi gramotnosti dlia obrazovaniia na protiazhenii vsei zhizni [Guidelines on Information Literacy for Lifelong Learning]. Moscow: Mezhtionalnaia obshchestvennaia organizatsiia v podderzhku programmy YuNESKO «Informatsiia dlia vseh», 45 [in Russian].

15 Qaragandy oblysy. — Bilim beru statistikasy [Karaganda region. — Educational Statistics] (n.d.). old.stat.gov.kz Retrieved from https://old.stat.gov.kz/faces/karaganda/regPublications/reg_OperData/reg_Public23?_afzLoop=22269122332353966#%40%3F_afzLoop%3D22269122332353966%26_adf.ctrl-state%3D17o8bfc33f_111

А.Н. Шұқыжанова*

*Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: aiym.shukizhanova@gmail.com)*

Шекараны зерттеудің теориялық тәсілдемелері

Бүгінгі күні шекарамен байланысты мәселелер көптеген адамдар үшін маңызы зор болса да қазіргі зерттеулерде шекара мен шекара үдерістерінің мәнін талдаудың теориялық аспектісіне басымдық беріледі де шекаралық мәселелердің шешу жолдарын қарастырмайды. Шекараларды зерттеудің бастапқы кезеңінде тәжірибеге бағытталған тәсілдемелер басым болғанын атап өткен жөн, сол кездегі зерттеулерде шекараларды делимитациялау, шекара қақтығыстарын реттеу және т.б. мәселелерді зерттеуге баса назар аударылды. Мақалада картографиялық, классификациялық, функционалдық, саяси-географиялық сияқты дәстүрлі тәсілдемелер мен негізінен 1990 жылдары және 2000 жылдардың басында пайда болған постмодернистік тәсілдемелер қарастырылған. Автор дәстүрлі тәсілдемелер мына сұрақтарға жауап бере алмады деп есептейді: неліктен ұзақ уақыт бойы бейбіт шекара маңы аймағы болып тұратын зоналар санаулы күннің ішінде қиян—кескі қақтығысқа айналып кетеді, не себепті мемлекеттік шекараға қатысты мәселелерге үкімет пен қоғам ерекше көңіл бөледі? Осы сұрақтарға жауап беру үшін жоғарыда көрсетілген постмодернистік тәсілдемелер қажет болды. Аталған тәсілдемелер өкілдері де лимологияның барлық қарама-қайшылықтарының шешімін таба алмады, алайда мақала авторы дәстүрлі және постмодернистік тәсілдемелер делимитация, шекара маңы ынтымақтастығының тиімділігін арттыру, шекараны бақылау мен қауіпсіздігін нығайтудың тиімді жолдарын қарастыру, шекаралық қақтығыстарды реттеу, шекарадан өтетін адамдардың мүдделері мен құқықтарының бұзылмауы сияқты мәселелерді шешуде потенциалдары бар деген қорытындыға келеді.

Кілт сөздер: шекара, шекара концепциясы, лимология, картографиялық тәсілдеме, классификациялық тәсілдеме, функционалдық тәсілдеме, саяси-географиялық тәсілдеме, әлемдік жүйе, бірегейлік және шекаралар, қауіпсіздік.

Kipicne

Шекара қоғамның саяси — территориалды ұйымдасуының іргелі негізімен байланысқан күрделі қоғамдық құбылысты білдіреді. Шекара қоғамның әртүрлі саласында әрқалай түсіндіріледі. Мемлекеттік шекара теориясының негізін географиядан қарау керек. Шекара мәселесін және оны делимитациялау — географияның іргелі мәселелерінің бірі болғандықтан мемлекеттік шекараны бірінші болып географтар зерттей бастады. Адамзат тарихы бұл көбінесе соғыстар тарихы, ал көптеген соғыстардан кейін шекаралар өзгеріп отырды. Билік пен саяси қайраткерлер территориялық наразылықтар мен аннексияларды негіздеуді қажет етті, ал шекараны өзгерту оларды делимитациялау мен демаркациялау үшін қолданбалы зерттеу қажеттігін тудырды.

Теориялық база жаңарып, ғылыми тәсілдемелер қолданылып басқа да қоғамдық ғылымдармен байланыс нығайғаннан кейін өткен ғасырдың 70-жылдары пайда болған жаңа саяси географияда да шекараға көп көңіл бөліне бастады. XIX ғасырдың соңында географтар, саясаттанушылар, әлеуметтанушылар, этнологтар, психологтар, антропологтар, заңгерлер, экономистер және тіпті техникалық ғылым мамандары дамыта бастаған лимология немесе шекараны зерттеу тез дамып келе жатқан білімнің пәнаралық облысына айналды. Шекараға қатысты мақалалар, атлас карталары, арнайы мамандандырылған ғылыми журналдар (Journal of Borderlands Studies және Eurasia Border Review) және зерттеу орталықтары пайда болды. Еуропада бірінші болып шекараны Ұлыбританияның Дарем университетіне қарайтын Халықаралық шекараларды зерттейтін орталық (International Boundaries Research Unit) пен Неймеген (Нидерланды) университетінің шекаралық зерттеулер орталығы айналыса бастады. Шекараны зерттейтін ғылыми бөлімдер әсіресе, АҚШ пен Мексиканың ортақ шекарасын зерттейтіндер АҚШ-та да бар [1: 35–36].

Лимология (лат. *limes* — «шекара») — шекаралардың табиғаты мен қызметін, шекара бойындағы территорияларды (аймақтарды), шекаралық институттарды, шекара бойындағы үдерістерді зерттейтін ғылыми пән. Лимологияның зерттеу кеңістігі қарқынды дамып жатқан пәнаралық саланы камтиды [2: 6].

Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысында әдіснамалық тәсіл ретінде жүйелеу тәсілі қолданылып, бірнеше ғылыми тәсілдемелер: тарихи–картографиялық, классификациялық, функционалдық және саяси–географиялық сияқты дәстүрлі тәсілдемелерге және әлемдік жүйе, бірегейлік және шекаралар, жаһандану, интеграция үдерістерінің саяси шекараларға әсері, шекараны қауіпсіздік тұрғысынан зерттеу сияқты постмодернистік тәсілдемелерге талдау жасалды. Бұл шекараны зерттеудегі пәнаралық кешенді зерттеу тәсілін қолдану қажеттілігін дәлелдейді. Мақалада шекараны зерттеудегі негізгі ғылыми тәсілдемелер топтастырылды.

Нәтижелері мен оларды талқылау

Лимология шеңберінде зерттеушілер шекараны зерттейтін тәсілдемелерді шартты түрде дәстүрлі және постмодернистік деп бөледі. Дәстүрлі тәсілдемелерге тарихи–картографиялық, классификациялық, функционалдық және саяси–географиялық тәсілдемелер жатады.

Тарихи–картографиялық тәсілдеменің негізі — тарихилық (историзм) қағидасы. Бұл тәсілдеменің бірнеше артықшылығы бар, біріншіден, шекараны кеңістік және уақытпен қатар зерттейді және шекара сызығының тұрақтылығы мен құрылуына ерекше көңіл бөледі, екіншіден, көрші мемлекеттердің сыртқы саясаты, шекараның қызметі және саяси режимдер арасындағы өзара байланыс талданады. Үшіншіден, шекараның қызметі мен режиміне талдау жасар кезде көрші мемлекеттердің экономикалық, саяси және әскери күштерінің ара қатынасын ескеруге тырысады және мемлекетаралық шекараның әр жағындағы табиғи ресурстар мен бедерлерге, шаруашылықтың мамандандырылуы мен құрылымына, халықтың мәдени айырмашылығы мен этностық құрамына тарихи–географиялық және картографиялық талдау жасайды. Бұл тәсілдеме бойынша күшті мемлекет өзінен әлсіз мемлекетке шекараның қай жерден өтетіндігін көрсетеді немесе мықты мемлекеттің мүддесі бойынша шекара анықталады.

Төртіншіден, тарихи–географиялық тәсілдемені қолдану мемлекетке тиімді шекаралар табиғи шекаралармен, яғни тау жоталары, ірі өзендермен сәйкес келмеу керек деген «табиғи шекаралар» теориясын жоққа шығаруға мүмкіндік берді [3: 302–304].

Мемлекеттік шекараны этностық, лингвистикалық немесе діни шекаралармен қатар алып жүру «табиғи» шекаралар теориясының әртүрлілігі болып табылады. «Табиғи шекаралар» теориясы территориялды экспансияны ақтау үшін қолданылды. Мемлекеттік территорияның нақты бір табиғи шекараға дейін кеңеюі ресми сыртқы саяси доктрина мен ұлттық идеяның бір бөлігі болғандығы туралы мысалдар көп. XX ғасырдың басында біріккен Италия мемлекеті солтүстік шекарасын негізгі альпілік су айырығымен жүргізуді мақсат етті. Нәтижесінде көпжылдық қақтығысқа әкеліп, ғасырдың соңында ғана реттелген герман тілді халық территориясы — Оңтүстік Тироль, қазіргі Больцано (Боцен) провинциясы Италия құрамына кірді. Югославия ыдырағаннан кейін Хорватияда Дрина өзені бойымен тарихи шекарасын қалпына келтіру идеясы туындады. Бұл Хорватияға Босния мен Герцеговинаны қосу қажеттілігін білдірді [1: 37–38].

Шекараны зерттеуде классификациялық тәсілдеменің де картографиялық тәсілдеме сияқты ұзақ тарихы бар. Аты айтып тұрғандай бұл тәсілдеме тек топтастырмайды, сонымен қатар шекараның қызметтерін қарастырады. Олардың ішінде ең негізгілері тосқауылдық, байланыс және сүзгіш қызметтері. Тосқауылдық — трансшекаралық қатынасты қиындататын факторлар мен шарттар жиынтығымен анықталынатын шекараның маңызды сипаттамасы. Түйіспе қызметі трансшекаралық қатынасты жақсартатын, өзара тиімді экономикалық, мәдени байланысты дамытатын факторлар мен шарттардың жиынтығын білдіреді. Аталған қызмет ұлттық шекарадан тауар, адам, қаржы, ақпараттардың өтуінде көрінеді. Сүзгіш қызмет аты айтып тұрғандай шекарадан өтетін ағынды реттейді.

Субаймақтық шекаралар туралы айтқанда олардың барлығы анықтамасы бойынша ашық және өткізгіш болып табылатындығын естен шығармау керек. Бұл жерде біртұтас мемлекет туралы айтылып тұр. Сондықтанда субұлттық шекаралардың тосқауылдық және сүзгіш қызметтері сыртқы шекаралармен салыстырғанда әлсіз. Алайда, тосқауылдық және сүзгіш қызметтер этносаяси тұрақсыз аймақтарда (немесе ерекше экономикалық мәртебесі бар аудандарда, мысалы еркін экономикалық зоналарда) көріне алады. Бұл мемлекеттің жоспарлы саясатымен байланысты [4: 16].

Саяси тұрғыдан алғанда шекараның тосқауылдық қызметі мемлекетте тұрақты жағдайды қамтамасыз ететін ұлттық қауіпсіздікпен тығыз байланысты. Шекараның қауіпсіздігін түсіну оның символикалық рөлі мен тарихи дәстүріне байланысты [5: 45].

Жоғарыда қарастырылған қызметтерден бөлек шекараның шағылыстырушы, реттеуші, бөлуші және салыстыру қызметтері де бар. Шағылыстырушы қызмет деп шекарада саяси құрылыс пен мемлекеттік құрылымның ерекшеліктерінің және мемлекеттің мәдени, әлеуметтік, экономикалық дамуы деңгейінің көрінуін айтамыз. Тоталитарлы режимді мемлекеттерде әдетте ерекше шекаралық зонасы бар айқын тосқауылдық қызметі бар шекаралар бар. Ал демократиялық мемлекеттерде керісінше өткізгіш, түйіспе шекаралар қалыптасқан. Бөлуші қызмет ұлттық, әлеуметтік немесе мәдени топты басқа топтан бөліп, олардың әртүрлілігін сақтайды. Шекараның реттеуші қызметі мемлекеттік территорияда тепе-теңдік, экономикалық режимді қамтамасыз етеді. Салыстыру функциясы шекараның әлемдік экономикалық және саяси бәсекелестік элементін ұстап тұруға мүмкіндік беруінен көрінеді.

Шекараларды топтастыруға келетін болсақ шекараларды тарихи жағдай мен пайда болу бірізділігіне байланысты топтастыру керек. Осы топтастыру шеңберінде соғыстан кейінгі, өтемақылы, таңылмалы, отаршылдық, таласты шекаралар бөлініп шығады. Сонымен қатар, шығуына, тарихына және өмір сүру ұзақтығына байланысты да топтастыруға болады. Соңғы топтастыру халықаралық қатынастар тарихы тұрғысынан ерекше маңызға ие [6: 25].

Аталған топтастыруды пайдаланып қазіргі кездегі еуропалық шекараларды келесі категорияларға өмір сүру ұзақтығы мен тұрақтылық деңгейі бойынша бөлуге болады:

1) ең тұрақты орта ғасырлар дәуірінде өрлегендер (испан—португал шекарасы, 1297) немесе Вестфаль жүйесі әрекет етіп тұрған кезде құрылған (франко—испан шекарасы, 1659; швед—норвеж шекарасы, 1660; норвеж—фин шекарасы, 1751);

2) Вена конгресі кезінде белгіленген шекаралар (1815): Швейцарияның, франко—бельгийлік және швед—финдік шекарасы;

3) Вена жүйесінің қызмет етуі шеңберінде құрылған шекаралар: Нидерланды, Бельгия және Люксембург арасындағы, нидерлан—герман және австро—герман шекаралары, франко— италиялық шекара, грек—серб (қазіргі грек — македон) және грек—албан шекарасы;

4) Бірінші дүниежүзілік соғыс нәтижесінен кейінгі және бірінші соғыс жылдарынан кейін анықталған шекаралар: Германияның Франциямен, Бельгия және Даниямен шекарасы, Австрияның оңтүстік және батыс шекарасы, Грецияның Болгариямен және Түркиямен шекарасы, ағылшын—ирландық шекара;

5) Екінші дүниежүзілік соғыс нәтижесі бойынша құрылған шекаралар: герман—поляк шекарасы, италян—югослав (қазіргі кездегі италян—словениялық шекара), кеңес—фин және кеңес—норвеж шекарасы; Польша, Венгрия, Румыния, Чехословакия шекаралары;

6) қырғи қабақ соғысы аяқталғаннан кейін құрылған шекаралар: КСРО, Югославия және Чехословакия ыдырауы нәтижесінде құрылған шекаралар [6: 25–26].

Саяси—географиялық тәсілдемені 1970–1980 жылдары американдық саясаттанушылар Г. Гёртц пен П. Диль дамытты. Бұл тәсілдеме мемлекеттік шекаралардың халықаралық қақтығыстардағы рөлін және халықаралық қатынастардың дамуына әсерін зерттейді. Сонымен бірге, мемлекет халықаралық әрекеттің маңызды субъектісі ретінде, ал шекара мемлекеттік егемендік пен ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ететін шекаралық меже ретінде қарастырылады. Либералды көзқарас бойынша мемлекеттік шекараның басты қызметі көрші мемлекеттер арасында байланысты қамтамасыз ету және өзара әрекеттестігіне жағдай жасау. Сол үшін де шекаралық қақтығыстарды тез арада шешу және трансшекаралық инфрақұрылымды дамыту қажеттілігі туындайды [7: 131].

Г. Гёртц пен П. Дильдің пікірінше, қақтығыста аймақтық айырмашылық маңызды рөлге ие. Көп мемлекеттер шоғырланған аймақтарда болашақта қақтығыс болу қаупі жоғары. Қақтығысқа (жанжалға, кикілжіңге) барынша бейім (осал) аумақтар Еуропа мен Таяу Шығыста. Шекаралық таластар мен шекараны орнату таластардың жалғасуына негіз бола алады. Зерттеушілер екі мемлекет территориямен алмасқаннан кейін егерде ол территория мемлекет үшін маңызды қызмет атқарған болса қарулы қақтығысқа әкелу қаупі жоғары деп есептейді. Бұл территорияны қайта алуға талпыныс жасауға итермелейді (мысалы, Египеттің Израильге Синай түбегін қайтарып алу үшін шабуыл жасауы). Осылайша, билік бөлінісі мен заңдылығы қайта қайталанатын қақтығыстың моделін құрады.

Г. Гёртц пен П. Дильдің мәлімдеуінше заңсыз берілген территория мемлекеттің әскери күш қолдануға немесе сес көрсетуге дайындығын ұлғайтады. Ғалымдар территориалды өзгерістерді зерттеген кезде мемлекеттер арасында әскери қақтығысқа әкелуі мүмкін шарттарды анықтады. Территориалды талас бойынша қақтығыстың ықтималдығын зерттеген кезде олар территорияның маңыздылығы, территориялық айырбастың заңдылығы сияқты элементтерден тұратын өлшем моделін қолданды. Бірінші элементте айырбас кезінде оның маңыздылығын анықтау үшін облыстың көлемін және халық санын ескереді. Алмасқанда ұтылған немесе ұтқан тарап үшін территорияның географиялық жақындылығы да маңызға ие. Мемлекет үшін географиялық жағынан жақын аймақ болса алмасқан территорияның маңыздылығы жоғары болады. Сонымен бірге, зерттеушілер территория айырбасқа түспес бұрын ұтылған мемлекеттің территориясы болды ма әлде отар немесе тәуелді территория болды ма деп қарастырады. Территория айырбасының заңдылығын көп жағдайда қамтамасыз ету мүмкін бола бермейді [7: 129]. Шарттың әлеуметтік теориясында адамдар қоғамдастыққа өз еріктерімен енеді. Басқаша жүзеге асатын болса заңға қайшы болады. Осыларды территориалды өзгеріске қолдана отырып, Г. Гёртц пен П. Диль барлығы заңды болуы үшін халық өзінің келісімін плебисцит түрінде көрсетуі керек деп есептейді. Территориалды өзгеріске келісімдерін бергенде жергілікті тұрғындар алдыңғы үкіметтерінен қолдау күтпейді деп күтіледі. Сондықтан да ұлттық немесе саяси факторларға негізделген жаңа талаптар пайда болады. Тұрғындардың территорияны айырбастауға келісімдерін беруі заңдылықтың көрсеткіші болуы мүмкін, алайда, территориялық келісімдер көбінесе алмасатын территория тұрғындарының қалауы бойынша емес мемлекеттер арасында жүзеге асады. Шарттар жиі ресми түрде пайдаға асады.

Ресми келісілген шарттар мемлекетке келісімшарттың шарттарымен келуге дайындығын көрсетеді. Сондықтан да шарт жасасу арқылы жүзеге асқан территориалды өзгеріс заңды және халықаралық құқық нормаларына сәйкес деп бағаланады. Бірақ, көп келісімшарттар жеңілген тараптың ерікімен келісіледі. Сонымен бірге, мемлекеттер ұйғарымға сәйкес жерді ұзақ уақыт пайдалану үшін ала алады. Территориалды өзгеріс заңға сәйкес болғандығын анықтаған кезде өзгеріске қарулы қақтығыс әсер еткендігін білу маңызды. Өлшеу моделі кезінде екі жақ тараптың мүмкіндіктері, ресурстары, яғни территориалды талас кезіндегі әскери шығындары арқылы өлшенеді. Г. Гёртц пен П. Диль территорияның мемлекетке маңыздылығы мемлекеттер арасында қақтығыстардың болашақта болу мүмкіндігіне әсер етеді деген қорытындыға келеді. Тараптар территориалды өзгерістен кейін 30 жылдың ішінде қақтығысқа тап болады, ал кейбір мемлекеттер территория айырбастай салысымен әскери күш қолданып территориялық таласқа барып жатады (Израиль, Үндістан, Пәкістан). Территориалды өзгеріс туралы заңды келісімшарттың жоқтығы қақтығыстың болу қаупін жоғарылатады, сол үшін территориямен алмасқан кезде барлығын заң тұрғысынан рәсімдеу қажет. Сонда ғана мемлекеттер арасында территориалды қақтығыстың болу қаупін төмендетуге болады [7: 132–134].

Ғалымдардың зерттеулерін қарастыра келе жыл сайын шекара маңында таластарға тап болатын Қырғызстан және Тәжікстан республикалары ортақ шекараларын анықтау үшін айырбасқа баратын болса, зерттеушілер көрсеткендей 30 жылдан кейін соғысқа немесе қақтығысқа әкелмейтіндей, қолжеткізілген шешім мемлекеттер арасындағы қарым-қатынасқа болашақта әсер етпес үшін зерттеудің барлық нәтижелерін ескерулері керек.

Функционалды тәсілдеме өкілдері үшін шекара маңы өзара әрекеттестігі мен трансшекаралық лекті зерттеудің маңыздылығы зор. Ағылшын ғалымы Дж. Хауз америка–мексикандық шекарасын зерттеп, шекара маңы өзара әрекеттестігінің келесідей сұлбасын ұсынды: жазықтық мемлекетаралық қарым-қатынастар (екі мемлекеттің орталық үкіметтерінің арасындағы қатынас); тік ұлттық қарым-қатынастар (шекара маңы аймақтары және мемлекеттің орталық үкіметі арасындағы өзара әрекеттестік); жазықтық трансшекаралық қарым-қатынастар (шектес жатқан әртүрлі мемлекеттердің шекара маңы территориялары арасындағы байланыс); горизонтальді ұлттық қатынастар (бір мемлекеттің шекара маңы аудандарының байланысы) [1: 309–310].

1980 жылдардың соңынан бастап постмодернистік тәсілдемелер дами бастады. Бұл тәсілдемелер саясаттанушылар, философтар, әлеуметтанушылар және әлеуметтік психологтар ұсынған тұжырымдарға сүйенеді. Зерттеуші В.А. Колосов постмодернистік тәсілдемелерді шартты түрде бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады деп көрсетеді. Солардың ішіндегі ең негізгілеріне тоқталамыз.

Әлемдік жүйе, бірегейлік және шекаралар. 1990 жылдары саяси шекараны зерттеуде әлемдік жүйе мен территориалды бірегейлік теорияларының синтезі әсер етті. Нақты бір шекараның орнын

барлық әлемдік шекара жүйесінде әртүрлі кеңістік деңгейде зерттейді. Жаһандық өзара тәуелділіктің өсуі теориясы өкілдері халықаралық еңбек бөлінісінің тереңдеуіне, байланыстың және байланыс құралдарының жетілуі сияқты экономикалық факторларға назарларын аударады. Бұл үдерістер жаһандық желінің құрылуымен түсіндіріледі.

Шаруашылық өмірдің интернализациялануы және адам, ақпарат, тауар, қаржы, энергияның трансшекаралық легінің ұдайы дамуы әрекеттің әртүрлі деңгейінде трансшекаралық субъектілердің әсерінің өсуімен байланысты. Нәтижесінде мемлекеттік шекаралар тосқауыл қызметінің бір бөлігінен айырылады. Мемлекеттің аймақтық және халықаралық ұйымдарға өз қызметінің жартысын беруі ұлттық мемлекеттердің Вестфаль жүйесінің дағдарысы ретінде қарастырылады. Бүгінгі күні еш мемлекет өзінің көрші мемлекеттерінен оқшаулана алмайды. Егерде екі жақты қарым-қатынас нашар болатын болса да, әдетте көрші мемлекеттер транзит, байланысты дамытуға, табиғи ресурстарды және халықаралық өзендер бассейнін бірігіп пайдалануға, қауіпті табиғи және техногенді құбылыстарды ескертіп отыруға мүдделі.

Қазіргі кездегі шекараны зерттеуде территориялды бірегейлік эволюциясы мен пайда болуына жіті назар аударылатын болды. Адамдардың өмірінде шекараның мәнін оның қоғамдық санадағы рөліне, адамның әртүрлі рангтегі территориямен (мемлекет, аймақ, төңірек) өзін-өзі анықтауына талдау жасамай білу мүмкін емес [8].

Бұл тәсілдеменің дамуына фин ғалымы А. Паасидің еңбегі хор. Ұлтшылдық — территориялық идеология мен мемлекеттік құрылыстың негізі деген гипотезаға сүйенеді. А. Пааси «байырғы тұрғын» және оның мәдениеті туралы қоғамдық түсінік, шамаланып отырған немесе шынайы қауіп кезіндегі мемлекеттің қауіпсіздігі, тарихи аңыздар мен стереотиптер, адамдар мен саяси элиталардың белгілі бір шекараға деген көзқарасына әсер ететіндігін көрсетті [9: 614].

Бұл көзқарасқа сәйкес шекараның қызметі мен өтетін жері шекараның екі жағындағы халықтың өз мемлекеттеріне адалдығымен анықталады. Көпұлтты мемлекеттің шекарасын легитимациялау үшін ортақ символ және құндылықтар негізінде қай ұлтқа тиесілігіне қарамастан барлық халықты біріктіретін саяси ұлтты құру қажет. Ережеге сәйкес саяси бірегейлікті мемлекет пен элита құрады. Мемлекет оның басты элементтерінің бірі. Бұдан қарапайым формула шығады: егерде тұрақты саяси бірегейлік болмайтын болса, тұрақты шекара да, тұрақты мемлекетте жоқ. Осылайша, шекара мәселесі мемлекеттің әрекеті мен қызметінің талдауымен тығыз байланысты.

Геосаяси тәсілдемелер: жаһандану және интеграция үдерістерінің саяси шекараларға әсері. Постмодернистік тұжырымдар сыртқы және ішкі саясаттағы, мемлекеттер арасындағы және басқа шекаралардағы олқылықты жоюға көмектесті. Ақиқатында, мемлекеттік шекара мен муниципалитеттің шекарасы қандай да бір әлеуметтік-экономикалық қоғамдастық мүшелері басқаратын кеңістікті белгілеу үшін қолданылады. Б. Андерсонның пікірінше, кез келген саяси-әкімшілік шекара әлеуметтік топты біріктіреді және сол топты көршілерінен бөледі. Жаһандану және интеграция үдерістері әсерімен әртүрлі деңгей мен түрдегі шекаралар арасындағы қызметтер бөлінеді.

Әртүрлі этностар мен басқа да топтардың араласуынан адамдардың бірегейлігі өзгеруде. Адамдардың көпшілігі өз өздерін екі немесе бірнеше этномәдени топтармен байланыстырады. Мәдени, тілдік, діни, әлеуметтік-кәсіби бірегейлік күшеюде. Және де олар нақты бір территориямен байланыспаған. Бұл өз кезегінде мемлекеттік бірегейлікті әлсіретеді. Себебі, адамдар өздерін «бөтендерден» (мигрант, кедей, басқа діндегі адамдар және т.б.) қатал әкімшілік кедергілермен шектегісі келетіндіктен, нақты бір тұрғылықты жермен (елді мекен, муниципалитет, аудан) өздерін байланыстыруға тырысады.

Сыртқы қауіптен сескену адамдардың кәдуілгі санасында жақтырмайтын немесе қауіпті көршісімен мүлде байланысты үзуге итермелейді. Егерде одан құтылуға, бақылауға немесе басқа жерге көшіріп жіберуге болмайтын болса одан оқшаулануға болады. Бұндай стратегияны бірнеше мемлекеттер ұстанған. Мысалы, Ұлы Қытай қорғанын салған қытайлар, Англиядан Шотландияны бөліп тұрған Адриана қорғаны, Берлин қабырғасы және қазіргі кездегі Израиль үкіметі өзінің азаматтарын палестиндіктерден қорғағысы келіп салған таяушығыстық қабырға [9: 618–619]. Ең өкініштісі шекаралық қабырғалар қақтығысты одан ары ушықтырады. Оқшаулану білместік тудырады, ал көршіні былай тану достасу мен мәселені шешу үшін үлкен кедергі.

Осылайша, саяси, әкімшілік және мәдени шекаралар бірыңғай, біртұтас және иерархиялы ұйымдасқан әлеуметтік жүйені құрайды.

Геосаяси тәсілдемелер: шекараны қауіпсіздік тұрғысынан зерттеу. Адамдардың нақты бір территориямен өз-өздерін анықтауы территорияға символикалық мағына береді. Олар ұлттық немесе этностық бірегейліктің бөлігі болады. Ресейдегі Севастополь мен Сербиядағы Косово, көптеген мемлекеттердегі астаналар мен мемлекеттік шекаралар территория — символдар болған. Шекаралар көрші аймақтарды айқын ажыратып, территория тұрғындарын «басқалардан» ажырата алатындықтан олар туралы көпшілік пікір әртүрлі. Бұл әсіресе тоталитарлы режимдерге тән. Сталиндік кезеңде барлық шетелдік әлем соғыс қаупі, диверсия төндіретін «зұлмат территориясы» ретінде көрсетілді [8].

Сондықтанда шекара туралы түсінік ұлттық қауіпсіздікпен тығыз байланысты. Шекара — шекаралық, кедендік және басқа да қызметтердің орналасқан жері, әсіресе қоғамдық пікір бойынша қауіп төнетін аймақтарда. Қауіпсіздік — көп аспектілі түсінік: әскери, экономикалық, экологиялық және т.б. қауіпсіздіктер бар. Қауіпсіздік адамдардың өміріне және олардың әрекеттеріне қауіптің жоқтығы және олардың бейбіт өмір сүруін қамтамасыз ету деп түсіндіріледі. Лимология бойынша қауіпсіздікті кім қамтамасыз етеді және оның объектісіне (макроаудан, мемлекет немесе оның бір бөлігі) не жататындығы маңызды.

Нақты бір шекараның қауіпсіздігі оның символикалық рөліне, тарихи дәстүріне, имиджіне, қазіргі дискурсына тәуелді. Мемлекеттік шекараның қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі рөлінің дәстүрлі түсінігі біріншіден, әскери қауіптің алдын алуына негізделген. Сондықтан, шекара маңы аудандары ерекше режимдегі милитаризацияланған зонаға айналады. Екіншіден, дәстүрлі тәсіл бойынша шекара маңы зонасындағы ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде ең басты міндет — кез келген трансшекаралық лекті толығымен бақылауға алу. Шекара мемлекеттің ішіне заңға қайшы әрекеттер жасайтын адамдар, тауарлар, ақпарат және тағы да басқалардың енуіне тосқауыл болатын алдыңғы шеп ретінде қарастырылады. Шекара маңында адам саны аз болатын болса және шаруашылық әрекеттері аз болса соғұрлым сол жерлердегі трансшекаралық лекті бақылау жеңіл. Үшіншіден, бұл тәсілдеме мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз етуге негізделген және бұл міндетті тек мемлекет шешеді [9: 621–622].

Шекараны зерттеудің постмодернистік тәсілдемелерінде шекараның қызметі басқаша қарастырылады. Сыртқы экономикалық байланысқа барлық мемлекеттік территория мен шекара маңы аудандары қатысады да, экономикалық өсім мен инновация орталығына айналады деп көрсетеді. Трансшекаралық кеңістік жүйелер — қалалық агломерациялар, кооперативтік өндірістер құрылады. Демографиялық, әлеуметтік үдерістер және аралас некенің көбеюі шекара маңы тұрғындарының этникалық құрамы мен бірегейлігін күрделендіреді. Өзара сенімділік өсіп келеді, ғасырлар бойы қалыптасқан стереотиптер жойылуда. Мұндай жағдайда шекаралық бақылауды алып тастау немесе жеңілдету қажет, ал бақыланып болса күзеттің дистанциялық құралдарын жетілдіру керектігі көрсетіледі.

Ұлттық және аймақтық қауіпсіздік қаупі түсінігі де өзгеруде. Ол біріншіден, жаңа қауіптермен әскери күш арқылы күресуге болмайтындығына негізделеді. Ең мықты әскердің өзі заңсыз миграцияны, халықаралық лаңкестікті, заңсыз есірткі және қару тасымалын, эпидемия мен пандемия қаупін, қоршаған ортаның ластануын, жаһандық экологиялық апаттарды тоқтата алмайды.

Екіншіден, бұрынғы тәсілдермен ұлғайып келе жатқан трансшекаралық лекті бақылау тиімсіз және экономика мен қоғамға зиян. Көрші мемлекеттермен тығыз ынтымақтастыққа бару тиімді, ал ол үшін өзара сенім, шекара маңы зонасына қарусыздандыру және ашық шекара болуы керек.

Үшіншіден, постмодернизм тәсілдемелеріне сәйкес шекара қауіпсіздігі үшін екі жақ тараптың жергілікті және аймақтық деңгейдегі билік өкілдері деңгейінде трансшекаралық ынтымақтастықты дамыту қажет. Сонымен бірге, орталық билік шекара маңы аудандарының мүддесін ескеріп, олардың қарым-қатынасына кедергі келтірмеулері керек. Осылайша, қауіпсіздік түсінігі маңызды аймақтық өлшемге ие болады.

Төртіншіден, шекараны қорғау үшін жалпы жүйелік тәсілдеме дайындалуда. Бұл жерде мемлекеттің қауіпсіздігін тек шекарада ғана емес бүкіл территорияда қамтамасыз ету керек керектігі айтылады. Заңсыз миграция немесе заңсыз есірткі саудасымен күресті шекарадағы бөгеуші шараларға ғана артып қоюға болмайды. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, шекарада әкелінетін есірткінің әрі кетсе 5–10 % тәркіленеді [1: 53–54]. Есірткі легінің көп бөлігі ресми өткізу пунктері арқылы өтеді. Сондықтанда көрші мемлекеттермен осы лектің, яғни халықаралық қылмыстық синдикаттардың себептерімен күресу керек. Ол үшін трансшекаралық лектер туралы ақпарат ашық

және қазіргі замануи технологиялар арқылы олардың халықаралық аудиті мен қашықтықтан басқару мүмкіндігі болуы тиіс.

Сондықтан шекаралық кеңістік тек шекараға жанасқан зоналарды ғана емес, ішкі аудандарды да қамтиды. Халықаралық сауданың, көлік құралы мен байланыстың дамуы шекараның мемлекеттің территориясының ішінде, мысалы, халықаралық әуежайлар, арнайы кедендік және еркін экономикалық зоналарда пайда болуына әкеледі. Мемлекеттік шекара енді тек мемлекеттік территория мен территориялық сулардың шегін белгілейтін сызықтың қызметін ғана атқармайды [8].

Қорытынды

Қорытындылай келе, дәстүрлі тәсілдемелер келесі сұрақтарға жауап бере алмады: неліктен ұзақ уақыт бойы бейбіт шекара маңы аймағы болып тұратын зоналар санаулы күннің ішінде қиян-кескі қақтығысқа айналып кетеді, не себепті мемлекеттік шекараға қатысты мәселелерге үкімет пен қоғам ерекше көңіл бөледі?

Осы сұрақтарға жауап беру үшін жоғарыда көрсетілген постмодернистік тәсілдемелер қажет болды. Әрине, аталған тәсілдемелер өкілдері лимологияның барлық қарама-қайшылықтарының шешімін таба алмады. Алайда дәстүрлі және постмодернистік тәсілдемелердің делимитация, шекара маңы ынтымақтастығының тиімділігін арттыру, шекараны бақылау мен қауіпсіздігін нығайтудың тиімді жолдарын қарастыру, шекаралық қақтығыстарды реттеу, шекарадан өтетін адамдардың мүдделері мен құқықтарының бұзылмауы сияқты мәселелерді шешуде потенциалдары бар. Сонымен қатар, аталған тәсілдемелер ғылыми ізденіске серпін беріп, мәселелерге жаңа көзқарастың пайда болуына мүмкіндік береді.

Мақала № BR 10965282 «Қазақстан-Ресей шекарасы: Тарихи контекст және жаңа геосаяси шындық» гранттық жобасы бойынша орындалды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Колосов В.А. Теоретические подходы в изучении границ / В.А. Колосов. — Владивосток: Дальнаука, 2016. — 426 с.
- 2 Цветкова О.В. Политическая лимология: концепт границы / О.В. Цветкова // Регионология. — 2015. — № 3. — С. 5–13.
- 3 Колосов В.А. Геополитика и политическая география: учеб. для вузов / В.А. Колосов, Н.С. Мироненко. — М.: Аспект-Пресс, 2001. — 479 с.
- 4 Дмитриева С.И. Лимология: учеб. пос. / С.И. Дмитриева. — Воронеж: Изд.-полиграф. центр Воронеж. гос. ун-та, 2008. — 112 с.
- 5 Цветкова О.В. Теоретико-методологические основы исследований государственных границ / О.В. Цветкова // Регионология. — 2014. — № 2. — С. 40–47.
- 6 Миньяр-Белоручев К.В. Пространственный аспект изучения истории международных отношений: проблемы формирования, эволюции и функционирования государственных границ / К.В. Миньяр-Белоручев // Вестн. Южно-Урал. гос. ун-та. Сер. Соц.-гуманит. науки. — 2015. — № 4 (15). — С. 24–28.
- 7 Goertz G. Territorial Changes and International Conflicts / G. Goertz, P.F. Diehl. — N.Y.: Routledge, 1992. — 192 p.
- 8 Колосов В.А. Теоретическая лимология: новые подходы. [Электронный ресурс]. / В.А. Колосов. — Режим доступа: <http://www.intertrends.ru/three/004.htm>
- 9 Kolosov V.A. Border Studies: Changing Perspectives and Theoretical Approaches / V.A. Kolosov // Geopolitics, 2005. — No. 10. — P. 606–632.

А.Н. Шұқыжанова

Теоретические подходы в изучении границ

В XXI веке проблемы границ имеют большое значение для многих людей, также как и сто лет назад, но, к сожалению, в современных исследованиях приоритет отдается теоретическому аспекту анализа сущности границ и пограничных процессов, но не практическому решению самих пограничных проблем. Хотя надо отметить, что на начальном этапе исследования границ, преобладал практико-ориентированный подход, где в исследованиях упор делался на изучение вопросов делимитации границ, урегулирования пограничных конфликтов и т.п. В настоящей статье рассмотрены такие традиционные подходы, как картографический, классификационный, функциональный, политико-

географический и постмодернистские подходы, которые возникли в основном в 1990-е гг. и в начале нынешнего десятилетия. Автор считает, что традиционные подходы не смогли ответить на следующие вопросы: «Почему зоны, которые долгое время были мирной пограничной зоной, в считанные дни превращаются в ожесточенные конфликты?»; «Почему правительство и общество уделяют особое внимание вопросам, связанным с государственной границей?». Упомянутые выше постмодернистские подходы были необходимы для ответа на неотвеченные вопросы. И хотя представители данных подходов не смогли найти решение всех противоречий лимологии, автор приходит к выводу, что как традиционные, так и постмодернистские подходы обладают потенциалом в решении таких вопросов, как делимитация, повышение эффективности трансграничного сотрудничества, эффективные способы усиления пограничного контроля и безопасности, урегулирование пограничных конфликтов, ненарушение интересов и прав людей, пересекающих границу.

Ключевые слова: границы, концепция границ, лимология, картографический подход, классификационный подход, функциональный подход, политико-географический подход, мировая система, идентичность и границы, безопасность.

A.N. Shukyzhanova

Theoretical Approaches of the border studies

In the 21st century, border problems are of great importance for many people, as well as a century ago. Unfortunately, modern research gives priority to the theoretical aspect of analyzing the essence of borders and border processes, but not to the practical solution to border problems themselves. It should be noted that, at the initial stage of border research, it acquired a practice-oriented approach, where the research focused on studying the issues of border delimitation, settlement of border conflicts, etc. The article examines such traditional approaches as cartographic, classificatory, functional, political-geographical and postmodern approaches, which arose mainly in the 1990s and early 2000s. The author believes that traditional approaches have failed to answer the following questions: Why do zones that have been peaceful border zone for a long time turn into violent conflicts in a matter of days? Why do the government and society pay special attention to issues related to the state border? The aforementioned postmodern approaches were necessary to answer unanswered questions. Although the representatives of these approaches could not find a solution to all the contradictions of limology, the author concluded that both traditional and postmodern approaches have the potential to address issues such as delimitation, increasing the efficiency of cross-border cooperation, effective ways to strengthen border control and security, settlement border conflicts, non-violation of the interests and rights of people crossing the border.

Keywords: border, border concept, limology, cartographic approach, classification approach, functional approach, political and geographical approach, world system, identity and borders, security.

References

- 1 Kolosov, V.A. (2016). Teoreticheskie podkhody v izuchenii granits [Theoretical approaches to the study of boundaries] *Vvedenie v issledovani granits — Introduction to the Study of Boundaries*. Vladivostok: Dalnauka [in Russian].
- 2 Tsvetkova, O.V. (2015). Politicheskaya limologiya: kontsept granitsy [Political limology: the concept of the border]. *Regionologiya — Regionology*, 3, 5–13 [in Russian].
- 3 Kolosov, V.A., & Mironenko, N.S. (2001). Geopolitika i politicheskaya geografiya: uchebnyk dlia vuzov [Geopolitics and Political Geography: textbook for universities] Moscow: Aspekt-Press [in Russian].
- 4 Dmitrieva, S.I. (2008). Limologiya: uchebnoe posobie [Limology: a textbook]. Voronezh: Izdatel'sko-poligraficheskii tsentr Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 5 Tsvetkova, O.V. (2014). Teoretiko-metodologicheskie osnovy issledovani gosudarstvennykh granits [Theoretical and methodological foundations of research on state borders]. *Regionologiya — Regionology*, 2, 40–47 [in Russian].
- 6 Miniar-Beloruichev, K.V. (2015). Prostranstvennyi aspekt izucheniia istorii mezhdunarodnykh otnoshenii: problemy formirovaniia, evoliutsii i funktsionirovaniia gosudarstvennykh granits [Spatial aspect of studying the history of international relations: problems of formation, evolution and functioning of state borders] *Vestnik Yuzhno-Uralskogo universiteta. Seriya Sotsialno-gumanitarnye nauki — Bulletin of South Ural State University. Series Social and Humanitarian Sciences*, 4, 15, 24–28 [in Russian].
- 7 Goertz, G., & Diehl, P.F. (1992). Territorial Changes and International Conflicts. N.Y.: Routledge.
- 8 Kolosov, V.A. Teoreticheskaya limologiya: novye podkhody [Theoretical limology: new approaches]. *intertrends.ru*. Retrieved from <http://www.intertrends.ru/three/004.htm> [in Russian].
- 9 Kolosov, V.A. (2005). Border Studies: Changing Perspectives and Theoretical Approaches. *Geopolitics*, 10.

М.В. Шлюпиков^{1*}, М.М. Шлюпикова²

¹Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан;
²Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова, Москва, Россия
(E-mail: shlyupikovm@mail.ru; masha.97sh@gmail.com)

Ландшафты Средневековья: Фернан Бродель о проблеме кочевничества в средневековом мире Средиземноморья

Научное наследие выдающегося французского учёного, признанного лидера второго поколения исторической школы «Анналов» Фернана Броделя продолжает находиться в сфере историографического интереса. Однако не все аспекты его исследований получили адекватную оценку. Автором статьи рассмотрены концептуальные подходы Ф. Броделя к истории взаимодействия человека и природы в Средиземноморье и прилегающих регионах через проблему кочевничества. Метод рассмотрения данного вопроса соответствует основным принципам историографического исследования: выявление авторской содержательной позиции путём анализа его трудов, характеристика источниковедческой базы и методики критики используемых источников. Кочевничество у Броделя — это не только феномен степей Центральной Азии, пастбищ Иранского нагорья, песков Сахары, но и органическая часть жизни развивающихся обществ Пиренейского полуострова, Прованса, Апеннин, Балкан, Малой Азии. Ф. Бродель столкнулся с задачей охватить во всей целостности многочисленные проблемы, связанные с перегонами скота на выпасы и с кочевым образом жизни, то есть с регулярными перемещениями человеческих масс и стад скота. Бродель восстанавливает модель кочевой жизни Балкан, Анатолии и Северной Африки. Здесь сталкиваются, на его взгляд, разные типы общества, разные типы ведения хозяйства, разные цивилизации и образы жизни. Бродель соглашается с выделением нескольких видов сезонных перемещений скота. Сезонные перегоны скота связаны, по мнению Ф. Броделя, с самыми разнообразными факторами: физическими, социальными, историческими. Кочевничество, полагает Бродель, имеет более древнее происхождение, чем отгонное животноводство. Пастухи-кочевники постепенно и последовательно вытеснялись с внутренних равнин и низменностей и были отброшены к гористым окраинам и периферийным равнинам. Переизбыток пустых пространств обрекает, по мнению Ф. Броделя, общество и хозяйство на вечное движение. Маятниковое движение степных кочевников к морю, а затем обратно от моря к пустыне Бродель считал одним из существенных факторов истории Средиземноморья. Кочевничество с его суровой замкнутой «культурой» говорит, по мнению Ф. Броделя, об очевидном детерминизме.

Ключевые слова: Бродель, историография, кочевничество, отгонное животноводство, Средиземноморье, Сахара, Ближний Восток, пустыня, оазисы, караванная торговля, ислам, арабские завоевания.

Введение

Вклад известного французского учёного Фернана Броделя (*Fernand Braudel — фр., 1902–1985*) в изучение проблем средневековой и новой истории Средиземноморья и сопредельных территорий весьма значителен и в современной науке неоспорим [1–3; 15–19]. В 1950–1980-е гг. увидели свет целый ряд его оригинальных работ, была сформирована авторская концепция «глобальной истории», в которой проблемам взаимодействия человека и природы, оседлых и кочевых цивилизаций уделялось значительное внимание [4–14].

Средневековый мир Средиземноморья рано и надолго увлёк Фернана Броделя. Море и кочевники — понятия несовместимые, но только не в исторической концепции Ф. Броделя, который сумел ретроспективно связать Внутреннее море, прибрежные регионы Южной Европы, Апеннин, Балкан, Малой Азии, Ближнего Востока, Северной Африки и более удалённые горные и низменные, пустынные и пастбищные, густо- и редконаселённые пространства.

Кочевничество у Броделя — это не только феномен степей Центральной Азии, пастбищ Иранского нагорья, песков Сахары, но органическая часть жизни развивающихся обществ Пиренейского полуострова, Прованса, Апеннин, Балкан, Малой Азии, принимающая форму отгонного животноводства.

* Автор корреспондент. E-mail: shlyupikovm@mail.ru

С учётом возросшего интереса к проблемам экологии и устойчивого развития представляется важным исследование истории взаимодействия человека и природы в разных регионах мира, особенно активно участвующих в цивилизационном строительстве, или пограничных пространств, ставших объектами социальной коммуникации.

Под талантливым пером большого мастера оживают ушедшие эпохи, наполняются смыслом так называемые структуры повседневности: без однообразия кочевой жизни, монотонности сезонных перекочевок, без контактов оседлого мира и мира номадов, и полуномадов цивилизация Средиземноморья останется понятой фрагментарно, локально ограничено. Действительно ли «привычка к кочевой жизни» является одним из отличительных свойств азиатских народов?

Своё «видение» проблем кочевничества Ф. Бродель изложил в фундаментальном труде «Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II» [9–11], «Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв.» [6–8], «Грамматика цивилизаций» [4] и других.

Научное наследие Броделя изучается долго и плодотворно [1–3, 15–19]. Отдельные проблемы исторических исследований знаменитого французского учёного уже были в сфере нашего научного интереса [20–23]. В данной статье мы затронем лишь узкий, но чрезвычайно важный аспект исторического взаимодействия человека и природы в трактовке талантливого историка.

Методы и материалы

Какова источниковедческая база исторических исследований Ф. Броделя? Насколько он был точен в анализе разнообразных письменных источников и данных географии, климатологии, статистики, археологии, топонимики, ономастики? Наверное, мы не первые, кто задаёт вопросы, постановка которых очевидна для любого профессионального исторического исследования.

Нас интересуют, в первую очередь, методы историописания Ф. Броделя, то, как историк использует в своих научных интерпретациях, в построении концептуальных схем развития мира кочевников средневековья, его взаимодействия с морскими оседлыми обществами фактические данные, почерпнутые из разных источников, в том числе корреляции собственных наблюдений географических ландшафтов региона Средиземноморья, этнографических данных.

Наш историографический анализ направлен, в первую очередь, на то, как строится его концепция кочевничества, насколько она обоснована или фактически уязвима, является ли она самостоятельной или служит лишь вспомогательной конструкцией некоей общей концепции «глобальной истории» с очевидным креном в сторону вестернизации или географической детерминации важных исторических процессов. Найти адекватные ответы на эти вопросы нам поможет тщательный анализ научных произведений Фернана Броделя, ставших широко известными и переведённые на многие языки.

Результаты и обсуждение

В своей концепции «глобальной истории», которая только вызревала, обозначалась пунктиром, яркими, колоритными мазками исторических зарисовок динамики средиземноморского мира, Ф. Бродель столкнулся с задачей охватить во всей целостности многочисленные проблемы, связанные с перегонами скота на выпасы и с кочевым образом жизни, то есть с регулярными перемещениями человеческих масс и стад скота [9; 96]. Кстати, это французский историк считал одной из характерных особенностей средиземноморского общества.

Ф. Бродель понимал, что эти постоянно возобновляемые передвижения трудно будет до конца объяснить, если ограничить рассмотрение только полуостровными частями континентов [9; 97]. Он предлагает совершать экскурсии на восток и на юг, чтобы охватить жизнь скотоводов на протяжённых границах пустынь.

Бродель соглашается с выделением нескольких видов сезонных перемещением скота. Прежде всего, это «нормальный» выгон скота в горы, когда его собственники и пастухи являются обитателями равнины, они покидают её летом, в неблагоприятное для равнинного скотоводства время [9; 97]. Горы, по мнению Ф. Броделя, в этом процессе выступают всего лишь как конечный пункт этого перемещения в пространстве. При этом пространство часто принадлежит крестьянам с равнины, но в основном его арендуют у горцев.

Трудность проблемы заключается не только в том, чтобы составить перечень видов отгонного животноводства, но и в том, чтобы провести его разграничение на севере со скотоводством альпий-

ского типа, а на юге со степным кочевничеством, что возвращает нас к попытке обозначить границы средиземноморских территорий [9; 138].

Арль, к примеру, к XVI веку уже, возможно, на протяжении четырёх или пяти столетий являлся центром массовых летних перегонов скота. Пример «обратных» перегонов скота в XVI веке наблюдается, по мнению Ф. Броделя, в испанской Наварре. На этот раз стада и пастухи спускаются с высокогорной местности [9; 97]. При этом на долю низин выпадают только рыночные функции, если там есть рынок. Эти зимние переходы напоминают, по мнению Ф. Броделя, беспорядочное бегство. Обратные перегоны скота, отмечает Бродель, происходят также в Калабрии, когда пастухи и стада зимой и весной скапливаются на узких полосках прибрежной земли [9; 98]. Существовал ещё смешанный вид, обладающий признаками и летних, и зимних передвижений. В этом случае, считает Ф. Бродель, отправной пункт и место жительства скотоводов располагаются на середине склона, на полдороге между двумя пастбищами [9; 98].

Сезонные перегоны скота связаны, по мнению Ф. Броделя, с самыми разнообразными факторами: физическими, социальными, историческими. В Средиземноморье они представляют собой принимаемые по вертикали перемещения с зимних пастбищ, располагающихся на равнине, на летние, расположенные в горах [9; 98]. Это, полагает Ф. Бродель, существенная часть жизни обеих этапов и одновременно передвижения людей. Они занимаются только скотоводством или уделяют какое-то время обработке земли. Эти люди, утверждает французский учёный, могут обитать как наверху, так и внизу, они могут иметь постоянное жилище или не иметь его [9; 98].

Две данности — рельеф и время года, по мнению Ф. Броделя, обычно предопределяют то, что может и должно происходить [9; 99]. Кочевничество, полагает Бродель, имеет более древнее происхождение, чем отгонное животноводство. Перегоны скота являлись одной из форм средиземноморской пастушеской жизни, протекающей как на равнинах, так и на горных пастбищах. Эта испытанная форма, считает Ф. Бродель, представляет собой результат длительной эволюции [9; 99]. Передвижение стад сопровождается перемещением только одной группы населения, специализирующейся на скотоводстве.

Номады, заявляет Ф. Бродель, напротив, всё перевозят с собой на большие расстояния: людей, скотину и даже дома [9; 99]. Небольшие стада номадов растворяются в огромном пространстве иногда очень маленькими группами. Сезонные перегоны скота и кочевничество выглядят, по мнению Ф. Броделя, разновременными явлениями, порождениями разных эпох [9; 101]. На всём пустынном и полупустынном пространстве, которое окружает юг Средиземноморья и тянется в сторону Центральной Азии и далее, осёдлость, считает Ф. Бродель, превращает потомков древних номадов в пастухов, ведущих менее суровый образ жизни, занимающихся, по сути дела, выгоном скота [9; 101].

Такая временная последовательность — кочевничество, обратные перегоны скота, так называемые «нормальные» перегоны скота — представляется Броделю правдоподобной. Перемещения стад представляют большой фискальный интерес, от которого не может отказаться ни одно государство, с интересом помогающее в организации и охране таких передвижений [9; 102].

Бродель приводит пример нормального перегона скота в Вичентино, окрестности Виченцы, когда скот летом выдвигается в горы и этот перегон проходит в стычках с жителями гор по поводу аренды или использования высотных пастбищ [9; 102]. Рассматривая отгонное животноводство в Кастилии, Бродель различает «большие перегоны», которые достигали 800 км и перегоны на короткие расстояния [9; 105].

Несмотря на дальность расстояний, Бродель считает, что мы имеем дело не с номадами, поскольку баранов и овец сопровождают профессиональные пастухи. Речь, по мнению французского учёного, не идёт о переселенческом движении [9; 105]. Пастушеская жизнь способствовала развитию иберийской экономики больше, чем оливки, виноград или даже сокровища Перу, соглашается Ф. Бродель с Роберто Лопесом (Roberto S.Lopez) [9; 106]. Пример Кастилии подводит Броделя к выводу, что всякая система сезонных перегонов скота предполагает наличие сложных внешних и внутренних структур [9; 108].

Путешествующие пастухи, по выражению Ф. Броделя, это особый мир, особая цивилизация. Перегоны скота — явление, зафиксированное многими установлениями, находящееся под охраной разных опекунов, уставов, преференций [9; 108]. Любая система перегонов скота, считает Бродель, формируется в силу потребностей сельскохозяйственной деятельности. Всякий логический анализ должен начинаться с земледелия как перводвигателя [9; 109].

Пастушеские дороги Ф. Бродель находит в Кастилии, в Восточных Пиренеях, в Лангедоке, в Провансе, в Италии, в Сицилии, в Румынии. Древние следы и остатки этой дорожной сети образуют, по его мнению, довольно четкую географическую картину [9; 110]. На средиземноморском пространстве XVI века сезонные перегоны скота, по мнению Ф. Броделя, были ограничены рамками Иберийского полуострова, Южной Франции и Италии. На других полуостровах — на Балканах, в Анатолии, в Северной Африке — «их следы тонут в потоках всеобъемлющих кочевых или околочевых передвижений» [9; 110]. Только часть Средиземноморского региона, считает Ф. Бродель, располагает достаточно развитым земледелием, достаточно многочисленным населением, достаточно активной экономикой, чтобы заключить пастушескую деятельность в свои узкие, тесные рамки [9; 110].

Для кочевников порой ключевую роль играет средство передвижения на огромные пространства. Бродель с интересом анализирует существо этой проблемы. На его взгляд, на востоке и на юге Средиземноморский регион пережил два нашествия, затронувших его вплоть до основания: нашествие арабов, начиная с VII века, и нашествие турок, начиная с XI века. Отправной точкой последних, утверждает Ф. Бродель, были «холодные» пустыни Центральной Азии и они сопровождались распространением или усилением распространения верблюдов [9; 110]. Первые начинались в «жарких» пустынях Аравии и способствовали экспансии дромадеров. По мнению Ф. Броделя, это два разных животных: верблюд, родина которого Бактрия, не боится ни холода, ни высоты; дромадер, выходец из Аравии, остаётся детищем песчаных пустынь и жаркого пояса, он практически непригоден к путешествиям по горным дорогам и не выносит низких температур [9; 111].

Важное значение для обоих животных имеет окружающая среда. Широкая пограничная зона, по мнению Ф. Броделя, разделяет области их обитания. В грубом приближении этой зоной Бродель считает Иранское плоскогорье, сильно промерзающее зимой, а Анатолийское плато являлось скорее закрытым для дромадеров [9; 111]. Если арабское завоевание потерпело неудачу в Малой Азии, если арабы никогда не чувствовали себя уверенно в Персии, это, по мнению Броделя, следует приписывать, по большей части, как раз ограниченным возможностям дромадеров.

В Северной Африке арабы обогнули безлюдные горы, граничащие с морем и благодаря изобилию осадков, покрытые густыми лесами. Эти сохранившиеся с древних времён леса, которые люди всегда щадили, во время арабского завоевания служили укрытием для беженцев. В VIII–XII вв. марониты и друзы обосновались в Ливане и, создавая своё государство, они расчищали территорию от лесов [9; 111]. После массового притока кочевников в Северную Африку с X и XI вв. «бедуинизация», последовавшая за арабским нашествием, заполонила, по мнению Ф. Броделя, как потоп эти давно или недавно заселённые горные края.

Появление турок с их верблюдами в горах Малой Азии и в меньшей степени на Балканах повлекло за собой, считает Ф. Бродель, сокрушительные, иногда необратимые перемены [9; 112].

«Агрессивные кочевники» взбирались на самые верхние этажи горного края, «поднимаясь выше пределов лесного пояса» [9; 112]. Великое дело весной покинуть стоянку, которая стала обиталищем блох и рассадником червей, и, «самое главное, стронуться с места, двинуться в путь». Броделя заинтересовала турецкая поговорка: «Юрюк (кочевник, путник) не обязан направляться куда-то, главное, чтобы он двигался», побуждаемый к этому скорее традицией, чем географическими предпосылками [9; 112].

Богатая история этих передвижений, по мнению Ф. Броделя, запутанна. Кочевникам приходится бороться с постоянно возобновляющимся противодействием оседлых жителей, так как они должны преодолевать, обходить или ломать препятствия, воздвигаемые этими последними, и иногда отступать перед их безмолвным натиском [9; 112]. В Малой Азии в период с XIII по XV вв., считает Ф. Бродель, пастухи-кочевники постепенно и последовательно вытеснялись с внутренних равнин и низменностей и были отброшены к гористым окраинам и периферийным равнинам.

В XVI веке турецкое правительство, по оценкам Ф. Броделя, не прекращало попыток «приручить» юрюков и сделать их оседлыми путём наделения земельными участками [9; 112]. Но это была, заключает французский учёный, безнадежная задача. Если кочевой образ жизни угасает в Западной Анатолии, то он процветает на востоке, куда прибывают кочевники из Азии, известные под общим именем «туркмены» [9; 113]. Начиная с XVI века предметом особой заботы османских правителей и сборщиком податей, считает Ф. Бродель, становятся кочевники-туркмены. Для Порты речь идёт о взимании налогов с туркмен, о наборе среди них воинов для конницы [9; 113].

Ещё один аспект, который отмечает Ф. Бродель, это борьба с Персией, повлекшая за собой вытеснение в Иран шиитских племён, а сунниты, напротив, продвигались на запад и пополняли ряды

кочевников-юрюков [9; 113]. В целом, кочевая жизнь развивается, по мнению Ф. Броделя, по циклам, в которых есть остановки, периоды застоя, плавного развития и возобновления.

Средиземноморье, расположенное на стыке жарких и холодных пустынь, сталкивается с проникновением в свои пределы образа жизни, естественного для кочевников Азии [9; 113].

Бродель восстанавливает модель кочевой жизни Балкан, Анатолии и Северной Африки, где система сезонных перегонов скота была нарушена, оттеснена на окраины или подверглась значительным изменениям. В Северной Африке каждое лето многочисленные кочевники пригоняют свои стада к морю, а с приближением зимы они возвращаются на юг и в Сахару. В Анатолии и тем более на Балканах потоки сезонных движений скота смешиваются и сталкиваются, по мнению Ф. Броделя, с кочевыми [9; 114]. На востоке Балканского полуострова турецкое правительство под давлением обстоятельств основало колонии кочевников, юрюков Малой Азии, намереваясь прикрепить их к месту и усилить свои вооруженные силы.

Впрочем, заявляет Ф. Бродель, это не единственные кочевники на пространстве Балкан [9; 114]. Передвижения кочевых, или полукочевых скотоводов осуществлялись каждый год с началом лета, когда они вновь выдвигались в горы. «Это, несомненно, кочевники», утверждает Бродель, потому что с ними едут их семьи. За цепью баранов, определяющих скорость движения, идёт обоз, включающий до тысячи лошадей, с хозяйственной и домашней утварью, палатками [9; 114, 115].

Кочевниками, по мнению Ф. Броделя, были и те люди вблизи Анкары, где разводят ангорских овец и баранов, которых знают в Северной Африке под именем берберских [9; 115]. Пастухи, управляющие этими стадами, время проводят в поле, с ними семьи на двуколках-жилищах или в шатрах. Они проникают очень далеко и заполняют новые пространства. Нередко они приходят на равнину, или забираются на возвышенности, иногда останавливаются в долинах. Направление их движения и места остановок, заявляет Ф. Бродель, определяются временем года и наличием пастбищ [9; 115].

Бродель вступает в лёгкую дискуссию с де Тоттом, который полагает, что племена, которые зимуют в центре Азии, а летом уходят в Сирию в поисках травы для своих стад, взяв имущество и оружие, считаются кочевниками, но являются ими не более, чем пастухи Испании, которые, проходят в течение нескольких месяцев со своим скотом по горам Андалусии.

Сравнивать испанских *gabadanes* и туркменских пастухов можно, по мнению Ф. Броделя, только на первый взгляд, представив себе большие расстояния, которые они преодолевают [9; 115]. Туркмены, указывает Бродель, не проходят огромных расстояний, но двигаются вместе со своими семьями и жилищами. В этом, на его взгляд, заключается разница.

Фернан Бродель отмечает продолжительность превращения кочевников в сезонных животноводов, а горцев в поселенцев долин и городков. Чтобы произошли изменения данного вида, на его взгляд, потребуются сотни лет [9; 116]. Пиренеи, Апеннины и Альпы или другие горы имеют, по мнению Броделя, похожую перспективу, которая проявляется в истории горных массивов, расположенных рядом с морем [9; 117].

В этих жестких пределах воздействие тихих волн, считает Ф. Бродель, не является замкнутым, перемены связей между людьми и окружающей средой объединяются с другими поступательными силами — экономическими. Эти события связаны друг с другом, влияют на условия жизни сообществ. Географический анализ долговременных сюжетов, заключает в итоге Бродель, объясняет самые продолжительные колебательные движения в истории [9; 117].

Оригинальна связь исторической роли полуостровов с пассионарной активностью соседних кочевников. Полуострова, по мнению Ф. Броделя, имеют огромные ресурсы и возможности, их влияние определяющее [9; 211]. Возникает проблема об исторической общности пространств, заключенных в полуостровных рамках [9; 212].

Перед нашествием мавров на Пиренеи в VIII веке в Северной Африке произошел демографический подъём, как и позже походам османов на Балканы предшествовало демографическая перегруженность Малой Азии, где происходил, по-видимому, считает Ф. Бродель, переход от кочевого к полукочевого образу жизни [9; 214].

Средиземноморье расположено вблизи большого числа пустынь, которые тянутся от Сахары до Китая. Сирийская пустыня соседствует с одним из самых больших скоплений кочевников в мире [9; 239]. Пространства оказываются связаны благодаря караванным дорогам, на которых двугорбый верблюд в Малой Азии и Иранском нагорье смещает дромадера центральных и западных пустынь (С. 239). Эта огромная пустыня удивляет Броделя своими внушительными размерами, когда возрастает роль средств передвижения, которые доминируют над всем. Изобилие пустых территорий при-

водит, по мнению Ф. Броделя, социум и экономику к постоянному движению, притом более сложному, чем в других регионах [9; 241].

Большие пустые территории, считает Ф. Бродель, приводят людей к бедности и страданиям. Земли с малой растительностью считаются здесь «пастбищами». Лесов практически нет [9; 242]. В этой скудной среде биологические виды существуют лишь потому, что природа не терпит пустоты [9; 243].

Во время изменений климата и природных катаклизмов люди оказываются способными выжить, чего бы это им не стоило. Если бы не было прирученных животных, считает Ф. Бродель, люди не могли бы ответить на угрозу пустыни [9; 243]. Почти все арабы, по Броделю, — это номады, «похожие на рои пчёл» и создающие небольшие сообщества: патриархальные семьи, «фракции», «племена», конфедерации племён [4; 75].

Верблюд, по мнению Ф. Броделя, даёт возможность человеку кочевать и использовать растительность более богатых и влажных пространств [9; 243]. Верблюд — это помощник, который помогает жить в пустыне. Многие жители Аравии существуют только за счёт разведения верблюдов. Физиологические способности верблюда, по мнению Ф. Броделя, помогают ему осуществлять дальние перемещения от одного пастбища к другому [4; 76].

Для пищи кочевников мало продуктов, получаемых от верблюжьих стад. Охота и примитивное собирательство дополняли скудный рацион номадов. В XVI веке ещё встречаются дикие верблюды, быки, ослы и бараны, сайгаки и серны, куропатки [9; 243].

Кочевники, по мнению Ф. Броделя, зависимы от пастбищ и водопоев, что требует постоянных перемещений [9; 244]. Обыденностью является гонка за «убегающей травой» [4; 76]. На выючных верблюдах номады уходят за сотни километров с юга на север и обратно. Ближе к северу, у границ с «плодородным полумесяцем», кочевничество, считает Ф. Бродель, деградирует под влиянием оседлых народов. Скотоводство, уже не требует комплексных передвижек [4; 76]. В Аравии кочевничество, связанное с верблюдоводством, сохраняет, по мнению Ф. Броделя, своё господство.

По всей видимости, происходят стычки из-за бедных пастбищ. Эти территории, никому непринадлежавшие, защищены правовым обычаем. Выгоднее номадам, считает Ф. Бродель, было атаковать оседлые земли. Необходимо было охранять паломников от грабежей кочевников.

Существование этих социумов в пустыне, столь дикое на первый взгляд, оказывается, по мнению Ф. Броделя, имеющей сложную систему, обычаи и «изолированные юридические структуры» [9; 245].

Движению в западном направлении, по мнению Броделя, есть свои объяснения историко-географического характера. Арабы не сумели в VII веке одержать успех в Малой Азии, потому что их верблюды страдали от низких температур суровой Анатолии [4; 76]. С другой стороны, по Броделю, в Центральной Азии есть свои номады, стада своего скота, имеют место свои насильственные процессы миграции [4; 76, 77]. Пустыни севера, делает вывод учёный, не являются пустыми территориями для нормального размещения [4; 77].

Бродель выделяет две страты номадов. Во-первых, это номады гор, передвигающиеся на короткие дистанции. Во-вторых, номады, кочующие вне Сахары, в близлежащих степях, которым пришлось преодолевать огромные пространства [9; 245]. Броделя привлекают только эти далеко уходящие кочевники, которые возвращаются к Средиземному морю в определённое время года.

Зимние атлантические циклоны приводят к обильным осадкам. Они проникают далеко за пределы моря в виде сильных дождей и благоприятствуют, по мнению Ф. Броделя, плодородию степей, где возникают прекрасные пастбища [9; 245]. Травяной покров медленно усыхает с начала лета, по мере продвижения с юга на север. Трава, отмечает Бродель, как бы убегает от скота, который двигается за ней на побережье Средиземного моря, а с началом осени животные приходят на прежние пастбища, где появляется новая растительность [9; 246].

Во время этих перемещений возникают разнообразные препятствия, встречаются территории без растительности, мёртвые зоны, по выражению Ф. Броделя, которые нужно преодолевать. В засушливые годы южные пастбища высыхают раньше, чем обычно и номады удаляются от своих обычных направлений в поисках удобных пастбищ [9; 246].

В XVI веке к побережью выходит больше скотоводов-кочевников, а заслоны, созданные оседлыми жителями, по мнению Ф. Броделя, в то время были недостаточны. На Ближнем Востоке номады, по утверждению французского ученого, вели себя очень уверенно [9; 246]. По всей Северной Африке далёкие направления номадов пересекали регион с севера на юг, они шли, прежде всего, через

тунисскую степь, где не было серьёзных препятствий. «Не является ли маятниковое движение кочевников к морю, а затем обратно от моря одним из важных факторов истории Средиземноморья, не приносит ли оно свою динамику в эту историю?» — задаёт резонный вопрос Фернан Бродель [9; 247].

Есть много причин, считает учёный, которые препятствуют работе этого механизма и стимулируютномада не соглашаться со скудной кормовой базой тех или иных территорий. Для жизниномада важно владеть обильными пастбищами. Нужны также пахотные земли, и даже огорода, которые, заявляет Бродель, служат кочевым народам пунктом снабжения и основой для их участия в социальных процессах [9; 247]. Правда, Бродель недооценивает возможности успешного общественного развития различных объединенийномадов данного региона. Эти правители, могли захватить власть в слабых приморских городках лишь на время, а затем исчезают «возникнув из небытия», в небытие и возвращаются, «лишь на миг приобшившись к оседлой жизни» [9; 248].

В XVI веке в Ливии в похожей ситуации случайно возникают квазигосударстваномадов, которые исчезают столь же быстро, ничего не достигнув [9; 248]. Прекрасный образец «выдающегося успеха кочевников» Бродель видит в Альморавидах, которые смогли за короткий срок дойти от Западной Африки до Испании.

Наряду с этой быстрой экспансией, по мнению Ф. Броделя, происходило тихое и относительно медленное «наводнение», когда в конце средних веков объектом такого проникновения стала Малая Азия. Оседлые жители присягали исламу и перемешивались с турецкими номадами, это общество постепенно приобретало степенность и долговременность. «Ведь кочевники тоже пускают корни (...), они поддаются порой влиянию оседлых средиземноморских жителей, не в силах устоять перед их простыми, зачастую примитивными сельскохозяйственными приёмами» [9; 248].

Перекочевки к морю и обратно происходили на протяжении многих веков. В оседании на землю кочевников, по мнению Ф. Броделя, были достигнуты позитивные результаты. На путиномадов встали серьёзные преграды. В Сирии кочевники имели шансы увеличить свою численность, потому что регион вследствие хороших дождей в Ливане привлекал к себе внимание [9; 249].

Взаимодействие кочевников и оседлых жителей, делает вывод Бродель, не всегда было воинственным. Номад мог при желании осесть, построить дом и завести хозяйство. Используемые в Средиземноморье варианты обработки почвы приводили к её опустошению, наносили ей больший вред, чем проходы животных, принадлежащих кочевникам [9; 249]. Появление скотоводов в отдельной области могло быть связано с необходимостью предоставить земле отдых. Конечно, кочевники и оседлые жители являются неизбежными противниками, цитирует Ф. Бродель одного географа (R. Carot-Roy), но в тоже время они нередко меняются позициями. Неуёмным давлением на землю, крестьяне открывали путь скотоводам. Однако, укрепив свои позиции, организовав регулярные доставки товара, номады переходили к оседлости [9; 249–250]. Освоение новых пространств, превращение их в поля приводили к выдавливанию стад скота, которые раньше там паслись.

Противоборство Средиземноморья и близких пустынь, по мнению Ф. Броделя, не являлось конфликтом между лугом и стадом. Здесь противостоят, считает Бродель, разные модели общества, разные варианты ведения хозяйства, разные образы жизни [9; 250]. Давлению степи предшествует смена социальной системы живущих здесь народов, соглашается Бродель с русскими историками (B. Grekov et A. Lakoubowski), их переход от первобытнообщинной ступени к феодальным способам жизни. Номады используют все слабости оседлых жителей, особенно связанные с приёмами их земледелия [9; 250].

Ф. Бродель приводит мнение Э.-Ф. Готьё о том, что Магриб в XVI веке наводнили массыномадов. Смуты конца XVI века связаны в регентствах Алжира, Туниса и Триполи с волнениями аль-арабов, то есть арабов-кочевников [9; 250]. Роль кочевников в Северной Африке возрастает, но не следует ли рассматривать этот факт, высказывает предположение Ф. Бродель, в ходе общего подъёма конца столетия, которым характеризовалась не только жизнь кочевников, но и другие сферы? [9; 251]. Впрочем, номады в конце концов не сумели победить. По мнению Ф. Броделя, они одерживают локальные победы, застают противника врасплох, распространяют раздоры по большим территориям, но «последнее слово никогда не остаётся за ними» [9; 251].

Номады, имевшие сильную конницу, были вынуждены уступить перед военно-техническим прогрессом. Это относится, по утверждению Ф. Броделя, как к татарам на Волге или монголам Северного Китая, так и к кочевым народам Африки и Ближнего Востока.

Историю кочевых племён, полагает Бродель, следует отделять от истории караванных путей, дальних маршрутов, ведущих с одного конца пустыни на другой [9; 251]. Кочующие стада и их погонщики, торговые караваны, племена в постоянной динамике — вот характерные особенности безводного края в представлении жителей Европы. Жизнь пустыни протекает, по мнению Ф. Броделя, не только в динамике. Оазисы играют важную роль в жизни сообществ, они привлекают к себе людей [9; 256].

Суровая действительность требует, по утверждению Ф. Броделя, регулярной подпитки людьми [9; 256]. В качестве примера Бродель приводит Месопотамию, которая, будучи оторванной турками от Ирана, лишилась источников пополнения своего населения. Ничто не препятствовало кочевникам пригонять свой скот на границы этой страдающей страны. При этом Бродель, несколько высокомерно для европейского историка, ставит в один ряд врагов, постоянно угрожающим оазисам Месопотамии, пески, ил, засоряющий каналы, прорыв плотин и, наконец, «полудикарей, которые кочуют по соседним степям и способны всё истреблять, как саранча» [9; 257].

Каждое поселение Месопотамии имело своих охранников, которые сообщали о приходе кочевников. Бродель сомневается в том, что могли ли вообще номады привыкнуть к жизни оазисов с их растительной пищей? [9; 257].

Ф. Бродель делает весьма сомнительное предположение о роли, которую сыграли оседлые жители, пришедшие из Ирана, в истории Ферганы, заимствуя утверждение историка XIX века В. Наливкина (V. Nalivkine. Histoire du Khanat de Kokand, Paris, 1889). На его взгляд, «именно они, по всей видимости, освоили долину Сырдарьи, выкорчевали непроходимые леса, часто покрывавшие горные склоны, осушили болота, густо заросшие камышом; это дело их рук, **к которому непричастны разнобразные кочевые и полукочевые народы, заполонившие окружающие территории**» [9; 257] (выделено нами. — Авт.).

С другой стороны, Ф. Бродель не соглашается с мнением Альфреда Хеттнера о том, что оазисы лежат в основе всей жизни Востока. Вероятно, утверждает Бродель, географы часто предпочитают только одно из двух противоположных начал, определяющих жизнь пустыни. Как будто номады не пользуются достижениями оседлой жизни, а оседлые — преимуществами подвижности номадов, как будто оба эти начала не принимают участия в истории, преодолевающей рамки каждого из них [9; 258].

Интересна трактовка Ф. Броделем так называемого «географического пространства ислама», заявляя, что ислам — это просторы пустыни, её аскетическая суровость, внутренне присущий ей мистицизм, её преданность неумолимому солнцу, унитарному принципу мифологии, это множество других ощущений человека, затерянного в пространстве [9; 258].

По пескам бредут караваны и «вечно скитающиеся племена». Пустыня и ислам — это движение, заявляет Ф. Бродель. Гомогенностью своего человеческого материала пустыня обязана этой мобильности [9; 258]. Ислам, по Броделю, — это реализация совокупности возможностей, обусловленных образом жизни в пустыне, возможностей, вытекающих из географических особенностей [9; 258, 259]. Ислам — это дорога, которая пронизывает территориальный массив Старого Света, пересекая его от Атлантического до Тихого океана. Ислам, по Броделю, — это исторический шанс, который, начиная с VII века, использовался для консолидации огромных пространств, взяв под свой контроль пути сообщения между территориями Европы, Африки и Дальнего Востока, исполняя при этом с пользой для себя посреднические функции [9; 259; 8; 488, 489]. Ислам — это как бы «промежуточный континент», связывающий между собой все эти области [4; 82]. Ислам образовался из нескольких регионов, между которыми располагались большие пустые пространства [4; 83]. Ислам, отмечает французский учёный, становится «господствующей цивилизацией, господствующим видом хозяйствования» [9; 259].

Города ислама, считает Ф. Бродель, чересчур увлечены торговлей, а сельская местность страдает от нехватки территорий. В результате — возникновение «эксклюзивного, пасторального кочевничества, принимающего различные формы» [4; 83, 84].

Аравия кочевников, по мнению Ф. Броделя, использовала в целях ислама свои значительные военные ресурсы [4; 77]. Оставаясь воинами, номады сохранили свой образ жизни. Халиф Омар, чтобы остановить межплеменную вражду, отправил их в джихад. Кочевники таким образом, по утверждению Ф. Броделя, реализовали первые завоевательные походы ислама [4; 77].

Эти немногочисленные этносы, эти небольшие отряды перемещались по безмерным территориям в сопровождении повозок, шатров из козлиной или верблюжьей шерсти, несли с собой, по выра-

жению Броделя, «свои привычки, нравы, амбиции, исконное желание пастухов остаться пастухами, презрение к удушающей жизни оседлых народов» [4; 77]. Исламская экспансия на Запад, по замечанию Ф. Броделя, выглядела как «бомбардировка» огромного пространства мелкими человеческими частицами [4; 77]. Номады оседали везде, и с ними закреплялись их язык, их обычаи, их недостатки и достоинства.

Роль арабских племён, по мнению Ф. Броделя, обращает внимание к способу, каким ислам закреплял свои достижения на «культурах» примитивных этносов, которые он вполне успешно ассимилировал и по-мусульмански «цивилизывал» [4; 77]. В течение века арабские племена приносили исламу триумф и славу. Затем ислам покорил Испанию и Египет при помощи горцев из Северной Африки — мавров. Потом в своих целях, считает Бродель, он использовал тюркско-монгольские племена — номадов из Центральной Азии, которых ему удалось обратить в свою веру [4; 78]. С X века тюркские наёмники — храбрые воины, лучники, всадники — составляли основу армий багдадских халифов.

История, по выражению Броделя, вновь поставила всё на свои места — бедные становятся богатыми, кочевники — горожанами, наёмники вчера, хозяева завтра, представители тюркских народов (сначала сельджуки, затем османы) становились новыми князьями ислама [4; 78]. Броделю представляется, что мы сталкиваемся с предназначением ислама, которое состоит в том, чтобы привлечь на свою сторону, использовать соседние примитивные этносы (в данном случае, тюркских кочевников), а затем подчинить их своему могуществу [4; 78]. «Примитивный, но удачливый вояка растворяется в городской культуре ислама».

Если взять холодные азиатские пустыни, то здесь ислам, утверждает Ф. Бродель, испытывал непрочность своего господства, которое оставалось «маргинальным», учитывая воинственность живших в этих местах кочевников [4; 86]. Самые могущественные из этих кочевых племён доходили до Ирана, угрожали Багдаду [4; 86, 108, 109].

Часто описание бедуина ограничивается, по мнению Ф. Броделя, представлением его как примитивного существа, но, в то же время — это «великолепный образец выживаемости» [4; 84]. Нищенское существование, с которым он должен мириться, затрудняет, считает Бродель, его «социальное продвижение», которое невозможно без обращения к оседлой жизни и которую он ненавидит.

Если проблемы кочевничества на территориях средиземноморского ареала Ф. Бродель рассматривает достаточно скрупулёзно, стремится к точности и фактической обоснованности оценок, то его исторические пассажи относительно кочевников регионов более удалённых, на наш взгляд, небрежны, поверхностны и несамостоятельны. Может быть, это следствие того, что французский учёный вынужденно вторгнулся в географические области, не представляющие для него прямой исследовательский интерес. Например, рассуждая о так называемом Русском перешейке, континентальной перемычке, или историческом коридоре к Чёрному или Каспийскому морю, Бродель на пустынных пространствах Южной России обнаруживает лишь *«кочующие шайки»* крымских татар, которые легко переносятся на своих быстрых конях к границам Северного Кавказа или на берега Каспийского моря, под стены Москвы (...) или в долины Дуная, которые они подвергают безжалостному разрушению» [9; 263] (*выделено нами.* — Авт.).

В конце XVIII века русская колонизация, по версии Ф. Броделя, «застаёт здесь всё то же *необъятное безлюдное пространство, по которому бродят немногочисленные воинственные кочевники* в сопровождении верблюжьих и лошадиных стад» [9; 263]. *«Набеги этих хищников* столь же мало способствуют заселению бескрайней степи (где нет ни одного города), как плавание корсаров — оживлению морских сообщений. Из-за них эти земли опасно посещать», пишет Ф. Бродель [9; 263] (*выделено нами.* — Авт.). Такие набеги порой совершались горстками всадников. Бродель отмечает ужасные условия их зимовок, когда они вместе с женами, детьми и стадами кормятся на месте стоянок [9; 313].

Выводы

Таким образом, кочевничество с его жесткой закрытой «культурой» говорит, по мнению Ф. Броделя, об очевидном детерминизме [4; 84]. Народы становятся пленниками своего «Ответа» на «Вызов» природы, окружающей среды. Необходимо учитывать, заявляет Бродель, и таков сильный консолидирующий фактор, действующий вместе с общественным, но на более тесном пространстве, как климат, обязательно приводящий к общему знаменателю ландшафты и образ жизни [9; 323].

Для истории, по мнению Ф. Броделя, важно сходство климата и сезонных ритмов, порождающих одинаковую растительность, благодаря одинаковому геологическому строению — одни и те же ландшафты. Они определяют, в конечном итоге, и схожесть образа жизни. Повсюду находим одни и те же стада и общие каждодневные проблемы. Что пригодно для одного региона, пригодно и для другого [9; 329]. В общественном плане единство климата, считает Ф. Бродель, вызывает многие другие последствия. Природа и человек действовали в данном случае синхронно.

Концепция кочевничества Фернана Броделя составляет важное звено его общей картины исторического развития Средиземноморья и прилегающих регионов, а также глобальной системы мировых связей от Сахары до Гоби, от Каспия до Индии.

Список литературы

- 1 Афанасьев Ю.Н. Историзм против эклектики: французская историческая школа «Анналов» в современной буржуазной историографии / Ю.Н. Афанасьев. — М.: Мысль, 1980. — 282 с.
- 2 Афанасьев Ю.Н. Вчера и сегодня французской «новой исторической науки» / Ю.Н. Афанасьев // Вопросы истории. — 1984. — № 8.
- 3 Афанасьев Ю.Н. Фернан Бродель и его видение истории / Ю.Н. Афанасьев // Новая и новейшая история. — 1985. — № 5. — С. 62–71.
- 4 Бродель Ф. Грамматика цивилизаций / Ф. Бродель — М.: Весь мир, 2008. — 552 с.
- 5 Бродель Ф. Динамика капитализма / Ф. Бродель — Смоленск: Полиграмма, 1993. — 123 с.
- 6 Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв. — Т. 1. Структуры повседневности: возможное и невозможное / Ф. Бродель. — М.: Прогресс, 1986. — 624 с.
- 7 Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв. — Т. 2. Игры обмена / Ф. Бродель. — М.: Прогресс, 1988. — 632 с.
- 8 Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв. — Т. 3. Время мира / Ф. Бродель. — М.: Прогресс, 1992. — 679 с.
- 9 Бродель Ф. Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II: [В 3 ч.]. — Ч. 1. Роль среды / Ф. Бродель. — М.: Языки славянской культуры, 2002. — 496 с.
- 10 Бродель Ф. Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II: [В 3 ч.]. — Ч. 2. Коллективные судьбы и универсальные сдвиги / Ф. Бродель. — М.: Языки славянской культуры, 2003. — 808 с.
- 11 Бродель Ф. Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II: [В 3 ч.]. — Ч. 3. События. Политика. Люди / Ф. Бродель. — М.: Языки славянской культуры, 2004. — 640 с.
- 12 Бродель Ф. Что такое Франция? Кн.1. Пространство и история / Ф. Бродель. — М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1994. — 406 с.
- 13 Бродель Ф. Что такое Франция? Кн.2. Люди и вещи. — Ч. 1. Численность народонаселения и её колебания на протяжении веков / Ф. Бродель. — М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1995. — 244 с.
- 14 Бродель Ф. Что такое Франция? Кн.2. Люди и вещи. — Ч. 2. «Крестьянская экономика» до начала XX в. / Ф. Бродель. — М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1997. — 512 с.
- 15 Гуревич А.Я. Исторический синтез и школа «Анналов» / А.Я. Гуревич. — М.: Индрик, 1993. — 327 с.
- 16 Далин В.М. Историки Франции XIX–XX веков / В.М. Далин. — М.: Наука, 1981. — 324 с.
- 17 Смирнов В.П. Фернан Бродель: жизнь и труды // Французский ежегодник. 2002: Историки Франции. К 100-летию В.М. Далина (1902–1985). — М.: Наука, 2002. — С. 79–100.
- 18 Соколова М.Н. Историческая теория Фернана Броделя // Французский ежегодник. — 1972. — М.: Наука, 1974.
- 19 Соколова М.Н. Современная французская историография. Основные тенденции в объяснении исторического процесса / М.Н. Соколова. — М.: Наука, 1979. — 367 с.
- 20 Шлюпиков М.В. «Время мира» Фернана Броделя и проблемы модернизации // Модернизация: мировой опыт и современный Казахстан: Респ. науч. конф. — 20–21 апр. 1995 г. — Алматы: Изд. Независимого университета «Туран», 1995. — С. 106–110.
- 21 Шлюпиков М.В. Современная западная историческая мысль в историографии СССР и СНГ // Исторические и историографические проблемы всеобщей истории: сб. науч. тр. Межвуз. — Караганда: Изд-во КарГУ, 1995. — С. 3–42.
- 22 Шлюпиков М.В. Французская историческая школа «Анналов» в историографии СССР и СНГ // Всемирная история в канун XXI века: методология, историография и источниковедение. — Караганда: Изд-во КарГУ, 1996. — С. 59–78.
- 23 Шлюпиков М.В. Человек и природа средневековой Франции в исторической концепции Ф. Броделя / М.В. Шлюпиков, М.М. Шлюпикова // Medieval History of Central Eurasia — ISCA (International Science Complex Astana). — Nur-Sultan, 2021. — № 3. — С. 85–109.

М.В. Шлюпиков, М.М. Шлюпикова

Орта ғасырлардағы ландшафттар: Фернанд Бродель Жерорта теңізінің ортағасырлық әлеміндегі көшпенділік мәселесі туралы

Көрнекті француз ғалымы, «Жылнамалар» тарихи мектебінің екінші буынының танымал көшбасшысы Фернанд Бродельдің ғылыми мұрасы тарихнамалық қызығушылықты жалғастыруда. Алайда оның зерттеулерінің барлық аспектілері лайықты бағаланбаған. Авторлар Ф. Бродельдің Жерорта теңізі мен оған іргелес аймақтардағы адам мен табиғаттың өзара әрекеттесу тарихына қатысты концептуалды тәсілдерін көшпенділік мәселесі арқылы қарастырған. Бұл мәселені қарастыру әдісі тарихнамалық зерттеудің негізгі қағидаларына сәйкес келеді: оның шығармаларын талдау арқылы автордың мазмұндық позициясын анықтау, дереккөздік қорын және пайдаланылған дереккөздерді сынау әдістерін сипаттау. Бродель көшпенділігі — тек Орталық Азия далаларының, Иран таулы аймақтарының жайылымдарының, Сахара құмдарының құбылысы ғана емес, сонымен қатар Пиреней түбегінің, Прованстың, Апенниннің, Балқанның және Кіші Азияның дамушы қоғамдары өмірінің органикалық бөлігі болып табылады. Ф. Бродельдің алдында малды жайылымға көшіруге және көшпелі өмір салтына, яғни адам массасы мен мал табындарының тұрақты қозғалысына байланысты көптеген мәселелерді толығымен қамту міндеті тұрды. Ол Балқандағы, Анадолыдағы және Солтүстік Африкадағы көшпелі өмір үлгісін қалпына келтірген. Оның пікірінше, қоғамның әртүрлі типтері, шаруашылық жүргізудің әртүрлі түрлері, әртүрлі өркениеттер мен өмір сүру тәсілдері түйіседі. Сондай-ақ, малдың маусымдық көшуінің бірнеше бөлінуімен келіседі. Ф.Бродельдің пікірінше, маусымдық мал айдау әртүрлі факторлармен байланысты: физикалық, әлеуметтік және тарихи. Ол көшпенділіктің шалғайдағы жайылымдық мал шаруашылығына қарағанда ертеден бастау алғанын айтады. Көшпелі малшылар ішкі жазықтар мен ойпаңдардан бірте-бірте және дәйекті түрде қуылып, таулы шеттер мен шеткі жазықтарға қайта ығыстырылады. Ф. Бродельдің пікірінше, бос кеңістіктердің шамадан тыс көптігі, қоғам мен экономиканы мәңгілік қозғалысқа келтіреді. Бродель Жерорта теңізі тарихының маңызды факторларының бірі дала көшпелілерінің маятниктік қозғалысын теңізге, содан кейін теңізден шөлге қайтару деп санады. Оның көзқарасы бойынша, көшпенділік өзіндік қатал тұйық «мәдениетімен» айқын детерминизм туралы айтады.

Кілт сөздер: Бродель, тарихнама, көшпенділік, шалғайдағы мал шаруашылығы, Жерорта теңізі, Сахара, Таяу Шығыс, шөл, оазистер, керуен саудасы, ислам, арабтардың жаулап алулары.

M.V. Shlyupikov, M.M. Shlyupikova

Landscapes of the Middle Ages: Fernand Braudel on the problem of nomadism in the medieval world of the Mediterranean

The scientific heritage of Fernand Braudel, the outstanding French scientist and the recognized leader of the second generation of the historical school “Annales”, continues to be of great historiographical interest. However, not all aspects of his research have been adequately evaluated. The authors of this study examine the conceptual approaches of F. Braudel to the history of interaction between man and nature in the Mediterranean and adjacent regions through the problem of nomadism. The method of considering this issue corresponds to the basic principles of historiographic research: Identifying the author’s substantive position by analyzing his works, characterizing the source base and methods of criticizing the sources used. Braudel’s nomadism is not only a phenomenon of the steppes of Central Asia, the pastures of the Iranian Highlands, the sands of the Sahara, but an organic part of the life of the developing societies of the Iberian Peninsula, Provence, Apennines, Balkans, Asia Minor. F. Braudel was faced with the task of covering in its entirety the numerous problems associated with driving livestock to grazing and with the nomadic way of life, that is, with the regular movement of human masses and herds of livestock. Braudel revives the model of the nomadic life of the Balkans, Anatolia and North Africa. Here, in his opinion, different types of society, different types of economic management, different civilizations and ways of life collide. Braudel agrees with the identification of several types of seasonal movement of livestock. According to F. Braudel, seasonal movements of livestock are associated with a variety of factors: physical, social, historical. Nomadism, Braudel believes, has a more ancient origin than distant-pasture animal husbandry. Nomadic herders were gradually and consistently driven out of the inner plains and lowlands and were driven back to the mountainous outskirts and peripheral plains. An overabundance of empty spaces dooms, from the perspective of F. Braudel, society and economy to perpetual motion. He considered the pendulum movement of the steppe nomads to the sea, and then back from the sea to the desert to be one of the essential factors in the history of the Mediterranean. Nomadism, with its harsh closed “culture” speaks, according to F. Braudel, of obvious determinism.

Keywords: Braudel, historiography, nomadism, pasture farming, Mediterranean, Sahara, Middle East, desert, oases, caravan trade, Islam, Arab conquests.

References

- 1 Afanasev, Yu.N. (1980). Istorizm protiv eklektiki: frantsuzskaia istoricheskaia shkola «Annales» v sovremennoi burzhuaznoi istoriografii [Historicism versus eclecticism: the French historical school “Annales” in modern bourgeois historiography]. Moscow: Mysl [in Russian].
- 2 Afanasev, Yu.N. (1984). Vchera i segodnia frantsuzskoi «novoï istoricheskoi nauki» [Yesterday and today of the French “new historical science”]. *Voprosy istorii — Questions of history*, 8 [in Russian].
- 3 Afanasev, Yu.N. (1985). Fernan Brodel i ego videnie istorii [Fernand Braudel and his vision of history] *Novaia i noveishaia istoriia — Modern and Contemporary History*, 5, 62–71 [in Russian].
- 4 Brodel, F. (2008). *Grammatika tsivilizatsii* [Grammar of Civilizations]. Moscow: Ves mir [in Russian].
- 5 Brodel, F. (1993). *Dinamika kapitalizma* [Dynamics of capitalism]. Smolensk: Poligramma [in Russian].
- 6 Brodel, F. (1986). *Materialnaia tsivilizatsiia, ekonomika i kapitalizm, XV–XVIII vv. Tom 1. Struktury povsednevnosti: vozmozhnoe i nevozmozhnoe* [Material civilization, economics and capitalism, XV–XVIII centuries. Vol. 1. The structures of everyday life: the possible and the impossible]. Moscow: Progress [in Russian].
- 7 Brodel, F. (1988). *Materialnaia tsivilizatsiia, ekonomika i kapitalizm, XV–XVIII vv. Tom 2. Igry obmena* [Material civilization, economics and capitalism, XV–XVIII centuries. Vol. 2. Exchange games]. Moscow: Progress [in Russian].
- 8 Brodel, F. (1992). *Materialnaia tsivilizatsiia, ekonomika i kapitalizm, XV–XVIII vv. Tom 3. Vremia mira* [Material civilization, economics and capitalism, XV–XVIII centuries. Vol. 3. Time of the world]. Moscow: Progress [in Russian].
- 9 Brodel, F. (2002). *Sredizemnoe more i sredizemnomorskii mir v epokhu Filippa II: V 3 chastiakh. Ch.1. Rol sredey* [The Mediterranean Sea and the Mediterranean World in the Era of Philip II: Parts 1-3; Part 1. The role of the environment]. Moscow: Languages of Slavic culture [in Russian].
- 10 Brodel, F. (2003). *Sredizemnoe more i sredizemnomorskii mir v epokhu Filippa II: V 3 chastiakh. Ch.2. Kollektivnye sudby i universalnye sdvigi* [The Mediterranean Sea and the Mediterranean World in the Era of Philip II: Parts 1-3; Part 2. Collective destinies and universal shifts]. Moscow: Languages of Slavic culture [in Russian].
- 11 Brodel, F. (2004). *Sredizemnoe more i sredizemnomorskii mir v epokhu Filippa II: V 3 chastiakh. Ch.3. Sobytiia. Politika. Liudi* [The Mediterranean Sea and the Mediterranean World in the Era of Philip II: Parts 1-3; Part 3. Developments. Politics. People]. Moscow: Languages of Slavic culture [in Russian].
- 12 Brodel, F. (1994). *Chto takoe Frantsiia? Kniga 1. Prostranstvo i istoriia* [What is France? Book 1. Space and history]. Moscow: Izdatelstvo imeni Sabashnikovoykh [in Russian].
- 13 Brodel, F. (1995). *Chto takoe Frantsiia? Kniga 2. Liudi i veshchi. Ch. 1. Chislennost narodonaseleniia i ee kolebaniia na protiazhenii vekov* [What is France? Book 2. People and things. Part 1. Population size and its fluctuations over the centuries]. Moscow: Izdatelstvo imeni Sabashnikovoykh [in Russian].
- 14 Brodel, F. (1997). *Chto takoe Frantsiia? Kniga 2. Liudi i veshchi. Ch 2. «Krestianskaia ekonomika» do nachala XX v.* [What is France? Book 2. People and things. Ch2. “Peasant economy” before the beginning of the twentieth century]. Moscow: Izdatelstvo imeni Sabashnikovoykh [in Russian].
- 15 Gurevich, A.Ya. (1993). *Istoricheskii sintez i shkola «Annales»* [Historical synthesis and the “Annals school”]. Moscow: Indrik [in Russian].
- 16 Dalin, V.M. (1981). *Istoriki Frantsii XIX–XX vekov* [French historians of the XIX–XX centuries]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 17 Smirnov, V.P. (2002). Fernan Brodel: zhizn i trudy [Fernand Braudel: Life and Works]. *Frantsuzskii yezhegodnik. 2002: Istoriki Frantsii. K 100-letiiu V.M. Dalina (1902–1985) — French Yearbook. 2002: Historians of France. To the 100th anniversary of V.M. Dalin (1902–1985)*. Moscow: Nauka, 79–100 [in Russian].
- 18 Sokolova, M.N. (1974). *Istoricheskaia teoriia Fernana Brodelia* [Historical theory of Fernand Braudel]. *Frantsuzskii yezhegodnik. 1972 — French Yearbook. 1972*. Moscow: Nauka, 313–333 [in Russian].
- 19 Sokolova, M.N. (1979). *Sovremennaia frantsuzskaia istoriografiia. Osnovnye tendentsii v obiasnenii istoricheskogo protsessa* [Contemporary French historiography. Major trends in explaining the historical process]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 20 Shlyupikov, M.V. (1995). «Vremia mira» Fernana Brodelia i problemy modernizatsii [“Time of the world” by Fernand Braudel and the problems of modernization]. *Proceeding from Modernization: world experience and modern Kazakhstan: Respublikanskaia nauchnaia konferentsiia (20–21 apreliia 1995 goda) — Republican Scientific Conference (pp.106–110)*. Almaty: Izdanie Nezavisimogo universiteta «Turan» [in Russian].
- 21 Shlyupikov, M.V. (1995). *Sovremennaia zapadnaia istoricheskaia mysl v istoriografii SSSR i SNG* [Modern Western Historical Thought in the Historiography of the USSR and the CIS]. *Historical and Historiographic Problems of World History. Sbornik nauchnykh trudov — Collection of scientific works*. Karaganda: Izdatelstvo Karagandinskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 22 Shlyupikov, M.V. (1996). *Frantsuzskaia istoricheskaia shkola «Annales» v istoriografii SSSR i SNG* [French historical school “Annales” in the historiography of the USSR and the CIS]. *Vsemirnaia istoriia v kanun XXI veka: metodologiia, istoriografiia i istochnikovedenie — World history on the eve of the XXI century: methodology, historiography and source studies*. Karaganda: : Izdatelstvo Karagandinskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 23 Shlyupikov, M.V., & Shlyupikova, M.M. (2021). *Chelovek i priroda srednevekovoi Frantsii v istoricheskoi kontseptsii F. Brodelia* [Man and nature of medieval France in the historical concept of F. Braudel]. *Medieval History of Central Eurasia — ISCA (International Science Complex Astana), Nur-Sultan*, 3, 85–109 [in Russian].

С. Жуматай*, С.К. Кабылтаева, Ж.С. Ерденбекова

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail: kopeev95@mail.ru; uteubaeva81@mail.ru; n761@mail.ru)*

Шаймерден Қосшығұлұлының өмірі мен қызметі

Өзімізге белгілі, XIX ғасырдың екінші жартысы және XX ғасырдың басындағы ұлт-азаттық қозғалыс сол кезеңдегі қазақ қоғамының сан қырлы әлеуметтік, мәдени, саяси мәселелерін қамтыды және қазіргі кезеңде күн тәртібіндегі қоғам, білім, ұлттық шаруашылық, экономика мәселелері өзінің өзектілігін жойған жоқ. Керісінше, тәуелсіздік жылдарында бұл мәселелер жаңаша мән мен мазмұнға ие болды. Әрине, зерттеушілерге XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бас кезеңі ерекше қызығушылық танытатыны даусыз. Ресейде капиталистік қатынастың дамуы тек қана орталықта емес, сонымен қатар барлық отарлық шет аймақтардағы өмір салаларында да, мемлекеттік құрылымда, мәдениетте үлкен өзгерістерге жеткізді. Жаңа экономикалық құрылыстың объективті заңдарының ықпалымен қазақтың қоғамдық санасында үлкен өзгерістер пайда болып, ұлттық зиялылар қауымы қалыптаса бастады. Осымен бірге, Ресейдегі парламенттік жүйенің құрылуы, қазақ өкілдерінің I-ші және II-ші Думаға депутат болып сайлануы ұлт зиялыларының саяси санасы мен тәжірибесінің жетілуіне ықпал етті. Қазақстанның солтүстік-шығыс өңірі Ресейде жүріп жатқан саяси үрдістің ықпалында дамып, жергілікті ұлт-өкілдерінің мемлекеттік-саяси үрдістерге тартылғаны, Шаймерден Қосшығұлұлының екі рет Мемлекеттік Думаға сайланғаны, 1906 ж. Бүкілресейлік мұсылмандар фракциясына қатысып, оның бағдарламасын жасауға атсалысуы тарихта үлкен саяси маңызы бар оқиға және өзінің өзектілігін жойған емес. Ол өзінің қызметін адал атқарып қана қоймай, қазақ халқының көзін ашып, санасын ояту мақсатында зор пайдалы істер жасады. Авторлар мақалада XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы Қазақстанның қоғамдық-саяси және рухани-мәдени дамуындағы Ш. Қосшығұлұлының өмірі мен қызметін қарастырған.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, Ш. Қосшығұлұлы, Мемлекеттік дума, мұсылман фракциясы, XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы саяси оқиғалар.

Kipicne

Өзімізге белгілі, тарих ғылымында зерттеуді талап ететін мәселелер өте көп және КСРО-ның құлауы, нәтижесінде жаңа тәуелсіз мемлекеттердің құрылуы тарих ғылымының міндеті ретінде осы мәселелерді зерттеу қажеттілігін күн тәртібіне қойды. Қазақстан тарихының тұлғатанулық бағыты мемлекетіміздің егемендігімен бірге дамудың жаңа жолына көшті. Қазіргі кезеңдегі тұлғатану бағытының дамуы, қалыптасқан ғылыми тұжырымдар алдағы уақытта атқарылатын міндеттерді іске асыру үшін де мәселені жаңа көзқарастарға негізделген әдіс-тәсілдер арқылы зерттеуді талап етеді.

Сөз жоқ, тарихи құбылыстар мен үрдістерді зерттегенде көрнекті мемлекет, қоғам қайраткерінің өмірі мен қызметі дегеніміз белгілі бір адамгершілік және әлеуметтік бағдарлар жүйесіндегі оның нақты ойлары мен әрекеттері ғана емес, ол сонымен бірге тұлғаның өзі тарих сахнасынан кеткеннен кейінгі де қоғамдық үдерістерге жасайтын ықпалы екендігін ескерсек, тарихи тұлғалар болашақта да ғылыми ойдың зерттеу нысаны болып қала береді.

Осы тұрғыдан алғанда, XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Қазақстанда орын алған қоғамдық-саяси және рухани-мәдени үрдістердің дамуында ұлт үшін еңбек етіп, өзіндік маңызды із қалдырған Шаймерден Қосшығұлұлының өмірі мен қызметін зерттеп, оған ғылыми тұрғыдан баға берудің маңызы жоғары.

Сонымен бірге, I және II Дума жұмысы кезеңінде Дала өлкесі мен Түркістанда ұлтаралық қатынастарды және әлеуметтік-саяси тұрақсыздықты реттеу мәселесі тұрғаны белгілі. Бұл мәселелер жер иелену және жерді қолдануда, орталық пен жергілікті жерлердегі басқаруды және өзін-өзі басқаруды ұйымдастыруда, осымен бірге білім мен мәдениет, дін салаларында көрініс тапқаны белгілі. Осындай мәселелерді шешуге талпыныс білдірген және I-II Думадағы маңызды рөл атқарған Мұсылман фракциясында қызмет жасаған Ш. Қосшығұлұлының рөлі мен қызметін зерттеудің тек қана ғылыми-теориялық емес, сонымен бірге танымдық және саяси-қолданбалы маңызы да бар.

Думаға депутат болып сайланғаннан соң Шаймерден Қосшығұлұлы Ресей империясының астанасы Петербург қаласында орын алған маңызды оқиғаларға қатысқан. Қарама-қайшы саяси

ағымдардың көп болуы және олардың арасындағы идеологиялық күрес, осымен бірге жаңа эсер оның саяси ой-өрісінің өсуіне ықпал етті.

Шаймерден Қосшығұлұлы өзінің қызметін адал атқарып қана қоймай, қазақ халқының көзін ашып, санасын ояту мақсатында зор пайдалы істер атқарды, атап айтқанда, сол кезеңдегі империя астанасы Петербургте татар тілінде шыққан «Улфат» газетінің редакторы Әбдірашид Ибрагимовпен келісіп, қаржыны өз қалтасынан көтеріп, «Серке» атты газет шығарған.

Зерттеу әдістері

Мақаланың әдіснамалық негізін тарихи құбылыстардың дамуын зерттеуге мүмкіндік беретін танымның жалпы ғылыми принциптері, соның ішінде историзм принципі құрайды. Тақырыпты зерттеу барысында хронологиялық және тарихи салыстыру әдістері қолданылды. Хронологиялық әдіс Ш. Қосшығұлұлының өмірі мен қызметін зерттеуге; ал тарихи салыстыру әдісі Дала өлкесіндегі тарихи құбылыстардың ортақ тұстары мен ерекшеліктерін зерттеуге мүмкіндік береді.

Талқылау

Қосшығұлұлы Шаймерден, (Шахмерден) (шамамен 1869/1874–1932) — қоғам қайраткері. Қазіргі Ақмола облысы Еңбекшілдер ауданының Қоғам ауылында туған. Оның азан шақырып қойылған есімі Шаһмардан, ал ел арасында құрметпен Шәйке молда деген атпен белгілі. Орыс тілді дереккөздерде Кошегулов (Кочегулов) Шаймардан түрінде беріледі. Ш. Қосшығұлұлын кезінде Ақмола облысының сайлаушылары Ресей империясында революция толқынымен шаңырақ көтерген Мемлекеттік Думаның алғашқы екі шақырылымына да депутат етіп сайлаған. Осылайша ол қазақ қауымына танымал қоғам қайраткері болып табылады.

Ш. Қосшығұлұлы жас шағында ауыл молдасынан хат танып, одан соң өзінің оқуын Көкшетау, Қызылжар, Бұхара медреселерінде жалғастырған. Оның ұстазы Наурызбай Таласұлы 1886 жылдан бастап Көкшетау қаласындағы мешіттің имамы ретінде белгілі. Ол ұзақ жылдар бойы Бұхара мен Бағдаттан білім алған, сол жақтарда діни ғылыммен шұғылданған, Арқа өңірі халқының арнайы өкілдер жіберіп, елге шақыруы бойынша Көкшетауға келіп, ғұлама, діни қайраткер болған. Жұрт оны құрметпен Науан хазірет деп атап кеткен. Науан хазірет өлкедегі ел-жұрттың мұсылмандық негізін нығайтуға көп көңіл бөлді. Мешіттің жанынан медресе ашып, медреседе алыс ауылдардан келетіндер үшін жатып оқитын интернат салғызған. Ш. Қосшығұлұлы осы медресенің мұғалімі әрі хазіреттің көмекшісі болып қызмет атқарған.

Тарихтан белгілі, Ақмола облысының әкімшілігі 1901 ж. Көкшетау қаласындағы мешіттің имамы Наурызбай Таласұлының қызметіне тыйым салған болатын. Облыстағы болыстардың өкілдері бас қосқан төтенше жиылыста «қазақтарда дін жоқ, бұдан былай шариғат жолын ұстауға рұқсат берілмейді» деп ашық жарияланды. Мұндай ахуал отаршыл биліктің қазақ еліне қатысты жүргізіп отырған саясатына жаппай наразылық сезімін туғызды. Осы ретте Көкшетау имамы Науан хазірет пен оның көмекшісі Ш. Қосшығұлұлының аймақтағы көзі ашық, оқыған азаматтардың басын қосуға әрекеттенген себебінің маңызы жоғары болып табылады. Олар өкімет шараларының қазақ халқының діни-рухани тыныс-тіршілігіне қатты қысым жасап отырғанын айқын ажыратып, ондай саясатқа көндіге алмаған болатын. Дегенмен, Наурызбай Таласұлы мен Ш. Қосшығұлұлының белгілі тұлғаларды бір жерге жиналуға шақырмақ ниеттері әкімшіліктің құпия қызметі назарынан тыс қалған жоқ. Сондықтан имам мен оның көмекшісі қудалауға түскен болатын. Осының нәтижесінде, биліктегілердің тапсырмасы бойынша 1903 ж. 2 сәуірде Көкшетаудағы мешіт және Науан хазірет пен Ш. Қосшығұлұлы жеке өздері тінтуге алынды. Осы тінтудің нәтижесінде күдіктерін растайтын дәлел тауып, 3 сәуірде Ш. Қосшығұлұлы тұтқынға алынып, аймақтағы ол хат жолдаған белгілі тұлғалардың аты-жөндері, мекенжайлары анықталды [1].

Осылайша, мұрағат құжаттарына сәйкес, 1903 ж. 18 маусымдағы Ішкі істер министрлігінің № 6775 ісінде көрсетілгендей, Мемлекеттік қорғаныс жөніндегі Ереженің 34-ші бабына сәйкес үкімет шешімдеріне қазақтарды қарсы қойды деген сылтаумен айыптап, Ш. Қосшығұлұлы 5 жылға, Н. Таласовты 3 жылға Шығыс Сібірге айдаған және жер айдаудың мекенін анықтау Иркутск әскери генерал губернаторының шешіміне берілген және айыпталу мерзімінің басталуын 1903 жылдың 12 маусымынан есептеген [2].

Әрине, халық арасында кең танымал діни қызметшілердің бұлай қудалануы ел-жұрттың ашу-ызасын тудырды. Сонынан, іс жүзінде Алаш қозғалысын ұшқындатқан алғашқы әрекеттер, оларды босатуды талап еткен қозғалыс басталды. Әкімшіліктің озбыр қылығын әшкерелеген жәйт 1905 ж.

әйгілі Қарқаралы петициясында да шегелеп айтылды. Осы жылы, Бірінші орыс революциясының басталуымен, Ш. Қосшығұлұлы айдаудан бостатылған болатын.

1905 жылы тамызда жасырын түрде Ресей мұсылмандарының алғашқы съезі өткізілген болатын, оның азаттық аңсаған идеясын Шәйке молда бірден қолдады. Ұзамай ол кезекті II Бүкілресейлік мұсылмандар съезіне делегат болып сайланды. Бұл жиынға да билік рұқсат берген жоқ, сондықтан да съезд 1906 жылғы қаңтарда Санкт-Петербургте жасырын жағдайда өткен болатын.

Екінші съезде Ресей мұсылмандарының мұң-мұқтажын қорғаумен шұғылданатын саяси партия құру мәселесі көтерілген болатын. Ш. Қосшығұлұлы осы бастаманы — мұсылмандардың халықтық саяси партиясын құру қажеттігіне қолдау көрсетті. Осымен бірге, делегаттар оны партия бағдарламасын жасау үшін құрылған комиссияның құрамына сайлады. Осылайша, Шәйке молда бағдарламаның оқу ісіне қатысты бөліміндегі шарттар мен міндеттерді тұжырымдауға өзінің маңызды үлесін қосты. Осындай істердің арқасында, Ш. Қосшығұлұлы Бүкілресейлік мұсылман қозғалысының белсенді қайраткеріне айналған болатын.

Ш. Қосшығұлұлының мұнан кейінгі қызметі Дала өлкесіндегі I және II Мемлекеттік Думамен байланысты болды. Өзімізге белгілі, Дала өлкесінде I Мемлекеттік Думаға сайлау өткізу күрделі жағдайда жүрді. Себебі, Дала өлкесі әскери жағдай жарияланған жергілікті орындар тізіміне кірді және мұндай жағдайдың өзі әкімшіліктің озбырлығы үшін үлкен мүмкіндіктер тудырды. Мысалы, 1906 ж. 24 қаңтарда Ақмола облысының әскери губернаторының қаулысына сәйкес жиналыстар, манифестациялар, т.б. жаппай іс-шаралар жүргізуге тыйым салынды.

Мемлекеттік Думаға сайлау кезінде Думаны көшпенділердің құқықтарын қорғау үшін қолдануға шақырған алдыңғы қатарлы қазақ демократиялық интеллигенциясы өздерінің қызметін белсендете бастады. Дала өлкесінің жергілікті тұрғындарын кемсітуге қарамастан, бұл құбылыс Ресейде және оның шеткері аймақтарында парламентаризмнің қалыптасуының бастамасына айналды.

Қазақ даласындағы I Думаға сайлау компаниясы 1906 жылы сәуір айының аяғында басталды. Бұл кезеңде Мемлекеттік Дума өзінің қызметіне кіріссе, ал Семей облысының волостарында тек қана сайлаушылардың тізімін тексеріп үлгерді [3: 40]. Сайлау алдындағы күрес Омбыда, Ақмолада, Семейде, Петропавлда, Өскеменде орын алды және социал-демократтар айтарлықтай белсенділік танытты. Олар Думаның бойкот жариялау тактикасын қателік деп танып, жергілікті социал-демократтарды сайлау компаниясына қатысуға үгіттеді. Социал-демократтармен бірге, Омбыда, Семей мен Өскеменде сайлау компанияларында кадеттердің жақтаушылары да белсенділік танытты.

Жалпы алғанда, қоғамдық өмірдің кейбір жандануына қарамастан, сайлау алдындағы үгіт-насихат тек қана Дала өлкесінің ауылдық жерлерінде емес, сонымен бірге қалаларда да кеңінен жүргізілген жоқ. Қала тұрғындарының айтарлықтай бөлігі сайлауды елемеген және мұның себебі жергілікті әкімшіліктің жазалау саясатымен байланысты болды.

1906 жылы маусымда Дала өлкесі халықтарының арасынан I Мемлекеттік Думаға депутаттарды сайлау өтті. Көкшетауда өткен Ақмола облысы сайлаушыларының жиналысы нәтижесінде Думадағы қазақ халқының өкілі ретінде көкшетаулық молда Шаймерден Қосшығұлұлы сайланды.

Жалпы алғанда, революцияға дейінгі кезеңдегі Думаға барлығы 79 мұсылман депутат сайланған: соның ішінде I Думаға 25 депутат, II Думаға 37 мұсылман депутат, III Думаға — 7 депутат сайланған [4: 146–179]. Мұсылман депутаттарының жалпы саны арасынан I Думаға Дала өлкесі мен Түркістаннан төрт депутат: А. Биримжанов, А. Кальменов, Ш. Қосшығұлұлы, Ә. Бөкейханов ұсынылса, II Думаға — 10 депутат: Т. Абдухалилов, Т. Аллабергенев, М. Нурбердыханов, М.Т. Тынышпаев, С.А. Мухамеджанов, А. Кариев. Ш. Қосшығұлұлы, Т. Нурекенов, С.Б. Каратаев, А.К. Беремжанов сайланды [5: 276–314].

I Думаның 1906 жылдың сәуірінен бастап шілдесіне дейін қысқа уақыт жұмыс жасағанына қарамастан, оның қызметі Ресей империясының саяси дамуының маңызды факторына айналып, қоғамдық өмірдің көптеген салаларына өзінің ықпалын тигізді. Думаға әртүрлі саяси партиялар мен халықтардың жарқын өкілдері сайланды. Олар фракцияларды құру, палатаның регламентін өңдеу, үкіметке депутаттық сұраныстарды жіберу т.б. маңызды жұмыстар бойынша өздерінің шеберлігін көрсетіп, ағарту ісіне, мәдени-ұлттық автономияларды дамытуға, ұлттық азшылықты қорғауға айтарлықтай көңіл бөлді. I Дума қызметі ұзаққа созылмағанымен, парламентаризм идеясы интеллигенция тарабынан қолдауға ие болды.

Сонымен бірге, I Думаның таратылуына қарамастан, қазақ даласындағы қоғамдық толқулар тоқтаған жоқ және бұл II Думаға сайлау өткізу іс-шараларының басталуымен байланысты еді.

1907 ж. қаңтар-ақпан айларында Дала өлкесінде ІІ Мемлекеттік Думаға сайлау жұмыстары өтті. ІІ Думаға сайлау қарсаңында революцияның шегінуіне байланысты елдегі жағдай өзгеріске ұшырады. Сондықтан, сайлау алдындағы компанияға тек қана социал-демократтар емес, сонымен бірге эсерлерде қатысты. Биліктің жазалау шараларына қарамастан және І Думаға сайлау кезеңімен салыстырғанда социал-демократтар сайлау алдында үгіт-насихат жұмыстарының заңсыз, сонымен бірге заңды түрлерін қолданып, белсенділік танытты. Мысалы, Ақмола облысында социал-демократтар тек қана үндеухат таратып қойған жоқ, сонымен бірге Думаға қатысты өздерінің тактикасын насихаттау бойынша сайлау алдындағы жұмыстарын жүргізді. Жалпы алғанда, Дала өлкесіндегі сайлаудың нәтижесінде ІІ Думаға Ақмола облысынан Ш. Қосшығұлұлы, Семей облысынан Т. Нурекенов, Семей облысының орыс халықтарынан Н.Я. Коншин, Сібір казак әскері атынан И.П. Лаптев, Ақмола облысының орыс халықтары арасынан социал-демократ А.К. Виноградов сайланды [2: 41].

Осылайша, ІІ Мемлекеттік Думаға да І Думаға сайланған және патшалық Ресейдің әлеуметтік-саяси құрылысының қайта құрылуын қолдаған халық арасында беделі бар депутаттар, соның ішінде Ш. Қосшығұлұлының қайта сайланғандығын көре аламыз.

Жоғарыда атап көрсеткендей, ІІ Думада құрылған Мұсылман фракциясының құрамына кірген Ш. Қосшығұлұлы аграрлық мәселе бойынша заң жобасын даярлау істеріне белсенді түрде қатысқан.

Айта кету керек, ресейлік парламентте талқыланған көптеген мәселелердің ішінде мыналар бірқатар маңызға ие болды және бұл мәселелерді көтеру барысында Ш. Қосшығұлұлының рөлі жоғары болды:

- діни заңшығарушылық (жарияланған «ар-ождан бостандығын» жүзеге асыру, діни басқару органдарын қайта құру);

- халыққа білім беру мәселелері (ана тілінде оқыту құқығы);

- қоныс аудару саясаты және ұлттық шеткері аймақтардың жағдайы;

- сот реформасы (ана тілінде сот ісін жүргізу);

- мерекелік күн жөніндегі мәселе (мұсылмандық мереке күндері демалыс мәселесі) [6].

Сондықтан, Дала өлкесінің атынан Мемлекеттік Думаға сайланған Мұсылман фракциясы мүшелерінің қатарында Ш. Қосшығұлұлының рөлі ерекше деп атап көрсетуге болады.

«Иттифак-аль-муслимин» партиясының бағдарламасына сүйенген мұсылман депутаттар аграрлық мәселені шешудің өзіндік нұсқасын ұсынған. Бірінші нұсқада жерді облыстардың жеке меншігіне беру, сонынан, жерді тек қана диканшылықпен емес, сонымен бірге көшпелі мал шаруашылығымен айналысатындар арасында әділ түрде шешуге шақырды. Осымен бірге, мұсылман депутаттар Дала өлкесіне ресейлік қоныстанушылар толқынын толық тоқтатуды талап етті. Бұл құжаттарды Думаға жібергеннен соң, мұсылман депутаттары биліктің жоғарғы органына қазақ жеріндегі қоныстандыру комиссиясының заңға қайшы әрекеттері жөнінде сұратым білдірді.

Қазақ халқының атынан сайланған депутаттарға думалық трибунаға шығып сөйлеу мүмкіндігі берілген жоқ, сондықтан олар сайлаушылардың тілегін орындаудың басқа тәсілдерін қолданды. Мысалы, ІІ Думаның жұмыс жасаған кезеңінде депутаттар Ш. Қосшығұлұлы пен Т. Нурекенов қоныстандыру мен егін шаруашылығы басқармасының басшысы князь Васильчиковқа барып, Дала облыстарына қоныстандыруды тоқтату қажет екендігіне үкіметтің назарын аудару мақсатында қазақ халқының жағдайы жөнінде өздерінің ойларын білдірген [7: 85].

1907 жылдың 3 маусымында заң шығару ісіне бұдан былай Дала және Түркістан өлкелері тұрғындарын қатыстырмауды көздеген әйгілі патша манифесі шыққаны белгілі. Алғашқы шақырылымдағы тәрізді солшыл, үкіметке жақпайтын көзқарастарын өзгертпеген Екінші Мемлекеттік Дума таратылғаннан соң Ш. Қосшығұлұлы Ақмола облысына қайтып оралған және бұдан кейін саясатқа араласпай, туған өңірінде діни және ағартушылық істермен шұғылданған. Бірақ, Ш. Қосшығұлұлының кеңес өкіметі кезеңіндегі бала оқытудағы еңбегі бағаланған жоқ, ал молда ретінде ұдайы қуғынға ұшырап отырды.

Ш. Қосшығұлұлы Алаш қозғалысына қатысушыларға қарсы жүргізілген саяси репрессияның алғашқы толқынында, 1931 ж. 4 мамырда тұтқынға алынды. ОГПУ-дің Қазақстан бойынша алқасы жанындағы Айрықша мәжілісі 1932 ж. 14 қаңтарда Ш. Қосшығұлұлын үш жылға жер аударуға үкім шығарды. Бұл қазақ ұлт-азаттық қозғалысының бастауында тұрған діни қызметші, қоғам қайраткері Шәйке молда Қосшығұлұлын бақиға аттандырған үкім болды. Қосшығұлов елді сұрапыл ашаршылық жайлаған 1932 жылы Ресейдің Омбы облысындағы Марьяновка теміржол стансасы маңында дүние салған [1].

Ескі өкіметтің қайта құру саясаты кезеңінде КСРО Жоғарғы соты төралқасының 1989 жылғы 16 қаңтардағы шешімінің негізінде Көкшетау облыстық прокуратурасы Ш. Қосшығұлұлын ақтаған болтын. Қазақ ұлтының игілігі үшін еңбек еткен тұлғаның есімін ұрпақтары ұмыт қалдырмады. Тәуелсіздік жылдары Ақмола облысы Еңбекшілдер (қазіргі Біржан сал) ауданының бүгінгі Макинка ауылдық округі құрамындағы Қоғам ауылындағы орта мектепке Шәймерден Қосшығұлұлының есімі берілген.

Қорытынды

Қазақстан тарихында есімі мен қызметі мақтаныш саналатын және үлгі-өнеге алуға тұрарлық тұлғалар өте көп. Осындай тұлғалардың бірі, мемлекет және қоғам қайраткері Ш. Қосшығұлұлы. Ол ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басында Қазақстанда орын алған әлеуметтік-экономикалық, қоғамдық-саяси және рухани-мәдени дамуына өзіндік үлесін қосты. Өзі өмір сүрген заманда өз пікірін, көзқарасын ашық білдірген, ұлт үшін ерен еңбек еткен Ш. Қосшығұлұлының Мұсылмандардың алғашқы съезі мен ІІ Бүкілресейлік мұсылмандар съезінде делегат ретінде, сонымен бірге І және ІІ Мемлекеттік Думаға Дала өлкесінің атынан депутат ретінде сайлану арқылы қызметі мен рөлі жоғары деген тұжырым шығаруға болады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қойшыбаев Б. Қазақ қозғалысының қайраткері Шәйке молда [Электрондық ресурс]. / Б. Қойшыбаев. — Қолжетімдік тәртібі: <https://www.muftayat.kz/kk/articles/edification/2020-09-08/32908-kazak-kozgalysynyn-kairatkeri-shike-molda/>
- 2 ЦГА. — Ф. 64. — Оп. 1. — Д. 938.
- 3 Буктургутова Р.С. Общественное движение в Степном крае в конце ХІХ–начале ХХ вв.: автореф. дис. ... д-ра ист. наук. Спец. 07.00.02 — «Отечественная история» / Р.С. Буктургутова. — Омск, 2007. — 51 с.
- 4 Усманова Д.М. Мусульманские представители в российском Парламенте (1906–1916 гг.) / Д. Усманова. — Казань, 2005. — 584 с.
- 5 Мусульманские депутаты Государственной думы России. 1906–1907 гг.: сб. док. и материалов / Сост. Л.А. Ямаева. — Уфа: Китап, 1998. — 384 с.
- 6 Усманова Д.М. Мусульманские депутаты в Государственной думе (1906–1917 гг.): новая политическая элита в Российской империи [Электронный ресурс] / Д.М. Усманова. — Режим доступа: https://kpfu.ru/portal/docs/F_2099887931/155_3_1_gum_11.pdf
- 7 Озганбай О. Казахское представительство в Госдуме / О. Озганбай // Мысль. — 1996. — № 6. — С. 85.

С. Жуматай, С.К. Кабылтаева, Ж.С. Ерденбекова

Жизнь и деятельность Шаймердена Косщегулова

Национально-освободительное движение второй половины ХІХ–начала ХХ века охватило многогранные социальные, культурные, политические проблемы казахского общества, и на современном этапе вопросы образования, народнохозяйственной экономики не утратили свою актуальность. За годы независимости эти вопросы приобретают новое значение и содержание. Безусловно, особый интерес для исследователей представляет вторая половина ХІХ–начала ХХ вв. Развитие капиталистических отношений в России привело к большим изменениям не только в центре, но и во всех сферах жизни колониальных окраин, в государственном устройстве, культуре. Под влиянием объективных законов нового экономического уклада в общественном сознании казахов произошли большие изменения, начала формироваться национальная интеллигенция. Вместе с тем создание парламентской системы в России, избрание представителей казахской степи депутатами в І и во ІІ Думу способствовало совершенствованию политического сознания и опыта национальной интеллигенции. Северо-Восточный регион Казахстана развивался под влиянием происходящих в России политических процессов. Местные национальные представители были вовлечены в государственно-политические процессы, Ш. Косщегулов дважды избирался в Государственную думу, в 1906 г. участвовал во Всероссийской мусульманской фракции и в разработке ее программы, что является событием большого политического значения. Он не только добросовестно выполнял свою работу, но и делал много полезного, чтобы открыть глаза и пробудить сознание казахского народа. По этой причине в статье рассмотрены жизнь и деятельность Ш. Косщегулова в общественно-политическом и духовно-культурном развитии Казахстана в конце ХІХ–начале ХХ века.

Ключевые слова: история Казахстана, Ш. Косщегулов, Государственная дума, мусульманская фракция, политические события конца ХІХ–начала ХХ века в Казахстане.

S. Zhumatay, S.K. Kabyltayeva, Zh.S. Yerdenbekova

Life and work of Shaimerden Kosshegulov

The national liberation movement of the second half of the nineteenth and early twentieth centuries covered the multifaceted social, cultural, political problems of the Kazakh society, and at the present stage, the issues of education, the national economic economy have not lost their relevance. During the years of independence, these issues acquire new meaning and content. The second half of the 19th–early 20th century particularly interests researchers. The development of capitalist relations in Russia led to great changes not only in the center of the country but also in all spheres of life on the colonial outskirts, in the state structure and culture. Under the influence of the objective laws of the new economic order, great changes took place in the public consciousness of the Kazakhs, and a national intelligentsia began to form. At the same time, the creation of a parliamentary system in Russia, the election of representatives of the Kazakh steppe as deputies to the 1st and 2nd Dumas contributed to the improvement of the political consciousness and experience of the national intelligentsia. The North-Eastern region of Kazakhstan developed under the influence of the political processes taking place in Russia. Local national representatives were involved in state-political processes. Sh. Kosshegulov was twice elected to the State Duma, in 1906, he participated in the All-Russian Muslim faction and in the development of its program, which is an event of great political significance. Sh. Kosshegulov conscientiously performed his work and did a lot of useful things to open the eyes and awaken the consciousness of the Kazakh people. Therefore, the article discusses the life and work of Sh. Kosshegulov in the socio-political, spiritual, and cultural development of Kazakhstan in the late nineteenth and early twentieth centuries.

Keywords: history of Kazakhstan, Sh. Kosshegulov, State Duma, Muslim faction, political events of the late 19th-early 20th century in Kazakhstan.

References

- 1 Qoishybaev, B. Qazaq qozgalysynyn qairatkeri Shaike molda [The leader of the Kazakh movement is Shaike Molda]. *muftyat.kz*. Retrieved from <https://www.muftyat.kz/kk/articles/edification/2020-09-08/32908-kazak-qozgalysynyn-kairatkeri-shike-molda/> [in Kazakh].
- 2 TsGA [Central State Archive]. F.64. — Op.1. — D. 938 [in Russian].
- 3 Bukturgutova, R.S. (2007). Obshchestvennoe dvizhenie v Stepnom krae v kontse XIX–nachale XX vv. [Social Movement in the Steppe Territory in the late 19th — early 20th centuries]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Omsk [in Russian].
- 4 Usmanova, D.M. (2005). *Musulmanskie predstaviteli v possiiskom Parlamente (1906–1916 gg.)* [Muslim representatives in the Russian parliament (1906–1916)]. Kazan [in Russian].
- 5 Yamaeva, L.A. (Ed.). (1998). *Musulmanskie deputaty Gosudarstvennoi dumy Rossii. 1906–1917 gg.: sbornik dokumentov i materialov* [Muslim deputies of the State Duma of Russia. 1906–1917. Collection of documents and materials]. Ufa: Kitap, 384 [in Russian].
- 6 Usmanova, D.M. *Musulmanskie deputaty v Gosudarstvennoi dume (1906–1917 gg.): novaia politicheskaya elita v Rossiiskoi imperii* [Muslim deputies in the State Duma (1906–1917): a new political elite in the Russian Empire]. *kpfu.ru*. Retrieved from https://kpfu.ru/portal/docs/F_2099887931/155_3_1_gum_11.pdf [in Russian].
- 7 Ozganbai, O. (1996). *Kazakhskoe predstavitelstvo v Gosdume* [Kazakh representation in the State Duma]. *Mysl — Thought*, 6, 85 [in Russian].

Г.С. Ильясова*, Т.С. Садыков, С.К. Кабылтаева

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail: gauhartas81@mail.ru; sadykov_ts@enu.kz; uteubaeva81@mail.ru)*

Солтүстік Қазақстандағы демографиялық үрдістер: негізгі трендтерді талдау

Қарқынды дамып жатқан мемлекет ретінде тәуелсіз Қазақстан үшін демография мәселесі ішкі даму және аймақтық, халықаралық ынтымақтастық контекстінде стратегиялық бағыт болып табылады. Авторлар тәуелсіздік жылдарындағы Солтүстік Қазақстан халықтарының саны мен құрылымындағы өзгерістерге, халықтың территориялық орналасуына тарихи тұрғыдан талдау жасайды. Сонымен қатар мақалада Солтүстік Қазақстандағы миграциялық үрдістердің халықтың сандық және сапалық көрсеткіштеріне ықпалы қарастырылған. Аймақтағы демография мәселесін шешу барысындағы мемлекеттің саясатына және бағдарламаларына талдау жасалған.

Кілт сөздер: демография, тәуелсіз Қазақстан, Солтүстік Қазақстан, миграциялық үрдістер, Солтүстік Қазақстанның этникалық құрамы.

Кіріспе

Кез келген мемлекеттегі нарықтық қатынастардың дамуы халықтың әлеуметтік-демографиялық құрылымының өзгеруімен қатар жүреді. Сондықтан мұндай өзгерістердің өмір сүрудің сапасы мен деңгейіне тигізетін салдарын зерттеу қажеттілігі туындайды. Халықтың әлеуметтік-демографиялық құрылымына талдау жасау әлеуметтік экономикалық және демографиялық саясаттың негізгі бағыттарын өңдеу барысында маңызды болып саналады.

Қазіргі кезеңдегі әрбір егеменді мемлекеттің экономикалық және әлеуметтік жағдайында орын алып отырған айтарлықтай өзгерістер демографиялық жағдайды күрделендіріп, тиімді демографиялық саясат жүргізуді талап етіп отыр. Демографиялық саясатты күнделікті жетілдірудің қажеттілігі әрбір аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуындағы демографиялық фактордың рөлінің ұлғаюымен байланысты.

Сондықтан соңғы жылдары Қазақстанда ғалымдар мен саясаткерлер демография мәселесіне үлкен назар аударып отыр. Мұндай қызығушылық бәрінен бұрын аймақтағы демографиялық жағдайға талдау жасау және демографиялық дамудың болашағын айқындау қажеттілігімен байланысты. Осыған байланысты, тарихи контексте Солтүстік Қазақстанның демографиялық дамуын зерттеудің маңызы жоғары.

Солтүстік Қазақстан облысы Қазақстанның солтүстігінде орналасқан, солтүстікте Ресейдің Омск, Тюмень және Курган облыстарымен, ал оңтүстікте Ақмола облысымен, оңтүстік-шығысында Павлодар облысымен, батысында Қостанай облысымен шекараласады. Солтүстік Қазақстан облысы еліміздің алдыңғы қатарлы аграрлық аймақтарының бірі болып саналады. Өзімізге белгілі, төңкеріске дейінгі және кеңестік кезеңдерде, әсіресе тың және тыңайған жерлерді игеру уақытында РКФСР-мен шекаралас Қазақ КСР-ның облыстары миграциялық тартылыстың орнына айналған болатын. Осы кезеңдерде Қазақстанның солтүстігінде өнеркәсіптік аймақтарының және агроөнеркәсібінің қарқынды қалыптасуы жүрді.

Қазіргі уақытта миграциялық тартылыс басқа жаққа ауып, дамыған. Керісінше Солтүстік Қазақстан халықтарының азаю үрдісі жүріп жатыр. Атап айтқанда, Солтүстік Қазақстанда халықтың табиғи азаюы және халықтың миграциялық жылыстауынан демографиялық мәселелер туындап отыр.

Мысалы, 2020 жылдың аяғына қарай, пандемияға қарамастан, Солтүстік Қазақстанға қоныс аударып келгендер мен басқа жаққа қоныс аударып кеткендер арасындағы айырмашылық 2880 адамды (басқа жаққа қоныс аударып кеткендердің есесіне) құраған. Осымен бірге, халықтың басқа жаққа қоныс аударып кетуінің 55 пайызы ішкі миграцияға, ал қалған 45 пайызы сыртқы миграцияға тән, соның ішінде Ресейге қоныс аудару кең тараған [1].

Өзімізге белгілі, биліктің экономикалық ресурстары (материалдық құндылықтарды құру, салық төлеу т.б.), осымен бірге әлеуметтік-саяси ресурстары адам капиталының сапасы мен санына тәуелді. Мұнан басқа, демографиялық көрсеткіштер жеке бір мемлекеттің қуатын көрсететін аймақтардың

геосаяси динамикасын бағалаудың сипаттамасы болып табылады. Дегенмен, Қазақстан үшін демографиялық үрдістерге деген қызығушылық еліміздегі халықтың теңсіз бөлінуімен сипатталатын сирек қоныстанған елдер категориясына жататынымен негізделеді. Мұның өзі Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігі мәселелеріне айтарлықтай ықпал етеді. Сол себепті, Солтүстік Қазақстанда болып жатқан демографиялық үрдістерді зерттеп, оларға баға берудің маңызы жоғары.

Зерттеу әдістері

Мақаланың әдіснамалық негізін ғылыми принциптердің және тарихи таным әдістерінің жиынтығы құрайды. Солтүстік Қазақстандағы демографиялық үрдістерді зерттеу барысында тарихилық және объективтілік принциптері басшылыққа алынды. Демографиялық үрдістерге тән статистикалық мәліметтерді қарастыру барысында талдау және синтездеу, салыстыру қолданылды. Осымен бірге, салыстырмалы-тарихи және мәліметтерді өңдеу және статистикалық әдістер пайдаланылды.

Талқылау

Жалпы алғанда, 1999 ж. Қазақстандағы бірінші халық санағы негізінде 1989-1999 жылдармен салыстырғанда, халық санының 7,7 пайызға қысқарғандығын байқауға болады. Дегенмен, санақтан соң халық санының кейбір өсім тенденцияларын (1999-2005 жж. аралығында 0,8 пайызға өскен) көруімізге болады. XXI ғасыр басында туу мен миграцияның нәтижесінде Қазақстан халқының саны 2005 жылдың 1 қаңтарындағы есеп бойынша 15074200 адамға жетіп, тек қана бір жылдың ішінде 123 мың адамға (немесе 0,8 пайызға) өскен. Ал, 2008 жылдың 1 қаңтарындағы мәлімет бойынша Қазақстан халықтары саны 15565,6 мың адамға, соның ішінде қала халқының саны 8230,3 мыңға (52,9 пайыз), ауыл халқының саны 7335,3 мыңға (47,1 пайыз) жеткен. Ал, 2010 ж. басына қарай Қазақстан Республикасы халқының саны 15813,8 мың адамға, соның ішінде қала тұрғындарының саны 8432,4 мың адамға, ауыл тұрғындарының саны 7381,4 мың адамға өскен [2; 90].

1999-2008 жылдар аралығындағы Солтүстік Қазақстандағы халықтың санын мына кестеден көруімізге болады (кесте 1).

Кесте 1

1999-2008 жж. Солтүстік Қазақстандағы халық саны (мың адам) [2; 91]

Аймақтар	25.02.1999	01.01.2003	01.01.2004	01.01.2005	2008
Қазақстан	14953,1	14862,5	14951,2	15074,2	15571506
Ақмола	836,3	748,2	748,9	747,6	747447
Қостанай	1017,7	919,1	913,4	907,3	894192
Павлодар	807,0	748,7	745,3	743,9	746454
Солтүстік Қазақстан	726,0	682,1	674,5	665,8	653921
Астана қ.	319,3	502,0	510,5	529,4	602684

Кестеден көріп отырғанымыздай, бес жылдың ішінде Ақмола, Қостанай, Солтүстік Қазақстан облыстарында халық саны қысқарған, ал Астана қаласында 201,1-ге өскен.

Жалпы алғанда, 2008 жылдың 1 желтоқсанына қарай Солтүстік Қазақстан облысының халық саны 649,0 мың адамды, немесе республикамыздың жалпы санының 4,1 пайызын құраған.

Солтүстік Қазақстанның 2008 ж. этникалық құрамын мына кестеден көруімізге болады (кесте 2) [2; 94]:

Кесте 2

2008 ж. Солтүстік Қазақстанның этникалық құрамы

Ұлттар	Мың адам	%
Қазақтар	216,4	33,1
Орыстар	319,1	48,8
Украиндықтар	37,6	5,8
Немістер	24,2	3,7
Поляктар	15,9	2,4
Татарлар	14,7	2,2
Басқа ұлттар	26,0	4,0

Кейінгі жылдарда Солтүстік Қазақстан облысында халық миграциясының кері сальдосы байқалады. Егер, 2013-2014 жж. Солтүстік Қазақстан облысынан жылына 5,5 мың адам кетсе, 2015 ж. оның көрсеткіші 3 мың адамды құрап, жағдайдың кішкене жақсарғанын байқаймыз.

Әрине, 2015 ж. көрсеткіш бойынша 3 мың адамның кетуінің өзі үлкен мәселе. Әр жыл сайын Солтүстік Қазақстаннан шамамен халықтың 1 пайызы, яғни 5-5,5 мың адам кетіп қалады. 2014 ж. Солтүстік Қазақстанда 678 елді мекен болса, 2015 ж. оның саны 674 құраған [3].

2017 ж. 1 желтоқсанына қарай Солтүстік Қазақстан аймағының халық саны 558,7 мың адамды құрап, 4,6 мың адамға азайған. Адам санының қысқаруы Петропавлдан (1,2 мың адамға өскен) басқа барлық аудандарда орын алған. Бұл кезеңдегі халық санының қысқаруына миграциялық үрдістер ықпал еткен. Негізгі миграциялық алмасу Қазақстанның ішкі миграциялық үрдістеріне тән. Облысаралық миграция шеңберінде Ақмола, Оңтүстік Қазақстан, Қостанай облыстары және Астана қаласы арасында қарқынды алмасу жүрген. 2017 ж. Солтүстік Қазақстаннан эмигранттардың негізгі бөлігін (98,7 пайызын) Ресей қабылдаған. Осы кезеңде тұрақты өмір сүру үшін Германияға 156, Польшаға 57 солтүстік қазақстандықтар кеткен. Мұндай эмиграцияның негізгі себептерінің бірі жоғары жалақы іздеп кету мәселелерімен байланысты [4].

2014-2018 жылдары Солтүстік Қазақстан халықтарының азайғандығын мына кестеден көруге болады (кесте 3):

Кесте 3

2014-2018 жж. Солтүстік Қазақстан халықтарының саны

Жылдар	Барлық халық саны	Қала тұрғындары	Ауыл тұрғындары
2014	575,9	241,3	334,6
2015	571,8	243,2	328,5
2016	569,5	248,9	320,3
2017	563,3	249,2	314
2018	557	251,7	306,8

2018 ж. 1 маусымына қарай облыс халқының саны 557 мың адамды құраған. Қала халқының үлесі 45 пайызды, ал ауыл халқының үлесі 55 пайыз болған [5].

Осымен бірге, 2018 ж. қаңтар-маусым аралығында Солтүстік Қазақстанда 4,1 мың бала өмірге келсе, 3,9 мың адам қайтыс болған. Егер, 2017 жылдың қаңтар-маусым айларымен салыстырсақ, 2018 ж. туылған балалардың 5,1 пайызға, ал қайтыс болған адамдардың саны 1,1 пайызға аз болған. Статистика департаментінің мәліметтері бойынша аймақтағы өлімнің негізгі себептеріне қан айналымы жүйесінің аурулары жатады және бұл жалпы диагноздың 16,35 пайызын құрайды. Мұнан басқа, нәресте өлімі деңгейі де жоғары. Мысалы, 2019 ж. қаңтар-маусым аралығында бір жастағы 42 нәресте қайтыс болған [6].

Солтүстік Қазақстан облысы халықтарының санына табиғи азаюмен қатар, миграция да ықпал етіп отыр. Миграцияның кері сальдосы 2018 ж. қаңтар-маусым айларымен салыстырғанда 2019 ж. 31,8 пайызға өскен.

2018 жылдың басына қарай облыстың этникалық құрамы келесідей болған (кесте 4):

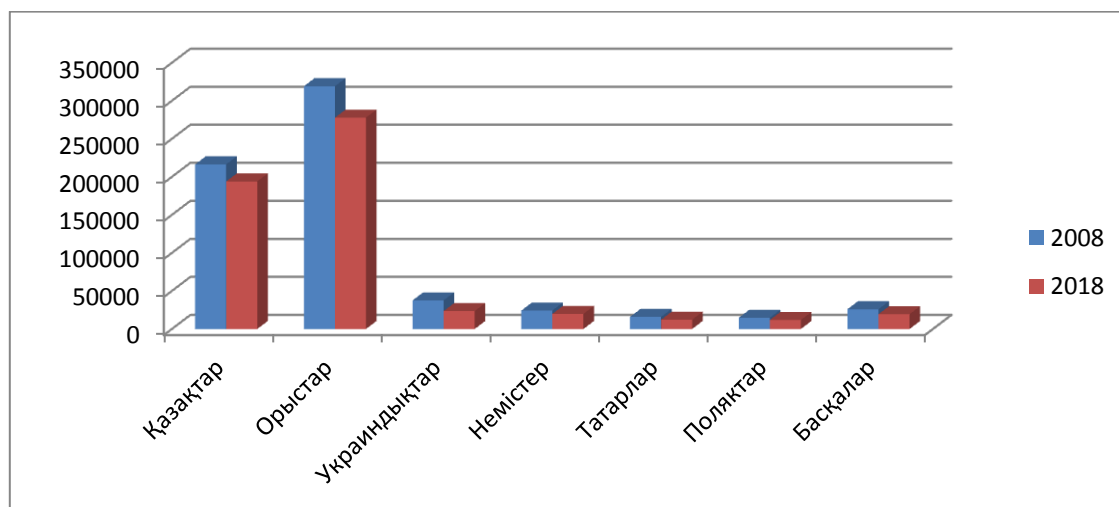
Кесте 4

2018 ж. Солтүстік Қазақстан облысының этникалық құрамы

Этностар	Адам саны	Жалпы санының үлесі (%)
Қазақтар	193992	37,4
Орыстар	277807	49,7
Украиндықтар	23523	4,2
Немістер	19805	3,5
Татарлар	12182	2,2
Поляктар	11793	2,1
Басқалар	19482	3,6

Осылайша, 2008-2018 жылдар аралығында, яғни он жылдың ішінде Солтүстік Қазақстан облысының халқының саны 92000-ға азайғандығын көруімізге болады. Егер, облыстың этникалық құрамына келер болсақ: қазақтардың 22008 адамға, орыстардың 41193 адамға, украиндықтардың

14077 адамға, немістердің 4195 адамға, татарлардың 2518 адамға, поляктардың 4107 адамға азайғандығын көреміз. Бұл аталған көрсеткіштерді келесі диаграммадан көруге болады (сурет 1).

1 – сурет. Солтүстік Қазақстанның этникалық құрамының диаграммасы

Ескертпе: диаграмманы жасаған – Г.С.Ильсова.

2019 жылдың 7 айының ішінде Солтүстік Қазақстан облысында адам өлімінің саны 4 мыңға, туу көрсеткіші 3,9 мыңға жеткен. Осы жылдың тамыз айына қарай облыс бойыша халық саны 551,3 мың адамды құраған [6].

Егер, жалпы Қазақстанның басқада облыстарымен салыстыратын болсақ, 2020 жылдың 11 айының ішінде 17 аймақтың 11-де халық санының өсімі, ал қалған 6 аймақта халық санының біршама азайғандығы байқалады. Атап айтқанда, Шығыс Қазақстан облысында халық саны 0,40 пайызға, Қостанай облысында 0,39 пайызға, Ақмола облысында 0,17 пайызға, Павлодар облысында 0,15, Қарағанды облысында 0,10 пайызға қысқарса, Солтүстік Қазақстанда халық саны 0,84 пайызға қысқарған. Осыдан Солтүстік Қазақстанда халық санының едәуір қысқарғандығын көруімізге болады. Осымен бірге, Солтүстік Қазақстан облысында туудан өлім көрсеткішінің жоғары болуы, халықтың табиғи азаюы, ал басқа облыстарда керісінше, халықтың табиғи өсімі байқалады [7]. Осылайша, Ұлттық статистика бюросының мәліметтеріне сәйкес, 2020 ж. СҚО аймағының тұрғындар саны 548755-тен 543679-ға, яғни 5076 адамға азайып, 2021 ж. халық саны 543679 адамды құраған. Ұлттық статистика бюросының мәліметтеріне сәйкес 2020 ж. аймақ тұрғындарының саны 5076 адамға (548755-тен 543679-ға) қысқарған.

Солтүстік Қазақстан облысының экономика басқармасының мәліметтеріне сәйкес, егер 2020 ж. қаңтар-тамыз айларында миграциялық азаю өлшемі 2,4 мың адамды құраса, 2021 ж. қаңтар-тамыз айларында бұл көрсеткіш 3 мың адамды құраған. 2021 ж. қаңтар-тамыз айларында облысқа келушілердің саны 2020 жылмен салыстырғанда 9,6 пайызға (9,3 мың адам) қысқарған [8].

2021 жылға дейінгі кезеңде басқа аймақтарға қарағанда Петропавлда халық санының азаюы төмен болып келсе, ал 2021 жылы бұл көрсеткіш үлкен өзгерістерге ұшыраған. Атап айтқанда, Петропавл әкімдігінің сайтында жарияланған жаңартылған мәліметтерге сүйенсек, 2021 ж. 1 қаңтарына қарай қаладағы тұрғындардың саны 220 мың адамды құрап, халық санының өсімі тоқтап қалған. Демографияның кері нәтижесі ретінде өлімнің көбеюі атап көрсетілген. Осылайша, Петропавлда алғаш рет кері табиғи өсім анықталған, яғни өлім бірден 20 пайызға өсіп, сонымен бірге туу азайған [9].

Осылайша, Солтүстік Қазақстан аймағында миграциялық үрдістер мен өлім санының артуы және туудың төмендеуінің салдарынан демографиялық мәселе туындап отырғандығын көруімізге болады. Сол себептен, осындай солтүстіктегі қалыптасқан демографиялық дисбалансты бәсеңдету үшін Қазақстан үкіметі бірқатар жобаларды жүзеге асырып жатыр. Осы жобалардың барлығы халық игілігі үшін жұмыс істеуде. Солардың қатарынан «Еңбек» мемлекеттік бағдарламасын атауымызға болады. Бағдарламаның мақсаты — нәтижелі жұмыспен қамту және жаппай кәсіпкерлікті дамыту. Бұл бағдарламаның миграциялық бөлімі «Серпін» жобасын және еңбек ресурстарының мобилділігін

жоғарлату жобасын қамтиды. Осы екі жоба да жұмыс күші мол аймақтан жұмыс күші тапшы аймақтарға қоныстандыруды қамтиды. Әрине, аталған жобалар бойынша келелі маңызды іс-шаралар атқарылып, өзінің жемісін беруде.

Тек «Серпін» бағдарламасы оқу миграциясына бағытталған және бұл бағдарлама бойынша жыл сайын Солтүстік, Шығыс және Батыс Қазақстан облыстарының жоғары оқу орындарына еліміздің оңтүстігінен келетін талапкерлерге жеке гранттар бөлінеді.

Еңбек ресурстарының мобилділігін жоғарлату бағдарламасы бойынша оңтүстіктен солтүстікке өз еркімен қоныстанушыларға қаржылай көмек көрсетіледі. Мемлекеттің тарабынан көрсетілетін мұндай көмек қаржы жолақысы, тұрғын үй жалдау ақысын ұсыну, 12 ай бойы ай сайын коммуналдық шығындарды төлеуді қамтиды.

Осымен бірге, Қазақстан Республикасы үкіметінің миграциялық үрдістерді реттеуге бағытталған бағдарламалары солтүстік облыстардың этникалық ландшафтын өзгертуге мүмкіндік береді.

Оңтүстік пен Солтүстік облыстары арасындағы ынтымақтастық және олардың әкімшілігі арасындағы координация мәселелерін шешу мақсатында меморандумдарға қол қойылған. Жыл сайын оңтүстік аймақтарда солтүстік аймақтардан келетіндерді жұмыспен қамту және ұсынушылардың қатысуымен аймақаралық бос орын жәрмеңкелері өтіп отырады және қоныстану үшін берілетін квота көлемі өскен. Сонымен қатар бұл бағдарламаға қызығушылықтың үлкен болуына қарамастан, оңтүстіктен солтүстікке көшушілердің үлесі төмен.

Мысалы, 2018 ж. мәліметтерге сүйенсек, негізгі тартымды орталықтар ретінде Нұр-Сұлтан, Алматы және Шымкент қалалары көрсетілген, осымен бірге, Түркістан облысының тұрғындары Алматы және Маңғыстау облыстарына қоныстануда. «Еңбек» бағдарламасы бойынша бекітілген солтүстік аймақтарында 2018 ж. қорытындысы бойынша миграцияның кері сальдосы (1094 адам) байқалады және бұл көрсеткіш мемлекеттің анықтап берген квотасынан біршама төмен [10].

Солтүстік Қазақстанда қалыптасқан демографиялық мәселені шешудің жолын ҚР Президенті Қ.-Ж.К. Тоқаев ұсынды. Ол өзінің екінші Қазақстан халқына жолдауында кәсіпорындарды ресейлік шекара нарығына бағыттауды ұсынды. Экономикалық тұрғыдан алғанда, ресейлік шекараға бағытталған кәсіпорындардың пайда болуы республикамыздың солтүстігінен шығатын ішкі және сыртқы миграцияның төмендеуіне алып келеді және қосымша жұмыс орындарының пайда болуын қамтамасыз етуі, аймақтық қаржы жағдайын ұлғайтуы мүмкін. Алайда экономика саласындағы шекаралық ынтымақтастық екі мемлекеттің демографиялық шекарасына оң ықпалын тигізуі мүмкін.

Дегенмен, республикамыздың солтүстігіндегі депопуляция мәселесін шешу халықтың өмір сүруі үшін қолайлы жағдайларды құрумен тығыз байланысты. Адамдар тұрғын үй және жұмыспен қамтамасыз етілген жағдайда демография мен ұлттық қауіпсіздік мәселесі өздігінен шешімін табуы мүмкін. Сондықтан, Қазақстанның бірқатар облыстарындағы демографиялық жағдайға оң әсерін тигізетін экономикалық саясаттың да рөлі жоғары болып отыр.

Осы тұрғыдан алғанда, жалпы құны 1,8 трлн. теңгені құрайтын 2021-2025 жж. арналған Солтүстік Қазақстан облысының әлеуметтік-экономикалық даму жоспарының маңызы бар. Мұндай кешенді жоспар инвестициялық жобаларды жүзеге асыруды, тұрғын үй және инфрақұрылымды, әлеуметтік саланы дамытуға арналған 4 бағыттан және 87 іс-шарадан тұрады [11].

Қорытынды

Тәуелсіздік жылдарында Солтүстік Қазақстанның демографиялық дамуы бірнеше кезеңдерден өтті. Жалпы алғанда, 1999-2021 жж. аралығында еліміздің солтүстік аймағы халықтарының санының және құрылымының біршама өзгеріске ұшырағандығын көре аламыз. Қазіргі уақытта күнделікті ішкі және сыртқы миграцияның есесіне Солтүстік Қазақстанның халық санының азаю үрдісі жүріп жатыр. Сондықтан, Қазақстанның солтүстігі болашақта демографиялық мәселесін шеше алама деген мәселе өзекті болып отыр.

Қазақстан аймақтарының үйлестірілген дамуы еліміздің экономикалық жағдайын жақсартудың маңызды бағыттарының бірі болып саналады, сондықтан осы аспектіге үлкен көңіл бөлінуде. Мысалы, Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі стратегиялық даму жоспарындағы 7 негізгі реформаның қатарында «Күшті аймақтар және урбанизация» реформасының ұсынылғаны кездейсоқтық емес.

Осымен бірге, қазіргі уақытта Қазақстанда демографиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған механизмдер қалыптасқан. Олардың қатарында 2017 ж. бастап тығыз қоныстанған оңтүстік аймақтарынан еңбек тапшылығы орын алған солтүстік аймақтарға өз еркімен қоныстану

бағдарламасы жұмыс істеп келеді. Бұл бағдарламаның шеңберінде қоныстанушыларға әлеуметтік қолдау көрсетіп, жұмыс және тұрғын үймен қамтамасыз ету мәселесі қарастырылған. Дегенмен, қазіргі уақытта қоныстану қарқынының деңгейі төмен. Сондықтан, еліміздің солтүстік аймағындағы демография және миграция мәселелерін шешуге бағытталған мемлекеттік бағдарламаларды күшейту қажет.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Демографическая политика Казахстана: плюсы и минусы [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://astanazan.kz/?p=3373>
- 2 Жаркенова А.М. Численность и этнический состав населения Северного региона Казахстана в постсоветский период / А.М. Жаркенова // Историческая и социально-образовательная мысль. — 2010. — №4 (6). — С. 90–95.
- 3 Чем может привлечь Северный Казахстан жителей других регионов? [Электронный ресурс] — Режим доступа: <https://kapital.kz/gosudarstvo/47128/chem-mozhet-privlech-severnoy-kazakhstan-zhiteley-drugikh-regionov.html>
- 4 Численность населения Северного Казахстана сократилась на 4,6 тысяч человек [Электронный ресурс] — Режим доступа: https://www.inform.kz/ru/chislennost-naseleniya-severnogo-kazhstana-sokratilas-na-4-6-tysyach-chelovek_a3122970
- 5 Сильные регионы страны: развитие Северо-Казахстанской области [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://strategy2050.kz/ru/news/51749/>
- 6 На севере Казахстана продолжает уменьшаться численность населения [Электронный ресурс] .— Режим доступа: <https://kz.kursiv.media/2019-09-17/na-severe-kazakhstan-prodolzhaet-umenshatsya-chislennost-naseleniya/>
- 7 Население северных и восточных регионов Казахстана продолжает снижаться [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://vlast.kz/novosti/43217-naselenie-severnyh-i-vostocnyh-regionov-kazhstana-prodolzhaet-snizatsa.html>
- 8 Прогнозы по миграции с севера Казахстана не оправдались [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://inbusiness.kz/ru/news/prognozy-po-migracii-s-severa-kazhstana-ne-opravdalis>
- 9 Рост населения Петропавловска остановился [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://xn--80aeaj2aesdcte.kz/rost-naseleniya-petro-pavlovsk-a-ostanovilsya/>
- 10 Государственная программа переселения «Юг–Север»: востребованность и успешность [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://ekonomist.kz/zhussupova/programma-pereseleniya-yug-gosprogramma-sever/>
- 11 План развития Северо-Казахстанской области до 2025 года представило Министерство национальной экономики [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://inbusiness.kz/ru/last/plan-razvitiya-sko-do-2025-goda-predstavilo-mne>

Г.С. Ильясова, Т.С. Садыков, С.К. Кабылтаева

Демографические процессы в Северном Казахстане: анализ основных трендов

Для Казахстана как динамично развивающегося государства проблемы демографии являются стратегическим направлением в контексте и внутреннего развития, и регионального и межрегионального сотрудничества. Авторами статьи проведен исторический анализ изменений, произошедших в численности, структуре и территориальном размещении населения Северного Казахстана в годы Независимости. Проанализированы влияние миграционных процессов на количественные и качественные показатели населения Северного Казахстана, а также политика и программы государства при решении проблемы демографии в Северном Казахстане.

Ключевые слова: демография, Казахстан, Северный Казахстан, миграционные процессы, этнический состав Северного Казахстана.

G.Ilyassova, T.Sadykov, S.Kabylytayeva

Demographic processes in Northern Kazakhstan: analysis of main trends

For Kazakhstan, as a dynamically developing state, the problem of demography is a strategic direction in the context of both internal development and regional and interregional cooperation. The authors carried out a historical analysis of the changes that occurred in the number, structure and territorial distribution of the population of Northern Kazakhstan during the years of independence. The article analyzes the impact of migration processes on the quantitative and qualitative indicators of the population of Northern Kazakhstan. The policy and programs of the state are analyzed in solving the problem of demography in Northern Kazakhstan.

Keywords: demography, Kazakhstan, Northern Kazakhstan, migration processes, ethnic composition of Northern Kazakhstan.

References

- 1 Demograficheskaia politika Kazakhstana: pliusy i minusy [Demographic policy of Kazakhstan: pros and cons]. Retrieved from <http://astanazan.kz/?p=3373> [in Russian].
- 2 Zharkenova, A.M. (2010). Chislennost i etnicheskii sostav naseleniia Severnogo regiona Kazakhstana v postsovetskii period [The number and ethnic composition of the population of the Northern region of Kazakhstan in the post-Soviet period]. *Istoricheskaiia i sotsialno-obrazovatelnaia mysl — Historical and socio-educational thought*, 4 (6), 90–95 [in Russian].
- 3 Chem mozhet privlech Severnyi Kazakhstan zhitelei drugikh regionov? [How can Northern Kazakhstan attract residents of other regions?]. Retrieved from <https://kapital.kz/gosudarstvo/47128/chem-mozhet-privlech-severnyy-kazakhstan-zhiteley-drugikh-regionov.html> [in Russian].
- 4 Chislennost naseleniia Severnogo Kazakhstana sokratilas na 4,6 tysiach chelovek [The population of Northern Kazakhstan decreased by 4.6 thousand people]. Retrieved from https://www.inform.kz/ru/chislennost-naseleniya-severnogo-kazahstana-sokratilas-na-4-6-tysyach-chelovek_a3122970 [in Russian].
- 5 Silnye regiony strany: razvitie Severo-Kazakhstanskoi oblasti [Strong regions of the country: development of the North Kazakhstan region]. Retrieved from <https://strategy2050.kz/ru/news/51749/> [in Russian].
- 6 Na severe Kazakhstana prodolzhaet umenshatsia chislennost naseleniia [Population continues to decrease in northern Kazakhstan]. Retrieved from: <https://kz.kursiv.media/2019-09-17/na-severe-kazahstana-prodolzhaet-umenshatsya-chislennost-naseleniya/> [in Russian].
- 7 Naselenie severnykh i vostochnykh regionov Kazakhstana prodolzhaet snizhatsia [The population of the northern and eastern regions of Kazakhstan continues to decline]. Retrieved from <https://vlast.kz/novosti/43217-naselenie-severnnyh-i-vostochnykh-regionov-kazahstana-prodolzhaet-snizatsa.html> [in Russian].
- 8 Prognozy po migratsii s severa Kazakhstana ne opravdalis [Forecasts on migration from the north of Kazakhstan did not come true]. Retrieved from <https://inbusiness.kz/ru/news/prognozy-po-migracii-s-severa-kazahstana-ne-opravdalis> [in Russian].
- 9 Rost naseleniia Petropavlovskaya ostanovilsia [Population growth in Petropavlovsk has stopped]. – Retrieved from <https://xn--80aeaj2aesddcjt.kz/rost-naseleniya-petropavlovskaya-ostanovilsya/> [in Russian].
- 10 Gosudarstvennaia programma pereseleniia «Yug–Sever»: vostrebovannost i uspeshnost [State resettlement program "South-North": relevance and success] Retrieved from <https://ekonomist.kz/zhussupova/programma-pereseleniya-yug-gosprogramma-sever/> [in Russian].
- 11 Plan razvitiia Severo-Kazakhstanskoi oblasti do 2025 goda predstavilo Ministerstvo natsionalnoi yekonomiki [State resettlement program "South-North": relevance and success]. Retrieved from <https://inbusiness.kz/ru/last/plan-razvitiya-sko-do-2025-goda-predstavilo-mne> [in Russian].

Ж.К. Кенжебекова*, Г.Т. Мусабалина, С.К. Кабылтаева

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
E-mail: kenzhebekova-1995@mail.ru; mussabalina@yandex.kz; uteubaeva81@mail.ru

Қазақстан Республикасының саяси үрдістеріндегі медиация: мәселелері және болашағы

Мақалада Қазақстан Республикасындағы медиация институтының мәселелері мен болашағы қарастырылған. Авторлар медиация институтының қалыптасуы мен дамуына және оны қолданудың қажеттілігіне назар аударып, медиация институтының негізгі ерекше белгілеріне талдау жасап, медиацияны енгізудің ерекшеліктерін анықтаған. Еліміздің саяси жүйесіндегі медиацияның ұлттық және халықаралық деңгейлерде дамуы зерттелген. Сонымен бірге, мақалада ирандық ядролық бағдарлама мәселелерін реттеудегі Қазақстанның модератор ретіндегі орны және Сирия мәселесі бойынша астаналық үрдістің рөлі туралы айтылған.

Кілт сөздер: медиация, Қазақстан, шиеленіс, медиация институты, Қазақстанның саясаты, Сирия мәселесі бойынша астаналық үрдіс.

Kipicne

Қазіргі кезеңдегі әлемдік жағдай социумдағы агрессияның өскенін, саяси, этникалық экономикалық және отбасылық-тұрмыстық т.б. сияқты әлеуметтік шиеленістер көрсеткішінің ұлғайғандығын дәлелдеп отыр. Шиеленіс немесе дау өзінің жағымды немесе жағымсыз салдарына қарамастан, кез келген мемлекеттің, қоғамның, әрбір адамның өмірінде әрқашанда өткір мәселе туындатады. Бірінші кезекте, шиеленістің немесе даудың туындағанын, оның уақыттың өтуімен күрделенгендігін және оны шешу қажеттілігін ұғыну маңызды болып саналады. Шиеленістің немесе даудың салдары өзімізге, азаматтық қоғамның барлық мүшелеріне байланысты, сондықтан оларды басқарып, қалыптасқан қарбаластықты төмендетіп, оң нәтижелер мен қорытындыларға қол жеткізе білуге үйренуіміз керек. Осы себептен, мұндай даулар мен шиеленістерді реттеу мен шешу жолдарын іздестіру қажеттілігі туындап отыр.

2020 жылдың 1-қыркүйегінде Қазақстан Республикасының Президенті Қ.–Ж.К. Тоқаев өзінің халыққа Жолдауында мемлекеттің қатысуынсыз компромисті табуға мүмкіндік беретін дауларды шешудің баламалы тәсілдерін дамыту қажеттілігіне назар аударған болатын. Осы себептен, қазіргі уақытта дауларды шешудің баламалы тәсілдерінің бірі ретінде — медиацияның рөлі мен маңыздылығы артып келеді.

Медиация институты Қазақстан үшін жаңа коммуникативті тәжірибеге ие және қазіргі уақытта ғылыми қауымдастық пен қоғам тарабынан медиацияға деген қызығушылық артып келеді. Әрине, медиацияның пайда болуы мен даму тарихы тереңде жатыр, дегенмен, медиация даулы жағдайларды қарастырудың қазіргі заманғы тәжірибесі ретінде ХХ ғасырдың екінші жартысында бекітілді. Қазіргі уақытта құқықтық жүйесі дамыған мемлекеттерде дауларды шешу барысында медиация кеңінен қолданылуда, ал жеке тұлғалар медиаторлардың көмегіне жиі жүгініп келеді. Статистикаға сүйенсек, қазіргі уақытта медиаторлар шиеленісті жағдайларды жемісті түрде шешіп отырғандығын анықтауға болады. Медиацияның негізгі артықшылығы коммуникативті байланыстағы дауласушы тараптардың белсенді ұстанымдарымен белгіленеді.

Медиация — дауларды шешудің баламалы институты ретінде отандық құқықтық жүйеде қазақстандық сот жүйесінің реформалануы нәтижесінде және коммерциялық дауларды соттан тыс шешудің жаһандық жүйесінің дамуы нәтижесінде белсенді түрде қалыптаса бастады. Сондықтан, Қазақстандағы медиация институтының қалыптасуы қазақстандық соттан тыс тәжірибесінің дауларды басқарудың қалыптасқан жаһандық жүйесіне интеграциялануын көрсетіп отыр.

Қазіргі күні медиация жеке және заңды тұлғалар қатысатын азаматтық, еңбек, отбасылық және өзге де құқық қатынастарынан туындайтын, сондай-ақ онша ауыр емес және ауырлығы орташа қылмыстық істер бойынша қылмыстық сот ісін жүргізу барысында қаралатын дауларда қолданылып келеді.

Осымен бірге, медиацияны халықаралық қатынастардағы әртүрлі деңгейлердегі шиеленістерді шешу барысында қолданудың маңызы жоғары. Өзімізге белгілі, қазіргі уақыттағы қалыптасып отырған жағдайды талдау, соған дейінгі және жаңадан пайда болған саяси, әлеуметтік, территориялық, тарихи, ұлттық, діни, нәсілдік және басқа да сипаттағы бірқатар мемлекетаралық шиеленістер орын алып келеді. Осындай шиеленістерді шешу барысында медиация институтын кеңінен қолдану қажеттілігі туындайды. 2017–2018 жж. Қазақстанның Тұрақты мүше емес ретінде БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесіне төрағалық етуі қазіргі әлемдік және аймақтық деңгейлердегі шиеленістерді бейбіт жолмен шешу жолындағы бастамаларының бірі деп атап көрсетуге болады.

Жоғарыда аталғандарды ескере отырып, мақала тақырыбының өзектілігін мына жағдайлармен байланыстырып, анықтауға болады: біріншіден, шиеленістерді реттеудің тәсілі ретінде медиация институтын тереңнен зерттеудің қажеттілігімен, шиеленістік қоғамдағы медиация қызметінің бағыттарын анықтаумен байланысты; екіншіден, қоғамдағы дауларды немесе шиеленістерді реттеу тәжірибесіндегі медиацияның пайда болуының алғышарттарын анықтаумен байланысты.

Зерттеу әдістері

Тақырыпты зерттеу барысында медиацияны салааралық және кешенді институт ретінде зерттеуге мүмкіндік берген жалпы ғылыми танымдық әдістер қолданылды. Атап айтқанда, талдау және синтездеу, сипаттау және индукция мен дедукция әдістері қолданылды. Диалектикалық әдіс қоғамдағы дауларды немесе шиеленістерді реттеудің балама әдісі ретіндегі медиация институтының генезисі мен дамуын зерттеуге мүмкіндік берді. Осымен бірге, медиацияны жүзеге асырудың формаларын зерттеуде жүйелеу әдісі пайдаланылды. Бұдан басқа тарихи-құқықтық әдістің негізінде нормативті деректерге талдау жасалып, медиация институтының тарихи заңдылықтары анықталып, болашақтағы даму мәселелері қарастырылды.

Пікірталас

«Медиация» ұғымы «mediate» деген латын сөзінен шыққан және делдалдық дегенді білдіреді. Медиация — бұл кез келген дауды немесе шиеленісті бейтарап және дауға немесе шиеленіске қызығушылық танытпайтын үшінші тараптың қатысуымен реттеудің жаңа әрі балама түрі болып саналады. Үшінші тарап медиатор ретінде дауласушы немесе өз алдына соттасушы мемлекеттердің белгілі бір келісімге келуіне ықпал етеді. Медиация — бұл азаматтық, іскерлік, отбасылық және т.б. құқықтық қатынастарды, сонымен қатар орташа ауыр қылмыстық істер бойынша даулы жағдайларда қолданылуы мүмкін. Азаматтардың, сондай-ақ заңды тұлғалардың медиацияны белсенді түрде қолдануы нәтижесінде сот жүйесіне деген ауыртпалық бәсеңдеуі мүмкін. Мысалы, халықаралық статистикаға сәйкес барлық даулардың 30–40 пайызы медиация рәсімі арқылы өтеді [1].

Қазіргі уақытта, медиацияны қолдану тәжірибесі АҚШ пен Еуропалық одақта кеңінен тараған. Мысалы, АҚШ-та жеке даулардың 95 пайызы сотқа жүгінусіз шешілсе, Еуропада медиацияның арқасында шиеленістердің 80 пайызы шешіледі [2].

Әрине, медиация арқылы дауды реттеу үрдісі Қазақстан үшін жаңа тәсіл. Дегенмен, әлеуметтік шиеленістердегі татуластыру және делдалдық институтының механизмдері қазақ даласында ертеде пайда болған және бұл билердің соты арқылы жүзеге асырылған.

Қазақстан Республикасындағы медиацияны ұйымдастыру саласы 2011 жылдың 28 қаңтарында ҚР Парламентінің қабылдаған «Медиация жөніндегі» Заңына сәйкес реттеледі. Аталған Заңның 3-ші бабына сәйкес Қазақстандағы медиацияның мақсаты — дауды (жанжалды) шешудің медиация тараптарын қанағаттандыратын нұсқасына қол жеткізу және тараптардың дауласушылық деңгейін төмендету болып саналады [3].

Осымен бірге, аталған Заңға сәйкес дауларды шешудің өзге тәсілдерімен салыстырғанда медиацияның елеулі артықшылықтарға ие екендігін анықтауға болады және олар келесілерді қамтиды:

– Еріктілік, себебі медиация тек қана, егер тараптар өз еркімен өзара түсіністікке қол жеткізу мақсатында келіссөз жүргізуді және бейбітшілік келісім жасасуды ұйғарған кезде орындалады. Күшпен дауды шешу тәсілдерімен салыстырғанда медиация екі жақтың маңыздылығын сақтауға және болашақта қолайсыз зардаптарды болдырмау үшін, олардың мүдделерін теңдестіруге мүмкіндік береді.

– Құпиялылық. Сотқа жүгінген кезде, тараптарға өзінің жанжалын толығымен қоғамға ашып айту қажеттілігімен көну керек болады. Келіссөздер тараптары арасында және медиатормен құпиялылық туралы бітім жасалады, ал бұл тараптарға жанжалдың жария болмауына кепілдік береді.

Мәліметтердің қандай бөлігінде және қандай нысанда құпиялылықтың керек немесе керек еместігін тараптар өз еркімен айқындайды.

– Алалықсыздық. Бейтараптық — медиация үрдісін басқаратын адамның негізгі сипаттамаларының бірі. Медиатор еш уақытта істі шешуде мүдделі емес. Ол төрешінің емес, бейтарап көмекшінің ролін орындайды; ол кеңестер бермейді, шешімдер қабылдамайды, тараптарға бірдей бейтарап қарайды (ол бір жақтың жеңуінде мүдделі емес). Оның мақсаты — тараптардың бірінің пайдасына шешім шығару емес, дауласқан тараптарды татуластыру болып табылады.

– Тараптардың тең құқылығы, себебі тараптар келіссөз және шешім қабылдауда тең құқыққа ие.

– Жанжалды шешудегі жылдамдылық. Сот үрдісі, шешімнің заңды күшіне енуі, атқару өндірісіне қарағанда, медиация әлдеқайда аз уақыт алады.

Осылайша, 2011 ж. «Медиация жөніндегі» Заң қабылданғаннан соң медиация институты әртүрлі алаңдарда дамып, қолданыла бастады.

2017 ж. 26 қаңтарда Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты төрағасының № 6001–1-177–4/16 өкімінің негізінде «Даулардың жекелеген санаттары бойынша дауларды (жанжалдарды) медиация тәртібімен сотқа дейінгі реттеуді енгізу бойынша пилоттық жобаны іске асыру туралы» Ереже [4] бекітілді. Бұл даулардың жекелеген санаттары бойынша дауларды (жанжалдарды) медиация тәртібімен сотқа дейінгі реттеуді енгізу бойынша пилоттық жобаны іске асыру туралы Ереже 2011 ж. Қазақстан Республикасының «Медиация туралы» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес әзірленген. Аталған пилоттық жобаның мақсаты даулардың (жанжалдардың) жекелеген санаттарын медиация тәртібімен сотқа дейінгі реттеуді азаматтық сот ісін жүргізуге енгізу болып табылады. Ал міндеттері: татуластыру рәсімдерін қолдану аясын кеңейту; азаматтардың сот шығындарын барынша азайту; халықтың соттан тыс дауды (жанжалды) реттеу мүдделілігін анықтау болып саналады. Атап көрсетілген жобаға сәйкес медиация шеңберіндегі қарастырылатын даулардың санаты келесідей анықталған:

– баланың мүдделеріне орай (баланың тұрғылықты жерін анықтау туралы, ата-ананың баламен араласу тәртібін анықтау туралы, баланы басқа адамдардан тартып алу туралы, білім алушылардың білім жүйесінде жалпы орта, техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі білім беру, жоғарғы білім беру жүйесінің күндізгі оқу нысаны бойынша 21 жасқа дейінгі кәмелетке толған балаларды асырауға алимент өндіріп алу туралы);

– Қазақстан Республикасы Еңбек кодексінің 159-б. 1-т. міндетті түрде сотқа дейінгі келісім комиссиясына жүгіну тәртібі көзделмеген еңбек даулары;

– мұрагерлік;

– көршілердің арасындағы жер учаскесінің шекараларын анықтау, пәтерді су басқандығы туралы;

– пәтерден шығару туралы, кондоминиумды басқару мәселелері бойынша;

– некені бұзу және мүлікті бөлу туралы;

– қарыз келісімшарттары бойынша;

– сақтандыру.

Негізінен, медиация институты сот жүйесінде, Қазақстан халқы Ассамблеясының құрылымдарында, осымен бірге, Қазақстан Республикасының Кәсіподақтар федерациясында (одан әрі – ҚР КФ) кеңінен қолданылады. Барлық аталған құрылымдар өзара қол қойылған келісім-шарттарға сәйкес бір-бірімен тығыз ынтымақтастық негізінде жұмыс жасайды. Мысалы, 2018 ж. ҚР Жоғарғы Соты мен Кәсіподақтар федерациясы арасында қол қойылған ынтымақтастық жөніндегі Меморандум қоғамдағы шиеленістік жағдайды төмендетуге бағытталған, ал 2016 ж. 30 маусымда қол қойылған ҚР Жоғарғы Соты мен Қазақстан халқы Ассамблеясы арасындағы Меморандумның мақсаты шиеленістердің сотқа дейін реттеу институтын, соның ішінде медиация институтын енгізу және дамыту бойынша бірлескен іс-шараларды жүзеге асыру болып саналады.

ҚР КФ кәсіподақтарының территориялық бірлестіктерінде татуластырудың 17 Орталығы («Татуласу орталығы») құрылған және оларда 2019 ж. 15000 медиациялық рәсімдер (оның ішінде 4000 іскерлік даулар бар) өткізілген, 2800 медиациялық келісім-шарттарға қол қойылып, 380 дау келіссөздер арқылы шешімін тапқан. «Татуласу орталығының» жұмысына 30 кәсіби медиатор мамандары тартылған және бұл мамандар ҚР Жоғарғы Сотының «Еңбек дауы бойынша татуластыру рәсімдері», «Отбасылық даулар», «Сотқа дейін және соттағы татуластыру» деп аталатын жобаларына қатысады. Осылардың нәтижесінде, соттағы еңбек дауларының төмендегенін көре аламыз. Мысалы, 2018 ж. сотқа еңбек дауы бойынша 8596 іс пен өтініштер түссе, 2019 ж. 8250 іс пен өтініштер келіп түскен, яғни 4 пайызға азайған [5].

Әлемде қоғамның трансформациялануы негізінде ақпараттық қызметтің объектісінен субъектісіне өту нәтижесінде жаңа акторларды тарту негізінде қатерлер туындайды. Солардың нәтижесінде этносаралық келісім бұзылып, ақпараттық терроризм, экстремизм, радикалды ойларды тарату секілді кері қағидаттар орын алады. Қазақстандық қоғамның ішінде осы жағдайларды туғызбау мақсатында Қазақстан халқы Ассамблеясы кең рөл атқарады және қазіргі қоғамдағы бірлік пен кезінде ұлттық элита айтып кеткен ұлттық құндылықтарды сақтауды және отанға деген сүйіспеншілікті нығайтуға атсалысып отыр. Ассамблеяның ерекше статусы оның заңшығарушы функциясымен негізделген және қазақ қоғамында өмір сүріп жатқан этностардың ортақ қызығушылықтарын жүзеге асыруға бағытталған. Осымен бірге, медиация институтын енгізу мен дамытуға ықпал ететін Ассамблеяның медиация желісінің маңызы бар.

«Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы» ҚР Заңының 14–1 бөлімінің 6-бабына сәйкес ҚХА жалпыұлттық бірлік пен қоғамдық келісім саласындағы медиация институтының дамуына ықпал етеді. Ал, аталған Заңның 11 бөлімінің 6-бабына сәйкес Ассамблея қызметінің негізгі қызметтерінің бірі ретінде қайшылықтар мен дауларды реттеу барысында ұсыныстар мен тәжірибелік іс-шараларды өңдеу, шиеленістік жағдайларды тудырмау көрсетілген [6].

Осының нәтижесінде, Ассамблея жанында медиацияның республикалық кеңесі құрылған, медиацияның 28 аймақтық кеңесі және 503 медиация кабинеті ашылған және оларда 962 медиатор қызмет атқарады. Толықтай алғанда, 2019 ж. ҚХА медиаторларына 31000 өтініш келіп түскен, соның ішінде 19053 өтініш (61 пайызы) медиативті келісімшартқа қол қоюмен шешімін тапса, қалған 12375 (38 пайызы) өтініш медиаторлардың кеңесі арқылы өзінің шешімін тапқан [5].

Бұдан басқа медицина халықаралық қатынастардағы кез келген екі мемлекеттің арасындағы шиеленістерді реттеу барысында кеңінен қолданып келеді. Әрине, шиеленістерді бейбіт жолмен шешу — бұл халықаралық құқықтың негізгі принциптерінің бірі болып саналады. Мемлекеттердің арасында қарама-қайшылық туындаған кезде мемлекет екінші бір мемлекеттің құқықтары мен заңды қызығушылықтарын бұзбайтын әрі белгіленген тәсілдерді қолдану барысында өзінің мақсаттарына қол жеткізе алады. Мұндай жағдайда, дипломатиялық байланыстарды дамыту мен нығайтуға ықпал ететін дауларды шешудің тиімді механизмдерін қолданудың маңызы жоғары. Мемлекеттер арасындағы дауларды шешудің ең көп тараған тәсілі келіссөздер болып саналады. Егер, келіссөздер жеткіліксіз немесе тиімсіз болған жағдайда дауласушы тараптар медиацияны қолдануы мүмкін. Медиацияның келіссөзден айырмашылығы — дауды шешу үрдісіне екі тарапты татуластыру мақсатында үшінші тараптың араласуымен белгіленеді. Дегенмен, мұнда модератордың рөлі пассивті болады, ал оның мақсаты — дауласушы мемлекеттер арасында құрылымдық диалогты құру болып саналады. Сондықтан, кейбір жағдайларда медиация әдісін қолданудың барысында келіссөздер жаңартылуы мүмкін.

Халықаралық даулардағы медиация рәсімін жүргізу үрдісі мен медиацияны ішкі мемлекеттік деңгейде жүргізу үрдісімен ұқсас болып келеді. Екі жағдайда да медиатор шиеленістің психологиялық аспектісіне назар аударады. Мұндай жағдайда, медиатордың негізгі міндеті — келіссөз үшін құрылымдық ұстанымды өңдеу, ал мақсаты — тараптарға мәселені шешудің ортақ жолдарын іздестіруге бағыттау болып саналады.

Әрине, медиация халықаралық ұйымдар, мемлекеттер немесе жеке тұлғалар тарабынан жүргізілуі мүмкін. Мысалы, БҰҰ мен басқада аймақтық ұйымдар қызметінің мақсаты шиеленістердің алдын алу және оны шешу болғандықтан, БҰҰ-ның Бас хатшысы және БҰҰ құрылымдары медиация үрдістеріне жиі тартылады.

Қазақстанның да халықаралық қатынастардағы мемлекеттік мәселелерді реттеу барысында медиаторлық тәжірибесі қалыптасып келеді. Өзімізге белгілі, Қазақстан посткеңестік кеңістікте алғашқылардың бірі болып ядролық қарудан бас тартып, Семей полигонындағы ядролық сынақтарды тоқтатып, осы уақытқа дейін ядролық қарусыздану үшін өзінің бастамаларын көрсетіп келеді. Мұнан басқа, Қазақстанның сыртқы саяси стратегиясы халықаралық істердегі, атап айтқанда аймақтық және жаһандық көлемдегі өткір мәселелер бойынша, осымен бірге Иран ядролық мәселесі бойынша Батыс пен Шығыс арасындағы делдалдылыққа бағытталған.

Мысалы, 2013 жылдың 26–27 ақпанында Алматыда БҰҰ-ның бес тұрақты мүшесі (Ресей, Қытай, АҚШ, Франция және Ұлыбритания) және Иран, Германия мен Еуропалық одақтың өкілдері қатысқан Иранның ядролық бағдарламасына қатысты алғашқы келіссөздер өтті. Бұл келіссөздердің барысында Қазақстан модератор ретінде қызмет атқарды.

2013 ж. 5–6 сәуірінде Алматыда Е3+3 (Ұлыбритания, Германия, Қытай, Ресей, АҚШ пен Франция) тобы және Иран өкілдерінің арасында Иран ядролық бағдарламасы бойынша келіссөздердің екінші раунды өтті. Осының нәтижесінде Иран және алты мемлекет ирандық ядролық бағдарлама бойынша келісімге келе алды. Келіссөздер барысында Иран мәселесі өз шешімін толығымен таппаса да, жаңа ұсыныстарды жасалудың өзі де үлкен жетістік болып саналады.

Осымен бірге, халықаралық қатынастардағы Сирия мәселесін шешу барысындағы астаналық үрдістің Қазақстанның саяси жүйесінде медиацияның қалыптасуы мен дамуына ықпалы зор болды. Сирия мәселесі бойынша астаналық үрдістің бірінші раунды 2017 жылдың 23–24 қаңтары аралығында өтті және бұл үрдістің барысында үкімет пен қарулы оппозиция делегациялары алғаш рет келіссөз үстеліне отырды. Жалпы алғанда, 2017 ж. Сирия мәселесі бойынша Астанадағы келіссөз үрдісінің 8 раунды өтті. Бұл келіссөздердің нәтижесінде қатысушы тараптар Сириядағы татуластық жөніндегі мониторингтік топты құру туралы келісіп, тұтқынға алынғандарды алмастырудың механизмдері құрылды. Осымен бірге, астаналық үрдістің төртінші раунды барысында зорлық көрсетуді тоқтату, Сирияның территориялық тұтастығын сақтау, шиеленісті саяси тұрғыдан реттеуге бағытталған Сирияда деэскалация зонасын құру жөніндегі Меморандумға қол қойылды. 30–31 қазан аралығында өткен келіссөздердің сегізінші раундының қорытындысы мазмұнды және маңызды болды. Атап айтқанда, келіссөздің нәтижесінде «тұтқындарды азат ету, қаза тапқандарды елдеріне қайтару және із-түзсіз жоғалғандарды іздестіру бойынша» жұмысшылар тобының Ережесі мақұлданды, осымен бірге, Сириядағы гуманитарлық минаяздандыру, соның ішінде ЮНЕСКО-ның Мәдени мұра нысандарын минаяздандыру жөніндегі Бірлескен мәлімдеме қабылданды [7].

2021 жылдың 21–22 желтоқсанында Нұр-Сұлтанда қаласында өткен Сириядағы әскери шиеленісті бейбіт реттеудің кезекті 17-ші раунды барысында оған дейінгі қол жеткізілген келісімдердің орындалу барысы талқыланды.

Қорытынды

Қазіргі заманғы медиация қазақ даласындағы адамдардың құқықтық қатынастарын реттеген билер институтының тарихи жалғасы деп айтуымызға болады. Сондықтан, Қазақстан үшін медиация тарихи қалыптасқан институт болып табылады.

Дегенмен, медиацияның нормативтік негізінің қалыптасуы дауларды шешу саласы дамуының оң бағыты болып саналатын әділдік сотын енгізу Қазақстанның дамуының жаңа кезеңін білдіреді. Бүгінгі кезеңде медиация құқықтық дауды шешудің баламалы тәсілі ретінде тиімді екенін мойындауға болады. Қазіргі уақытта медиация даулар мен шиеленістерді реттеудің альтернативті механизмі ретінде сот жүйесіне деген ауыртпалықты төмендетуге, азаматтық істерді қарастырумен жүктелген судьялардың жұмыстарына көмек көрсетуге бағытталған. Сондықтан, болашақта медиация институтын дауларды шешудің тиімді тәсілі ретінде қоғамның мойындауы үшін қажетті жұмыстарды атқару керек. Осы себептен, болашақта біздің қоғамымызда медиацияны дамыту үшін оны ақпарат құралдарында (теледидар, газеттер, әлеуметтік желілер) насихаттау қажет.

Осымен бірге, халықаралық шиеленістерде де медиация институтын қолданудың маңызы бар. Бұл салада медиация рәсімдерін қолдану әскери әрекеттердің алдын алуға немесе оларды тоқтатуға және мемлекеттер арасында достық қатынастарды орнатуға ықпал етеді. Осы тұрғыдан алғанда, халықаралық аренада Қазақстан өзін мәдениеттер, дін мен өркениеттердің үйлестірілген модераторы және беделі бар халықаралық құқықтық субъектісі ретінде көрсетіп, ирандық ядролық бағдарлама және Сирия мәселесін реттеуде маңызды рөл атқарды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Урегулирование споров путем медиации [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://egov.kz/cms/ru/articles/mediation>
- 2 Ассамблея народа Казахстана как уникальный медиатор в сфере межэтнических отношений [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://articlekz.com/article/18182>
- 3 Закон Республики Казахстан «О медиации» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30927376
- 4 Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты төрағасының 2017 жылғы 26 қаңтардағы № 6001-1-17-7-4/16 өкімімен бекітілген «Даулардың жекелеген санаттары бойынша дауларды (жанжалдарды) медиация тәртібімен сотқа дейінгі реттеуді енгізу бойынша пилоттық жобаны іске асыру туралы» Ереже [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <http://sud.gov.kz/kaz/news/a>

5 Медиация — эффективный инструмент разрешения трудовых споров [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://assembly.kz/ru/news/mediatsiya-effektivnyy-instrument-razresheniya-trudovykh-sporov/>

6 Об Ассамблее народа Казахстана. Закон Республики Казахстан от 20 октября 2008 года № 70–IV [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z080000070_

7 Диханбаева Д. Астанинский процесс и его роль в политико-дипломатическом урегулировании сирийского конфликта / Д. Диханбаева. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://isca.kz/ru/analytics-ru/2601>

Ж.К. Кенжебекова, Г.Т. Мусабалина, С.К. Кабылтаева

Медиация в политических процессах Республики Казахстан: проблемы и перспективы

В статье рассмотрены проблемы и перспективы развития института медиации в Республике Казахстан. Авторами уделено большое внимание развитию института медиации; изучены особенности института медиации и необходимость его применения в Казахстане; проанализированы основные черты института медиации; выявлена специфика внедрения медиации в Казахстане. Изучено развитие медиации в политической системе Казахстана на национальном и международном уровнях; рассмотрены роль Казахстана как модератора в разрешении проблемы иранской ядерной программы и ход Астанинского процесса по вопросам Сирии.

Ключевые слова: медиация, Казахстан, конфликт, институт медиации, политика Казахстана, астанинский процесс по вопросам Сирии.

Zh.K. Kenzhebekova, G.T. Mussabalina, S.K. Kabyltayeva

Mediation in the political processes of the Republic of Kazakstan: problems and perspectives

This article discusses the problems and prospects for the development of the institution of mediation in the Republic of Kazakhstan. The authors of the article consider the features of the institution of mediation and the need for its use in Kazakhstan and identify the specifics of the implementation of mediation in Kazakhstan. The development of mediation in the political system of Kazakhstan at the national and international levels was studied, and the role of Kazakhstan as a moderator in resolving the problem of the Iranian nuclear program and the Astana process on Syria was considered.

Keywords: mediation, Kazakhstan, conflict, institution of mediation, policy of Kazakhstan, Astana process on Syria.

References

1 Uregulirovanie sporov putem mediatsii [Settlement of disputes through mediation]. *egov.kz*. Retrieved from <https://egov.kz/cms/ru/articles/mediation> [in Russian].

2 Assambleia naroda Kazakhstana kak unikalnyi mediator v sfere mezhetnicheskikh otnoshenii [The Assembly of the People of Kazakhstan as a unique mediator in the field of interethnic relations]. *articlekz.com*. Retrieved from <https://articlekz.com/article/18182> [in Russian].

3 Zakon Respubliki Kazakhstan «O mediatsii» [Law of the Republic of Kazakhstan “On Mediation”]. *online.zakon.kz*. Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30927376 [in Russian].

4 Qazaqstan Respublikasy Zhogargy Soty toragasynyn 2017 zhylygy 26 qantardagy No. 6001-1-17-7-4/16 okimimen bekitilgen «Daulardyn zhekelegen sanattary boiynsha daulardy (zhanzhaldardy) mediatsiia tartibimen sotqa deiingi retteudi engizu boiynsha pilottiq zhobany iske asyru turaly» Erezhe [Regulation “On the implementation of a pilot project for the introduction of pre-trial settlement of disputes (conflicts) through mediation in certain categories of disputes” approved by the Order of the Chairman of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan of January 26, 2017 N 6001-1-17-7-4/16]. *sud.gov.kz*. Retrieved from <http://sud.gov.kz/kaz/news/a> [in Kazakh].

5 Mediatsiia — effektivnyi instrument razresheniia trudovykh sporov [Mediation is an effective tool for resolving labor disputes]. *assembly.kz*. Retrieved from <https://assembly.kz/ru/news/mediatsiya-effektivnyy-instrument-razresheniya-trudovykh-sporov/> [in Russian].

6 Ob Assamblee naroda Kazakhstana. Zakon Respubliki Kazakhstan ot 20 oktiabria 2008 goda No. 70–IV [About the Assembly of the People of Kazakhstan. Law of the Republic of Kazakhstan of October 20, 2008 N 70-IV]. *articlekz.com*. Retrieved from https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z080000070_ [in Russian].

7 Dikhanbayeva, D. Astaninskii protsess i ego rol v politiko-diplomatcheskom uregulirovanii siriiskogo konflikta [Astana process and its role in the political and diplomatic regulation of the Syrian conflict]. *isca.kz*. Retrieved from <https://isca.kz/ru/analytics-ru/2601> [in Russian].

В.В. Козина^{1*}, А.И. Кудайбергенова², Д.А. Джумабеков¹, А.З. Жуманова¹, С.К. Кентбек¹

¹Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан;

²Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, Алматы, Казахстан

(E-mail: vkozina55@mail.ru; azmukhan@mail.ru; aiman_jumanova@mail.ru)

Голод в Центральном Казахстане в начале XX века и его социально-демографические последствия

Политические события начала XX века: Первая мировая война, военная интервенция, гражданская война, первые мероприятия советской власти, коллективизация, индустриализация принесли тяжелые бедствия народным массам, нанесли огромный ущерб хозяйству края. На основе широкого круга источников, в том числе архивных материалов, приводятся факты, свидетельствующие о трёх катастрофах массового голода в Центральном Казахстане: в 1917–1918 гг., 1921–1922 гг. и в 1929–1933 гг. Всего в результате голодомора в Казахстане умерло более четырех миллионов человек. Трагические события тех лет повлияли на социальные, демографические процессы, изменили не только численность и расселение населения, но и качественные характеристики, а также процессы воспроизводства.

Ключевые слова: Центральный Казахстан, голод, коллективизация, индустриализация, седентаризация, урбанизация, социально-демографические последствия.

Введение

О трагических событиях начала XX века в Казахстане, массовом голоде и его последствиях написано немало, вместе с тем, требуют освещения региональные социально-демографические последствия трагических событий. Известно, что в начале XX века три катастрофы пережил Казахстан: в 1917–1918 гг., 1921–1922 гг. и в 1929–1933 гг. Они имели место и в Центральном Казахстане. В советское время эта трагедия тщательно замалчивалась. Все документы и данные были засекречены. Только в период Независимости эти ужасные события получили должное внимание. Вопрос необходимости системного, всестороннего и глубокого изучения данной тематики был поставлен на высоком государственном уровне.

В отечественной историографии недостаточно изучены драматические события первой катастрофы — массового голода 1917–1918 гг. В научной литературе приводятся лишь трагические события в Туркестанском крае. Вместе с тем, изучение статистических материалов этого периода, в целом, по Казахстану и его регионам, даёт возможность сделать вывод, что кочевые районы Казахстана испытали последствия правления нового строя гораздо раньше, чем полукочевые и земледельческие районы. Большой интерес в этой связи представляет Центральный Казахстан, заселенный большей частью казахами, ведущими кочевой образ жизни.

Наименее изучена вторая катастрофа в регионе (1921–1923 гг.), когда большую часть территории Казахстана постигло страшное стихийное бедствие — сильная засуха и нашествие саранчи. Особенно тяжело это сказалось на кочевых районах, к которым относится Центральный Казахстан. Ситуацию усугубили первые мероприятия советской власти. Стечение обстоятельств стало причиной массового голода и откочевок населения. Президент Казахстана Касым-Жомарт Токаев призвал специалистов уделить внимание такому важному историческому событию, как голод в Казахстане в начале 1920-х годов. По мнению К.-Ж. Токаева, «...голод унес жизни миллионов казахов... если бы не голод, нас было бы гораздо больше...» [1].

Особо трагичным был массовый голод 1929–1930-х годов. Причинами голода стали: 1) претворение в жизнь Постановления ЦИК и СНК Казахской АССР «О конфискации байских хозяйств» от 27 августа 1928 г.; 2) Постановление ВЦИК и СНК Казахской АССР «О коллективизации» от 1 февраля 1930 г.; 3) насильственное изъятие собственности — скота (единственного средства жизни и пропитания) у животновода-кочевника и природные катаклизмы — джут.

В результате насильственной коллективизации, массового оседания, вынужденных откочевок за пределы Центрального Казахстана, голода и эпидемий численность казахского населения резко сократилась. В ходе индустриализации высокие темпы экономического развития региона, требовавшие постоянного притока рабочей силы, превратили его из мононационального в многонациональный, и казахи стали меньшинством на своей исконной территории. Трагические события повлияли на особенности расселения, изменили социальную, профессиональную структуру и другие качественные характеристики населения региона.

Анализ документов позволяет утверждать, что людские потери в результате голода, эпидемий и откочевок в Центральном Казахстане значительно превышают разницу между данными переписи населения 1926 и 1939 гг. и касаются не только казахского населения. Несовершенство приёмов статистики, или вовсе ее отсутствие, не позволяет точно определить людские потери в результате трагических событий в регионе и в этот исторический период.

Материалы и методы исследования

Методологической основой статьи является совокупность теоретико-методологических принципов и подходов историко-демографического направления в науке: историзма, объективности, всесторонности рассмотрения взаимосвязи и взаимообусловленности исторических явлений и демографических процессов. Основным методологическим принципом является принцип историзма. Демографические процессы изучаются в контексте исторического развития: определены факторы изменения динамики численности населения региона и его этнической структуры, особенности демографического поведения местного и «пришлого» населения в городской и сельской местности, изменение качественных характеристик под воздействием социально-экономических и социально-политических факторов; выявлены закономерности и причинно-следственные связи демографических процессов — рождаемости, смертности, воспроизводства и др.

Основными общеисторическими методами, использованными авторами в написании статьи, являются: историко-генетический, историко-сравнительный, историко-типологический, историко-системный. Историко-генетический метод применен при установлении и раскрытии свойств изучаемой реальности, установлении начальных стадий социальных явлений; историко-сравнительный метод позволил посредством сравнения выявить общее и особенное в развитии отдельных демографических процессов (рождаемости, смертности) или групп населения (мужчин, женщин, городского, сельского населения и др.); историко-типологический метод — выделить те или иные группы населения по характеру схожести их свойств или различий; историко-системный метод был использован при изучении народонаселения региона, как единого целого через смежную социальную систему.

Источниковую базу статьи составили опубликованные и неопубликованные архивные документы казахстанских и российских архивов. Неполные статистические данные о демографическом развитии Центрально-Казахстанского региона в начале XX века содержатся в Центральном государственном архиве Республики Казахстан в Фондах областных правлений и Статистических комитетов.

В Фондах Государственного архива Карагандинской области документы, свидетельствующие о голоде и его последствия почти все уничтожены: отсутствует документация большинства райздравотделов региона за период с 1928 по 1934 гг., по горздравотделу документация фрагментарно сохранилась, начиная с 1931 г. В целом, по области за период с 1929 по 1937 гг. в документах по голоду информация нулевая (провал). Документы, которые, хотя бы косвенно могут осветить ситуацию, содержатся в небольшом количестве и представлены материалами учреждений Каркаралинского округа: Совета рабочих и крестьянских депутатов, Горисполкома, Земельного управления, Финансового отдела, Округной прокуратуры. Отдельные фрагменты по теме содержатся в Архивных фондах Карагандинской горпрокуратуры, Карагандинского горкома партии, Карагандинского горздравотдела. Большая часть архивных материалов написана на арабском и латинских языках, многие вводятся впервые в научный оборот.

Обсуждения проблемы и результаты исследования

Оценка трагических событий тех лет до сих пор не получила однозначной оценки ни с политической точки зрения, ни с позиции академического исследования. Многие отечественные ученые оценивают голод как геноцид казахского народа, «этноцид»; иностранные ученые (Марта Брилл Олкотт, Стивен Уиткрофт, Роберт Дэвис, Роберт Киндлер и другие) приходят к выводу, что голод в Казахстане не был геноцидом, а гибель казахов произошла «из-за кочевого образа жизни».

До сих пор остается открытым вопрос: «Сколько казахов погибло во время голода 1929–1933 гг.?» На этот вопрос отвечают историки Казахстана по-разному: 1180 тыс. чел. (М.-А. Асылбек); 1050 тыс. — 1100 тыс. (Б. Толепбаев и В. Осипов); 1750 тыс. (М. Козыбаев и К. Алдажуманов); 2–3 млн. (писатели Б. Нуржекеев и С. Елубаев); 2300 тыс. (М. Татимов); 1794 тыс. чел. (А. Алексеенко и Н. Масанов).

Теоретической основой исследования являются разработки отечественных учёных по теме голода в Казахстане — Манаша Козыбаева, Таласа Омарбекова, Кайдара Алдажуманова, Жулдузбека Абылхожина [2] и других, выработавших новый междисциплинарный инструментарий оценки коллективизации в русле социальной истории.

Политика проведения коллективизации и её итоги были рассмотрены с новых позиций сегодняшнего дня участниками Круглого стола на тему: «Тернистый путь к свободе: исторический взгляд на последствия Ашаршылык». Это событие сыграло заметную роль в расширении горизонтов исследований, дальнейшего сбора и систематизации новых документов. Конкретным результатом прошедшего Круглого стола стал выход трёхтомного издания документальной хроники «Ашаршылык. Голод 1928–1934», где собраны важные документы и данные, касающиеся голода в Казахской степи: факторах и причинах голода, его предпосылках, катастрофических последствиях, и другая важная информация, в том числе по Центральному Казахстану. Особое значение имеют рассекреченные документы российских архивов, ранее неизвестные казахстанской общественности.

В исторической науке Казахстана разработка проблем голода только начинается, региональные исследования почти отсутствуют. В этой связи большой интерес для нас представляет статья З.Г. Сактагановой «Ашаршылык — Великий джунт» 1931–1933 гг. в Центральном Казахстане: к постановке проблемы» [3]. Автор проводит сопоставление общих закономерностей голода в XX в. и выделяет специфику казахстанского «Великого джунта»; анализирует исследования зарубежных и отечественных авторов по выявлению причин голода в Казахской степи; приходит к выводу, что «предтечей голода стал комплекс мероприятий, которые осуществляла власть параллельно с коллективизацией. Одной из главных особенностей, основной спецификой советской модернизации в 20–30-е гг. XX в. в Казахской степи являлись процессы седентаризации — оседания кочевников». В статье приводятся динамика численности и изменение национальной структуры населения Центрального Казахстана в 1926–1939 гг.

Первая волна массового голода в Центральном Казахстане была вызвана чередой бурных политических событий. Первая мировая война, военная интервенция, гражданская война принесли тяжёлые бедствия и страдания народу, нанесли огромный ущерб хозяйству края. На нужды фронта у населения изымали скот, хлеб и другие продукты без всякого учета реальных возможностей. В 1916 г. военное ведомство произвело массовые принудительные заготовки лошадей. Большой ущерб нанесли карательные экспедиции во время Восстания 1916 года. Трудно представить также убытки от массового грабежа мародеров, «реквизиций» скота, фуража, зерна сменяющими друг друга властями и т.д. В четырех уездах Акмолинской области было истреблено и угнано в эти годы более двух миллионов голов скота [4; 73].

Анализ материалов Первой советской переписи населения 1920 г., сельскохозяйственной переписи, единовременных учётов промышленных предприятий и различных документов начала 1920-х годов даёт нам картину социально-экономического и политического кризиса Казахского края и его регионов в этот период, фактически освещает демографические последствия первого трагического периода в Центральном Казахстане. К сожалению, перепись 1920 г. не даёт полной картины по волостям. Вместе с тем изучение динамики численности населения, в целом, по Казахстану свидетельствует, что увеличение населения произошло в тех областях, где земледелием занималось более половины населения и у животноводства была хоть какая-то альтернатива, и в тех, где природно-климатические условия позволили даже в неблагоприятные годы собрать относительно неплохой урожай, — в Семипалатинской и Акмолинской. Кочевые и полукочевые районы уже тогда подверглись голоду, ставшему причиной высокой смертности населения и миграции не только за пределы региона, но и за границу. В таких районах численность населения не только не осталась прежней, но и значительно сократилась, даже в оседлых оазисах, окруженных зоной бедствия.

К таким регионам относится Центральный Казахстан, что отчетливо наблюдается по динамике численности населения Каркаралинского уезда в 1897–1920 гг. Численность сельского (кочевое) населения уезда уменьшилась на 28 145 чел., или на 16,8 %. Городское население сократилось на 191

чел., или на 4,3 %. В последующие годы негативные демографические тенденции, характерные только для кочевых регионов, стали реальностью для всей республики [5; 206].

Вторая катастрофа в регионе (1921–1923 гг.) связана с последствиями первых мероприятий Советской власти в крае. Продовольственная разверстка, проводимая по всей стране новой властью во время и после окончания иностранной военной интервенции и гражданской войны, оказала отрицательное воздействие на экономику сельского хозяйства Казахстана. К тому же 1920 год оказался неурожайным и отдельные территории края постиг джуг. При резком уменьшении поголовья скота значительная часть кочевых хозяйств и крестьянских переселенцев не могла уплатить налога. В следующий, 1921 год, засуха уничтожила травы, не стало корма для скота. Уже осенью начался массовый падеж, резко усилившийся зимой.

В результате с 1914 по 1922 гг. в Казахском крае численность крупного рогатого скота уменьшилась на 2,1 млн; лошадей — на 2 млн; мелкого рогатого скота (овец и коз) — почти на 6,5 млн; верблюдов — на 0,3 млн голов. В целом, поголовье всех видов скота сократилось за эти годы более чем на 10,8 млн единиц, или на 47,4 %. В 1920 г. в Атбасарском уезде 10,5 % хозяйств вообще не имели скота, или имели только 1 голову (в переводе на крупный скот); 20,2 % хозяйств — по 2 головы; 11,9 % — по 3 головы. В Каркаралинском уезде более 24 % кочевых хозяйств не имели никакого скота, или имели менее 10 голов овец, в то время, как известно, что в условиях кочевого хозяйства, где большинство населения не имело посевов, скот являлся основным источником существования. По подсчетам экономистов, среднее кочевое хозяйство для поддержания своего существования должно было иметь приблизительно 100–150 голов скота (в переводе на мелкий скот, например, овец) [4; 94, 95]. Согласно местным статистическим данным, для восстановления скотоводства потребовалось бы 25 лет, т.е. только в 1948 г. оно достигло бы уровня 1916 г. «Можно проехать сотни вёрст, — сообщалось в Докладной записке представителя Казахской АССР в Совет труда и обороны, — и не встретить ни одного живого существа...». В хозяйственном обиходе населения лошадь стала редкостью» [6; 33].

Посевные площади в Казахстане сократились с 3,6 млн дес. в 1914 г. до 1,6 млн дес. в 1922 г. Урожайность упала с 38,7 пудов в том же, 1914 г., до 18,7 в 1921 г. Валовые сборы зерна уменьшились за этот период более чем в три раза. Посевные площади в Центральном Казахстане сократились в 1,1 раза, в том числе озимые — в 2,5 раза, кормовые — в 7,2 раза [4; 102, 103].

В результате стихийного бедствия в республике голодало более 2 млн 300 тыс. человек. Наблюдались большая смертность и миграция из районов бедствия. Экономика региона была окончательно разрушена. Население открыто выражало недовольство, выступления против Советской власти прокатились по всему Казахстану. Обеспокоенное массовыми беспорядками Советское правительство Декретом «О натуральном мясном налоге» от 14 июня 1921 г. освободило кочевые и полукочевые казахские хозяйства от мясного налога. В «Постановлении Президиума ЦИК КАССР об отмене налога на мясо, кожу, шерсть и масло с кочевого и полукочевого населения» от 28 июня 1921 г. говорилось: «Учитывая тяжелую нужду и голод, переживаемые скотоводами-кочевниками, огромный падеж скота от джуга... доводим до сведения всего населения, что в 1921 г. с кочевников и полукочевников никаких налогов на мясо, шерсть и кожу взиматься не будет, налог на масло, уже объявленный Декретом Кирсовнаркома от 11 мая 1921 г. в части, касающейся кочевников, настоящим отменяется... Все имеющиеся у кочевников излишки кожи, шерсти и скота, они вправе свободно продавать и никто не вправе помешать в этом. Никто не вправе также насильно заставить продавать эти продукты» [7; 16]. Это положение распространялось по всей республике, в том числе в Акмолинской и Семипалатинской областях Центрального Казахстана.

Несмотря на то, что восстановление хозяйства шло медленно, в Центральном Казахстане началось некоторое восстановление численности населения. Наше предположение основано на том, что материалы выборочных обследований КАССР с 1923 по 1924 гг. показали, что сельское население только за один год возросло почти на 7,7 %, а к концу 1925 г. все население края составило 5600–5700 тыс. чел., то есть увеличилось по сравнению с 1920 г. на 800–900 тыс. чел. [4; 187].

При отсутствии катаклизмов и войн скотоводческое хозяйство и земледелие переселенческих секторов вполне могло удовлетворить внутренние потребности региона. Уже к середине 1920-х гг. развитие экономики начало налаживаться. Но этот процесс был приостановлен в декабре 1925 г., когда XIV съезд ВКП (б) принял Постановление об упразднении нэпа и взял курс на индустриализацию народного хозяйства, а XV съезд — на коллективизацию сельского хозяйства.

Результатом проведения социалистических экспериментов был третий трагических период 1929–1933 гг. Богатство природных ресурсов Центрального Казахстана, способных обеспечить интенсивное развитие угледобычи, цветной и черной металлургии, химической и нефтехимической промышленности, преопределили его историческую миссию как одной из составляющих большевистской программы преобразования молодой Советской страны из аграрной в индустриальную. Для реализации широкого промышленного и другого строительства в таких масштабах, в Центральном Казахстане отсутствовали объективные предпосылки. Гиганты индустрии создавались в животноводческих районах, где преобладало казахское население или вовсе в пустынных районах. Сегодня с уверенностью можно сказать, что в кочевых районах коллективизация и седентаризация кочевников были тесно связаны с необходимостью привлечения казахского населения для строительства и обслуживания гигантов индустрии, т.е. с индустриализацией. Были созданы областные органы коренизации, которые функционировали более трех лет, целью которых было осуществление мер по привлечению местного населения на стройки промышленных объектов.

Казахстан был отнесен к той региональной группе, где коллективизацию предполагалось завершить весной 1932 года (за исключением кочевых и полукочевых районов). Подготовить почву для успешной и полной коллективизации всех хозяйств призвана была компания по оседанию.

В Центральном Казахстане, как районе преимущественно кочевого скотоводства, коллективизацию предполагалось завершить позже, чем в других районах, но в республиканских партийных и советских органах даже форсированные сроки коллективизации были восприняты как планка, которую необходимо было во что бы то ни стало обязательно «перепрыгнуть». Показательны в этом отношении темпы коллективизации в одном из крупных районов Центрального Казахстана — Тельмановском. Если по состоянию на 1 октября 1930 г. процент коллективизации здесь составлял 19 % всех хозяйств района, то уже к маю 1931 года — 74 % [8; 13]. На 1 мая 1932 г. было коллективизировано по Тельмановскому району 85 % казахских, 90 % русских и 79,5 % немецких хозяйств. К 25 декабря 1932 г. была достигнута уже 100 % коллективизация [9; 52].

Сотни скотоводческих хозяйства «стягивались» с огромной территории в одно место без учета кормовых и водных ресурсов и организовывались поселки по примеру земледельческих деревень в России. Расплата за непродуманные решения не заставила себя долго ждать. Собранный в огромнейших концентрациях скот, не имея возможности прокормиться, попросту погибал. Так, по Сообщению от 28 января 1931 г. в Каркаралинском районе на базах «Союзмясо» скопилось 5 тыс. крупного и 18 тыс. мелкого скота, на почве отсутствия должного ухода среди скота развиваются массовые заболевания» [10; 157].

Сильный удар по крестьянству нанесли кампания по заготовке сельхозпродукции и силовая налоговая политика. Размеры заготовок определялись плановыми заданиями, которые в своей расчетной основе имели завышенные данные о количестве скота у населения. В результате в районы спускались задания, намного превышающие реальную его численность. Так, Балхашский район, располагавший стадом в 173 тыс. голов скота, получил разверстку почти на 300 тыс. единиц [11; 8].

В результате таких «мероприятий», например, в Нурынском районе, в 1932 г. количество товарных ферм сократилось на 20, в 1933 г. — на 5; поголовье обобщественного скота уменьшилось: в 1932 г. — на 2 483 головы, в 1933 г. — на 1 109 голов, в 1934 г. — на 1 197 голов [11; 104].

В Жанааркинском районе, где население было чисто казахским, ведущим кочевой образ жизни к концу 1931 г. коллективизация была доведена до 87 %. И если в 1931 г. здесь имелось лошадей 10 666 голов, рогатого скота — 9931 голов, верблюдов — 4364 голов, овец и коз — 26620, то на 1 декабря 1932 г. лошадей осталось 343, рогатого скота — 453, верблюдов — 119, овец и коз — 2057. Из 5381 хозяйств с 24939 душ осталось 1473 хозяйства и 5720 душ [12; 388].

Коллективизация осложнялась еще и тем, что проводили её и руководили ею работники, воодушевленные лучшими намерениями, но пришедшие со стороны, не знавшие ни казахского языка, ни казахского аула. Ко всему прочему они были русскими, что придавало всему мероприятию оттенок национального конфликта. Столкновения тогда разрослись до трагических пределов. В Центральном Казахстане в 1931 г. вспыхнули восстания в Абралинском, Чингизстауском, Чубартауском районах Каркаралинского округа. Всего по Казахстану за 1929–1932 гг. произошло 372 антиправительственных выступления [13; 26].

Под воздействием резко возросшей нормы налогообложения и произвола властей, казахи сотнями тысяч бежали в чужие края. Так, если в 1930 г. из Казахстана откочевало, по официальным данным, 121,2 тыс. чел., то в 1931 г. — 1 млн. 74 тыс. чел., то есть треть казахского народа [14].

В Докладной записке начальника Управления по организации труда и распределению Наркомзема Н.А. Татаева наркому земледелия Я.А. Яковлеву сообщалось, что к перекочевке из Казахстана переходит не только казахское кочевое и полукочевое население, но и давно оседлое украинское и русское население. «Из-за невозможности разведения в единоличном хозяйстве колхозников крупного, мелкого рогатого скота, свиней, птиц и невозможностью иметь свой огород, — оно более легко снимается с мест, бросая земледелие» [12; 350].

Следствием коллективизации стал голод 1931–1933 гг. Это была страшная трагедия для казахстанцев. В Спецсводке секретно-политического отдела ОГПУ «О продовольственных затруднениях в Казахстане» районы Центрального Казахстана отмечены как наиболее неблагоприятные: «...особенно острые продовольственные затруднения переживают Тургайский, Батпакаринский, Карсакапайский и Кувский районы. ...В этих районах сельское хозяйство крайне подорвано, почти полностью уничтожен скот, поля остались незасеянными ... население голодает. Казахи питаются кореньями, сусликами, мышами. Помещения РИКов набиты голодающими, которые тут же умирают. В Тургайском районе, где 50 % посевов погибли, до 5 октября умерло от голода 4452 чел. Ежедневно умирает средним по 20 чел. По району 77 тыс. человек совершенно не имеют продовольствия. ...В Кувском районе в колхозе «Шуакал» ежедневно умирают от голода 3–4 колхозника... В Карсакапайском районе ежедневно умирает по 2–3 чел. [12; 376].

Тревожные сведения были изложены в письме № 60 от 1932 г. (август) Председателя СНК КАССР У. Исаева Сталину, в них есть и данные по Центральному Казахстану: «В 10–12 казахских районах Центрального Казахстана голодает и сейчас значительная часть населения. По приблизительным данным, весной этого года с голоду умерло 10–15 человек, массовые откочевки, уход в другие края и республики, особенно усилившиеся в 1931 г., не приостановились и сейчас. Во многих казахских районах, по сравнению с 1929 г., не осталось и половины населения. Общее количество крестьянских хозяйств края сейчас меньше, чем в 1931 г. на 23–25 %» [15; 186, 187].

В 1932 г. Турар Рыскулов, работавший Председателем СНК РСФСР, лично неоднократно с болью информировал Сталина о положении в республике: «... в Балхашском районе (по данным местного ОГПУ) было населения 60 тыс., откочевало 12 тыс., умерло 30 тыс., ... в Каркаралинском районе в мае 1932 г. было 50 400 чел., а с ноября месяца осталось 15 900 чел., то есть уменьшилось в 3,2 раза. Если в годы освоения Каркаралинского округа здесь было 200 тыс. лошадей, 77 тыс. голов крупного рогатого скота, свыше миллиона овец, 32 тыс. верблюдов, то в 1933 г. численность скота снизилась почти в восемь раз. От голода гибли целые аулы. От большого аула Бек-кожа остались всего две семьи [15; 157].

О массовой гибели людей в районах Центрального Казахстана свидетельствуют сводки уполномоченных Крайкома ВКП (б) и СНК КазАССР. «В 1932 году в Нуринском районе умерли на почве продзатруднений в № 7 аулсовете 22 чел., в колхозе «Кок Озек» около 300 чел., т.е. 50 % населения... К весне после таяния снега на территории городка Нура найдено большое количество трупов, в одну яму бросили 75 трупов, собранных из под снега, в другую — 97 трупов, а в третью — 60 трупов, итого 232 трупа. Найдены трупы и около поселка Черниговка — 60–70 чел. [12; 16]

В связи с голодом пострадали аулы, стоящие далеко от райцентра. В ауле № 8 было хозяйств 360, осталось 27 хозяйств. В ауле № 9 было хозяйств 343, осталось 49. Особенно в этих аулах было распространено людоедство, людей выкапывали из могил... По сведениям органов ГПУ, умерших от голода насчитывалось по району 3612 чел. Ужасную картину можно было видеть в самом районном центре. Люди мертвыми лежали на улице, во дворе, на крышах домов, в сенях, базах и даже в домах, где оставшиеся еще живые люди спали совместно с мертвецами [12; 388, 389]. Были отмечены случаи людоедства в Кызыл-Тусском, Аиртауском районах и городе Караганде [12; 460].

Власть, в лице Казкрайкома, отмечала наличие массовых продовольственных затруднений, были предприняты попытки решить экономические проблемы путем оказания продовольственной помощи, но масштабы катастрофы, несвоевременное и неправильное её распределение, систематическое расхищение и разбазаривание фондов давали шанс на спасение лишь маленькой части обездоленных людей.

В Докладной записке У. Исаеву о положении Жанааркинского района сообщается: « В конце ноября и начале декабря (1932 год. — Авт.), когда все ... поселки и аулы Нуринского, Акмолинского районов на протяжении 300 верст были заняты голодными жанааркинцами, где они, не получая продпомощи, умирали по дороге...в поселках, аулах этих районов ...наши враги поднимали этих мертвецов...и ставили их на снег в позу с вытянутыми на восток правой рукой в позу оратора, стоя-

щего перед тысячной толпой... на его вытянутой руке, мы находили небольшой клочок бумаги с надписью «Результат коллективизации» [12; 391].

Однако темпы коллективизации отнюдь не были замедлены, напротив, даже, по сравнению с общереспубликанскими показателями, они были более динамичны. Так, если за период с 1930 по 1935 гг. в Казахстане процент коллективизации (по числу хозяйств) вырос с 30,3 % до 90,5; по Карагандинской области — с 26,6 % до 93; по Каркаралинскому округу только за два года (с 1933 по 1935) — с 73,1 % до 98,2 % [16; 96].

В Демонстрационном фонде Историко-краеведческого музея Карагандинской области имеется «Докладная записка по вопросам коллективизации в Карагандинской области», в которой представлена динамика коллективизации за период с 1 января 1933 года до 1 июля 1934 г., дающая картину резкого сокращения населения (см. табл.).

Т а б л и ц а

Динамика коллективизации Карагандинской области с 1 января 1933 г. по 1 июля 1934 г.

Дата	Всего населенных сельских хозяйств	Из них			
		колхозных хозяйств	%	единоличных хозяйств	%
1 января 1933 г.	127132	115849	91,1	11283	8,9
1 июля 1933 г.	107142	95013	88,6	12129	11,4
1 января 1934 г.	114385	99924	87,3	14461	12,7
1 июля 1934 г.	105238	93397	88,7	11841	11,3

Как видно из приведенной выше таблицы, сельское население области к 1 июля 1934 г. сократилось, по сравнению с 1 января 1933 г., на 21 894 хозяйства, или на 17,4 %, причем число колхозных хозяйств сократилось на 22 452, или на 19,4 %; количество единоличных хозяйств, напротив, увеличилось на 558, или на 4,9 %. Основная масса сокращений (98,2 %) пришлась на районы: Арыкбалыкский, Энбекшильдерский, Акмолинский, Кокшетауский, Рузаевский.

Оставшиеся на территории региона казахи, лишённые скота, чтобы не погибнуть от голода, стали стекаться в Карагандинский промышленный район на строительство шахт и в Северное Прибалхашье на строительство комбината, причем при передвижении значительное число перекочевщиков от истощения умирало. Наплыв откочевников был настолько велик, что, например, на строительстве Балхашского металлургического комбината даже встал вопрос об эвакуации некоторой части населения, так как стройка находилась в бедственном положении, продовольственный паёк получали только рабочие, и на строительстве комбината было оставлено только 2500 чел. В первом полугодии 1930 г. удельный вес самостоятельно пришедших на работу доходил до 50 % всех вновь принятых [17; 75–79]. Но обездоленные казахи продолжали прибывать. Ускорению этого процесса способствовала посылка вербовочных бригад в оседающие хозяйства. С бывшими кочевниками проводились разъяснительные беседы, и осуществлялась их организованная отправка на промышленные объекты региона [18; 77 а, 77 б].

Главным пунктом скопления откочевников в эти годы стала Караганда. Только в течение 1932 г. в порядке оргнабора и оседания в Караганду прибыло 4 700 чел. [19; 4]. Но это совсем не означало, что казахи находили здесь работу и жилье. Документы тех лет свидетельствуют об обратном. Если даже они и принимались на работу, то тут же увольнялись «вследствие «непригодности» откочевщиков-казахов...», так как они в огромном большинстве (*были*. — Авт.) больны и надорваны...» [11; 174].

Турар Рыскулов лично сообщал Сталину в 1932 г.: «в Караганде в прошлую зиму умерло около 1500 казахов, ... среди них рабочие, ... от голода и эпидемий, ... голодные казахи массами скапливаются около промышленных пунктов (Караганда, Балхаш, Карсакпай и др.) и не могут пристроиться и нарушают нормальный ход работы этих промышленных пунктов, ... в ряде пунктов оседания казахи побросали постройки и ушли в поисках пропитания, в Карагандинской области 4 100 построек пустует...» [15; 186, 187].

Осевшие в Караганде откочевщики и даже те, которые были завербованы в качестве рабочей силы находились в тяжелых материально-бытовых условиях, сопровождающихся большой смертностью на почве голода и истощения. Сама вербовка осуществлялась исключительно безобразно. Так, в мае 1932 г. в числе завербованных в Павлодаре 1800 человек трудоспособных оказалось лишь 15 %, остальные — старики, малолетние дети и сильно истощенные — которых сразу использовать было

невозможно. При их переброске в Караганду им были выданы продукты на трое суток (вместо обещанных 7 суток), в результате дорогой они голодали и многие от истощения умерли. Прибывших на работу не приняли, не снабдили их продовольствием. Массовые случаи заболевания и голодных смертей достигло более 300 человек в сутки. За время с 1 июля по 25 августа милицией было подобрано 806 трупов, не считая те, которые хоронились родственниками или близкими самих откочевщиков. В числе умерших от голода были также откочевщики, ранее находившиеся на работах и уволенные за невыполнение норм выработки. Это объяснялось тем, что семьи рабочих, не проработавших 2-х месяцев, не обеспечивались пайками, и рабочие были вынуждены, отрывая от себя, кормить свою семью... «снижая тем самым свою работоспособность». Таких уволенных в Караганде на 20 августа 1932 года за невыполнение норм выработки ввиду истощенности насчитывалось 270 человек [12; 370].

Мотивируя тем, что для осуществления индустриализации края в таких масштабах нужна была квалифицированная рабочая сила, а местное население не отвечало этим требованиям, советское руководство проводило мероприятия по привлечению трудовых ресурсов извне. Еще 13 февраля 1929 г. по решению Бюро Казкрайкома ВКП (б) было создано Переселенческое управление и утвержден План проведения переселенческих работ в Крае. Центральный Казахстан в начале 1930-х годов стал местом «кулацкой ссылки». В голодную Караганду первый эшелон с кулаками прибыл в самом конце июня 1931 года. Возникло четыре поселка: Новая Тихоновка, Майкудук, Компанейский, Пришахтинск. На 10 сентября 1933 г. в карагандинских спецпоселениях проживало уже 45700 спецпереселенцев [20; Л. 9, 10]. О масштабах смертности спецконтингента мы не располагаем информацией. Об этой трагедии можно судить по многочисленным захоронениям тех лет, рассказам очевидцев, да кратким фрагментам, чудом уцелевшим в архивах. Так, например, в Спецсообщении СПО ОГПУ № 146380 «О продовольственных затруднениях в Казахстане» от 22 января 1934 г. сообщается: «В ряде русских колхозов Карагандинской области возрастают случаи опухания от голода. В Арык-Балыкском районе в коммуне «Красное Возрождение» от недоедания опухло 12 коммунаров, умерло — 2. В Атбасарском районе в колхозе «Авангард» умерли 3 человека, опухших от голода — до 50 человек. В Акмолинском районе в колхозе Астраханке опухли от голода 3 семьи [12; 741, 742].

В результате острых продовольственных затруднений, низкого уровня гигиены и антисанитарных условий в регионе распространялись эпидемиологические заболевания. В письме СНК У. Кулумбетова, наркома НКЗ КАСССР С. Асфендиярова СНК РСФСР «О неблагоприятном эпидемиологическом положении ряда областей Казахстана и нехватке эпидемиологов и санврачей» от 31 декабря 1932 г. отмечено, что «...среди наиболее неблагоприятных ...город Караганда и пос. Степняк Карагандинской области [12; 878]. В Спецсообщении ОГПУ об эпидемиях по Союзу ССР от 8 марта 1933 года под грифом «Совершенно секретно» Карагандинская область названа в числе самых неблагоприятных — «287 случаев сыпняка, брюшняка и оспы... вспыхнула эпидемия цинги, каковой охвачено 40 % населения. Наблюдается высокая смертность» [12; 927].

В соответствии со Специальным постановлением Совнаркома от 27 ноября 1932 г. и крайкома ВКП (б) от 5 декабря этого же года было указано: «Развернуть в регионе противоэпидемиологическую борьбу», но отсутствие необходимых кадров, средств, недостаточная вооруженность дезкамерами, недостаток фондов снабжения снижали на нет все попытки как-то повлиять на ситуацию. Таким образом, голод и эпидемии стали причиной высокой смертности населения. Голодные люди более подвержены заболеваниям, а их организм имеет низкую сопротивляемость инфекциям.

Третий голод в Казахстане стал следствием преступной политики советских властей. Это был крах административно-командного менеджмента советского руководства, произошедший в результате непродуманности, неподготовленности и спешки в осуществлении всего курса оседания (седентаризации) и коллективизации кочевников.

Трагические события, связанные с третьим смертоносным голодом в годы коллективизации, привели к кардинальным изменениям в развитии казахского этноса в Центральном Казахстане. По переписи населения 1926 года, численность казахов составляла 280 317 чел. За период между переписями 1926–1939 гг. в результате вынужденных откочевок за пределы региона, высокой смертности из-за голода и эпидемий, численность казахов резко сократилась более, чем наполовину (до 136 541 чел. в 1939 г.) [20; 77].

За короткий исторический отрезок времени Центральный Казахстан из мононационального 85,3 % казахского населения, согласно Переписи 1926 года, превратился в многонациональный. Впервые казахи стали меньшинством на своей исконно исторической земле. Их удельный вес в об-

щей численности населения региона по переписи 1939 года стал составлять 32,6 %. Наиболее многочисленным этносом стали русские — с 15 196 чел. в 1926 г. (4,6 %) до 190 017 чел. в 1939 г. (45,5 %); увеличилась численность украинцев (с 24988 чел. в 1926 г. до 40177 чел. в 1939 г.); татар (с 712 чел. в 1926 г. до 5824 чел. в 1939 г.); немцев (с 5589 чел. в 1926 г. до 14814 чел. в 1939 г.). Появились представители этносов, не населявших ранее территорию региона, например корейцы, численность которых в 1939 г. составила 7 536 чел. [20; 77].

В этот же период произошли коренные изменения в расселении населения. По переписи 1926 года подавляющее большинство населения Центрального Казахстана проживало в сельской местности — 98,3 % (323 043 чел.), в основном это были казахи (98,6 %). Коллективизация, и ее последствия, интенсивные потоки промышленной миграции, как добровольной, так и принудительной, оказали серьезное влияние на динамику численности и изменение удельного веса в составе населения сельских жителей. Согласно переписи 1939 года, сельское население региона уменьшилось в абсолютных цифрах на 139 780 чел. и составило 183 263 чел. Удельный вес его в составе населения региона сократился до 43,8 % (уменьшение на 54,5 %). 66,7 % казахов региона были жителями сельской местности, но их удельный вес снизился до 49,7 %. [20; 77]

В ходе индустриализации появились новые города и рабочие поселки, которые возникали у разработок полезных ископаемых и на трассах железнодорожных магистралей. Вплоть до 1930-х годов в Центрально-Казахстанском регионе существовал всего лишь один город — Каркаралинск, где проживало 5 479 чел., или 1,7 % населения региона. Перепись населения 1939 г. зафиксировала уже три города и шесть рабочих поселков. Согласно переписи населения 1939 года, в городских поселениях насчитывалось уже 235 053 чел., что составляло более половины (56,2 %) населения региона. 33 % казахов стали жителями городских поселений, но их доля здесь составила всего лишь 19,3 %. Степень урбанизированности других национальностей выглядела следующим образом. Большая часть русских (70,6 %) были жителями городов, где их доля была наибольшей — 57,1 %. Большая часть других этносов проживала также в городских поселениях: 58,3 украинцев, 50,8 — немцев, 67,5 — корейцев, 66,6 % татар. Их удельный вес в составе городских жителей был равен 9,1%, 3,2, 1,6 и 2,2 % соответственно [20; 77].

В динамике общей численности населения в изучаемый период определенное место занимало естественное движение. Естественный прирост жителей Центрального Казахстана в начале 30-х годов имел отрицательное значение за счет превышения смертности над рождаемостью в результате насильственной коллективизации и голода. В 1933 г. этот показатель только по городским поселениям Казахстана составил 6,4 %, т.е. смертность была почти вдвое больше рождаемости.

О небывалой высокой смертности коренного населения в результате голода и эпидемий свидетельствуют рассказы очевидцев тех лет, эта тема также неоднократно поднималась в научной и художественной литературе. Специальной статистики по естественному движению в этот период не проводилось, она была налажена Отделом статистики лишь во второй половине 1930-х годов. Известно лишь, что 1926–1936 гг. для страны, в целом, были периодом снижения рождаемости, роста смертности, уменьшением воспроизводства населения.

Произошли коренные изменения в социальном составе казахского населения. Прежний социальный слой — баи, представители духовенства (имамы, ишаны, муллы и проч.) — истреблялся, возникли новые классы: рабочие, колхозники и служащие. В промышленности, строительстве и транспорте Центрального Казахстана было занято 35 % населения, что в 1–3 раза больше, чем в других регионах Казахстана [21; 58]. Вместе с тем, удельный вес казахов в числе рабочих, например, в 1933 году составлял 37,5 %, а в декабре 1934 г. — 31,2 %. Казахское население продолжало оставаться аграрным — 59,4 % всех занятых в этой сфере; 25,9 % было занято в промышленности, строительстве и транспорте. Русские, наоборот, большей частью были задействованы в промышленности, строительстве и на транспорте — 41,2 %, а в сельском хозяйстве — 29,6 % [22; 81,85].

Приобщение казахов к индустриальному труду было сложным, порой болезненным процессом, сопряженным с большими психологическими трудностями, порой вынужденной ломкой и перестройкой традиционной национальной психологии, менталитета, языковым барьером в общении на производстве с русскоязычными рабочими, руководством, профсоюзными работниками и т.д. При этом все эти трудности нередко усугублялись и открытой национальной дискриминацией казахов на своей исторической родине со стороны пришлого русского населения.

Заключение

Таким образом, смертность от голода и эпидемий, откочевки из районов бедствия стали причиной сокращения численности населения Центрального Казахстана. Плохая постановка текущего учета на территории Казахстана в начале XX века обусловила особые трудности при определении людских потерь, в том числе от голода. Как говорилось выше, существуют различные мнения ученых на этот счет. В региональном плане этот аспект остается нерешенным, и вряд ли в будущем будут определены достоверные данные.

Другим аспектом, требующим специального изучения, являются масштабы откочевки за пределы региона. По некоторым данным, четвертая часть первоначальной совокупности, или половина уцелевшего населения республики, откочевала в годы голода за рубеж. [23; 209, 210]. Сколько потерял в этой связи Центрально-казахстанский регион остаётся неизвестным.

В начале XX века казахский этнос стоял на грани физического выживания. Силовые методы, использованные властью, при оседании казахов-кочевников, привели к разрушению традиционного уклада казахского общества, трансформации социально-демографических характеристик, генеративного поведения, и оно вступило в полосу кризисной стадии развития. Это выразилось, прежде всего, в кризисе национальной идентичности: языка, истории, культуры, религии, уникальных традиций.

Ежегодно 31 мая в Казахстане отмечается День памяти жертв политических репрессий и голодомора. В этот день Президент страны Касым-Жомарт Токаев в своем Обращении сообщил казахстанцам о том, что с целью завершения реабилитации жертв репрессий была создана Государственная комиссия, перед которой стоит большая задача восстановления исторической справедливости в отношении всех безвинно пострадавших казахстанцев. «Трагические страницы истории стали неотъемлемой частью нашей национальной идентичности., — отметил Президент. — Поэтому память о жертвах политических репрессий и голода будет жить в веках. Усвоив уроки истории, мы сделаем всё, чтобы подобные трагедии никогда не повторились» [24].

Список литературы

- 1 Данные о голоде должны быть тщательно изучены. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.zakon.kz/5053035-dannye-o-golode-dolzhny-byt-tshchatelno.html>
- 2 Абылхожин Ж.Б. Казахстанская трагедия / Ж. Б. Абылхожин, М.К. Козыбаев, М.Б. Татимов // Вопросы истории. — 1989. — № 7; Абылхожин Ж.Б. Традиционная структура Казахстана. Социально-экономические аспекты функционирования и трансформации (1920–1930-е гг.) / Ж.Б. Абылхожин. — Алма-Ата: Ғылым, 1991. — 240 с.; Омарбеков Т. Зобалаң: күштеп ұжымдастыруға қарсылық. 1929–31 жылдары болған халық наразылығы /Т. Омарбеков. — Алматы: Санат, 1994. — 272 б.; Козыбаев М.К. Тоталитарный социализм: реальность и последствия / М.К. Козыбаев, К.С. Алдажуманов. — Алматы: Фонд «XXI век», 1997. — 28 с.
- 3 Сактаганова З.Г. «Ашаршылық — Великий джунт» 1931–1933 гг. в Центральном Казахстане: к постановке проблемы / З.Г. Сактаганова // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. История. Философия. — 2021. — № 2. — С. 117–128
- 4 Дахшлейгер Г.Ф. Историография Советского Казахстана (очерк) / Г.Ф. Дахшлейгер. — Алма-Ата: Наука КазССР, 1969. — 192 с.
- 5 ЦГА РК. — Ф. 698. — Оп. 14. — Д. 2. — Л. 206.
- 6 ЦГА РФ. — Ф. 1318. — Оп. 1. — Д. 193. — Л. 33.
- 7 Социалистическое строительство в Казахстане в восстановительный период (1921–1925 гг.): сб. док. и материалов. — Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1962. — 592 с.
- 8 Районы Казахстана. Тельмановский, Коунрадский, Нуринский, Баян-Аульский, Риддерский. — Алма-Ата: Изд-во Госплана КАСССР, 1931. — 13 с.
- 9 ГАКО. — Ф. 470. — Оп. 1. — Д. 955. — Л. 52.
- 10 АП РК. — Ф. 141. — Оп.1. — Д. 5043. — Л. 157.
- 11 Насильственная коллективизация и голод в Казахстане в 1931–1933 гг.: сб. док. и материалов / под ред. М.К. Козыбаева; сост. К.С. Алдажуманов и др. — Алматы, 1998. — 174 с.
- 12 Ашаршылық. Голод. 1928–1934. — Алматы: Атамұра, 2021. — 1028 с.
- 13 Козыбаев М.К. Тоталитарный социализм: реальность и последствия / М.К. Козыбаев. — Алматы: Фонд «XXI век», 1997. — 186 с.
- 14 Текст Заключения комиссии Президиума Верховного Совета Республики Казахстан по изучению нормативно правовых актов, приведших к голоду во время коллективизации [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.twirpx.com/file/1249050/>
- 15 Голод в казахской степи: Письма тревоги и боли. — Алма-Ата: Қазақ университеті, 1991. — 208 с.
- 16 Социалистическое строительство Казахской АССР. Экономико-статистический справочник за 1920–1935 гг. — М.–Алма-Ата: Изд-во ЦУНХУ Госплана СССР, 1936. — 410 с.

17 ГАКО. — Ф. 3. — Оп. 1. — Л. 75–79.

18 ГАКО. — Ф. 341. — Оп. 1. — Д. 24. — Л. 77 а–77 б.

19 Альжанов А. Борьба Коммунистической партии за развитие Карагандинского угольного бассейна в годы второй и третьей пятилеток (1933–1941 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук / А. Альжанов. — Алма-Ата, 1963. — 56 с.

20 Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги. — М.: Наука, 1992. — 256 с.

21 Базанова Ф.Н. Формирование и развитие структуры населения Казахской ССР: национальный аспект. — Алма-Ата: Казахстан, 1987. — 195 с.

22 Рыспекова Б.Т. Пополнение контингента рабочих угольной промышленности Караганды. 30-е годы / Б.Т. Рыспекова // Поиск. — 1996. — № 3. — С. 81–85.

23 История Казахстана: белые пятна: сб. ст. / Сост. Ж.Б. Абылхожин. — Алма-Ата: Казахстан, 1991. — 348 с.

24 Обращение Главы государства Касым-Жомарта Токаева по случаю Дня памяти жертв политических репрессий и голода 31 мая 2021 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.akorda.kz/ru/glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-po-sluchayu-dnya-pamyati-zhertv-politicheskikh-repressiy-i-goloda-3042454>.

В.В. Козина, А.И. Кудайбергенова, Д.А. Джумабеков, А.З. Жуманова, С.К. Кентбек

XX ғасырдың басындағы Орталық Қазақстандағы ашаршылық және оның әлеуметтік-демографиялық салдары

XX ғасырдың басындағы саяси оқиғалар: Бірінші дүниежүзілік соғыс, әскери интервенция, азамат соғысы, кеңес үкіметінің алғашқы шаралары, ұжымдастыру, индустрияландыру қалың бұқараға ауыр апаттар әкелді, өлке шаруашылығына орасан зор зиян келтірді. Кең көлемдегі дереккөздерге, соның ішінде мұрағат материалдарына сүйене отырып, 1917–1918, 1921–1922 және 1929–1933 жылдардағы Орталық Қазақстандағы жаппай ашаршылықтың үш апатын айғақтайтын фактілер келтірілген. Қазақстандағы үш рет болған аштықтың салдарынан барлығы төрт миллионнан астам адам қайтыс болды. Сол жылдардағы қайғылы оқиғалар әлеуметтік, демографиялық процестерге әсер етті, халықтың саны мен қоныстануын ғана емес, сонымен қатар сапалық сипаттамаларын, сондай-ақ көбею процестерін өзгертті.

Кілт сөздер: Орталық Қазақстан, ашаршылық, ұжымдастыру, индустрияландыру, отырықшылық, урбанизация, әлеуметтік-демографиялық зардаптар.

V.V. Kozina, A.I. Kudaibergenova, D.A. Dzhumabekov, A.Z. Zhumanova, S.K. Kentbek

Famine in Central Kazakhstan at the beginning of the XX century and its socio-demographic consequences

The political events of the beginning of the XX century: the First World War, military intervention, civil war, the first events of Soviet power, collectivization, industrialization, brought severe disasters to the masses, caused enormous damage to the economy of the region. A wide range of sources, including archival materials, facts show three periods of catastrophic mass famine in Central Kazakhstan: 1917–1918, 1921–1922, and 1929–1933. In total, more than four million people died because of three hunger strikes in Kazakhstan. The tragic events of those years affected social and demographic processes; changed not only the number and settlement of the population but also qualitative characteristics, as well as reproduction processes.

Keywords: Central Kazakhstan, famine, collectivization, industrialization, sedentarization, urbanization, socio-demographic consequences.

References

1 Danyne o golode dolzhny byt tshchatelno izucheny. Data on hunger should be carefully studied. [electronic resource]. — Access mode: <https://www.zakon.kz/5053035-danyne-o-golode-dolzhny-byt-tshchatelno.html> [in Russian].

2 Abylkhozhin, Zh.B., Kozybayev, M.K., & Tatimov, M.B. (1989). Kazakhstanskaia tragediia [Questions of history], 7 [in Russian].; Abylkhozhin, Zh.B. (1991). Traditsionnaia struktura Kazakhstana. Sotsialno-ekonomicheskie aspekty funktsionirovaniia i transformatsii (1920–1930 gody.) [The traditional structure of Kazakhstan. Socio-economic aspects of functioning and transformation (1920–1930s)]. — Alma-Ata: Gylim, 240 p. [in Russian].; Omarbekov, T. (1994). Zobalan:kushtep ujymdastyrugа qarsylyq. 1929–31 jylдары болған халық наразылығы [Zobalan: resistance to forced collectivization. Popular protest of 1929–31]. — Almaty: Sanat, 272. [in Kazakh].; Kozybayev, M.K., & Aldazhumanov, K.S. (1997). Totalitarnyi sotsializm: realnost i posledstviia [Totalitarian Socialism: reality and consequences]. — Almaty: Foundation «XXI century», 28 [in Russian].

3 Saktaganova, Z.G. (2021). «Asharshylyq — Velikii dzhut» 1931–1933 gody v Tsentralnom Kazakhstane: k postanovke problemy ["Famine-great jute" 1931–1933 in Central Kazakhstan: towards the formulation of the problem]. Bulletin Karagandinskogo universiteta. Seriya Istoriia. Filosofii, 2, 117–128 [in Russian].

- 4 Dakhshleiger, G.F. (1996). *Istoriografiia Sovetskogo Kazakhstana (ocherk) [Historiography of Soviet Kazakhstan (essay)]*. Alma-Ata: Izdatelstvo «Nauka» Kazakhskoi SSR [in Russian].
- 5 TsGA RK [Central State Archive of Kazakhstan]. — F. 698. — Op. 14. — D. 2. — L. 206 [in Russian].
- 6 TsGA RF [Central State Archive of the Russian Federation]. — F. 1318. — Op. 1. — D. 193. — L. 33 [in Russian].
- 7 Sotsialisticheskoe stroitelstvo v Kazakhstane v vosstanovitelnyi period (1921–1925 gg.) [Socialist construction in Kazakhstan during the reconstruction period (1921–1925)] (1962). Sbornik dokumentov i materialov — Collection of documents and materials. Alma-Ata: Izdatelstvo «Nauka» Kazakhskoi SSR [in Russian].
- 8 Raiony Kazakhstana. Telmanovskii, Kounradskii, Nurinskii, Baian-Aulskii, Ridderskii [Districts of Kazakhstan. Telmanovsky, Konradsky, Nurinsky, Bayan-Aulsky, Riddersky] (1931). Alma-Ata: Izdatelstvo Gosplana Kazakhskoi SSR [in Russian].
- 9 GAKO [State Archives of the Karaganda region]. — F. 470. — Op. 1. — D. 955. — L. 52 [in Russian].
- 10 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op. 1. (1991). — D. 5043. — L. 157 [in Russian].
- 11 Aldazhumanov, K.S. (1998). Nasilstvennaia kollektivizatsiia i golod v Kazakhstane v 1931–1933 gody: sbornik dokumentov i materialov [Forced collectivization and famine in Kazakhstan in 1931–1933. Collection of documents and materials]. M.K. Kozybaev (Ed.). Almaty [in Russian].
- 12 Asharshylyq. Golod. 1928–1934 [Famine. Hungry. 1928–1934] (2021). Almaty: Atamura [in Kazakh, in Russian].
- 13 Kozybaev, M.K. (1997). Totalitarnyi sotsializm: realnost i posledstviia [Totalitarian socialism: reality and consequences]. Almaty: Fond «XXI vek» [in Russian].
- 14 Tekst Zakliucheniia komissii Prezidiuma Verkhovnogo Soveta Respubliki Kazakhstan po izucheniiu normativno pravovykh aktov privedshikh k golodu vo vremia kollektivizatsii [The text of the Conclusion of the Commission of the Presidium of the Supreme Council of the Republic of Kazakhstan on the study of normative legal acts that led to famine during collectivization]. Retrieved from <https://www.twirpx.com/file/1249050/> [in Russian].
- 15 Golod v Kazakhskoi stepi (1991). [Famine in the Kazakh steppe]. Alma-Ata [in Russian].
- 16 Sotsialisticheskoe stroitelstvo KazASSR: Ekonomiko-statisticheskii spravochnik za 1920–1935 gg. [Socialist construction of the Kazakh ASSR. Economic and statistical reference book for 1920–1935]. Moscow [in Russian].
- 17 GAKO [State Archives of the Karaganda region]. — F. 3. — Op. 1. — L. 75–79 [in Russian].
- 18 GAKO [State Archives of the Karaganda region]. — F. 341. — Op. 1. — D. 24. — L. 77 a–77 b [in Russian].
- 19 Alzhanov, A. (1963). Borba Kommunisticheskoi partii za razvitie Karagandinskogo ugolnogo basseina v gody vtoroi i tretei piatiletok (1933–1941 gody.) [The struggle of the Communist Party for the development of the Karaganda coal basin during the second and third five-year plans (1933–1941)]: *Abstract. ... Candidate of Historical Sciences*. — Alma-Ata, 56 [in Russian].
- 20 Vsesoiuznaia perepis naseleniia 1939 goda. Osnovnye itogi [Union Population Census of 1939. The main results] (1992). — Moscow: Nauka, 256 [in Russian].
- 21 Bazanova, F.N. (1987). Formirovanie i razvitie struktury naseleniia Kazakhskoi SSR: natsionalnyi aspekt [Formation and development of the population structure of the Kazakh SSR: national aspect]. — Alma-Ata: Kazakhstan, 195 [in Russian].
- 22 Ryspekova, B.T. (1996). Popolnenie kontingenta rabochikh ugolnoi promyshlennosti Karagandy. 30-e gody [Replenishment of the contingent of workers of the coal industry of Karaganda. 30s] // Search, 3, 81–85 [in Russian].
- 23 Istoriia Kazakhstana: belye piatna: sbornik statei [History of Kazakhstan: white spots. Sat. Art.] (1991) / Comp. Zh.B. Abylkhozhin. — Alma-Ata: Kazakhstan, 348 [in Russian].
- 24 Obrashchenie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva po sluchaiu Dnia pamiati zhertv politicheskikh repressii i goloda 31 maia 2021 goda [Address of the Head of State Kassym-Jomart Tokayev on the occasion of the Day of Remembrance of Victims of Political Repression and Famine on May 31, 2021] [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.akorda.kz/ru/glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-po-sluchayu-dnya-pamyati-zhertv-politicheskikh-repressiy-i-goloda-304245> [in Russian].

В.С. Батури́н*

*Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: baturin_vs@mail.ru)*

Взаимообусловленность сосуществования гражданского общества и правового государства (логико-методологический дискурс)

В статье рассмотрены причины, ставящие под сомнение убеждения о безупречности государственного законодательства, осуществляемого в логике: закон–права–свобода. Протестные выступления, связанные с «борьбой граждан за свои права и свободы», особо обострившиеся в связи с COVID–19, даже стали нести угрозу целостности отдельных государств. Примером могут служить январские события 2022 года, имевшие место в Республике Казахстан. Ретроспективный анализ идей о взаимообусловленности влияния, существующего между гражданским обществом и государством, позволил выявить их основные тенденции. В античности государственное нормирование жизни граждан полиса осуществлялась в логике: свобода–обязанности–права. В римской империи нормирование жизни государства и его граждан начинает принимать ярко выраженный юридизированный формат. Эволюция идей в данном формате наглядно свидетельствует, что в последующем различного рода естественно-правовые концепции едины в том, что любое искусственное социальное образование не вправе отчуждать права, которые даны индивиду самой природой. С этого времени в законодательстве государств безусловный приоритет отдается правам. В учениях представителей немецкой классической философии во взаимоотношениях гражданского общества и государства еще виден возврат к значимости паритета между обязанностями и правами. В последующем же логика: закон–права–свобода стала определяющим атрибутом законодательства государств, относимых сегодня к разряду правовых. Как следствие, функционирование гражданского общества, прямо или косвенно, перешло под их непосредственный патронаж.

Ключевые слова: гражданское общество, правовое государство, справедливость, свобода, обязанности, права, закон, естественное право, субъект-объектная парадигма.

Введение

Как известно, в основе обустройства современных правовых государств лежит убеждение о безусловном верховенстве в обществе законов, определяющих непререкаемый приоритет прав и свобод человека. Это отчётливо прослеживается на примере организации и нормирования государствами деятельности такого социального института, как гражданское общество. Различия в понимании этого роднит то, что именно права и свободы, «оформленные законодательно», авторами рассматриваются в качестве исходного условия при организации нормирования практически всех видов существующих в обществе социальных взаимоотношений. Подтверждением тому может служить, к примеру, одно из числа наиболее типичных определений, согласно которому: «Гражданское общество — это состояние общественных, экономических, культурных, политических отношений, при котором законодательно оформлены и соблюдаются на практике права человека и гражданина, ... включающее в себя различного рода общественные объединения, которые являются практической площадкой для реализации интересов участников» [1; 117].

Пугающая непредсказуемость глобализационных процессов, непреходящая угроза мирового экономического кризиса, стремительно растущее противостояние между ведущими мировыми политическими акторами и т.д., сегодня значительно обострились в связи с COVID–19. Как следствие, практически все страны мира были вынуждены принимать жесткие карантинные меры в целях сохранения жизни и здоровья своих граждан. Однако часть населения усматривает в этом ограничение личных прав и свобод человека. «Если ныне действующие многочисленные ограничения в сфере каждодневной жизни и основных прав затянутся на длительное время, то свобода окажется под угрозой» [2].

В условиях стремительно усиливающейся социальной напряженности различного рода протестные выступления, относимые к разряду «борьбы граждан за свои права и свободы», в отдельных странах начинают представлять собой даже угрозу их государственной целостности. Это в полной мере можно отнести и к январским событиям 2022 года, имевшим место в Республике Казахстан. Анализ породивших их причин, равно как и сопряженных с этим упущений властей, приведшие к проявлению различного рода актов насилия, грабежа, разбоя и т.д., конечно же, ждут своего дальнейшего выявления. Однако уже сегодня ясно одно — многие ориентиры, ценности и идеалы наличного социального окружения, в которое так стремительно желало вписаться все постсоветское пространство, оказались не так уж и безупречными.

В этой связи перед Казахстаном стоит настоятельная потребность не только в поиске конкретных шагов и в принятии далеко не популярных мер, связанных с преодолением последствий данных событий. Она неотделима от необходимости разработки собственной стратегии в преодолении возникающих перед страной различного рода вызовов и угроз. Что, в свою очередь, требует определенного переосмысления понятийно-категориального аппарата, лежащего в основе нормативно-правовой организации отношений между человеком, гражданским обществом и государством.

Методология и методы исследования

В статье использовано ретроспективное обращение к эволюции идей о понимании сущности гражданского общества и правового государства. Применение компаративного метода при анализе полученных результатов, применяемого в контексте деятельностного подхода, во многом позволило определить влияние конкретных исторических условий на формирование соответствующих научных представлений. Что может послужить более адекватному пониманию тех событий, с которыми может быть сопряжена жизнь страны и ее социального окружения в современных условиях.

Результаты и обсуждение

Идеи о сущности гражданского общества и правового государства своими корнями во многом уходят в античность. В основе организации общественных отношений этого времени лежало мета мировоззренческое представление греков о человеке как о микрокосме. Исходя из этого, греки считали себя способными соответствующим образом гармонично упорядочить и взаимоотношения в своей социальной среде. К чему, по их мнению, был не способен весь окружавший их мир варваров.

Полис являлся типичной формой общественно-политической организации античной Греции. Характерно, что сами эллины под полисом подразумевали, в первую очередь, не поселение, а гражданский коллектив. Так, по мнению Аристотеля, «дело не в стенах, ведь весь Пелопоннес можно было бы окружить одной стеной. Чем-то подобным является Вавилон и всякий город, представляющий собой, скорее племенной округ, нежели государственную общину...» [3; 448]. В их понимании полис представлял собой суверенную гражданскую общину, ограниченную по численности и отличавшуюся привилегированным положением одной ее части по отношению к неполноправному или бесправному ее остальному населению.

Атрибутивным качеством античного гражданина, выделявшим его среди остальной массы населения, являлась свобода. Свобода в античном представлении — это, прежде всего, свобода политическая. Возможность гражданина как участника «законосовещательной или судебной власти» определять судьбу своего полиса. Античный гражданский коллектив выступал в качестве суверена, распоряжаясь ресурсами своей территории и осуществляя контроль над населением всего полиса. Верховным органом власти в полисе была экклесия, представляющая собой народное собрание. Каждая из очередных экклесий выполняла особый род функций: избрание должностных лиц, законодательную деятельность, наказание государственных преступников, решение вопросов войны и мира, переговоры с другими городами и государствами и т.д. Аристотель усматривает главной задачей граждан —

сохранение государственного строя. Этим и обуславливалась соответствующая система обязанностей, налагаемых на свободных граждан античного полиса как государства.

В первую очередь, добросовестно исполняя требования, входившие в состав его обязанностей, гражданин только потом, то есть, уже во вторую очередь, мог рассчитывать на получение соответствующих прав. Но мера этих прав находилась в прямой зависимости от меры и качества выполненных им обязанностей. Это нашло свое отражение в сущности такого понятия, как «распределяющая справедливость», восходящего еще к пифагорейцам, и сформулированного Аристотелем как необходимость деления благ «по достоинству», т.е. пропорционально вкладу или взносу в общее дело того или иного гражданина [3; 528]. Что целилось гораздо выше так называемого «равенства по количеству», применявшегося, к примеру, в сфере обмена.

Здесь следует особо подчеркнуть, заслугой греков является как раз то, что право, понимаемое в данном контексте, они начинают рассматривать лишь в качестве только одного из видов социального нормирования. При этом считалось, что даже полисные законы есть результат соглашения, достигаемыми между свободными гражданами. «Да и закон в таком случае оказывается простым договором или, как говорил софист Ликофрон, просто гарантией личных прав, сделать же граждан добрыми и справедливыми он не в силах» [3; 461]. Здесь четко просматривается мысль о том, что понятия «справедливость» и «закон», в подлинном смысле этого слова, означают далеко не одно и то же.

Поэтому не случайно каждый из античных философов в понятие справедливости вкладывал свой смысл. Пифагор — «в воздаянии другому равным». Платон усматривал в справедливости занятие каждым сословием, равно как и каждым его членом, исключительно своим делом и невмешательство в дела других. Аристотель под справедливостью понимал служение государства общему благу безотносительно к количеству обладающих верховной властью. «Итак, ясно, что только те государственные устройства, которые имеют в виду общую пользу, являются, согласно со строгой справедливостью, правильными; имеющие же в виду только благо правящих — все ошибочны и представляют собой отклонения от правильных; они основаны на началах господства, а государство есть общение свободных людей» [3; 456]. Исходя из этого, Стагирит был сторонником монархии, аристократии и политики и противником тирании, олигархии и демократии.

Но если его отношение к тирании вполне понятно, то обоснование им причин столь негативного отношения к двум последним, похоже, не утратило своей актуальности и сегодня. Определяя возникновение демократии и олигархии, он считал, что «благородное происхождение и добродетель присущи немногим, а противоположные качества — большинству; людей благородного происхождения и доблестных нигде не наберешь и сотни, а неимущие имеются повсюду» [3; 528].

Таким образом, древнегреческий полис представлял собой гражданскую общность, формируемую на основе добровольного объединения, члены которого безусловно обладали, в первую очередь, политической свободой. Вследствие чего в обустройстве всех сторон их индивидуальной и коллективной жизнедеятельности четко просматривается логика взаимосвязи: свобода–обязанности–права.

Поворотной в представлениях о взаимосвязи гражданского общества и государства становится Римская империя. Несмотря на то, что римлян принято считать идейными последователями греков, их мировоззрение приобрело ярко выраженный юридизированный характер.

Процесс формирования римского государства сопровождался острой сословной борьбой плебеев с патрицианско-жреческой верхушкой, а также с противоречиями между светской и религиозной аристократией. Патриции, находившиеся у власти, ведали распределением земель провинций, завоеванных Римом, являвшихся собственностью государства. А также распоряжалась государственными рабами. Плебеи были лишены подобных возможностей. Занимаясь в основном ремеслом и мелкой торговлей, некоторые из них становились весьма богатыми. Что позволило им претендовать и на определенное влияние в римском обществе. И патриции были вынуждены раз за разом идти им на уступки. Постепенно плебеи получали все новые и новые права, в том числе в сфере политической. Каждое из этих завоеваний закреплялось законодательно.

Рим, в отличие от греческих полисов, являлся империей. В силу чего становится центром международных экономических и политических отношений. Поэтому возникала жизненная необходимость в выработке таких законодательных норм, которые, в определенной мере, устраивали бы представителей различных народов, рас, религий и т.д. Поэтому особенностью римского права является его направленность на законодательное предоставление прав, в первую очередь, членам римской гражданской общины (*civitas*). Постепенно законодательно расширялись и закреплялись все новые виды их прав: на собственность, на свободу договоров, на завещание и т.д. У греков в социальном

нормировании права являлись производными от обязанностей. У римлян права теперь стали находиться в прямой зависимости от диктата соответствующего закона.

Этому во многом стало содействовать и то, что деятельность римских юристов была направлена на решение нужд как государственной, так и частной жизни. Так, разделение земельной собственности на государственную (общественную) и частную привело к возникновению соответствующих сфер права. Римский юрист Домиций Ульпиан (II–III вв.) первым сформулировал принцип разделения права на публичное и частное: «Публичное право — то право, которое относится к пользе Римского государства, частное — то право, которое относится к пользе отдельных лиц» [4]. При этом частно-правовая сфера ставилась в зависимость от публичной власти. Ведь необходимый набор прав в этой сфере законодательно определяло теперь именно государство.

Таким образом, разделение римского права на публичное и частное заложило тенденцию дифференциации понятий гражданского общества и государства уже в ином формате.

В средние века вопросов о гражданском обществе и государстве не могло быть по определению. В условиях безраздельного господства идеологии тео-церкво-центризма задачи любых социальных институтов и нормирование всех видов правоотношений осуществлялось по канонам религии. Церковь всячески стремилась найти ключ к господству не только над отдельным человеком, но и над государством. К примеру, как отмечал Августин, существование государства (как и права вообще) невозможно без справедливости, а истинная справедливость возможно только там, где живут по заповедям Бога.

Свою трактовку в понимании проблематики в соотношении права и закона, в контексте христианских представлений о месте и назначении человека в божественном миропорядке, о природе человека, его этических качествах, можно найти у Фомы Аквинского. Он дает следующее определение закона: «закон есть правило и мера действий, в соответствии с которыми человек обязан действовать или воздерживаться от действия; в самом деле, слово «lex» (закон) происходит от слова «ligare» (обязывать), поскольку он обязывает к действию» [5]. Поскольку целью закона является служение общему благу, то прерогативой установления законов обладает тот, чей функцией является забота о сообществе. В целом же, жизнь в любом типе религиозного сообщества строилась в логике: вера–обязанности–права.

Однако, уже начиная с эпохи Ренессанса, антропоцентризм (когда центральное место во всех культурных и научных изысканиях начинает занимать человек) становится доминирующим принципом. Концептуальную основу представлений о взаимосвязи государства и гражданского общества составляют идеи, сложившиеся в Новое время и эпоху Просвещения. Это было обусловлено потребностями деятельности людей согласно запросам реальной, а не загробной жизни. Для того, чтобы сделать мироздание более доступным и прогнозируемым, проникнуть в его тайны, человечество стремится выявить закономерности окружающего его мира. Что во многом способствовало развитию естественных наук. Естественнаучный подход был экстраполирован и на сферу взаимосвязи человека и социума. Считалось, что человек, как и общество, подчиняется тем же законам, что и природа. Отсюда и возникновение различных философских идей о «естественном состоянии людей» и формирование на их основе различного рода естественно-правовых концепций.

Несмотря на детальные различия, их авторы сходились во мнении, что любое искусственное социальное образование не вправе отчуждать те права, которые даны человеку самой природой. Так, согласно мнению Гуго Гроция, естественное право «столь незыблемо, что не может быть изменено даже богом... подобно тому, как бог не может сделать, чтобы дважды два не равнялось четырем, так точно он не может зло по внутреннему смыслу обратить в добро» [6; 72].

Дальнейшая юридикация проблемы «всеобщей справедливости» в контексте позитивного права нашла отражение в различных философско-правовых воззрениях. Обратим внимание лишь на некоторые из них, отдельное содержание которых, в данном случае, представляют собой определенный интерес.

Так, Фрэнсис Бэкон особое внимание обращает на различия между законом по существу (справедливым законом) и формальным законом (законом лишь по «обличию»). Он отстаивает идею о том, что монарх должен стремиться к справедливому правлению, опирающемуся на законы, считая, что не абсолютная власть, как воля короля, а только закон должен регулировать отношения между монархом и его подданными.

Томас Гоббс строит свою концепцию государственного устройства общества, выводя понятия «естественного права» и «естественного закона». Под естественным правом понимается «свобода

всякого человека использовать собственные силы по своему усмотрению для сохранения своей собственной природы, т.е. собственной жизни, и, следовательно, свобода делать все то, что, по его суждению, является наиболее подходящим для этого» [7; 98]. А естественный закон трактуется как предписание, диктуемое разумом (здравым смыслом), согласно которому человеку запрещено делать то, что опасно для его жизни. Однако само наличие этих законов еще не ведет к миру и безопасности, так как они противоречат эгоистической природе человека. Гарантией их соблюдения, согласно его пониманию, может выступать только общая власть, принуждающая их к исполнению этих законов. Эта общая власть может быть установлена путем ее сосредоточения в руках суверена (человека или группы людей), выражающего общую волю. В этом делегированном представительстве и состоит сущность государства.

Правоотношения между сувереном и подданными имеют характер отношения власти и подчинения. При этом частные лица, куда относятся и объединения, создаваемые гражданами, не обладают политической свободой. Они не могут изменять форму правления, выступать против суверена, свергать установленную власть и т.д. Частные объединения законны лишь в том случае, если существуют с дозволения государства и подчинены ему. Таким образом, в концепции Томаса Гоббса впервые четко дано разграничение понятий гражданского общества как сферы частно-правовых отношений и государства как сферы публично-властных отношений. При этом первое ставится в зависимость от правового дозволения суверена. В связи с чем, Т. Гоббс считается родоначальником буржуазного юридического позитивизма.

Джон Локк, являющийся последователем теории Гоббса, идет дальше. Он называет общество, созданное на договорной основе политическим или гражданским, что по содержанию совпадает с понятием государства: «Когда какое-либо число людей так объединено в одно общество, что каждый из них отказывается от своей исполнительной власти, присущей ему по закону природы, и передает ее обществу, то тогда, и только тогда существует политическое, или гражданское общество» [8; 312]. Задача государства, в таком случае сводится к защите естественных прав человека, среди которых право на жизнь, право на свободу и собственность. Для того чтобы эта власть не стала деспотической, Локк выдвигает концепцию разделения власти на три ветви: законодательную, исполнительную, федеративную.

Поскольку основным регулятором общественных отношений являются законы, то вполне естественно, что верховной является власть законодательная. Несмотря на это, она ни в коем случае не должна быть деспотической. «Эта власть, — пишет Локк, — в своих самых крайних пределах ограничена общественным благом... следовательно, никогда не может иметь права уничтожать, порабощать или умышленно разорять подданных» [8; 340–341]. Чтобы те, кто наделен полномочиями законодательной власти, не превратили государство в орудие защиты собственных интересов, необходимо их переизбирать, для того чтобы они сами попадали под действия законов, созданных же ими самими. Здесь четко прослеживается мысль о влиянии граждан на формирование государства, заботящегося о их интересах.

Главная тема политико-правовой теории Ш.Л. Монтескье и основная ценность, отстаиваемая в ней, — политическая свобода. Поэтому он разделяет законы политические и законы гражданские. Политические законы ограничивают естественную свободу человека, взамен давая свободу гражданскую. Для того чтобы жить по гражданским законам люди отказываются от общности имущества, получая при этом частную собственность. Основной тезис, выдвинутый Монтескье: «Не следует решать по законам свободы, являющейся, как мы же сказали, господством гражданского общества, вопросы, которые должны решаться по законам собственности» [9].

В философско-правовых воззрениях на государство Жан-Жака Руссо отмечается, что «естественное состояние» есть состояние всеобщей свободы и равенства. В состоянии «нравственном» или «политическом» господствует противоречащее естеству социальное неравенство, вызванное появлением частной собственности. Для Руссо выходом из состояния несправедливости является формирование договорнообусловленного государства и законов, которым все подчиняются одинаково, как власть, так и граждане. Говоря о законах, благодаря которым возможно добиться определенной гармонии между правами власти и правами человека, он, тем не менее, особую роль отводит значимости нравов, обычаев и общественного мнения. Они, в понимании Руссо, наиболее важны и составляют сущность государства: «Эти законы запечатлены не в мраморе, не в бронзе, но в сердцах граждан; они-то и составляют подлинную сущность Государства. Эта область неведома нашим политикам, но от нее зависит успех всего остального...» [10].

Практическому воплощению идей о государственном обустройстве общества на основе «естественного права» во многом способствовали «Французская декларация прав человека и гражданина» и американский «Билль о правах», которые легли в основу Конституций Франции и США.

Так, уже первые статьи «Французской декларации прав человека и гражданина», провозглашая приоритет «естественного права», закону о правах уделяют особое внимание. «Цель всякого политического союза — обеспечение естественных и неотъемлемых прав человека. Таковые — свобода, собственность, безопасность и сопротивление угнетению» [11].

На это обращается внимание уже и в первой поправке американского «Билля о правах», согласно которой: «Конгресс не должен издавать законов, устанавливающих какую-либо религию или запрещающих ее свободное исповедание, ограничивающих свободу слова или печати или право народа мирно собираться и обращаться к правительству с петициями о прекращении злоупотреблений» [12].

Но здесь следует обратить внимание на то, что и в первом, и во втором случае закон гарантирует соблюдение прав и свобод человека лишь гражданам, находящимся под юрисдикцией, в данном случае, только Франции и США. К примеру, «все лица, родившиеся или натурализованные в Соединенных Штатах и подчиненные их юрисдикции, являются гражданами Соединенных Штатов и штата, в котором они проживают» [12]. Таким образом, здесь речь идет о гражданине как о человеке, являющимся членом вполне конкретного государства. И именно оно, по своей властной воле, наделяет его тем или иным набором прав и свобод. Как справедливо отмечает В.С. Нерсесянц, термин «гражданское общество» в данном случае явно не соответствует тому, что им обозначается. «Ведь сообществом граждан является не гражданское общество, а, напротив, государство. В сфере же гражданского общества — вопреки наименованию мы имеем дело как раз не с гражданином (не с политической фигурой, не с субъектом публично-властных отношений и публичного права), а с частным, непублическим и непубличным человеком — носителем частных интересов, субъектом частного права, участником гражданско-правовых отношений» [13; 110].

В данном случае наглядно демонстрируется логика соотношения: закон–права–свобода. А вопрос об обязанностях отнесен как бы на второй план.

Возврат о значимости паритета между правами и обязанностями, равно как особая заслуга в дальнейшем теоретическом исследовании проблем взаимоотношения гражданского общества и государства принадлежит немецкой классической философии. Главной отличительной особенностью теоретических воззрений ее представителей является то, что они основаны на использовании интроспективного подхода. Последний характеризуется поиском определенного «активного деятельного начала», являющегося причиной самоорганизации и саморазвития как природы, так и социума. Главной задачей философии стало обоснование процесса достижения свободы человеком через преодоление антиномии свободы и необходимости. Но для этого оказались тесными не только рамки теоцентризма, просветительского рационализма, но и прагматизма.

Первую попытку решения этой задачи предпринял И. Кант. Он исходил из того, что человек, во-первых, является частью природы, где господствуют законы всеобщей каузальности. Следовательно, действия человека в этой плоскости подчинены необходимости. Но человек, помимо природной сущности (как феномен), также обладает сущностью трансцендентальной (ноумен или вещь в себе). И вот здесь уже его поступок является актом свободной воли, не подчиненной необходимости.

По большому счету, Кант проблему права пытается рассматривать не в рамках традиционного, субъект-объектного, а в контексте субъект-субъектного парадигмального видения, столь характерного для античных мыслителей. Но эта идея немецкого философа так и осталась невостребованной, ни во времена самого Канта, ни потом, при разработке правовых теорий даже так называемого демократического плана. Это и не удивительно. Ведь господствующее в условиях доминирования в обществе отношений господство-подчинение всех тех, кто ниже него рангом, воспринимает не иначе, как в качестве одной из разновидностей средств, или способов при достижении им (ими) своих собственных (или корпоративных) интересов и целей.

Именно поэтому смысл и назначение права Кант видит в том, чтобы ввести свободу и произвол всех индивидов (как властвующих, так и подвластных) в разумные и общезначимые рамки. Но достичь этого на практике весьма проблематично. «Ведь каждый облеченный властью всегда будет злоупотреблять своей свободой, когда над ним нет никого, кто распоряжался бы им в соответствии с законом... Вот почему эта задача самая трудная из всех; более того, полностью решить ее невозможно; из столь кривой тесины, как та, из которой сделан человек, нельзя сделать ничего прямого. Только приближение к этой идее вверила нам природа» [14; 14].

Особое место в философском осмыслении проблем свободы, права, гражданского общества и государства занимает «Философия права» Гегеля. В гегелевской философской системе право подчинено Логике саморазвития Абсолютной идеи. Когда Абсолютная идея, свободная по своей сути, пребывает на стадии диалектически развивающегося духа, то свобода приобретает объективную форму в виде правовых образований. Абстрактное право конкретизируется в наличном мире в виде семьи, гражданского общества и государства.

Согласно Гегелю, в основе гражданского общества лежат интересы, потребности и цели отдельной личности: «В гражданском обществе каждый для себя — цель, все остальное для него ничто. Однако без соотношения с другими он не может достигнуть своих целей во всем их объеме: эти другие суть поэтому средства для цели особенного. Но особенная цель посредством соотношения с другими придает себе форму всеобщего и удовлетворяет себя, удовлетворяя вместе с тем стремление других к благу» [15; 228].

Гегель определяет государство как субстанциальное единство, абсолютную самоцель, в которой свобода достигает своего высшего права. Взаимосвязь гражданского общества и государства Гегель характеризует следующим образом: «По отношению к сферам частного права и частного блага, семьи и гражданского общества, государство есть, с одной стороны, *внешняя* необходимость и их высшая власть, природе которой подчинены и от которой зависят их законы и их интересы; но, с другой стороны, оно есть их *имманентная* цель, и его сила — в единстве его всеобщей конечной цели и особенного интереса индивидов, в том, что они в такой же степени имеют обязанности по отношению к нему, как обладают правами» [15; 287]. В гегелевской концепции подчеркивается паритетность гражданского общества и государства как в обязанностях, так и в правах: обязанности граждан есть права государства, а обязанности государства есть права граждан.

Фактически с этого времени происходит окончательное размежевание между философским и чисто юридическим подходами в понимании сущности права как такового.

Во многом этому способствовало появление в научном обороте такого термина, как «правовое государство» (*Rechtsstaat*). Это было связано с тем, что в первой трети XIX века продолжался поиск идей об утверждении государственного союза, в котором бы четко разграничивались взаимоотношения гражданина и государства. Впервые данный термин был использован в трудах немецких юристов К.Т. Велькера, Р. фон Моля, Р.Г. Гнайста и других. Так, Моль в науке государственного права «впервые отделил от понятия о государстве понятие об обществе как о самостоятельном союзе граждан, преследующем свои собственные, дозволенные законом цели; он сделал даже попытку установить особый отдел общественных наук, стоящий между правами государственным и гражданским» [16].

Поэтому не случайно в дальнейшем термин «правовое государство» все больше стал ассоциироваться с его трактовкой именно в юридическом формате. В итоге это обернулось тем, что в признании и защита прав и свобод человека в данном понимании стало своеобразным ориентиром для государственного обустройства теперь уже и всего современного мирового сообщества.

Не случайно в либерально-демократических концепциях о построении правового государства главный акцент делается на создании государства с ярко выраженной идеей о так называемом народном суверенитете, концентрирующим в себе единство права и законности, распространяющихся в одинаковой мере на все население страны.

Наглядным подтверждением тому может служить «Всеобщая декларация прав человека», принятая Генеральной Ассамблеей ООН 10 декабря 1948 г. Отсутствие в ее названии понятия «гражданин» было предопределено уже тем, что, с одной стороны, она принималась мировым сообществом. А во многих государствах, даже проголосовавших за эту резолюцию, граждане были далеко не паритетны во взаимоотношениях со своей властью. А с другой, это наглядно свидетельствует о безусловной приверженности мирового сообщества идеям естественно-правовых концепций. И хотя разработчики первых «Деклараций» о правах человека и гражданина по данным вопросам обращались к идеям античности, однако «Всеобщая декларация прав человека» по своему содержанию в корне отлична от этих идей.

Прежде всего, уже в ее Преамбуле отмечается, что «признание достоинства, присущего всем членам человеческой семьи, и равных и неотъемлемых прав их является основой свободы, справедливости и всеобщего мира;...«необходимо, чтобы права человека охранялись властью закона в целях обеспечения того, чтобы человек не был вынужден прибегать, в качестве последнего средства, к восстанию против тирании и угнетения...» [17]. Обращает на себя внимание и тот факт, что в самой

«Всеобщей декларации...», состоящей из 30 статей, речь идет, в основном, только о правах и свободах. И лишь в одной, 29 статье, напрямую упоминается об обязанностях:

1. «Каждый человек имеет обязанности перед обществом, в котором только и возможно свободное и полное развитие его личности.

2. «При осуществлении своих прав и свобод каждый человек должен подвергаться только таким ограничениям, какие установлены законом».

3. «Осуществление этих прав и свобод ни в коем случае не должно противоречить целям и принципам Организации Объединенных Наций» [17].

Если обратиться к содержанию и другим международных деклараций, конвенций и пактов о гражданских, политических, экономических, социальных, культурных и иных правах, то нетрудно заметить, что и в них основной акцент делается только на предоставлении человеку различного рода прав и свобод. А если и встречаются упоминания об обязанностях, то они носят чисто формально-декларативный характер. Так, к примеру, на сегодня речь идет уже даже о четвертом поколении прав человека, которое стало формироваться в 1990-х гг. XX века. И здесь, пожалуй, трудно не согласиться с мнением, что «субъектом прав человека современных правовых доктрин является хайдеггеровский *das Man* — ничем не отличающийся от себе подобных человек массы, анонимный и безликий носитель конвенционально принятых норм усреднённой повседневности» [18; 8].

Поэтому стоит ли особо удивляться тому, что в общественном сознании на сегодня в качестве господствующего доминирует мнение, согласно которому, именно «право потому и «право», что оно (закрепленное в законах и выраженное в юридических нормах) «говорит о правах». А в практике законодательно нормированного регулирования всех видов социальных взаимоотношений, доминирующей является логика: закон—права—свободы.

Таким образом, в этих условиях сфера функционирования гражданского общества возможна исключительно только в рамках тех законов, которые устанавливает государственная власть. В реальности это оборачивается тем, что в данном случае гражданское общество есть ничто иное, как гражданско-подданический формат проявления государственного патернализма. Его характерной особенностью является то, что сфера гражданского общества по функции является ведомой во взаимоотношении с государством. Ведь характер сферы этой деятельности предопределен теми законодательными рамками, которые государство сочтет полезными и безопасными в целях собственного самосохранения.

В подобном формате осуществлялось формирование гражданского общества практически во всех постсоветских государствах, включая и Казахстан. Причем главной особенностью данного процесса является то, что он осуществлялся путем механического заимствования чужих образцов. И происходило все это, как правило, по инициативе самой власти. Здесь следует признать, что, наряду с традиционно используемыми формами, государство в своем стремлении сформировать гражданское общество шло по пути и собственных нововведений.

Так, в Республике Казахстан были созданы такие объединения, как Ассамблея народа Казахстана, Национальный совет общественного доверия при Президенте РК, национальная палата предпринимателей «Атамекен», Совет отечественных предпринимателей и т.п. В целях активизации гражданской инициативы населения активно осуществляется финансирование неправительственных организаций посредством грантов, стипендий и премий. Все это обусловлено стремлением власти соответствовать международным стандартам правового государства.

Однако процесс становления правового государства в республике осуществлялся на фоне постоянно углубляющегося экономического неравенства среди ее населения. Что наглядно свидетельствует о доминировании субъект-объектной парадигмы организации практически всех сфер жизни страны. Это во многом обусловлено как внешними, так внутренними факторами.

Как известно, своеобразным триггерным событием, непосредственно запустившим процесс распада СССР, явилось подписание тремя руководителями союзных республик соглашения о их выходе из союзного государства и создание Содружества Независимых Государств (СНГ). Примечательна в этом случае реакция Президента США на данное событие. «США поддерживают важное решение стран, которые хотят обеспечить свободу. Это, безусловно, заложено в основу Содружества Независимых Государств. Конечно, в этих странах теперь может наблюдаться некоторая нестабильность. Временами возможен хаос. Но выбор этих стран соответствует национальным интересам Америки» [19].

И именно международное сообщество во главе с США приложили максимум усилий для того, чтобы молодые суверенные государства оказались в притягательных объятиях «мягкой силы», обеспечивавшей их переход и к правовому государству, и к рыночной экономике, и к утверждению у себя западного образа жизни. Как известно, «soft power», «мягкая сила» — это власть, которая реализуется в форме определенного коммуникативного воздействия, в процессе которого диктуемое поведение воспринимается реципиентом как собственный свободный и добровольный выбор, приносящий, к тому же, подвластному субъекту радость и удовольствие» [20; 7]. В силу чего Казахстану по либеральным канонам и при непосредственном участии консультантов от МВФ и Всемирного банка довелось довольно удачно вписаться в современное олигархическое цивилизационное пространство.

А ускоренному формированию в стране своего собственного государственного олигархата далеко не последнюю роль сыграло проявление в различной степени этно-родового-кланово-номенклатурного трайбализма. Как здесь не вспомнить слова, сказанные еще Аристотелем: «...по законам строй, скорее, демократический, а по укладу жизни и господствующим обычаям, скорее, олигархический» [2; 498]. Как следствие, в силу этого и ряда других причин тридцатилетие суверенного существования государства ознаменовалось тем, как было отмечено Президентом Касым-Жомартом Токаевым: «международные эксперты... утверждают, что всего 162 человека владеют половиной состояния Казахстана» [21].

Естественно, существование большей части населения страны, в силу исторически обусловленного богатейшего ресурса толерантности и терпимости по отношению к проявлению различного рода жизненных коллизий, прежде всего, у коренных жителей, тоже не является беспредельным. Поэтому январские события, начавшиеся в рамках демонстрации частью населения своих гражданских прав, наглядно продемонстрировали, с одной стороны, многовекторность проявления заинтересованности отдельных сил в использовании фактора социальной напряженности в своих, далеко не благовидных целях. А с другой — явную ущербность формата обустройства правового государства, где во всех видах организации социальных взаимоотношений доминирует логика: закон—права—свободы.

Сегодня практически все цивилизационное пространство захлестнула волна различного рода протестных выступлений, связанных, в том или ином отношении, с отстаиванием населением своих гражданских прав и свобод. На этом фоне уже вполне традиционным стало сопровождение этих, первоначально вполне мирных акций, мародерством, грабежами, поджогами, актами насилия, вандализма и т.д. Даже в оправдание всему этому был введен в оборот специально такой термин, как «looting» [22].

И здесь хотелось бы обратить внимание на одно немаловажное обстоятельство. Сегодня в Казахстане подавляющая часть молодого поколения, рожденного, подрастающего и уже сформировавшегося в условиях суверенного существования страны, где непосредственно, а большей частью благодаря Интернету и другим каналам, невольно становится ориентированной на образ жизни и демократические ценности западного мира. Доминирующий в этом мире культ всеисилия закона, легально утверждающий в жизнь всевозможного рода права и свободы, все больше способствует переводу таких понятий, как обязанности, долг, честь, совесть в разряд ненужной архаики. И данная тенденция все более усиливается в условиях постоянно прогрессирующего олигархического формата обустройства мира, когда субъект-объектная парадигма, несмотря на все так называемые либерально демократические нововведения, является доминирующей при организации практически всех сфер социальных взаимоотношений.

Выводы

Ретроспективный анализ особенностей даже рассмотренных идей наглядно свидетельствует о том, что на протяжении всей истории, как правило, в социальном пространстве доминирующей является субъект-объектная парадигма организации всех форм и видов социальных взаимоотношений, как внутри, так и на межгосударственном уровне. Ее характернейшей особенностью является то, что наименьшая часть общества вполне легитимным путем получает возможность выступать в роли субъекта по отношению к остальной, объектоподобной его части. И это во многом достигается за счет того, что в структуре нормирования практически всех сфер жизни, в том числе и современных государств, преобладает логика: закон—права—свободы.

По этой причине со временем произошла трансформация представлений не только о гражданском обществе и государстве, но и о таких понятиях, как свобода, равенство, обязанности, права и т.д. Так античные воззрения под свободой гражданина подразумевали его прямое участие в управле-

нии государством. Для современного же человека это своеобразная гарантия невмешательства в его личную жизнь, охраняемая законами, предоставляющими ему набор всевозможных прав и свобод. Данный формат применения «soft power», «мягкой силы» уже привел к тому, что в общественном сознании все больше неизменным становится мнение, согласно которому в правоотношениях доминирующей является сфера регламентации, прежде всего, именно прав и свобод.

Данный предельно юридизированный формат является определяющим эталоном законодательного нормотворчества при обустройстве практически всех сфер жизни государств, относимых сегодня к разряду правовых.

Этих же позиций придерживается и большинство тех, кто в той или иной мере занимается исследованием проблем, связанных, в данном случае, с реализацией прав и свобод, предоставляемых своим гражданам правовыми государствами.

Таким образом, в современных правовых государствах сам процесс законодательной легитимизации все большего и большего числа прав и свобод, инициируемых зачастую даже незначительной частью его гражданами, властями преподносятся как проявление либерально демократических нововведений. Наглядно это демонстрируют наиболее эпатажные из них. Такие, как законы об однополых браках, законы о гендерном самоопределении и т.п. А стремление сделать их эталоном для подражания на всем демократическом пространстве, свидетельствуют, что учет при этом нравственно этических идеалов и ценностей все больше и больше предается забвению.

Негативный характер данных тенденций, наряду с другими обстоятельствами, определенным образом нашел свое практическое воплощение и в январских событиях в Казахстане. Ведь первоначально экономические требования граждан были довольно быстро были переформатированы в разряд политических, в том числе в требования об отставке правительства. Одновременно на этом фоне стали проявляться рецидивы вседозволенности. Начались акты насилия, грабежи, вооруженные нападения на представителей власти, погромы и т.п. В дальнейшем стремительно нарастающий взрывоопасный потенциал подобного рода действий, не без подключения к этому определенных заинтересованных сил и координаторов, мог привести даже к попытке совершения в стране государственного переворота.

Дальнейшее безоговорочное следование подобному курсу Казахстана и впредь таит в себе реальную угрозу, связанную с исчезновением, прежде всего, того духовного богатства, благодаря которому его народу удавалось выжить и сохранить свою самобытность и культуру на протяжении всей многовековой истории его существования.

Список литературы

- 1 Экс-глава КС ФРГ опасается эрозии права на фоне пандемии коронавируса [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.msn.com/ru-ru/news/world/экс-глава-кс-фрг-опасается-эрозии-права-на-фоне-пандемии-коронавируса/ar-BB123YAk>
- 2 Федорова А. Дефиниции гражданского общества в посткоммунистических и либерально-демократических государствах — общее и особенное: сравнительный анализ / А. Федорова. // Аль-Фараби. — 2020. — № 2. — С. 114–124.
- 3 Аристотель. Сочинения. [В 4-х т]. — Т. 4. — М.: Мысль, 1983. — 830 с.
- 4 Дигесты Юстиниана. — Кн. 1. — Тит. 1. — Фр. 1. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://ancientrome.ru/ius/i.htm? a=3300101001#4>
- 5 Фома Аквинский. Сумма теологии. — Т. VI. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://azbyka.ru/otechnik/konfessii/summa-teologii-tom>
- 6 Гроций Г. О праве войны и мира / Г. Гроций. — М.: Ладомир, 1994. — 868 с.
- 7 Гоббс Т. Сочинения. — Т. 2 / Т. Гоббс / Сост., ред., авт. примеч. В.В. Соколов; пер. с лат. и англ. — М.: Мысль, 1991. — 731 с.
- 8 Локк Дж. Сочинения. — Т. 3. / Дж. Локк. — М.: Мысль, 1988. — 668 с.
- 9 Монтескье Ш.Л. О духе законов [Электронный ресурс] / Ш.Л. Монтескье. — Режим доступа: https://librebook.me/o_duhe_zakonov/vol1/1
- 10 Руссо Ж.-Ж. Об Общественном договоре, или Принципы политического права [Электронный ресурс] / Ж.-Ж. Руссо. — Режим доступа: http://lib.ru/FILOSOF/RUSSO/prawo.txt_with-big-pictures.html
- 11 Французская декларация прав человека и гражданина [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://agitclub.ru/museum/revolution1/1789/declaration.htm>
- 12 США — Билль о правах, защита личных свобод [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.agitclub.ru/front/amer/america01.htm>

- 13 Нерсесянц В.С. Философия права: учеб. для вузов / В.С. Нерсесянц. — М.: Инфра. М–Норма, 1997. — 647 с.
- 14 Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане. — Т. 6 / И. Кант. — М.: Мысль, 1966. — С. 5–24.
- 15 Гегель. Философия права / Гегель. — М.: Мысль, 1990. — 524 с.
- 16 Моль Роберт. Академик [Электронный ресурс] / Моль Роберт. — Режим доступа: https://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/68709/Моль
- 17 Всеобщая декларация прав человека. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.un.org/tu/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml
- 18 Дунаев В. Права человека как возвышенный объект идеологии / В. Дунаев, В. Курганская // Адам әлемі. — 2017. — 3 (73). — С. 3–20.
- 19 Буш Дж. // Известия. — 1991. — 26 дек.
- 20 Soft power: теория, ресурсы, дискурс / под ред. О.Ф. Русаковой. — Екатеринбург: Изд. дом «Дискурс-Пи», 2015. — 376 с.
- 21 Токаев К.-Ж. Новый экономический курс Казахстана / К.-Ж. Токаев // Казахстанская правда. — 2022. — 24 янв.
- 22 Лутеры, а не мародёры: почему многие американцы не осуждают грабежи во время протестов [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://baza.io/posts/45587b22-7869-4338-98c6-8fc2bafa74e>

В.С. Батурич

Азаматтық қоғам мен құқықтық мемлекеттің қатар өмір сүруінің өзара тәуелділігі (логикалық және әдістемелік дискурс)

Мақалада логикада жүзеге асырылатын мемлекеттік заң шығарудың мінсіздігі туралы сенімдерге күмән келтіретін себептер қарастырылған: заң-құқық-бостандық. «Азаматтардың өз құқықтары мен бостандықтары үшін күресіне» қатысты наразылықтар әсіресе COVID-19-ға байланысты шиеленісе түсті, тіпті жекелеген мемлекеттердің тұтастығына қауіп төндіре бастады. Мысал ретінде, Қазақстан Республикасында болған 2022 жылғы қаңтар оқиғасын келтіруге болады. Ретроспективті талдау анализ идеясы, азаматтық қоғам мен мемлекет арасындағы ықпал етудің өзара тәуелділігі және олардың негізгі тенденцияларын анықтауға мүмкіндік берді. Ежелгі дәуірде азаматтардың өмірін мемлекеттік нормалау жүзеге асырылды: бостандық-міндет-құқық. Рим империясында мемлекет пен оның азаматтарының өмірін нормалау белгілі заңды форматты қабылдай бастаған. Бұл форматтағы идеялардың эволюциясы болашақта табиғи-құқықтық концепциялардың сан алуан түрлерінің біріккенін, кез келген жасанды қоғамдық формацияның жеке адамға табиғаттың өзі берген құқықтарын иеліктен шығаруға құқығы жоқ екенін анық көрсетеді. Сол кезден бастап мемлекеттердің заң шығаруында құқықтарға сөзсіз басымдық берілді. Неміс классикалық философиясы өкілдерінің азаматтық қоғам мен мемлекет арасындағы қатынастарындағы ілімдерінде міндеттер мен құқықтар арасындағы тепе-теңдіктің маңыздылығына оралу әлі де байқалады. Кейіннен логика: заң-құқық-бостандық бүгінгі күні құқықтық деп жіктелетін мемлекеттердің заң шығармашылығының айқындаушы атрибуты болып табылады. Нәтижесінде, азаматтық қоғамның жұмыс істеуі тікелей немесе жанама түрде олардың тікелей түрде қол астына өтті.

Кілт сөздер: азаматтық қоғам, құқықтық мемлекет, әділеттілік, бостандық, міндеттер, құқықтар, заң, табиғи құқық, субъект-парадигмалық объект.

V.S. Baturin

Interdependence of the coexistence of civil society and the rule of law (logical and methodological discourse)

The article discusses the reasons that cast doubt on the beliefs about the impeccability of state lawmaking, carried out in logic: law — rights — freedom. Protests related to the “struggle of citizens for their rights and freedoms”, especially aggravated in connection with COVID-19, even began to pose a threat to the integrity of individual states. An example is the January events of 2022 that took place in the Republic of Kazakhstan. A retrospective analysis of ideas about the interdependence of influence that exists between civil society and the state made it possible to identify their main trends. In antiquity, the state regulation of the life of citizens of the policy was carried out in the logic: freedom — duties — rights. In the Roman Empire, the rationing of the life of the state and its citizens begins to take on a pronounced legalized format. The evolution of ideas in this format clearly demonstrates that in the future various kinds of natural law concepts are united in that any artificial social formation has no right to alienate the rights that are given to the individual by nature itself. Since that time, in the lawmaking of states, unconditional priority has been given to rights. In the teachings of representatives of German classical philosophy in the relationship between civil society and the state, a return

to the importance of parity between duties and rights is still visible. Subsequently, the logic: law — rights — freedom became the defining attribute of the lawmaking of states that today are classified as legal. As a result, the functioning of civil society, directly or indirectly, came under their direct patronage.

Keywords: civil society, rule of law, justice, freedom, duties, rights, law, natural law, subject-object paradigm.

References

- 1 Eks-glava KS FRG opasaetsia erozii prava na fone pandemii koronavirusa [The former head of the Constitutional Court of Germany fears the erosion of law amid the coronavirus pandemic]. Retrieved from <http://www.msn.com/ru-ru/news/world/eks-glava-ks-frg-opasaetsia-erozii-prava-na-fone-pandemii-koronavirusa/ar-BB123YAk> [in Russian].
- 2 Fedorova, A. (2020). Definitcii grazhdanskogo obshchestva v postkommunisticheskikh i liberalno-demokraticeskikh gosudarstvakh — obshchee i osobennoe: sravnitelnyi analiz [Definitions of Civil Society in Post-Communist and Liberal Democracies — General and Special: Comparative Analysis] // *Al-Farabi*, 2, 114–124 [in Russian].
- 3 Aristotel (1983). *Sochineniia* [Compositions]. (Vols. 1–4). Moscow: Mysl [in Russian].
- 4 Digesty Yustiniana [Digests of Justinian]. Book 1, Title 1. Retrieved from <http://ancientrome.ru/ius/i.htm? a=3300101001#4> [in Russian].
- 5 Foma Akvinskii. *Summa teologii* [Sum of theology]. Vol. VI. Retrieved from <https://azbyka.ru/otechnik/konfessii/summa-teologii-tom> [in Russian].
- 6 Grotsii, G. (1994). *O prave voyny i mira* [On the Law of War and Peace]. Moscow: Ladomir [in Russian].
- 7 Gobbs, T. (1991). *Sochineniia* [Compositions]. Vol. 2. Moscow: Mysl [in Russian].
- 8 Locke, J. (1988). *Sochineniia* [Compositions]. Vol. 3. Moscow: Mysl [in Russian].
- 9 Montesquieu, Ch.L. *O dukhe zakonov* [About the spirit of laws]. Retrieved from https://librebook.me/o_duhe_zakonov/vol1/1 [in Russian].
- 10 Rousseau, J.-J. *Ob Obshchestvennom dogovore, ili Printsipy politicheskogo prava* [On the Social Contract, or the Principles of Political Law]. (A.D. Khaiutin, V.S. Alekseev-Popov, Trans). Retrieved from http://lib.ru/FILOSOF/RUSSO/pravo.txt_with-big-pictures.html [in Russian].
- 11 Frantsuzskaia deklaratsii prav cheloveka i grazhdanina [French Declaration of the Rights of Man and Citizen]. Retrieved from <http://agitclub.ru/museum/revolution1/1789/declaration.htm> [in Russian].
- 12 SShA — Bill o pravakh, zashchita lichnykh svobod [USA — bill of rights, protection of individual freedoms]. Retrieved from <http://www.agitclub.ru/front/amer/america01.htm> [in Russian].
- 13 Nersesiants, V.S. (1997). *Filosofia prava: uchebnik dlia vuzov* [Philosophy of law: textbook for universities]. Moscow: In-fra. M–Norma [in Russian].
- 14 Kant, I. (1966). *Ideia vseobshchei istorii vo vsemirno-grazhdanskom plane* [The idea of universal history in the world-civil plan]. Moscow: Mysl, 6, 5–24 [in Russian].
- 15 Gegel (1990). *Filosofia prava* [Philosophy of law]. Moscow: Mysl [in Russian].
- 16 Mol Robert. *Akademik* [Academician]. Retrieved from https://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/68709/Mol [in Russian].
- 17 Vseobshchaia deklaratsiia prav cheloveka [Universal Declaration of Human Rights]. Retrieved from https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml [in Russian].
- 18 Dunaev, V., & Kurganskaia, V. (2017). *Prava cheloveka kak vozvysennyi obekt ideologii* [Human rights as a sublime object of ideology]. *Adam alemi*, 3 (73), 3–20 [in Russian].
- 19 Bush, G. (1991). *«Izvestiia» ot 26dekabria — “News” from 26.12* [in Russian].
- 20 Rusakova, O.F. (Ed.). (2015). *Soft power: teoriia, resursy, diskurs* [Soft power: theory, resources, discourse]. Ekaterinburg: Izdatelskii dom «Diskurs-Pi» [in Russian].
- 21 Tokaev, K.-J. (2022). *Novyi ekonomicheskii kurs Kazakhstana* [New economic course of Kazakhstan]. *«Kazakhstanskaia pravda» ot 24 yanvaria — Kazakhstan truth* [in Russian].
- 22 Lutery, a ne marodery: pochemu mnogie amerikantsy ne osuzhdaiut grabezhi vo vremia protestov [Looters, not marauders: why many Americans do not condemn robberies during protests]. Retrieved from <https://baza.io/posts/45587b22-7869-4338-98c6-8fc2bafea74e> [in Russian].

Б.Ж. Жусупова*

Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: Zhusupova2013@mail.ru)

Постмодернистский нигилизм социальной тотальности

В статье проведен анализ постмодернистских нападок на классические и неклассические установки философов на социальную тотальность. Между тем постнеклассический социально-философский дискурс вызван мощными цивилизационными сдвигами, обусловившими кризис традиционной системности, классических духовных ориентиров, редуционистского онаучивания действительности в метафизическом проекте. Картина современного социума пестра, многолика, разнообразна, индивидуализирована потоками автономных процессов и человеческих волеизъявлений. Главными атрибутами гетерогенного пространства выступают различие и сингулярность, которые элиминируют единые основания социального бытия и конституируют гетерологический концепт постнеклассической социальной парадигмы, легитимируя принцип неопределенности социального познания. К таким теориям мы относим постмодернистские. В эпоху постмодернистской современности произошла ситуация полного недоверия к метанарративистским конструкциям. В сложившемся «состоянии постмодерна» Ж. Деррида предложил идею тотального деконструирования классических интенций, утверждающую постмодернистский концепт. Главными маркерами постмодернизма являются децентрация, антифундаментализм, отсутствие единого паттерна, отказ от метанарративов, а также антимелиоризм. Они были подготовлены критическими воззрениями философов модерна в сторону классической философии (К. Маркс, Ф. Ницше, З. Фрейд), сенсационными достижениями в области естествознания XIX и XX веков, а также разнообразием социальной практики во второй половине XX века. Природный и социальный мир стал другим, требующим новейшего когнитивного мышления, принципиально новой эпистемологии. Как результат, постмодернизм отвергает деспотию логоцентризма, заточенного на космическую тотальность.

Ключевые слова: постмодернизм, социум, тотальность, гетерогенный, децентрация, логоцентризм, постнеклассический, парадигма.

Введение

Социально-философские интенции по поводу постмодернизма плюралистичны и противоречивы: от его полного неприятия, когда состояние постмодерна объясняется состоянием неадекватности [1], до абсолютного признания в качестве постнеклассической социальной парадигмы, ориентированной не на универсальную теорию, а на локальный дискурс. Есть мнение, что «постмодернизм не имеет парадигматического определения, ... не является логическим понятием, определяющим реально существующий объект» [2; 181]. Действительно, под парадигмой подразумевается нечто устойчивое, заданное, что исключает постмодернистский лейтмотив. По нашему мнению, это справедливо, если во главу угла ставить онто-теологическую установку, с ее притязанием на тотальный логикоцентризм.

Постмодернизм — это, прежде всего, отказ от единых установок, гетерологизация сознания. По мнению Б.Е. Колумбаева, «современный постмодерн констатирует развал целостного мира с точки зрения единого субъекта. Многообразие зависает над единством. Невольно напрашивается аналогия разбегающейся вселенной и разбегающегося социального мира, в котором свобода оказывается с провалами в небытие от социального мира» [3; 163]. О постмодернизме как заявке на децентрализацию философии высказывался Б.Г. Нуржанов: «Смещение ее самой с позиций абсолютной или конечной истины, а также смещение традиционных абсолютных ценностей (бытия, логоса, идеи, истины, смысла, сущности, экзистенции и т.д.) внутри философии и перенесении не-центра тяжести на маргиналии» [4; 169].

Постмодернизм — это мышление, возникшее как реакция на неспособность модерна объяснить события второй половины XX века, которые поставили перед человечеством ряд животрепещущих вопросов:

1. Почему прогрессивная западная мысль не привела человечество к счастливому будущему?
2. Почему модернистские идеи пошли вразрез реальной жизни?

3. Какую роль играет рациональность в гуманитарном познании?
4. Существуют ли центры в современной социодинамике и культуре?
5. Существуют ли достоинства у свободы?

О постмодернизме написано много работ западных и российских исследователей. Это работы Дж.Р. Серля, Ю. Кристевой, Ж. Брикмона, А. Сокала, Д. Куспита, Э. Мерифилда, Э.Гидденса, И.П. Ильина, В.Л. Иноземцева, Ю.А. Кимелева, В.Л. Кутырева, В.П. Ратникова, и других. Среди казахстанских мыслителей — работы Б.Г. Нуржанова и Б.Е. Колумбаева.

Постмодернизм, выросший на основе постструктурализма, создал специфическую традицию социального исследования, представляя фрагментарную социальную картину и оперируя специфическим, неологическим категориальным аппаратом, определившим его мировоззренческие и методологические особенности.

Методы исследования

В процессе исследования использованы методы фрактального анализа, теоретического обобщения, эвристического синтеза, методов социальной синергии и социальной гетерологии в исследовании современных социальных процессов.

Результаты и обсуждение

Социальные воззрения французского постмодерниста Алена Турена (1925) построены в русле идеи децентрированности современной социальной жизни, которая представляет собой общество как «систему без центра, где происходят только ограниченные изменения вследствие адаптации к видоизменениям окружающей среды или разрешения внутренних напряжений» [5; 36]. Мыслитель призывает к реконструкции традиционной социальной философии, утверждая «антисоциологию». Он пишет: «Действующие лица общества смогли в «историческом» прошлом... организовать общественную сцену и разыгрывать на ней имеющие смысл и некоторое единство пьесы только в той мере, в какой главный смысл их отношений помещался над ними, был метасоциальным, некоторые сказали бы — священным. Такова модель общества, сконструированная классической социологией...» [5; 7].

Мыслитель отмечает мутацию общественной мысли в связи с кризисными изменениями социальной жизни, трансформацией самой культуры. Он провозглашает лозунг: «Перейти от общества к действию, анализировать социальные действия и социальные отношения». В этом смысле классическая социология была философией мелиоризма, фиксирующей сакральный, метасоциальный вектор общественного процесса и прогресса от традиции к современности, от веры к разуму, от воспроизводства к производству. Такой современностью она называла капиталистическое общество, в котором неслучайным отмечался факт возникновения собственно социологической мысли как средства улучшения политической жизни через рациональные, позитивистские, интегративные, центристские императивы. Поэтому «действующие лица истории оценивались либо как агенты прогресса, либо как его противники... Действующее лицо общества оказывается тогда прежде всего гражданином, его личное развитие неотделимо от общественного прогресса. Нерасторжимыми кажутся свобода индивида и его участие в общественной жизни» [5; 5]. В этом смысле мыслитель предлагает «антисоциологию».

Но социодинамика второй половины XX века разрушила подобные иллюзии. В результате процессов социальной либерализации произошло восстание субъекта, который выразил протест против диктатуры социального порядка, усиленной иррациональными мотивами правителей, в виде отказа участвовать в социальной системе, маргинализируя собственный статус. Человечество все более отходило от «правил общественной жизни, все более замыкалось в поиске своей идентичности то ли посредством своей изоляции от общества, то ли путем создания маленьких групп, обладающих собственным сознанием и способами его выражения» [5; 6].

Мыслитель анализирует социальную жизнь через социальную практику, в качестве объекта социального исследования, рассматривая не общество в целом, а социальные отношения и действия. Поэтому в историю должен возвратиться творческий субъект, свободный от единых, надсоциальных принципов общественной жизни. Такого свободного субъекта нельзя пропускать сквозь призму социально-исторических категорий и понятий, поскольку не общество присутствует в истории, а, напротив, история разворачивается в обществах, которые самоорганизуются в самоаутентичных ценностях и процессах, не фундируя их в качестве непреложных исторических законов.

Действующие субъекты, безусловно, максимизируют собственные интересы, но делают это по наитию, в неизвестной, неопределенной среде, которую способны контролировать лишь фрагментарно. Поэтому изменения происходят контингентно, элиминируя принцип единства социальной жизни. Действующее лицо не имеет возможности быть субъектом рациональности, носителем групповых идентификаций и стратегий. Существует единственный тип действительности — изменчивый и сингулярный. Анализ современной ситуации отменяет системообразующий принцип общественной жизни и происходит в терминах кризиса и его смягчения. «Историческое изменение не определяется уже как прогресс или модернизация, а как совокупность стратегий, стремящихся оптимизировать употребление ограниченных ресурсов и контролировать зоны неопределенности» [5; 12].

А. Турен меняет классические принципы социального гештальта метасоциальности новым принципом единства через возрастающую способность социума воздействовать на себя посредством социального творчества. В этой связи А. Турен выдвигает трансформированное понимание «историчности» и «института». Историчность не в том, что общество занимает определенное место в социальной эволюции. Историчность — это объединение «культурных, когнитивных, экономических, этических моделей, с помощью которых коллектив строит отношения со своим окружением». Единство общества А. Турен видит в «способности производить самого себя» [5; 39].

Под институтом мыслитель понимает «не то, что было институционализировано, а того, кто институционализует, то есть те механизмы, посредством которых культурные ориентации трансформируются в общественную практику. В этом смысле все институты являются политическими» [5; 39]. Подлинная историчность репрезентируется в историчности творчества субъектов. А. Турен предлагает такое видение современной социальной жизни, которое главным механизмом имеет конфликт между социальными движениями.

Лейтмотивом социально-философского дискурса А. Турина является понимание современного социума как «само-программированного», но возникшего в результате воздействия на самого себя, на культуру. Это общество информации и коммуникации.

Само-программированный социальный организм на всех уровнях своего функционирования представляется не продуктом естественных законов или культурной специфичности, а результатом социальной самоорганизации. А. Турен пишет: «Вместо того, чтобы искать гарантов, то есть принципы легитимации человеческого действия в отношении вещей вне человеческого мира — в божественной благодати, в требованиях разума или в смысле истории, общество, достигшее самого высокого уровня историчности, определяет человека только в понятиях действий и отношений» [5; 14].

Одним из вариантов подобного *творческого* самопрограммирования является концепция «текущей современности» Зигмунда Баумана (1925–2017), снискавшего славу самого оригинального британского социального мыслителя. Современный социум определяется им как индивидуализированный, незримый, «текущий», в котором роль неконтролируемых человеком процессов усиливается, неопределенность и неуверенность возрастают, элиминируя идеи социального прогресса [6; 7].

З. Бауман заявляет о «разъединенном времени», лишенном любой логики, когда неожиданный эпизод способен привести к непредвиденному результату, отчего невозможно составить целостную картину социального события.

В первую очередь, это обуславливает кризис политики, которая в качестве главного механизма использует «дерегулирование» как «основанный на *институте неуверенности*, — это правление, базирующееся на представлениях о ненадежности бытия» [6; 27]. Это значит, что за любые решения (принятые или не принятые) человеку придется расплачиваться самостоятельно. При этом речь идет не о свободе индивидуальности. «Подданные современных государств являются *индивидами по воле судьбы*; то, что определяет их индивидуальность... — это не предмет их собственного выбора. Все мы сегодня индивидуалисты *de jure*. Однако это вовсе не означает, что мы являемся индивидуалистами *de facto*» [6; 28]. Подобный индивидуализм трансформируется в свободный волонтаризм, при котором состояние общества не учитывается, и человек становится заложником собственной «свободы». В результате «личное» и «общественное» пребывают в диссонансе.

На смену образцу тотальных государств прошлого пришел сценарий «житейской игры» [6; 30], на сцене которой стремительно и внезапно трансформируются действия. Правила этой игры не определяемы. А неопределенность вызывает торможение, агрессию. Причем боевой дух агрессии эксплицитно представлен на низовом уровне — в семьях, трудовых коллективах: «Не являются исключением и трудовые коллективы, легко превращающиеся из оплота солидарности и взаимопомощи в арену

беспощадной конкурентной борьбы, идущей безо всяких правил» [6; 33]. Подобная агрессия проявляется в наркомании, анорексии, булемии, аллергических и психосоматических недугах.

3. Бауман выделяет ключевые принципы индивидуализированного общества: «1) утрата человеком контроля над большинством значимых социальных процессов; 2) возрастающая в связи с этим неопределенность и прогрессирующая незащищенность личности перед внезапными переменами; 3) возникающее в таких условиях стремление человека отказаться от достижения перспективных целей ради получения немедленных результатов, что, в конечном счете, приводит к дезинтеграции как социальной, так и индивидуальной жизни» [6; 9].

По мысли философа, в условиях гетерогенного общества разрушаются рациональные постулаты во всех областях общественной жизни, в том числе и в области академического образования. Современное образование отходит от, казалось, неизменной задачи «подготовки к жизни». Бауман замечает: «Современное образование развивает навыки «сосуществовать в современном мире с неопределенностью и двусмысленностью», чтобы совершенствовать «способности «изменять рамки» и сопротивляться искушению бегства от свободы по причине той мучительной неопределенности, которую она приносит вместе с новыми и неизведанными радостями» [6; 112].

Другими словами, гетерогенное общество требует гетерогенного мышления, с позиции которого философ начинает понимать свободу. Свободы как абсолюта не существует. Это не достояние человека. Свобода имеет место в социальных отношениях, различая индивидов, их состояния, их дифференцированные статусы в обществе.

3. Бауман критикует классическое понимание свободы как универсального и естественного состояния человека. Свобода понималась вне социальных отношений, как природное состояние. А несвобода, соответственно, понималась как легитимированное обществом, искусственно. Отсюда интенции классической социологии касались анализа феномена несвободы, условий ее возникновения и искоренения.

Свобода современного человека — это свобода потребителя, обусловленная наличием эффективного рынка и обуславливающая этот рынок. 3. Бауман находит свободу современного человека потребителя замечательной, так как она уже представляет собой не самоистребительную межличностную конкуренцию, а конкуренцию символов. Конкуренция символов — это борьба за различия, обозначенные символами. Новшеством является парадоксальный факт, что в процессе подобного соперничества символов богатства умножаются, а не тратятся.

Свобода — конкретный социально-исторический продукт человеческого развития, социального устройства. Состояние свободы конкретно и зависит от конкретного общества. Современное состояние свободы связало жизненный мир индивидуального человека с общественной системой, переместившись из области власти и производства в область потребления. Современная свобода — это свобода потребления.

Характеризуя современный мир, который стремительно меняется, с трудом понимается и управляется, 3. Бауман называет его текучим, разжиженным, проницаемым, расплавленным. Метафоры «текучесть», «жидкость» мыслитель считает подходящими для характеристики настоящего этапа современности [7; 8]. Эта текучесть, динамичность, открытость и проницаемость обусловлена множественностью человеческих свобод как гарантов непредсказуемости, отсутствия определенности вектора человеческой жизни. «В наши дни паттерны и конфигурации больше не заданы и тем более не самоочевидны; их слишком много, они сталкиваются друг с другом, и их предписания противоречат друг другу, так что все они в значительной мере лишены своей принуждающей, ограничивающей силы» [7; 14].

Метафора «текучесть» используется мыслителем неслучайно. С помощью нее автор «Текучей современности» находит аналогию между главными чертами современности и свойствами жидких тел: «жидкости, в отличие от твердых тел, не могут легко сохранять свою форму. Жидкости, так сказать, не фиксируют пространство и не связывают время» [7; 8]. Экстраполируя на область социального, подчеркивая эксплицитный фактор ускорения современных общественных процессов, мыслитель выводит мысль об утрате ценности социального пространства. Современный цивилизованный человек не привязан к нему, он не жаждет им обладать. В этой связи Бауман оригинально рассуждает о современных войнах, не имеющих целью захватить чужие территории: «Похоже, что здесь он очень точно уловил своеобразие современного мира и произошедший слом старой военной парадигмы» [8].

Отсюда происходит идея о принципиальной трансформации современного мира в сторону гетерогенной матрицы. Например, речь идет о «расплавленности» целей современного человека, погру-

жающего его в хаотичный водоворот социальной жизни, усугубленный поливариативностью возможностей. Этот огромный горизонт возможностей человека в течение жизни исследовать невозможно. Либерализация возможностей делает абсурдным поведение современных людей: «Мы нашли решение. Давайте теперь найдем проблему» [7; 69].

Меняются взаимоотношения между людьми, напоминая бронуновское движение. Человек выпадает из традиционных систем гражданства, переходя в состояние гипертрофированного индивидуализма, что позволяет ему не ассоциировать себя с определенным социальным пространством, территорией.

В связке пространство–время стало доминировать время, а значит, именно в качестве определяющего фактора социальной дифференциации можно назвать скорость движения. Бауман аргументировано сообщает, что скорость зависит от степени свободы человека от обременяющих материальных благ. Более того, критерием социальной стратификации теперь является степень привязки к «грубой материи». Мыслитель пишет: «В бедных странах по-прежнему просматривается привязка людей к месту рождения, к недвижимости, тогда как в богатых странах такие привязанности воспринимаются как признак дурного тона и заменены на стремление к максимальной свободе и подвижности» [8]. Мобильность и свобода — критерий владения современным миром: «Путешествие налегке, а не привязанность к тому, что считалось показателем надежности и основательности — то есть привязанность к тяжеловесности, солидности, подразумевающим силу, — является теперь ценным качеством власти» [7; 20].

3. Бауман приходит к еще одному «цивилизационному зигзагу»: если в истории предпосылками цивилизации была оседлость, то «мы являемся свидетелями реванша кочевого образа жизни над принципом территориальности и оседлости» [7; 20]. Продолжая мысль о номадизме З. Баумана, Ж. Делез (1925–1995) и Ф. Гваттари (1930–1992) предложили номадический проект описания современного социального пространства — ризому. Ризома — это тайная структура пространства, которая отличается от лабиринта отсутствием начала и конца, представляющая неопределенную метрику переходов, непредвиденных столкновений. Ризома гибка, легко готова к изменениям, трансформациям и модификациям. Она не замыкается на центре, преодолевая детерминистские связи. Она создает нерифленое, гладкое кочевое пространство в противовес оседлому. Но гладкое и рифленое пространства существуют во взаимном переплетении.

Ризома — это постмодернистское пространство меж-бытия, которое реализовывает постмодернистскую онтологию открытого пространства, и в котором происходит онтологическое творчество. Творчество возможно только в гладком пространстве номада. Гладкое пространство невозможно зафиксировать, измерить в связи с отсутствием ориентиров, точки Дома, его можно направлять. Гладкое пространство, в отличие от рифленого, наполняют не вещи, а события, процессы, делающие его визуальным и звуковым. Но эти пространства не обособлены друг от друга, они смешиваются, перетекая друг в друга. Это и есть номадическое пространство.

Именно в подобном номадическом перемещении находятся субкультуры современности. Истинный кочевник не перемещается в пространстве, он удерживает его: «Они, кочевники, именно потому, что не движутся, не мигрируют, удерживая гладкое пространство, которое отказываются покидать и которое покидают лишь ради того, чтобы завоевывать и умирать» [8; 819]. Отсюда постмодернистское общество в гуманитарном исследовании и в пространстве социума утверждает иную топологию, топологию номада, рисуя мир нового человека.

Ж. Делез видит, что современный мир бесконечно производит сингулярности. В «Логике смысла» под сингулярностью философ подразумевает различные образы бытия, которые обнаруживают уникальность людей. Мыслитель пишет: «Это поворотные пункты, точки сгибов и т.д.; узкие места, узлы, очаги и центры; точки плавления, конденсации, кипения и т.д.; точки слез и смеха, болезни и здоровья, надежды и уныния, точки чувствительности» [9; 75]. Определить сингулярности практически невозможно, но при всей их собственной противоречивости они содержат потенциальные линии развития. Любой вектор социальной реальности возможен, равновесен и равнозначим, независимо от направления — позитивного или негативного с точки зрения социума.

Сингулярное присутствует в промежутке бессознательного и сознательного, означающего. Но точный смысл означающего не известен, гипотетичен. А значит, сингулярное — это процессуальное, становящееся через неопределенность значений, означающее:

–со-бытийность [9;139];

– само-воссоединимость, «процесс которого всегда подвижен и смещается по мере того, как парадоксальный элемент пробегает серии и вынуждает их резонировать» [9; 140];

– «сингулярности распределяются в собственно проблематическом поле» [9; 142]; они представляют дискурс. Сингулярность социальных единиц в том, что они дискурсируют друг с другом в форме полилога различных значений, присутствующих в них.

Подобную постмодернистскую дискурсивную установку современной социальной жизни и вместе с ней гетерологическую установку современного социального познания продолжает отстаивать американский мыслитель Ричард Рорти (1931–2007). Будучи последователем аналитической философии, он предлагает в качестве анализа современных реалий идею «реконструкции» классической метафизики в русле герменевтики. В своей работе «Философия и зеркало природы» мыслитель направляет свою критику на эпистемологию Декарта и Канта, опирающуюся на рационалистический характер теории познания как необходимого условия точной репрезентации окружающей реальности: «Потребность в теории познания — это потребность в некотором ограничении: желании найти «основания», за которые можно было бы зацепиться, каркас, за пределами которого не следует блуждать» [10].

Рорти предлагает оздоровить философию отказом от онтологии, так как в таком виде ни философия, ни познание не отражают реального положения дел. Мыслитель предлагает прагматистский подход к познанию, называя его «эпистемологическим бихевиоризмом», в русле которого понятие «объективность» заменяется понятием «солидарность». «Ничего не может считаться обоснованием, пока оно не отсылает нас к тому, что мы уже приняли, и ... невозможно выйти за пределы наших вер и нашего языка в поисках какой-то проверки, кроме как согласованности. Наше знание может быть обосновано только в рамках наших вер и нашего языка» [11; 95].

Единственное обоснование наших взглядов на мир — это язык и вера. Но язык — не априорное понятие, а вспомогательное средство, которое не должно быть самоцелью. С этих позиций Рорти критикует аналитическую философию, которую связывает с традиционным философствованием, занятым непрерывным поиском оснований, в чем мыслитель усматривает человеческую склонность к рационализации и упрощению. «Рорти пытается убедить читателей прежде всего в том, что традиционные философские понятия о бесспорных и вечных сущностях, которыми являются, например, Истина, Добро, Красота или Благо и Долг, само понятие человечности — сконструированы людьми» [11; 96] Они не касаются реальной человеческой жизни. А то, что имеет отношение к реальности — солидарность мнений, действий как имплицитное проявление разумного эгоизма.

И в числе первых, кто отходит от традиционных метафизических конструкций, мыслитель называет М. Хайдеггера, Л. Витгенштейна, Д. Дьюи, которые подготовили почву для «смерти теории познания», «смерти эпистемологии», смерти идеи точной репрезентации. Рорти предлагает прагматистский подход к познанию как отношения согласования между различными дискурсами, в котором на первый план выступает герменевтика. Таким образом, герменевтика в понимании мыслителя — это свободная дискуссия. Подчеркивая прагматический характер когнитивного процесса, мыслитель заявляет, что «прагматический подход к познанию ... проводит разделительную линию между дискурсами, которые можно считать соизмеримыми, и теми, которые не могут считаться таковыми, как просто линию между «нормальными» и «анормальными дискурсами» [11; 98]. Поэтому сущность философии сводится к герменевтически-прагматической деятельности, обуславливающей взаимопонимание дискурсов из соображений полезности, а не абстрактного рационализма.

Дискурсивность философии, без сомнения, обусловлена дискурсивностью современной социальности, которую Ж. Бодрийяр (1929–2007) называет состоянием «после оргии». Оргия — это «каждый взрывной момент в современном мире, момент освобождения в какой бы то ни было сфере» [12; 7]. Это «оргия свободы». Это «метагический беспорядок», самоуправляющийся хаос [12; 13]. Это полная транспарентность социального бытия, лишённого тайн: «Ничто более не отражается в своем истинном виде ни в зеркале, ни пропасти, которая являет собой ни что иное, как раздвоение сознания к бесконечности» [12; 9].

При ретроспективном обзоре западный мир всегда грезил о либерализации всех сфер социальной жизни. На сегодняшний день свобода достигла своего апогея: «Сегодня игра окончена — все освобождено. И все мы задаем себе главный вопрос: что делать теперь, после оргии?» [12; 3].

Оказалось, что о границах социального можно судить по принятым в социуме ценностям и критериям самого социального и наоборот. Расширение границ индивидуальных свобод (гиперсвобода) невольно рождает «диффузию ценностей»: «На четвертой же стадии — стадии фрактальной, которую

мы могли бы назвать также вирусной, или стадией диффузии ценностей, уже не существует соответствия чему бы то ни было» [12; 10].

Мыслитель называет современное состояние свободы вирусом, который широко проник в ткань социальной жизни и напрочь разрушил природный иммунитет к несвободному существованию. Поэтому мы наблюдаем парадоксальную, зазеркальную действительность: в либеральных обществах, где декларируется наибольшая степень самовыражения индивидов, свободы фактической нет. Права человека зачастую нарушаются именно там, где о них громко кричат. Там, где СМИ, казалось, обеспечивают правдивым информационным потоком прозрачность общественной жизни, доверие к ним все более уменьшается.

Складывается противоречивая ситуация: высокий уровень социальности человеческого общежития порождает большой объем усилий и желаний разрушения, уменьшения социальности, доходя до маргинальности, с тем, чтобы вернуться к сингулярному существованию. И тому немало примеров в развитых, цивилизованных культурах, что Ж. Бодрийяр называет практикой «двойных стандартов». Идеология гедонизма и потребительства эксплицитно выражается в гиперреальной гламурности, в симулякрах современной социальной жизни, в лживости политиков, ученых, СМИ. Причем собственной лжи они сами не замечают. В основе тотального нигилизма, индивидуализма кроется, бесспорно, неверие и недоверие к социальному институализму, его надежности и транспарентности: «Сегодняшний нигилизм, — правомерно отмечает Ж. Бодрийяр, — это нигилизм прозрачности, и в определенной степени он более радикальный и решительный, чем его предыдущие исторические формы...» [13].

Ж. Бодрийяр отмечает транспарентность современного сознания, которое проявляется в растерянности, абсолютном отсутствии жизненных ориентиров. Подобное состояние философ сравнивает с состоянием невесомости в прозрачной комнате, где полностью отсутствуют ориентиры верха и низа. Достаточно какого-либо мало-мальского ориентира, пятна, зацепки, за что сознание может ухватиться. Ж. Бодрийяр пишет: «Нам нужен зримый континуум, зримый миф» [14]. Такой главной навязчивой мифологемой современной цивилизации мыслитель считает демократические идеи, а их разгул «безудержной эскалацией демократичности ценой инфляции ее установок и бесконечной спекуляции на ее идеях» [14].

Мощнейшая динамика современности, по мнению Ж. Бодрийяра, привела весь мир не к эволюции ценностей, а к их запутанности и рассеиванию, что закономерно привело к невозможности овладеть глубокой сущностью ценностей, их профанации, к абсолютной неопределенности.

Этим объясняет мыслитель состояние современной культуры как состояние после оргии. Оргия — это протест, взрыв в состоянии современности, это освобождение в любой области социальной жизни. Но не нужно обольщаться, что это катализатор развития. На самом деле это шаг в пустоту, так как все высокие цели, идеалы свободы забыты, а движущей силой оказались симулякры, фантомы, искривляющие реальность.

Что делать? Философ пессимистично отвечает на этот острый, животрепещущий вопрос. Он утверждает, что мы погрязли в сети симулякров, в гиперреальности, в фантазмах, мифологемах и обречены необходимо и бесконечно их возрождать [15]. В этом смысле мы — лицедеи, способные разыгрывать уже написанный самой действительностью или воображением сценарий. Все что нам остается — тщетно предпринимать притворные попытки создать новую жизнь в отношении к уже существующей.

Фредрик Джеймсон (1934) в работе «Постмодернизм, или Культурная логика позднего капитализма» дает культурологический анализ постсовременного общества:

1. Постсовременное (постмодернистское) общество поверхностно. Поэтому и культура во всех своих областях создает неглубокие образы и довольствуется отсутствием глубокой рефлексии над фундаментальными значениями. Философ отмечает, что в постмодернистской культуре литература уже не так важна, она изжила себя в эпоху модерна. А важными становятся те области художественной культуры, которые связаны с визуализацией образов. Это архитектура, кинематография. Именно в этих областях господствует симулякр, копия не отличается от оригинала. Для Джеймсона, симулякр — «идентичная копия, для которой никогда не существовало оригинала» [16; 546]. Уже, согласно дефиниции, симулякр поверхностен.

2. В постмодернистской культуре является очевидным ослабление главного эмоционального фона, который фрагментирован. В расколотом мире людей все аффекты беспричинны и обезличены. Подобную своеобразную постмодернистскую эйфорию мыслитель называет накалом. Например,

описывая шедевр постмодернистского фотоискусства, на котором изображена автокатастрофа на фоне городского пейзажа, культуролог обращает внимание на то, что «автомобильные обломки сверкают неким новым иллюзорным блеском». Подобная эмоциональная инверсия наблюдается тогда, когда «человек увлекается новыми электронными средствами» [16; 547].

3. Утрачена преемственность поколений, историчность. Линейность, перманентность замещается стилем «попури». Все смешивается: прошлое, настоящее и будущее. В этом помогают сами историки, делая историю непредсказуемой. В результате мы слышим противоречивые, несвязанные рассказы о прошлом, раздробленные по фрагментам. Происходит полное отсутствие понимания хода времени, ощущения исторического развития. В продуктах современной кинематографии и литературы эксплицитно присутствуют «детально оформленные признаки ослабления нашей историчности» [16; 547]. Это еще более усиливается на индивидуальном уровне. Индивид постмодерна воспринимает все события как дискретные, раздробленные.

4. Эпоха постмодерна — это эпоха новейших научных и производственных технологий, имеющих воспроизводственный характер. Это уже не конвейер по сборке автомобиля, а электронные средства связи — телевизор и компьютер. Бурные, взрывные, расширяющиеся модернистские технологии уступили место сжатым, плоским технологиям постмодернизма. Без сомнения, возникают кардинально новые продукты культуры.

Джеймсон утверждает, что в постмодернистском обществе люди как бы плывут по течению, не пытаясь понять разветвленную капиталистическую культуру и систему, в которой пребывают. Обратно это он демонстрирует на примере постмодернистской архитектуры, яркие черты которой воплощены в здании отеля «Бонавентуре» в Лос-Анджелесе архитектора Джона Портмана. Философ отмечает, что в пространстве вестибюля этого отеля человеку невозможно сориентироваться.

Вестибюль — убедительный пример «гиперпространства» постмодерна, в которой концепции модернизма не смогут помочь сориентироваться. По четырем сторонам вестибюля находятся четыре совершенно симметричных башни с номерами. Это создало необходимость ввести в помещении специальные указательные линии, сигналы, световое кодирование в помощь людям в ориентировании в пространстве здания. Главным является факт, что изначальный замысел архитектора был таким, что затруднял и даже делал невозможным для людей ориентирование в здании. Подобная ситуация в отеле рассматривается как метафора неспособности современных людей ориентироваться в бурно развивающемся политическом, экономическом и культурном калейдоскопе современного капитализма.

Являясь неомарксистом, Джеймсон отличается от большинства постмодернистов, не желая мириться со многим, пытаясь хоть частично решить проблемы постмодерна. Он считает, что необходимо найти карты познания, помогающие в дальней ориентации в обществе, в мире. Но это карты новые, не взятые из прошлого. Другими словами, мыслитель ищет новые способы познания, которые помогут нам осознать свое новое индивидуальное и коллективное место в мире, с тем чтобы обрести новые способности действовать и преодолеть существующую растерянность и замешательство. Нам нужны когнитивные карты, которые могут быть выработаны из различных социальных источников: из социальных теорий, из опыта повседневной жизни. В противовес З. Бауману, который утверждает о доминировании времени над пространством в постмодернистскую эпоху, Джеймсон убежден в обратном. Мир, всегда определяемый временно, по мнению мыслителя, сменился миром, определяемым пространственно. Для этого и нужны карты. Примером такого господства пространства и является вестибюль отеля «Бонавентуре», которое названо Джеймсоном «гиперпространство». Как итог, философ заключает, что главная проблема современности — «утрата нами способности определять свое место в этом пространстве и строить его когнитивные карты» [17; 548].

В дополнение к характеристике современного социального французский мыслитель Ги Эрнест Дебор (1931–1994) называет его «обществом спектакля»: «Вся жизнь обществ, в которых господствуют современные условия производства, проявляется как необъятное нагромождение спектаклей. Все, что раньше переживалось непосредственно, теперь отстраняется в представление» [17; 23]. Позитивистская научность не находит применения в мире современного спектакля, выстраиваясь в поток разновидностей ложного, неистинного знания и сознания.

Подобно Ф. Джеймсону, Ги Дебор занимается культурологическим анализом современного социального мира. В результате размышлений он приходит к выводу, что культуры как целостного образования не существует. Она есть несобранная мозаика, слагающаяся из отдельных независимых, неполных частей. Свой единый центр она утратила с расколом средневекового единства христианского мира с присущей ему идеей сакрального порядка земли и неба.

Современное общество трансформировалось в театральное представление, празднество, являясь результатом глобальной постановки. Все социальные события осмысливаются лишь фрагментарно, в зависимости от декорации конкретного места действия, от конкретной точки отсчета, которой еще предстоит оказаться центральной точкой воссоединения различных, множественных линий. И это вполне конгруэнтно, когерентно постмодернистскому сознанию, обращенному к плюралистической картине мира, в котором отсутствует единство, которое разрывается кризисным современным сознанием.

Заключение

Постмодернизм — это взгляд на социум с разных сторон. Но установки постмодернистов единые. С позиции гетерологической исследовательской процедуры атрибутами постмодернистской социально-философской парадигмы являются следующие:

- протест против центризма, универсальности порядка, тоталитаризма;
- элиминирование когнитивной способности человека, убежденность в неспособности человека, способности изменить мировой порядок;
- тщетность систематизировать мир ввиду того, что события опережают историю, не вмещааясь в стройные, красивые схемы;
- нивелирование бинарного модернистского мышления;
- убеждение в децентрации мира;
- нивелирование субъекта, объявленного центром классической философии;
- утверждение принципов герменевтики, согласно которым мир и культура есть континуум текстов; только текст репрезентирует реальность, а потому единого смысла не существует;
- нивелирование идеи мелиоризма;
- интертекстуальность;
- деконструктивизм;
- нигилизм;
- признание сингулярности событий и явлений.

Таким образом, мы высказываемся против концептуального нивелирования постмодернистских идей, справедливо поставивших ряд актуальных современных социальных проблем и отметивших теоретические затруднения в их исследованиях. Что касается модернистских теорий, они, действительно, заслуживают конструктивной критики в части репрезентации современных реалий.

Постмодернизм, главным образом, ревизирует рациональные конструкции модерна посредством обновления категориально-понятийного аппарата «деконструкцией», «концептом», «нарративом», «симулякром», «децентрацией», «дискурсом» и др. Постмодернизм, таким образом, вводит особый язык исследования. Постмодернистские интенции выглядят игрой, указывая на сложности, нюансы мысли.

Новизна и особенность постмодернистского мышления в том, что постмодернизм:

- элиминирует субъект-объектную демаркацию;
- утверждает возможность бессубъектного философствования;
- высказывает недоверие к метанарративам, метаповествованиям;
- вводит антиинтеллектуализм, направленный против рационализма;
- производит нивелирование смысла и цели целого;
- выражает негативное отношение к научной объективности знания;
- отказывается от классического фундаментализма;
- акцентирует внимание на процессуальности;
- акцентирует внимание на различии, множественности, плюральности, неопределенности.

Статья подготовлена в рамках научного проекта по гранту АР13268777 «Гетерологическая парадигма социального исследования в условиях неопределенностей в развитии современного казахстанского общества» (2022-2024 гг.) (Комитет науки Министерства образования и науки Республики Казахстан).

Список литературы

- 1 Михайлова О. Закат постмодернизма: инфляция истины, красоты и добра [Электронный ресурс] / О. Михайлова. — 2012. Режим доступа: <https://hvylyu.net/analytics/zakat-postmodernizma>.
- 2 Рожков И.Я. Брендинг в поле постмодернизма / И.Я. Рожков, Т.Л. Багаева // Коммуникология. — 2017. — Т. 5. — № 2. — С. 181–189.
- 3 Колумбаев Б.И. Избранные труды / Б.И. Колумбаев. — Караганда: Изд-во Караганд. гос. ун-та, 2011. — Т. 2. — 187 с.
- 4 Нуржанов Б.Г. Бытие как текст / Б.Г. Нуржанов // В кн.: Историко-философский ежегодник. — М.: Наука, 1992. — 390 с.
- 5 Турен А. Возвращение человека действующего: очерк социологии / А. Турен. — М.: Научный мир, 1998. — 204 с.
- 6 Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман; пер с англ. — М.: Логос, 2005. — 390 с.
- 7 Бауман З. Текучая современность / З. Бауман. — СПб.: Питер, 2008. — 240 с.
- 8 Делез Ж. Тысяча плато: капитализм и шизофрения / Ж. Делез, Ф. Гваттари. — М.: Астрель, 2010. — 895 с.
- 9 Делез Ж. Логика смысла // Ж. Делез; пер. с фр. — М.: Академический проект, 2011. — 472 с.
- 10 Рорти Р. Философия и зеркало природы. Гуманитарный портал [Электронный ресурс]. / Р. Рорти. — Режим доступа: https://gtmarket.ru/laboratory/basis/5141/5149_
- 11 Кашин В.В. Р. Рорти: Критика философии как репрезентации / В.В. Кашин, Д.З. Мусин // Вестн. Оренбург. гос. ун-та. — 2012. — № 7(143). — С. 94–99.
- 12 Бодрийяр Ж. Прозрачность зла / Ж. Бодрийяр. — М.: Добросвет, 2000. — 258 с.
- 13 Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляция. [Электронный ресурс] / Ж. Бодрийяр. — Режим доступа: <https://exsistencia.livejournal.com/9404.html>.
- 14 Бодрийяр Ж. Пароли. От фрагмента к фрагменту. [Электронный ресурс]. / Ж. Бодрийяр. — Режим доступа: https://gtmarket.ru/laboratory/basis/3453/3462_
- 15 Бодрийяр Ж. Матрица апокалипсиса. [Электронный ресурс]. / Ж. Бодрийяр, Э. Сиоран. — Режим доступа: https://andrewrosdolsky.blogspot.com/2015/11/blog-post_28.html
- 16 Ритцер Дж. Современные социологические теории / Дж. Ритцер. — 5-е изд. — СПб.: Питер, 2002. — 688 с.
- 17 Дебор Г.-Э. Общество спектакля / Г.-Э. Дебор. — М.: Логос, 2000. — 184 с.

Б.Ж. Жусупова

Әлеуметтік жаппайлықтың постмодернистік бедерсіздігі

Мақалада әлеуметтік тұтастыққа деген философтардың классикалық және классикалық емес постмодерндік ұстанымдарына талдау жасалған. Сонымен қатар, классикалық емес пост әлеуметтік-философиялық дискурс дәстүрлі жүйелілік дағдарысына, классикалық рухани нұсқауларға және метафизикалық жобадағы шындықты редукционистік ғылымиландыруға әкелген қуатты өркениеттік ығысулардан туындады. Қазіргі қоғамның суреті ала-құла, көп қырлы, алуан түрлі, автономды процестер ағындары мен адам еркі арқылы дараланған. Гетерегендік кеңістіктің негізгі атрибуттары ретінде әлеуметтік болмыстың бірыңғайлығын алыстататын және классикалық емес пост әлеуметтік парадигманың гетерологиялық концептін негіздейтін әртүрлілік пен сингулярлық белгіленеді. Мұндай теориялардың қатарына постмодернистік конструктивизм жатады. Ж.Дерридтің қалыптасқан «постмодерн жағдайы» теориясында постмодерндік концепті негіздейтін классикалық интенцияны жаппай деконструктрлау идеясы ұсынылған. Постмодернизмнің негізгі өлшемі децентрация, антифундаментализм, бірыңғай паттерннің болмауы, метаннарративтен бас тарту, сонымен бірге антимиоризм болып табылады. Олар заманауи философтардың классикалық философияға деген сыни көзқарастарымен (К. Маркс, Ф. Ницше, З. Фрейд), XIX және XX ғасырлардағы жаратылыстану саласындағы сенсациялық жетістіктермен, сондай-ақ XX ғасырдың екінші жартысындағы әлеуметтік тәжірибенің алуан түрлілігімен дайындалды. Табиғи және әлеуметтік элем жаңа танымдық ойлауды, түбегейлі жаңа эпистемологияны қажет ететін басқа әлемге айналды. Нәтижесінде, постмодернизм ғарыштық үйлесімділікке бағытталған логоцентризмнің деспотизмін қабылдамайды.

Кілт сөздер: постмодернизм, социум, тұтастық, гетерегендік, децентрация, логоцентризм, пост классикалық емес, парадигма.

B.Zh. Zhussupova

Postmodern nihilism of social totality

The article analyzes the postmodern attacks on the classical and non-classical philosophers' attitudes to social totality. Besides, the post-classical socio-philosophical discourse is caused by powerful civilizational movements, which conditioned the crisis of traditional systemicity, classical spiritual orientations, reductionist discovery of action in metaphysical activity. The picture of modern society is various, multifaceted, diverse, individualized by the streams of autonomous processes and human wills. The main attributes of heterogeneous space are differences and singularity, which eliminate the single foundations of social existence and constitute the heterological concept of the post-classical social paradigm, legitimizing the principle of indefinite socialization. We refer to postmodern theories as such theories. In the epoch of postmodernism, there was a situation of complete distrust of metanarrative constructions. In the current "postmodern state" J. Derrida proposed the idea of a total deconstruction of classical intentions, affirming the postmodern concept. The main markers of postmodernism are decentralization, anti-fundamentalism, the lack of a single pattern, the rejection of metanarratives, as well as anti-melioration. They were prepared by the critical views of modernist philosophers toward classical philosophy (K. Marx, F. Nietzsche, Z. Freud), the sensational achievements in the field of natural science of the XIX and XX centuries, as well as the diversity of social practice in the twentieth century. The natural and social world has become different, requiring the latest cognitive thinking, a fundamentally new epistemology. As a result, postmodernism rejects the despotism of logocentrism, embedded in cosmic totality.

Keywords: postmodernism, society, totality, heterogeneity, decentralization, logocentrism, postneclassic, paradigm.

References

- 1 Mikhailova, O. (2012). Zakat postmodernizma: inflatsiia istiny, krasoty i dobra [The decline of postmodernism: inflation of truth, beauty and goodness]. Retrieved from: <https://hvylya.net/analytics/zakat-postmodernizma/> (Date of access: 26.12.2021) [in Russian].
- 2 Rozhkov, I.Ya., & Bagaeva, T.L. (2017). Brending v pole postmodernizma [Branding in the field of postmodernism]. *Kommunikologiya – Communicology*, 5, 2, 181–189 [in Russian].
- 3 Kolumbaev, B.I. (2011). *Izbrannye trudy* [Selected works]. Karaganda: Publishing house of Karaganda State University [in Russian].
- 4 Nurzhanov, B.G. (1992). *Bytie kak tekst* [Being as text]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 5 Turen, A. (1998). *Vozvrashchenie cheloveka deistvuiushchego: ocherk sotsiologii* [Return of the person acting]. Moscow: Nauchnyi mir [in Russian].
- 6 Bauman, Z. (2005). *Individualizirovannoe obshchestvo* [Individualized society]. Moscow: Logos [in Russian].
- 7 Bauman, Z. (2008). *Tekushchaia sovremennost* [Fluid modernity]. Saint Petersburg: Peter [in Russian].
- 8 Delez, Zh., & Gvattari, F. (2010). *Tysiacha plato: kapitalizm i shizofreniia* [Thousand plateaus: capitalism and schizophrenia]. Moscow: Astrel [in Russian].
- 9 Delez, Zh. (2011). *Logika smysla* [Logic of meaning]. Moscow: Akademicheskii proekt [in Russian].
- 10 Rorti, R. *Filosofiia i zerkalo prirody. Gumanitarnyi portal* [Philosophy and the mirror of nature. Humanitarian portal]. Retrieved from <https://gtmarket.ru/laboratory/basis/5141/5149/> (Date of access: 14.01.2022) [in Russian].
- 11 Kashin, V.V., & Musin, D.Z. (2022). R. Rorti: Kritika filosofii kak reprezentatsii [R. Rorty: Criticism of Philosophy as Representation]. *Vestnik Orenburgskogo gosudarstvennogo universiteta — Bulletin of Orenburg State University*, 7 (143), 94–99 [in Russian].
- 12 Bodriiar, Zh. (2000). *Prozrachnost zla* [Transparency of evil]. Moscow: Dobrosvet [in Russian].
- 13 Bodriiar, Zh. *Simuliakry i simuliatsiia* [Simulacra and simulation]. Retrieved from <https://existencia.livejournal.com/9404.html/> (Date of access: 16.01.2022) [in Russian].
- 14 Bodriiar, Zh. *Paroli. Ot fragmenta k fragmentu* [Passwords. From fragment to fragment]. Retrieved from <https://gtmarket.ru/laboratory/basis/3453/3462/> (Date of access: 17.01.2022) [in Russian].
- 15 Bodriiar, Zh., & Sioran, E. *Matritsa apokalipsisa* [Apocalypse matrix]. Retrieved from https://andrewrodsolsky.blogspot.com/2015/11/blog-post_28.html/ (Date of access: 18.01.2022) [in Russian].
- 16 Ritzer, G. (2002). *Sovremennye sotsiologicheskie teorii* [Contemporary sociological theories]. Saint Petersburg: Peter [in Russian].
- 17 Debord, G.-E. (2000). *Obshchestvo spektaklia* [Society of the spectacle]. Moscow: Logos [in Russian].

S.B. Balshikeyev¹, N.Zh. Sarsenbekov^{2*}

¹Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan

²L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan
(E-mail: balshikeyev@mail.ru; nsarsenbekov@bk.ru)

Manifestations of existential experiences during the collapse of the USSR in Kazakh society

This article aims to study the existential experiences of citizens of Kazakhstan during the collapse of the USSR. Researchers on this topic have not conducted a philosophical analysis. The relevance of the chosen topic is primarily due to the fact that the consequences of this period on citizens, their psychology and worldview, which were formed by the existential experiences of that period, have not been fully studied. This political event brought not only new socio-economic conditions to the lives of ordinary citizens, but also existential experiences that are associated primarily with the loss of life guidelines and ideology. In the Republic of Kazakhstan, for an entire decade (the 90–80years), a type of personality was formed that did not meet the Western standard. Thus, the experience of this period largely determined the worldview and values. People have experienced existential anxiety from the realization of their own lives. This is the basis of social relationships, which form the core and ensure the building of higher symbolic personality. The dialectical method allowed us to analyze the formation of personal experience as a complex and rather contradictory process, in which there is a clash of existential and socio-cultural determinants of human existence. The method of typology enabled the classification of certain aspects of personal experience by assigning them to certain types of philosophical teachings. The method of comparative analysis facilitated to identify the similarities and differences between different types of philosophical discourses about the personality and the experience of its development. The method of hermeneutical analysis of texts helped to reveal their general semantic context, in relation to the interpretation of personal experience in various philosophical concepts.

Keywords: consequences of the collapse of the USSR, existentialism, reflection, experiences, meaning of life, fear, struggle for life.

Introduction

The collapse of the Soviet Union is the largest event of the 20th century, which brought not only new socio-economic conditions in the life of ordinary citizens, but also existential experiences associated, first of all, with a change in life orientations, ideology and values. With the collapse of the Soviet Union, a shift took place in Kazakhstan from the transparent clarity of social identifications of the Soviet type to group solidarities, where everything is decidedly ambivalent, unstable, devoid of any specific vector. The beginning of the spiritual crisis of the personality falls on the moment when a person loses the existential basis of life or its meaning, when the processes of defining sacred phenomena are violated. In other words, there is a loss of coherence between the earthly and the heavenly. A social crisis begins with the loss of social order, when heavenly moral ideals are not embodied in the real world.

After the collapse of the Soviet Union, there were sharp socio-economic upheavals in all countries of the former USSR. People were in a state of “borderline situation” and moral relativism. Statehood in all countries was undermined, they experienced a constitutional and also a strong economic crisis. As a result of these events, suicidal activity increased sharply in some countries, as a rule, these were countries that had moved to a new Western individualistic system of society and the worldview of individualism. At the same time, an active experience of one’s existence could produce or intensify a personal conflict with external, objectified forms of culture and social organization of the moral universe.

Experimental

Dialectics allows us to analyze the formation of personal experience as a complex and contradictory process, in which there is a conflict between the existence of human beings and the determinants of social culture.

*Corresponding author email: nsarsenbekov@bk.ru

Typology method makes it possible to classify certain aspects of personal experience by referring to certain types of philosophical teachings. The method of comparative analysis enables us to identify the similarities and differences between different types of philosophical discourses on personality and their developmental experiences. The method of interpretative analysis of texts allows us to reveal their general semantic context, which is related to the interpretation of personal experience in various philosophical concepts.

The collapse of the Soviet Union and the substitution of values: beginning of the existential crisis

In fact, the Union of Soviet Socialist Republics existed from December 1922 to December 1991 and left a deep mark in world history. The issues of the collapse of the USSR, its causes and consequences continue to interest not only historians and researchers but also a huge number of people living both in multinational Russia and throughout the post-Soviet space, as well as in other territories [1; 715–717].

Nothing is eternal. Ultimately, the system that worked in the USSR by the end of the 70s would have ceased to work. However, this could happen in different ways, at different times, in different world contexts. The Soviet system went through several historical stages, withstood many upheavals, including the Second World War [2].

This split is traditionally viewed in the world humanitarian discourse as one of the most acute global challenges of our time. However, it would be fundamental to understand how the modern world order is focused on solving the problem of inequality [3].

Existential experience is a unique and holistic experience of an authentic individual. “I come to my existence only through participation in the world in which I operate; I am only a link, and yet I, in a possibility, embrace the whole with myself”. Thus, the existential experience of a person is a grasp of the integrity of being, awareness of oneself as a microcosm, which can even be experienced as an identity with the Absolute (at least among representatives of religious existentialism) [4; 175–183].

To explicate an integral personality, but at the same time rather tense in relation to the socio-cultural environment, the existentialists introduced a specific terminology that is currently used by a significant part of modern philosophers. To comprehend this integrity, it is necessary to create new means — concepts of a special kind.

Heidegger’s such concepts — existentials — are “being-in-the-world”, “being-with-others”, “being-to-death”, “fear”, “determination”, etc. Existentials express the modes of the world’s being in its inextricable connection with the existence of human consciousness or the modes of human existence in its merger with the life world. Therefore, it is not surprising that the existential experience of a person is the experience of a person’s life, imbued with emotionally colored meanings. Nevertheless, such a personal experience in some cases does not exclude a detachment from everyday life and even a denial of excessive reflexivity.

The first thing the citizens of Kazakhstan faced after the collapse of the Soviet Union was the decline of culture. The new culture, which was imposed by the West and the loss of sense and value guidelines, began to impact our country immediately after the destruction of the USSR. Besides, this period of development of culture and society was accompanied by extreme instability. The western way of life advertised in all ways turned out to be inaccessible due to the lack of appropriate financial resources for the majority of the population. Moreover, many attributes of mass culture in Kazakhstan began to be perceived even as a kind of “elite” values.

There was a devaluation of previous projects of building a social order based on the desire for universal equality and solidarity, in which the primacy of the common good dominated the private interests (of the individual). Thus, during the massive criticism of the previous socio-political utopias, there was a value shift towards individualism [5; 420–421].

The very idea of building an ideal social order has lost its relevance. Nowadays it seems both unattainable and particularly unattractive. However, the impulse that fuels utopian thinking has by no means dried up. Now it sprouts on a different soil: instead of social utopias — individual utopias. The benchmark and measure of progress in this case is the ideally limitless expansion of individual human capabilities.

An externally imposed view of life has serious grounds, it also sheds light on the duality, ups and downs, and decenteredness of the personality of modern man. Thus, theories and spiritual-escapist practices that are focused almost exclusively on the individual development of a man (or “salvation”), are also becoming more and more in demand in culture.

It turns out that in the past, the development of the individual, its autonomy and freedom was threatened by the totalitarian order and the forcibly imposed collectivism. However, at present a harmonious personality, on the contrary, is threatened by extreme individualism and the loss of ties with the once strong customs

(obligatory for the majority), institutions and consciousness of collective values, which are now commonly referred to as “traditional values”.

Returning to the reflexivity of the experience of a personality, realized in the conditions of “late modernity”, it should be noted that the person himself is increasingly turning into an actor participating in a global performance. Thus, communication and human relationships themselves lose their immediacy [6; 106].

All this has led to the fact that, on the whole, personal experience is shifting towards an increase in man’s reflexivity, especially in terms of the construction of identities. In the post-Soviet “culture” of Kazakhstan, the risks of losing stable identities, which can lead to fragmentation and disintegration of an integral personality into many schizoid egos, also remain relevant. At the same time, the post-Soviet “culture” of Kazakhstan essentially institutionalizes the problems associated with personal pathologies and painful effects of loss of identity. Substitutes of Buddhist religiosity were also actively integrated into mass culture, which led to the spread of the opinion that the essence of an integral personality is emptiness, which, however, still needs to be realized.

Fear as the basis of existential experiences during the collapse of the USSR in Kazakhstan

The existential experience of a person is a largely mental (spiritual) experience, adjusted to its philosophical and anthropological understanding and cultural-philosophical explication. Thus, the strongest emotions, for example, “fear”, become one of the most important (and, perhaps, the main) subject of philosophical reflection.

It turns out that “fear” as an intermediary between biotic life (corporeality) and the experience of ontological categories (“being”, “nothing”), understood in its various modifications, helps to shed light on the process of invention and development of the entire human culture [7; 21].

Existential fear is an indispensable condition of being, which is realized in a double way. Overcoming existential fear occurs either in the process of becoming familiar with it, or in the process of opposition. Fear gives rise to other existentials — death, silence, loneliness, nothingness, noise, etc. It turns not only outside, but also inside, under the pressure of forces that threaten human existence, the integrity of everyday life [8; 166–170].

“The most peculiar discovery of existential philosophy was that fear was recognized in its truly fundamental meaning — as a condition for the formation of true existence” as noted O.F. Bolnov. It turns out that a person can not only experience “fear” of another “something” but also of an incomprehensible “nothing” (non-being), which gives his personal experience a special existential depth.

In general, “fear” can be expressed in its maximum form of horror or be presented in an irrational form of anxiety. “Horror reveals being in its presence to the most of its ability to be, that is, liberation for freedom of election and choice of oneself”. A strong personality is not just afraid of something, but is rather horrified of “nothing”, thereby rising above the animal world. Horror in this way (according to Heidegger and Kierkegaard) fulfills a positive, but no less radical function of enlightenment, it helps to turn to true being, at least, freeing oneself from oppressive everyday life (from falling into *das man*). At the same time, we know that when a person is terrified, he falls into a state of numbness, is able to lose consciousness and lose full control over the situation. Therefore, we are talking here about some specific experience (comprehension) of mystical horror, which in many ways resembles a religious detachment from the world of things [9; 46–56].

Such an important existential as “fear” (horror and anxiety) appeared due to the fact that the former ideals, to which the citizens of the Soviet Union, and in particular the citizens of Kazakhstan, aspired, at one moment were levelled. From TV screens, radio and the press, people were told that everything to which they devoted their lives was fundamentally wrong. The whole life of people has turned upside down dramatically. If earlier, all the problems of a person were solved by the state, now everyone had to solve their problems on their own [10].

As a result of the political pressure of new circumstances and the way of life with the collapse of the USSR, the individual began to move into the sphere of privacy. The less society gives an individual for the realization of external freedom, the lower the level of external freedom, the higher the level of internal freedom of individual individuals. In difficult external conditions, when little depends on the individual in solving, for example, state issues or there is a shortage of civil rights, a person can engage in self-education, to one degree or another orienting his future life towards the practice of escapism.

Control over the receipt of pleasure and self-control over pleasure, its dosage in accordance with accepted cultural norms can ensure the power of the individual over himself. It turns out that personal experience always includes components of power and violence.

In general, we can say that an integral personality, focused on the implementation of recognized sociocultural patterns, is a personality that is strong by definition. “Force is understood by us as the “pole of activity”, the possibility of action or action in the whole multitude of manifestations, aimed at preserving the subject, his integrity and freedom; in this dimension, one can consider all the phenomena of power management — from political to educational”. Another thing is that it is weakness, primarily spiritual, that can lead to personal disintegration, the loss of one’s own identity, the individual’s falling into a mental crisis [11].

At the same time, one cannot completely ignore the idea of the unconsciousness in a person and its influence on the formation of an integral personality. Not all mental processes can be easily realized and considered by man’s personality. Thus, for example, the fear of the future, of the unknown, which began to be observed among the citizens of Kazakhstan after the collapse of the USSR, contributed to the neurotization of citizens.

Also, certain existential experiences (the same “fear”) are always mediated in personal experience by the already established cultural patterns of their further understanding and evaluation. In different cultures, there can be various forms of overcoming basic existential fear and “working” with other existentialism. In the end, a different attitude towards death and the very existence of an individual can be formed (e.g., life is good, or on the contrary, life is suffering).

Thus, a person’s perception of the world, bearing the imprint of the era, is reflected in existential experience, the latter can also be institutionalized by means of culture and art. Therefore, the flourishing of the philosophy of existentialism coincided with the destructive consequences of two world wars, which significantly undermined the belief in progress and humanity of human civilization.

The moral experience of entire generations can be significantly corrected under the influence of the emancipation of various groups of the population, which, as a rule, were subjected to long-term discrimination in the past. So the existentials of personal life, such as “fear”, “anxiety”, “care”, “determination”, “experience of individual freedom”, are already included in the educational functions of culture in advance [12].

Moreover, it should be noted that at the point of intersection of socio-cultural norms and rules of human life, as well as of its specific emotional and existential states, that the ethical experience of a person is formed, without which a person could be recognized as just an individual. At the same time, a person himself is able to go to extremes of two kinds, that is, either completely follow his natural affects, or uncritically perceive cultural traditions and “blindly” try to fulfill their (sometimes extremely radical) prescriptions in his behavior, often recklessly merging with the totality of the social environment.

In the personal experience of a person, existential and sociocultural aspects are combined, which form the core of an integral personality, capable of action and social responsibility. The very attention to the personality is largely associated with the spread of humanism and, in a broad sense, liberal values, which, are opposed to totalitarian values that defend the primacy of the universal over the individual and substantiate the moral priority of minorities in relation to the majority.

As the leading aspects of existential experience, such experiences were identified that help a person to reveal himself as a person capable of a full-fledged act. Such an act can be directly related to the correct performance of one’s own socio-cultural functions and duties prescribed by society, and at the same time by a deeply internalized individual [13; 164–180].

The experience of one’s own existence (one’s own authentic way of existence) is often opposed to external culture and society. Here one can see a conflict between the need to be autonomous and permanent pressure in one’s actions, for example, from public morality or ideology. Therefore, the existential experience of an integral personality needs “determination”, the ability to make important and contradictory decisions, sometimes take risky and unpopular actions within the framework of the existing social consensus.

Development of personal harmony in the process of existential transition after the collapse of the USSR in Kazakhstan

The formation of an integral personality presupposes the experience of freedom as an important condition for its formation, which, however, should teach a person to act correctly in a necessary situation, that is, in a situation when the circumstances themselves induce to act in a certain way. Therefore, individual freedom should not turn into arbitrariness, which is capable of destroying the patterns necessary for the “normal” socialization of the individual in the dynamic space of human culture. At the same time, man’s personality cannot be completely reduced to a social-role model of behavior (for example, professional or class), which determines a person’s being. Since the freedom of a person and personality cannot be absolute, we believe

that it should be considered an ongoing process of harmonization of being at the “junction” of culture and existence. Each period has its own person who defines it.

The crystallization of the concept of “personality” in its modern meaning and the concept of an integral, harmonious personality, freely forming its cultural identity, is in close connection with the global development of human subjectivity itself.

It turned out that as a person in Kazakh society who strengthens the quality of such a “powerful” subject, his existence becomes more and more disharmonious, especially considering the weakening of the influence of religious institutions that served the function of harmonizing his relations with nature, space, life and death. “From now on, being a subject is a privilege of man, this is his most important characteristic as a thinking and representing being” [14; 62].

From now on, man is not just a measure of all things, but a man as a subject of cogitatio, that is, he makes himself, sets the measure of all measures, determines what is considered reliable, true and existing.

Nonetheless, the radical anthropocentrism of modern civilization, characterized by the capture of the natural world, a technocratic attack on the habitat of all living things, produces an additional series of anthropological risks and threats to the existence of man and his personal identity. On the other hand, it should be borne in mind that the human species has a high margin of safety and plasticity under the conditions of transformation of both culture and natural environment [15; 90].

Within the framework of philosophical existentialism, however, ethical problems related to human behavior in modern Kazakhstan were posed. Thus, man in the fundamental sense and in the long term continues to be a moral being. Another thing is that in the context of the liberalization of modern culture, the individual responsibility of a person for one or another ethical choice increases [16; 50].

The existential driver of personality development is the fundamental dissatisfaction of a person with himself and the surrounding reality. To one degree or another, people always strive for rebirth, unification with nature. People are “preoccupied” with the search for a transcendent “Other” and are busy with self-knowledge [17; 309–315].

In many ways, it is a person’s dissatisfaction with being in existence that acts as the source of his freedom, or rather, even to search for it, the desire to be free. “A person, possessing freedom, is an open self-transcending project, independently leading his life and constantly going beyond his present “I” [18; 160].

Results

Thus, we have established that the existential experiences of the citizens of Kazakhstan during the collapse of the USSR are associated, first of all, with the loss of meaning and life guidelines, the substitution of value orientations, the lack of ideology, the development of fear for their future and the future of children.

Also during the collapse of the USSR, there was an introduction into the mass consciousness of personal pathologies associated with the splitting of an integral personality into many schizoid “I”.

Conclusions

The developing and deepening shift in the consciousness of people, which began during the collapse of the USSR, is difficult to re-form and reproduce, so there is a desire to find a replacement. In this case, we are talking about a secondary cultural element and, as a result, regression, starting with the formation of existential experiences.

The collapse of the USSR for all post-Soviet states and their citizens has a serious destructive force that sweeps away the system of ideal values and leads to the degradation of society, returning to individualism without moral and ideal values and guidelines, when a person is able to implement progressive modern social principles. It is possible to overcome social regression by destroying the existing social foundations when a person rethinks his own place.

After the collapse of the USSR, a new culture and history arose, when the existing experience and legacy of the period of Soviet power became automatically negative. Therefore, many people faced the disappearance of ideal images, not having others in return.

Deep transformational processes in value foundations, moral principles, social value system turned out to be defenceless when the moral core could not support what was happening due to internal mutational processes.

Today, the desire for profit and quenching of thirst is the result of the collapse of the USSR, the absence of ideology as a result, the search for individual values where they cannot exist in principle. The events were

provoked by representatives of the western part of humanity, who possessed economic strength and influence sufficient to destroy the once powerful state of the USSR.

The collapse of the USSR did not become a final act, but launched a long-term process of creation and development of new independent states [19; 20–22].

Despite the spiritual crisis of the post-Soviet period, the revival of the Kazakh national identity and the renewal of the traditions and customs began.

References

- 1 Казанов Р. Ш. Ход развала СССР / Р.Ш. Казанов, Е.О. Матвеев, Е.А. Семакина, И.М. Чернов. — Текст: непосредственный // Молодой ученый. — 2016. — № 21 (125). — С. 715–717.
- 2 Шубин А.В. Причины, последствия и оценка «Перестройки» и распада СССР [Электронный ресурс]. / А.В. Шубин // Электрон. науч.-обр. журн. «История». — 2019. — Трудные вопросы истории России. Режим доступа: <https://history.jes.su/s207987840001107-6-2>.
- 3 Багдасарян В.Э. Глобальные последствия распада СССР в социальном развитии человечества [Электронный ресурс]. / В.Э. Багдасарян // Центр Сулакшина (Центр научной политической мысли и идеологии) — 2018. Докл. Центра. Режим доступа: <https://rusrand.ru/docconf/globalnye-posledstvija-raspada-sssr-v-sotsialnom-razvitii-chelovechestva>.
- 4 Бокачев И.А. Личность в системе экзистенциально-ценностных отношений в условиях социальной деструкции духовной жизни / И.А. Бокачев, Л.Х. Газгиреева // Экономические и гуманитарные исследования регионов. — 2011. — № 2. — С. 175–183.
- 5 Гайденко П.П. Экзистенциал. Экзистенциализм / П.П. Гайденко // Новая философская энциклопедия: В 4-х т. — М.: Мысль, 2001. — Т. 4. — С. 420–421.
- 6 Шестов Л.И. Киркегард и экзистенциальная философия / Л.И. Шестов. — М.: Прогресс-Гнозис, 1992. — С. 106.
- 7 Золотухина-Аболина Е.В. Философия обыденной жизни (экзистенциальные проблемы) / Е.В. Золотухина-Аболина. — Р. н/Д: Изд-во ЛРНЦ «Феникс», 1994. — С. 21.
- 8 Смирнова Т.Н. О понятии экзистенциалов в философии человека и культуры / Т.Н. Смирнова. // Контекст и рефлексия: философия о мире и человеке. — 2019. — Т. 8. — № 4А. — С. 166–170.
- 9 Касавина Н.А. Экзистенциальный опыт как феномен культуры / Н.А. Касавина // Вопросы философии. — 2014. — № 10. — С. 46–56.
- 10 Ясперс К. Философия. Книга вторая. Просветление экзистенции / К. Ясперс. — М.: Канон+, 2012. — 448 с.
- 11 Giddens A. Modernity and self-identity: Self and society in the Late Modern Age / A. Giddens. — Cambridge: Polity Press, 1991. — 256 p.
- 12 Inkeles A. Becoming modern. / A. Inkeles, D.H. Smith. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1974. — 437 p.
- 13 Газгиреева Л.Х. Экзистенциальные основы освоения ценностей современной личностью и обществом: векторы сопряжения смыслов / Л.Х. Газгиреева // В мире научных открытий. — 2012. — № 7. — С. 164–180.
- 14 Аболин Л.М. Духовно-нравственное развитие личности в событийной деятельности / Л. М. Аболин. — Казань: Карпол, 2002. — С. 62.
- 15 Arendt H. On Violence. / H. Arendt. — London: Allen Lane, 1970. — P. 90.
- 16 Гайсин Ф.А. Духовность — сущность человека / Ф.А. Гайсин, В.Д. Попов. — Уфа: Центр культуры М-ва нар. образования РБ: Гос. респ. изд-во «Башкортостан», 1995. — С. 50.
- 17 Тимохин Н.В. Философские категории и экзистенциалы: сравнительный анализ / Н.В. Тимохин // Знание. Понимание. Умение. — 2014. — № 4. — С. 309–315.
- 18 Бурнышева Л.А. Концептуализация духовно-нравственных проблем: экзистенциально-ценностный аспект / Л.А. Бурнышева, Л.Х. Газгиреева. — Пятигорск, 2014. — С. 160.
- 19 Ершов Б.А. Последствия распада СССР / Б.А. Ершов, Е.В. Зименкова // Междунар. журн. гуманит. и естеств. наук. — 2016. — № 3. — С. 20–22.

С.Б. Балшикеев, Н.Ж. Сарсенбеков

КСРО-ның ыдырауы кезеңіндегі қазақ қоғамындағы экзистенциалды тәжірибе көріністері

Мақаланың мақсаты КСРО-ның ыдырауы кезіндегі Қазақстан азаматтарының экзистенциалды күйзелістерін зерттеу. Осы тақырып бойынша зерттеушілер философиялық тұрғыда талдау жүргізбеген. Тандалған тақырыптың өзектілігі, ең алдымен, бұл кезеңнің азаматтарға тигізген зардаптары, олардың психологиясы мен сол кезеңдегі экзистенциалды тәжірибелермен қалыптасқан дүниетанымының толық зерттелмегендігінде. Бұл саяси оқиға қарапайым азаматтардың өміріне жаңа

әлеуметтік-экономикалық жағдайларды ғана емес, сонымен бірге, ең алдымен, өмірлік бағдарлар мен идеологияның жоғалуымен байланысты экзистенциалды тәжірибелерді әкелді. Қазақстан Республикасында ондаған жылдар (80–90 жылдары) бойы батыстық стандартқа сәйкес келмейтін жеке тұлға типі қалыптасты. Осылайша, осы кезеңнің тәжірибесі көп жағдайда дүниетаным мен құндылықтарды анықтады. Адамдар өмірмәндік мәселелерді толғана отырып, экзистенциалық мазасыздықты бастан өткерді. Бұл сана сезімді қалыптастыратын және жоғары символдық тұлғаны құруға мүмкіндік беретін әлеуметтік қатынастардың негізі.

Кілт сөздер: КСРО ыдырауының салдары, экзистенциализм, рефлексия, күйзеліс, өмірдің мәні, қорқыныш, өмір үшін күрес.

С.Б. Балшикеев, Н.Ж. Сарсенбеков

Проявления экзистенциальных переживаний в период распада СССР в казахстанском обществе

Целью настоящей статьи является изучение экзистенциальных переживаний граждан Казахстана в период распада СССР. Исследователи на данную тему не проводили философского анализа. Актуальность выбранной темы обусловлена, прежде всего, тем, что последствия данного периода на граждан, их психологию и мировосприятие, которые были сформированы экзистенциальными переживаниями того периода, до конца не изучены. Данное политическое событие принесло не только новые социально-экономические условия в жизнь обычных граждан, но и экзистенциальные переживания, которые связаны, прежде всего, с потерей жизненных ориентиров и идеологии. В Республике Казахстан целое десятилетие (80–90-е гг.) формировался тип личности, не соответствующий западным стандартам. Таким образом, опыт данного периода во многом определил мировоззрение и ценности. Люди испытали экзистенциальную тревогу от осознания собственной жизни. Это является основой социальных взаимоотношений, которая формирует ядро и позволяет строить высшую символическую личность.

Ключевые слова: последствия распада СССР, экзистенциализм, рефлексия, переживания, смысл жизни, страх, борьба за жизнь.

References

- 1 Kazanov, R.Sh., Matveev, E.O., Semakina, E.A., & Chernov, I.M. (2016). Khod razvala SSSR [The course of the collapse of the USSR]. *Molodoi uchenyi — Young scientist*, 21 (125), 715–717 [in Russian].
- 2 Shubin, A.V. (2019). Prichiny, posledstviia i otsenka «Perestroiki» i raspada SSSR [Causes, consequences and assessment of “Perestroika” and the collapse of the USSR]. *Elektronnyi nauchno-obrazovatelnyi zhurnal «Istoriia» – Electronic Scientific and Educational Journal “History”*. Retrieved from <https://history.jes.su/s207987840001107-6-2> [in Russian].
- 3 Bagdasaryan, V.E. (2018). Globalnye posledstviia raspada SSSR v sotsialnom razvitii chelovechestva [Global consequences of the collapse of the USSR in the social development of mankind]. Retrieved from <https://rusrand.ru/docconf/globalnye-posledstviia-raspada-sssr-v-sotsialnom-razvitii-chelovechestva> [in Russian].
- 4 Bokachev, I.A., & Gazgireeva, L.Kh. (2011). Lichnost v sisteme ekzistentsialno-tsennostnykh otnoshenii v usloviakh sotsialnoi destruktivnoi dukhovnoi zhizni [Personality in the system of existential-value relations in the conditions of social destruction of spiritual life]. *Ekonomicheskie i gumanitarnye issledovaniia regionov – Economic and humanitarian studies of the regions*, 2, 175–183 [in Russian].
- 5 Gaydenko, P.P. (2001). Ekzistentsial. Ekzistentsializm [Existential. Existentialism]. *Novaia filosofskaiia entsiklopediia – New philosophical encyclopedia*. Moscow: Mysl, 4, 420, 421 [in Russian].
- 6 Shestov, L.I. (1992). Kirkegard i ekzistentsialnaia filosofiia [Kierkegaard and Existential Philosophy]. Moscow: Progress-Gnozis [in Russian].
- 7 Zolotukhina-Abolina, Ye.V. (1994). Filosofiia obydennoi zhizni (ekzistentsialnye problemy) [Philosophy of everyday life (existential problems)]. Rostov na Donu: Izdatelstvo LRNTS «Feniks» [in Russian].
- 8 Smirnova, T.N. (2019). O poniatii ekzistentsialov v filosofii cheloveka i kultury [On the concepts of existentials in the philosophy of man and culture]. *Kontekst i refleksiia: filosofiia o mire i cheloveke — Context and reflection: philosophy about the world and the man*, 8, 4A, 166–170 [in Russian].
- 9 Kasavina, N.A. (2014). Ekzistentsialnyi opyt kak fenomen kultury [Existential experience as a cultural phenomenon]. *Voprosy filosofii – Questions of Philosophy*, 10, 46–56 [in Russian].
- 10 Yaspers, K. (2012). Filosofiia. Kniga vtoraiia. Prosvetlenie ekzistentsii [Philosophy. 2nd book. Enlightenment of Existence]. Moscow: Kanon+ [in Russian].
- 11 Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity: Self and society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press, 256 p.

- 12 Inkeles, A., & Smith, D.H. (1974). *Becoming modern*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 437 p.
- 13 Gazgireyeva, L.Kh. (2012). Ekzistentsialnye osnovy osvoeniia tsennostei sovremennoi lichnostiu i obshchestvom: vektory sopriazheniia smyslov [Existential foundations of the development of values by a modern personality and society: vectors of the interaction of meanings]. *V mire nauchnykh otkrytii – In the world of scientific discoveries*, 7, 164–180 [in Russian].
- 14 Abolin, L.M. (2002). Dukhovno-nravstvennoe razvitie lichnosti v sobytiinoi deiatelnosti [Spiritual and moral development of personality in event activity]. Kazan: Karpol [in Russian].
- 15 Arendt, H. (1970). *On Violence*. London: Allen Lane, P. 90.
- 16 Gaysin, F.A. (1995). Dukhovnost — sushchnost cheloveka [Spirituality is the essence of a person]. Izdatelstvo «Bashkortostan» [in Russian].
- 17 Timokhin, N.V. (2014). Filosofskie kategorii i ekzistentsialy: sravnitelnyi analiz [Philosophical categories and existentials: comparative analysis]. *Znanie. Ponimanie. Umenie — Knowledge. Understanding. Skill*, 4, 309–315 [in Russian].
- 18 Burniasheva, L.A., & Gazgireyeva, L.Kh. (2014). Kontseptualizatsiia dukhovno-nravstvennykh problem: ekzistentsialno-tsennostnyi aspekt [Conceptualization of spiritual and moral problems: existential and value aspect]. Piatigorsk [in Russian].
- 19 Ershov, B.A. (2016). Posledstviia raspada SSSR [Consequences of the collapse of the USSR]. *Mezhdunarodnyi zhurnal gumanitarnykh i yestestvennykh nauk – International Journal of the Humanities and Natural Sciences*, 3, 20–22 [in Russian].

R.M. Ziyazetdinov¹, P.P. Soloshchenko^{2*}, S.M. Zhakin²

¹*Bashkir State Agrarian University, Ufa, Republic of Bashkortostan, Russian Federation*

²*Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan*

(E-mail: rafis.ziazetdinov@yandex.ru; p_soloschenk@mail.ru; samatsky7@gmail.com)

Cultural and value transformations of modern man

The article analyzes the philosophical and anthropological approach to understanding cultural transformations. Using the methodology of system-synergetic analysis of socio-cultural systems, the authors reflect on the crisis of cultural identity of a modern person associated with the loss of the ecological foundations of culture in human activity. The existential characteristics of culture are considered, which are expressed in the categories of “life”, “death”, “sacrifice”, which makes it possible to pay attention to the prospects of overcoming the crisis of alienation of a person as a creator of culture from its material and spiritual wealth. The authors argue the need for philosophical reflection on the anthropological foundations of culture as an actual way for a person to acquire his identity and stability in the conditions of destructive challenges of modernity.

Keywords: culture, man, philosophical and anthropological approach, ecology of culture, existential meanings of culture, philosophical reflection.

Introduction

The historical path traversed by mankind from antiquity to the present has been complex and contradictory. Progressive and regressive phenomena, the desire for the new and the commitment to traditional forms of life, the desire for change and the idealization of the past, were often combined along this path. Besides, in all situations, the main role in people's lives has always been played by culture, which helped a person to adapt to the constantly changing conditions of life, find its meaning and purpose, preserve the human in a person. In modern humanities, the concept of “culture” belongs to the category of fundamental, but there is hardly any other concept that would have so many semantic shades and be used in such different contexts. This situation is not accidental, since culture is the subject of research in many scientific disciplines, each of which highlights its own aspects of the study of culture and gives its own understanding and definition of culture. Culture itself is multifunctional, so each science identifies one of its sides or parts as the subject of its study, approaches the study with its own methods, eventually formulating its own understanding and definition of culture.

The term “culture” itself is of Latin origin and originally meant the cultivation of the soil, its change as a natural object under human influence, as opposed to those changes that are caused by natural causes. It can be noted that, in this case, the most important feature of culture was fixed in the language, its fundamental characteristic — its inseparable connection with the existence of humanity, with human activity to transform the surrounding world under the ideas of the man himself. Therefore, in the future, the word “culture” received a more generalized meaning, and they began to call everything created by man. This understanding of culture reflects its essential features and characteristics. Culture is understood as a world created by man, unlike nature, which exists independently of man. Culture is a system of human values, life ideas, patterns of behavior, norms, a set of methods and techniques of human activity, objectified in objective, material media, transmitted to subsequent generations. The transformation of these values is obvious. Culture is the basis that allows people to interpret their experiences and direct their actions in accordance with certain goals, which distinguishes a person from the animal world. Accordingly, where there is a person, his activity, relations between people, there is also culture.

Experimental

The problems of the methodology of the study of culture are paramount and relevant. The complexity of studying culture is due to two factors. Firstly, culture is a complexly organized system that covers almost all human activity. Secondly, culture is a developing, dynamic system. For this reason, culture can be considered as a historically developing real social process and as a theoretical and methodological model that functions and develops according to certain general laws. Therefore, the study of cultural phenomena should be based on the dialectical principle of the unity of historical and logical analysis.

The diversity of cultural manifestations determines the multiplicity of approaches and aspects in the methodology of its study. The most complete picture of a particular cultural phenomenon can only be given by a comprehensive analysis that integrates both traditional research methods — philosophical, axiological, phenomenological, hermeneutic, and modern methods of studying culture — mental, semiotic, structural, informational.

Therefore, the authors of the proposed study rely on a system-synergetic approach, in which a person becomes the central link of the scientific picture of the world. The present is seen as a stressful process of choice. There is an opportunity to create a new synthesis of paradigms of causal and target determination, identify previously little-studied causal dependencies and consider cultural interactions through the prism of their evolution. It is necessary to consider that any socio-cultural system is complexly structured, non-linearly, variably developing, and the basis for its functioning is value-oriented human activity, which, in turn, involves the use of the principles of logical-historical reconstruction and cultural-historical interpretation.

Results and Discussion

J.G. Herder in his work “Outlines of a Philosophy of the History of Man” [1] for the first time raised the question of the active adaptation of peoples to their natural environment. At the same time, the cultural creativity of different peoples finds original answers to the challenges of nature, which makes it possible to study different cultures as alternative answers to the requirement of adaptation of human nature to the environment. The thinker stated the unity of humanity as the unity of human nature, where the natural in man is opposed to culture as a function of the adaptation of human nature to various conditions in which people live. Being a cultured being means a) to be an insufficient being; b) to be a creative being.

The insufficiency, Herder wrote, lies in the fact that man, deprived of the unmistakable instincts inherent in an animal, is the most helpless of all living beings. However, it is this lack of primordial adaptability that makes him a creative being. To make up for his own insufficiency, missing abilities, a person produces culture. Culture for a person has an instrumental character; it is an instrument of adaptation to nature and the conquest of nature. With the help of culture, a person masters the environment, subordinates it to himself, puts it at his service and adapts it to meet needs. From myth to modern technical devices, from poetry to fundamental social institutions — everything that a person lives by is a cultural reality, born out of meaningful social behavior and meaningful to every human being. Society as a whole is also a cultural institution, because it is based on meaningful behavior, and not on the instinctive reaction inherent in the animal world.

N.A. Berdyaev drew attention to the special connection between culture and man in his religious anthropology. Considering in his work such issues as the relationship between God and man, the meaning of human existence, creativity, freedom, the philosopher wrote: “man is very limited, and huge, and small, and can accommodate the Universe... He is a living contradiction, a combination of the finite and the infinite” [2; 35]. At the heart of the development of culture, the philosopher saw the growth of “humanity”, defined as the disclosure of the fullness of human nature, i.e., the disclosure of the creative nature of man. Humanity is connected with spirituality and opposes objectification, in other words, humanity is the spiritualization of a person's entire life, and therefore a person must constantly perform a creative act in relation to himself. In this creative act, the self-creation of the personality takes place. Spirituality is always connected with God, it is the acquisition of inner strength, resistance to the power of the world and society over man. Renaissance and Enlightenment humanism, from the point of view of the thinker, was far from genuine humanity, because it sought to establish man, but not to the end, did not give him independence from the world, society, nature. True humanism is only in the creation of a “God-man”, free from any earthly enslavement.

P.A. Sorokin, based on the sensual and supersensible perception of the human world, built his socio-cultural dynamics. Taking the value approach as a basis and defining culture in accordance with it as a unity, all the components of which are permeated with one fundamental principle and express one and the main value. Sorokin develops this approach in his own version of the history of world culture. He distinguishes periods of sensory and supersensible perception of the world, alternating with each other. Thus, the main value of the Middle Ages was God, and hence the perception of the world inevitably became supersensible: Such a unified system of culture, based on the principle of supersensibility and superintelligence of God as the only reality and value, can be called “ideational”. The medieval value system began to collapse under the pressure of a new value, “which consisted in the fact that objective reality and its meaning are sensual. Only what we see, hear, touch, feel and perceive through our senses is real and makes sense. Outside of this sensory reality, either there is nothing, or there is something that we cannot feel, and this is the equivalent of the

unreal, non-existent” [3; 429]. The “ideational” type of medieval culture was replaced by the “idealistic” type of the transitional Renaissance era, in which, according to Sorokin, “a new principle collided with the declining principle of ideational culture, and their merging into an organic whole created a completely new culture...” [3; 430]. The basic premise of the idealistic culture of the Renaissance was the following: objective reality is partly supersensible and partly sensual. Since the XVI century, the new sensual principle has dominated European culture.

In the context of these conceptual approaches, the development of culture appears as a way of constant search for a measure, violations of a measure, finding a measure temporarily, partially and for only a moment, transferring samples of this experience from one epoch to another. With this approach, the main function of culture becomes the correction of “human activity” not by imposing norms and stereotypes, but by correlating with something immeasurably greater than everything finite and temporary, with the eternal and unchangeable. The importance of the individual and personal principle in culture increases immeasurably, which, in turn, is associated with the concept of freedom. Culture is a matter of free initiative, and the latter is possible only as an initiative of individual people, as a personal initiative.

The need for an anthropological approach to culture has been felt and expressed to varying degrees by many generations of cultural researchers. After all, culture is a purely human phenomenon, in man lies the key to understanding culture. For many years, we have been trying to “reveal” the history of the formation of culture through the human problem. The “man of the axial epoch”, formed in the VIII–III centuries BC is just the type of personality that Jaspers proposes to preserve with all his might in the modern conditions of cultural decline [4].

The relevance of the philosophical and anthropological approach to understanding the essence of culture and the prospects for its further development can be considered as part of the general process of humanization of scientific knowledge. However, this approach takes its origins in the “new philosophical anthropology”, which appeared at the beginning of the XX century in the era of “homelessness” of man, according to M. Buber: “In the era of well-being, a person lives in the Universe as at home, in the era of homelessness — as in a wild field... In the first epoch, anthropological thought is only a part of cosmology, in the other, it acquires a special depth, and with-it independence” [5; 50]. For the development of anthropological thought, it is necessary, according to Buber’s observations, an acute sense of “loneliness in the Universe”, a sense of homelessness in an incomprehensible and unsettled world. It was in the era of homelessness in the early XX century that the question of what a person is was re-posed.

Today, a person painfully perceives the fact that neither his great religions nor numerous philosophies give him that powerful inspiring ideal that provides the security he needs in the face of the current state of the world. However, no matter what state the culture is in, as long as it exists, there are prospects for development that cannot be predicted using rational methods. At the same time, the trends of cultural development considered by us in connection with human activity allow us to hypothesize that its future depends on the ability of a person following the path of rationalization to become a Spiritual Person. The history of culture demonstrates the change of the leading branches of culture, each of which has its own borders. It can be assumed that when the spirit of science reaches its limits and its claims to universal significance are refuted by indicating the existence of these limits. The general line of development makes it possible to imagine with a degree of probability that a transition from a stable state of order to a zone of instability is possible, the way out of which will be either the disappearance of humanity or its radical renewal. According to C.G. Jung, “real change must begin within the person himself, and this person can be any of us” [6; 92].

Culture has moved away from the integrity of being, from the wisdom of nature, and this is one of the reasons for its crisis. “A person no longer hears the voices of stones, plants, animals and does not talk to them, believing that they hear. His contact with nature has disappeared. And with it went the deep emotional energy that this symbolic connection gave” [6; 86, 87]. Man seems to himself omnipotent, thinking that he has conquered nature. However, firstly, it cannot be defeated, and, secondly, all our actions are still guided by being and unconsciousness, and the mind fulfills irrational desires.

It is possible to overcome both crises — culture and nature — only not by contrasting, but by combining these two principles in the human spirit. Man aspired to victory over nature, and when it supposedly came, it turned out that “victory over nature is also a victory over human nature, its dislocation, mutilation and, to the limit, its spiritual and physical death” [7; 286]. The prospects for the further existence of mankind should be the ecology of culture. Not only ecology should be included in culture or culture — in ecology. Ecology, in this sense, will be a new branch of culture, linking culture with what it has traditionally been opposed to, that is, to nature. This should be a new understanding of culture as the sacrifice of humanity for the

sake of nature, as the ability to curb their needs and aggressiveness. The understanding of culture in the ecological sense and the understanding of ecology in the cultural sense come together, which is the key to the formation of ecology at the highest level of the pedestal of culture. Before the advent of the era of the dominance of ecology, a new cultural picture of the world can be created, in which there will also be an ecological component. This is not faith, as in religion, not knowledge, as in science, and not material interests, as in economics, this is a new level of spiritual development of a person in harmony with nature, and both the environment in relation to a person and his own, organically inherent in him. Ideology, which dominates today and subordinates culture in many ways to its interests, is focused on enmity, ecology — on love, on nonviolent communication with nature and other people. Spiritual culture has always strived for this, and ecology will allow us to complement this aspiration with the following important principles.

Firstly, recognition of the equivalence of all living things, reverence for life (according to A. Schweitzer). Man is the most paradoxical species on Earth, but he has no value advantages over other species, since nature needs a variety of ecosystems for sustainability, which includes man, living and inanimate components.

Secondly, the recognition of consumer aggressiveness as a threat to the further well-being of nature and humanity as a single interconnected organism.

Love for nature does not mean abandoning culture, because it is necessary for the person himself. From an ecological perspective, the role of socio-natural progress as a synthetic concept rooted in the history of culture is highlighted. Ecology is a synthesis of previous branches of culture. With ecology, the development of spiritual culture reaches a qualitatively different level. It begins to prevent the destruction of the biosphere and unites man with it. A person deliberately refuses to kill the weakest. He loves nature not as an all-powerful God, but as a suffering object, thereby becoming like Christ, who sacrificed himself in the name of a moral ideal. In this self-sacrifice, the Russian space civilization can say its weighty word. Here, both Russian all-humanity and the limitation of needs will be needed. A low material level, if one does not think about the “golden calf”, helps the spiritual impulse. It is necessary to go through the steps of culture in order to come to ecology as a new paradigm of culture. Through sacrifice: first nature, then man — culture responds to the challenge of the situation.

The place of traditional archaic initiation should be taken by the individual's personal self-consciousness. “Everyone has a natural talent,” wrote F. Nietzsche, “but only a few are born or instilled by education that measure of perseverance, endurance, energy, by virtue of which he really becomes a talent, that is, he becomes what he is, which means: he reveals himself in works and actions” [8; 381]. F. Nietzsche's argument about the macrocosm and microcosm of culture is interesting. A person creates a cultural building within himself, in which various forces and directions are reconciled. “But such a building of culture in an individual will have the greatest similarity with the structure of culture in whole historical epochs and serve as a constant lesson for understanding the latter by analogy” [8; 387]. Culture is complete and incomplete. By combining everything we know and do, we can get the desired truth, which at the same time will not be final, because life goes on. All branches of culture have a structure that gives them the highest meaning — through sacrifices to eternity. The child's thinking is purposeful, but not causal and logical, and it is thinking about death that will lead the child to leave the stage of pure representation that everything has a purpose and learn the concept of statistical or random causality. Man's first duty so far is still to suppress fear. We must free ourselves from fear. Now, as always, he is only as human as he conquers his fear. The destruction of one's self is the highest wisdom that heaven has revealed to our earth. Since the axial period, the nature of the victims has fundamentally changed. It becomes the creator himself and the mythological sacrifice is replaced by self-sacrifice. Since a person realized himself as a person, and there was a desire to sacrifice himself. Every philosopher, religious figure, scientist is tested for the authenticity of his idea by his willingness to sacrifice himself. The individual is surrendered into the hands of a culture that demands sacrifices.

Sacrifice is a way to break through to another through culture. When the sacrifice is creative, a person finds happiness and eternity in the eternity of culture. Creating, a person forgets about himself. An artist, a researcher, a founder of religions — all of them can accomplish a truly great thing only when they devote themselves entirely to their task and, while working on it, forget about their own existence. In a narrower sense, culture is a way to stop self-destruction, from which a person, unlike predators, is not protected by saving instincts. Culture then achieves its ultimate goals when it provides a person with an understanding of the meaning of his life and death. The meaning of life transcends life. As on the physiological level, life is a constant reproduction, and therefore living means at the same time more than living, so on the spiritual level

it generates something more than life: a goal that carries value and meaning in itself. This property of life to rise to something greater than itself is not something that comes in it, it is its true being, taken in its immediacy. Sacrifice is one of the variants of the beyond, which determines the meaning of life, which is not in life itself. Having solved the question of the meaning of life, which in the cultural realization of its individuality is aimed at the benefit of people, one can try to answer the question of the meaning of death.

Awareness of mortality is the beginning of consciousness, and from that moment on, fear and the desire to answer the question of the condemned to death: “For what?” turn on. The fear of death is experienced only by a person, but only he creates culture. Under the fear of death and out of a thirst for being, we must and want to create culture, both spiritual and material. Culture is an attempt to postpone death, to get away from fear, to satisfy the thirst for happiness and immortality. Every nation, as well as every person, is valuable only insofar as he is able to turn his experience to eternity. Culture struggles with death, although it is powerless to defeat it. Our social progress is mainly based on death; this means that the successive steps of humanity necessarily imply a constant, rather rapid renewal of the active forces of the general movement, which, being usually almost imperceptible in the process of each individual life, is only conspicuous when passing from one generation to another. Death is the source of culture, its energy. Culture as a whole solves the problem of death. Man, through sacrifice, creates the world of spiritual culture as the eternal from the temporal, i.e., from his life. The sacrifice gives birth to the eternal, conquering death and being its meaning, since a new life is born from the sacrifice. Culture is constantly fueled by victims. “It is only possible to live for oneself in the world, but it is possible to die for others” (N.A. Nekrasov).

In culture, human energy concentrates and freezes for subsequent generations. In this sense, any work is a bundle of cultural energy, a concentrate of the spirit. A cultural tree grows out of the victim's seed. Culture gives a glimmer of hope for immortality, justifying its existence. This is a kind of way to get away from the time leading to death, without destroying the personality. Culture feeds the world of life. There is no unsurpassed line between life and culture. Culture teaches us to live and overcome the fear of death. A person becomes a person in the full sense when he understands that culture is immortal, and all his actions in the field of mysticism, art, etc. are attempts to approach immortality. In this sense, man is by nature a cultured being, although there are skilled people, but uncultured. Only man can overcome death in culture, and history shows that culture is stronger than death. Culture is a way of growing into immortality. It follows from this that immortality should not be perceived as survival post mortem (after death), but rather as a situation that a person constantly creates for himself, for which he prepares, in which he even takes part from this moment onwards from this present world. Hence, the immortality must be presented as the final state, the ideal state, to which man strives with his whole being and which he tries to achieve by constantly dying and being resurrected.

There are two philosophically grounded approaches to understanding culture in ancient Greece: as a way to distract from the search for meaning and the inevitability of death and as a search for the meaning of life and preparation for death. With the first, the main thing is to forget, and a person dies as a child; with the second, he realizes that he has survived death (as in initiation) and finds meaning through it. Currently, the first way is preferred.

Culture develops according to its own laws, and there is no death for it (in the sense of it, lack of culture is the opposite). Unlike material goods, it is easy to divide it into all, it is able to spread over vast territories. Material destruction contributes to its flourishing. Selfless service to culture creates most of the surplus value appropriated by those in power. Culture provides immortality to the human race, bought by the exploitation and death of creators. Culture begins with the awareness of mortality, and is confirmed by voluntary death. The fear of death leads to its awareness, and then to a cult and culture. The genesis of consciousness coincides with the genesis of culture [9].

Life sacrifices itself, but for the sake of establishing culture, not power. The meaning of life and death is to reveal the inner creative potential and “cultural dying”, i.e., to sacrifice ourselves for the benefit of culture, which requires us to sacrifice. In the willingness to develop inner potencies there is heroism; in the willingness to sacrifice oneself — holiness. A person is able to give up his own life for the sake of his beliefs. Therefore, sacrifice is the triumph of culture over life and death. It is impossible to conquer death without conquering life by giving it up. The paradox is that one can defeat death by giving up life in favor of culture. The value of life lies both in itself and outside of it. Through the understanding of value in this second sense, a person is able to end his life. Can death be the value of life? From the point of view of common sense, life and death are opposites. However, in dialectics, opposites converge. Death is the basis of life — this is how Plato's words can be interpreted, that philosophizing is the art of preparing for death, and other similar

statements. Death as a sacrifice can be the value of life. In other words, the value of life is in the possibility of sacrifice. Cultural sacrifice is a sacrifice for the sake of meaning, which is not in life itself, but on the border of life and death. Going beyond life is, at the same time, going beyond death. If we take into account that life has a cultural meaning, we can repeat after F. Nietzsche: “The most beautiful life is the one who does not care about it”. Let us also recall Lao Tzu: “The one who neglects his life, thereby values his life.”

So, the meaning of culture is to overcome the fear of death, and sacrifice is the way to achieve this. Culture appears as a series of victims, which allows us to highlight its basis, which is deeper than the differences between industries and types of culture. The purpose of material culture is to increase the strength of a person, starting from primitive clubs with which he hunted a mammoth, and ending with an atomic bomb with which he threatens his own kind. The purpose of spiritual culture is wisdom, which does not allow a person to destroy his own kind and the whole Earth. The principle of sacrifice can be formulated as follows; the driving force behind the development of culture is sacrifice, which creates the spiritual energy necessary for this branch of culture to achieve a dominant position, after which the process of replacing its goals and objectives begins. The sacrifice that occurs at the bifurcation point is a concrete way and result of overcoming the fear of death in these conditions. It can be concluded that the essence of culture is the need to overcome the fear of death and the victim realizes this need. The main problem that led to the emergence of spiritual culture is the problem of death. Man differs from animals in the awareness of mortality, culture «heals” him from the shock of awareness. The progress of culture is associated with the constant change of industries and types in order to find an adequate medicine that will make one stop being afraid of death. The meaning of the sacrifice that each branch of culture forced itself to make was to overcome the fear of death.

Conclusions

Thus, from our point of view, the connection between man and culture is the primary and most essential connection, starting from which, it is only possible to get close to the understanding of such a complex phenomenon as culture. As the phenomenon of man, the phenomenon of culture is equally difficult to interpret unambiguously. The “solution” to a person with the help of culture will be incomplete since a person is more complex than his culture, but with the help of a person, it is possible to get close to understanding culture. Two nebulae, two paradoxicalities, two infinities begin to clear up when approaching each other as if looking through culture into oneself, a person understands better what he is, and looking into culture through a person, we are approaching the comprehension of the latter [10].

Observing the socio-cultural realities of today's life, it becomes obvious that modern man is almost completely at the mercy of forces that seek to take away his confidence in his own thinking. Spiritual independence reigns in literally everything: in the books he reads; in the people who surround him; in the political parties to which he belongs. The matter is aggravated by a multi-sided material dependence that affects his mentality in such a way that, in the end, he loses faith in the possibility of independent thought, and does not see any sense in it. Modern man can be characterized as an over-employed, unassembled, fragmented being. The main problem is that we do not know what to do. Technologies that have given a person many opportunities only reinforce this problem. Value transformations contribute to the change of culture.

In conditions when there is a total emasculation of the concept of “man” and the reduction of its content to an economic category (human capital) or a social function (executive employee; valuable personnel), philosophy can become the resource that can restore a person to his spiritual dignity. This is the first point of practical applicability of philosophy in order to form a new (rehumanized) world order. Indeed, from the very beginning of its appearance, the distinctive feature of philosophy was the emphasis on independent thinking. The figure of the philosopher is also remarkable in this respect. A philosopher, unlike a priest— is not a unique person chosen by the supreme power, but simply one of us, ordinary people, who simply understands the lessons of everyday life more deeply and formulates them in memorable sayings. At the same time, it is important that everyone can learn this if there would be a desire. That is, there is not necessarily a superhuman component, God's choice or destiny. In gaining wisdom, everything depends only on the person himself: his desire, diligence, and determination.

The problem of modernity is the problem of misunderstanding. There is a paradoxical situation: on the one hand, the growth of human knowledge has reached unprecedented heights, on the other hand, we do not know what to do with all this, or how to use it for everyone's benefit. The content cannot exist in isolation from the form. However, the vast content of various sciences today functions outside of an axiological form capable of combining them into one whole. Thus, there is a deconstructurization of scientific, cultural, and social processes. The second point of practical applicability of philosophy can be its integrative potential. Philoso-

phy in its transcendental dimension can constitute the general value framework of socio-cultural activity, thus creating a vector of social development, that is, fundamentally different from the political one.

The third point of practical applicability of philosophy can be the establishment of a dialogue between the “incomprehensible”. Since philosophy, among other things, is the ultimate reflection on cultural values, it is able to see at the level of causes (and not only at the level of consequences, as the bearers of culture themselves do). Seeing the cause frees a person from the position of condemnation or rejection. In other words, philosophy is culturally metacontextual. In this sense, it can create a “third” communication space of cultures in which their differences do not seem so incompatible. Ultimately, each culture is a collective way of creating answers to life-meaning questions that concern everyone. The content of the responses may vary. This difference becomes the main cause of the conflict. However, this difference still grows out of one question, from one existential need. That is, there is one reason, but there are many consequences. It is enough to shift the focus to the cause (essence) and see its common nature for all so that the level of conflict potential of the variety of consequences noticeably decreases.

Finally, the last paramount point of the urgent need to apply philosophy in the creation of a new world order is that only philosophy can reach the level of ontology, considering not only individual types of existence, but all that exists in its being. This ability gives the integrity of the vision, which protects from false paths, giving the possibility of a more accurate forecast for the future and a more sober attitude to the present.

References

- 1 Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества / И.Г. Гердер. — М.: Наука, 1977. — 703 с.
- 2 Бердяев Н.А. Самопознание: опыт философской автобиографии / Н.А. Бердяев. — М.: Книга, 1991. — 446 с.
- 3 Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / П. Сорокин; пер. с англ. С.А. Сидоренко, А.Ю. Согомонова. — М.: Политиздат, 1992. — 543 с.
- 4 Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс; пер. с нем. М.И. Левина. — М.: Политиздат, 1991. — 527 с.
- 5 Бубер М. Я и Ты / М. Бубер; пер. с нем. Ю.С. Терентьев, Н. Файнгольд. — М.: Высш. шк., 1993. — 173 с.
- 6 Юнг К.Г. Архетип и символ / К.Г. Юнг; пер. с нем. В. В. Зеленского. — М.: Ренессанс, 1991. — 304 с.
- 7 Вейдле В. Самосознание европейской культуры XX века: мыслители и писатели Запада о месте культуры в современном обществе. Умирание искусства / В. Вейдле; пер. с англ. П.П. Гайдено. — М.: Политиздат, 1991. — 366 с.
- 8 Человеческое, слишком человеческое. Книга для свободных умов: Соч.: [В 2-х т.]. — Т.1 / Ф. Ницше; под общ. ред. К.А. Свасьяна; пер. с нем. — М.: Мысль, 1990. — 830 с.
- 9 Горелов А.А. Эволюция и смысл культуры / А.А. Горелов, Т.А. Горелова. — М.: Летний сад, 2015. — 480 с.
- 10 Горелов А.А. Взаимоотношения творчества культуры и творчества жизни / А.А. Горелов // Философия творчества. — 2019. — № 5. — С. 136–150.

Р.М. Зиязетдинов, П.П. Солощенко, С.М. Жакин

Қазіргі адамның мәдени және құндылық өзгерістері: әлеуметтік-философиялық талдау

Макалада мәдени өзгерістерді түсіну үшін философиялық және антропологиялық көзқарас талданған. Әлеуметтік-мәдени жүйелердің жүйелік-синергетикалық талдау әдістемесін пайдалана отырып, авторлар адам әрекетіндегі мәдениеттің экологиялық негіздерін жоғалтумен байланысты қазіргі тұлғаның мәдени болмысының дағдарысы туралы ойлаған. «Өмір», «өлім», «құрбандық» санаттарында көрініс табатын мәдениеттің экзистенциалды сипаттамалары қарастырылған, бұл адамның мәдениетті жасаушы ретінде оның материалдық және рухани байлығынан айыру дағдарысын жеңу перспективаларына назар аударуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар қазіргі заманның жойқын сын-қатерлері жағдайында адамның өзіндік ерекшелігі мен тұрақтылығына қолжеткізудің өзекті тәсілі ретінде мәдениеттің антропологиялық негіздеріне философиялық рефлексия жасау қажеттілігін алға тартады.

Кілт сөздер: мәдениет, адам, философиялық-антропологиялық көзқарас, мәдениет экологиясы, мәдениеттің экзистенциалды мағыналары, философиялық рефлексия.

Р.М. Зиязетдинов, П.П. Солощенко, С.М. Жакин

Культурно-ценностные трансформации современного человека: социально-философский анализ

В статье проанализирован философско-антропологический подход к пониманию культурных трансформаций. Используя методологию системно-синергетического анализа социокультурных систем, авторы размышляют о кризисе культурной идентичности современного человека, связанном с утратой экологических оснований культуры в деятельности человека. Рассмотрены экзистенциальные характеристики культуры, получающие свое выражение в категориях «жизнь», «смерть», «жертва», что дает возможность обратить внимание на перспективы преодоления кризиса отчуждения человека как творца культуры от ее материального и духовного богатства. Авторами аргументирована необходимость философской рефлексии над антропологическими основаниями культуры как актуального способа обретения человеком своей самобытности и устойчивости в условиях деструктивных вызовов современности.

Ключевые слова: культура, человек, философско-антропологический подход, экология культуры, экзистенциальные смыслы культуры, философская рефлексия.

References

- 1 Herder, J.G. (1977). *Idey k filosofii istorii chelovechestva* [Outlines of a Philosophy of the History of Man]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 2 Berdyayev, N.A. (1991). *Samopoznanie: opyt filosofskoi avtobiografii* [Self-knowledge: the experience of philosophical autobiography]. Moscow: Kniga [in Russian].
- 3 Sorokin, P. (1992). *Chelovek. Tsivilizatsiia. Obshchestvo* [Person. Civilization. Society]. (S.A. Sidorenko, A.Yu. Sogomonov, Transl.). Moscow: Politizdat [in Russian].
- 4 Jaspers, C. (1991). *Smysl i naznachenie istorii* [The origin and goal of history]. (M.I. Levin, Transl.). Moscow: Politizdat [in Russian].
- 5 Buber, M. (1993). *Ya i Ty* [I and Thou]. (Yu.S. Terentev, N. Faingold, Transl.). Moscow: Vysshaya shkola [in Russian].
- 6 Jung, C.G. *Arkhetyp i simvol* [Archetypes and the Collective Unconscious] (V.V. Zelenskii, Trans). Moscow: Renessans [in Russian].
- 7 Veidle, V. (1991). *Samosoznanie yevropeiskoi kultury XX veka: mysliteli i pisateli Zapada o meste kultury v sovremennom obshchestve. Umiranie iskusstva* [Self-consciousness of European culture of the 20th century: thinkers and writers of the West on the place of culture in modern society. Dying art]. (P.P. Gaidenko, Transl.). Moscow: Politizdat [in Russian].
- 8 Nietzsche, F. (1990). *Chelovecheskoe, slishkom chelovecheskoe. Kniga dlia svobodnykh umov* [Human, All Too Human: A Book for Free Spirits]. K.A. Svasiana (Ed.). (Vols. 1, 2; Vol. 1). Moscow: Mysl [in Russian].
- 9 Gorelov A.A., & Gorelova, T.A. (2015). *Evoliutsiia i smysl kultury* [Evolution and the meaning of culture]. Moscow: Letnii sad [in Russian].
- 10 Gorelov, A.A. (2019). *Vzaimootnosheniia tvorchestva kultury i tvorchestva zhizni* [The relationship of creativity culture and creativity of life]. *Filosofiiia tvorchestva — The Philosophy of Creativity*, 5, 136–150 [in Russian].

Т.А. Резвушкина^{*}, Н.В. Карасева

Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: rezvushkina_f78@mail.ru; nataliarusaikina@mail.ru)

Феминистская концепция материнства Адриенны Рич: материнство как личный опыт и как социальный институт

В статье рассмотрена система мыслей американской феминистки «второй волны», писательницы и поэтессы Адриенны Рич, которая оказала сильное влияние на американскую феминистскую традицию осмысления материнства. Рич описывает материнство через личный опыт и как социальный институт. Работа Рич известна своей провокационностью, описанием прозаического опыта материнства и личными подробностями. Книга стала классическим феминистским текстом, а материнство стало неотъемлемой проблемой феминизма. Рич сочетает в своем тексте примеры из литературы, научных работ и свидетельств реальной жизни, она описывает опыт материнства, начиная с периода вынашивания ребенка и заканчивая взрослением детей. Кроме того, ее интересуют проблемы ненависти, которую матери чувствуют по отношению к своему ребенку, и депрессии, которую она лично испытала во время воспитания троих детей. Автор приходит к выводу, что быть матерью — это лишь один аспект женской идентичности, но не единственный. Вместо того, чтобы отвергать проблемы материнства, как незначительные, Рич углубляется в проблему кризиса или потери идентичности женщиной-матерью и того непреодолимого чувства неадекватности, что чувствуют многие матери, воспитывая детей. Целью данной статьи является описание основных идей американской феминистки А. Рич в отношении материнства, как опыта и как социального института. Научная значимость работы заключается в том, что А. Рич проблематизирует тот факт, что сами женщины, будучи матерями, мало пишут о своем опыте материнства, и поэтому подавляющее большинство знаний и визуальных образов материнства приходит к нам через патриархальную культуру как коллективное или индивидуальное мужское сознание. Адриенна Рич предложила женский взгляд на осуществление материнства, когда оно воспринимается критично и проблематично. Ценность данного исследования состоит в попытке осмысления влияния концепции материнства А. Рич на феминистский анализ материнства как женской практики и как социального института.

Ключевые слова: женщина, материнство, стереотипы, патриархат, дети, роль, повседневность, американский феминизм.

Введение

В современной социогуманитарной мысли термин «материнство» относится к процессам, связанным с определением конкретных женщин как матерей, т.е. людей, вынашивающих и/или осуществляющих основную заботу о детях. Материнство долго считалось маргинальной темой для социальной науки, пока работы феминистских авторов, вышедшие начиная с 1970-х годов, не заставили считать его, скорее, социальным институтом, чем биологической судьбой [1; 62]. Хотя материнство, казалось бы, имеет однозначно биологическую основу, современные репродуктивные технологии создают новые проблемы, например, в ситуации, когда одна женщина вынашивает оплодотворенный эмбрион другой женщины. Более того, участие женщин в оплачиваемом рынке труда означает, что широко распространяется социальное материнство — в виде заботы о детях, осуществляемой не их матерями, а другими женщинами. Работа и уход за детьми также могут быть в некоторых случаях тесно переплетены между собой, в зависимости от того, как организована работа и где она осуществляется. Все эти примеры проблематизируют материнство как биологическую сущность женщины.

Но материнство по-прежнему рассматривается как основная и доминирующая роль для большинства женщин, как самим обществом, так и женщинами. Материнская и женская идентичность считаются понятиями синонимичными, тесно связанными категориями. Но в современном обществе не все женщины становятся матерями, а деятельность по уходу, заботе и воспитанию ребенка не является эксклюзивно женским делом [2; 91]. Несмотря на то, что опыт материнства не является универсальным для всех женщин, большинство женщин в тот или иной момент своей жизни становятся матерями, беря при этом на себя основную ответственность за воспитание своих детей [3; 34].

^{*} Автор- корреспондент. E-mail: rezvushkina_f78@mail.ru

До сих пор широко распространены представления о «природности» и «естественности» материнства, однако многообразие форм материнства у представителей разных культур демонстрирует, что оно во многом сконструировано и осуществляется по-разному разными людьми в разных обстоятельствах и в разных обществах [4; 324–338.]. С точки зрения социального конструктивизма материнство может быть определено как «социально сконструированный набор практик и взаимоотношений, связанных с воспитанием и заботой о детях» [5; 355–376]. Помимо практик и взаимоотношений, связанных с воспитанием, защитой, и обучением детей, в контексте материнства рассматривают также эмоциональные переживания, связанные с ними, подчеркивается перформативный характер материнства, тот факт, что «материнство познается в процессе взаимодействия с ребенком», а не является статичным состоянием или единожды достигаемым результатом [6; 3–26].

Таким образом, концепт материнства проблематизируется в современной социогуманитарной мысли как социальный конструкт, который определяет содержание материнства, тех идеологий и практик, которыми пользуются женщины-матери.

Дискуссия

Для англоязычной литературы характерно разделение понятий материнства как «motherhood» и материнства как «mothering». «Материнство» (*motherhood*) — отсылает к контексту, в котором происходит становление матерью и переживается этот опыт. Исторически, социально, культурно, политически и морально институт материнства в западном обществе оформлен и функционален [7; 1192–1207].

«Становление матерью» (*mothering*) относится к личному, индивидуальному опыту, который переживают женщины, когда отвечают потребностям своего ребенка и берут на себя ответственность за него [7; 1192–1207]. Становление матерью, как индивидуальный (и в то же время универсальный) процесс, через который проходит личность, является предметом исследования психоаналитически ориентированных психологов, психологов личности, психологов развития. В психоаналитическом направлении активно используется понятие идентификации, материнство анализируется через анализ связи «мать–дочь», «мать–сын», а также анализируются эмоциональные основы материнства [8; 278–284]. Материнство же, как культурный феномен, — это область кросс-культурных психологов, антропологов, социальных психологов, социологов. В контексте ролевых теорий материнство рассматривалось как воплощение одной из социальных ролей — «роли матери».

В конце 60-х гг. XX века в медицинской литературе, посвященной помощи молодым матерям, было введено понятие «достижение материнской роли» («maternal role attainment») [9; 671–678]. Оно содержательно включало в себя комплексный когнитивный и социальный процессы, которые реализуются в результате научения, он реципрокный и интерактивный. Позднее определение этого понятия изменилось и стало звучать как «включение в идентичность женщины нового личностного измерения» [10; 19–24]. То есть под материнством стали понимать нечто большее, чем просто социальную роль. В результате термин «достижение материнской роли» был заменен на «материнскую идентичность», или «материнский опыт», что подчеркивает процессуальность развития, начинающегося на перинатальном этапе, различающегося с каждым ребенком и зависящем от возраста, состояния и здоровья ребенка, жизненных обстоятельств и других факторов. Достижение материнской идентичности стали интерпретировать как процесс, когда женщина достигает компетентности в роли матери и интегрирует эту новую роль в уже сложившийся набор ролей, в результате чего ей становится комфортно с новой идентичностью матери [11; 198–204].

Американская феминистка, исследовательница Адриенна Рич провела важное разграничение между материнством как подавляющим или тотальным институтом и повседневным опытом. В самом деле, некоторые феминистки утверждают, что сила женщин, позволяющая им рожать и воспроизводить жизнь, вызывает у мужчин желание контролировать самих женщин и их фертильность. Многие феминистские авторы второй волны, в частности Ш. Файерстоун, в конце 70-х гг. XX века рассматривали материнство как главный источник угнетения женщин, и некоторые из них даже утверждали, что женщины смогут быть равными мужчинам, только если технологические разработки освободят их от исключительной ответственности за деторождение [11; 27].

Позднее среди исследователей возникла тенденция отказываться от выражения «достижение материнской роли», поскольку оно подразумевает статичную ситуацию, устанавливающуюся после приобретения этой роли женщиной. В 2004 году Р. Мерсер предложила использование термина «становление матерью» («becoming a mother») [11; 226–232]. Переживание реального опыта материнства,

как правило, не соответствует, или не вполне соответствует ожиданиям, сложившимся в период беременности. Присутствует разрыв между личным опытом и публичным дискурсом, включающим культурный пласт «экспертного знания» [3; 15–18]. «Становление матерью» рассматривает материнство в его разнообразии, не как универсальный, не как естественный не единообразный процесс.

Феминистка-философ С. Раддик вводит понятие «материнское мышление» и утверждает, что опыт и практика материнства приводят к ориентации на сохранение, рост и социальную адаптацию — набор ценностей, который объединяют в рамках исполнения роли матери. В рамках этого подхода слово «мать» понимается, скорее, не как существительное, указывающее на идентичность, но как глагол, означающий комплекс действий или практик, которые могут быть осуществлены как и женщинами, так и мужчинами [11; 29].

Как отмечают Дж. Риббенс Маккарти и Р. Эдвардс, важным элементом социальных научных исследований в последние десятилетия был акцент на собственном взгляде матерей на их опыт и предпочтения. Эта ситуация привела к выявлению парадоксов и противоречий, с которыми могут сталкиваться женщины-как-матери во многих западных обществах. Тем не менее, в дискурсе о материнстве по-прежнему распространены, несмотря на сопротивление женщин, медиализированный, политизированный и научный взгляды, которые, зачастую, противоречат опыту конкретных матерей. В то же время некоторые ранние феминистские работы о материнстве были подвергнуты критике, поскольку не учитывали, каким образом материнство пересекается с другими ключевыми социальными измерениями, такими как этничность, классовая принадлежность, миграция и сексуальность, что привело к требованиям проявлять внимание к транснациональной интерсекциональности.

Материнство как личный опыт

Адриенна Сесиль Рич родилась 16 мая 1929 года в городе Балтимор, штат Мэриленд, США. Рич является американской поэтессой, ученым, учителем и критиком, чьи многочисленные тома поэзии способствовали стилистическому преобразованию из формальной, подражательной поэзии в более личный и мощный стиль. Адриенна закончила Радклифф-колледж в Кембридже. Дебютировала в 1951 году книгой стихов «A Change of World», получившей по личному выбору Хью Одена ** Йельскую премию для молодых поэтесс. С 1966 года с мужем и тремя сыновьями жила в Нью-Йорке. Сблизилась с новыми левыми, участвовала в антивоенных демонстрациях, движении за гражданские права. В конце 1960-х развелась с мужем. Преподавала в Колумбийском, Ратгерском, Брандейском, Стэнфордском, Корнеллском университетах, Брин-Мор-колледже и вела активную общественную жизнь. На протяжении 1960-х и 70-х годов Рич максимально вовлечена в женское движение и феминистскую идеологию.

Рич является автором книги «Рожденные женщиной: материнство как личный опыт и социальный институт», изданной на английском языке в 1976 году, которая сочетает в себе научные исследования с личными размышлениями о том, что значит быть матерью. В 2003 году она была удостоена премии Боллингена. Умерла Адриенна Рич 27 марта 2012 года в г. Санта-Крус, Калифорния [12].

Первые несколько глав ее книги «Рожденные женщиной: материнство как личный опыт и социальный институт» посвящены истории древних обществ, которые были ориентированы на женщин и конкретно на матерей. Более поздние главы описывают историю акушерства, и Рич обсуждает продолжающуюся борьбу за контроль мужчин над женской сексуальностью и материнством. Она также рассказывает историю своего собственного опыта, как матери. Также в работе есть глава об отношениях женщин со своими сыновьями и дочерьми. Заключительная глава работы посвящена женщинам, которые убивают или фантазируют об убийстве своих детей.

«Рожденная женщиной...» начинается с выдержки из дневника Рич. В записях она размышляет о своей любви к своим детям и других эмоциях, связанных с материнством. Она описывает моменты, в которых она ставит под сомнение ее способность и желание быть матерью. Адриенна Рич пишет, что даже ее собственные дети признают невозможность постоянной, круглосуточной любви и внимания. Тем не менее, утверждает она, общество предъявляет матерям необоснованное требование, чтобы они обеспечивали совершенную, постоянную любовь.

В первой главе своей книги Рич пишет о том, что вся человеческая жизнь на планете рождена женщиной. Один объединяющий и неопровержимый опыт, который разделяют все женщины и муж-

** Хью Оден — англо-американский поэт, один из величайших поэтов XX века, который писал в жанре интеллектуальной лирики, обращаясь как к социально-радикальной, так и к философско-религиозной проблематике.

чины, — это то, что мы провели в течение нескольких месяцев, живя внутри женского тела. Поскольку человеческие дети остаются зависимыми от воспитания в течение гораздо более длительного периода, чем другие млекопитающие, и из-за разделения труда, давно установившегося в человеческих группах, где женщины не только вынашивают и кормят грудью, но и несут почти полную ответственность за детей, большинство из нас с самого начала своей жизни знает и любовь, и разочарование, и силу, и нежность в лице женщины.

А. Рич пишет: «Мы несем отпечаток этого опыта всю жизнь, даже в нашей смерти. И все же наблюдается странное отсутствие информации, которая помогла бы нам понять и использовать этот опыт. Мы больше знаем о воздухе, которым дышим, о морях, по которым мы путешествуем, чем о природе и значении материнства... Материнство, не упоминаемое в историях завоеваний, войн и договоров, исследований и империализма, но при этом материнство имеет свою историю, идеологию, более фундаментальную, чем трайбализм или национализм» [13; 33].

Вспоминая свои беременности, Адриенна Рич пишет: «Когда я пытаюсь вернуться в тело молодой женщины двадцати шести лет, впервые беременной, которая сбежала от физического осознания своей беременности и в то же время от своего интеллекта и призвания, я понимаю, что я была фактически «чужой»» [13; 37].

А. Рич считает, что беременная женщина — это женщина всегда чего-то ждущая: «...ждут, чтобы их спросили; ждут нашей менструации, в страхе, что они придут или не придут; ждут, когда мужчины вернутся домой с войны или с работы; ждут, когда вырастут дети, или рождения нового ребенка, или климакс. Во время моей беременности я справлялась с этим ожиданием, с этой женской судьбой, отрицая все активные, сильные стороны себя. Я отделилась как от моего непосредственного, настоящего телесного опыта, так и от моей жизни — чтения, мышления и письма. Подобно путешественнику в аэропорту, где его самолет задерживается на несколько часов, который листает журналы, которые она никогда не читала обычно, исследует магазины, содержание которых ее не интересует, я посвятила себя внешнему спокойствию и глубокой внутренней скуке... как женщина, я научилась в высшей степени скучать, а не исследовать тревогу, лежащую в основе моего сикстинского спокойствия. Мое тело, в конце концов, оплатило мне: у меня была аллергия на беременность» [13; 39].

Рич отмечает противоречия материнства, которые выражаются в соединении амбивалентных чувств — любви и горечи, восторга и гнева, радости и усталости: «Я пережила то, что считалось центральным в жизни женщин, приносящим удовлетворение даже в горестях, ключ к смыслу жизни... Но я мало что могу вспомнить, кроме беспокойства, физической усталости, гнева, самообвинения, скуки и разделения внутри себя: разделение, усугубляемое моментами страстной любви, восторгом от тел и умов моих детей, изумлением перед тем, как они продолжали любить меня, несмотря на мои неудачи в любви к ним — полностью и бескорыстно» [13; 41].

Воспоминания Адриенны Рич о своем личном опыте материнства не делятся на плохие и хорошие моменты, она считает их неразделимыми. Рич пишет: «Я вспоминаю времена, когда, кормя грудью каждого из своих детей, я видела, как его глаза полностью открылись мне, и осознавала, что каждый из нас был привязан друг к другу не только ртом и грудью, но и нашими взаимными взглядами. Я вспоминаю физическое удовольствие от сосания моей полной груди, в то время, когда у меня не было другого физического удовольствия в мире, кроме связанного с чувством вины удовольствия от еды, вызывающей привыкание... я также помню тело каждого ребенка, его стройность, гибкость, мягкость, грацию, красоту маленьких мальчиков, которых не учили, что мужское тело должно быть жестким. Я помню моменты покоя, когда по какой-то причине можно было пойти в туалет одной. Помню, как меня вырывали из и без того скудного сна, чтобы ответить на детский кошмар, натянуть одеяло, согреть бутылку, увести полусонного ребенка в туалет. Я помню, как возвращалась в постель совершенно проснувшейся, ломкой от гнева, зная, что мой нарушенный сон сделает следующий день адом, что будет больше кошмаров, больше потребности в утешении, потому что из-за моей усталости я злилась на детей без причины, которую они могли понять» [13; 44].

Рич замечает, что лично она стала матерью в ориентированном на семью, ориентированном на потребителя, фрейдистско-американском мире 1950-х годов. «Мой муж охотно говорил о детях, которые у нас будут; родители мужа ждали рождения внука. Я понятия не имела, что хочу, что могу или не могу выбрать. Я знала только, что иметь ребенка — значит полностью обрести взрослую женственность, проявить себя, быть «как другие женщины» [13; 47]. Автор пишет, что «...в её доме женщины одни растят детей, изо дня в день живут в своих семьях, стирают, везут трехколесные вело-

сипеды в парк и ждут, пока мужа вернутся домой... Молодые отцы по выходным водят коляски, но уход за детьми по-прежнему является личной обязанностью только женщины» [13; 49].

Запись из дневника А. Рич, в ноябре 1960 г. показывает нам сожаления о материнстве, которые она испытывает и при этом же она пишет о чувстве вины из-за своего эгоизма и отсутствия терпения: «Мои дети причиняют мне самые изысканные страдания, которые я когда-либо испытывала. Это страдание амбивалентности: убийственное чередование горького негодования и нервозности и блаженного удовлетворения и нежности. Иногда в своих чувствах к этим крохотным безвинным существам я кажусь себе чудовищем эгоизма и нетерпимости. Их голоса истощают мои нервы, их постоянные потребности, прежде всего, их потребность в простоте и терпении, наполняют меня отчаянием по поводу моих собственных неудач, отчаянием по поводу моей судьбы, которая должна служить функции, для которой я не была приспособлена. И иногда я слаба из-за сдерживаемой ярости. Бывают моменты, когда я чувствую, что только смерть может освободить нас друг от друга, когда я завидую бесплодной женщине, которая может позволить себе роскошь сожалений, но живет жизнью единения и свободы» [13; 50].

Особенно важно отметить, что Адриенна Рич анализирует стереотипы о роли матери, которые описывают материнскую любовь как «безусловную», а также визуализируют её образ как единой личности. Она пишет: «Если бы я знала, что существуют части меня самой, которые никогда не будут соответствовать этим изображениям, не были бы эти части тогда ненормальными, чудовищными? И, как заметил мой старший сын: «Вы, кажется, чувствовали, что должны любить нас все время. Но не бывает человеческих отношений, когда вы любите другого человека каждую минуту». Да, я пыталась объяснить ему, что женщины и, прежде всего, матери, должны так любить» [13; 52].

Анализируя стереотипы о материнстве Рич упоминает о том, что существует некий образ безмятежной мадонны, которая беременна или кормит грудью ребенка, но никто не подготовит женщину к тому, что возникнут интенсивные эмоциональные отношения, которые формируются еще в период вынашивания ребенка и о том, что может возникнуть психологический кризис вынашивания ребенка [13; 53].

Рич рассматривает бремя ответственности матери перед ребенком и обществом, когда «... только мать несет ответственность за здоровье своих детей, их одежду, их поведение в школе, их интеллект и общее развитие. Даже когда она является единственным кормильцем в семье, без мужа и отца, она, и никто другой, несёт ответственность за ребенка, который вынужден провести день в плохих яслях или жестокой школьной системе» [13; 55]. При этом окружающая среда не может контролироваться матерью, когда её ребенок/дети столкнутся с недоеданием, крысами, отравлением свинцовыми красками, торговлей наркотиками, расизмом. С точки зрения общества мать имеет возможность окружить ребенка безопасностью. Но Рич возражает: «Работник может объединяться в профсоюзы, бастовать; матери же отделены друг от друга в семьях, связанных со своими детьми узами сострадания; наши безумные забастовки чаще всего принимают форму физического или психического расстройств» [13; 57].

Формулируя рецепт сопротивления гнёту материнства Рич пишет о том, что беспомощность ребенка наделяет мать определенной властью — силой, которую она может не желать, но силой, которая может компенсировать ей ее бессилие. Но процесс «отпускания» ребенка/детей от себя является, по мнению автора, актом восстания против патриархальной культуры. Рич пишет, что недостаточно просто отпустить наших детей; нам нужно вернуться к себе.

Материнство как институт

На протяжении всей книги Адриенна Рич анализирует два значения материнства: потенциальное отношение любой женщины к ее репродуктивным способностям и детям и второе — материнство как институт, целью которого является обеспечение того, чтобы все женщины оставались под контролем мужчин. «Этот институт был краеугольным камнем самых разных социальных и политических систем. Он удерживает более половины человечества от решений, влияющих на их жизнь; он освобождает мужчин от отцовства в любом подлинном смысле этого слова; создает опасный раскол между «частной» и «общественной» жизнью; он калькулирует человеческий выбор и возможности. В самом фундаментальном противоречии он отчуждает женщин от наших тел, заключая нас в них. В определенные моменты истории и в определенных культурах идея женщины-матери срабатывала для того, чтобы наделять всех женщин уважением, даже благоговением, и дать женщинам право голоса в жиз-

ни народа или клана. Но для большей части того, что мы называем «мейнстримом» записанной истории, материнство как институт превратилось в гетто и принизило женские возможности [13; 61].

Особенностью материнства как института автор отмечает его обыденность, невидимость: ««Когда мы думаем об институте материнства, на ум не приходит ни символическая архитектура, ни видимое воплощение власти, ни потенциальное или фактическое насилие. Материнство вызывает на ум дом, и мы хотели бы верить, что дом является частным местом. Может быть, мы представляем себе ряд дворов, пригородных или многоквартирных домов, в каждом из которых женщина болтает по телефону или моет что-то или бежит, чтобы забрать плачущего двухлетку; или тысячи кухонь, в каждой из которых детей кормят и отправляют в школу. Или мы думаем о доме нашего детства, о женщине, которая нам мать, или о себе. Мы не думаем о законах, которые определяют, как мы попали в эти места; наказания, налагаемые на тех из нас, кто пытался жить жизнью по другому плану, искусство, которое изображает нас в неестественной безмятежности или медицинское учреждение, которое лишило так много женщин права на рождение» [13; 66].

Рич пишет, что этот институт является фундаментом человеческого общества и он навязывает женщинам только определенные взгляды, определенные ожидания, которые «описаны в брошюре, лежавшей в приемной моего акушера, прочитанных мною романах, одобрении моей свекрови, моих воспоминаниях о моей собственной матери» [13; 68].

Рич уделяет время анализу возможности применения множества теорий, анализирующих материнство. «Мы не думаем о марксистской интеллигенции, утверждая, производим ли мы «излишки ценности» в день стирки одежды, приготовления пищи и ухода за детьми, или психоаналитических концепциях, которые уверены, что материнство связано с нашей биологией, природой. Мы не думаем о власти, украденной у нас, и о власти, удержанной у нас, во имя института материнства» [13; 69].

Описывая мужской взгляд на женщин А. Рич считает его двойственным. С одной стороны, для мужчин женское тело является нечистым, местом кровотечения, источником морального и физического загрязнения, опасного для мужественности. Но в то же время женщина как мать является священной, чистой, бесполой. Амбивалентность материнства, по мнению автора, является его «судьбой и оправданием жизни женщины» [13; 70]. Рич считает, что мужчина имеет некую врожденную ревность к женщине: «Древняя, продолжающаяся зависть, трепет и страх мужчины за женскую способность создавать жизнь, неоднократно принимают форму ненависти ко всем другим женским аспектам творчества» [13; 71].

Определяя патриархат как власть отцов, Рич считает, что он же определяет какую роль женщины должны или не должны играть в семейно-социальной, идеологической, политической системе, в которой люди — силой, прямым давлением или через ритуалы, традиции, обычаи, закон и язык, этикет, образование и разделение труда, определяют предназначение женщины. Это не обязательно означает, что никакая женщина не обладает властью или, что все женщины в данной культуре могут не иметь определенных полномочий [13; 72]. Автор обращает внимание на тот факт, что «... эксперты — почти всегда мужчины, которые рассказывают нам, как матерям, вести себя и чувствовать» [13; 72].

«Родить и вырастить ребенка — значит сделать то, что патриархат определяет как предназначение женщины. Но это же означает сильное переживание собственного тела и эмоций. Мы переживаем не только физические, телесные изменения, но и изменения характера. Мы учимся, часто через болезненную самодисциплину, тем качествам, которые должны быть «врожденными»: терпению, самопожертвованию, готовностью бесконечно повторять небольшие рутинные обязанности по воспитанию человека. Мы также, к нашему удивлению, часто переполняемся чувствами любви и ненависти, более сильными и жестокими, чем всё, что мы когда-либо знали» [13; 73].

Женщины на каком-то глубинном уровне могут быть объектами мужского страха и ненависти... Поскольку в политическом и социальном плане мужчины обладают огромной властью над женщинами, очень неприятно осознавать, что ваш партнер, муж или работодатель могут вас бояться. И если женщина надеется найти не хозяина, а любовника, равного ей, что ей делать с этим страхом? Если это дает ей намек на силу, присущую ее полу, эта сила воспринимается как враждебная, деструктивная, контролирующая, злобная; и сама идея власти отравлена для женщины.

Патриархат, по-видимому, требует не только того, чтобы женщины взяли на себя основное бремя боли и самоотречения ради продолжения рода, но и чтобы большинство представителей этого вида — женщины — оставались по существу незамеченными. От этой «неполной занятости» женщин зависят нравственность и эмоциональная жизнь человечества. Каждая мать должна передать своих детей в течение нескольких лет после их рождения патриархальной системе образования, права, об-

щества, религии, сексуальных кодексов; ожидается, что она подготовит их к тому, чтобы войти в эту систему без бунта или «дезадаптации», и увековечить ее в их собственной взрослой жизни. Патриархат зависит от того, как мать воспроизводит консервативные ценности, внушая их своим детям в ранние годы, когда отношения матери и ребенка могут быть наиболее индивидуальными и личными; патриархат также гарантировал через ритуалы и традиции, что в определенный момент мать перестанет держать ребенка возле себя — в особенности сына. Единственный аспект, в котором большинство женщин почувствовали свою собственную власть в патриархальном смысле, — власть и контроль над другим, — это материнство; но даже и этот аспект был вывернут и манипулирован мужским контролем.

Обсуждение

Исследования половых ролей начались в рамках структурного функционализма в 1950-е гг. и отражали интерес исследователей к семье как к ячейке стабильного общества и разделению труда между супругами. Американский социолог, классик этого направления Т. Парсонс сформулировал представления о нормативных моделях женственности и мужественности, характерных для американского общества, разработав концепцию полового разделения ролей в семье: жена — домохозяйка и муж — кормилец. Для этого периода исследований были характерны эссенциализм и биологический детерминизм, однако исследования позволили выявить ограниченность мужских и женских ролей и потенциальную конфликтность отношений в семье, построенной на модели жесткого разделения половых ролей.

В 1960-е гг. начинается переосмысление данного подхода под влиянием философии феминизма, а затем и феминистского движения. В Западной Европе и США происходит подъем второй волны феминистского движения, нацеленного на борьбу с дискриминацией женщин (первой волной считается движение середины XIX—начала XX в., направленное на борьбу за избирательные, образовательные и другие права женщин, за эмансипацию женщин).

В развитии феминистской мысли особую роль сыграла работа Симоны де Бовуар «Второй пол» [14; 38], где представлена экзистенциалистская трактовка закрепленных обществом половых различий и сформулирован тезис: «Женщиной не рождаются, женщиной становятся». Под сомнение ставится биологическая предопределенность женской судьбы. Телесность, сексуальность, репродуктивные способности, экономическое положение признаются причинами позиционирования женщины как Другого, как объекта, скованного границами своей природы (тела) и ситуации.

Большинство феминистских идеологий, так или иначе, позиционировали себя по отношению к данной работе. В частности, либеральный феминизм, открывший эру «феминизмов», ставит вопрос об иерархичности позиций мужчин и женщин («второй пол»), несправедливости распределения ресурсов, зависимости от мужа и его статуса и погруженности в частную жизнь, предписываемых социальной ролью жены-домохозяйки. Повестка дня либерального феминизма формировалась в то время, когда доступ женщин в сферы образования и оплачиваемого труда, политического участия был ограничен законодательством и существующими нормативными (общепринятыми) представлениями о мужском и женском предназначении. Представления о нормативном поведении белой замужней женщины-матери, принадлежащей к среднему классу, распространялось в то время на все категории женщин, независимо от их классовой, расовой, этнической и религиозной принадлежности.

К концу 1960-х гг. стало очевидно, что роль домохозяйки неприемлема для многих женщин, ориентированных на профессиональную карьеру, а также для тех, кто не может полагаться на материальную поддержку супругов. Буржуазная нормативная модель воспринимается как исключаящая и несправедливая в отношении женщин. Один из сегментов социальной базы феминистского движения в это время составляют женщины-профессионалы, требующие равноправия и равных возможностей для мужчин и женщин в сфере оплачиваемого труда и политического участия.

Политический проект феминистского движения привел к переосмыслению полоролевого подхода. Были сформулированы тезисы о конфликте ролей, об угнетении женщин предписанными им традиционными ролями и гендерными границами [15; 142]. Такая когнитивная установка выдвинула перед движением политическую задачу изменения нормативных ожиданий, т.е. половых ролей, в частности, роли домохозяйки. Это подразумевало обширную программу институциональных преобразований в системе образования, в производственной, политической и законодательных сферах. Все эти реформы были направлены на обеспечение равных прав и возможностей женщин в публичном мире,

на придание ролям «равного статуса», на институциональную поддержку баланса семейной и трудовой ролей [16; 168–172]. Эпистемологической установкой данного направления феминистской теории в этот период стала ориентация на производство нового, «объективного» знания о женщинах (и мужчинах). Такое «истинное» знание предполагалось получить, сделав женщин «видимыми», т.е. интегрировав их опыт в систему научного производства знаний в качестве субъекта и объекта познания. Для выполнения этой задачи либеральный феминизм выдвинул академическую стратегию «добавления женщин» в исследования.

К началу 1970-х гг. феминистское движение набирает размах и радикализуется. Этому способствуют такие тенденции, как участие женщин в левых движениях и осознание сексизма, формирование групп роста сознания, привлечших внимание к межличностным отношениям, телу, чувствам, сексуальности, деторождению, контрацептивам, материнству, родительству Академический (встроенный в систему научного знания) феминизм представляет собой один из аспектов когнитивной (познавательной) практики женского движения второй волны, целью которой было объяснение гендерного неравенства и выработка средств для его преодоления. Сформировавшийся в те годы феминизм различий исходит из признания особого опыта и особой роли женщин в обществе, особых женских прав. Новая область производства социального знания позиционируется как альтернатива академическому мейнстриму, т.е. основному руслу социального знания, нечувствительному к женскому опыту. Среди исследователей, которых относят к феминизму различий и радикальному феминизму, — Кейт Миллет, Суламифь Файерстоун, Жермен Григ, Андреа Дворкин, Адриенна Рич, Кэтрин Маккиннон, Сьюзан Браунмиллер, Мэри Дэли, Кристин Делфи и другие [17;45]. Предметом исследований женщин является собственно женский опыт, осмысление механизмов мужского господства и угнетения женщин в обществе. Для интерпретации различий на вооружение берутся социалистические, марксистские и психоаналитические подходы, а также концепт «патриархат», развиваемый в радикальном феминизме.

Выводы

Адриенна Рич пишет в «Рожденная женщиной...» что материнство есть лишь одно из возможных измерений женского бытия. Вместо того, чтобы быть идентифицированными только как матери, или как бездетные, женщины должны быть определены с точки зрения самих себя, как и все люди. Кроме того, быть матерью не означает, что женщину нужно изолировать и не разрешать участвовать в социальном и профессиональном мире. Вместо этого Адриенна Рич призывает к «миру, в котором каждая женщина является главенствующим гением своего тела» [13; 85].

Феминизм, в целом, всегда демонстрировал смешанные реакции на патерналистские политики по отношению к материнству: от эссенциализма (С. Раддик или К. Гиллиган) до полного отказа от культурального признания ценности материнства (С.де Бовуар). Но и защитники, и критики «женской осознанности» материнства должны помнить о том, что подавляющее большинство женщин в мире и сегодня продолжают выполнять семейные функции домохозяйки и материнства, и для очень многих женщин их социальный авторитет по-прежнему базируется на идентичности матери. В Европе и Африке, в Америке и Азии женщины продолжают призывать общество адекватно оценивать материнский труд, несмотря на то, что женщины получили доступ к образованию, собственности и политическим правам. Требования самых первых феминисток по-прежнему получают отклик во всем мире; борьба за гендерное равенство по-прежнему акцентирует борьбу за права женщины-матери и в обществе, и в семье. Однако следует подчеркнуть: доминирование двух основных тенденций в анализе материнства (неолиберальной и эссенциальной) по-прежнему акцентирует внимание на маскулинной публичной деятельности и обесценивает специфически женскую деятельность, связанную с семейной, частной сферой [18].

Значимость материнства в жизненной траектории женщин стала более сложной, не в последнюю очередь, еще и потому, что увеличение средней продолжительности жизни привело к возникновению более длительной фазы жизни, наступающей уже после того, как женщины воспитали своих детей. Хотя бездетность для многих женщин в западных обществах может рассматриваться как препятствие для того, чтобы быть «правильной женщиной», появление все большего числа женщин, которые не хотят иметь детей, показывает, что, по крайней мере, для некоторых материнство становится менее центральной идеей женственности.

Постсовременное материнство многообразно и не всегда непосредственно связано с браком и кровно-родственными отношениями. Сейчас материнство все больше наполняется такими ценностями

ми, как стремление к самореализации, взаимопониманию, построению доверительных отношений между родителями и детьми. В то же время новая модель материнства, чрезмерный акцент на идеальном материнстве и сильнейший прессинг масс-культурных дискурсов и нарративов зачастую ставят женщину в ситуацию жесткого выбора, влияя на ее идентичность [18].

Работа Адриенны Рич актуальна и сегодня, ее исследования, опираясь на историю, на ее личный опыт, и опыт матерей во всем мире, дают нам возможность продолжать отстаивать права женщин и сегодня рефлексировать над содержанием материнства.

Список литературы

- 1 Риббенс Маккарти Дж., Эдвардс Р. Исследования семьи: основные понятия / Пер. с англ. И. Н. Тартаковской; под науч. ред. Е. Ю. Рождественской. — М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2018. — 210 с.
- 2 Кутковая Е. С. Сравнительный анализ дискурсивного и нарративного подходов к исследованию идентичности / Кутковая Е. С. Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук. М., 2015 г. — 91 стр.
- 3 Miller T. Making Sense of Motherhood. A Narrative Approach / T. Miller. — New York: Cambridge University Press, 2005. — 345 p.
- 4 Barlow K. The practice of mothering: An introduction // K. Barlow, Bambi L. Chapin. — Ethos: Journal of the Society for Psychological Anthropology, 2010. — No. 4. — P. 324–338.
- 5 Forcey L.R. Feminist perspective on mothering and peace // L.R. Forcey. — Mothering: Ideology, experience, and agency. — New York: Routledge, 1994. — P. 55–376.
- 6 Barnard K. E. Mothering // K.E. Barnard, L.K. Martell. — Handbook of parenting. Status and social conditions of parenting, Mahwah. — NJ: Erlbaum, 1995. — P. 3–26.
- 7 Arendell T. Conceiving and Investigating Motherhood: The Decade's Scholarship // T. Arendell. — Journal of Marriage and the Family, 2000. — No. 4. — P. 1192–1207.
- 8 Lawler S. Mothering the Self. Mothers, daughters, subjects / S. Lawler. — New York: Routledge, 2001; Chodorow, 1978. — 325 p.
- 9 Koniak-Griffin D. Contemporary Mothering in a Diverse Society // D. Koniak-Griffin, M.C. Logsdon, V. Hines-Martin, C.C. Turner. — Journal of Obstetric Gynecologic and Neonatal Nursing, 2006. — No. 5. — P. 671–678.
- 10 Rubin R. Maternal identity and maternal experience / R. Rubin. — New York: Springer, 1984. — 458 p.
- 11 Mercer R. The process of maternal role attainment over the first year // R. Mercer. — Nursing Research, 1985. — No. 4. — P. 198–204.
- 12 Article in the Encyclopedia Britannica. Adrienne Rich. American poet, scholar, and critic // Britannica. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.britannica.com/biography/Adrienne-Rich>
- 13 Rich A. Of Woman born. Motherhood as experience and institution / A. Rich. — W.W Norton & Company. New York. London, 1985. — 310 p.
- 14 С. де Бовуар. Второй пол / С. де Бовуар. — М.: Азбука. 2017. — 928 с.
- 15 Фридан Б. Загадка женственности / Фридан Б.. — М.: Литера, 1993. — 494 с.
- 16 Здравомыслова Е.А., Тёмкина А.А. 12 лекций по гендерной социологии: учебное пособие / Здравомыслова Е. А., Тёмкина А.А.. — СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2015. — 768 с.
- 17 Тартаковская И.Н. Гендерная социология / И.Н. Тартаковская. — М.: Вариант; Невский Простор, 2005. — 368 с.
- 18 Власова Т. Материнство и матернализм в гендерных режимах неолиберализма и дискурсах постмодерна / Власова Т. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://docplayer.ru/61023738-Materinstvo-i-maternalizm-v-gendernyh-rezhimah-neoliberalizma-i-diskursah-postmoderna.html>

Т.А. Резвушкина, Н.В. Карасева

Адриен Ричтің феминистік ана тұжырымдамасы: ана жеке тәжірибе және әлеуметтік институт ретінде

Мақалада американдық феминистіктің «екінші толқыны», жазушы және акын Адриен Рич тұжырымдамасы қарастырылған, ол американдық феминистік дәстүрдің ана туралы түсініктемесіне қатты әсер етті. Ол ана болуды жеке тәжірибе арқылы және әлеуметтік институт ретінде сипаттайды. А. Ричтің жұмысы арандатушылығымен танымал, онда аналық тәжірибе және жеке тұлғасы егжей-тегжейлі прозалық сипатталған. Кітап классикалық феминистік мәтінге ие болды, ал ана болу феминизмінің ажырамас проблемасына айналды. А. Рич өзінің мәтінде әдебиеттерден, ғылыми еңбектерден және нақты өмірдің дәлелдерінен мысалдар келтіреді, онда бала көтеру кезеңінен бастап

балалардың өсуіне дейінгі ана болу тәжірибесін сипаттайды. Сонымен қатар үш баланы тәрбиелеу кезіндегі жеке басынан өткерген күйзелісі және ананың өз баласын жеккөру сезімі туралы айтылған. Кітап авторы ана болу тек қана әйелдің жеке басының бір ғана аспектісі деп тұжырымдайды. Ана болу проблемаларын елеусіз деп қарамай, А. Рич әйел-ана бірегейлігін жоғалту немесе күйзеліс мәселесін және көптеген аналар бала тәрбиелеу кезінде сезінетін дәрменсіздік сезімін тереңдетіп көрсеткен. Мақаланың мақсаты — американдық феминист А. Ричтің аналық қарым-қатынасты тәжірибе және әлеуметтік институт ретінде қарастыратын негізгі идеяларын сипаттау болып табылады. Жұмыстың ғылыми маңыздылығы мынада: А. Рич әйелдердің өздері ана бола отырып, ана болу тәжірибесі туралы аз жазатындығында, сондықтан аналардың білімі мен көрнекі бейнелерінің басым көпшілігі бізге патриархаттық мәдениет арқылы, ұжымдық немесе жеке еркек санасы ретінде келеді деген пайымдауын көрсету. Сондай-ақ, ана болу сыни және проблемалық ретінде қабылданса, оның жүзеге асырылуына әйелдік көзқарасты ұсынған. Бұл зерттеудің құндылығы А. Ричтің аналық тұжырымдамасына әйел тәжірибесі және әлеуметтік институт сияқты феминистік аналық сараптаманың әсерін түсіну.

Кілт сөздер: әйел, аналық, стереотиптер, патриархат, балалар, рөлі, күнделікті өмір.

T.A. Rezvushkina, N.V. Karaseva

Feminist conception of motherhood by Adrienne Rich: motherhood as a personal experience and as a social institution

This article discusses the concept of the American “second wave” feminist, writer and poet Adrienne Rich, who had a strong influence on the American feminist tradition of understanding motherhood. Rich describes motherhood through personal experience and as a social institution. The work of Rich is known for its provocative nature, as well as for its depiction of prosaic motherhood experiences and personal details. The book has become a classic feminist text, and motherhood has become an integral issue of feminism. Rich combines examples from literature, research and real-life evidences in her text; she describes the experience of motherhood, from the period of childbearing to the growing up of children. A. Rich also talks about the hatred that mothers feel towards their child and the depression she personally experienced while raising three children. The author concludes that being a mother is one aspect of female identity, and not the only one. Instead of dismissing the problems of motherhood as unimportant, Rich delves into the problem of the crisis or loss of identity of a woman as a mother and the problem of that overwhelming sense of inadequacy that many mothers feel when raising children. The purpose of this article is to describe the main ideas of the American feminist A. Rich regarding motherhood as an experience and as a social institution. The scientific significance of the work is in the fact that A. Rich problematizes the fact that women themselves, being mothers, write little about their experience of motherhood and therefore the vast majority of knowledge and visual images of motherhood come to us through patriarchal culture as a collective or individual male consciousness. Adrienne Rich offers a feminine perspective on the fulfillment of motherhood when it is perceived as critical and problematic. The value of this study is in an attempt to comprehend the influence of A. Rich’s concept of motherhood on the feminist analysis of motherhood as a female practice and as a social institution.

Keywords: woman, motherhood, stereotypes, patriarchy, children, role, everyday life.

References

- 1 Ribbens McCarthy J., & Edwards, R. (2018). *Issledovaniia semi: osnovnye poniatia* [Key Concepts of Family Studies]. (I.N. Tartakovskaia, Trans). E.Yu. Rozhdestvenskaia (Ed.). Moscow: Izdatelskii dom Vysshei shkoly ekonomiki [in Russian].
- 2 Kutkovaia, E.S. (2015). *Sravnitelnyi analiz diskursivnogo i narrativnogo podkhodov k issledovaniiu identichnosti* [Comparative analysis of discursive and narrative approaches to the study of identity]. *Candidate’s thesis*. Moscow [in Russian].
- 3 Miller, T. (2005). *Making Sense of Motherhood. A Narrative Approach*. New York: Cambridge University Press.
- 4 Barlow, K., & Bambi L. Chaplin (2010). The practice of mothering: An introduction. *Journal of the Society for Psychological Anthropology*, 4, 324–338.
- 5 Forcey, L.R. (1994). *Feminist perspective on mothering and peace. Mothering: Ideology, experience, and agency*. New York: Routledge.
- 6 Barnard, K.E., & Martell, L.K. (1995). *Mothering. Handbook of parenting. Status and social conditions of parenting*, NJ: Erlbaum.
- 7 Arendell, T. (2000). *Conceiving and Investigating Motherhood: The Decade’s Scholarship*. *Journal of Marriage and the Family*, 4, 1192–1207.
- 8 Lawler, S. (1978). *Mothering the Self. Mothers, daughters, subjects*. New York: Routledge; Chodorow.
- 9 Koniak-Griffin, D., Logsdon, M.C., Hines-Martin V., & Turner, C.C. (2006). *Contemporary Mothering in a Diverse Society*. *Journal of Obstetric Gynecologic and Neonatal Nursing*, 5, 671–678.

- 10 Rubin, R. (1984). *Maternal identity and maternal experience*. New York: Springer.
- 11 Mercer, R. (1985). The process of maternal role attainment over the first year. *Nursing Research*, 4, 198–204.
- 12 Article in the *Encyclopedia Britannica*. Adrienne Rich. American poet, scholar, and critic. Retrieved from: <https://www.britannica.com/biography/Adrienne-Rich>.
- 13 Rich, A. (1985). *Of Woman born. Motherhood as experience and institution*. W.W Norton & Company. New York. London
- 14 S. de Beauvoir (2017). *Vtoroi pol [The Second Sex]*. Moscow: Azbuka [in Russian].
- 15 Fridan, B. (1993). *Zagadka zhenstvennosti [The riddle of femininity]*. Moscow: Litera [in Russian].
- 16 Zdravomyslova, E.A., & Temkina, A.A. (2015). *12 leksii po gendernoi sotsiologii: uchebnoe posobie [12 Lectures on Gender Sociology: Study Guide]*. Saint Petersburg: Izdatelstvo Evropeiskogo universiteta v Sankt-Peterburge [in Russian].
- 17 Tartakovskaia, I.N. (2005). *Gendernaia sotsiologiia [Gender sociology]*. Moscow: Variant; Nevskii Prostor [in Russian].
- 18 Vlasova, T. *Materinstvo i maternalizm v gendernykh rezhimakh neoliberalizma i diskursakh postmoderna [Motherhood and materialism in neoliberal gender regimes and postmodern discourses]*. Retrieved from <https://docplayer.ru/61023738-Materinstvo-i-maternalizm-v-gendernykh-rezhimakh-neoliberalizma-i-diskursakh-postmoderna.html> [in Russian].

А. Сагикызы^{1*}, Е.В. Савчук², Е.Г. Рякова²¹ Институт философии, политологии и религиоведения, Алматы, Казахстан;² Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан
(E-mail: ayazhan@list.ru; elenasavchuk@yandex.ru; 2397800@mail.ru)

Противоречия глобального мира в зеркале аксиологического подхода Апелляция к «общечеловеческому»

В статье раскрыты особенности осмысления противоречий глобального мира сквозь призму аксиологического подхода, предполагающего рассмотрение социальной реальности с точки зрения существующих в ней ценностей. Преобразование реальности представителями аксиологического подхода мыслится через коррекцию существующей системы ценностей. Данный подход получил популярность в философии с конца XIX века и широкое распространение во всех рефлексивных сферах (теологии, науке, искусстве, в обыденном сознании). Основанием его формирования выступило обострение социальных противоречий, вызванных кризисом капитализма, которое отразилось в критике интеллигентами несовершенства общества и в поиске путей выхода из него. Атомизированный индивид, осмысливая мир, ставит под вопрос о безусловной значимости чего бы то ни было, включая Бога, жизнь, истину, добро и т.д., и утверждает его относительность. Необходимость существования и решения жизненно значимых задач совместно с другими людьми приводят его к поиску возможности консолидации через выработку различных осмыслительных практик. Так, аксиологический подход, являясь одним из примеров подобных практик, предполагает обращение к дискурсам «справедливости», «прав человека», «свободы», «гуманизма» и т.д. Рассматриваемый в статье дискурс «общечеловеческого» в качестве исходной установки имеет признание несовершенства общества и поиск интегрирующих ценностей общих всем (= одинаковых для всех), то есть, по сути, носящих абстрактный характер. Авторами статьи показана ограниченность концепций, апеллирующих к аксиологии «общечеловеческого», для осмысления противоречий глобального мира, обращаясь к анализу аргументов неопрагматизма, постлиберализма и диалектики.

Ключевые слова: аксиологический подход, глобализация, глобальный мир, гуманизм, диалектика, неопрагматизм, общественные науки, общечеловеческие ценности, общечеловеческое, постлиберализм, ценности, человек.

Введение

Сотрясая человечество в планетарных масштабах, глобальные противоречия (порожденные капитализмом) ставят его перед вопросом: «Что дальше?». Преимущественно ответ на этот вопрос сводится к признанию стохастичности происходящих процессов и непредсказуемости будущего устройства общества. Утверждение непредсказуемости основывается на идее о том, что динамика современного социального процесса задается разнонаправленными общественными силами, реализующими свои интересы. В результате каждый человек (и в целом, человечество) пребывает в череде сменяющихся друг друга ситуаций-вызовов, на которые он вынужден оперативно реагировать. С 1970-х годов общим местом общественных дискуссий стало утверждение о том, что в скором времени человечество может оказаться перед непреодолимыми вызовами, которые приведут к его гибели. Важнейшим вопросом, предваряющим выработку стратегий выхода из глобального кризиса, решения противоречий общественного развития, принято считать вопрос о достижении единства человечеством для объединения усилий.

Достижимо ли единение человечества перед лицом глобальных проблем, и, если достижимо, то какими путями? Проблема обнаружения оснований и условий для диалога в контексте общества, сотрясаемого кризисами, войнами и конфликтами интересов, представляется исследователям трудно-разрешимой. Среди многообразия ответов на вопрос об основаниях и условиях такого диалога одним из самых популярных является ответ, сформированный в русле аксиологического подхода.

Аксиологический подход исходит из признания ценностей в качестве источника и критерия общественных изменений. Он предполагает субъектоцентризм^{***}, являющийся столпом либеральной

* Автор-корреспондент. E-mail: ayazhan@list.ru

интеллектуальной традиции. Тесная связь либеральной традиции и аксиологического подхода обусловлена основаниями и контекстом их формирования в рамках разворачивающейся системы капитализма. Оба взаимосвязанных интеллектуальных тренда есть отражение общественных отношений, в которых атомизированные индивиды взаимодействуют по разным поводам. Обнаруживая недостаточность функционалистского понимания мира и человека, представители указанных трендов ищут возможности его преодоления.

В рамках данной статьи в качестве примера приводится случай апелляции к «общечеловеческому» как пути преодоления атомарности индивидов, населяющих современный глобальный мир. Для понимания того, как формируется позиция аксиологически мыслящих исследователей, апеллирующих к «общечеловеческому», нами предпринята попытка ответить на вопрос: «Какие возможности и пределы задает аксиологический подход при осмыслении и поисках путей разрешения глобальных противоречий?». А также конкретизировать ответ на него, рассмотрев варианты отношения исследователей к идее общечеловеческого.

Методы исследования

Авторами статьи осуществлено исследование потенциала аксиологического подхода к осмыслению противоречий глобального мира. Концептуальное ядро исследования составляют принципы противоречия, исторического и логического, конкретности, системности.

Аксиологический подход в осмыслении общества

Аксиологический подход представляет собой способ вхождения в осмысление социальной реальности через анализ «ценностного ядра культуры», которому отдается определяющая роль в формировании всех сфер, явлений и событий. На уровне двойной рефлексии это выражается в признании идеи концептуального статуса понятия ценности. Аксиологический подход пришел на смену универсалистским (космо- и теоцентристским) концепциям объяснения мира. В центр своих интеллектуальных построений он поставил автономного субъекта, способного судить обо всем с точки зрения значимого, должного и т.д. Сам автономный субъект представляется здесь источником собственных ориентиров, а общество понимается как совокупность таких индивидов. Ранее, в упомянутых уже универсалистских концепциях Древности и Средневековья, в качестве ориентиров человеческой жизнедеятельности выступали не собственные суждения человека, и даже не нормы общества, а объективно-существующие, высшие начала бытия (гармония Космоса, Бог и т.д.).

Аксиологический подход утверждается на рубеже XIX и XX веков и становится впоследствии одним из популярных при осмыслении широкого спектра социальных проблем, в том числе интересующих авторов данной статьи нарастающих противоречий формирующегося глобального мира. Для оценки познавательного потенциала данного подхода рассмотрим его особенности и способ его формирования, укоренения в культуре исследований.

Нарастающая атомизация общества в рамках капиталистической системы отношений ведет к поиску и легитимизации новых типов консолидации. Если в сфере общественной практики это выражается в попытках коррекции противоречий путем напоминания о несводимости человека к сугубо функциональным определениям, то в сфере рефлексии это выражается в оформлении аксиологического типа понимания мира. М.А. Лифшиц по этому поводу отмечает, что «своим успехом так называемая аксиология обязана, прежде всего, растущему опустошению реального мира, противостоящего человеку с его поисками смысла жизни» [1; 185].

По своей сути ценности выступают феноменом общественного сознания и фиксируют значимость чего-либо для конкретных социальных сообществ и групп в конкретных исторических условиях. Сказанное означает, что ценности носят историко-культурный характер, а потому их рассмотрение невозможно осуществлять вне контекста, в котором они формируются. Подчеркнем, что значимость чего бы то ни было определяется не только и не столько собственными характеристиками объекта, явления, события, отношений, сколько способом бытия сообщества, особенностями связей в нем. Именно этим объясняется то, почему те или иные ценности свойственны одним сообществам и отрицаются другими, почему в разных сообществах ценности могут выстраиваться в иерархию в разном порядке, а также наполняться разным содержанием при схожей вербальной оболочке.

** Субъектоцентризм — способ осмысления мира, исходящий из признания автономии субъекта и его разума как исходной точки познания, ценности, общественного идеала. — Авт.

И. Кант (1724–1804) вошел в историю осмысления проблемы ценностей как философ, впервые осуществивший ее анализ на понятийном уровне. В своих работах немецкий мыслитель в качестве «абсолютной ценности» выделяет человека: Человек есть цель сам по себе. В «Критике способности суждения» (1790) мы можем обнаружить понимание И. Кантом ценности как изначального свойства разумного человека, а также как меры человечности и свободы. Наряду с абсолютной ценностью человеческого разумного существа, И. Кант отмечает существование так называемых относительных ценностей. Способ их формирования И. Кант связывает с наличием их оценивания на соответствие субъективным целям индивидов: «Предметы (*die Wesen*), существование которых, хотя зависит не от нашей воли, а от природы, имеют, тем не менее, если они не наделены разумом, только относительную ценность как средства и называются поэтому вещами...» [2; 269]. В работе «Идея универсальной истории с космополитической точки зрения» (1784) И. Кант отмечает, что относительные ценности обладают ценой, а абсолютные — достоинством: «То, что имеет цену, может быть заменено также и чем-то другим как эквивалентом; что выше всякой цены, стало быть, не допускает никакого эквивалента, то обладает достоинством» [3; 276, 277]. Объявив разумного человека абсолютной ценностью, И. Кант попытался вывести его из порочного круга вещных зависимостей. Этим интеллектуальным ходом он задал лейтмотив последующей либеральной мысли, понимающей человека как субъекта. Следует отметить, что идея И. Канта относительно субъектности человека построена на признании автономии человеческого разума — его независимости от религии, внеположенности ей: все, что входит в сферу должного и значимого человек может рассматривать вне метафизики, исходя из собственных суждений. В последующем либерализме (считающим И. Канта одним из своих отцов-основателей) эта идея была трансформирована в понимание человека как самоопределяющегося индивида, деятельность которого обусловлена исключительно его собственными потребностями, способностями и волей. Даже в религиозной философии и теологии либерального толка этого периода появились тенденции к дезонтологизации и субъективизму в осмыслении бытия. Примером может служить учение одного из основателей либеральной теологии Ф. Шлейермахера (1768–1834), в центре философских построений которого оказывается человек с имманентно присущим ему универсальным религиозным чувством благоговения. В учении Ф. Шлейермахера под тотальную переоценку попадают фундаментальные христианские идеи (божественная природа Иисуса, безусловность Священного Писания и т.д.), а теологический дискурс о божественном замысле, моментом которого является человек, переходит в либеральные рассуждения о частном религиозном опыте верующих в мире, созданном Богом [4; 383].

Идея И. Канта о ценностях как выражении изначального свойства субъекта подхватывается и абсолютизируется представителями баденской школы неокантианства на рубеже XIX и XX веков. Историко-культурный контекст оформления баденской школы можно охарактеризовать как эпоху обострения противоречий, вызванных глубинной перестройкой всей системы мирового хозяйства. Эта перестройка выразилась в экономических кризисах, столкновении империалистических держав по поводу переустройства мира, социальных революциях, национально-освободительных и рабочих движениях, Первой мировой войне, разработке средств массового поражения. Она породила процессы разлома социальной реальности во всех направлениях и столкнула между собой представителей разных классов, государств, наций, религий и т.д. Европейская интеллектуальная элита, находящаяся в эпицентре описываемых событий и процессов, не могла не задумываться об основаниях тотального кризиса. Представители баденской школы в качестве таких оснований усмотрели кризис ценностей, понимаемых как трансцендентальные, априорные, вневременные, внеисторические, общечеловеческие нормы и принципы. Для преодоления кризиса ценностей важным условием объявлялась теоретическая проработка вопроса в рамках нового философского учения — аксиологии. Так, лидеры баденской школы В. Виндельбанд и Г. Риккерт полагали, что вся философия значима, если она решает вопросы поиска общезначимых ценностей, дающих возможность консолидации [5, 6].

Актуализированный неокантианцами вопрос о ценностях стал широко обсуждаемым в XX веке. В своих работах его касались такие влиятельные философы, как М. Хайдеггер, Л. Виттгенштейн, Э. Гуссерль, М. Шелер, Н. Гартман, Ж.-П. Сартр, М. Мерло-Понти, А. Камю и другие.

Попытка преодоления субъектоцентричного, ценностного подхода к осмыслению бытия осуществляется швейцарским философом, теологом К. Бартом (1886–1968). Мыслитель выражал критическое отношение к популярной в его время либеральной теологии, обращенной к осмыслению опыта частных человеческих переживаний. В учении К. Барта преодолевается отрыв «качеств» Бога от него самого, попытки рассмотреть их как некие абстрактные высшие ценности, имеющие над-, внечелове-

ческий характер. Величие, святость, всемогущество, слава, трансцендентность есть самоопределение Бога жить и любить в соответствии со своей природой [7].

В русскоязычной литературе аксиологическая проблематика и проработка аксиологического подхода получили популярность с 1970-х годов. В этой связи можно отметить труды М.С. Кагана, А.П. Огурцова, В.С. Степина, Л.Н. Столовича, Г.П. Выжлецова и других. Одновременно с этим аксиологический подход получил и последовательную критику с диалектико-материалистических позиций. Например, советский философ О.Г. Дробницкий подчеркивал, что аксиологический подход, универсализируя ценности, делает совершенно необязательным проникновение в смысл ценностей, в анализ их способа формирования в историко-культурном контексте [8].

Сегодня в философии и в других рефлексивных сферах аксиологический подход остается одним из доминирующих. В частности, к нему нередко обращаются теоретики, осмысливающие логику развития глобального мира, вопросы о его кризисности. В их изысканиях нередко присутствует апелляция к «общечеловеческим ценностям» как к панацее от всех проблем локального и глобального масштабов.

«Общечеловеческое» в концепциях глобального мира

Вместе с формированием дискурса глобального в 60–70-х годах XX века в него начинает активно привлекаться аксиологическая аргументация. Это обусловлено самим характером общественного развития этого периода, связанного с обострением социальных противоречий, вызванных перестройкой системы общественных отношений на новой стадии развития капитализма.

Кризис перепроизводства, приведший ранее человечество к переделу рынков и двум мировым войнам, в послевоенную эпоху нашел временное разрешение в формировании общества потребления и системы неокOLONIALИЗМА. Но рассматриваемые нами десятилетия уже стали временем осознания провальности этих попыток и возникновения новых социальных проблем [9, 10]. В этот период углубление международного разделения труда, мощные потоки товаров и ресурсов, обеспечивая интеграцию стран капиталистического ядра и втягивание развивающихся стран в пространство рынка, способствовали появлению внутриотраслевой кооперации фирм и транснациональных корпораций, вели к росту международной миграции рабочей силы, обусловили формирование банковской и финансовой систем международного уровня. Указанные выше тренды и противоречия становятся определяющими при формировании характера глобальных связей, запуск которых в режиме реального времени обеспечила третья промышленная революция. Позже М. Кастельс обозначит эти события как точку отсчета эпохи информационного общества и глобального мира [11]. Человечество, представленное индивидами, странами и группами интересов с различными и даже противоречивыми ориентациями, история поставила перед вопросом о путях формирования и коррекции общественных отношений уже глобального уровня. Само наличие глобальных связей означает, что потенциально в них могут быть втянуты любой человек или любая группа из любого уголка земного шара. Противоречие состоит в том, что наличие этих связей не означает, что в них будет задействовано все население Земли. Современные авторы (З. Бауман [12], К. Омае [13], К. Шваб [14], Дж. Рифкин [15]) высказывают обеспокоенность в связи с тем, что глобальный мир сегодня охватывает около 20 % человечества. Остальные становятся фактором социальной нестабильности. В реализации задачи формирования глобального человеческого сообщества актуализировался поиск идей, которые могли бы обеспечить его консолидацию. Одной из таких идей стала идея существования неких общечеловеческих ценностей.

Наличие термина «общечеловеческое» является симптомом попыток «склеивания» социальной мозаики, состоящей из индивидов с несовпадающими интересами. Тем самым проблема единства общества подменяется проблемой поиска одинаковых ценностей, воспринимаемых любым из индивидов: уже разобщенному обществу предлагается при отсутствии оснований для единения скрепиться абстрактными общезначимыми ценностями. Невозможность обнаружения общих для всех (европейского банкира, боевика ИГИЛ, мигранта из Северной Африки, православного священника, активиста ЛГБТ-движения, подростка-неонациста и т.д.) ценностных установок обусловлена способом организации социального бытия, в котором происходило их оформление, которое стало содержательным контекстом складывающихся смыслов и интересов.

Примечательно, уже само образование слова «общечеловеческое» из двух слов «общее» и «человеческое». «Общечеловеческое» вытесняет принятое в классической философской традиции понятие «человеческого», «собственно-человеческого», указывающего на то, что делает человека челове-

ком. Потребность прибавления слова «общее» указывает на проблематизацию связи человека с человеком, ее деформацию, нарушение, появление потребности чего-то, что внешним образом обеспечит взаимодействия атомизированных индивидов.

Симптоматично, что именно в описанном историко-культурном контексте формируется тезис о существовании глобальных проблем, представляющих собой угрозу выживанию человечества. А идея об общечеловеческом и общечеловеческих ценностях начинает рассматриваться как основа и условие интеграции раздираемого противоречиями глобального мира. Именно эта идея становится лейтмотивом для обществоведческого дискурса второй половины XX века.

Из идеи объединения человечества перед лицом глобальной опасности исходят авторы и подписанты Гуманистического манифеста II (1973) и Гуманистического манифеста III (2001), а также работы П. Куртца «Неогуманизм: декларация светских принципов и ценностей — личных, социальных и планетарных» (2010) [16–18]. Манифесты изложены аксиологически окрашенным языком и указывают на необходимость утверждения новой системы ценностей. В Гуманистическом манифесте III авторами подчеркивается и направление устремлений гуманистического движения: «Мы работаем на достижение идеала прав человека и гражданских свобод в открытом, светском обществе и принимаем как гражданский долг участие в демократическом процессе и как планетарный долг участие в защите целостности природы, ее разнообразия и красоты способами, поддерживающими ее безопасность и устойчивость» [17]. Тем самым в качестве универсальных принципов формирования гуманистического общества будущего утверждаются либеральные ценности.

Вместе с тем, во второй половине XX века формируется аргументация скептиков относительно потенциала либерализма в качестве универсальной идеологии глобального мира. Это выражается, в частности, в постлиберальных дискуссиях, вызванных кризисом либерализма в качестве идейной основы международной политики и права, социально-экономического миропорядка. В результате противостояния капиталистической и социалистической систем, деколонизации и «парада суверенитетов» развивающихся государств вопрос об адекватности классического либерализма как универсальной идеологии не сходит с повестки дня. В той или иной мере к этой проблематике и переосмыслению статуса либерализма обращались З. Бауман, И. Берлин, Дж. Грей, С. Хампшир, Р. Робертсон, Р. Рорти и другие.

В 1992 году Р. Робертсон опубликовал начатую еще в 60-е годы работу «Globalization: Social Theory and Global Culture», в которой вводит термины «глобальная культура» и «планетарное сознание» [19]. Этими терминами он описывает завершение процесса оформления транснационального глобального пространства, начавшегося еще в XV веке. Современный этап ученый связывает с процессами релятивизации и эмуляции как основными тенденциями «глобальной культуры». Релятивизация предполагает формирование «планетарного сознания», в котором отражается снижение роли традиционных национальных институтов, девальвация ценности гражданства, профессии, этноса, гендера, государственного суверенитета. Вместе с тем, Р. Робертсон отмечает наличие процесса эмуляции, то есть выработки локальными обществами собственного ценностного отношения к миру как «single place» в противовес унифицированному «планетарному сознанию».

Представитель американского неопрагматизма Р. Рорти в работе «Contingency, Irony, and Solidarity» (1989) подчеркивает, что либерализм как система идей девальвирует сферу приватного (сферу подлинной свободы), рассуждая о мифическом «разумном и справедливом мировом порядке», общечеловеческих ценностях и естественных правах: частное, идиосинкразическое начало подавляется «императивными» долженствованиями и требованиями универсальной морали. Решение проблемы приватного, с точки зрения американского философа, лежит не в сфере абстрактного теоретизирования об общечеловеческом, но и в сфере практики. В идеале либеральное общество должно быть свободно от диктата официальной идеологии, теоретических схем и стандартов.

Для Р. Рорти неприемлемы никакая власть и никакая унификация, кроме общего интереса «собеседников»: «общественный клей, скрепляющий идеальное либеральное сообщество... — это не более чем консенсус относительно понимания социальной организации, при которой каждому предоставляется шанс на самосозидание соответственно его (или её) индивидуальным способностям и интересам» [20]. Тем не менее в организации жизни общества важную роль играют социальные группы, формирующиеся на основе идентификации индивидов, обладающих «comparative dignity». Моральные нормы, ценности, согласно позиции Р. Рорти, всегда обусловлены принадлежностью к этнической группе. В том числе в случае с либерализмом мы имеем дело с разновидностью этноцентризма, несмотря на ориентацию его на плюрализм и космополитизм.

Канадско-американский философ, представитель постмодернистской теологии Дж.К.А. Смит обращает внимание на конфессиональную обусловленность человека, наличие связи индивидов в контексте «тела Христа» (церкви). Дж.К.А. Смит отрицает метанарративы, идею наличия общезначимых ценностей и универсальных истин: идея универсальности несет с собой опасность тоталитаризма, подавления индивида. Постмодерн спасителен: он призван «встряхнуть» окостенелось современной церкви, устроенной по модернистскому образцу. Он дает возможность христианству вернуться к первоначальному состоянию, когда христианство было «живым» учением со множеством вариаций [21].

Как отмечалось выше, в 1970-х в советскую научную литературу проникает аксиологическая проблематика, а вместе с ней и идея общечеловеческого. Среди авторов, ориентированных на осмысление общечеловеческого и общечеловеческих ценностей, можно также назвать М.С. Кагана, В.С. Степина, Л.Н. Столовича, Г.П. Выжлецова и других. Так, Л.Н. Столович в своей книге «Красота. Добро. Истина» (1994) на материале анализа истории мысли доказывает приоритет общечеловеческого над классовым и выражает оптимизм по поводу преодоления классового подхода в советском общественном сознании аксиологическим подходом [22].

Дискурс общечеловеческого присутствует и в постсоветском общественном сознании. Примером могут служить взгляды влиятельного российского философа В.С. Степина (1934–2018), который отмечает рождение идеи общечеловеческого в контексте техногенной цивилизации [23]. Для техногенного общества главными принципами-ценностями являются: креативная личность, освоение природы в формах деятельности, рациональности, наука, личность (понимаемая как суверенный индивид) и т.д. Согласно точке зрения В.С. Степина, в рамках разных направлений общественной мысли (от либерально-демократического до коммунистического) данные принципы-ценности обретали разное содержательное наполнение, но, в целом, речь шла о, так называемых, общечеловеческих ценностях. Можно также отметить, выпущенный Институтом философии РАН в 2009 году объемный сборник «Ценностный дискурс в науках и теологии» под редакцией И.Т. Касавина [24].

В рамках советской диалектико-материалистической мысли присутствует критика аксиологического подхода, признающего доминирование неких вневременных (абстрактных) ценностей. Эта традиция идет от марксизма, рассматривающего ценности с точки зрения выявления их способа формирования, то есть всегда в конкретном историко-культурном контексте. Взяв в фокус внимания феномен «экономической ценности» (*wert*), К. Маркс показал его формирование в общественно-исторической практике и значение как «вещного выражения отношений между людьми, общественных отношений» [25]. В целом, в концепции К. Маркса закладывается диалектико-материалистическое понимание ценностей как социокультурного феномена, являющегося моментом практического освоения человеком мира совместно с другими людьми. Мыслитель подчеркивает, что в социально-дифференцированном обществе конкретные группы вырабатывают собственное отношение к миру со специфическими представлениями о значимом. Дискуссии об общечеловеческих ценностях в контексте подхода К. Маркса теряют смысл, так как признаются беспредметными, отвлеченными от объективного социального процесса. Осмысление противоречий социального развития сквозь призму вопроса об общечеловеческих ценностях, тем самым, не может быть признано значимым интеллектуальным ходом.

В казахстанской философии осмысление проблемы ценностей представлено широкой палитрой подходов. Вопросы о природе ценностей, выработке подхода к их осмыслению в своем творчестве касались К.А. Абишев [26], Г.Г. Барлыбаева [27], А.Н. Нысанбаев [28] и другие. В 2015 году под научной редакцией З.К. Шаукеновой вышел сборник «Ценности и идеалы Независимого Казахстана» [29], собравший тесты по данной проблематике более пятидесяти казахстанских авторов из различных отраслей научного знания.

Заключение

Предпринятый анализ позволяет сделать вывод о том, что вопрос об общечеловеческих ценностях не может быть ключом к осмыслению противоречий глобального мира. Сама постановка вопроса об общечеловеческом и популярность дискурса общечеловеческого является продуктом эпохи доминирования товарно-денежных отношений. В сфере управления процессами в обществе, состоящем из атомизированных индивидов, происходит актуализация выработки стратегий совмещения интересов различных социальных групп и общностей путем внешней отладки взаимоотношений. В число факторов, способствующих этой отладке, попадают и идеи. При этом они оказываются в роли вещей,

которые можно использовать. Идеологически окрашенные игры с терминами «общечеловеческое», «ценности», «общечеловеческие ценности» и т.п. являют собой яркий пример такого применения.

Авторы данной статьи, не отрицая необходимость анализа ценностей, систем ценностей как социокультурного феномена, подчеркивают недопустимость концептуализации понятия ценности. Рассуждая о ценностях, мы, строго говоря, размышляем о смыслах и значениях, порождаемых в ходе исторического разворачивания человеческих отношений, в том числе имеющих место в глобальном мире.

Статья подготовлена в рамках финансирования Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (Грант № BR10965263).

Список литературы

- 1 Лифшиц М.А. В мире эстетики: статьи 1969–1981 гг. / М.А. Лифшиц. — М.: Изобразительное искусство, 1985. — 318 с.
- 2 Кант И. К критике способности суждения / И. Кант — М.: Искусство, 1994. — 367 с.
- 3 Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане // Сочинения: [В 6-ти т.]. — Т.5 / И. Кант. — М.: Мысль, 1966. — С. 5–24.
- 4 Schleiermacher F. On religion: Adresses in Response to its Cultural Critics / F. Schleiermacher. — Richmond: John Knox Press, 1969. — 383 p.
- 5 Виндельбанд В. Что такое философия? (О понятии и истории философии) // Избранное: Дух и история / В. Виндельбанд. — М.: Юрист, 1995. — С. 22–58.
- 6 Риккерт Г. О понятии философии // Философия жизни / Г. Риккерт. — Киев: Ника-Центр; Вист-С, 1998. — С. 448–486.
- 7 Barth K. The Word of God and the Word of Man / K. Barth. — Grand Rapids: Zondervan Publishing House, 1958. — 340 p.
- 8 Дробницкий О.Г. Мир оживших предметов / О.Г. Дробницкий. — М.: Изд-во полит. лит-ры, 1967. — 351 с.
- 9 Fromm E. To Have or to Be? / E. Fromm. — London: Paper back, 2005. — 182 p.
- 10 Marcuse H. *One-dimensional Man: Studies in Ideology of Advanced Industrial Society* / H. Marcuse. — London: Sphere books, 1969. — 208 p.
- 11 Castells M. The Information Age: Economy, Society and Culture / M. Castells. — Oxford: Wiley Blackwell, 2009. — 636 p.
- 12 Bauman Z. Globalization: human consequences / Z. Bauman. — Oxford: Wiley Blackwell, 2013. — 136 p.
- 13 Ohmae K. The next global stage Challenges and Opportunities in our Borderless World / K. Ohmae. — State College: Wharton School Publishing, 2005. — 312 p.
- 14 Schwab K. The Fourth Industrial Revolution: What It Means and How to Respond / K. Schwab. — 2015. — 198 p. Retrieved from <http://foreignaffairs.com/articles/2015-12-12/fourth-industrial-revolution>.
- 15 Rifkin J. The Third Industrial Revolution: How Lateral Power is Transforming Energy, the Economy and the World / J. Rifkin. — NY: Macmillan, 2011. — 304 p.
- 16 Humanist Manifesto II American Humanist Association. Retrieved from <http://americanhumanist.org/what-is-humanism/manifesto2/>, 1973.
- 17 Humanism and Its Aspirations: Humanist Manifesto III, a Successor to the Humanist Manifesto of 1933. Retrieved from <http://americanhumanist.org/what-is-humanism/manifesto3/>, 2003.
- 18 Kurtz P. Neo-Humanism Statement of Secular Principles and Values: Personal, Progressive, and Planetary / P. Kurtz. — Prometheus books publishers, 2010. — 61 p. Retrieved from <http://instituteforscienceandhumanvalues.com/articles/neo-humanist-statement.htm>.
- 19 Robertson R. Globalization: Social theory and global culture. / R. Robertson. — London: SAGE Publications, 1992. — 211 p.
- 20 Rorty R. Contingency, Irony, and Solidarity / R. Rorty. — Moscow: Russkoe fenomenologicheskoe obshchestvo, 1996. — 282 p.
- 21 Smith J.K.A. Who's Afraid of Relativism? Community, Contingency, and Creaturehood / J.K.A. Smith. — Grand Rapids: Baker Academic, 2014. — 192 p.
- 22 Столович Л.Н. Красота. Добро. Истина: Очерк истории эстетической аксиологии / Л.Н. Столович. — М.: Республика, 1994. — 464 с.
- 23 Степин В.С. Национальные интересы и общечеловеческие ценности: проблема стратегий глобализации / Современные глобальные вызовы и национальные интересы: XV Междунар. Лихачевские науч. чтения (14–15 мая 2015 г.). — СПб.: СПб. гуманит. ун-т профсоюзов, 2015. — С. 162–165.

- 24 Ценностный дискурс в науках и теологии / под общ. ред. И.Т. Касавина. — М.: Институт философии РАН, 2009. — 352 с.
- 25 Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 г. — М.: Прогресс, 1981. — 216 с.
- 26 Абишев К.А. Идея ценности в свете философской концепции / Власть как ценность и власть ценностей: метаморфозы свободы / К.А. Абишев. — Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2007. — С. 196–269.
- 27 Барлыбаева Г.Г. Философская этика казахов / Г.Г. Барлыбаева. — Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2018. — 274 с.
- 28 Нысанбаев А.Н. Духовно-ценностный мир народа Независимого Казахстана: проблемы и перспективы / А.Н. Нысанбаев. — Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2015. — 274 с.
- 29 Ценности и идеалы современного Казахстана / под общ. ред. З.К. Шаукеновой. — Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2015. — 322 с.

А. Сағиқызы, Е.В. Савчук, Е.Г. Рякова

Жаһандық әлемнің қарама-қайшылықтары аксиологиялық көзқарас айнасында. «Жалпыадамзаттыққа» апелляция

Мақалада аксиологиялық тәсіл арқылы жаһандық әлемнің қайшылықтарын түсінудің ерекшеліктері көрсетілген, ол әлеуметтік шындықты ондағы құндылықтар тұрғысынан қарастыруға негізделген. Аксиологиялық көзқарас өкілдерінің шындықты түрлендіруі ұстанылып отырған құндылықтар жүйесін түзету арқылы қарастырылады. Бұл тәсіл ХІХ ғасырдың аяғынан бастап философияда танымал болды және барлық рефлексивті салаларда (теология, ғылым, өнер, күнделікті санада) кеңінен таралды. Оның қалыптасуының негізі капитализм дағдарысынан туындаған әлеуметтік қайшылықтардың шиеленісуі болды, бұл зиялы қауымның қоғамның жетілмегендігін сынға алып, одан шығудың жолын іздеуде көрініс тапты. Әлемді түсінетін атомизацияланған адам кез келген нәрсенің, оның ішінде Құдайдың, өмірдің, шындықтың, жақсылықтың және т.б. сөзсіз маңыздылығына күмән келтіреді және оның салыстырмалылығын растайды. Өмірлік маңызы бар міндеттерді басқа адамдармен бірлесіп шешу қажеттілігі оны әртүрлі мағыналы тәжірибелерді дамыту арқылы шоғырландыру мүмкіндіктерін іздеуге жетелейді. Сонымен, аксиологиялық тәсіл, осындай тәжірибелердің бір мысалы бола отырып, «әділеттілік», «адам құқықтары», «бостандық», «гуманизм» және т.б. дискурстарға жүгінуді білдіреді. Мақалада зерттелген «жалпыадамзаттық» дискурс бастапқы көзқарас ретінде қоғамның жетілмегендігін және барлығына ортақ (=барлығына бірдей), яғни, абстрактілі сипатталатын, құндылықтарды іздеуді мойындайды. Сонымен қатар авторлар неопрагматизм, постлиберализм және диалектика дәлелдеріне жүгіне отырып, жаһандық әлемнің қайшылықтарын түсіну үшін «жалпыадамзаттық» аксиологиясына жүгінетін тұжырымдамалардың шектеулілігін көрсетеді.

Кілт сөздер: аксиологиялық тәсіл, жаһандану, жаһандық әлем, гуманизм, диалектика, неопрагматизм, қоғамдық ғылымдар, жалпыадамзаттық құндылықтар, жалпыадамзаттық, постлиберализм, құндылықтар, адам.

A. Sagikyzy, Ye.V. Savchuk, Ye.G. Ryakova

Contradictions of the global world in the mirror of the axiological approach. Appeal to the “panhuman”

The article reveals the peculiarities of understanding the contradictions of the global world through the prism of an axiological approach, which involves considering social reality from the point of view of the values existing in it. The transformation of reality by representatives of the axiological approach is conceived through the correction of the existing value system. This approach has gained popularity in philosophy since the end of the XIX century and has spread widely in all reflexive spheres (theology, science, art, in everyday consciousness). The basis for its formation was the aggravation of social contradictions caused by the crisis of capitalism, which was reflected in the criticism of the imperfections of society by intellectuals and in the search for ways out of it. The atomized individual, comprehending the world, questions the unconditional significance of anything, including God, life, truth, goodness, etc., and asserts its relativity. The need to exist and solve vital tasks together with other people leads him to search for opportunities for consolidation through the development of various meaningful practices. Thus, the axiological approach, being one of the examples of such practices, involves an appeal to the discourses of “justice”, “human rights”, “freedom”, “humanism”, etc. The discourse of the “panhuman” considered in the article as a starting point has the recognition of the imperfection of society and the search for integrating values common to all (= the same for all),

that is, having an abstract character. The authors of the article show the limitations of concepts appealing to the axiology of the “panhuman” to comprehend the contradictions of the global world, referring to the analysis of the arguments of neo-pragmatism, post-liberalism, and dialectics.

Keywords: axiological approach, globalization, global world, humanism, dialectics, neo-pragmatism, social sciences, panhuman values, panhuman, post-liberalism, values, man.

References

- 1 Lifshits, M.A. (1985). *V mire estetiki: stati 1969–1981 gg.* [In the world of aesthetics: articles of 1969–1981 years]. Moscow: Izobrazitelnoe iskusstvo [in Russian].
- 2 Kant, I. (1966). *K kritike sposobnosti suzhdeniia* [The Critique of Judgment]. Moscow: Iskusstvo [in Russian].
- 3 Kant, I. (1966). *Idea vseobshchei istorii vo vseмирno-grazhdanskom plane* [Idea for a Universal History with a Cosmopolitan Aim]. (Vols. 1–6; Vol. 5). Moscow: Mysl [in Russian].
- 4 Schleiermacher, F. (1969). *On religion: Adresses in Response to its Cultural Critics*. Richmond: John Knox Press.
- 5 Windelband, W. (1995). *Chto takoe filosofiia? (O poniatii i istorii filosofii)* [What is philosophy? (About the notion and history of philosophy)]. *Izbrannoe: Dukh i istoriia — Selected: spirit and history*. Moscow: Yurist [in Russian].
- 6 Rickert, H. (1998). *O poniatii filosofii* [On the notion of philosophy]. *Filosofia zhizni – Philosophy of life*. Kiev: Nika-Tsentr; Vist-S [in Russian].
- 7 Barth, K. (1935). *The Word of God and the Word of Man*. Grand Rapids: Zondervan Publishing House.
- 8 Drobnitskii, O.G. (1967). *Mir ozhivshikh predmetov* [The world of animated objects]. Moscow: Izdatelstvo politicheskoi literatury [in Russian].
- 9 Fromm, E. (2008). *To Have or to Be?*. London: Paper back.
- 10 Marcuse, H. (1991). *One-dimensional Man: Studies in Ideology of Advanced Industrial Society*. London: Sphere books.
- 11 Castells, M. (2010). *The Information Age: Economy, Society and Culture*. Oxford: Wiley Blackwell.
- 12 Bauman, Z. (1998). *Globalization: human consequences*. Oxford: Wiley Blackwell.
- 13 Ohmae, K. (2005). *The next global stage Challenges and Opportunities in our Borderless World*. State College: Wharton School Publishing.
- 14 Schwab, K. (2015). *The Fourth Industrial Revolution: What It Means and How to Respond*. Retrieved from <https://foreignaffairs.com/articles/2015-12-12/fourth-industrial-revolution>.
- 15 Rifkin, J. (2011). *The Third Industrial Revolution: How Lateral Power is transforming Energy, the Economy and the World*. New York: Macmillan.
- 16 *Humanist Manifesto II* American Humanist Association (1973). Retrieved from <https://americanhumanist.org/what-is-humanism/manifesto2/>.
- 17 *Humanism and Its Aspirations: Humanist Manifesto III, a Successor to the Humanist Manifesto of 1933* (2003). Retrieved from <https://americanhumanist.org/what-is-humanism/manifesto3/>.
- 18 Kurtz, P. (2010). *Neo-Humanism Statement of Secular Principles and Values: Personal, Progressive, and Planetary*. Retrieved from <https://instituteofscienceandhumanvalues.com/articles/neo-humanist-statement.htm>.
- 19 Robertson, R. (1992). *Globalization: Social theory and global culture*. London: SAGE Publications.
- 20 Rorty, R. (1996). *Contingency, Irony, and Solidarity*. Moscow: Russkoe fenomenologicheskoe obshchestvo [in Russian].
- 21 Smith, J.K.A. (2014). *Who’s Afraid of Relativism? Community, Contingency, and Creaturehood*. Grand Rapids: Baker Academic.
- 22 Stolovich, L.N. (1994). *Krasota. Dobro. Istina: Ocherk istorii esteticheskoi aksiologii* [Beauty. Goodness. Truth: An Essay on the history of aesthetic axiology]. Moscow: Respublika [in Russian].
- 23 Stepin, V.S. (2015). *Natsionalnye interesy i obshchechelovecheskie tsennosti: problema strategii globalizatsii* [National interests and human values: the problem of the globalization strategies]. *Proceedings from Modern Global Challenges and National Interests '15: XV Mezhdunarodnye Likhachevskie nauchnye chteniia (14–15 maia 2015 goda) — 15th International Likhachov Scientific Readings*. Saint Petersburg: Sankt-Peterburgskii gumanitarnyi universitet profsoiuzov, 162–165 [in Russian].
- 24 Kasavin, I.T. (Ed.). (2009). *Tsennostnyi diskurs v naukakh i teologii* [Value Discourse in the Sciences and theology]. Moscow: Institut filosofii Rossiiskoi akademii nauk [in Russian].
- 25 Marx, K. (1981). *Ekonomicheskoe-filosofskie rukopisi 1844 g.* [Economic and philosophical manuscripts of 1844]. Moscow: Progress [in Russian].
- 26 Abishev, K.A. (2007). *Idea tsennosti v svete filosofskoi kontseptsii* [The idea of value in the light of the philosophical concept]. *Vlast kak tsennost i vlast tsennostei: metamorfozy svobody — Power as a value and the power of values: metamorphoses of freedom*. Almaty: Institut filosofii, politologii i religiovedeniia Komiteta nauki Ministerstva obrazovaniia i nauki Respubliki Kazakhstan [in Russian].
- 27 Barlybaeva, G.G. (2018). *Filosofskaia etika kazakhov* [Philosophical ethics of Kazakhs]. Almaty: Institut filosofii, politologii i religiovedeniia Komiteta nauki Ministerstva obrazovaniia i nauki Respubliki Kazakhstan [in Russian].

28 Nysanbaev, A.N. (2015). Dukhovno-tsennostnyi mir naroda nezavisimogo Kazakhstana: problemy i perspektivy [The spiritual and value world of the people of independent Kazakhstan: problems and prospects]. Almaty: Institut filosofii, politologii i religiovedeniia Komiteta nauki Ministerstva obrazovaniia i nauki Respubliki Kazakhstan [in Russian].

29 Shaukenova, Z.K. (Ed.). (2015). Tsennosti i idealy sovremennogo Kazakhstana [Values and ideals of modern Kazakhstan]. Almaty: Institut filosofii, politologii i religiovedeniia Komiteta nauki Ministerstva obrazovaniia i nauki Respubliki Kazakhstan [in Russian].

E.E.Tatiyev^{1*}, Zh.K. Kenispaev², M.S. Sarkulova³, A.B. Mukhamediyeva⁴

¹*Shakarim University of Semey, Kazakhstan*

²*Omsk State Agrarian University named after P.A. Stolypin, Russia*

³*L.N. Gumilyov, Nur-Sultan, Kazakhstan*

⁴*Shakarim University of Semey, Kazakhstan*

(E-mail: ertisuly82@mail.ru; kenispaev@mail.ru; manifa.s@mail.ru; injuerke@mail.ru)

Culturological analysis of petroglyphs “The glory of the ancient Turks”, “Flag bearer”, and “The war of horsemen and foot archers” related to the culture of the ancient Turks in Kazakhstan

Today, the creation of Cultural Studies in Kazakhstan is one of the most important tasks. One of the sources of culture in this field of science is spiritual and material values, the fundamental values of our knowledge. In this regard, the article considers petroglyphs of the ancient Turkic period – monuments of material values of history and culture. The ancient Turkic era is a powerful period of military hegemonic policy. Therefore, the article discusses and presents to the reader images of military scenes of that era in stone relief. The authors of the article, having conducted a scientific analysis of the material values of historical time, set the goal of how to implement it.

Keywords: ancient Turks, petroglyphs, historical and cultural heritage, material values, battle scenes, flags, ethnography, Cultural Studies analysis, cognitive knowledge, survey.

Introduction

This article presents a culturological analysis of three petroglyphs with a military motif, built on rocks in Kazakhstan. The authors consider in a special section relief images on a stone surface associated with courage and strangeness, symbolism, spirit, and glory [1; 193, 2; 6].

The purpose of the article is to study the history of Kazakhstan and its cultural expertise [3; 118–121]. It should be noted that the petroglyphs “glory of the ancient Turks”, “flag bearer”, and “war of horsemen and foot archers”, related to the culture of the ancient Turks, have so far been studied only in historical and archeological aspects [4; 63]. Also, the authors point out that the three named petroglyphs were not specifically studied separately.

The relevance of the article lies in the fact that after forming a sovereign country, Kazakhstan is able to look into the depth of its history, comprehend it, and conduct research on it. Any nation needs cultural and philosophical reflection in the process of civilizational development [4; 112]. After all, in the historical fate of the nation, the past and the present, the present and the future are inextricably linked. Intensification of research concerning the history and culture of the Kazakh people in the years after independence is one of the main characteristics of the desire of the national consciousness to know its roots. In the petroglyphic art of Kazakhstan, which has fifteen thousand centuries of history, a special place is occupied by the ancient cultural heritage, historical memory. Subsequently, the main task of the authors is to study the given topic in a scientific direction, including at the cultural level, to attach importance to the basics of the country’s history.

Experimental

The scientific article is based on the cognitive-value method. The authors state in the final part whether this method is effective or ineffective. They emphasize that the cognitive-value method is a search used for cultural analysis. In addition, the article uses historical, archeological subject-detailing techniques [5; 23].

At the same time, the authors of the article note that in the cultural analysis of the petroglyphs “glory of the ancient Turks”, “flag bearer”, and “war of horsemen and foot archers”, their folklore and ethnographic aspect is especially revealed in the national, domestic meaning [4; 156]. In this respect, the article is examined in a culturological context, as a result of which ideological and social sources are revealed.

The article aims to substantiate the material values of cultural studies, to contribute to the theoretical and practical significance. However, the authors point out the absence of the theoretical and practical side of the substantiation of the material values of cultural studies. Therefore, they note that the methods and tech-

The next petroglyph is “The war of horsemen and foot archers” (Figure 3) [4; 32]. Tamgaly is the south-eastern part of Mount Shuili. Mount Anyrakay is located about 170 km northwest of Almaty. An unknown artist, who painted two soldiers with bows, used two different techniques for drawing. The Archer on the horse is executed only on contour lines. The Walking Archer is depicted in the silhouette technique as a spot. The hats of the two soldiers are different. An archer on the horse looks like a soldier with two horns. The head of the second archer is shaped like a helmet. In the same way, the Bow Arrow is different and clearly visible. The head of a mounted archer resembles a round arrow of a foot archer.

Figure 3. The war of horsemen and foot archers

The general features of the above-mentioned petroglyphs were defined as a methodological map. It reflects the concepts of war and battle, courage and spirit. According to historical data, the Turkic peoples are a fundamental indicator of nomadic culture. In particular, it is believed that the beginning of the military era, which is a manifestation of nomadic culture, was formed from the Turkic era.

Analysis

Paintings carved on such shale surfaces or painted in colors of that period are distributed on the territory of Kazakhstan. At the same time, their concentration is known. Particularly, these are the places of concentration of petroglyphs, which have been carefully studied and put into scientific circulation: Akbauyr, Arpauzen, Bayanzhurek, Eschiolmes, Karatau, Koybagar, Maidan, Moynak, Tamgaly, Terekty Aulie, and others, are valuable material that provides accurate information from different periods of the history of Kazakhstan [5; 65]. The petroglyphs of the Turkic military style show that the “The glory of the ancient Turks”, “Flag bearer”, and “The war of horsemen and foot archers” were the spirit of our ancient ancestors. In general, many petroglyphs have been preserved on the territory of Kazakhstan, which give information about the ancient Turks. Alkey Margulan, an outstanding researcher, gives accurate information about this: Petroglyphs are found in the Altai, Tarbagatai, Semirechye, Dzungarian Alatau, Kulzhabasy, Anyrakai, Khantau mountains, rocks in the upper reaches of the Karatau River, and other places. In the Western Turkic Khaganate, in the Valley of the Shu River, on the Kordai rocks, there are large petroglyphs depicting horsemen with Wolf flags armed with long spears. This is because all three of the petroglyphs are dedicated to a military theme, and as researcher Alkey Margulan points out, they describe the strength and courage of the Turks [5; 55]. At the same time, these images in the genre of military prowess form historical material values and define the national needs of the state.

In general, the three petroglyphs are close to the ethnographic direction of science. It is especially evident in the weapons of noble princes and glorious warriors depicted on stone reliefs, in the harnesses of horses and their flags. For example, in the petroglyphs “The glory of the ancient Turks”, “Flag bearer” there are images of warriors holding flags and banners. In particular, the plot of the petroglyph “The glory of the ancient Turks” has a round symbol on the flag of a knight without a hat, except for the flag bearer, who is kneeling with the flags of the princes with pigtails. In the work “History of the Turkic People” by K. Amanzholov and K. Rakhmetov, the flag of the noble princes is called the “flag of the Yellow House”. Given this definition, we interpret the “round” symbol as the symbol of the Dulat tribe, which existed alongside the Usuns. Because the famous orientalists N.Ya. Bichurin and G.E. Grumm-Grzhimailo, Academician S.E. Malov and the first Kazakh scientist Sh. Valikhanov wrote that the Usun and Dulat tribes were in one union, ru-tribal alliances. N.Ya. Bichurin and G.E. Grumm-Grzhimailo explain that “in the union of the Usun tribes, which formed a khanate two centuries before our era, there was also the Dulu tribe ... Then the coun-

try inherited by Dalu was called Dalu, Dalug, Dulug”. It is said that this Dulu (later Duglat, Doglat, Dulat) played an important role in the establishment of the first Turkic Khaganate in Turkic history. Academician S.E. Malov said that in the ancient Turkic inscription on Kultegin’s tomb there were brothers Bumin kagan and Estemi kagan Dulu. As for the unity of the Usun and Dulat tribes, Sh. Valikhanov wrote in the Kazakh chronicle: “The Great Zhuz consists of four main alliances: Dulat, Zhalayr, Alban, Suan; They all call themselves “Usun” with a common name. The Usuns were once a powerful tribe of these four tribes. In particular, Grumm-Grzhimailo’s scientific statement that “Dulus have a tradition of placing stones on the heads of heroes who died on the way to the campaign and marking the tribes that took part in the campaign” seems to be aimed at this very plot. If we go back to the picture on the stone, we see a fork-shaped “circle” in the hands of a kneeling person. Then the question arises as to whether it is possible to form an alliance of stonedwelling Usuns and Dulats” [6; 178].

Historical and cultural material details based on ethnographic orientation in the following petroglyphs are depictions of the weapons of the warriors. The history of slate paintings on the territory of Kazakhstan connects the era of the ancient Turks with the depiction of weapons of warriors. There is a lot of historical information about it. At the same time, there is the genesis of the origin of the Turkic people, and the Turks are known around the world as “iron producers”. Therefore, the essence of this argument is related to the armed soldiers on this stone.

Certain names of weapons are also found in the petroglyphs we are considering. For example, in the petroglyph “The war of horsemen and foot archers” (Fig. 3), the arrows of the two archers are different from each other. According to petroglyphists, each image on the stone is built to provide “accurate information” apart from the plot. At the same time, there is an opinion that in the petroglyph there is an “irrational” image, that is, the exact construction of the object. For instance, in the petroglyph of the sun-god, the shaman’s hats are placed.

Researcher of the history of weapons of Central Asian nomads Yu.S. Khudyakov and the researcher of the history of Kazakh weapons [7; 48], ethnographer Kaliolla Akhmetzhanov, in their research, developed classifications of weapons [8; 155]. In “The war of horsemen and foot archers”, the arrowhead of the archer in the petroglyph shows that the arrowhead was round and that the ancient warriors had arrowheads. In particular, ethnographer Kaliolla Akhmetzhanov says that “Kazakh arrows have arrows that perform their own function”. In view of this, we conclude that the round triangular arrow in the relief image is “not invested in vain” under the order in which the petroglyphs provide “accurate information” apart from the plot [8; 152].

In the main analysis, we briefly described the three petroglyphs in terms of ethnography. We also found that petroglyphs performed informational and cognitive functions in ancient culture [9; 1–8]. Rock carvings were not the product of human imagination. Therefore, for the researcher, the cognitive content of the petroglyphs comes to the fore in comparison with the art. It is obvious that the “artist-author” who gave birth to the petroglyphs was more deeply interested in the information and content aspects than in its stylistic features and artistic side.

Result

Cultural analysis in science covers a wide range and has many types, such as ideological, civilizational, philosophical, social, socio-ecological, functional, modern, textual, etc. This study demonstrates a “historical-cultural” cultural analysis [10; 110–119, 11; 173–177]. At the same time, “historical-cultural” cultural analysis includes the process of “rethinking”. Our study results cover three specific areas: - Cultural monuments found on the territory of Kazakhstan (including the three petroglyphs we are studying) are the cultural heritage of the state; - Objects of research (petroglyphs) are artifacts of material value of the history of the homeland; - Increase in the level of cognitive knowledge. We have described the basis and course of these three areas, especially in the analysis section, by analyzing the three petroglyphs, which indicates the significance of Kazakhstan’s history.

Increase in the level of cognitive knowledge. The valuable, cherished heritage of mankind from ancient times to the present day is called a “monument”. Now these three cultural monuments, the three petroglyphs we are studying, are the cultural heritage of the country and the people. In epistemology or epistemology, a person performs two main types of cognitive activity, one of which is recognizing the world through the results of cognitive activity of other generations, and finally the material and spiritual culture. Since the independence of the Republic, the process of re-examining the history of the country has intensified. In particular, archeological monuments and historical monuments have been extensively studied and are being studied. Therefore, the level of “historical and cultural” knowledge in the country has increased or is still needed.

Given this situation, we are looking for an answer to the question of what is our cultural achievement in the process of “going back to the past”.

We created an experimental questionnaire based on the three petroglyphs we considered. The questions in this survey are as follows: “Can you combine the three petroglyphs and tell us about their content?”; “Have you ever met these petroglyphs in the media or on TV?”. As a result, depending on the level of response of respondents, we selected them into four groups on the first question and three groups on the second question.

Table 1

“Can you combine three petroglyphs and tell us about the content?” the result of the request.

1 st group A group of people who know the full information	2 nd group A group of people who reported their impressions of petroglyphs only as knowledge	3 rd group A group of people who reported the impact of the picture as average education	4 th group A group of people who responded by perceiving the picture not as knowledge, but with their own thoughts
8	6	5	11

According to the responses of respondents interviewed in the survey, as a result, the first group knows full information about the petroglyphs we study, including the history of the ancient Turks (27%). The second group does not know petroglyphs, including Turkic history, but presents their impressions of the painting as knowledge (17%). Those in the third group had never encountered the picture and described the impressions received as secondary education (20%). The fourth group perceives the picture not as an education, but with their thoughts and respondents (36%) (Table 1).

Answers of a number of selected respondents:

The first respondent (Abzal): “Our ancestors were very heroic. Especially the ancient Turks, who were considered descendants of the Saks-Huns, left an indelible mark in history. I had moments when I came across images of such slate surfaces that their fighters saw. For example, in Chingiztau in the Abai district there are rock carvings associated with such a war. Scientists, having investigated this from the photos presented as a general overview, get a spirit. We are proud that we have descendants of yesterday’s Turks”.

The second respondent said (Zhanserik): “I haven’t seen these images. But looking at the photos, I remember the history of Kazakhstan. A history teacher came to us and said that the ancestors of the Kazakhs were national wars. “There is historical information about them, there are heroic paintings painted on stones and walls”.

The third respondent (Ardak): “My impression of the painting is that I see these paintings for the first time. I was particularly impressed by this painting (petroglyphs” The glory of the ancient Turks”). People with flags on their hands came to agree with the opposite people. And the person on his knees, holding a flag with a round symbol on his hand, realized that he was responding to them”.

The fourth respondent (Sania): “I think the picture depicts the moments of heroes fighting”.

According to the second survey, the following results were obtained.

Table 2

“Have you ever met these petroglyphs in the media or on TV?” according to the results of the request.

Group 1 Yes, I saw it on national television.	Group 2 No, I didn’t see it anywhere and didn’t pay attention.	Group 3 I find it difficult to answer
12	13	5

As today national TV channels broadcast on television a lot of educational programs and documentaries concerning the history of the country and the fact that petroglyphs are visual information, we have put a survey on this side (Table 2).

Based on the results, we have compiled the following percentage chart (Figure 4).

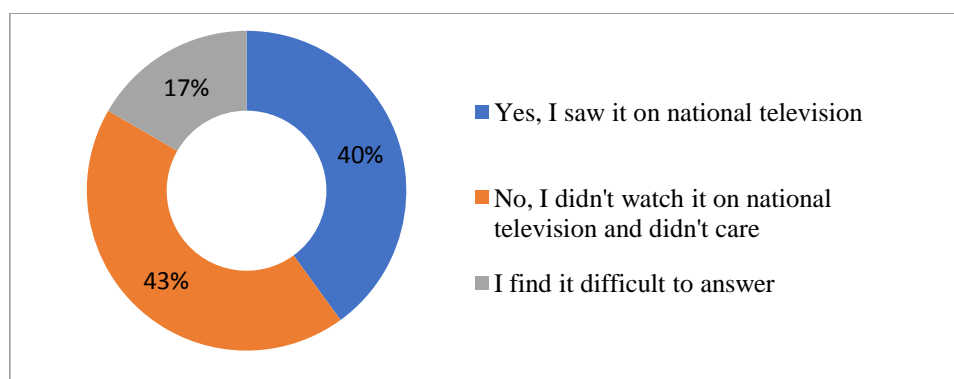

Figure 4. “Have you ever met these petroglyphs in the media or on TV?”

As can be seen from the above sociological survey, we conducted tablitza and diagraphma to activate the trend of “returning to the past” of three petroglyphs with the effect of cultural analysis. We have also chosen three directions that are the result of the article. We have analyzed the increase or non-increase in the level of cognitive knowledge through special tabs and diagnoses. Its main reason was the culturological analysis of three petroglyphs.

Conclusions

Summing up the research article, we made a cultural analysis of archeological monuments, including petroglyphs. As mentioned in the section on results, the process of “rethinking” was analyzed by creating a questionnaire that defines what the slate paintings, which reflect the fighting spirit of the ancient ancestral traditions. In this regard, we provide following conclusions:

- We clarified that the petroglyphs of the ancient Turkic period, as well as the study of other historical artifacts, conduct scientific research to increase the level of historical and cultural values of our country today;
- A review of the process of “returning to the past” of historical and cultural values, which we have studied and other studies similar to our topic, is carried out “traditionally” in science. In particular, the article provides an ethnographic analysis of the material details of the relief images on the stone surface.

In addition, we provide the following solutions:

- To determine the level of cognitive knowledge of the citizens of the country in accordance with the process of feedback, the recognition of the research work of today’s domestic scientists through the media;
- To create a criterion for the size of the value base of the culture of the country today in this feedback process.

References

- 1 Golden P.B. Central Asia in World History [Электронный ресурс] / P.B. Golden // Oxford University Press. –2011. –P.193. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/2013-03-006-golden-p-b-tsentrlnaya-aziya-vo-vsemirnoy-istorii-golden-p-b-central-asia-in-world-history-oxford-etc-oxford-univ-press-2011-xi-178-pdf>
- 2 Изтелеуова Л.И. Түрік қағанатындағы басқару жүйесінің ерекшеліктері [Электрондық ресурс] / Л.И. Изтелеуова, Е.А. Шайхығалиев, К.О. Бекишев // «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. — 2016. — №1(05). — Қолжетімділік тәртібі: <https://edu.e-history.kz/ru/publications/view/371>
- 3 Lamb M. Central Asia in World History / M.Lamb // Comparative Review of Civilizations, 2014. — P.12-23. — Retrieved from <https://scholarsarchive.byu.edu/ccr/vol70/iss70/122>
- 4 Медоев А.Г. Гравюры на скалах / А.Г.Медоев. — Алматы: Жалын, 1979. — 169 с.
- 5 Самашев З. Петроглифы Казахстана / З. Самашев. — Алматы, 2006. — 200 с.
- 6 Аманжолов К.Р. Түркі халықтарының тарихы: көне дәуірден біздің заманымыздың XIV ғасырына дейінгі кезең / К.Р. Аманжолов, Қ.Рахметов; ред. Ж.Қайранбаев. — Алматы: Білім, 1996. — 272 б.
- 7 Худяков Ю.С. Вооружение центрально-азиатских кочевников в эпоху раннего и развитого Средневековья / Ю.С. Худяков. — Алматы: Наука, 1993. — 190 с.
- 8 Қалиоллаұлы А. Жақ пен оқ / А.Қалиоллаұлы // Жұлдыз. — 2003. — № 6. — Б.151-158.
- 9 Lyons M. New directions in the history of written culture / M. Lyons // Digital magazine «Culture and History».–2012.–P.425-437.– Retrieved from <https://doi.org/10.3989/chdj.2012.007>

10 Молдабеков Ж. Мәдени мұра мәселе ретінде: Сипаттамалық ерекшеліктері және зерттеу ұстанымы / Ж.Молдабеков // ҚазҰУ хабаршысы. Философия, саясаттану және мәдениеттану сериясы. — 2011. — № 2 (37). — Б. 110-119.

11 Нуржанов Б. Что такое «cultural studies»? / Б. Нуржанов // Вестн. Казах. нац. ун-та. Сер. Философия, политология и культурология. — 2010. — № 1 (34). — С. 173–177.

Е.Е. Татиев, Ж.К. Кениспаев, М.С. Саркулова, А.Б. Мухамедиева

Қазақстандағы ежелгі түркілердің мәдениетімен байланысты «Ежелгі түркілердің даңқы», «Ту ұстаушы және салт аттылар мен жаяу садақшылар соғысы» петроглифтерін мәдениеттанулық талдау

Бүгінгі таңда біздің Отанымызда мәдениеттану ғылымын өркендету маңызды міндеттердің бірі болып табылады. Ғылымның осы саласындағы мәдениеттің қайнар көздерінің бірі болып табылатын рухани және материалдық құндылықтар біздің біліміміздің іргелі құндылықтары екендігі белгілі. Мақалада көне түркі кезеңінің петроглифтері — тарих пен мәдениеттің материалдық құндылықтарының ескерткіші зерттелген. Тарихи сахнада ежелгі түркі дәуірі — әскери гегемониялық саясаттың қуатты кезеңін құрды. Сондықтан мақалада сол дәуірдің дәлелі болып табылатын әскери көріністердегі тасқа бедерленіп салынған суреттер қарастырылып, ұсынылған. Авторлар мақалада тарихи уақыттың материалдық құндылықтарына ғылыми талдау жүргізіп қана қоймай, ізденістер мен әдістерді қарастыруды мақсат еткен.

Кілт сөздер: ежелгі түркілер, петроглифтер, тарихи мәдени мұра, материалдық құндылықтар, соғыс көріністері, ту-байрақтар, этнография, мәдени талдау, танымдық білім, сауалнама.

Е.Е. Татиев, Ж.К. Кениспаев, М.С. Саркулова, А.Б. Мухамедиева

Культурологический анализ петроглифов «Слава древних тюрков», «Знаменосец и война всадников и пеших лучников», связанных с культурой древних тюрков в Казахстане

Сегодня одной из важнейших задач является создание культурологии на нашей родине. Известно, что духовные и материальные ценности, которые являются одними из источников культуры в этой области науки, являются фундаментальными ценностями нашего знания. В связи с этим в статье рассмотрены петроглифы древнетюркского периода — памятник материальной ценности истории и культуры. Хорошо известная древнетюркская эпоха на исторической сцене — это мощный период военной гегемонистской политики. По этой причине авторами статьи изучены и представлены читателю рельефные изображения на камне в военных сценах, которые являются свидетельством той эпохи. Кроме того, авторами проведен научный анализ материальных ценностей исторического времени, и впервые подробно приведены алгоритмы его проведения и способы описания.

Ключевые слова: древние тюрки, петроглифы, историческое культурное наследие, материальные ценности, батальные сцены, флаги, этнография, культурный анализ, познавательные знания, анкетирование.

References

1 Golden, P.B. (2011). Central Asia in World History. Oxford University Press. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/2013-03-006-golden-p-b-tsentralnaya-aziya-vo-vsemirnomy-istorii-golden-p-b-central-asia-in-world-history-oxford-etc-oxford-univ-press-2011-xi-178-pdf>.

2 Izteleuova, L.I., Shaikhgaliyev, Ye.A., & Bekishev K.O. (2016). Turik qaganatyndagy basqaru zhuiesinin erekshelikleri [Features of the management system in the Turkic khaganate]. Scientific E-journal «edu.e-history.kz», 1(05). Retrieved from <https://edu.e-history.kz/ru/publications/view/371> [in Kazakh].

3 Lamb, M. (2014). Central Asia in World History. Comparative Review of Civilizations. Retrieved from <https://scholarsarchive.byu.edu/ccr/vol170/iss70/122>.

4 Medoev, A.G. (1979). Graviury na skalakh [Engravings on rocks]. Almaty: Zhalyin [in Russian].

5 Samashev, Z. (2006). Petroglify Kazakhstana [Petroglyphs of Kazakhstan]. Almaty [in Russian].

6 Amanzholov, K.R., Rakhmetov Q. Turki khalyqtarynyn tarikhy: kone dauirden bizdin zamanymyzdyn XIV gasyryna deiingi kezen [History of the Turkic peoples: from ancient times to the XIV century of our time]. Zh. Qairanbaev. (Eds.). Almaty: Bilim [in Kazakh].

7 Khudiakov, Yu.S. (1993). Vooruzhenie tsentralno-aziatskikh kochevnikov v epokhu rannego i razvitogo Srednevekovia [The armament of Central Asian nomads in the era of the early and developed Middle Ages]. Almaty: Nauka [in Russian].

8 Qaliollaulu, A. (2003). Zhaq pen oq [Jaws and arrows]. *Juldyz – The star*, 6, 151-158 [in Kazakh].

9 Lyons, M. (2012). New directions in the history of written culture. Digital magazine «Culture and History». P. 425-437. Retrieved from <https://doi.org/10.3989/chdj.2012.007>

10 Moldabekov, Zh. (2011). Madeni mura masele retinde: Sipattamalyq erekshelikteri zhane zertteu ustanymy [Cultural heritage as a problem: Characteristic features and research position]. *Qazaq ul'tyq universitetinin khabarshysy. Filosofii, saiasattanu zhane madeniettanu seriiasy — Bulletin of the Kazakh National University. Philosophy, Culture and Political Series*, 2(37), 110-119 [in Kazakh].

Nurzhanov, B. (2010). Chto takoe «cultural studies»? [What is cultural studies]. *Vestnik Kazakhskogo natsionalnogo universiteta. Seriya Filosofii, politologiya i kulturologiya — Bulletin of the Kazakh National University. Philosophy, Culture and Political Series*, 1(34), 173–177 [in Russian].

V.A. Turlayev*, B.I. Karipbayev

*Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan
(E-mail: vlad-turlaev@mail.ru; karipbaev@mail.ru)*

Legal reality: due and existing in law (socio-philosophical analysis)

The article demonstrates the reflection problems in the law of due and existing as legal reality components. The justice concept as a legal category is revealed in the moral assessment context in law and legal regulation in the present and the future. The research purpose is to generalize scientific knowledge and theories that reveal the due and existing law as legal reality factors. By using general and special research methods, the analysis and generalization of scientific material are carried out, consideration of various approaches to understanding justice in law and identifying the role of justice in understanding what exists and should be in law. The article illustrates and considers different points of view and scientific positions of scientists-philosophers and theoreticians-jurists in the research field of the correlation problems of “due” and “existing” in the modern society law in the formation context of legal reality. The research result is the consideration of the due and existing in law as phenomena that determine legal reality as legal reality in combination with political reality and social justice, which acts as the main criterion that determines the essence and social law purpose. Justice is considered the main condition for the existence of modern society and the state. The problems of defining the basic legal justice principles as social justice part, designed to ensure the recognition of law and legal regulation as the main values of the modern legal society, are highlighted. Through legal justice, an understanding of the “proper” and “existing” in law is formed, which constitutes legal reality as a philosophical and legal phenomenon.

Keywords: legal reality, legal validity, justice, due, existing, sphere of law, definition problems, legal category.

Introduction

In modern conditions, the contradictions between the expected future in the field of legal regulation and reality are becoming more and more aggravated because of the education level, legal culture, the media and information in social networks. These information sources form the social reality, which reflects the society's ideas about the “due” and “existing” in the law. Such ideas are formed in society based on the entire information sources set, defining the social development paradigm from the worst to the best. The reason of these ideas is the progressive society development, aimed at ever greater provision of the needs and interests of society and the individual. All this is caused by people's ideas about justice, moral standards, and other social values, which are the main criterion for determining the progressiveness of social development, the approach of the desired future. Despite the fact that the modern development paradigm as a whole is determined by the human rights theory, the theory of the legal state and civil society, which define the individual rights development as a systematic human capabilities expansion, the existing legal reality reveals the problem of the discrepancy between the declared legal values and their implementation in everyday life. The social capabilities of the individual are determined by moral standards, while it is the morality norms that form claims for the development of the individual capabilities, which must be implemented in legal form. On this basis, political consciousness is formed, which should express the legal development goals, which constitutes a legal reality, reflecting the future law development. Since each person, having to some extent political and legal consciousness, represents a certain version of the future, it is necessary to state the variance of legal reality, which reflects individual and group ideas about the future development of law. At the same time, opportunities in the legal sphere are understood as human and civil rights, and not only enshrined in legal form, but also as opportunities to be enshrined in legal form in the future. For instance, these are expectations and claims to improve the property situation of pensioners, the disabled, people working in dangerous conditions, teachers, doctors, people in difficult life situations, and other social strata who need additional protection of property and non-property rights and legitimate interests. These claims are actively discussed in social networks, thereby forming ideas about the “due” in the law, which the state must implement through legislative consolidation and implementation in practice. It should be noted that dissatisfaction with the implementation grade of the expected results in securing claims for various material benefits and the human rights expansion, as a rule, does not depend on the implementation grade of these claims, but depends on the development lev-

el of civil society institutions and ideas about “due”. The formation of due in law is the awareness result in groups of individuals’ needs and the whole society, by discussing them in the media, including social networks, public opinion is formed, being an integral legal reality part. An understanding of justice plays a huge role in the “due” and “existing” formation in law. Justice, as the cornerstone of the law development in society, consistently acts as a goal, means and result, bringing closer social ideas about what is “due”. At the same time, the “existing” in law is also evaluated by society from the justice position, as a social category, embodying the law essence, as a cash justice embodiment. It should be noted that modern society lives in complication of social relations conditions, which implies a legal regulation complication and an increase in not only rights, but also obligations, which implies the new approaches emergence to understanding justice, while social justice new types or new approaches to understanding legal justice. An important aspect of the legal reality development is the continuous legal regulation expansion, the new approaches emergence to legal regulation, the trend towards the expansion of legal regulation entails an expansion of the legal liability scope, which should lead to an increase in offenders. The bills being developed, along with the public relations legal regulation, involve the new duties and legal liability introduction for their failure to comply. This trend allows us to talk about the continuous change in legal reality. The legal reality development is currently due to the transformation of the justice understanding, the understanding of which is determined by the modern society needs and interests. At the same time, classical social values, considered as universally recognized human values: freedom, property, movement freedom, the right to privacy, banking secrecy, correspondence and negotiations secrecy, the right to personal and family secrets, are also adjusted based on the understanding of justice in a particular historical society. In modern conditions, these and other legal values are being revised by politicians and some jurists and society part, who put forward ideas about limiting individual rights and revising legal principles in order to ensure public safety, public health, public morality. At present, it is necessary to intensify the discussion in legal and philosophical science as to whether these factors are prerequisites for the new paradigm emergence for the legal reality development based on law, formed on new legal regulation principles, or whether existing legal values will retain their significance for the further law development in the modern, global world.

Experimental

The research implementation on the changing the paradigm problem of legal development is based on the general scientific and private scientific research methods used, which made it possible to reveal an understanding of the legal values and legal principles that currently exist and the principles and values that are emerging on the modern global problems basis. During the study, general philosophical and especially legal methods of legal acts research, information from the media and official sources were used. The dialectical cognition method is used as the main method. As for general scientific methods, induction and deduction, analysis and synthesis, system, structural-functional, anthropological methods are used. When drawing conclusions, cognition legal methods of political and legal phenomena were used — this is a comparative legal method, formal legal, and other scientific knowledge methods. During the various points of view investigation as a legal reality factor, the historicism method was applied, through which social values of a legal nature were identified. Through comparative analysis and synthesis of the main and secondary features in the main socio-legal categories, the correlation of the philosophical and legal concepts of “public good”, “social justice”, justice as a legal category and “legal reality” is revealed. Using the methods of induction and deduction, the essential purpose of the broadest legal categories “common good”, “justice” is designated. With systemic and structural-functional methods support, the correlation of the categories “due in law”, “things in law”, “legal reality” is considered. By using the comparative-legal method and the formal-legal method, the interaction and all elements relationship of social reality with legal reality are revealed.

Results

The law development is carried out continuously, the vectors and this development directions are determined by the needs and interests of modern society and are expressed through the policy in the law (legal policy). The due and the existent as philosophical categories express the right dichotomy of the present (legal reality) and the right of the desired (legal and moral principles and ideals developed by society). The discussion about “existent” and “due”, in essence, is the driving force behind the whole society development and particularly legal reality. The social necessities research, their comprehension and transformation into public interests are carried out by the political system of society, the higher the level of development of the political system, the more social strata it covers, the more needs it reveals, the more due will be implemented in law.

However, this democratic approach does not guarantee that the right decision will be made in any given situation, since the majority is not always right. This is due to the level of science, culture, moral values, and other factors that influence the adoption of a socially important decision.

The study pointed out that the values recognized by the social majority on a global scale are becoming increasingly important, which should include generally recognized values that are expressed in the form of universal human rights. These rights are enshrined in international acts, agreements, declarations and conventions, but it should be noted that international customs and international doctrines are important. International customs and international doctrines are not considered by Kazakh law as sources, however, these customs and doctrines have their regulatory relation to international relations. At the same time, the national law development is conditioned by the international law principles, which includes, along with legal norms, doctrines and customs. Doctrines and customs are full sources of law in the Anglo-American legal family, in the religious family and customary law, and partly in the Romano-Germanic legal family. This aspect causes a certain difficulty in understanding the law sphere and legal phenomena, since political acts that have a regulatory impact on social relations in the Romano-Germanic family do not traditionally belong to legal acts. Despite they carry out a regulatory impact on public relations and vice versa, the norms that do not regulate public relations, but are contained in legislative acts, are considered legal norms. Thus, in their form and content, legal norms do not coincide with the category of “legislation”, while social ideals are expressed through legislation, creating regulatory conditions for their practical implementation.

The Constitution of the Republic of Kazakhstan enshrines the “common good” in the “public good” form. Article 6 of the Constitution of Kazakhstan establishes the provision that property obliges the use of it must simultaneously serve the public good [1; 3]. These provisions are detailed in Article 188 of the General Part of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan. This article establishes the provisions that “The exercise by the owner of his powers should not violate the rights and legally protected interests of other persons and the state. Violation of rights and legitimate interests may find expression, along with other forms, in the abuse by the monopoly owner or other dominant position. The owner is obliged to take measures to prevent damage to the citizens’ health and the environment, which may be caused in his rights exercise” [2; 98]. It seems that the constitutional “public good” concept needs further development and interpretation. The concept interpretation should be carried out through the implementation of the general justice theory in the field of law-making practice. Justice as a legal concept is used in Article 5 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan in the context of the good faith requirements, reasonableness and fairness, as well as in Article 8 of the Civil Code, good faith, reasonableness and justice are fixed [2; 102]. The Criminal Code of the Republic of Kazakhstan enshrines the “social justice” concept, which is used in the disclosing the goals context of the punishment application, this is the social justice restoration, the convict correction, the illegal behavior prevention [3; 4]. Further concepts of “public good”, “social justice”, “justice” development enshrined in legislation and requiring their own interpretation, which reflects the dichotomy of “existent” and “due” in Kazakhstan law.

New problems and challenges imply a revision of generally recognized values and ideals that define law as such. This is clearly seen in the revision of the universal humanity values, which are reflected in the universal human rights. This process reflects the justice transformation on a global scale, as a global concept developed by the world community led by leading countries. Accordingly, one can single out the justice understanding as a universal value on a global scale and justice as a moral values set determined by the development rate of a particular historical society. At the same time, it is possible to single out the legal justice category as a social justice type, taking into account the legal principles peculiarities, legal understanding and legal consciousness.

In the scientific literature, social values are considered in two planes, the ideal and reality, which corresponds to the “due” and “existent” philosophical categories. The ideal is what is defined as “due”, and reality as “existing”, that is, in the principles and rules form that people use in their lives. At the same time, the justice category is considered a criterion for the development path correctness. Subsequently, the legal reality development is closely related to the political reality concept, which mediates the understanding of the “due” in law. Based on this, the “legal reality” category can include the political reality category, which is designed to reflect reality in the possible and desired law sphere. In addition, all elements of the objective (material) world that provide legal relations and people’s subjective ideas about law, expressed in the legal society culture, can be included in the legal reality.

It is necessary to point out the directions of the legal reality formation, which we include: social expectations from law — the implementation social justice and legal justice principles that characterize what is

and should be in law. The justice idea, realized in law, should be fixed in legal science as a “legal justice” category. In essence, this category covers all other law and legal categories principles that define the law essence. At the same time, legal principles expressed in the human rights idea act as an international category reflecting the universality of this category and cultural relativism in national law, reflecting the justice understanding based on national cultural traditions. Accordingly, such a national and international symbiosis, universal and culturally isolated, legal and political, constitutes the essential and proper in law, emphasizing the continuity of social and legal development from the past to the future, which allows us to consider legal reality as a factors set that make up a dialectically developing phenomenon. On the other hand, the legal reality is contained in the consciousness that exists at the present time, in which there are ideas about the legal reality, legal life and legal culture that existed in the past, forming ideas about the “existent” and “due”.

The ideas of due and existing in law are most fully reflected in the Legal Policy Concept of the Republic of Kazakhstan until 2030, which is a document of the State Planning System that determines priority areas for the national law development, law enforcement and judicial systems, foreign policy and foreign economic activity, as well as legal education and legal propaganda. Based on the need to form due in law based on the largest possible opinions number, Kazakhstan has developed the “Listening State” Concept. This concept determines the need to create more dialogue platforms to involve citizens and organizations in the developing and discussing regulatory legal acts process. The Legal Policy Concept notes that, in light of this, it is important to develop additional mechanisms that ensure the procedure for developing transparency and considering draft regulatory legal acts, as well as allowing citizens to really take part in the policy formation being pursued [4; 1]. Accordingly, on the justice theory basis, a “common good” understanding as a value of modern Kazakhstan society is developing, defining the legal reality formation as a dichotomy of what existing and what is due.

Discussion

The legal reality research is based on the various approaches consideration to the understanding of “existent” and “due” in law, while these categories are expressed through the justice” category. T. Shiktybaev notes that “the main difference between positive law and existing law, as the difference between natural law and proper law, consists in the place of the state in a particular theory”, this author notes that depending on the approach to understanding the state, the due and existing in law are determined [5; 1-2]. It is the state that acts as a body that forms and regulates law, through lawmaking the state creates new legal norms and improves existing ones. At the same time, the state must consider the role of other social regulators that complement legal regulation and, as a rule, predetermine the positive law development direction. It should be noted that the due and existing questions have been studied by philosophers since ancient times. The generally recognized philosopher is Aristotle, whose teaching reveals the role and human virtues significance, the main of which is considered justice.

The justice theme is revealed in the Nicomachean Ethics, in which Aristotle determines the understanding and implementing justice problems in the slave-owning society context, developing general principles for understanding justice [6; 48]. In modern justice research, the unsatisfactory state of the justice general theory is noted, that is, “the normative justification for due equality or inequality in the objective distribution relations, exchange and retribution. In this case, two general theories of justice main types are distinguished: egalitarian and hierarchical justice” [7; 90]. Hierarchical justice is presented in the social Plato utopia, and egalitarian justice based on the democracy ideas in a bourgeois society is revealed in the works of J. Locke. Hierarchical justice presupposes the existence of different strata inequality, which is manifested in the Aristotle philosophy. Egalitarian justice is based on the all members of society equality as a basic principle from which exceptions can be made. In this case, the inequality is due to the guilt presumption, which must be justified. John Rawls devoted his research to the distributive justice theory (Rawls J. A Justice Theory, 1971). The exchange justice theory was developed by Robert Nozick (Nozick R. Anarchy, State and Utopia, 1974), Friedrich Hayek (Hayek F. The Constitution of Liberty, 1960), David Gauthier (Gauthier D. Morals by agreement, 1986). In the retributive justice theory, the main studies were made by the following authors: Herbert Hart (Hart H. The concept of Law, 1961), Feinberg (Feinberg H. Doing and Deserving Princeton, 1970) [7; 115]. Modern authors consider the general justice theory in the modern realities context, while concluding that modern society, in particular Russian society, should be attributed to the oligarchy [7; 112], which in principle is also characteristic of Kazakhstan. For all justice theories, such a society cannot be just, since it is based on friendship of a lower order (friendship for the base goals achievement, in which offerings are the main political force). At the same time, the excessive the rich and the poor polarization, the middle

class absence, the political power belonging not the best society representatives, the public posts distribution not according to merit, but according to other criteria (personal loyalty, family ties, bribes), the absence of the equality principle in the economic sphere, non-compliance the proportionality principle in retribution (in particular, in the criminals punishment). There is also a violation of such principles of justice as demonstrating one's property superiority, which Aristotle called "hubris", as well as the virtuous rulers absence and the effective laws absence that should not allow officials to profit [7; 113]. Thus, these problems in modern times are revealed through the general justice theory use in the modern realities analysis. It should be noted that the problems in the sphere of the justice implementation in society are from legal nature, since it is law that is called upon to embody the justice principles in practical life, since through law these principles can be implemented in society.

Based on the Aristotle philosophy analysis, modern researchers conclude that the "state idea" should be justice, acting as a source of the "common good" [7; 112]. Under the "common good", in accordance with the Aristotle philosophy, we mean a just society that exists on the following principles basis: "According to the laws in private matters, everyone has equal rights; as for respect, in public affairs the advantage is given according to how famous each one is in this or that respect, not by virtue in the any party support, but by ability. Also, a person who is able to benefit the state is never deprived opportunity because of poverty, due to position insignificance. We also take care about public affairs, as befits free citizens, and in everyday relations we do not distrust each other, we do not resent against another if he does as he likes, we do not express annoyance, though harmless, but still unpleasant for outside observer. Sociable without any importunity in private relations, we avoid illegality in public affairs, mainly from a fear: we obey both the persons in power at the moment and the laws, especially those that are issued in defense of the offended, and those albeit unwritten ones, the non-fulfilment of which brings shame on the perpetrators recognized by all" [8; 231-214]. Accordingly, the justice in law concept development, the justice introduction into law enforcement practice and social relations is required. It is necessary to study the public good category, while "good" is considered as one of the most important axiological categories, expressing the state of realized being as the ultimate human aspirations goal. The good, considered as the evil absence, has its roots in the Thomas Aquinas philosophy, who reveals the "common good" concept. Thomas Aquinas linked the doctrine of the common good with Aristotle's justice doctrine. It should be noted that Kazakh researchers revealed the common good idea in the Abu Nasr Al-Farabi, al Kindi, ibn Sina works, and other East scientists. The good category in the Abu Nasr Al-Farabi philosophy is "an ontological category, which has an equivalent meaning with such categories as reason, perfection and happiness, since it is meaningfully reduced to the metaphysical universe essence, the implementation of which is the common good. At the same time, it is noted that the Christian love ethics for one's neighbor obviously contains the public good principle" [9; 11]. Accordingly, the concept of the good investigation in philosophers' works is necessary to develop the good concept in jurisprudence to develop a modern legal and political society.

The justice investigation in law is devoted to the work of V.V. Bulgakova, who notes that natural law covers moral and legal values, that is a necessary condition for the normal human society functioning. The justice provides idea for the priority universal human values recognition over all others, while it is argued that the normative justice definition is impossible, since it can be expressed through different categories and concepts, sometimes incompatible. Justice as a law principle is a proportionality criterion, social relations evaluation [10; 9]. The research by T.Kh. Gafarov argues that the relationship between what is and what should be in legal reality has not been sufficiently studied and a philosophical relationship analysis is needed. The existent and the due are considered as immanent constituent legal reality components, which in their interaction form the legal culture. The author notes that "the ontological legal reality foundations are manifested by the existent and the due, two interrelated and non-existent components, the interaction nature of which determines the qualitative state level, i.e. legal culture. The existent correlates with the existential legal reality foundations, and the due — with the ideal ones, which means that legal reality is a dialectical unity of these two foundations" [11; 10]. In studies devoted to the common good, a connection is established between the understanding law paradigm that prevails in the public mind and the temporal characteristics of the generally common good accepted ideal. This research reveals the personality view the time essence importance, which is a priority for socio-philosophical research, which, emphasizing the time incalculability and the strict impossibility planning when putting forward models of the future, emphasizes the paradoxical relativity and immutability combination of the "common good" ideals. Based on the two most influential paradigms analysis in legal naturalism understanding and the "revived natural law" school, it is concluded that naturalism puts the law at the forefront as an eternally existing dogma, acting as a criterion for social

goal-setting. The “reborn natural law” concept focuses on the “eternal law with changing content” idea, which is progressing in history and acts as “overtime” phenomenon and justice criterion. At the same time, the protective-dogmatic law specificity, based on property relations, and the relative nature of strict law, associated with the historical forms variability of legal consciousness and ideas about justice, are revealed. The concepts of the “common good” and their typology analysis, which includes “the social ideals division into holistic and individualistic ones, the difference of which lies in the fact that the former are focused on finding the eternal, unchanging laws of the divine creation plan or “the natural nature of man” and building on based on the dogmatic image of the “common good”. The latter, denying the dictate of the eternal over the temporal, are aimed at achieving a balance between the interests of society and the rights of the individual. At the same time, the essence of “law and order” is revealed as a temporal method of social goal-setting, which opposes the trend of total planning of the future, introduces an moderate relativization element of the justice value and, based on the “natural law with changing content” scheme, acts as a condition for the possibility of common good any images the that do not contradict the meaning strict law [12; 9, 10]. Thus, from different angles and on the different approaches basis, the existent and due in the law of those who form the legal reality are studied, through the justice implementation and the public good achievement.

Conclusions

Considering the legal reality in the dichotomy of “due” and “existent” context, reflection problem in law and fixing in the legislation of the justice concept is revealed. Justice, being a morality category, pre-determines the main directions of the legal reality formation, while the “justice” concept enshrined in legislation is a legal concept that requires its disclosure. Considering the category “justice” as a legal category, it should be noted that correlating as a generic and specific concept, it is necessary to use the term “legal justice” based on a set of general law principles, and distinguishing “legal justice” from the “justice” generic concept.

Consideration of “due” and “existing” in law leads to the need to develop the constitutional “public good” concept, which requires its development. It seems necessary to implement the official interpretation of Article 6 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan “Property obliges, the use of it must simultaneously serve the public good” [1; 3]. The constitutional norm can be given the following interpretation: A public good is a good (public benefit is a positive, beneficial effect or result) that is consumed collectively. The main public good features are universality, accessibility, utility, indivisibility, non-rivalry in consumption. It is necessary to single out a public good, a private good, and a mixed good, while determining their legal nature. For example, it seems important to use the funds of the public social fund “Qazaqstan halqyna” (People of Kazakhstan), created on behalf of the President of Kazakhstan Kasym-Jomart Tokayev [13; 1], not for private or mixed benefit, but for the public good.

Ensuring the public good should become the modern state main goal, while the public good following types can be cited as the main examples: security, legal justice, legal equality, equal access to benefits and public nature resources, person and property legal protection, and other public good. At the same time, the state itself is a public good, since it was created to implement modern ideas about justice and the public good through law in public relations. Along with the state, non-state institutions also provide the public good: public organizations, various foundations, citizens and their associations, private entrepreneurs, commercial and non-profit organizations, and other legal and public relations subjects. In this process, the state acts as a coordinating and organizing body, which is called upon to implement the ideas of justice and the public good.

References

- 1 Конституция Республики Казахстан от 30.08. 1995 г. — Алматы: Жеті жарғы, 2001. — 68 с.
- 2 Гражданский кодекс Республики Казахстан. (Общая часть) от 27.12. 1994 г. // Ведомости Парламента Республики Казахстан. — 1996. — № 2. — Ст. 187.
- 3 Уголовный кодекс Республики Казахстан от 03.07. 2014 г. // Казахстанская правда. — № 132 (27753). — 2014. — 9 июля.
- 4 Указ Президента Республики Казахстан от 15.10. 2021 г. № 674. «Об утверждении Концепции правовой политики Республики Казахстан до 2030 года». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000674>
- 5 Шиктыбаев Т. Право: должное и сущее. Часть первая / Т. Шиктыбаев. — 2018. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://online.zakon.kz/Document/id=38974942>
- 6 Аристотель. Сочинения: [В 4-х т.] — Т. 4 / Аристотель. — М.: Мысль, 1983. — 830 с.

- 7 Кашников Б.Н. Концепция общей справедливости Аристотеля: опыт реконструкции. Этическая мысль. — Вып. 2. / Б.Н. Кашников. — М., 2001. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://iphras.ru/uplfile/root/biblio/em/em2/6.pdf>
- 8 Аристотель. Афинская полития / Аристотель. — М.: Гос. соц.-экон. изд-во, 1937. — 255 с.
- 9 Доскожанова А.Б. Идея блага в философии Абу Насра аль-Фараби и ее современное значение: дис. ... д-ра филос. PhD по спец 6D020100 — «Философия» / А.Б. Доскожанова. — Алматы: КазНУ им.Аль-Фараби, 2018. — 147 с.
- 10 Булгакова В.В. Концепция справедливости в праве: дис. ... канд. юрид. наук / В.В. Булгакова. — Тамбов, 2001. — 170 с.
- 11 Гафаров Т.Х. Диалектика сущего и должного в правовой реальности: автореф. дис. ... канд. филос. наук / Т.Х. Гафаров. — Магнитогорск, 2008. — 23 с.
- 12 Павлов А.В. Закон и право: два образа «общего блага» в аспекте социального времени: автореф. дис. ... канд. филос. наук / А.В. Павлов. — Великий Новгород, 2005. — 24 с.
- 13 Глава государства поручил создать Общественный социальный фонд «Казакстан халқына» // Kazinform 11.01.2022 г. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.inform.kz/ru/>.

В.А. Турлаев, Б.И. Карипбаев

Құқықтық шынайылық: құқықтағы міндеттілік және мәндік (әлеуметтік-философиялық талдау)

Мақалада құқықтық шынайылықтың құрамдас бөлігі ретіндегі құқықтағы міндеттілік және мәндіктің көрініс табу мәселелері қарастырылған. Әділеттілік ұғымы қазіргі және болашақтағы құқықтық моральдық бағалау және құқықтық реттеу тұрғысынан құқықтық категория ретінде ашылған. Зерттеудің мақсаты – құқықтық шынайылықтың факторлары ретінде құқықтағы міндеттілік және мәндікті ашатын ғылыми білім мен теорияларды жинақтау. Зерттеудің жалпы және арнайы әдістерін қолдана отырып, ғылыми материалды талдау және жалпылау, заңдағы әділеттілікті түсінудің әртүрлі тәсілдерін қарастыру және заңдағы міндеттілік және мәндік нәрсені түсіну үшін әділеттіліктің рөлін анықтау жүзеге асырылады. Философ-ғалымдар мен заңгер-теоретиктердің қазіргі қоғам құқығындағы «міндеттілік» және «мәндік» арақатынасының мәселелерін құқықтық шынайылықты қалыптастыру тұрғысынан зерттеу саласындағы көзқарастары мен ғылыми ұстанымдары талданған және салыстырылған. Зерттеудің нәтижесі заңның мәні мен әлеуметтік мақсатын анықтайтын негізгі критерий ретінде әрекет ететін саяси шындық пен әлеуметтік әділеттіліктің үйлесіміндегі құқықтық шынайылықты құқықтық болмыс ретінде анықтайтын құбылыстар ретінде құқықтағы міндеттілік және мәндікті қарастыру болып табылады. Әділеттілік қазіргі қоғам мен мемлекеттің өмір сүруінің негізгі шарты ретінде қарастырылған. Құқықтық әділеттіліктің негізгі қағидалары қазіргі заманғы құқықтық қоғамның басты құндылықтары ретінде құқық пен құқықтық реттеуді тануды қамтамасыз етуге арналған әлеуметтік әділеттіліктің бөлігі ретінде анықтау мәселелері атап өтілген. Құқықтық әділеттілік арқылы философиялық және құқықтық құбылыс ретінде құқықтық шынайылықты құрайтын құқықтағы «міндеттілік» және «мәндік» түсініктері қалыптасады.

Кілт сөздер: құқықтық шынайылық, құқықтық болмыс, әділеттілік, міндеттілік, мәндік, құқық саласы, анықтау мәселелері, құқықтық санат.

В.А. Турлаев, Б.И. Карипбаев

Правовая реальность: должное и сущее в праве (социально-философский анализ)

В статье рассмотрены проблемы отражения в праве должного и сущего как составляющих правовой реальности. Раскрыто понятие справедливости как правовой категории в контексте моральной оценки права и правового регулирования в настоящем и будущем. Целью исследования является обобщение научных знаний и теорий, раскрывающих должное и сущее в праве как факторов правовой реальности. При помощи общих и специальных методов исследования осуществлен анализ и произведены обобщения научного материала, рассмотрение различных подходов к пониманию справедливости в праве и выявление роли справедливости для понимания сущего и должного в праве. Проанализированы и сравнены точки зрения и научные положения ученых-философов и теоретиков-правоведов в сфере исследования проблем соотношения «должного» и «сущего» в праве современного общества в контексте формирования правовой реальности. Результатом исследования является рассмотрение должного и сущего в праве как явлений, определяющих правовую реальность как правовую действительность в сочетании с политической реальностью и социальной справедливостью, которые выступают в качестве главного критерия, определяющего сущность и социальное назначение права. Спра-

ведливость рассмотрена как основное условие существования современного общества и государства. Выделены проблемы определения основных принципов правовой справедливости как части социальной справедливости, призванной обеспечить признание права и правового регулирования в качестве главных ценностей современного правового общества. Посредством правовой справедливости сформировано понимание «должного» и «сущего» в праве, что составляет правовую реальность как философско-правовое явление.

Ключевые слова: правовая реальность, правовая действительность, справедливость, должное, сущее, сфера права, проблемы определения, правовая категория.

References

- 1 Konstitutsiia Respubliki Kazakhstan ot 30.08.1995 goda [Constitution of the Republic of Kazakhstan of August 30, 1995] (2001). Almaty: Zhety zhargy [in Russian].
- 2 Grazhdanski kodeks Respubliki Kazakhstan (Obshchaia chast) ot 27.12.1994 goda [Civil Code of the Republic of Kazakhstan (General Part) of December 27, 1994] (1996). *Vedomosti Parlamenta Respubliki Kazakhstan — Gazette of the Parliament of the Republic of Kazakhstan*, 2, 187 [in Russian].
- 3 Ugolovnyi kodeks Respubliki Kazakhstan ot 03.07.2014 goda [The Criminal Code of the Republic of Kazakhstan of July 3, 2014] (2014, 9 July). *Kazakhstanskaia Pravda — Kazakhstan truth*, 132 (27753) [in Russian].
- 4 Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 15.10.2021 goda № 674 «Ob utverzhdenii Kontseptsii pravovoi politiki Respubliki Kazakhstan do 2030 goda» [Decree of the Republic of Kazakhstan of October 15, 2021 N 674 “On approval of the Concept of legal policy of the Republic of Kazakhstan until 2030”]. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000674> [in Russian].
- 5 Shiktybaev, T. (2018). Pravo: dolzhnoe i sushchee. Chast pervaya [Law: due and existing. Part one]. Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38974942 [in Russian].
- 6 Aristotel (1983). Sochineniia [Compositions]. Moscow: Mysl [in Russian].
- 7 Kashnikov, B.N. (2001). Kontseptsiiia obshchei spravedlivosti Aristotelia: opyt rekonstruktsii [Aristotle’s concept of general justice: experience of reconstruction]. *Eticheskaiia mysl — Ethical thought*. Issue 2. Retrieved from <https://iphras.ru/uplfile/root/biblio/em/em2/6.pdf>. Moscow [in Russian].
- 8 Aristotel (1937). Afinskaia politiiia [Athenian polity]. Moscow: Gosudarstvennoe sotsialno-ekonomicheskoe izdatelstvo [in Russian].
- 9 Doskozhanova, A.B. (2018). Ideia blaga v filosofii Abu Nasra Al-Farabi i ee sovremennoe znachenie [The idea of goodness in the philosophy of Abu Nasr Al-Farabi and its modern meaning]. *Candidate’s thesis*. Almaty: Kazakhskii gosudarstvennyi natsionalnyi universitet imeni Al-Farabi [in Russian].
- 10 Bulgakova, V.V. (2001). Kontseptsiiia spravedlivosti v prave [The concept of justice in law]. *Candidate’s thesis*. Tambov [in Russian].
- 11 Gafarov, T.Kh. (2008). Dialektika sushchego i dolzhnogo v pravovoi realnosti [Dialectics of what is and should be in legal reality]. *Candidate’s thesis*. Magnitogorsk [in Russian].
- 12 Pavlov, A.V. (2005). Zakon i pravo: dva obraza «obshchego blaga» v aspekte sotsialnogo vremeni [Law and right: two images of the “common good” in the social time aspect]. *Candidate’s thesis*. Velikii Novgorod [in Russian].
- 13 Glava gosudarstva poruchil sozdat obshchestvennyi sotsialnyi fond «Kazakhstan halkyna» [The Head of State instructed to create a public social fund “Qazaqstan halkyna”] (2022). Retrieved from https://www.inform.kz/ru/glava-gosudarstva-poruchil-sozdat-obschestvennyi-social-nyy-fond-kazakstan-halkyna_a3883894 [in Russian].

Т.Е. Тұмашбай*

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail: tumashbai@mail.ru)*

Философия тарихындағы уақыт пен сабақтастық

Мақалада уақыт және ұрпақаралық сабақтастық, адамның іс әрекеттілігі әлеуметтік философиялық аспектіде қарастырылған. Уақыт ұғымы тарихи үрдіс секілді үш өмірлік кезеңді, кешегі, қазіргі және болашақ тіршілікті қамтиды. Тиісінше, адам өз уақытын тарихи сабақтастықта пайымдап, заманауи кезеңде жүзеге асырып, болашаққа ұмтылады. Бұл өз кезегінде оның тарихи жадын, бүгінгі өзектілігін, болашақтағы үмітін білдіреді. Сондықтан мақалада уақыттың әлеуметтік сипаты, адамның уақыттағы мәнділігі, оның жасампаздығы, іс әрекеттілігі арқылы жүзеге асушы мүмкіндік мағынасында зерттелген. Бұл мән А. Бергсонда ішкі жан дүниені тану арқылы созылатын әлеуметтік индивид ретінде, М. Хайдеггерде тағдырлы, толғанысты болмыс иесі, тарихи индивид ретінде, М. Фукода білім күшіне сүйенген, сыни ойы, күмәнданушы қазіргі адам ретінде зерттеледі. Б. Рассел уақытты бағамдауда белгілі бір тарихи кезеңді сол заманның оқиғалары мен мүмкіндігі арқылы бағалауды ұсынады. Мақала теориялық тұжырымдарды салыстыра талдауға құрылған. Тарихи және ұрпақаралық сабақтастық әлеуметтік институттар мен мемлекеттік құрылымдардың әлеуметтік мүмкіншіліктерін ашу арқылы көрініс табады және ұдайы өзгерісте болуы шарт. Осы бағыт ұрпақ өзгерісімен, бастамашылдығымен жаңа форматтағы ұрпақтың қалыптасуымен туындайды. Ұрпақаралық сабақтастық бағыты әлемнің барлық зерттеушілерінің назарындағы ауқымды мәселе. Іргелі зерттеулердің ішінен К. Мангейм, Х. Ортеги-и-Гассет, Г. Мейдель, Г. Маркузе, М. Мид, А. Тойнби, Л. Фойер, Т. Морган еңбектерін ерекшелеуге болады. Отандық зерттеушілердің ішінен аталмыш тақырып танымал ғалымдар С.Е. Нұрмұратовтың, Б.Е. Колумбаевтың, К.А.Медееваның, Г.М. Смагулованың еңбектерінде көрініс табады.

Кілт сөздер: ұрпақ сабақтастығы, адамның уақытты бағамдауы, мемлекеттілік, тарихи субъект, уақыттағы созылу, болмыс түсініктілігі, тарихи жады, уақытқа үңілу.

Кіріспе

Ұрпақаралық сабақтастық мәселесі күн тәртібінен түспейтін, толғамы терең дүние. Өткен тарихи жадыны сақтай отырып, ұтымды инновацияларды, жақсы озық идеяларды сіңіріп, болашақ ұрпаққа мирас етіп қалдыру ұрпақ үшін, халықтың даму тарихы үшін, болмысы үшін қажетті терең мәселе. Ұрпақ сабақтастығы арқылы тарихтың үздіксіз сабақтастығы көрініс табады. Жаһандану кезеңінде, әлемдік саясатта өзіндік ықпалы бар Азия және Африка елдерінен Еуропа елдеріне жаппай қоныс аудару түрінде орын алып отырған этникалық миграция барысында дәстүрлер мен ғасырлар бойы қалыптасқан тарихи үдерістер өзгеріске ұшырауда. Осы орайда тәуелсіз мемлекет ретінде әлемдік саясаттан өзіндік орын алған еліміз үшін ұрпақтар сабақтастығы бойынша зерттеулер өзекті мәселелердің қатарына енеді.

Ғасырлар бойы ұрпақтар сабақтастығы ретінде атадан өскелең ұрпаққа мирас ретінде жалғасын тауып келе жатқан ұлтжандылық, толеранттылық қасиеттер қазіргі еліміздің даму сатысында жалғасын тауып, Қазақстандық қоғам мультимәдениетті әлеуметтік ортаға айналып отыр. Өйткені мультимәдениеттілік халықты көптілді ортаға, толерантты, бейбітсүйгіш әлемге синтездей алды. Еліміздің Астанасын айқындап, түркі тілдес халықтар үшін киелі мекен Түркістан қаласы еліміздің рухани орталығына айналуға.

Зерттеу әдістері

Біздің тақырыбымыздың негізгі мақсаты осы сабақтастықтың адамның өмірлік іс-әрекеттілігі, дүниені түйсінудегі шынайылық пен идеалдылықтың арақатынасын уақыт дәнекерлері негізінде қарастыруды құрайды. Өйткені уақыт бұл сырғып аққан бір сәттік көріністерден тұрғанымен, ол адамның оны мәнмен толықтыруының негізінде тарихи жадқа, естеліктерге айналады. Сонымен бірге осының негізінде, уақытта өткен оқиғалар халықтың ұлттық мақтанышының, рухани тектілігінің сипаттарын береді. Бар болушы болмыс ұрпақтар қызметі арқылы тарихтағы мәніне ие болады. Дегенмен уақыт шексіздік арқылы баяндалатын категория ретінде, ол мәнді уақыттың спектрінде

дәлелдейді. Сондықтан мақалада ұрпақ ұғымының уақыт категориясындағы көрінісі, болашақ уақытқа жүктелген үміті салыстырмалы әдіс арқылы көрсетілді. Сонымен қатар мақалада философия ғылымындағы уақыт категориясын зерттейтін А. Бергсонның, М. Хайдеггердің, Б. Расселдің, М. Фуконың көзқарастары мен теорияларындағы ұғымдарды ерекшелеу әдістері қолданылды. Мақаланың өзегін теоретикалық-әдіснамалық қағида құрайды. Өйткені әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардың деректік негізін алғашқы дереккөздер құрайды. Сондай-ақ, мультипәндік әдіс арқылы философиялық, тарихи, саяси, әлеуметтік талдау жүргізілген.

Нәтижелер және оларды талқылау

Біздің қоғамның негізгі міндеті, осы мультимәдениеттілік шынайылығын тиімді бір қоғамдық санаға біріктіру арқылы, оның ойлау мен іс-әрекеттіліктегі сәйкестігіне қол жеткізу болып табылады. Бұл таза апперцепция үрдісі неміс классикалық философиясы ұсынған тәсілдердің бірі саналады және қоғамда жинақталған білімдерді шынайылық пен идеалдылық қатынасында трансценденталды тұтастыққа айналдыра алуымыз қажет. Осы орайда, бүгінгі ұрпақтар дискурсына тарихтың көптүрлі бейнелерінен ауысқан ойлар, мінез-құлық үлгілері, идеялар мемлекет тәуелсіздігі рухымен объективтілікте тоғыса алуы қажет. Сонда ғана біздің қоғам дүниенің көпбейнелілігін, сезімдігін, ойлауын, тұтастығын бүтіндікке айналдыра алады. И. Кант, Г. Гегель өз шығармаларында мақсат еткен жалпыға бірегей, қажеттілік, ойлау мен іс-әрекеттілік сәйкестігі иірімдеріне бойлап, әлемнің көпжақты бейнелерін өзіміздікіне, менімізге айналдыра аламыз. Дегенмен, біздің қоғам оның ұрпақаралық қатынасы жекелікті мүдде тұрғысынан әрекет жасауын, өзінікін тек менікі деп ойлауын тоқтата алмай отыр. Ал уақыт тарихтағы әрбір үрдістің маңыздылығын объективтілік бағалауда құмға, сағымға айналдырып жібереді. Г. Гегель бойынша «Адам шынайы әрекетті болуы үшін өзін шектеу арқылы барлықта тіршілік жасауы тиіс. Дәл осы шекарада бар болушы болмыстың реалдылығы, оны терістеу түйінделген, дәнекерленген» [1: 231].

Алайда, біздің қоғам тәуелсіздік эйфориясында әлі де болса, дүниені, қоғамның қызметін, мемлекеттің мүддесін шынайы бағалай алмай отыр және өзінің бүкіл іс-әрекеттілігін шектілікте, бар болушы болмыстың мәнінде бүтіндік арқылы ойлана алмай отыр. Г. Гегель теориясында уақыт үздіксіз жылжушы, шексіз прогресс, бұл шексіздікте ойлау міндетті түрде жеңіліске ұшырайды. Яғни, адам ұрпақтар арқылы өз әлемін тануда оны терістей алуы қажет. Сондықтан философия ғылымында бір біріне қарама қарсы, қайшылықты ойлаудың орын алуы заңды құбылыс саналады. Адам мен қоғамның қатынасындағы мұндай үрдістерді профессор Б.Е. Колумбаев уақыттағы адамның күресі, оның жан дүниесі мен рухының асқақтауы арқылы түсіндіреді. Атап айтқанда: «Ия, адам уақытпен күреседі. Дегенмен есепті уақыт иллюзиорлы. Сонымен «мәңгі оралуды» адам түрлерінің тұрақты айналымы ретінде меңзеуге болмайды, керісінше мәңгілікке топостан жоғары уақыттағы өзіндік қалықтау ретінде меңзеу керек. Ал, бұл жан дүниелік, рухани көтерілуді білдіреді» [2: 237].

Уақыттың тарихи континуумындағы сабақтастығын және біруақыттылығын зерттеуде, қазіргілікті анықтауда бірнеше философиялық теориялар бар. Қазіргілік теориясын адамның болмысына, оның дүниетанымын талдауда да тарихи талдау, бихевиористік, эволюциялық теориялар өзара қайшылықты, бірақ заман ағысына сай өз ойларын ұсынады. Бұл ой өз кезегінде адамның болмысының шектілігі мен дүние шекарасынан тыс қалыптасуында философиялық дискуссияға түсуде тіпті күрделене түседі. Олардың қатарына А. Бергсонның, М. Хайдеггердің, Б. Расселдің, М. Фуконың теорияларын аламыз. А. Бергсон уақытты түсіндіруде қолданған ұғымдары өмір, сана, интуиция және жан дүние категориялары арқылы көрініс береді. Өйткені А. Бергсон уақыт адамның санасына тікелей, таза формасында берілген және адам сол уақыттағы ерекшеліктерді өзінің жан дүниесіне тереңдеу арқылы санасының созылуында бағалайды деген ойды дамытады. Уақыт санмен өлшеуге келмейді және оны өлшеуге ұрынатын болсақ, онда қайтадан кеңістіктік орналасуға тап боламыз. А.Бергсон: «Біз бұл ұзақтықты біртіндеп тұтас материалдық дүниеге тартамыз және бізге дүние тұтас, бүтін болып көрінеді. Сана кеңістіктің түрлі нүктелерінде жүзеге асатын, күтілмеген оқиғаларды тұтас мезеттік қабылдауда ұстап қалуымен орын алады», – деген ойын білдіреді [3: 42]. А. Бергсон бойынша сана сезім және интуиция уақытты ерекшелеп, оны сапалық көп мәнділікке айналдыруда өзінің санасының деректеріне дейін созылуға ұшырайды. Ал, созылу адам санасының шынайы уақыты ретінде бірізділікке ие, бірақ бұл бірізділікте сәттер қатар тізбектік орналаспайды. Созылу бұл уақыттағы мәнділікті адамның бүкіл жан дүниесінен, ішкі күйзелісінен, тінінен өткізу арқылы оның ойлауын қалыптастырады. Сезу арқылы ойлану бұл өмірлік іс әрекеттілікті өзінің

танымның арқылы бағамдау және дүниеде бар заттар туралы ойлану, соның шегінде шынайылықты түзуді білдіреді. Яғни, санамыз уақыттағы сәттерді бірізділікте анықтап, олардың жалғастықты өзгерісін, динамикасын зерттейді.

А. Бергсонның теориясы бойынша:

- адам санасының барлығына бір табиғат тән, олардың барлығы бірдей ағыс жылдамдығына, бір мүмкіндікке, бір ұзақтыққа ие;

- қатар орналасқан саналардың сыртқы тәжірибелік аймағы ортақ және әрбір сананың ұзақтықта қозғалуына қарай ішкі ерекшелігі бар, барлығы соңында бір тәжірибеге құйылып, бір ұзақтықта өрістеледі;

- ұзақтық материялық дүниенің барлық оқиғаларына тең таралады, барлық заттардың бір ағысы бар және уақыт өткеннен бүгінге қарай тоқтаусыз аққанда ерекшеліксіз сипатқа ие болады;

- сана арқылы еске алу қалыптасады және ол өз кезегінде ұзақтықты біртұтас қабылдау арқылы заттардың ішіне орналасып, формаларды қалыптастырады;

- ұзақтықта уақыт созылмайды және оны сыртқы қатынаспен өлшей алмаймыз. А. Бергсон, «Уақытты қозғалыс арқылы өлшеу екі сипатқа ие, олар: біздің саналы өміріміздің ағындарының бір бөлігін құрайтын дене сезімдерінің қасиетімен ұзақтыққа ие болуы, екіншісі, көзбен көру, түйсіну арқылы кеңістіктік белгілерге ие болуы, траекторияларды сипаттауы және бейнелеуі орын алады. Толассыздықта із қалуы тиіс және сол із кеңістіктің бөлігін құрау арқылы өлшеуге келеді», деп пайымдайды [3: 47].

Адамның кеңістікте өрістелген объектілерді бүтіндікте қабылдап, ой қорытуы оның санасының өзге тірі жаннан артықшылығы болып саналынады және ол өз кезегінде біруақыттық өлшемін білдіреді. Сонымен бірге уақыт адамға дайын күйінде берілген, ал, оның сапалығы қоғамдық, әлеуметтік мәнмен толтырылуынан қалыптасқан. Мұндағы адамға әлемнің дайын күйінде берілуі сананың ол дүниені тұтас қабылдауымен түсіндіріледі. А. Бергсонның әлеуметтік индивиді бұл өзінің санасының сырт қылығында ерекшеліксіз ағып бара жатқан уақытты өмірінің мәніне айналдыру және сол уақыттағы жасампаздығын жалғастырумен шынайылықта жасайды. Халықтардың ұрпақ ұғымына мән беруінен, осы жасампаздық әрекеттің негізінде шынайылықты түрлендіруге деген ұмтылысынан туындайды. Жасампаздық және адамның шығармашылығы барлық уақытта өзектілікті ұғым. Атап айтқанда, адам әлде қоғам немесе мемлекет өзінің тарихи уақытын, миссиясын және өзектілігін жоғалтып алмауы керек. Сондықтан адам санасы сыртқы тәжірибелердегі ерекшеліктерге дейін, қатар орналасқан саналардың тәжірибесіне дейін үлкейіп тани алады және уақыттық тізбекке қайшылықсыз ере алады. Сонымен, А. Бергсон бойынша әлеуметтік индивид уақытты қабылдауда бірмәнділікті түзбейді. Уақыт ағысы өзеннің сарқырап аққан суы секілді қайтымсыз ағуда, бірақ оның тамшыларын үзіп алу арқылы санамыздың жарқылынан өткіземіз. Интуиция ол жарқылдың бар байлығын көру, бағалай алу арқылы интеллектуалды ой тұтуға тастайды. Өйткені таза тәжірибе ретіндегі уақыт сәттері біздің толғануымызға негіз жарататын болса, онда интеллект көп жағдайда материямен жақсы үйлеседі. Шынында кешегі саяси тарихтағы террорлық әрекеттердің қайбірі болмасын халықтың санасында сайрап тұр және оны біздің халық интуитивті деңгейде қабыл алады. Сонымен бірге бұл зобалаң жылдардың салған жарасы тарихи есімізде, жадымызда орнығып қалуы арқылы оның ойлы, зерделі іс әрекеттілігін қалыптастыруы керек.

Бұл жағдайдың ұлттық және халықтың санасында архетиптер ретінде орын алуын және оның музейлік экспозициялар арқылы жадымызда үнемі жаңғырып отыруын К.А. Медеуова зерттеп жүр. Ғалым, мәдени кеңістік пен ұрпақтардың сабақтастығында жадтың көрініс табуына, ерекшеліктеріне, аспектілеріне ерекше мән береді. «Аймақтық музейлердің тәжірибелерін талдау жадтың спецификалық фильтрлерінің бар болуына идеологиялық ұғымдармен бірге концептуалды фреймдерде ықпал ететінін көрсетті. Олар: музейлік қозғалыс, аймақтық ерекшеліктер, туристік потенциал, аймақтық экономикалардың дағдарысы, қоғамдық ұйымдардың белсенділігі және республикалық және жергілікті бюджетке тәуелділік, т.б.» деген түрде толғам жасайды [4: 453]. Тиісінше, К.А. Медеуова осы зерттеуінде өзектілікке айналдырған мәселесі, ол біріншіден мәдени кеңістікте еліміздегі халықтың мәдени-тарихи дамуына қарай сакральды мекендерді адамның өткен тарихын еске салатын объект ретінде ғана қарастырмай, оның әлеуметтік-экономикалық шарттарын жарату арқылы ұлттық сана сезімді оятуды, білімдерді дамытуды көздейді.

Екіншіден, тәуелсіздік жылдарында тарихи мәдени кеңістікте ұлттың тарихын бағалауға академиялық білімі бар маманның да, қарапайым шежірешінің де орын алып, халықты адастыруын, кейде уақыттың еншісінде қалған естелігімізді рулық мақсатқа пайдалану тенденциясы барын

көрсетеді. Еліміздің тарихи-мәдени орындары бренд ретінде туризмді дамыту потенциалын да ескереді. К.А. Медеуова, жадтың мәдени кеңістіктегі үш өлшемін төмендегідей түрде айрықшалайды:

1. «Ұжымдық жадтың кеңістік пен уақыттық шекарада анықталу өлшемдері. Бұл ұжымдық жад музейлік фронтирдің метафорасы арқылы анықталады.

2. Тарихи жадты ерекшеленудің методологиялық позициясын еске алу, тарихи тәжірибе рефлексиясы ретінде мәдени капиталды және өзіндік жазуды анықтауға мүмкіндік береді.

3. Аймақтардың брендтік стратегиясын, мәдени ескерткіштердің потенциалын қолдану үшін таңдап алынған. Бұл мәдени географиялық немесе орын потенциалық меритерий ретінде таңдалады» [4: 453].

Неміс философы М. Хайдеггер адамның экзистенцияға берілу, шому арқылы үш уақытқа бірдей ене алатын мүмкіндігі негізінде, «өткен уақыттағы» көне заттың мәнділігі бойынша «қазіргілікте» мазмұндалғанын зерттейді. Яки, адам болмысы сана болмысы ретінде уақыттың біртұтастығына түйінделген. М. Хайдеггер тарихы және адамның тарихилығын түсіну үшін оны онтология негізінде қарастыру керектігін ұсынды және феноменология әдісіне жүгінді. Адам өмірлік іс әрекеттілікте тарихи бірізділігін сақтай отырып, ұрпақтар сабақтастығына позитивтілікте, феноменологиялық бағыттылығында қатыса алатын мүмкіндік иесі. Адам мән сипатында дүниеде қазіргілікте бар, яки, ол ешқашан «өткен» бола алмайды. Керісінше адам өткен уақыттың тұрақтылығын түсіну арқылы қазіргісімен болашағын анықтай алатын болмыс иесі. Ғалымның тұжырымының арнасынан, тарихи сананың негізінде өзіндік толғаныстарға, өздікке ие және дүниедегі болмыстың өзектілігі қамқорлық ізгілігі арқылы орын алады, деген тұжырымдар жасаймыз. М. Хайдеггер енгізген «DaSein» — осы қазіргі болмысты болушы болмыспен, адамды қатысушы мән ретінде зерттейтін сала. Ол үшін болмыс тарихилықтың мәнін білдіреді, ал «Дазайн» осы дүниедегі – болмыс ретінде қазір болу, мәннің айқындылығы, адамның уақыттылықтағы толғаныстары, оның онтикалық, онтологиялық аспектіде өмір сүруін қарастырады. Феноменология осы қазір санада бар оқиғаларды, қатынастарды зерттеп, ол бізге болмыс шындығына жарықтың түсуі арқылы, оны көруге мүмкіндік береді. «Уақыттық ұғымдардағы феноменология ол феномендер туралы ғылым болмайды, ол бар нәрсені ұғыну ғылымы» [5: 298].

Қатысу деп дүниедегі өзге мәндерден ерекшеленетін, өзіндік болмысы, өздігі бар және жердегі тұтас әлемге бірден бір жауапкершілікті мәнді айтамыз. Ол мән адамның өмірі және болмысы арқылы жарқырап көрінеді. Сондықтан адам уақытта онтикалық болмысқа және онтологиялық болмысқа бірдей ие тіршілік иесі. Экзистенциялық тұрғыдан алған адамның өмірі өз өзіне түсініктілікте экзистентті қалыптасады, ал, оның өзі түзген құрылымдарының өзара байланыстылығы экзистенциал деп аталады. Экзистенциалдың мақсаты адамның мүмкіндіктері мен қажеттіліктерін адамның өзі арқылы, өзі туралы ойлауы, мені арқылы қалыптасуын білдіреді. М. Хайдеггер адамның болмысының құрылымын үш түрлі элементтің негізінде анықтайды. Олар: әлемдегі болмыс, алға ұмтылу және бүкіл әлемдік, адамзаттық құрамындағы болмыс. М. Хайдеггердің адамы Г. Гегельдің ойланушы адамы секілді өз тіршілігінде өткіншілігін, уақыттың өлшеулі екендігін түсіне алатын қабілет иесі. Дегенмен М. Хайдеггердің пікірінше, адамда өзінен ешқайда ұзап шықпайтын қасиет түйінделген. Сондықтан адамның міндеті өзіндік сананы адамның өз болмысы қасиетінен шығарып, оның жасампаздығына жол салу болып табылады. Бұл алға ұмтылуды М. Хайдеггер жоба ретінде көздейді және адамның алға ұмтылысымен ерекшеленеді және ол өз өзін жобалайтын болмысқа ие. Адамның өмірі биологиялық және ішкі уақыттылықта күнтізбедегідей өлшеулі. Бұл пандықтың емі уақыттылықтың уақытшалығын мәннің ұғынуы және тарихтан жалғасқан өмірдің, тағдырдың сабақтары. М. Хайдеггер осы туралы ойланып, «адамды талқылаудағы сұраққа әлі де жауап берілмеді» дейді. Бұл жерде өткеннің адамның алдынан тәжірибе, бағдар ретінде шығатынын білдіреді. Бұл бағдар адамның өздігін талқыға салғанымен, мәдениеттің үлгісі ретінде ұрпақаралық сабақтаста еркіндік өлшемі ретінде шығуы қажет.

М. Хайдеггер: «Уақыт кез келген болмыс түсініктілігінің көкжиегі ретінде жарыққа шығады», – дейді [6: 17]. Бұл уақыттағы ерекшелікті анықтау арқылы және оны талдау экспликациясында көрініс береді. Бұл ерекшелік уақыттылық арқылы, яғни тарих оқиғалары, табиғат үрдістері және уақыттан тыс мәннен, кеңістікті қалыптастырудан құралады. М. Хайдеггер адамның мәнін осы адам мен мәңгіліктің арасындағы құзды іздеп тауып, оны еңсере алатын қабілетінен көреді. Ол құз қазіргілікте өлімді өлімсіздікпен алмастыру, клондау, космос жүйесінен адамға ұқсас тірі жанды іздеу секілді ғылымның талпыныстарынан байқалуда. Бұл туралы М. Хайдеггер уақыттан тыста, уақыттан үстемде адам әлемінде әрекетті болып, өз кезегінде уақыттық «уақыттағы адамды» білдіреді, болмыс

уақыттан шығады, оның модификациясы уақытта өрбиді деген ойда болады. Сондықтан М. Хайдеггер адам сүреңсіз уақытта өз болмысының мазмұнын тану үшін өзін қоршаған дүниедегі тарихилық ізгілікте зерттеудің үш тәсілін ұсынады. Бұл тәсілдер бір бірімен өзара байланысты және бір мәселені үш тараптан қарастырады. Олар: адамның мұрагерлік қағидасы, өмірлік өзара байланыстар жүйесі және қайта орнына келуші субъект концепциялары. Ендеше, осы ұмтылыстар адамның мүмкіндік ретінде, өз болмысын түсініктілікте бағамдауға деген экзистенцияны білдіреді. «Бұл түсініктілік оның болмысының мүмкіндігін ажыратып, оны басқарады. Оның өзіндік және барлық кезде оның «ұрпағына» өткеннің адамның соңынан ермейтінін, барлық кезде алдынан шығатынын білдіреді» [6: 20].

Бұл жерде өткен адамның алдынан тәжірибе, бағдар ретінде шығады. Ұрпақаралық сабақтастықта адам жаңа ұрпаққа өз ойын танушы, басқарушы ретінде көрінбейді, олар оның дәстүрлерді менгеруіне негіз жасайды. Сондықтан адамның қайта орнына келудегі экзистенциясында өздік жойылады, оның орнына ұрпақтық топтасу келеді. Мұралық мүмкіндікте алдыңғы аға буынға адалдық сақталынып, тарих өз қуатын экзистенциялық өзіндік оқиғасынан алып, өз қайнарларынан сусындайды. Және де ұрпақтық сабақтастықта адамдар өз дәуірінің батырларын іздеп, таңдау мүмкіндігіне ие болады. Дегенмен жаңа ұрпақ аға буынды қайталауды емес, өз мүмкіндігін, өз жолын таңдайды. Әйтседе адамның тарихи мұрагерлігінде дәстүрлер сабақтастығы сақталады. Ол бір жағынан ұрпақты жаңаға үйретумен бірге ескі, өткенмен арадағы өзара байланысты сақтайды. Дегенмен М. Хайдеггер осы дәстүрлердің арасындағы сабақтастыққа өзге мәдениеттің, ұғымның кірігуіне қатысты байқаған қайшылықты, күресті әдісті талдайды. Тарихи сабақтастықта адам тарихтың стихиялығындағы құпиялықты ашуға ұмтылады, ол өз әлеміне құлау, икемделу қабілетіне ие. Сонымен бірге адамға оның құрылымдық өзара байланыстарына, яки экзистенциалға тарихтың да қоятын сұрағы бар. Адам экзистенцияға берілуде өзі құлап, орныққан икемділікте, оның жарық сәулесінде өзін талқылай алады және де тарихтың жасырын сырларына қармалып қалады. Дәстүрлерде сондай адамды таңдау еркінен айырып, өзінің тұйығына тастайды. М. Хайдеггер жаңа дәстүрлер ескі дәстүрлерді мансұқтап, мүлдем жарамсыздыққа душар етеді. Тиісінше, ол ескі дәстүрлердің орнына жайғасып алған соң, оған ескі дәстүрлік әдісте қатынас жасап, ескі құндылықтан еш өзгеріссіз әдіспен басқаруға көшеді деген ойды білдіреді. Біз бұл сабақтастықты үзудегі әдісті қазіргілікте, өзіміздің қоғамдағы діни қатынастардағы діндік ұйымдардың арасындағы күрестен көріп отырмыз. Ескі сопылық мұсылманшылықты мансұқ еткен жаңа діни топтар, орнығып алған соң, сол ескіліктің сарынына қайта түсіп жатыр. Өмірлік ортадағы заттық болмыс, ескі дәстүрлер мен жаңа дәстүрлердің идеялық күресі адамның болмысының шынайылығын жоғалтуына түрткі болып, кейде оның өз өзінен, ортасынан жатсынуына алып келеді. Яки, адам өзін зат пен ортаның ықпалына тастайды және өзін зат ретінде қарастырады. Сонымен бірге адамдардың өзін басқаның орнында көруі орташалық құбылысын тудырады. Бұл орташалық адамдардың бір бірін алмастыруында ерекшеліксіз, тұлғалықсыз жалпы басқаға айналуына жол салады. Ендеше, бұл адам болмысының бір біріне кірігуі, жиі алмасуы қазіргіліктің сипатын білдіреді.

Ағылшын философы Б. Рассел уақыт категориясын зерттеуде уақытқа үңілу, қозғалыстардың қазіргілікте оқиғалар арқылы орын алатынын, естеліктердегі оқиғалардың бірізділігі, ол уақытты тәжірибелерде сақтайды, қазіргілік мәнді мезет, уақыттың түпкі негізі деген концепцияларды ұсынады. Өйткені Б. Расселдің адам танымы мен эпистемологиялық іс әрекеттілігіне қатысты уақыттағы тарихи бірізділіктің сақталуын қолдайды. Мысалы, ол «Біз өз білімдерімізді келесі ұрпаққа өткізуге тырысқанда, өміріміздің өткен тарихында орын алған жағдайларға, мәліметтерге сүйеніп әрекет жасаймыз. Өйткені тарихтың еншісіне айналған тәжірибе бізге болашақта қателеспейтін дұрыс шешімдер қабылдауға негіз болады. Э. Дюркгеймнің тілімен айтқанда бүгінгінің адамының бойында өткеннің адамы бар», – деген көзқарасын ұсынады [7: 228].

Сонымен бірге Б. Расселде уақытта адам сенімінің екі қайнары кездеседі. Олар: қазіргінің шегінде болатын өзгерістерді қабылдау және адамның еске алулары, жады арқылы қалыптасады. Б. Расселде бұл еске алу сабақтастық категориясы ретінде танымның алғышарты болып табылады және ол қазіргі естелік ретінде өткен оқиғалармен корреляциялық байланыста болады. Мысалы, қазіргі қазақстандық тәуелсіз қоғам өзінің XIX ғасырдың бастапқы кезеңіндегі іс әрекеттілігін, оны еске алу арқылы ұрпақты құндылықтық, рухани тәрбиелеуге, тарихтың сабағын шынайылықта қайта бағалауға негіздеме қалыптастырып отыр. Алашорда идеясының, оның азаматтық құндылықты бағдарларын басшылыққа алу қазіргі қоғам үшін жаңа идея ретінде қолданып отыр. Бұл біруақытта қазіргілікке және өткен уақытқа тән және еске алулардың барлығы логикалық қисындылықты

білдірмейді. Б. Расселдің ұрпақтар арасындағы сабақтастықтағы байланыстарды анықтауда уақытқа үнілу әдісін ұсынады. Яғни, ол «Менің күнделігімде жазылған өткен оқиғаларға қатысты, мен олар туралы тек хронологиялық тәртіпте, қазіргіден алшақтай отырып ойланамын, сонда жазылған мерзімді күндер негізінде қорытынды жасаймын. Бұл алайда мағыналы білімдерді көздейтін процесс болып саналады, себебі, мен біздің уақытты тануымызға негізделетін мәліметтер туралы ойланамын», – дейді [7: 228]. Бұл әдістің негізінде біз тарихта орын алған оқиғаларға сол дәуірдегі жағдайлар тарапынан объективті бағалауды жүргізе аламыз. Уақытқа ену бұл сол замандардағы халықтың, ұрпақтың әрекетін сол тарих уақыты арқылы ойлануды және шешімдерін саралауды білдіреді. Кез келген ұрпақты біржақты кінәлау мүмкін емес. Сондықтан оны бағалауда, ол оқиғаларды талдауда жан жақты көзқарасты ұстануымыз қажет. Ұрпақта болашаққа үміт болады. Үміт терезенің ар жағындағы күннің сәулесіндей елестейді. Өкінішке орай, бұл бір сағым қуған уақыт болды. Геноцидке ұшырады, негізін жоғалтты. Бұның соңы өздеріңіз білетіндей құлдық, қорқаулық сананың оянуына түрткі болды. Ұрпақтың бар ойы жан бағу, өзін асырау, ол өз кезегінде тілдік маргинализмнің пайда болуына әкеліп соқты. Б. Рассел барлық оқиғалар қатар өмір сүреді және олар қабаттаспайды деген пікірді ұстанады.

Осы көзқарасқа ішінара қарсы пікірлер М. Фуконың «Сөздер және заттар» шығармасында бар. М. Фуко бойынша сабақтастық біруақыттық емес, ол бірізділікті. Өйткені біруақыттылықта ерекшеліктерді орнықтыру мүмкін емес, олардың арасында тек ұқсастық ғана бар. М. Фуко адамның эпистемалар негізіндегі тарихи тәжірибелер сабақтастығының үш аспектісін ұсынады. Олар: өмір тарихы, еңбек тарихы және тіл тарихы. Ілім, ия болмаса сөйлеуші субъект адам болмысының шекарасын, оның соңғылығы мен шектілігін анықтауда осы үш өлшемді кеңістіктің сабақтастық ұқсастығында өзгеріске түседі. М. Фуконың бұл ұқсастықты уақыт пен кеңістіктегі өрістелуін А. Бергсон мен Б. Рассел секілді тек еске алулар, яки адамның жады арқылы, ол өзіне қабылдаған еске алуларын екі есе зорайтып көретіндігін келтіреді. М. Фуко: «Қазіргі адам өзінің алдыңғы тарихымен үнемі байланыста болады. Ол тірі жан ретінде өз өзін, өзінің бастапқылығын тарихи өмірдің терең қатпарларынан анықтайды, соған ұмтылады», – дейді [8: 349]. Дегенмен М. Фуконың адамның өмір сүруіндегі болмыстық мүмкіндікті анықтауда Ф. Ницшенің ойларының іздері көрініс береді. Яки, адам сабақтастық арқылы тарихи мүмкіндікте көрінгенімен, ол өз өмірін өзі қайта жасаушы субъект.

М. Фуко адамның тарихи сабақтастығын уақыттық өзгерісте анықтай отырып, оны бастапқылық, ой, заттар ұғымдары негізінде талдап, оны қоғамдық еңбек бөлінісі негізінде синтездеуге тырысады. Себебі, адамның шекті болмысы үш кеңістіктік өлшемде өрістеліп, заттардың бастапқылығын танып, оны игере алады. Дегенмен адам өзінің бастапқылығын анықтауға ұмтылғанымен, оны уақытта өзі туындап, үзілген жерінен ғана бағамдайды. Тиісінше, бұл үш өлшемді кеңістік адамның дүниеге енуі негізінде уақыт дәнекерлігін туындатады. Бұл уақыт дәнекерлігі адамның заттық болмысқа деген қажеттілігінің негізінде адам өміріне шексіз үстемдікке ие болады. Алайда, М. Фуко адам заттың дүниеге келуіне дейін орын алғанымен, адам заттарға иелік жасау арқылы оның мәнін ашады деген көзқараста болады. Біз бұл ойды қазіргі жаңа технологиялардың адам өміріне баса көктеп кіруімен түсіндіре аламыз. Өйткені, қазіргі заманда бұл уақыттағы дәнекерлік қашықтықтан білім беру технологияларынан бастап, медицина, ғылым салаларына ұтымды енгізілуде. Дегенмен бұл үрдіс адамға объективті түрде үстемдігін таңғанымен, оның шарттарын өмір үрдісіне енгізу адамның өзінің іс әрекеттілігіне байланысты. М. Фуко адам бұл заттардың бастапқылығын тек ойлау, ойдың негізінде күдікке алады және ол уақытпен бірге оған тән қозғалысты да күдікке алады деген көзқарасты білдіреді. М. Фуко: «Уақыт тек ойда тоқтатылады және өз кезегінде ойдан уақыт сырғып ағып кете алмайды», – деген пікірді жазады [8: 350]. Бұл жерде ойдың, ойлаудың сүйеніші ақыл болғаннан кейін, Гегель ұсынған «ақыл ғана дүниені тұтастығында және қайшылығында» тани алады деген әдісінен қашып кете алмаймыз. Сондықтан да біздің ұрпақтарға сабақтастықты синтезге айналдыру үшін қазіргі заман білімімен бірге ойлау дағдысының қалыптасқаны жөн. Өйткені адам ойлау мәдениетін қалыптастырмай уақыттағы көпбейнелікті, ерекшеліктерді еңсере алмайды. Яки, әдеттегі санасындағы тойшылдық дерттен құтыла алмай, болмысындағы жалғандыққа ұрынады. Сондықтан М. Фуко адам өзінің табиғатының бастапқылығын толық ұға алмауы себепті, уақыт аралықтарындағы кеңістіктерде дағдарып қалады. Сондықтан бастапқылықты жетелейтін ой және ол әрбір заманның көрінісінде жаңа дискурсияларды қалыптастырады. М. Фуко бойынша тек ой ғана зат пен адам үшін қарама-қарсылықты орнатып, олардың арасына ассиметрияны енгізеді. Бұл жердегі басты мақсат, ол адам уақытының түзу сызықтық жылжуының реалды уақыт белгісі болғанымен,

адамның өмірлік іс әрекеттілігінде жаңа бейнелерді түзу және оның бірізділігіне қайтару арқылы қайта орнына келу мүмкіндігін беру болып табылады.

Дегенмен М. Фуко тарихтағы сабақтастық пен дискурсиялардың бір бірін толықтырғанымен, олардың сыртқы шекарасы перспективаны тану мәселесінде екіге айырылатынын зерттейді. М. Фуконың пікірінше сабақтастықта бірізділік барда, дискурсияда біруақыттылық орын алады. Бұлар «дәстүр ұғымы өзінің бөлігінде соған ұқсас: оның мақсаты феномендер жиынтығына ерекше уақыттық мәртебе беруде біруақыттылық пен бірізділікте сәйкеседі және ол сәйкестік уақыт пен кеңістіктің ортақтығы арқылы байланысады» [9: 61]. Өйткені М. Фуко археология тарихты да, дискурсты да тұтас бақылауға алатын құндылықтар, ал дискурсиялар қоғамдық мәселенің белгілі бір уақыттағы көрінісін орта талқысына алып шығады. Сондықтан дискурсивты формацияларда ерекшеліктер көп түрлікке ие де, ол тарихи сабақтастықта дәстүрлер формасында тұрақты өлшемдерге ие деген көзқарасты ұстанады. Бұл өз кезегінде дискурсивті формациялардың элементтерінің уақыттағы жаңаның белгісі ретінде өзінің тарихилығына қарсы шығатынын және түрлі мазмұны бар оқиғалардың оны үнемі шабуылдайтынын меңзейді. М. Фуко: «Дискурс өз өздігінен түзілмейді, ол белгілі бір ережелер жиынтығының нәтижелері болады. Дискурс тарих ұсынған жиынтықты дәл сол формада қабылдамайды және оны күдікке алады. Бұл күдік тарихтың жұмбағын шешу үшін, оны қайта құру үшін және мүмкіндіктерді қалыптастырып, тексеру үшін туындайды. Дискурстың өзінде құпиялық, мүдделелік бар», – деген пікірін білдіреді [9: 95].

Біздің қазіргі қоғамымызда тәуелсіздік жылдарынан кейін туындаған жан жақты дискурсивті орталар түзіліп отыр. Солардың бірі конформист адамдардың артып кетуі. Бұл адамдардың әлеуметтік тобының әрбірінің өзіндік жасырын мүдделері бар және олар сол мүдделерін көпшіліктің арасына сыналап насихаттауға тырысуда. Мысалы, қоғамдағы маскулинистік көзқарастың артуы және оны әйелдің қоғамдық қызметіне қарсы қолдануы жиілеп барады. Қазақ халқы қызға қырық үйден тиым салғанымен, оның еркіндігін өзінің өмір сүру ортасында шектемеген. Дегенмен бұл қазақ қызы толыққанды еркін болды, жайқалып өсті дегенді білдірмейді, ия, қазақ қызы дәстүрліліктің құрбаны болды. Алайда, ол түрік халықтарының бір бөлігі ретінде өзінің дүниетанымдық сабақтастығында қыз болашақ ана деген оймен оның бет бейнесін физикалықта, әлеуметтікте аспектіде тұмшалап, қатаң рамкаларға салмаған.

Тарихи сабақтастықта көп әйел алу орын алды және ол қазақ дәстүрінде өзінің өміршеңдігін байқатты. Бірақ, бұл тенденцияны қазіргі қоғамдық перспективаға алып шығу дегенді білдірмесе керекті. Біздің М. Фуконың дискурсивті формация бойынша ондағы жасырынған мүдделердің ортаға ықпалын қарастыратын болсақ, ол көп жағдайда мынадай тізбекте орын алып отыр. Мысалы, қыз бала әлі күнге дейін тек дене формасында көрініс беруде және олардың өз пікірін, мүддесін қорғауға тартылған қозғалысы «батыс мәдениетіне еліктеген әйелдер, алай болғанда да феминдік теңдікке ие» деген ой перденің артқы жағында жасырынған басқа топтың басқалай мүддесін білдіреді. Біздің жағдайымызда көп әйел алуды заңдастырайық деген әсіре діншіл немесе дүрмекке еріп жүрген көпшіліктің ұпайының түгелденуіне, насихатын екі қайта күшпен таратуына жол ашып беруіміз мүмкін. Әлде сол топтың қақпанына түсіп, қараңғылық әлеміне сүңгіп кетуімізде мүмкін. Дін Жаратушының аманаты ретінде ол жақсылық пен имандылық жаршысы, алайда әсіре діншілдік өте қауіпті құбылыс. Мысалы, қазіргі солтүстік Ауғанстан территориясында Талибан қозғалысының қайта жандануы, көптеген түркі тілді ауылдарды басып алуы, біздің еліміздегі ұқсас жасырын ағымдарға қозғау салуы мүмкін. Сондықтан дискурс екі бір–біріне байланысы жоқ мәселені қозғағанымен, ол түрлі мүдделердің негізінде түйіседі. Яки, біруақытта қатар дискурстың тіршілігі бар, бірақ олар сол мәселе талқысы шешімін тапқаннан соң жаңа, өзге бағытқа интеграцияланып кете береді.

Сондықтан М. Фуко бойынша дискурстың алғашқы реалдылығы кеңістікте пайда болып, ол талқыға алынып, рефлексивті қатынастар жүйесі арқылы өзінің рекациясын білдіреді, тәжірибе ретінде орнығады. Дискурс идеяларды тасымалдайды, талқыға шығарады, бірақ, ол өзін генезис алдында әлсіз сезінеді. Өйткені дискурстар тарихтағы бірізділікке ықпал жасай алмайды, ол уақытшалық сипатқа ие. Дискурстар кеңістікте уақытша өрістеледі, яки тарихты тұтасымен өзгерту деген ойға бекінбейді, қайшылықты мойындамайды, өмірдегі бинарлық оппозициялардан бас тартуды ұсынады. Яки, адам ер және әйел деген екіжақты оппозицияның, иерархиялардың көрінісі емес, ол бүтіндіктің сипатын білдіреді.

Халықтардың антропологиялық ерекшеліктерін зерттеуші ғалым К. Леви Строс ұрпақтар сабақтастығын туысқандық байланыстардың мәдени өлшемін анықтаушы ұғым және статикалық

модельдің өркениеттегі жалпы тарихын түзу моделі ретінде қарастырады. Ұрпақ шексіз тізбек субъектісі ретінде адам тіршілігінен басқа ешқандай тірі жанда кездеспейді. Мәдени ерекшеліктерді әлеуметтік қатынастар арқылы анықтайды. Ал, К. Леви Строс бойынша кеңістік пен уақыт әлеуметтік қатынастарды жиынтықтайды және жекелей қарастыруда есептік өлшемі болып табылады. Тиісінше, «Әлеуметтік қатынастар әлеуметтік кеңістік пен уақытта қорытылып, олар әлеуметтік құбылыстарды тек толтырушы қасиетке ие. Адам қоғамдары өзінің құрылымына қарай бұл өлшемдерді түрлі бейнелерде өзіне елестеткен. Уақыт бақылаушының уақытынан дербес және шектелмеген; уақыт бақылаушының әрекеттегі (биологиялық) уақытымен шектелген және тәуелді; уақыт өзінің сипатына қарай түрлі элементтерге, біртектілерге ыдыраған және ыдырамаған» [10: 334].

Бұл көзқарастар халықтардың діни, мифологиялық және өркениеттік саналарының әлеуметтік бейнені қалыптастырудағы рөлімен байланысты түсініледі. Мұндай дискурстар қазақ дүниетанымы мен философиясында да бар ұғым және ол көп жағдайда батыстық мәдениет құндылықтарымен қарама қарсылыққа келеді. Мысалы, еуропалық батыс философиясы адамның өмірлік іс әрекеттілігін, оның идеялық тұжырымдарын түпкілікті өзгерту арқылы дамыту идеясына негізделген. Қоғамдық болмыс бір идеялық күрестің алаңы секілді көрінеді. Ал, қазақ халқының дүниетанымы адам өзгеріске белгілі бір шарттарды жастық ерекшелігіндегі органикалық жетілу нүктелеріндегі өзгерістерді, өзі уақыты келгенде түйсіну арқылы қолжеткізеді деген пікірді ұстанған. Бұл біздің жыл қайыру фольклорымыздан анық көрінеді. Яки, он үште отау иесі деген сөз, дәл сол он үш жасында бала отау құрады дегенді білдірмесе керек. Бұл бала он үш жасында оң солын танып, елдің мәселесіне қатысады, өзінің ойын ұсынады деген ой.

М. Фуко идеялар тарихын құндылықтық формалау, салыстырмалы формалау түрлеріне жіктеп, оның дискурстар алаңын екі мәнге бөлетінін атап көрсеткен. Олар: ескі, беймәлім, дәстүрлі, ортақ ұғымдық элементтердің жаңа, қайталанушы, түпнұсқалы, ауытқушы элементтер қарсылығына ұшырайтынын зерттейді. Мақсаты ақиқатты ортаны, ұйқыдағы сананы оятуды, әрбір жаңа форманың қазіргі жаңа ландшафты түзуін модельдеу болып табылады. Мұндағы басты ерекшелік, ол батыс мәдениетінің қалалық өркениетке жылдам ауысып, оның әлеуметтік-экономикалық, технологиялық шарттарын ерте игеруінде орналасқан. Қазақ қоғамы менталитеті бойынша дәстүрлі қоғам және туысқандық байланыстар өте жоғары деңгейде дамыған. «Туысқандық жүйелер, фонемалық жүйелер сияқты адамның бейсаналы ойлау деңгейінде жасақталған» [10: 44]. Бұл ұрпақтар сабақтастығында деректерді халықтардың тарихи санасында болуы себепті, генетикалық түрде, бейсаналы қабылдауын білдіреді. Екінші жағынан халықтардың өз ұрпағын ұлттық сана сезім иесі ретінде тәрбиелеуге ұмтылысымен байланысты. К. Леви Строс ұсынған туысқандық жүйедегі авункулат әдісінің екінші түрі біздің халықтарда кездеседі. Бұл сабақтастық өз кезегінде ер азаматтың үш жұртын анықтауымен және соның ішінде адамның жақсы болуы нағашыдан деген туысқандық тәрбиемен сәйкеседі. Ұрпақ тәрбиесінде ана тәрбиесі арқылы нағашының да рөлінің ықпалы сақталған. Сонымен бірге біздің халықта туысқандықтың бейсаналы деңгейде қалыптасқан және мойындалған таным формалары көп. К. Леви Строс алғашқы қауымдық өмір сүру формалары бар қоғамдарда адамдардың уақыт моделін қабылдаудағы сызықтық және циркулярлық формаларын бөледі. Олар хоппилерде: әже мен нағашы ата арасындағы оралушы, бос, статикалық уақыт; Его (эйел) линиясы бойынша әже, ана, әпке, қыз, қыз немере арасындағы прогрессивті уақыт; әпке мен әпкенің баласы арасындағы тұрақты, сәйкесуші ауысуымен анықталатын толқынды, цикликалық уақыт; зуньилерде Его (эйел) линиясы бойынша ананың анасы мен ана мен қыз арасындағы тұйықталған тұйықталған жүзік түріндегі орналасқан линияның циркулярлық құрылымына жіктеледі.

Қазақ қоғамындағы ұрпақаралық қатынас патрилинейлік тізбек бойынша жалғасқан, бірақ бала тәрбиесіне барлық туысқандар мәртебелік ерекшеліктеріне қарамастан тең қатысқан. Жігіттің үш жұртынан өзге түп нағашы, жиеншар, бөле, немере аға секілді туысқандық байланыстары қатаң сақталады. Кейде қазақтың фольклорында әкесінің жасы үлкен туысқанның бүкіл ауылға өз билігін жүргізуге тырысатын қасиеті және бар. Мұндай жағдайда ол туысқанның өз жасына қарамай, оның әкесінің жасымен билікті өлшейді. Бұл әлеуметтік қатынастар адамның өмірлік іс әрекеттілігін шектеуге ұмтылмастан, сол ортаға үйлесімді сіңісіп кеткен. Осы қатынастардың өзара әрекеттілігіндегі туысқандық, достық сезімдер некенің экзогамиялық немесе эндогамиялық сипатына байланысты өрбиді. Қазақ халқында қалыптасқан туысқандық жүйе өзге мұсылман халықтарынан біршама ерекшеленеді. Қазақ тарихында қарындас, апаларға, қыз баласына деген ерекше сүйіспеншілік, үлкен ілтипатқа негізделген қатынастар айқындалады. Басқа мұсылман қоғамындағы

отбасылық, некелік байланыстарда туысқан қыз балалар әйел заты ретінде бағаланады, оған дін және дәстүрлері бейімдейді.

Қазақтың қан тазалығын сақтауға деген бұл ұмтылысы, бұрындары жеті атаға дейін, қазіргі кезде он не он екі атаға дейін созылып жатқан рулық ұрпақ сабақтастығы екенін айрықшалаймыз. Бұл мәселе, басқа да мұсылман бауырлар халықтар үшін түсініксіз. Аталмыш мәселеде К. Леви Стростың антропологиялық зерттеулерінде, «Туысқандық құрылымның өмір сүруі үшін адам қоғамында барлық уақытта бар отбасылы қатынастардың үш түрі болуы қажет, олар: қандық туысқандық, қасиеттер қатынасы және туылғандар қатынасы, яғни ағаның қарындасқа, ерлі-зайыптылар арасындағы, ата-ана мен бала арасындағы қатынастар» деген тұжырым жасалынады [10: 59].

Қазақ халқының бұл мәдениетін медицина, психология ғылымдары және әлемнің басқа халықтары да түсіністікпен қолдайды. Қазақ халқы дүниеге келген балаға өзінің шыққан тегін, руын және жеті атасын есіне салып отырады. Туысқандық статикалық құбылыс емес дегеніміз, бұл осы отбасылық байланыстардың қалалық урбанизацияда шағын, дара отбасылардың негізінде, кейде эгоистік ойдың күшеюімен бұзылулары орын алады.

Екінші жағынан, бұл қазақ халқының туысқандық жүйесіндегі құдаласу дәстүрін білдіреді. Қазақ дүниетанымында «құда мың жылдық, күйеу жүз жылдық» түсінігі ұрпақаралық сабақтастықта бар, тек оның рәсімдік формалары заманның үлгісіне қарай жаңарып отыр. Халықтың дүниетанымының өзі Орта Азиялық туысқандарының дүниетанымына қарағанда осы діни шарттардың туысқандық жүйеге қатты немесе әлсіз ықпалымен анықталынады. Біздің елде қыз елдің өрісі және ырысы саналған. Бұл өмірлік әрекеттілікте адамдар арасында байланыстар мен дәстүрлі сабақтастық халық ірі әлеуметтік топтарға ауысқан сайын үзіле береді. Яки, адам қалалық мәдениетке, технологиялық үрдіске интеграциялануда, сол ортаға әлеуметтенеді және тиісінше құндылықтарға өзгерістер енеді. Осы өзгеріс өз кезегінде ауыл адамының қалалық мәдениетке енуінде маргиналдануына түрткі болады. Бұл процессті К. Леви Строс «Леви минимумы» ретінде анықтайды және оның екі әдісі бар, бірі қаланың абсолютті шамасының адамның иерархиялық жағдайы арасындағы ортақтықты орналастыру мен некелер санымен анықталатын изолят құрайды. Яки тұжырым бойынша құндылықтар, оның ішінде шағын, дара отбасыларда, әлеуметтік ынтымақтастық бірліктерде дәстүрлер жақсы сақталады және ол заманның өзгерістерімен дәлелденген.

Қорытынды

Мақаланың өзегін құраған уақыт және адам категориялары тарихи үрдісте сабақтастық, жалғастық және уақыттағы созылу арқылы орын алатыны зерттелді. Бұл зерттеу барысында айқындалған негізгі құндылық, ол мемлекеттігімізді нығайтуда тарихтың өткенінен сабақ алу арқылы, қазіргіліктің өзінде болашақты дұрыс анықтай білуіміздің қажеттігі туралы еді. Өйткені, А. Бергсон бойынша адам тарихи ес, сананы өзінің ішкі жан дүниесінен өткізу арқылы уақытқа тұтасымен, толықтай бағалау қабілетімен созылатын болса, онда М. Хайдеггер бойынша қатысу субъектісі адам тарихи жалғастық тұтастығында біруақытта өткен мен қазіргілікке және болашаққа толғану, дүниедегі болмыс, қамқорлық күйлері арқылы тартылады. Тек дүниедегі болмыс адамнан әлдеқандай алыс бір, тылсым әлемді емес, дәл осы қазіргі феномендерде бар болушы қатынасты талап етеді. М. Фуко адамның уақыттағы мәнін білімге құштарлықтан іздейді. Себебі, М. Фуконың көзқарасынша билік пен адам қатынасында адам тек дене, үкіметтік мүдделердің құралы ретінде ғана зерттеледі. Сондықтан мемлекеттілікті нығайтуда адам, азамат, ұлт, қоғам және ел өз уақытын дұрыс бағалауы, рационалды ойлауды қалыптастыру қажет. Өйткені біздің қоғамдарды дамытушы құндылықтар уақытта ғылым, білім және технологиялар арқылы анықталады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Гегель Г. Энциклопедия философских наук. — Т. 1: Наука логики / Г. Гегель. — М.: Мысль, 1974. — 451 с.
- 2 Колумбаев Б.Е. Хроно-топос человека / Б.Е. Колумбаев. — Караганда: Изд-во НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова», 2021. — 457 с.
- 3 Бергсон А. Длительность и одновременность / А. Бергсон. — 2-е изд. — М.: Добросвет, 2013. — 160 с.
- 4 Медеуова К.А. К вопросу о типологии практик памяти в Казахстане [Электронный ресурс]. / К.А. Медеуова. — Режим доступа <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-tipologii-praktik-pamyati-v-kazahstane>

- 5 Кенни Э. Қазіргі заман философиясы / Э. Кенни. — Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2019. — 298 б.
- 6 Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер. — М.: Ad Marginem, 1997. — 451 с.
- 7 Рассел Б. Человеческое познание его сферы и границы / Б. Рассел. — Киев: Ника-центр, 2001. — 555 с.
- 8 Фуко М. Слова и вещи: Археология гуманитарных наук / М. Фуко. — СПб.: Гуманитарная академия, 1994. — 405 с.
- 9 Фуко М. Археология знания / М. Фуко. — 2-е изд. — СПб.: Гуманитарная академия, 2012. — 451 с.
- 10 Леви Строс К. Структурная антропология / К. Леви Строс. — М.: Академический проект, 2008. — 554 с.

Т.Е. Тумашбай

Время и преемственность в истории философии

В статье рассмотрены преемственность времени и поколений и деятельность человека в социально-философском аспекте. Понятие времени, как и исторический процесс, включает в себя три жизненных периода: прошедшее, настоящее и будущее. Соответственно, человек осознает свое время в исторической преемственности, воплощается в настоящем и устремляется в будущее. Это, в свою очередь, символизирует его историческую память, его актуальность сегодня, его надежду на будущее. Поэтому в статье исследованы социальная природа времени, сущность человека во времени, в рамках возможности, реализуемой через его созидание, действительность. Это значение исследуется у А.Бергсона как социальный индивид, выражающийся через познание внутреннего мира; у М.Хайдеггера как личность, обладающая судьбоносным, возвышенным бытием, как историческая личность, опирающаяся на силу познания; у М. Фуко, как современный человек с критическим мышлением, скептиком. Б. Рассел предлагает при оценке времени оценивать определенный исторический период через события и возможности того времени. Статья построена на сравнительном анализе теоретических выводов. Проблема преемственности поколений всегда находилась в фокусе исследователей мира. К числу таких фундаментальных работ относятся труды К.Мангейма, Х.Ортеги-и-Гассета, Г.Мейделя, Г.Маркузе, М.Мида, А.Тойнби, Л.Фойера, Т.Моргана. Из отечественных исследователей, изучающих данную проблему, можно отметить С.Е. Нурмуратова, В.Е. Колумбаева, К.А. Медеуову и Г.М. Смагулову.

Ключевые слова: преемственность поколений, оценка человеком времени, государственность, исторический субъект, растяжение во времени, ясность бытия, историческая память, взгляд во времени.

Tumashbay T. Ye.

Time and Continuity in the history of philosophy

This article deals with the continuity of time and generations, human activity in the socio-philosophical aspect. The concept of time, as the historical process, includes three life periods: past, present, and future. Accordingly, a person is aware of his time in the historical continuity, is embodied in the present, and aspires to the future. Therefore, the article examines the social nature of time, the essence of a person in time, within the framework of the possibility realized through his creation, effectiveness. This meaning is studied by A. Bergson as a social individual expressed through the knowledge of the inner world; by M. Heidegger as a person with a fateful, sublime being, as a historical person relying on the power of knowledge; by M. Foucault as a modern person with critical thinking, a skeptic. B. Russell suggests that when evaluating time, we evaluate a certain historical period through the events and opportunities of that time. This study is based on a comparative analysis of theoretical conclusions. The problem of studying the continuity of generations is always relevant. It can be seen in the fundamental works of foreign researchers K. Mannheim, H. Ortega- and — Gasset, G. Meidel, G. Marcuse, M. Mead, A. Toynbee, L. Feuer, T. Morgan and domestic researchers S.E. Nurmuratova, B.E. Kolumbaev, K.A. Medeuova, G.M. Smagulova are engaged in this problem.

Keywords: continuity of generations, human assessment of time, statehood, historical subject, stretching in time, clarity of being, historical memory, view in time.

References

- 1 Gegel, G. (1975). Entsiklopediia filosofskikh nauk. Tom 1. Nauka logiki [Encyclopedia of Philosophical Sciences. Volume 1. Science of logic]. Moscow: Mysl [in Russian].
- 2 Kolumbaev, B.E. (2021). Khrono-topos cheloveka [Chrono-topos of a man]. Karaganda: Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov [in Russian].

- 3 Bergson, A. (2006). *Dlitelnost i odnovremennost* [Duration and simultaneity]. (2nd ed.). Moscow: Dobrosvet [in Russian].
- 4 Medeuova, K.A. *K voprosu o tipologii praktik pamiati v Kazakhstane* [On the question of the typology of memory practices in the Republic of Kazakhstan]. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-tipologii-praktik-pamyati-v-kazahstane> [in Russian].
- 5 Kenny, E. (2019). *Qazirgi zaman filosofiiasy* [Modern Philosophy]. Almaty: Ultyq audarma biurosy [in Kazakh].
- 6 Heidegger, M. (1997). *Bytie i vremia* [Being and Time]. Moscow: Ad Marginem [in Russian].
- 7 Russell, B. (2001). *Chelovecheskoe poznanie ego sfery i granitsy* [Human cognition of its spheres and boundaries]. Kiev: Nika tsentr [in Russian].
- 8 Foucault, M. (1994). *Slova i veshchi: Arkheologiya gumanitarnykh nauk* [Words and things. Archeology of the Humanities]. Saint Petersburg: Gumanitarnaia akademiia [in Russian].
- 9 Foucault, M. (2012). *Arkheologiya znaniia* [Archeology of Knowledge]. (2nd ed.). Saint Petersburg: Gumanitarnaia akademiia [in Russian].
- 10 Levi Strauss, C. (2008). *Strukturnaia antropologiya* [Structural Anthropology]. Moscow: Akademicheskii proekt [in Russian].

A.T. Makulbekov^{1*}, A.M. Malikova², S.K. Rakimzhanova³

¹ L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

² Kazakh National University of Arts, Nur-Sultan, Kazakhstan

³ S. Seifullin Kazakh Agro Technical University, Nur-Sultan, Kazakhstan

(E-mail: aidossozak@mail.ru; malikova.asel@mail.ru; rahimzhanova.82@mail.ru)

Types of interaction between the media and the audience

The ongoing transformations in modern society require rethinking from the angle of different theoretical and methodological approaches. The development of society and the world community cannot be imagined without the influence of mass communication and information. It is impossible to imagine the institute of mass media in modern society without an audience. For the successful functioning of the media, it is necessary to study information interaction, social characteristics of the audience and its feedback. The main tool for solving these problems will make it possible to better systematize the existing knowledge about the theory of interaction between the media and the audience, to trace its features in the upcoming professional practice and work in the media. Today, the process of systematization in these concepts can hardly be said to be logically complete. In theoretical publications, the mass media are interpreted ambiguously as a source of distributing information to the public. However, we believe that the mass media can also transmit a function as a way to create an individual.

Keywords: audience, media, interaction, culture, information.

Introduction

The media is the fourth power. The activities of journalism and all media, in general, are aimed at their audience. The perception of information takes place in different ways within all segments of the population. All types of media in every possible way thoroughly study their audience, find out what they are interested in, and who they need to be careful with. Thus, the portrait of the target audience allows one to develop the most effective strategy for the work of a particular media.

Accordingly, it is paramount for any media to build high-quality and successful interaction with its audience. Especially, if it is a movie magazine. The whole sphere of perception of cinema as art is a purely subjective concept, which means that the publication always needs to stay up to date in order not to lose its position on this or that issue. Therefore, regular interaction is necessary here.

Experimental

The research used mainly historical and technological and comparative methods, as well as content analysis of the thematic model of the publication. At the same time, auxiliary sources of such authors as S.G. Korkonosenko, B.R. Mandel, S.S. Raspopova, L.N. Fedotova, I.D. Fomicheva and others were used.

Results and Discussion

The audience of the media is considered to be the segment of society to which the information of this media is oriented. Precisely, it is an addressee receiving information, and whose information needs the media seeks to satisfy.

The audience is a subject of the mass information process, a set of individuals who perceive the information addressed to them, are able to develop “new knowledge” in their environment and influence the information policy of the media.

As for journalistic terminology, E.P. Prokhorov believed that the audience is “a collection of people, those to whom the media addresses and who perceives the information addressed to them” [1].

Setting the limits of the audience is difficult. For this purpose, all kinds of psychological and sociological studies are conducted. These limits can be set according to various criteria: space (breakdown into countries, regions, cities); time (regular consumer or reader of each issue of the newspaper; regular consumer reading the newspaper at least once a month, for example; casual consumer; potential reader); choice of me-

*Corresponding author email: aidossozak@mail.ru

dia channel. Depending on the listed characteristics, portraits of the target audience are built (usually from 2 to 5), which determine the further strategy of the media.

To study the audience, socio-demographic information (age, gender, profession, place of residence); characteristic features of the audience as a mass consciousness (beliefs, views, goals, political education); behavior as a link in the chain of the information relations system (the most frequently used sources of information, preferences in media types, attitude to various topics and their coverage, information requests) are considered. Only after working through each of these points, one can roughly identify the needs and interests of the audience and build own information policy in accordance with them.

In addition, the needs and interests of the audience are different. It is impossible to say anything unambiguous about these phenomena. Needs and interests may overlap and even coincide, but there is a difference. It is generally believed that the interests of the audience are still something obvious, explicit, something that the consumer is guided by when searching for information. Needs are related to necessity and unambiguous utility. However, such utility may not always be realized, which is why needs are often suppressed and relegated to the background. In this regard, three types of media behavior in relation to the needs of the audience are set:

- Frontal. The media meets the needs, not based on the interests of the audience.
- Special. The media satisfy the interests, but at the same time forget about the needs of the audience.
- Realistic. The media successfully and creatively combine attention to both interests and needs [2].

In general, the work of the media can be defined as aimed at the entire population of the country. For example, the small media of the state are focused on the population of the region. Thus, population (of a country or region) is the potential audience of the media.

There are at least two divisions of the media audience.

- Primary and secondary audience.

The primary audience is any person who has received information directly from the media. It does not matter what kind of media the consumer uses and how he receives information (press, TV, radio, Internet). The main thing here is to get the product directly from the originator.

The secondary audience is right behind the primary and waits for the information they have transformed. This segment, for one reason or another, cannot directly contact the media, and for them, the primary audience becomes the media. The information transferred no longer has a value as the original one. That is, they do not receive information themselves, but learn from friends/acquaintances who are the primary audience and contact directly with the media.

For a successful existence in the information market, as well as maintaining communication with the consumer, any editorial office should regularly conduct research on its audience to identify new interests and needs. Subsequently, we believe that the audience is the paramount link in the chain of information relations and the communication process. Knowledge of the characteristics, interests, and needs of the audience allows the media to develop and not lose its relevance, which is the main key to success in the conditions of the information market.

As in all spheres of society, the world of mass media also has its own systems of relations and the roles inherent in these relations. The target audience is part of this system, one of such roles. However, there is no clearly regulated list of roles. By 2018, the audience had modified itself so much that it moved from the state of “consumer” to a more advanced “consumer-producer”. Fortunately, taking into account all the technologies and the speed of our life, we can say that exclusive consumers are an endangered type of audience. Now the media and audience are equal. By posting some signed photo, a person makes content-based that any media can make their content. This chain is no longer like a segment that has a beginning and an end. Now it is a vicious circle where information circulates an infinite number of times, acquiring new details and upgrading.

As for traditional models of relationships, it is worth noting that most often the roles in these relationships depend directly on the functions of the subject in the system. For example, publisher, journalist, audience. The concept of “audience” is assigned to the subject in the framework of this system, primarily by the consumption of information and thereby is the object of informational influence. In the mass media system, there are institutions that are assigned the functions of collecting, processing and distributing information, on the one hand, and the masses for whom this information is intended, on the other. This is how functional relationships develop between participants: publisher, journalist, audience.

Mass media and communications, as well as simple communication, cannot work without regular feedback from their audience. The phenomenon of qualitative feedback is a direct impact on the consumer, build-

ing trusting relationships and correcting the impact by considering the reaction. Without feedback, media representatives will have to focus on a non-existent, invented image, i.e. on a “likely consumer”. This gives rise to a subjective approach to the idea of the consumer, which is fundamentally wrong and will lead to negative results and consequences. At the same time, the calculation is made for repetitive, typical characteristics, because the addressee, in this case, is massive. Most often, it is necessary to rely even only on existing sociological studies and surveys, thus drawing a portrait of the audience.

A journalist is an organizer of communicative relations, a mediator and an interpreter in social dialogue. Moscow sociologists who studied the creative process in the media drew attention to the fact that “the main difficulties for journalists have always been mass organizational work, that is, not creativity itself, but work with authors, letters to the editor, organization of roundtable discussion, etc.” [3]. That is the main problem of any media. Delving into the information support of the population, publications forget that their audience is real people, which means that they have their own opinion. This amounts to ignoring certain interests of the audience. With proper, full-fledged interaction with the audience, the media will at least be able to raise its coverage, and at most — increase the number of its real audience due to increased audience interest and media demand.

There is an active and passive interaction between the media and the audience. For example, if the media regularly conducts surveys among its readers, various actions, etc., then it is an active interaction. If the relationship is limited to writing and reading information, then such interactions are passive.

In addition, we should remember that the effectiveness and efficiency of the work of the media directly depend on the influence of the target or mass audience. For example, when establishing contact with the audience and regularly communicating with it, the media implements a communicative function. By calling for something specific with its materials, the media achieves the realization of the organizational function. The ideological function considers the influence of a journalist on the worldview of the audience; culture-forming, advertising, reference and recreational functions also affect the mass audience.

Consequently, the success of the media functions depends on the quality of interaction between the media and the audience. However, the media depends on the audience as much as possible, since meeting the needs of the audience is a task of paramount importance. When the public’s interest changes, the course of the media also changes.

Information is the main and only tool of any media for the realization of a social mission. If other tools can be used as part of the entertainment direction, then all this will not help here. The assessment is made precisely within the framework of informativeness. Accordingly, information is an intermediary between the media and its audience, which means that the main mission of the media is realized in this way.

Considering the fact that the information is evaluated by the audience, any media sets the task of producing high-quality content. Accordingly, journalists will create materials focusing on the interests of the audience, people’s education, their culture, emotional perception, mentality, etc.

The cooperation of the audience and the media is of great value. It can take place in the form of feedback, dialogue, as well as co-authorship. In addition, from the practice of the past there were “roundtable discussions”, “open days” in the editorial office. Such events allow one to get to know the reader personally, get to know him and establish a stronger connection.

At the moment, feedback and participation in the life of the media is the main type of interaction between the media and the audience. If earlier it was limited to letters to the editor, now that the Internet is a familiar technology, the feedback goes beyond its traditional boundaries. Actually, with the development of the Internet, every self-respecting media has not only an official website, but also accounts on social networks. This brings media closer to its audience, and makes the feedback process as simplified as possible. Now it is enough for an Internet user to comment on a particular media entry to express his opinion or write a personal message so that the opinion is not public. Thus, the media with the help of regular updates of their pages on the social network can find out the real reaction of their audience about a specific topic /category/article, etc. Many media use the Internet as an opportunity for feedback from the audience, one way or another, making it a participant in the process of collecting and creating information.

On the part of the editorial offices, therefore, it is necessary to distinguish three areas of activity in the information market: attracting (retaining) the audience, attracting (retaining) advertisers, forecasting and neutralizing the activities of competitors.

Mass media are an indicator of successful cultural development, they create the ideology of the target audience as a cultural community and express the public opinion of its members. From this, it is clear how great the influence and impact of the media on the audience is. The main tool of influence is manipulation. A

lot has already been said about the manipulation of the media, so it makes no sense to analyze this issue in detail. For example, by appealing to various “heart strings” of the audience (for example, the feeling of love for the motherland), the media are able to mobilize the support of significant segments of the population for certain actions of the ruling circles or individual interest groups.

In addition, owing to the media, a modern person develops immunity to negative information. He gets used to it and does not perceive it as something out of the ordinary. Now murders and terrorist attacks are normal, this is the daily norm.

Magazines and newspapers usually use the following manipulative techniques:

- selection of photos;
- caustic comments on expressions and photos;
- quotes taken out of context, correctly and conveniently commented;
- playing with color and size, quoting within the title;
- a title that has nothing to do with the article;
- accounting for the placement of material on the broadside [4].

M.M. Bakhtin rightly noted, “in the field of humanitarian knowledge, intellectual operations with someone else’s description of one or another fragment of social life are the main source for the formation of one’s own judgments about what is not given to the researcher as a fragment of his direct experience” [5].

It is much more interesting to consider the Internet as a way of communication and an integral part of the media. Because the Internet has managed to absorb all the functions and distinctive features of other types of media: text — from print, sound — from radio, picture — from TV. In addition, hypertextuality and interactivity have become the main features of online media. Accordingly, there are more opportunities on the Internet. One of the foundations of consumer segmentation in marketing research is buying behavior. So, consumers are usually classified by consumption activity, commitment (loyalty) to the brand, the degree of use of the product, consumption experience [6].

This means that there are more features in influence and interaction.

- Fabrication of facts;
- Use of rumors;
- Links to supposedly sensational news in the form of flashy and intriguing headlines;
- Posting compromising photos with relevant comments on various websites.

Thus, we see that modern mass media have all possible ways of managing public opinion and consciousness, which they successfully use. It is precisely the ability of journalists to manage people’s worldviews that has allowed journalism to be called the fourth power.

Nevertheless, social networks and the website remain the main platform for interaction between the media specifically with a real audience. Let us look at them in more detail.

It is easy to get lost on the site. Dividing into sections and the same headings in them can confuse and alienate, information will have to be searched for a long time if one does not use the “search” option. On the main page there are popular voluminous materials, as well as a news feed. There are no comments on the materials [7].

This very news feed is duplicated in all social networks. The main features of mass culture are the primitivization of the reflection of human relations, social maximalism, entertainment and sentimentality, the savoring of violence, sex, the protrusion of national and racial prejudices, the cult of success, consumerism, the imposition of conformism [8].

Facebook is the most popular platform. This resource is designed for middle-aged people related to business/entrepreneurship. There is a wealthy and adult (in the sense of awareness) audience. Next, Instagram, where it is difficult to determine the audience in general, is too universal network. VK and Twitter are designed for the young and teenage generation, so the audience there is smaller.

In all social networks, there is a duplication of content from the site’s news feed. Mass media have already explained many times how to approach a particular platform, how to adapt content to social networks, how to attract an audience with a special approach. Instagram is an image platform where only a small percentage of the audience actually reads the posts under the photo. Understanding that, the editorial staff publishes photos of stars from festivals and parties. VK allows text content but simplified as much as possible for the fastest perception. Twitter is a “one-sentence” platform at all. One cannot spread the same thing everywhere and think that the audience will be hooked. Now the user of social networks is much smarter and is well-versed in all these details. After seeing the same content twice, the reader will lose interest and unsubscribe, the coverage will drop.

Conclusions

To sum up, we discussed the essence of the journalistic process and figured out one of the most complex communication processes on which the interaction of a journalist and an audience is based.

Starting from the most basic concept of a mass audience, analyzing and comparing the opinions of various authors, we concluded that the audience is one of the most important structural elements of the communicative process, which involves continuous study to meet its interests. It is also significant that knowledge of the specific needs thereof is the key to the successful operation of the organization in the conditions of the modern market. According to English researchers J. Fiske and J. Hartley, mass media satisfy the need to understand the social world, the need to act intelligently and successfully, the need to escape into fantasy from daily problems and stress [9].

A considerable turn in the development of interaction between the media and the audience was the emergence of the Internet, after which feedback, and journalism in general, became much easier. As the Internet has evolved, so the consumer's approach to the product has developed. If earlier it was limited to letters to the editor, now that the Internet is a familiar technology, the feedback goes beyond its traditional boundaries. With the development of the Internet, every self-respecting media has an official website and accounts on social networks. This brings media closer to its audience and makes the feedback process as simplified as possible. Now it is enough for an Internet user to comment on a particular media entry to express his opinion or write a personal message so that the opinion is not public. Thus, the media through regular updates of their pages on the social network can find out the real reaction of their audience about a specific topic /category/article, etc. Many media use the Internet as an opportunity for feedback from the audience, one way or another, making it a participant in the process of collecting and creating information.

The functions of a communicator include informing, teaching, propaganda, education, upbringing, as well as the functions of coordinating the subsystems of society to achieve common goals, the functions of organizing behavior, creating an emotional and psychological tone, and communicative (the function of communication between members of society), cultural, recreational, managerial functions [10].

Subsequently, the role of feedback is important: it is designed to help the media in the elaboration and correction of its strategy.

The mass media, as one of the parts of mass communication, is gradually adapting to new conditions, changing editorial standards and professional requirements, involving Internet users in interaction with themselves, changing the forms of presentation of the material.

The Internet as a new communication medium gives the media a unique opportunity to interact with the audience, but the interactive nature and availability of content creation tools take competition and marketing in the communication environment to a new level. The permissive and interactive nature of the Internet makes it possible to generate a huge amount of content not only for the media, but also for ordinary people, who, due to the lack of clear editorial standards and censorship, form an information agenda for themselves much more quickly.

So, it turns out that the study of various aspects of the preparation of journal publications becomes particularly relevant with the advent of electronic publications. The study of the electronic version of magazines about cinema and the identification of the specifics of their preparation, purpose, readership, structure, as well as genres of publications, seems relevant both theoretically and practically.

Thus, an effective system of domestic magazines about cinema has not developed. Further study is required on the specifics of the presentation and perception of information from such magazines, the interaction of electronic and traditional versions of the magazine, the specifics of reader groups.

References

- 1 Прохоров Е.П. Введение в теорию журналистики / Е.П. Прохоров. — М.: Аспект-Пресс, 2011. — 351 с.
- 2 Аудитория СМИ: понятие, типология, характеристики. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://studme.org/74165/zhurnalistika/auditoriya_ponyatie_tipologiya_harakteristiki
- 3 Корконосенко С.Г. Социология журналистики / С.Г. Корконосенко. — М.: Юрайт, 2013. — 421 с.
- 4 Мандель Б.Р. PR: методы работы со средствами массовой информации / Б.Р. Мандель. — М.: ИНФРА-М, 2017. — 205 с.
- 5 Бахтин М.М. Проблема текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных науках / М.М. Бахтин. — М.: Искусство, 1979. — 281 с.

- 6 Назайкин А.Н. Медиапланирование / А.Н. Назайкин. — М.: Эксмо, 2010. — 400 с.
- 7 О нас. THR Russia. Заглавие с экрана [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://thr.ru/about/>.
- 8 Бориснев С.В. Социология коммуникации / С.В. Бориснев. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. — 142 с.
- 9 Fiske J. Reading Television / J. Fiske, J. Hartley. — London: 1978. — 177 p.
- 10 Шариков А.В. Детское телевидение. Взгляд социолога / А.В. Шариков, В.П. Чудинова. — М.: Ком Книга, 2007. — С. 58–85.

А.Т. Мақұлбеков, Ә.М. Маликова, С.К. Рахимжанова

Бұқаралық ақпарат құралдары мен аудиторияның өзара әрекеттесу түрлері

Қазіргі қоғамда болып жатқан өзгерістер әр түрлі теориялық және әдіснамалық көзқарастар тұрғысынан қайта қарастыруды қажет етеді. Қоғам мен әлемдік қоғамдастықтың дамуына бұқаралық коммуникация мен ақпарат құралдарының өзіндік ықпалы айтарлықтай. Қазіргі қоғамдағы бұқаралық ақпарат құралдарының (БАҚ) институтын аудиториясыз елестету мүмкін емес. БАҚ-тың сәтті жұмыс істеуі үшін ақпараттық өзара әрекеттесуді, аудиторияның әлеуметтік сипаттамаларын және оның кері байланысын зерттеу қажет. Осы мәселелерді шешудің негізгі құралы БАҚ пен аудиторияның өзара әрекеттесу теориясы туралы бар ақпараттарды жүйелеуге мүмкіндік береді. Оның ерекшеліктерін бақылау алдағы кәсіби тәжірибе мен бұқаралық ақпарат құралдарында жұмыс істеуге көмектеседі. Қазіргі таңда осы ұғымдардағы жүйелеу процесі логикалық аяқталған деп айту қиын. Іс жүзінде нормативтік түсіндірулерде бұқаралық ақпарат құралдары ақпаратты көпшілікке таратушы ретінде біржақты айтылады. Бірақ бұқаралық ақпарат құралын жеке тұлғаны қалыптастыруда бағыт-бағдар ретінде қызмет атқарады деп санауымызға болады.

Кілт сөздер: аудитория, бұқаралық ақпарат құралдары, өзара қарым-қатынас, мәдениет, ақпарат.

А.Т. Мақұлбеков, А.М. Маликова, С.К. Рахимжанова

Виды взаимодействия средств массовой информации и аудитории

Происходящие трансформации в современном обществе требуют переосмысления под углом разных теоретико-методологических подходов. Развитие общества и мирового сообщества невозможно представить без влияния средств массовой коммуникации и информации (СМИ). Институт СМИ в современном обществе невозможно представить без аудитории. Для его успешного функционирования необходимо изучение информационного взаимодействия, социальных характеристик аудитории и ее обратной связи. СМИ, выступая основным инструментом решения данных задач, позволят лучше систематизировать уже имеющиеся знания о теории взаимодействия СМИ и аудитории. Поможет проследить его особенности в предстоящей профессиональной практике и работе в средствах массовой информации. На сегодня процесс систематизации понятий вряд ли можно определить как логически завершенный. В нормативных документах средства массовой информации однозначно толкуют как источник распространения, доведения информации до общественности. Однако мы считаем, что СМИ может выполнять и функцию по формированию личности.

Ключевые слова: аудитория, средства массовой информации, взаимодействие, культура, формирование личности, информационное взаимодействие.

References

- 1 Prokhorov, E.P. (2011). Vvedenie v teoriyu zhurnalistiki [Introduction to the theory of journalism]. Moscow: Aspekt Press [in Russian].
- 2 Auditoriia SMI: poniatie, tipologiya, kharakteristiki [Mass Media Audience: concept, typology, characteristic]. Retrieved from https://studme.org/74165/zhurnalistika/auditoriya_ponyatie_tipologiya_ha [in Russian].
- 3 Korkonosenko, S.G. (2013). Sotsiologiya zhurnalistiki [Sociology of journalism]. Moscow: Yurait [in Russian].
- 4 Mandel, B.R. (2017). PR: metody raboty so sredstvami massovoi informatsii [PR: methods of working with the media]. Moscow: INFRA-M [in Russian].
- 5 Bakhtin, M.M. (1979). Problema teksta v lingvistike, filologii i drugikh gumanitarnykh naukakh [The problem of text in linguistics, philology, and other humanities]. Moscow: Iskusstvo [in Russian].
- 6 Nazaikin, A.N. (2010). Mediaplanirovanie [Media planning]. Moscow: Eksmo [in Russian].

- 7 O nas. THR Russia [About Us. THR Russia]. Retrieved from <http://thr.ru/about/> [in Russian].
- 8 Borisnev, S.V. (2003). *Sotsiologiya kommunikatsii* [Sociology of communication]. Moscow: YUNITI-DANA [in Russian].
- 9 Fiske, J., & Hartley, J. (1978). *Reading Television*. London.
- 10 Sharikov, A.V., & Chudinova, V.P. (2007). *Detskoe televidenie. Vzgliad sotsiologa* [Children's TV. Sociologist's view]. Moscow: Kom Kniga [in Russian].

М.Т. Уксукбаева^{1*}, М.У. Исаева²

¹Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан
²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail: mery-7878@yandex.kz, ²imu.kz@mail.ru)

Философиялық ойлар тарихындағы адам мәселесі

Мақалада Ежелгі, антикалық, батысеуропалық ортағасырлық, Ренессанстық кезең, Жаңа заман, қазіргі заман философияларындағы адам мәселесі зерттелген. Адам мәселесіне қатысты Ежелгі Шығыс философиясында қалыптасқан алғашқы философиялық көзқарастар, тұжырымдар көрсетілген (Ежелгі Үнді, Қытай философиясында). Сонымен қатар ежелгі адамдардың наным-сенімдерінде адам белгілі бір қарастыру объектісі ретінде сипатталған. Антикалық философияда адамды жеке және ерекше философиялық проблема ретінде анықтаудың негізгі батыс еуропалық тәсілдері белгіленген (Протагор, Сократ, Платон, Аристотель). Ортағасырлық философия Қасиетті Жазбаға сүйеніп басты мәселе ретінде адам өмірінің руханилығы мен мағыналығы қарастырылған (Әулие Августин). Қайта Өрлеу философиясының, сонымен бірге қоғамдық өмірдің ерекшелігі антропоцентризмде екендігі белгіленген. Жаңа заман философиясында адамның мәнін рационалды тұрғыдан түсіндірілгені айтылған (Ж.О. Ламетри, П. Гольбах, Д. Дидро, И. Кант). ХІХ ғасырдағы адам философиясындағы бірнеше белгілері сипатталды. Сондай-ақ, орыс философиясының адам мәселесін зерттеудегі ерекшеліктері айтылған (Белинский, Чернышевский, Бердяев, Соловьев). Қазақ философиясындағы адам мәселесі зерттеліп, Әбу Насыр әл-Фараби мен Абайдың көзқарастары суреттелген. ХХ ғасырда адамның философиялық және философиялық-социологиялық мәселелерінің дамуы туралы көрсетілген.

Кілт сөздер: философиялық антропология, теоцентризм ерекшелігі, тотемизм көрінісі, антропоцентризм мәселесі, «физиологиялық» және «прагматикалық» терминдер, фрейдизм, неофрейдизм.

Кіріспе

Адам — әр түрлі және күрделі әлемде болмыстың ерекше формасы. Ол жәй ғана тіршілік етпейді. Ол өзінің бар екенін біледі, өз-өзімен және әлеммен байланысады, өзіне және әлемге қатысты сұрақтар қояды, оларға жауап іздейді. Сондықтан бұл бүкіл адамзат мәдениетінің маңызды қырын құрайды. Адам және оның әлемге қатынасы туралы рефлексия ретінде пайда болатын философия маңызды рөл атқарады. Адам туралы философиялық ойлау әрқашан адам өмірінің терең проблемалық сипатымен байланысты. Замандар мен дәуірлер өзгеруде, өмірдің технологиялық жабдықталуы, жинақталған жетістіктердің жиынтығы, өмірді ұйымдастыру формалары, оның құндылықтары мен нұсқаулары да өсуде. Бірақ адам өмірінің проблемалық жүгі жойылмайды. Әр кезеңде, әр түрлі мәдениеттерде адам мәселесі белгілі бір спецификалық материалда, әр түрлі пропорцияда, әр түрлі екпінмен өзектіленеді. Әр дәуірлер мен мәдениеттердің ойшылдары оларға ой толғап, өз жауаптарын бере отырып, адам және оның өмірі туралы әр түрлі ілімдер жасаған.

Зерттеу әдістері

Философиялық ойлар тарихындағы адам мәселесін зерттеуде авторлар философиялық еңбектердің теориялық талдауына шолу жасады. Бұл әдіс Ежелгі, антикалық, батысеуропалық ортағасырлық, Ренессанстық, Жаңа заман, қазіргі заман философияларында адам мәселесінің сипатын айқындауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, ғылымда кеңінен қолданылатын тарихилық пен объективтілік, нақтылық пен логикалық, мәдени-философиялық ғылыми әдістері арқылы философиялық ойлар тарихындағы адам мәселесін зерттеуде тарихи, философиялық, мәдени тұрғыдан бағаланып, жүйелі зерделенді. Қалыптасқан ғылыми дәстүрлерді тарихилық және философиялық тұрғыдан зерделеу арқылы оларға баға берудің маңызды шарты анықталады. Сонымен қатар, аталмыш мәселенің әлемдік және қазақ философиясына шолу арқылы философиялық ойлар тарихындағы адам мәселесін кешенді зерттеу қажеттілігі айқындалды.

*Хат-хабарларға арналған автор. Email: mery-7878@yandex.kz

Мәселені талқылау

XX ғасырдың неміс ойшылы Эрнст Кассирер философияда адам мәселесін қарастырғанда төрт тарихи кезеңді бөліп көрсетті:

- 1) адамды метафизика арқылы зерттеу (антикалық кезең);
- 2) адамды теология арқылы зерттеу (ортағасырлық кезең);
- 3) адамды математика мен механика арқылы зерттеу (Жаңа заман кезеңі);
- 4) адамды биология арқылы зерттеу [1: 36].

Адам туралы алғашқы идеялар философия пайда болғанға дейін — мифологиялық және діни санада пайда болды. Сонымен бірге, ежелгі адамдардың наным-сенімдерінде адам белгілі-бір қарастыру объектісі ретінде оны қоршаған табиғи әлемнен әлі ажыратпайды, тек табиғи объектілердің кіші бөлігі ретінде болып табылады. Бұл тотемизмде айқын көрінеді, яғни ол алғашқы сенімдердің бір түрі болып, тотем деп аталатын культке негізделген бір кездері өте кең таралған және әлі күнге дейін бар діни-әлеуметтік жүйе.

Адам мәселесіне қатысты алғашқы философиялық көзқарастарды ежелгі Шығыс философиясында қалыптасқан тұжырымдар деп санауға болады. Алайда Ежелгі Мысырда философиялық дүниетаным әлі күнге дейін күнделікті білімнен алшақтамағанын, Ежелгі Үндістандағы философия діни дүниетаныммен ұштасқанын, ал Ежелгі Қытайда қоғамдық сананың адамгершілік формасымен ажырамас бөлігі екенін ұмытпаған жөн.

Ежелгі Шығыс философиясының маңызды ерекшелігі — жеке тұлғалық бастамасын «жоюы», оның «көрінбейтіндігі» және жалпыға бағынуы болды. Мұнда универсалды «Мен» жеке «Меннен» басым болады. Егер ежелгі латындар үшін «мен және сен» («ego et tu») өрнегі тән болса, онда Үндістан мен Қытайда олар «біз» деп айтуды жөн көрді, өйткені әрбір «мен» басқа «меннің» жалғасы ретінде қарастырылды [2: 251].

Ежелгі Шығыс дүниетанымы адамды және табиғи процестерді анықтауға және біріктіруге тырысты. Әр адам өзі үшін емес, тек осы бірліктің бөлігі болғандықтан ғана бағаланды. Өмірдің мақсаты мен мәні Ұлылықтың ақиқатымен ұштастырылған ең жоғарғы даналыққа жету болды. «Шаңнан тазартылған айна сияқты жарқырайды, сондықтан дене (болмыс) шынайы (табиғатты) шындықты көріп, біртұтас болады, мақсатқа жетеді және қайғыдан арылады» [1: 38]. Барлық ежелгі Шығыс философиясына тән немесе басқа сипаттағы мәңгілікпен бірігу жеке тұлғалық бастаманы жүзеге асыруда белсенділікті білдірмейді. Мәңгілік және өзгермейтін абсолютке игеруі дәстүрлердің салмақтылығына, оған сөзсіз ұстануына және адамның сыртқы әлемге деген, сонымен қатар табиғат пен әлеуметтілікті құрметтеу және қастерлеуге бағытталуын болжайды. Сонымен бірге адамның ішкі әлемін жетілдіру қажеттілігі ерекше атап көрсетілді. Ежелгі заманда шығыстық өмір салтының негіздерінің бірі — адамның қоғамға, мемлекетке, дәрежесі немесе жасына қарай бейімделу талабы болды.

Антикалық философия адамды жеке және ерекше философиялық проблема ретінде анықтаудың негізгі Батыс Еуропалық тәсілдерін қалыптастырды. Батыс философиясы өзінің бастауын Ежелгі Греция мен Ежелгі Римнен алады. Иондық натурфилософия (б.з.д. VI-V ғ.ғ.) адамның әлемдегі орнын анықтауға алғашқы әрекетін жасады. Кротондық Алкмеон бірінші болып анатомияның негізін қалаған ғалым, философ. Ол адамды басқа жануарлардан айырмашылығы деп, тек өзі ғана түсіне алатындығымен, ал басқалары олар қабылдағанымен, түсінбейтін тіршілік иесі ретінде анықтады.

Протагордың көзқарастары бойынша (б.з.д. V ғ.) адам табиғи түрде жалаңаш, жабыны жоқ, киімсіз және қарусыз болды. Ол өзін тек Прометей отының, Афина берген шебер даналықтың және Зевс берген байсалдылық пен әділеттіліктің арқасында ғана асырай алады. Адамның бұл қасиеттері қажеттілікті (Ксенофан) жеңіп, молшылыққа жетуге (Демокрит) үнемі ұмтылудың арқасында дамиды.

Антикалық философияның тағы бір маңызды ерекшелігі. Дүниеге ақылға қонымды көзқарас қағидасын тұжырымдай отырып, ол адамды тәуелсіз құндылық ретінде ашты және оны белсенділік пен бастамашылыққа құқылы деп таныды. Бұны А.Ф. Лосевтің сөзімен айтсақ, «өзінің ішкі сезімін кеңейтуге, өзінің жеке тұлғасына енуге және объективті дүниежүзілік тәртіптің барлық сұрақтарын өзіне екінші деңгейге қоюға» мүмкіндік берді [3: 13]. Мұны софистер, эпикуршылар, ал бәрінен бұрын Сократ анық көрсетеді.

Сократ адамның Батыс Еуропалық философиясының ғана емес, сонымен қатар этиканың негізін қалаушы болып саналады. Оны бірінші кезекте адамның ішкі әлемі, оның жаны мен ізгіліктері

қызықтырды. Сократ ізгілік — білім болған жағдайда танылады деген тұжырымға келді, сондықтан адам жақсылық пен әділеттіліктің мәнін білуі керек, сонда ол жаман істер жасамайды деген. Сократтық философияда адамның жаны мен ақыл-ойы туралы ілім басты орын алады, ал адамның өзін-өзі тануы ондағы философияның басты мақсаты болып табылады.

Сократтың ұлы шәкірті Платонға осындай керемет идея тиісті — адам тек жан мен тәннің бірлігі ғана емес, адамды адам ететін субстанция — ол адамның жаны, рухы. Адамның жалпы сипаттамасы оның жан сапасына байланысты. Ұлы ойшылдың «жан иерархиясы» бойынша бірінші орында философтың жаны, соңғы орында тианның жаны тұрады екен [1: 37]. Жандардың мұндай таңғажайып орналасуының себебі неде? Өйткені, философтың жаны даналыққа жақын және білімді қабылдаушы. Ал ол адамның оны жануардан ажырататын басты, маңызды белгілері.

Платонның адам туралы яғни «адам қауырсыны жоқ екі аяқты жануар сияқты» анықтамасы мүмкін оған тиісті емес, оған кейінгі қауесеттермен ғана байланысты деген мәлімет де бар екен.

Адамды философиялық түсінудің келесі қадамын Аристотель жасады. Аристотель пікірінше, этика мен саясат адамның практикалық іс-әрекетін және мінез-құлқын зерттейтін «адамдылық туралы философияның» біртұтас кешенін құрайды деген. Адамды философиялық тұрғыдан түсінуде Аристотельдің маңызды жетістігі оның әлеуметтік ерекшеліктерін негіздеуімен байланысты. Ежелгі ойшылдың «Адам — қоғамдық жануар» деген сөз тіркестері танымал. Адам — мемлекетте өмір сүру үшін арналған осындай тірі жан. Ол өз ақылын жақсылыққа да, жамандыққа да бағыттай алады; ол қоғамда өмір сүреді және заңдармен басқарылады.

Батыс Еуропалық орта ғасырлар христиандық дүниетанымның адам өмірінің барлық салаларына, әсіресе діни дүниетанымнан бөлінбейтін рухани өміріне ең күшті әсер етуімен ерекшеленеді. Теоцентризм ортағасырлық философияның негізгі сипаттамалық белгісі болды, ал философия «теологияның қызметшісі» позициясында болды және адамның күнәкар табиғаты туралы идеяны негіздеді.

Ертедегі христиандық теологияның ең ірі өкілдерінің бірі Әулие Августин: «Не тем человек сделался похожим на дьявола, что имеет плоть, которую дьявол не имеет, а тем, что живет сам по себе, то есть по человеку. Ибо дьявол захотел жить сам по себе, когда не устоял во истину... Итак, когда человек живет по человеку, а не по богу, он подобен дьяволу» деп тұжырымдаған [4]. Яғни, осы тұжырымнан келесіні аңғаруға болады. Адам «адам болып» («по человеку») өмір сүруге жол бермеу керек екен. Өйткені бұл оны сөзсіз құртады, сонымен қатар, мұндай әрекет шайтанға бойсыну деген әрекет деп біледі. Адамның ішінде қараңғы түпсіз тұңғық жасырылған, ал әулие адам («духовник») Қасиетті Жазбаға сүйеніп, адасқан жандарға шынайы жолын табуға көмектесуге міндетті.

Қарапайым санада еуропалық қоғамда ортағасырлық кезеңі көбінесе қараңғылық, шаруалардың крепостнойлық тәуелділігі, инквизиция оттары және т.б. секілді сезілді. Белгілі бір дәрежеде бұл шындық. Адамға деген діни және философиялық көзқарас оның әлемдегі мәнін, өмірін, мақсатын бағалаудың едәуір жоғары деңгейін белгілейтіндігін ескермеуге болмайды. Бұл антикалық дүниенің шексіз, түсініксіз, сондықтан жиі қорқынышты ғарышы емес, бұл Құдайды терең моральдық шындықты, шығармашылық пен ізгілікті анықтаушы ретінде түсінілді. Сондықтан ортағасырлық философияда адам мәселесі жаңа тұрғыдан қойылды. Ортағасырлық философия басты мәселе ретінде адам өмірінің руханилығы мен мағыналығын, сондай-ақ оны күнделікті өмірден жоғарылатуды енгізді. Осылайша, Әулие Августин адам үшін шешуші маңыздылықты интеллектке емес, ерікке, теорияға емес, сүйіспеншілікке, білімге емес, сенімге, рационализмге емес, өмірлік үмітке жатқызды.

Қайта Өрлеу философиясының, сонымен бірге қоғамдық өмірдің ерекшелігі антропоцентризм болды. Әдебиет, кескіндеме, мүсін немесе философиялық еңбектер болды ма, әрбір зерттеудің орталығы — адам болды. Философиялық зерттеулердің натуралистік және діни бағыттары өз орнын антропоцентристік мәселелерге босатты.

Жаңа заман философиясы капиталистік қатынастардың дамуы мен ғылымның, әсіресе механика, физика, математика ғылымдарының гүлденуі әсерінен қалыптасты, бұл адамның мәнін рационалды тұрғыдан түсіндіруге жол ашты. Өз кезіндегі жаратылыстану жетістіктерін ескере отырып, Ж.О. Ламетри, П. Гольбах, К.А. Гельвеций, Д. Дидро секілді француз ағартушылары адам мен машина арасындағы ұқсастықты қарастырып, адамды машина — жоғарғы дамыған интеллект деп санады.

Бірақ, мүмкін, адамды философиялық тұрғыдан түсінуге ең қызықты және маңызды үлесті неміс философы И. Кант жасаған. Оның есімі философия тарихындағы алғашқы антропологиялық бағдарламалардың бірін қалыптастырумен байланысты. И. Кант адамды бір уақытта екі әлемге —

табиғи қажеттілік әлеміне және адамгершілік еркіндік әлеміне жататын жаратылыс ретінде түсінуден шықты. Ол антропологияны «физиологиялық» және «прагматикалық» терминдермен ажыратады. Біріншісі табиғат адамды қалай жасайды, екіншісі — адам еркін әрекет ететін жаратылыс ретінде өзінен-өзі не істей алады немесе істеуі керек екенін қарастырады.

Философияның негізгі сұрақтарын келтіре отырып, И. Кант оларды адам деген не? деген сұрақпен аяқтайды. Оның пікірінше, дәл осы сұрақ философияның барлық басқа негізгі сұрақтарын біріктіреді.

XIX ғасырдағы адам философиясында бірнеше белгілерді ажыратуға болады:

1) адамның рухани дүниесін, оның ішкі әлеміне, оның сезімдері мен тәжірибелеріне назар аударуды тереңдету (С. Кьеркегор, В. Дильтей, Ф. Ницше);

2) әлеуметтік өмірге, қоғам мен адам арасындағы қатынасқа тұтас көзқарас қалыптастыру (О. Конт, Г. Спенсер, К. Маркс);

3) XIX ғасырдың ортасынан бастап пайда болған адамзат концепцияларының антиметафизикалық бағыты. Бұл ерекшелікті түсіндіру керек. Яғни, осы уақыттағы көптеген философтардың пікірі бойынша метафизика мен дін — бұл алғашқы іргетастардан шығарылған екінші деңгейлі мәдени құбылыстар, сондықтан дәстүрлі философиялық мәселелер артық болып қалады. XIX ғасырдың ортасында пайда болған адамзат ғылымдары (психология, әлеуметтану, эволюцияның биологиялық теориясы) бұрынғы философиялық бейнені спекулятивті (рационалды), эмпирикалық негіздерден және практикалық құндылықтардан айырды.

XIX ғасырдың екінші жартысы — XX ғасырдың басындағы орыс философиясының өзіне тән ерекшеліктерінің бірі — адамға көңіл бөлу, антропоцентризм. Мұнда екі бағыт айқын бөлінеді: материалистік және идеалистік, зайырлы және діни. Материалистік бағыт революциялық демократтық, ең алдымен В.Г. Белинский мен Н.Г. Чернышевскийді, идеалистік бағытта В. Соловьев, Н.А. Бердяевті және басқа да бірқатар ойшылдарды айтуға болады.

Егер қазақ философиясындағы адам мәселесін қарастыратын болсақ, Әбу Насыр әл-Фараби мен Абайдың көзқарастарын белгілеуге болады. Абай адамның ақыл-ойын биіктетіп, надандықты айыптайды. Оның зерттеу нысаны — адам. Абай Құнанбайұлы өзінің шығармаларында бұл әлемдегі адамның пайда болуының мәні неде, адам ағзасы қалай жұмыс істейді, адам мен қоршаған ортаның қандай байланысы бар, адам өзінің өміріне әсер етуі мүмкін бе, Алла тағаланың адам өміріндегі рөлі қандай деген көп сұрақтарды қойған. Осы және басқа сұрақтардың бәрі Абайды алаңдатты, ол әр замандағы ойшылдардың тұжырымдарымен байланыстырып, қазақтың күнделікті өмірінен жауап іздеді. Қазіргі заманның өзінде Абайдың кейбір сұрақтарына жауап таба алуы мүмкін емес сияқты.

Біз өз мүмкіндігімізге сәйкес Абай жасаған «толық адам» ұғымын түсінуге тырысамыз. Ұлы ақын мұрасын мұқият зерттегендердің барлығы оның айтқанын өзінше қабылдайды, яғни әр кім Абайдың сөздерін әр қалай түсінуі мүмкін.

Атап айтқанда, Орта ғасырлардың өзінде-ақ әлемнің екінші ұстазы Әбу Насыр әл-Фараби «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары туралы» трактатында адамгершілік жағынан кемел тұлға, бақыт туралы мәселелер көтерді. Оның пікірінше, адамның өзі, өз қолымен, яғни ізгі, қайырымды істер арқылы бақытқа жетуге болады. Сонымен қатар, әл-Фараби алдыңғы қатарға білімді қояды. Білімсіз мемлекеттер ізгілікке жатпайды деп анықтады, өйткені оларда білімсіз бас (имам) сыбайлас жемқорлықтың себебі бола отырып, қоғамның даму мақсатын өз қалауы бойынша анықтайды. Қаланың бақытты болудың жолы — бірінші басшысына байланысты екендігін ғұлама өз еңбегінде көрсетеді. Әл-Фарабидің ойынша, басшының ең алдымен дені сау, ақыл-есі бүтін, есте сақтау қабілеті мықты болу керек. Сонымен бірге, қаланың басшысы білімге құштар, тілге шешен, шыншыл, ар-намысты, рухы биік болуы тиіс [5: 18].

Абайдың «толық адам» туралы ілімінің негізінде әл-Фарабидің «нағыз, кәміл адам» философиялық тұжырымдамасы жатыр, оны Абай өзінің «Қара сөздерінің» он жетінші сөзінде қозғайды. Сонымен, Абай үшін басты құндылық — бұл адам, жәй ғана адам емес асыл мақсаттарға ұмтылған, рухани кемел, ажырамас тұлға [6: 70].

XX ғасырда адамның философиялық және философиялық-социологиялық мәселелерінің дамуы жаңа қарқындылыққа ие болды және көптеген бағыттарда дамыды: экзистенциализм, фрейдизм, неофрейдизм, философиялық антропология.

Фрейдизм мен неофрейдизм адамзаттың философиялық зерттеулерінің дамуына үлкен әсер етті. Алайда мұнда неофрейдизм — австриялық психиатр З. Фрейдтің қазіргі ізбасарларының қозғалысы деген жиі кездесетін пікірлердің қателігін атап өту керек сияқты [1: 39]. Неофрейдизм — өзін

ортодоксалды фрейдизмнен алшақтатқан философиялық және психологиялық бағыт. Ол АҚШ-та 30-жылдары Фрейдтің «әдепті аудиторияны» дүр сілкіндірген тұжырымдарын жұмсарту әрекеті ретінде қалыптасты. Фрейдизм мен неофрейдизмнің арқасында бұған дейін мүлдем түсініксіз болған көптеген әлеуметтік және жеке өмір құбылыстары ұтымды түсініктеме алды. Жеке адамның да, бүкіл қоғамның да өміріндегі бейсаналықтың маңызды рөлін анықтай отырып, фрейдизм адамның әлеуметтік өмірінің бейнесін кең ауқымда және көптеген деңгейде ұсынуға мүмкіндік берді.

XX ғасырдың 20-жылдарында Германияда дамып, адамды зерттеумен айналысатын философиялық білімнің ерекше саласы пайда болды. Оны философиялық антропология деп атайды. Оның негізін қалаушы неміс философы Макс Шелер болды, ал оның одан әрі дамуына Г. Плеснер, А. Гелен және басқа да бірқатар зерттеушілер айтарлықтай үлес қосты. Философиялық антропологияның адам туралы арнайы ілім ретінде пайда болуы адамның философиялық білімінің өсуінің өзіндік нәтижесі болды.

1928 жылы М. Шелер былай деп жазды: «Адам дегеніміз не және оның позициясы қандай?» деген сұрақтар мені философиялық санам ояңған кезден бастап иеленді және басқа философиялық сұрақтарға қарағанда маңызды және басты болып көрінді» [7: 131]. Шелер адамның бүкіл болмысымен философиялық танымның кең бағдарламасын жасады. Философиялық антропология, оның пікірінше, адам болмысының әр түрлі аспектілері мен салаларын нақты ғылыми зерттеуді оның интегралды философиялық түсінігімен ұштастыруы керек. Философиялық антропологияның тұжырымдарының негізі Ф. Ницшенің адам биологиялық кемелдік емес, адам іске асырылмаған, биологиялық тұрғыдан ақаулы нәрсе деген жалпы болжамдары болды. Алайда, қазіргі заманғы философиялық антропология — бұл күрделі және қарама-қайшы құбылыс, онда көптеген мектептер бір-бірімен бәсекелесіп, бір-біріне бәсекелес болып келеді және көбіне мұндай қарама-қарсы пікірлерді ұсынады, оларда адамға назар аударудан басқа жалпы нәрсені ажыратуға әбден болады.

Философия тарихындағы ерекше кезең — марксизм философиясының кезеңі. К. Маркс адам мәселесін метафизикалық тұрғыдан зерттеуге қарсы пікір айтқанымен белгілі. Маркстің адам философиясына қосқан үлесін сипаттап берейік: «Марксизмнің әлеуметтік философиясының адамды түсінуге методологиялық әсері кейбір жолдармен христиан ілімінің әсеріне ұқсас. Онда сонымен бірге жаңа бағдарлар, адамды түсінудің көкжиектері және оның Құдаймен байланысы ашылып, шекаралары да бірден белгіленді. Сонымен, марксизмнің әлеуметтік философиясы адамды қоғамдық өмірде түсінудің жаңа көкжиектерін ашып, бұл көкжиектерді олардың шегі» деп жариялады [8: 23].

Адамзаттың философиялық мәселелерін заманауи зерттеу үшін 1988 жылы Ұлыбританияда өткен XVIII Дүниежүзілік философиялық конгресс шешуші маңызға ие болды. Адам табиғаты туралы дәстүрлі идеяларды сыни тұрғыдан талдаудың шұғыл қажеттілігі туралы идея сол жерде айтылды, бірақ адамның мәніне (табиғаты) толық анықтама беру мүмкін емес екендігі бірнеше рет айтылды.

Қорытынды

Қорытындылай келе, қазіргі заманғы философияның дамуындағы маңызды тенденциялардың бірі — адамға, оның дүниедегі болмысының мәселелеріне және оның ішкі әлеміне деген назардың артуы. Адамды ғылыми танымның күрделі объектісі ретінде зерттеу үшін философиялық ой адамның мәні мен табиғаты, оның болмысының мәні туралы сұрақтарға толық жауап беруге мүмкіндік беретін бірқатар тұжырымдамалар жасады. Ең алдымен адам — жер бетіндегі тірі организмдердің ең жоғарғы деңгейі, қоғамдық-тарихи қызмет пен мәдениеттің субъектісі. Табиғаты бойынша адам белсенді тіршілік иесі. Көбінесе ол өз өмірі мен тағдырын өзі жасайды, ол тарих пен мәдениет әлемінің авторы десек те болады. Адамның белсенділігі, іс-әрекеті өзінің әртүрлі нысандарындағы (еңбек, саясат, білім, т.б.) өзінің тұлға ретіндегі өмір сүру тәсілі, жаңа дүниені жасаушы ретінде анықталады. Оның барысында ол айналадағы дүниені ғана емес, өзінің табиғатын да өзгертеді. Адамның барлық қасиеттері мен қабілеттері нақты тарихи сипатқа ие, ал ол әрекет барысында өзгереді. Қазіргі адамға жоғары білім деңгейі, әлеуметтік белсенділік, прагматизм және эвристикалық, мақсаттылық тән. Қазіргі адам — демократиялық және жалпы адамзаттық құндылықтар мен идеалдарды меңгерген адам. Демек, ол өз тағдырын өз халқының, жалпы қоғамның тағдырынан ажыратпайды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Бенин В.Л. Учебное пособие по социальной философии / В.Л. Бенин, М.В. Десяткина. — Уфа: БГПУ, 2007. — 86 с.
- 2 Древнеиндийская философия: начальный период / под ред. М. Иткина. — М.: Соцэкгиз, 2002. — 272 с.
- 3 Лосев А.Ф. История античной эстетики: Ранний эллинизм / А.Ф. Лосев. — М.: Фолио, 2009. — 960 с.
- 4 Августин А.О. Граде Божьем. —Кн. 14 [Электронный ресурс]. / А.О. Августин. — Режим доступа: https://azbyka.ru/otechnik/Avrelij_Avgustin/o-grade-bozhem/14_4
- 5 Әбу Насыр әл-Фараби. Жеті томдық жинағы. Т. 1. Қайырымды қала. / Әбу Насыр әл-Фараби; құраст.: Р. Сейсенбаев. — Алматы: Халықаралық Абай клубы, 2019. — 248 б.
- 6 Абай. Қара сөз. Книга слов. Book of words. / Абай; ред. Р. Сейсенбаев. — Алматы: Халықаралық Абай клубы, 2019. — 338 б.
- 7 Шелер М. Положение человека в космосе. Избранные произведения / М. Шелер. — М.: Гнозис, 2004. — 194 с.
- 8 Барулин В.С. Социально-философская антропология. Общие начала социально-философской антропологии / В.С. Барулин. — М.: Онега, 2004. — 256 с.

М.Т. Уксукбаева, М.У. Исаева

Проблема человека в истории философской мысли

В статье рассмотрена проблема человека в философии разных исторических периодов — философии Древнего Мира, Античности, Средневековья, эпохи Ренессанса, философии Нового времени, Современности. Сначала изучены первые философские взгляды на проблему человека, сложившиеся в древневосточной философии (в философии Древней Индии, Древнего Китая). Также человек характеризуется как объект рассмотрения в верованиях древних людей. Определены основные западноевропейские подходы античной философии к выделению человека в качестве отдельной и специальной философской проблемы (Протагор, Сократ, Платон, Аристотель). Подчеркнуто, что западноевропейское Средневековье отмечено сильнейшим воздействием христианского мировидения, на все стороны жизни людей, тем более — на жизнь духовную, которая была неотделима от религиозного мировоззрения (А. Августин). Показано, что философия Нового времени формируется тем, что был открыт путь к рациональному истолкованию человеческой сущности (Ж.О. Ламетри, П. Гольбах, Д. Дидро, И. Кант). Выделяются особенности в философии человека XIX века. Кроме того рассматриваются характерные особенности русской философии второй половины XIX–начала XX вв. (Белинский, Чернышевский, Бердяев, Соловьев). В статье также рассмотрена проблема человека в казахской философии, описаны взгляды Абу Насыра аль-Фараби и Абая. Представлены антропологические проблемы XX века в западноевропейской философии.

Ключевые слова: философская антропология, особенность теоцентризма, представление о тотемизме, проблема антропоцентризма, «физиологические» и «прагматические» термины, фрейдизм, неофрейдизм.

М.Т. Uxukbayeva, M.U. Issayeva

Problem of person in the history of philosophical thought

This article examines the problem of a man in the philosophy of different historical periods — the philosophy of the Ancient World, antiquity, the Middle Ages, the Renaissance, the philosophy of the New Age, modernity. Initially, the first philosophical views on the problem of person developed in ancient Eastern philosophy (in the philosophy of Ancient India and China) are considered. A man as an object of study in the beliefs of ancient people is characterized. The main Western European approaches of ancient philosophy to the allocation of a person as a separate and special philosophical problem (Protagoras, Socrates, Plato, Aristotle) are determined. It is also emphasized that the Western European Middle Ages were marked by the most powerful influence of the Christian worldview on all aspects of people's lives, particularly on the spiritual life, which was inseparable from the religious worldview (A. Augustine). It is shown that the philosophy of the New Age is formed by the fact that the path to the rational interpretation of human essence was opened (J.O. La Mettrie, P. Holbach, D. Diderot, I. Kant). Features in the philosophy of person of the nineteenth century are highlighted. In addition, the peculiarities of Russian philosophy in the second half of the XIX — early XX century and anthropological problems of the 20th century are presented (Belinsky, Chernyshevsky, Berdyaev, Soloviev). Finally, the article also considers the problem of man in Kazakh philosophy and describes viewpoints of Abu Nasr Al-Farabi and Abay. Anthropological problems of the XX century in Western philosophy are presented.

Keywords: philosophical anthropology, peculiarity of theocentricism, idea of totemism, problem of anthropocentrism, “physiological” and “pragmatic” terms, Freudianism, neo-Freudianism.

References

- 1 Benin, V.L., & Desiatkina, M.V. (2007). Uchebnoe posobie po sotsialnoi filosofii [Social Philosophy Study Guide]. Ufa: Bashkir State Pedagogical University [in Russian].
- 2 Itkina, M. (Ed.). (2002). Drevneindiiskaia filosofii: nachalniy period [Ancient Indian Philosophy: The Beginning Period]. Moscow: Sotsekgiz [in Russian].
- 3 Losev, A.F. (2009). Istoriia antichnoi estetiki: Rannii ellinizm [A History of Ancient Aesthetics: Early Hellenism]. Moscow: Folio [in Russian].
- 4 Augustine, A.O Grade Bozhem [On the City of God]. Book 14. Retrieved from https://azbyka.ru/otechnik/Avrelij_Avgustin/o-grade-bozhem/14_4 [in Russian].
- 5 Abu Nasyr Al-Farabi (2019). Zheti tomdyq zhinagy. Tom 1. Qaiyrymdy qala [Seven-volume collection. Volume 1. Good city]. R. Seisenbayev (Ed.). Almaty: Khalyqaralyq Abai kluby [in Kazakh].
- 6 Abay (2019). Qara soz. Kniga slov. Book of words. R. Seisenbayev (Ed.). Almaty: Khalyqaralyq Abai kluby [in Kazakh].
- 7 Sheler, M. (2004). Polozhenie cheloveka v kosmose [The position of man in space]. Izbrannye proizvedeniia. Moscow: Gnozis [in Russian].
- 8 Barulin, V.S. (2004). Sotsialno-filosofskaya antropologiya. Obshchie nachala sotsialno-filosofskoi antropologii [Socio-philosophical anthropology. General principles of socio-philosophical anthropology]. Moscow: Omega [in Russian].

Е.А. Юнисов^{1*}, А.О. Турсынбаева¹, Ш.Б. Сагатова²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

²Алматы менеджмент университеті, Қазақстан

(E-mail: astana14_14@mail.ru; unisoversin@mail.ru; aigul_73kz@mail.ru)

Қазақ мәтіндеріндегі «ұят» ұғымының өрнектелуі

Мақалада қазақ мәтіндеріндегі терең, жан-жақты талдау жасау негізінде ар, ұят, ұждан ұғымдарының мәні ашылған. Ар, ұят және ұждан ұғымдарының бір-бірінен айырмашылығы, Шәкәрім салған ар ілімінің басты мақсаты, Шәкәрімнің үшінші анығы — ұжданның ар түсінігімен байланысы, қазақ мақал-мәтелдеріндегі ар мен ұяттың алатын орны, қазақтың ұлы тұлғаларының осы ұғымды зерделеуі, ар мен ұят ұғымының өткені, қазіргі кезеңі кеңінен сараланып, оның болашағына мән берілген. Ар ұғымының ағылшын тіліндегі аудармасы «conscience», орыс тілінде «совесть», ұят ұғымын ағылшын тілінде «shame», орыс тілінде «стыд» дегенді білдіреді. Ал ұждан ұғымының Шәкәрімдік метаұғым яғни, ар деп берілуі нақты әрі дәл еместігі зерделеніп, қазақ ұғымындағы «ұят» түсінігінің орыс тіліндегі «стыд» емес, «совесть» екені дәлелденген. Қоғамдық мәдениетті ұят ұғымынсыз қалыптастыру мүмкін болмағандықтан, осы ұғымды дұрыс қолдану жолдары көрсетілген.

Кілт сөздер: ұят, ар, ұждан, намыс, ұғым, түсінік, мақал-мәтелдер, ғұлама, таным, сана, мәтін, адам, тіл.

Kipicne

Қазақ баласы үшін ұят ұғымы асыл қасиет болып табылады. Көзге көрініп тұрған зат болмаса да, қоғам мәдениеті үшін бұл ұғым өркениетті, дамыған заманда ауадай қажет. Ұят ұғымы сақталмаған қоғамда мәдениет туралы ой қозғаудың өзі қисынсыз, сондықтан арлы заманда тіршілік ету — адамзаттың негізгі арманы. Жылдар жылжып, заман өзгеріп жатса да, пенде үшін адами құндылықтарды сақтау маңыздылығы басты қажеттілік екені белгілі болып тұр. Қазақ мәдениетінде бала өмірге келгеннен бастап «бала тәрбиесі» басты міндет болады, сол тәрбиенің басты мақсаты адам бойында адами құндылықтарды дұрыс қалыптастырып, адам баласының адам болып қалуын көздейді. Ұят ұғымы жер бетінде адамға ғана қатысты түсінік болғандықтан, әуел бастан құдайдың адам баласына берген асыл сыйы деп қабылданады. Бала тәрбие арқылы өз айналасында нені істеген дұрыс болады, нені істегені бұрыс болатынын біліп өседі. «Ұят болады» деген ұғымның санаға сіңуі адамды адами жолдан тайдырмай, бауырмалдық, қамқорлық, мейірімділік, әділеттілік жолынан адастырмайды. Алайда қоғамда орын алып жатқан ұятсыз әрекеттер көбеймесе, азайып жатпағанын күнделікті ақпарат жүйелерінен де, күнделікті өмірде түрлі әрекеттерден көріп те, естіп те, оқып та жатырмыз. Қоғамдағы мұндай келеңсіз құбылыстар көкірегі ояу, көзі ашық азаматтарды ойландырмай қоймайды. Тек ойланып қана қою аз, олардың түпкі себептерін анықтап, зерттеп, салдарларын жою үшін ұтымды жолдарын ұсыну керек.

Сондықтан осы мақаланың басты мақсаты «ұят» ұғымының қазақ мәдениетіндегі орнын анықтау болып табылады. Қазіргі таңда бүкіл дүние жүзінде технологияны неғұрлым дамыта отырып, сол арқылы адам өмірін, тіршілігін жеңілдету басты міндет болып есептеледі. Дегенмен технология дамып, адамның еңбек ету әрекеттері жеңілденгенімен, қылмыс түрлері жарыса дамып бара жатыр. Сол себепті бүгінгі күні әлемнің психологтері, философтары мен тіл мамандары адами құндылықты білдіретін ұғымдарға аса назар аударып жатыр. Қазіргі қоғамдағы ұят пен ар ұғымдарының қабылдануы мен көрініс табуы тұрғысынан мақалада қозғалатын мәселелер өзекті болып табылады. Ұят ұғымның мақсаты айналаға әділеттілікпен қарау болғандықтан, дәл қазіргі қоғам үшін осы ұғымның маңыздылығы басты бағыт болып табылады.

Қазақ мәтіндерінде «ұят» деген ұғымды ең биік адамдық қасиеттерге жатқызады. Адамның адам екендігін танытатын бірден-бір көрсеткіш — «ұят» ұғымы. «Ұят» арқылы адамның адамдық деңгейінің қандай екенін аңғаруға болады. Сондықтан тал бесіктен жер бесікке дейін әрбір қазақ баласы өз ұяты үшін өмір сүреді, оны қастерлейді, сақтау үшін күреседі. Қазақ тілінде «Өлімнен ұят

* Хат-хабарларға арналған автор. Email: unisoversin@mail.ru

күшті», «Ақылың болса, арыңды сақта, Ар, ұят керек әр уақытта», «Ұятсыз адам иттен де жаман», «Ұяттан кіретін тесік таппадым» сияқты мақал-мәтелдер мен тіркестердің көптігі және қазақтың белгілі ақын-жазушыларының барлығы аталмыш ұғымнан айналып өтпегені «ұят» ұғымының семантикалық құрылымына үңіле отырып, белгілі бір модель құру қажеттігін тудырып отыр.

Зерттеу әдістері

Зерттеуде қазақ тілінде жазылған мақал-мәтелдер, маржан сөздер, нақыл сөздер, сөздіктер, қазақ афоризмдері мен ұлы ғұламалары Анақарыс (Анахарсис), Тонкөк, Тоқсары, Әбу Насыр әл-Фараби, Махмұд Қашқари, Қожа Ахмет Иассауи, Төле Әлібекұлы, Сырым Датұлы, Шоқан Уәлиханов, Абай Құнанбаев, Шәкәрім Құдайбердиевтің еңбектеріндегі тұжырымдамалар негізінде герменевтикалық және салыстырмалы әдістер арқылы талдау жасау қолданылады.

Барлық адам «ұят» ұғымын жақсылықты жаманнан ерекшелейтін ұғым ретінде түсінеді, бірақ бұл ұғымды тереңірек қарастыратын болсақ, шынайы табиғаты мен қызметін анықтау қиынырақ болады. Ұяттың табиғаты мен қызметіне тереңірек үңілсек, «туа біткен бе әлде тәрбиенің арқасында қалыптаса ма, егер туа біткен нәрсе болса, онда неге барлық адамдарда болмайды, егер қоршаған ортаның ықпалынан қалыптасады десек, бұл ықпал неге кейбір адамдарға әсер етпейді» деген сұрақтар туындайды. Адами құндылықтар мен нормаларға деген адамның көзқарасы өзгеруі мүмкін немесе бір кезде ұят болып саналатын түсініктер уақыт өте келе қалыпты жағдайға айналуы мүмкін.

Дегенмен, қазақ мәдениеті үшін «ұят» ұғымының орны ерекше десек те, осы ұғымға синоним ретінде жүретін «ар, ұждан, ождан» деген сөздер бар. «Арсыз адам, ұятсыз адам, ұяты жоқ», тіпті екеуін бір сөз қылыпта «ар-ұяттан жұрдай» деген тіркестермен айтылады. «Ар» ұғымының мағынасының тереңірек екені белгілі болғанымен, қаншалықты тереңде, неге ар менен ұят бірге жүреді, екеуі бір ұғым ба, жоқ әлде бөлек нәрсе ме деген сұрақтарға жауаптардың ара-жігі герменевтикалық және салыстырмалы әдіс арқылы ашылады.

Нәтижелер мен оларды талқылау

«Ұят» ұғымының қазақ сөздіктерінде түсіндірілуі

Жалпы ағылшын немесе орыс тіліндегі сөздіктерде ұят ұғымы адамның адами құндылықтарын суреттейтін ұғымдар ретінде көрсетілген. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде ұят дегеніміз ол адамның ары, намысы, әдеби деп береді де ал, «ар» ұғымын адамға ғана тиесілі асыл қасиет, ол ұят, намыс деп көрсетеді [1: 58]. Бұл анықтаманы зерделесек, ұят дегеніміз — адамның ары, ал «ар» ұғымы — адамның ұяты, демек, ар мен ұят — бір ұғым немесе бір ұғымды білдіретін түсінік деген сөз. Сонымен қатар қазақ тілінде «ар-ұят» деген де тіркес қолданылады. Қос ұғымның қосарланып келуі екеуінің мағынасының бір екенін көрсетеді.

Тағы да осыған ұқсас баламамен Абай тілі сөздігінде «ар» ұғымын адамның адамгершілік қасиеті, оның ұяты және намысы деп айқындайды [2: 51]. Мұқағали сөздігінде «ар» ұғымына адамның адамгершілігіне тән ізгі қасиеті, ождан, ұяты, намысы деп түсіндірсе, «ұят» сөзін адамның ары, намысы, ұжданы деп зерделейді [3: 89, 955]. Бұл сөздіктерді зерттей келе, ар мен ұяттың адамның адамгершілігін анықтайтын өлшем ретінде беріліп, бір ұғымдық синоним ретінде анықталатынына көз жеткізуге болады.

Қазақ Совет Энциклопедиясында «ар, ұят» ұғымын тұлғаның өз бойындағы адамшылық қасиеттеріне ұждан тұрғысынан өз-өзіне баға беруі деп түсіндіреді [4: 394]. Аталған сөздікте ар мен ұятты адамның өз әрекетіне ұждандық тұрғыдан деп көрсетілуі, «ұждан» ұғымының ар мен ұяттың қосындысы екенін аңғаруға болады. Қазақ тілінде адамның ұялуы екі түрлі болады, біріншісі адамның қоршаған ортасына қатысты болса, мысалы өзінің бұрыс әрекеті үшін қоғамнан ұялу, елден ұялу, ағайын-туысқандарынан ұялу, ал екіншісі — адамның өзінен ұялуы немесе адамның құдайдан ұялуы. Адамның қоршаған ортасынан ұялуы — ұят, ал өзінен немесе құдайынан ұялуы — ар деген ұғыммен жүреді. Қазақ тілінде ар ұғымының мағынасының тереңірек екенінің себебі адамның өзі мен құдайы айналаға қарағанда биіктеу болуының себебінде. Егер де біреуге әділетсіздік жасап, ол адам сізді кешірмесе, ондай құбылыспен адам өмір сүре алады, ал егерде сол әділетсіздік үшін өзіңізді кешіре алмасаңыз, өмір сүру оңай нәрсе емес. Бұл дегеніміз адамның сыртқы ұятқа қарағанда, ішкі ұяты күшінің басымырақ екенін, яғни, ар ұғымының түбінің тереңірек екендігін білдіреді.

Ұят ұғымын адамның ішкі және сыртқы ұяты деп екіге бөлуіміздің себебі Шәкәрім энциклопедиясында «ар, ұят, ұждан» ұғымдарын жекелеп зерделеуінде, аталған ұғымдарға бөлек түсінік беріледі. «Ар» ұғымын адамның адами санасы, яғни адамның өзіне қатысты ұялуы, «ұят»

дегеніміз адамның ішкі толқынысының сыртқы көрінісі, ал «ұждан» дегеніміз адамның асыл қасиеттерінің жиынтығы деп көрсетеді [5: 107, 701, 696]. Аталған сөздіктерден шығатыны ар деген сөзді орыс тіліне «совесть», ағылшын тіліне «conscience» және ұят ұғымын «стыд» немесе «shame» деп аудару дұрыс емес, оның себебі қазақ тіліндегі ұяттың мағынасы ағылшын немесе орыс ұятынан тереңірек болуында. Егер ағылшын ұяты қысылу, қымтырылу, маскара болу сияқты адамның психологиялық әрекетін көрсететін болса, қазақ ұятының мағынасы философиялық тереңірек мағынада өрбиді. Қазақтың ұяты адамның көңіл күйімен қатар қоршаған ортасының алдындағы міндеті ретінде суреттеледі. Қазақтың ұяты атадан балаға келе жатқан тәрбиесі, адамдық парызы мен борышын сақтауы болғандықтан, қазақ тіліндегі ұятты орыс тіліне «совесть», ал ағылшын тіліне «conscience» деп аудару әлдеқайда дұрыс болары сөзсіз. Ұждан ұғымы Шәкәрімнің ар ұғымына берген метатүсінік деп оны ар ұғымының синонимі ретінде көрсетілуі де қисынсыз. Шәкәрім өзінің «Үш анық» еңбегінде көрсеткен ұждан ұғымы адамның ішкі ұяты мен сыртқы ұятының қосылуы, яғни ұждан екі ұяттан тұрады: біріншісі — ұят, екіншісі — ар. Шәкәрім тек адамның ішкі ұятының анықтығын көрсеткісі келсе, адамдарға түсінікті сөзбен «ар» деп бере салар еді. Шәкәрімнің ұждан деп көрсетуі ол тек қана адамның ары емес, оның ұяты да екенін білдіреді. Қысқаша айтқанда ар, ұят, ұждан ұғымы орыс және ағылшын тілінде жекелеп көрсетілмейді, бұл ұғымдар бір түсінікпен «совесть» немесе «conscience» болып шығады.

«Ұят» ұғымының қазақ мақал-мәтелдерінде көрсетілуі

Ұят ұғымының ағылшын тіліндегі ұяттан тереңде екенін, «Өлімнен ұят күшті» деген тіркестің өзі «ұят» ұғымының барлығынан жоғары екенін меңзейді. Сондықтан бұл ұғымның ағылшынның «shame», орыстың «стыд» деген ұғымынан мағынасы жоғары екенін тағы да бір дәлелдейді. Төмендегі мақалдардан адамның ұяты сыртқы және ішкі ұяттан тұратынын аңғаруға болады:

«Жігіттің құны жүз жылқы, Ары мың жылқы» (Адамның яғни ішкі ұяты, адамның өзі);

«Ұрымен жақын болсаң, ұятқа қаларсың» (Сыртқы ұяты, досыңның әрекетіне жауапты болу);

«Ұялмаған бұйырмаған астан ішер» (Сыртқы ұят, басқа адамдардың алдында әдептілік сақтауды білмеу);

«Бар барын жейді, ұятсыз арын жейді» (Ішкі ұят, адамда адами сананың болмауы);

«Бермегенді беріп ұялт» (Сыртқы ұят, біреуге адами қасиеттің жоғарылығын білдіру);

«Ұлы сөзде ұяттық жоқ» (Сыртқы ұят, ақиқатты мойындау әдепсіздік емес);

«Ұлдың ұяты әкеге, қыздың ұяты шешеге» (Сыртқы ұят, ұлын мен қызыңның әрекетіне жауапты болу);

«Жақсымен жолдас болсаң, жетерсің мұратқа, жаманмен жолдас болсаң, қаларсың ұятқа» (Сыртқы ұят, жақының үшін міндетті болу);

«Көрмесе — жат, көріспесе — ұят» (Сыртқы ұят, жақындарыңның алдындағы парыз);

«Келгенше, қонақ ұялар, келген соң, үй иесі ұялар» (Сыртқы ұят, қонақ алдында адами міндеті, парыз);

«Қонақ қонса, ет пісір, ет піспесе, бет пісір» (Сыртқы ұят, үйге келген адамды адамша қабылдау міндеті) [6: 42-187].

Көрсетілген мақалдарды зерделейтін болсақ, ар мен ұят ұғымы мағынасының бір екенін, екеуінің адамның адамгершілік қасиетті қамтитынын көрсетеді, тек айырмашылығы — адамның елден ұялуы және адамның өзінен ұялуы. Мақалдарда қазақ мәдениетінде ішкі ұятқа қарағанда сыртқы ұят туралы көбірек айтылатынын байқауға болады. Адамның ары адамның ұятынан тереңде деп айтқанымызбен, іс жүзінде сыртқы ұяттың жоғары екенін көрініп тұр. Адамның ішін ешкім көріп жатқан жоқ, ең бастысы — сыртқа көрсетпеу, яғни сыртқы ұятты сақтау. Бұл қазақ тіліндегі «елге қайтып қараймын, жұрт не ойлайды, елден ұят болады» деген тіркестердің де қазақ мәдениетінде тәрбие арқылы санаға сіңіп, сыртқы ұяттың әрекеті ішкі ұятқа қарағанда басымдау екенін тағы бір айқындайды. Егер де ар ұғымының мағынасы ұят ұғымынан терең болу керек болса, қазақ мәдениетіндегі ішкі ұяттың сыртқы ұяттан төмендеу болуының өз себептері бар.

Біріншіден, жаугершілік заманнан қалыптасқан бірге болу, бірге жену, бірлікте болу деген ұжымдық мәдениет адамның өзі, ішкі қалауы деген түсінікті жойып жіберген. Ең бастысы бастың амандығы болған заманда адамның ішкі қалауының маңыздылығы шынымен де маңызды емес шығар. Көппен бірге болудың арқасында жауды жену санасы адамның сыртқы ұятының басым болып кетуіне жол береді.

Екіншіден, қазақ мәдениеті «жалғыздық» ұғымына қарсы, «жалғыздық тек құдайға жарасады» деп адам баласының жалғыз болмауының өзі адамның міндеті ретінде қабылданады. Мұның астары

адамның өмірге ұрпақ әкелуді мақсат етуі екенін көрсеткенімен, адамның ішкі ұятының сыртқы ұяттан төмендеуі болды.

Үшіншіден, халықтың білімсіздігі еді, білімсіз адамның ішкі танымы өз-өзін тани алмаса керек, сондықтан ішкі танымы жоқ адам сыртқы таныммен өмір сүруге мәжбүр болады. Бұл дегеніміз қазақ мәдениеті алдымен сыртқы ұятпен өмір сүргенін көрсетеді. Сыртқы ұят адамның қоршаған орта алдында адами міндеттерін сақтау болғандықтан, тек осы бағытта өмір сүру адам баласының жеке қалауы деген ұғымды жойып, ардың іс жүзінде ұяттан төмен тұруына алып келді.

«Жігіттің құны жүз жылқы, ары мың жылқы» деген мақалдың өзінде адамның ішкі ұятын көрсететін сияқты болғанымен, түптеп келгенде жігіттің айналасына істеген ісі арқылы сыртқы ұятын көрсетіп тұр. Егер де осы мақалда жігіттің құнын оның арынан бөлмей, «Жігіттің құны — баға жетпес қазына» деп, жігіттің өзінің жеке-дара тұлға екенін айқындап, жігіттің өз қалауының жоғары екені көрсететін болсақ, қазақ мәдениетіндегі қоғамдық қалау отандық тілек мәдениетінде көрініс бермей, эгоизмдік бағытта кетер еді. Бұл жігіттің қоғамдық міндетінің жоғары екені көрсетіп тұр.

«Ұрымен жақын болсаң, ұятқа қаларсың» деген мақал жаман адамнан бойынды аулақ ұстау, егер бойынды аулақ ұстамасаң, сенің өзің де сондайсың, сыртқы ұятты сақтамайсың деген болар еді. Егер дәл осы мақалды ағылшын мәдениетіне ауыстырсақ, бұл мақалды қабылдас еді, себебі ағылшын мәдениетінде «сен басқа адамсың және сен досыңның әрекеті үшін ұятқа қалмайсың».

Қазақ мәдениетінде қонаққа деген құрмет өте жоғары, үйге келген адамды сыйлап, қошеметтеу — мәдениет пен дәстүрдің ең әдемі түрі. Сондықтан болар, қазақ мақалдары «ар, ұят» ұғымын қонақпен көп байланыстырады. «Бермегенді беріп ұялт» мағынасы қолы қатты, сараң, тас адам болмауды, қолыңда артық нәрсе болса, бөлісуге үндеп тұр. Қолда барыңды беру, бермесе де беру — біреуге сарандығын астарлы түрде түсіндіру, сол адамды ізеттік жолына салудың таптырмас жолы. Қатесін түсінген адам екінші рет басқаша әрекет етеді. Беру — ол сенің ізетің, адамгершілігің, көмегің болып есептелсе, ағылшын мәдениеті бұл мақалды біреудің саған қарыз еместігін, оның өзінің нәрсесінің саған беруге міндетті еместігін сол үшін оған ренжудің де, оны ұялтудың да қажет емес екендігін көрсетеді. Адам өзі санасы жетіп, жүрек қалауымен бермесе, одан сол нәрсені талап етіп, беруді үйретудің өзі адамдық іске жатпайды.

Қазақта туған-туысқан жетерлік; адамның көпшіл, бауырмал болуы, ағайын-жекжатпен араласуы — адамгершіліктің сипаты. «Көрмесе — жат, көріспесе — ұят» деп «ұят» арқылы адамға міндеттеме қояды да, сол міндетті орындайды. Мүмкін ол адам жат болуға даяр шығар, бірақ негізгі мақсат адамның өз жағынан бауырмалдығын таныту, ара-қатынасын үзбеу болып табылады. Индивидуалдық мәдениетте мұндай ұятты адамның өзін-өзі қинауы, тіпті, керісінше ұятсыздығына жатқызады. Себебі көңіліңіз қаламай, көріскенше, қаламасаңыз, сол адаммен қарым-қатынасыңызды үзе беріңіз.

«Баланың ұяты — әкеге, қыздың ұяты — шешеге» деген ұғым — қазақ мәдениетінде ұл мен қызды тәрбиелеудегі басты міндет. Бала адами жолдың қандай екенін әке-шешенің тәрбиесі арқылы ұғынады. Әке-шеше өмірден өткенше, баланың әрекеттеріне жауапты болады. Ата-ананың атына кір келтірмей өмір кешу — адамзаттың міндеті. Оларды жерге қаратпай, маскара атаққа жеткізбей өсу — ұл мен қыздың адамдық парызы. Әр ісінді адами тұрғыдан қадағалап, баға беріп отыру — әке мен шешенің міндеті. Алайда бала деген сіздің асыраған итіңіз немесе мысығыңыз емес, бала әке-шешенің қалауымен өмір сүруі қаншалықты дұрыс? Неліктен адамның бар өмірі баланың ісіне араласумен өтуі керек? Баланы бақтың, қақтың, бере алған тәрбиенді бердің, ары қарай сол баланың ісіне ұятты болу дұрыс па?

Адам баласы сыртқы ұятты тәрбиеден алады, ол адамның айналасы үшін қоғам алдындағы парызы болса, ішкі ұят адамның өз қалауы, өз танымы арқылы дамиды, адам өсу барысында өзі көргенін көңіліне тоқиды, санасымен зерделейді, одан кейін ұждандық ұғымда өмір сүруі тиіс. Ұждандық ұғым — адамның ішкі ұяты мен сыртқы ұятының бір-бірімен тепе-теңдігін табуы, Шәкәрім айтқан ұжданның анықтығы, егер адам сыртқы ұятпен өмір сүрсе, адамның жеке «Мен» деген түсінігі жойылып, адам тек қоршаған ортаның қалауымен ғана өмір сүреді. Егер адам тек ішкі ұятпен өмір сүрсе, адамда эгоизмдік қасиет басым болып кетеді, яғни мен қалаймын, мен өзім білемін деген сияқты түсінікпен өмір сүріп, адам баласы қоғаммен санасуды доғарады, сондықтан осы екеуінің ортасын тауып, тепе теңдікте ұстау адам баласының басты мақсаты болып табылады. Бұл ұғым ұждан деп аталады.

Ұяттың ұлы күшін сезінуге адамдық сана арқылы ғана жетесің, мысалы, «ақылың болса арынды сақта, ар-ұят керек әр уақытта» деп, адамға ар-ұяттың қажет екенін, оны түсіну ақылыңа байланысты

екенін білдіреді. Ақымақта ардың болмайтыны түсінікті болғанымен, ақыл арқылы арды сақтау мүмкін бе? Ақылдың да дұрысы және бұрысы болады. Егерде балаға қандай да бір әрекетті істеуді дұрыс деп тәрбиелесе, сол баланың санасы соны істеген дұрыс деп есептейді. Атом бомбасын ойлап тапқан физиктер өз кезеңінің ең ақылды ғалымдары болды, алайда сол ғалымдардың ешқайсысы ардан аттап жатырмыз деп ойлаған жоқ, оның себебі: сол кезде олардың санасында «жауды жеңу» деген міндет тұрды. Қарапайым халықты зар жылатып, арды аттап кеткенін ешқайсысы байқаған жоқ, керісінше, жауды жеңуге ат салысқаны үшін өз арының алдында өздерін биік ұстап, мақтан тұтты. Сондықтан сыртқы ұят тәрбие арқылы бағытталатын болса, ішкі ұят тәрбиеге бағынбайды. Себебі ішкі ұят, ішкі қалау адамның махаббаты арқылы келеді. Бір нәрсені сүюге адам баласын тәрбиелеу мүмкін емес, өйткені махаббат әркімде әрқалай болады, махаббаттың ортақ заңы болмайды.

Ар-ұяттың адам бойында болуының әйел адамға қарағанда, ер адамда болу міндеттілігі де көп мақалдарда кездеседі. Ар мен ұяттың ағылшын мәдениетінде жынысқа қарап бөлінуі кездеспейді, себебі ағылшын мәдениеті адамды жеке тұлға деп қарастырып, тұлғалық мәдениетті бір жақты белгілейді. Ал қазақ мәдениетінде ер адамның орны, ақылы, тәрбиесі әйел адамға қарағанда басымырақ екені байқалады. «Ары жоқ жігіттен ары бар қыз артық», «Арын сатқан ер оңбас», «Арыстанға темір шынжыр ар емес», «Жақсы аттың жалын сақтағанша, жақсы жігіттің арын сақта», «Керуен көркі нарымен, Батыр көркі арымен», «Ары таза жігіттің жаны таза», «Ер жігіттің ұялғаны — өлгені», «Ар-намысы бар жігіттің жолдасы бар жолында, ар-намысы жоқ жігіттің ұяты бар қолында» деген сияқты мақалдарда ар мен ұяттың сақталуы мен қажеттілігі ер адамдарға міндетті екені аңғарылады. Қазақ ұғымында ұл баланың орны әрқашан ерекше, ұл үйдің иесі, тірегі сол ұрпақты жалғастырушы, сондықтан ұл баланың ары қыз баланың ары мен ұятынан маңыздырақ болады. «Қан, жан, тек, ру» сияқты ұғымдардың сақталуы, санаға сіңуі де ішкі ұяттың төмендігін береді.

Қазақ мәдениетінде «абырой, намыс» деген ұғымдарға үлкен мән берілген, намысты бермеу, абыройды сақтау үшін адамдар басын өлімге тіккен. «Ұят бар жерде абырой төгілмейді, абырой бар жерде ар шапаны сөгілмейді» деп ұят пен ардың бірге жүретінін, ұяттың сыртқы құбылыс екендігі, сондықтан оның төгілетінін, ардың ішкі құбылысы екендігі, сондықтан оның сөгілетінін айтқан.

Қазақ тілінде жазылған мәтіндер ар мен ұяттың ұғымынан гөрі арсыздық, ұятсыздықты көп қозғаған. Егер ар мен ұят ақыл арқылы қалыптасады десек, ақымақтықты ар мен ұяттың жоқтығы деп есептейміз. Адам өмірге ақымақ болып немесе ақылды болып келмейді, бірақ ары қарай сол ақылды дамыту әркімнің өз қолында. Ақылы дамыған, саналы адам ары мен ұятын тепе-теңдікте сақтайды. Тек қана ары мен ұяты үйлесім тапқан адам өмірдегі шынайы еркіндікті сезінеді. Шәкәрім салған ар ілімінің мақсаты сыртқы әлемде қоршаған орта үйретеді, алайда ішкі ұятты да үйренуді ұмытпау керек екендігін көздеген.

«Ұят» ұғымын ұлы ғұламалар еңбегінде

Қазақ тіліндегі жазылған ар мен ұят ұғымын Анақарыс (Анахарсис) жазбаларынан бастап саралайтын болсақ, Анақарыс адамдардың топастығына нала болып, «ақымақтардың арасында ақылды болудың өзі ақымақтық» деп көрсетеді. Адамдардың ақымақтығы өз заманындағы адамдардың тек сыртқы ұятпен өмір сүруі деп, қоғамдық міндет қалай болса, солай өмір сүруге тиіссің деген ойды айтады. Анақарыс өз жазбаларында «Еркін адам дегеніміз өз қалауымен, өз заңдарымен өмір сүретін адам» деп ар ұғымының негізгі мағынасын ашып көрсеткен. Бұл жерде ар ұғымының ішкі құбылыс екені анық көрсетіледі. [7: 15-16]. Анақарыстың ағасы тәрбиемен бойына сіңген сыртқы ұятпен өмір сүрген, өмірде не дұрыс деп үйретілді соны дұрыс көрді де, інісінің өз қалағанын істегенін түсіне алмады. Анақарыс болса, шетелге шығып ел көрді, жер көрді, санасы өзгерді де, ішкі әлемінің әмірімен өмір сүре бастады. Алайда сыртты ғана танушы ағасы інісінің ісін сатқындық деп танып, туған інісін аямастан өлтіріп тастады. Ішкі әлемді танымай өмір сүргендер қоғамды белгілі бір міндет деп қарап, басқа жағына үңілуге санасы жетпейді. Қазіргі қоғамдағы терроризмді де осыған жатқызуға болады.

Шығыс Түркі Қағандығының негізін қалаушылардың бірі Тоныкөк «Жеңілістің өзінен де ұяты жаман» деп айтты [7: 18]. Тоныкөктің қалауы мен тілегі жауды жеңіп, түрік тайпасын құру болғандықтан, егер одан жеңілсе, өз арының алдында жер болатынын айтады. Мұндағы «ұят» ұғымы ағылшын тіліндегі қызару, қымсылу түріндегі ұят емес, бұл адамның жеңіліске ұшырағандағы ішкі әлемі. Бұл тағы да ұяттың мағынасының тереңірек екенін айқындайды. Сол кездегі қоғам ішкі әлемді тани алмағандықтан, сыртқы әлеммен өмір сүрді, қысқаша айтқанда адамдардың сол кездегі бар ары

сол болды. Біздің заманға келіп жеткен осындай ұят басқа, көлеңкелі ұятқа айналды, елдің алдында ұят болмас үшін адамдар айлаға, қулыққа бет бұрды. Бұл тағы да қазақ мәдениетінде іс жүзінде ардың ұяттан кейін қалғанын көрсетеді.

Ұяттың ардан жоғары шыққанын біздің заманымызға дейінгі шамамен VII ғасырларда өмір сүрген скифтік әулие Тоқсары тұжырымдарынан көруге болады, ол адамгершілік қасиеттердің ең жоғарғысы ретінде «достық» деген ұғымды суреттеді. «Досыңның арына тигені, өзіңнің арыңа тигені» деп «ар» ұғымының екі адамдық түсінігін берді. Бұл тағы да бауырмалдық тәрбиемен келген жан-жағындағы адамдарға міндеттіліктің ішкі ұяттан сыртқы ұяттың жоғары екенін ұғындырады [7: 17].

Әлемге әйгілі ойшыл Әбу Насыр әл-Фараби «Адамның жақсы әрекеттер жасауға да, жаман әрекеттер жасауға да туа бітті мүмкіндігі мен қабілет қарымы жетеді» деп арсыз, ұятсыз болып адамның тумайтындығын айтады. Адамның дені сау, ақыл есі дұрыс болып дүниеге келуі, яғни ақылы мен парасатының болуы құдайдың осы адамзатқа берген сыйы болады. Ұлы ойшыл «ақыл-парасат» ұғымына өте көп мән берген, себебі адамның бақытқа жетуі тек ақыл арқылы екендігін дәлелдеген. Әйгілі ойшылдың «Ар-ождан алдындағы адалдық өз қадір-қасиетіне, ізгі әрекеттеріңе байланысты», «мінез бен ақыл жарасса, адамгершілік ұтады», «тәрбиелеу дегеніміз — адамның бойына білімге негізделген этикалық құндылықтар мен өнер қуатын дамыту» деген тұжырымдарын саралай келгенде, «ар мен ұят» ұғымының мәні адам ақылының әлемдік санаға жетуі деп есептеледі [7: 24]. Ар дегеніміз адам ақылының әлемдік санаға жетуі десек, сол «әлемдік сана» дегеніміз не? Әлемдік сана дегеніміз — сол тәрбиемен берілген ұятты ішкі ұятқа қосып, ұждандық санаға жету.

Бүкіл қазақ мәтіндерінің мақсаты адамның саналық ар мен ұятты оятудан тұрады. Біреудің жаман істерін әшкерелеу, оны оқырманға суреттеп жеткізу оқып отырған пенденің адами санасын арттыруға бағытталады. Атадан балаға жалғасып келе жатқан қазақ тәрбиесі ұяттан басталып ұятпен аяқталатынының да себебі ұят дегеніңіздің адамның өзі екендігін білдіру болып табылады. Ұятпен бірге ғана адам өз адамдық қасиетін сақтай алады, ұят арқылы ғана адам баласы жер бетін мекен етушілерден ерекшеленеді. Ар мен ұятты білім арқылы дамиды десек, білімі жоқтардың барлығы ұятсыз деп айта аламыз ба немесе білімін шетелде жетілдіріп жүргендер арлы адамдар деп қорытындылау дұрыс па? Мұның жауабы білімсіз адам ұятсыз емес, тек, білімсіз адамға ненің дұрыс, ненің бұрыс екендігін о баста үйретсе, бойына сіндірсе, сол үйретілген дағдыларымен қалыптасып қалады. Адамның сыртқы ұяты есту, көру арқылы келсе, ішкі ұят сана, таным, түйсік арқылы келеді. Білімі тасып кеткендердің барлығын да арлы деп айтуға болмайды, себебі ішкі менімен ғана өмір сүріп, қоғаммен санаспай кетуі мүмкін. Мұндағы адамның басты міндеті — екі ұятты қосып, бір ұғымға айналдыру. Ол ұғым — ұждан.

Қалай десек те, білімнің адам санасының дамуының бірден-бір көзі екені белгілі нәрсе. Қазақ даласында білімнің төмен кезінде ар мен ұятты сақтаудың немесе дамытудың көзі адамның сенімінде болған. Түркістандық ғұлама, әулие Қожа Ахмет Иассауи мәтіндері адамның ішкі ұятты оятудың көзі иманда екеніне сеніп, адамдарды құдайға сенуге шақырды. Осылайша адамның арын дамытуды, ішкі ұятқа үнілуді меңзеді. Ахмет Иассауи ілімі адамның сеніміне үлкен мән беріп, адамның ар мен ұяты дегеніміз адамның адами сенімі дегенге саяды. «Арың сақта, болсаң да малға кедей» деп, қара нан жесең де, адам өзінің жүрегінің таза болу керектігін, «кісі малын қымқырып, ары азғандар оңбайды» деп, арсыздыққа барудың арты жақсылық әкелмейтінін айтады [7: 35-38]. Өкінішке қарай, білімсіз халық құдайды тану жолын да міндеттілікпен ауыстырып, ішкі махаббатпен құдайды сүюді, «солай болуы керек» деген парызбен қабылдап, тағы да сыртқы ұяттың сатысын жоғарылатып жіберді.

Сол кездегі барлық ақын-жыраулар ел сүйгіштіктің, бауырмалдықтың, бірге болудың маңыздылығын дәріптеді. Мысалы, қазақтың белгілі шешені Төле Әлібекұлының «Атадан ұл туса, игі, ата жолын қуса, игі, өзіне келер ұятты өзі біліп тұрса, игі» деген сөздерінен ұят ұғымының «толық міндеттілік, жауапкершілік» екенін аңғаруға болады. Жауапкершілік сезімінің тәрбие барысында үлкен рөл атқарғандығынан, бұл құбылыс біртіндеп, келе-келе шынайылыққа айналып кетті. Бала тағдыры «өзім не қалаймын, өзіме не керек» деген оймен емес, әке-шешенің қалауы не деген түсінікпен өрбіді. Дегенмен ата-ананың өз баласына деген тілегі жаман болмайды, алайда адамның «өзі» деген жеке түсінік бірте-бірте жойыла бастады. Адам өзінің қалағаным деген мақсатпен емес, менің адамдық міндеттемелерім деген санамен өмір кешті. Егер де сол міндеттемелерді орындамаса, өз айналасының алдында ұят болады деген ұғымға қаныққан пенде ардың қалауында жұмысы болмады. Бұл адамзат ардан жұрдай болып кетті деген сөз емес, бұл адамның жекеше «мен» деген ұғымның «біз» деген түсінікке ауысып кеткенін айқындайды.

Жауапкершілік сезімнің сана арқылы қалыптаса келе, бұл құбылыстардың басқаша негативті үрдіс алуы да болды. Жауапкершілікті орындауға міндетті адам баласы тырысу, талпыну арқылы сол бір сыртқы сезімнің алдында өмір сүрудің бейнесін жасады. Сыртқы сезімді мақсат ете отырып, өмір сүрген адам іші басқа, сырты өзге, екі түрлі пендеге айналады. Екі түрлі пенде өз айналасы үшін өзгеше, ал, шын мәнінде, мүлдем басқа адам болуы мүмкін. Сондықтан болар, кей адамдардың адами қылықтарға жатпайтын жағдайларға барғанына өзге түгілі, өз жақындары таң қалысып жатады. Адамға ғана тән қызару, қымсыну, өз қателігіне ұялу сияқты адами асыл сезімдердің өтірік баламалары санада пайда болды. Кейбір ұят саналатын қылықтар білімсіздік пен ақымақтықты көріністеріне ие болды.

Қазақ батыры Сырым Датұлы ұяттың ұлы күші туралы «бір аяқ сусын — екі кісінің құны; су табылмаса, шөлдеген өледі, ұяттан тауып бермеген өледі» деп адам бойындағы ерекше бір күштің бар екенін айтады [7: 79]. Ұят күшінің құдіреті адам баласы үшін өте маңызды, осы бір «ұятқа қалмайын» деген түсінік адамға ерекше жігер береді. Бұл жағдай адам баласы үшін жақсы жағынан да, жаман жағынан да ерекше орын алады, себебі ұятқа қалмас үшін адам биік шындарға жетеді, алайда сол биік шындарды бағындыру үшін ұяттан ада қалуы да мүмкін. Адамның ұяттан ада қалатын жағдайы адамның сыртқы сезіммен өмір сүруінде, яғни ар сияқты ішкі сезіммен санаспауында. Осыдан да болар, қазақ мәтіндерінің басым көпшілігі адам бойындағы «арсыздық» тақырыбында жазылған.

Шыңғысұлы Шоқан адам арының дамымағанына былай деп түсінік береді: «Жабайылығы басым, дамып толыспаған адам өз сезімін өзі билей алмайтын жас бала тәрізді» [7: 107], яғни білімсіз адам өз қалауы, өз жүрегі, өз арманы мен ары дегенді түсінбейді, ол тек айналасы қалай қаласа, солай өмір сүре береді. Шоқанның бұл сөзі білімсіздіктің әсерінен адам тек айналасы қалай өмір сүрсе, тура солай өмір сүріп, адам бір үйретілген ит сияқты болып кететінін аңғартады.

Адам баласының арының оянуы дегеніміз — адамның білімді азық етуі, егер тамақ ішу адамның тән қалауы болса, адамның жанын тойдыру үшін білім керек. Тәннің қалауымен өмір сүре берген адамда жан қалауы сырт қалып қояды. Осыдан болар, қазақ ақын-жазушыларының ішінде қартайған шағында өмірден күліп кетудің орнына, қайғы арқалап, өкінішке толы мәтіндер жазып кеткендері жетерлік. Бұл қазақ мәдениетінің тәні тоқ, жаны аштық мәдениетке жататынын білдіреді. Осындай жаны аш мәдениетке жаны шын ашып күйінген адам қазақ даласында қазақтың асыл да, дана ойшылы Абай Құнанбаев болды. А. Құнанбаев өзінің бірінші қара сөзінде қазақ баласының басындағы өмірге керек міндеттемелерді көрсетеді, яғни олар — ел бағу, мал бағу, ғылым бағу, дін бағу, бала бағу. Бұл орта жасқа келген адамның адам баласының атқаруы керек нәрселерді орындамағаны, орындай алмағанын көріп-біліп, санасында саралап отырып, күніренгені еді [8: 3-4]. Қазақ мәдениетінде жаугершілік замандағы ұжымдық пен тұтастықтан кейін «елің, жұртың, бауырың, балаларың үшін» деген ұғым қалыптасқан. Автордың ойы барлық нәрсені бағуы тиіс адам «жан бағу» ұғымында шаруасы болмағанын білдіреді. Жан бағу деген қара басын асырау емес, бұл жердегі жан бағу жан қалауы, яғни ар қалауы еді. Қаншама жыл аш жатқан жан қалауының азық тілегені еді. Ар білім арқылы келеді десек, ал ғылыммен айналысу — білімнің даму шегіне жету. Алайда неге ғылыммен айналысқан ғалым неге ар қалауын тауып, жан бағу жолына түспеді? Неге өкінеді? Абай ар қалауын тапты, жан қалауын түсінді, мүмкін кеш түсінген болар, бірақ ар жолын ұқты. Дегенмен сүріп отырған ортасында «ар қалауы» деген түсінік болған жоқ, ардың не екенін түсінейін деген де адам болған жоқ. Мындаған санаға бір сананың, бір адамның қарсы шығуы өзгелерге сол адамды ала бөтен, жынды адам деп көрсетері анық. Сондықтан ең дұрыс жол ақ қағазға жаза беру болды, күндердің күнінде біреудің ұғатынына сенді.

Қорытынды

Қорытындылай айтқанда, қазақ мәдениетіндегі ар мен ұят — адамның асыл сезімі, адамның өзін қоршаған айналасындағылардың алдындағы міндеті, білім мен тәрбиенің жемісінен пайда болатын адам бойындағы ерекше құбылыс. Ағылшын мәдениетіндегідей, ар мен ұят екі түрлі дүние емес, бұл қос ұғым — адам бойындағы адами қасиеттерге жауап беретін адами сезім. Мұндай адами сезімге қол жеткізудің жолы — білімде, білім арқылы ақыл мен сананың үйлесім табуы. Сонымен бірге ар дегеніміз — адамның ішкі сезімі болса, яғни адамның өзінен ұялуы, ал, ұят дегеніміз — сыртқы сезім, яғни өзгеден ұялу. Бұл дегеніміз қазақ тіліндегі ұят, ар, ұждан деген ұғымдардың орыс тіліне аударғанда «совесть», ағылшын тіліне аударғанда «conscience» деп ұғыммен ғана сәйкес шығатынын білдіреді.

Ұждан ұғымы ардың Шәкәрім берген метаұғымы емес, ұждан дегеніміз ар мен ұяттың немесе сыртқы ұятпен ішкі ұяттың үйлесім табуы екендігіне күмән жоқ. Адамның санасы ұждандыққа жеткенде ғана бабаларымыз аңсаған арлы заманда өмір сүреміз. Шәкәрім ұжданының анықтығы — адам баласын қос әлемнің болуы, біреуі — қоршаған ортасы, екіншісі — өзінің ішкі әлемі, ал адам баласының міндеті қос әлемді тепе-теңдікте ұстау болмақ.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Ред. басқарған Т. Жанұзақов. — Алматы: Дайк Пресс, 2008. — 864 б.
- 2 Ысқақов А. Абай тілі сөздігі / А. Ысқақов. — Алматы: Өнер, 2011. — 616 б.
- 3 Қалиев Б.Қ. Қазақ тілінің сөздігі. / Б.Қ. Қалиев, Ж.Қ. Түймебаев. — Алматы: Керемет медиа, 2019. — 1064 б.
- 4 Каратаев М.К. Қазақ Совет Энциклопедиясы / М.К. Каратаев. — Алматы, 1977. — 394 б.
- 5 Сыдықов Е.Б. Шәкәрім энциклопедиясы / Е.Б. Сыдықов. — Семей: «Алаш-таным», 2019. — 864 б.
- 6 Тұрманжанов Ө. Қазақтың мақалдары мен мәтелдері / Ө. Тұрманжанов. — Алматы: Көркем әдебиет баспасы, 1957. — 237 б.
- 7 Шаймерденұлы Е. Қазақ афоризмдері / Е. Шаймерденұлы. — Астана: Фолиант, 2017. — 312 б.
- 8 Құнанбаев А. Қара сөздер / А. Құнанбаев. — Алматы: «Көшпенділер» баспасы, 2011. — 184 б.

Е.А. Юнисов, А.О. Турсынбаева, Ш.Б. Сағатова

Концепт «совесть» в казахских текстах

В статье раскрыты значения концептов «честь», «стыд» и «совесть» на основе глубокого, всестороннего анализа казахских текстов. Приведены результаты обширного анализа различий между понятиями чести, стыда и совести; связи с понятием совести как третьего определения в учении Шакарима о совести; определена роль совести и стыда в казахских пословицах и в трудах великих казахстанских личностей, а также дана оценка прошлого, настоящего и будущего концепта «совесть». «Ар» в переводе на английский язык означает «conscience», на русский — «совесть»; «ұят» переводится как «shame» и «стыд», соответственно. Авторы раскрыли факт того, что понятие «уждан» дано как метапонятие Шакарима, т.е. понятие «совесть» исследовано на точность и неточность; доказано, что понятие «уят» в казахском определении есть «совесть», а не «стыд» как в русском или английском языках. Поскольку без понятия «совесть» невозможно формирование общественной культуры, показаны пути наилучшего употребления указанного выше концепта.

Ключевые слова: стыд, совесть, честь, понятие, понимание, пословицы, мудрость, знание, сознание, текст, человек, язык.

Ye.A. Yunissov, A.O. Tursynbayeva, Sh.B. Sagatova

The concept of “conscience” in Kazakh texts

This article considers the meaning of the concepts of Honor, Shame, and Conscience based on a deep, comprehensive analysis of Kazakh texts. An extensive analysis of the difference between the concepts of honor, shame, and conscience is given, the connection with the concept of conscience as the third definition in Shakarim’s teaching on conscience, the role of conscience and shame in Kazakh proverbs and the works of great Kazakhstani personalities are determined, and an assessment of the past, present and future of the concept is given. “Ar” means “conscience” in English and it is “sovest” in Russian, “Uyat” is translated as “shame” and “styd”, respectively. The article deals with the fact that the concept of uzhdan is given as a meta-concept of Shakarim, that is, conscience, examines for accuracy and inaccuracy. It proves that the concept of “uyat” in the Kazakh understanding is “conscience”, and not “shame”, as in Russian or English. Since it is impossible to form a social culture without the concept of conscience, the ways of the best application of this concept are shown.

Keywords: shame, conscience, honor, concept, understanding, proverbs, wisdom, knowledge, consciousness, text, person, language.

References

- 1 Zhanuzakov, T. (Ed.). (2008). Qazaq tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory dictionary of the Kazakh language]. Almaty: Daik Press [in Kazakh].
- 2 Ysraqov, A. (2011). Abai tili sozdigi [Dictionary of the Abay language]. Almaty: Oner [in Kazakh].
- 3 Qaliev, B.Q., & Tuimebaev, Zh.Q. (2019). Qazaq tilinin sozdigi [Dictionary of Kazakh language]. Almaty: Keremet media [in Kazakh].
- 4 Karataev, M.K. (1977). Qazaq Sovet Entsiklopediiasy [Kazakh Soviet Encyclopedia]. Almaty [in Kazakh].
- 5 Sydyqov, E.B. (2019). Shakarim entsiklopediiasy [Encyclopedia of Shakarim]. Semei: Alash-tanym [in Kazakh].
- 6 Turmanzhanov, O. (1957). Qazaqtyn maqaldary men matelderi [Kazakh proverbs and sayings]. Almaty: Korkem adebiet baspasy [in Kazakh].
- 7 Shaimerdenuly, E. (2017). Qazaq aforizmderi [Kazakh aphorisms]. Astana: Foliant [in Kazakh].
- 8 Qunanbaev, A. (2011). Qara sozder [Words of edification]. Almaty: “Koshpendiler” baspasy [in Kazakh].

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ INFORMATION ABOUT AUTHORS

- Abdrakhmanova, K.K.** — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Abil, Ye.**— Doctor of History Sciences, Professor, Director of the Institute of History of the State, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Adambek, B.K.** — Candidate of Historical Sciences, Professor, Department of World History and International Relations, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Adilbayeva, A.S.** — Doctor of History Sciences, Acting Professor, Department of History and Social-Humanitarian Sciences, Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan.
- Alimdzhanov, B.A.** — Doctoral student, Abu Rayhan Beruni Institute of Oriental Studies, Tashkent, Uzbekistan.
- Alipbayev, A.** — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of International Relations and World Economy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Assyl, M.B.** — PhD student, Department of Chinese studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Auanasova, A.M.** — Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of Department of the History of Social and Economic Development of Kazakhstan, Institute of History of the State, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Balaubayeva, B.** — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of International Relations and World Economy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Balshikeyev, S.B.** — Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Baturin, V.S.** — Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Beisenbekova, N.A.** — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of Archeology, Ethnology and National History, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Bizhanov, A.S.** — Master of Humanities, Senior Lecturer, Department of History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Bulantayeva, N.** — *Master student*, Department of International Relations and World Economy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Byuzheyeva, B.** — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of International Relations and World Economy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Dauyen, D.B.** — PhD, Associate Professor, Dean of the Faculty of Oriental Studies, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan.
- Dzhumabekov, D.A.** — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Department History of Kazakhstan and Assembly of Peoples of Kazakhstan, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Erdenbekova, Zh.S.** – senior lecturer of the Department of History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University

-
- Ilyassova, G.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Issayeva, M.U.** — Candidate of Philosophy Sciences, Senior Lecturer of Department of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Isakhan, G.T.** — Head of the Research Department of the State Archive, State Archive of the City of Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Iskakov, A.Sh.** — Master, Researcher, Ulytau National Historical, Cultural and Natural Reserve-Museum, Kazakhstan.
- Kabyltayeva, S.K.** — PhD, Senior Lecturer of Department of History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Kanatuly, M.** — PhD student, Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan.
- Karaseva, N.V.** — Master in Sociology, Senior Lecturer of Department of Political Science and Sociology, University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Karipbayev, B.I.** — Doctor of Philosophical Sciences, Professor of Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Kassenali, A.Ye.** — PhD, Head of the Research Institute “Khalyq Qazynasy”, National Museum of the Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Kenispaev, Zh.K.** — Doctor of Philosophical Sciences, Professor of Department of Philosophy, History, Economic Theory and Law, Omsk State Agrarian University named after P.A. Stolypin, Russia.
- Kenzhebekova, Zh.K.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Kentbek S.K.** — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Department History of Kazakhstan and Assembly of Peoples of Kazakhstan, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Khlebnikov, I.D.** — Senior Lecturer, Department of World History and International Relations, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Kudaibergenova, A.I.** — Doctor of History Sciences, Professor, Chief Research Fellow, Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov, Almaty, Kazakhstan.
- Kumekov, B.E.** — Doctor of History Sciences, Professor, Academician of National Academy of Science Republic of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Kushenova, G.I.** — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of history of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Kuzembayuly, A.** — Doctor of History Sciences, Professor, A. Baitursynov Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan.
- Kozina, V.V.** — Doctor of History Sciences, Professor of Department History of Kazakhstan and Assembly of Peoples of Kazakhstan, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Lapin, N.S.** — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of Department of Eurasianism and Political Studies, Institute of State History, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Makulbekov, A.T.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur — Sultan, Kazakhstan.
- Malikova, A.M.** — PhD, Senior Lecturer of Department of Actor of Drama Theater and Directing, Kazakh National University of Arts, Nur-Sultan, Kazakhstan
- Mazhitova, Zh.S.** — Doctor of History Sciences, Professor, Department of Humanitarian Disciplines, Astana Medicine University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Medesheva, I.B.** — Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer of Department of General Education Disciplines, M.S. Narikbayev KAZGUU University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Momosheva, N.K.** — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Faculty of History and Regional Studies, Kyrgyz National University named after J. Balasagyn, Bishkek, Kyrgyzstan.

-
- Mukhamediyeva, A.B.** — Senior Lecturer of Department of Foreign Languages, Shakarim University, Semey, Kazakhstan.
- Mussabalina, G.T.** — Doctor of History Sciences, Professor of Department Kazakhstan history, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Myrzakhmetova, A.Zh.** — Candidate of Historical Sciences, Assistant Professor of Department of Archeology, Ethnology and National History, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Nurbayev, Zh.E.** — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Department of Regional Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Orazaev, S.B.** — Master of Humanities, Senior Lecturer, Department of History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Rakimzhanova, S.K.** — PhD, Senior Lecturer of Department of Philosophy, S. Seifullin Kazakh Agro Technical University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Rezvushkina, T.A.** — PhD student, Senior Lecturer of Department of Political Science and Sociology, University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Ryakova, Ye.G.** — Senior Lecturer of Department of History of Kazakhstan and Rukhani Zhangyru, S. Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan.
- Sagatova, Sh.B.** — Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of the Center of languages, Almaty Management University, Kazakhstan.
- Sagikyzy, A.** — Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Chief Scientific Officer of the Center of Philosophy, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of Committee Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan.
- Sadykov, T.S.** — Doctor of historical sciences, professor of the Department of History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Saktaganova, Z.G.** — Doctor of History Sciences, Professor of Department of Archeology, Ethnology and National History, Director of the Center for Ethnocultural, Historical and Anthropological Research, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Sarkulova, M.S.** — Candidate of Philosophy Sciences, Associate Professor of Department of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Sarsenbekov, N.Zh.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Savchuk, Ye.V.** — PhD student, Department of History of Kazakhstan and Rukhani Zhangyru, S. Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan.
- Shlyupikov, M.V.** — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Department of World History and International Relations, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Shlyupikova, M.M.** — Master of Ecology and Nature Management, Postgraduate student of the Faculty of Geography, M.V. Lomonosov Moscow State University, Moscow, Russia.
- Shotbakova, L.K.** — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of Archeology, Ethnology and National History, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Shukyghanova, A.N.** — PhD, Associate Professor of Department of Professional Regional Studies, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan.
- Sirazetdinova, M.F.** — Candidate of Philosophical Sciences, Leading Specialist, Science and Education Center of Bashkir People History, Institute of History and Public Administration, Bashkir State University, Ufa, Russia.
- Smagulov, D.C.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Smagulov, N.B.** — Master of History, Senior Lecturer, Department of History of Kazakhstan and Assembly of People of Kazakhstan, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Smagulova, G.M.** — Candidate of Historical Sciences, Professor of Department of World History and International Relations, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.

-
- Soloshchenko, P.P.** — Senior Lecturer of Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Tatiyev, Y.Y.** — PhD student, Senior Lecturer of Department of arts and music, Shakarim University, Semey, Kazakhstan.
- Tumashbay, T.Ye.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Turgenbay, A.A.** — Senior Lecturer, Department of Chinese studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Turlayev, V.A.** — PhD student, Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Tursynbayeva, A.O.** — Candidate of Philosophy Sciences, Professor of Department of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Tuleuova, B.T.** — Candidate of Historical Sciences, Professor of Department of World History and International Relations, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Uxukbayeva, M.T.** — Master of Philosophy, Senior Lecturer of Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Ybyraikhan M.Y.** — PhD student of Department of Archeology, Ethnology and National History, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Yunissov, Ye.A.** — PhD student, Department of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Yessen, S.G.** — PhD student, Department of Archeology and Ethnology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Zhakin, S.M.** — PhD student, Faculty of Philosophy and Psychology, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Zhumatay, S.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Zhumanova, A.Z.** — PhD, Associate Professor of Department History of Kazakhstan and Assembly of Peoples of Kazakhstan, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Zhussupova, B.Zh.** — PhD, Senior Lecturer of Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Ziyazetdinov, R.M.** — Doctor of Historical Sciences, Professor of Department of Socio-Economic and Humanitarian Disciplines, Bashkir State Agrarian University, Ufa, Russia.